LUND UNIVERSITY

Mellan slott och slagg

vänbok till Anders Ödman

Gustin, Ingrid; Hansson, Martin; Roslund, Mats; Wienberg, Jes

2016

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Gustin, I., Hansson, M., Roslund, M., & Wienberg, J. (Red.) (2016). *Mellan slott och slagg: vänbok till Anders Ödman*. (Lund Studies in Historical Archaeology; Vol. 17). Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Total number of authors:
4

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Lund Studies in Historical Archaeology 17

Mellan slott och slagg

Vänbok till Anders Ödman

Redaktörer
Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg

Mellan slott och slagg

Lund Studies in Historical Archaeology 17

Mellan slott och slagg

Vänbok till Anders Ödman

Redaktörer
Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg

Lund 2016

Boken är finansierad av:
Berit Wallenbergs Stiftelse
Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen
Magnus Bergvalls Stiftelse

Mellan slott och slagg
Vänbok till Anders Ödman

Redaktörer:
Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg

Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, Lund 2016
Lund Studies in Historical Archaeology 17

ISSN 1653-1183
ISBN 978-91-89578-65-4

Copyright:
Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet samt författarna

Omslagsbild:
Uppmålat motiv på Lundagårdsstenen. Foto: Ivar Lindquist, Lunds universitetsbibliotek, odaterat före flyttningen 1957

Grafisk formgivning:
Anders Gutehall, Veberöd

Engelsk språkgranskning av abstracts:
Alan Crozier, Södra Sandby

Tryck:
Åbergs Tryckeri AB, Tomelilla

Distribution:
www.ht.lu.se/skriftserier/forsaljning

Innehåll

Tabula gratulatoria 7

Förord 9

Anders Ödman i Stockholm – Helgeandsholmen och Stockholms borgar 11
Sofia Andersson & Kerstin Söderlund

The stronghold of Fergitz and the early medieval north-western Slavic island settlements 19
– also a contribution to the 'Slavic' island settlement of Mölleholmen (Scania)
Felix Biermann

Lensslot, landsby og ladegård – arkæologiske udgravninger omkring Næsbyhoved Slot 1899–2012 29
Jakob Bonde & Jakob Tue Christensen

Krux med ett kors 39
Maria Cinthio

Curia Lundensis – residenset, trädgårdarna och människorna 45
Gertie Ericsson & Gunilla Gardelin

Greve Jakob Nielsens borgar i norra Halland 53
Gertie Ericsson & Anders Håkansson

Selektion, identifikation og analyse af arkæologiske metalfund fra Gotland og Öland 61
Annette Frölich

Toke och andra aristokratiska kyrkbyggare i det medeltida Lund 67
Kenth Hansen

Så skapades en biskop – om etablerandet av Växjö stift 75
Martin Hansson

I gränslandet där Göinge slutar – eller börjar 83
Bertil Helgesson

I experimentens lustgård – hur man gör och gjorde en flintyxa 89
Anders Högberg

A church landscape that disappeared – Hanseatic merchants, churches and the Scanian fairs 97
Carsten Jahnke

There are two sides to a coin – towards a (r)urbanized outland 105
Joakim Kjellberg

Lika ideal, skilda uttryck – cistercienserna och premonstratenserna i östra Danmark 113
Jan Kockum

Den danske brydeinstitution 123
Michael Kræmmer

Knowledge and know-how in experimental archaeology 129
Lars Larsson

Österlenkvinnornas häradsdräkter 1700–1880 – ett regionalt, socialt och ekonomiskt mode 133
Monica Larsson

Sjællandsk jernforskning og en tur blandt jernalderens skovbønder i Nordøstsjælland 139
Henriette Lyngstrøm

Hästskelett från Gärdslövs borg – riddarnas ståtliga springare eller ledbrutna hästkrakar från rackarens grop? 145
Ola Magnell

Järnmästarens slagg och kungens slott – den medeltida järnhanteringen i smålandet Möre 151
Gert Magnusson

Topografin, äldre aktiviteter och bebyggelsen vid Uppsala domkyrka 161
Gunilla Malm

”Altare beate Marie presentacionis” – en ny rekonstruktion av ärkebiskop Brostorps förstörda altarskåp 169
Andreas Manhag

Displacement and emplacement in New Sweden and colonial Middle Atlantic (1638–1750) 177
Magdalena Naum

Poetisk slagfältsarkeologi – ett exempel från 1820-talet 183
Påvel Nicklassson

Hallandslistan i kung Valdemars jordebok – nya perspektiv på Hallands tidigmedeltida skattesystem 191
† Ing-Marie Nilsson

Bladmasken eller den grønne mand – et antikt motiv i dansk middelalderkunst 197
Ebbe Nyborg

Stenhuset i Färlöv 205
Anders Ohlsson

”Waterworld” – materialitet mellan det förflutna och framtiden 209
Bodil Petersson

Sade Olof Larsson mig något lappri, at Danskarne infallit i Småland 215
Claes Pettersson

Skabt af pigge og furer – aftryk af jernnagler 223
Morten Ravn

En praktgavel på Torup 227
Anders Reisnert

Stridsyxor och sjöfågel – norrländska nätverk med Östeuropa under vikingatid och tidig medeltid 235
Mats Roslund

Blytaket över Lund domkyrkas absid 253
Thomas Rydén

Hvorfor Byzans? – en kulturrelation og kalkmalerierne i Østdanmark 259
Roland Scheel

Iscensättning av utmarksbruk – en innovationshistoria 267
Eva Svensson

Harrie i centrum 273
Ola Svensson

Runsten på resa – Lundagårdsstenen från vikingatid till nutid 279
Jes Wienberg

Järn, vattenkraft och skogsbygdens bönder 297
Johan Åstrand

Anders Ödmans bibliografi 303
Jes Wienberg

Redaktörer och författare 309

Lund Studies in Historical Archaeology 313

Tabula gratulatoria

Torbjörn Ahlström & Caroline Ahlström Arcini, Landskrona
Hans Andersson, Lund
Sofia Andersson, Stockholm
Anders Andrén, Stockholm
Sian Anthony & Joakim Thomasson, Lund/Helsingborg
Jan Apel, Lund
Lars Berggren, Malmö
Johanna Bergqvist & Thomas Rydén, Genarp
Felix Biermann, Göttingen
Jakob Bonde, Odense
Stephan Borgehammar, Dalby
Katarina Botwid, Lund
Torbjörn Brorson, Nyhamnsläge
Peter Carelli, Norrköping
Jakob Tue Christensen, Odense
Maria Cinthio, Staffanstorp
Elisabeth Crettaz-Stürzel, Fribourg/Freiburg
Paul Eklöv Pettersson, Lund
Øystein Ekroll, Trondheim
Kirstin Eliasen, Nyborg
Gertie Ericsson, Lund
Lars Ersgård, Limhamn
Charlotte Fabech & Ulf Näsman, Svalöv
Ann-Charlott Feldt, Linköping
Tor Flensmarck, Vä
Annette Frölich, Charlottenlund
Gunilla Gardelin, Lund
Daniel Grimhammar, Rockneby
Sven Grönquist, Lund
Ingrid Gustin, Lund
Anders Gutehall, Veberöd
Hallands länsmuseer, Halmstad
Kenth Hansen, Lund
Martin Hansson, Lund
Bertil Helgesson, Kristianstad
Christer Hjorth, Dalby
Susan Hydén, Höör
Anders Håkansson, Halmstad/Lund
Birgitta Hårdh, Lund
Anders Högberg, Kalmar
Tomas Jacobson, Jönköping
Carsten Jahnke, København
Kristina Jennbert & Anders Wihlborg, Lund
Conny Johansson Hervén, Lund
Lars Jönsson, Ystad
Linnea Kallerskog, Jönköping
Joakim Kjellberg, Uppsala
Henrik Klackenberg, Stockholm
Jan Kockum, Stockholm/Lund
Michael Kræmmer, Sorø
Gunnel & Åke Larsson, Södra Sandby
Lars Larsson, Lund
Monica Larsson, Lund
Stefan Larsson, Genarp
Christian Lovén, Göteborg
Karin Lundqvist, Eslöv
Henriette Lyngstrøm, København
Lennart Madsen & Frauke Witte, Haderslev

Ola Magnell, Lund

Gert Magnusson, Stockholm

Gunilla Malm, Västerås

Andreas Manhag, Lund

Jes & Vibeke Vandrup Martens, Lier

Karl-Magnus Melin, Knislinge

Mats Mogren, Lund

Jan-Olof Montelius, Falun

Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Haderslev

Nationalmuseet, København

Magdalena Naum, Lund/Aarhus

Påvel Nicklasson, Landskrona

Fredrik Nihlén, Ystad

Andreas Nilsson, Lund

Bertil Nilsson, Lund

† Ing-Marie Nilsson, Lund

Ebbe Nyborg, København

Anders Ohlsson, Lund

Deborah Olausson, Lund

Annica Palm, Vallåkra

Bodil Petersson, Kalmar/Lund & Jes Wienberg, Lund

Claes Pettersson, Jönköping/Lund

Birgitta Piltz Williams, Matteröds Svenstorp

Tanja Ratilainen, Åbo

Morten Ravn, Roskilde

Anders Reisnert, Malmö

Henriette Rensbro, Fårevejle

Mats Riddersporre, Trelleborg

Mats Roslund, Lund

Pia Sander & Mats Anglert, Lund

Hanne Sanders, Lund

Katalin Schmidt Sabo, Malmö

Roland Scheel, Göttingen

Sten Skansjö, Lund

Skånes hembygdsförbund, Lund

Sabine Sten & Jon Lofthus, Sollentuna

Statens historiska museer – Arkeologerna, Lund

Barbro Sundnér, Lund

Svenskt Diplomatarium – Riksarkivet, Stockholm

Andreas Svensson, Lund

Eva Svensson, Karlstad

Ola Svensson, Lund

Bengt Söderberg, Lund

Kerstin Söderlund, Stockholm

Jussi-Pekka Taavitsainen, Helsingfors

Göran Tagesson, Linköping

Håkan Thorén, Örsjö

Gustaf Trotzig, Stockholm

Vikingeskibsmuseet, Roskilde

Thomas Wallerström, Luleå

Christer Westerdahl, Götene

Johan Åstrand, Kalmar

Östergötlands museum – Arkeologi och byggnadsvård, Linköping

Förord

Foreword

In the summer of 2014, Anders Ödman, Reader in Historical Archaeology at Lund University, retired. To honour Anders an invitation to contribute to a Festschrift was sent out and a minor seminar was arranged. The number of positive responses to contribute to a Festschrift was overwhelming. The result can be seen in this book. The themes for both the seminar and the Festschrift were castles, iron production, experimental archaeology and the Scanian Middle Ages, topics that have always been in the focus of Anders' own research.

Universitetslektor, docent Anders Ödman, gick i pension sommaren 2014 efter många års arbete som arkeolog, museichef och lärare och forskare i Historisk arkeologi vid Institutionen för arkeologi och antikens historia vid Lunds universitet. I samband med att Anders lämnade sin anställning hölls ett seminarium där ett antal av hans kollegor och tidigare studenter presenterade aktuell och pågående forskning. Dessa föredrag, samt ett stort antal andra artiklar, har samlats i den här vänboken. Bokens titel, *Mellan slott och slagg,* anspelar på det breda intresseområde som alltid kännetecknat Anders forskning. Boken innehåller 38 artiklar med varierande teman, författade av arkeologer verksamma i såväl Sverige som i grannländerna, en spegling såväl av Anders stora kontaktnät som av det vida spektrum av forskningstemata inom vilka han forskat och verkat.

Anders har en lång och gedigen karriär som arkeolog bakom sig. Efter grundutbildning i arkeologi och medeltidsarkeologi vid Lunds universitet kom han under åren 1979–83 som anställd vid Riksantikvarieämbetet att leda de arkeologiska utgrävningarna framför Riksdagshuset på Helgeandsholmen i Stockholm, den s.k. Riksgropen. Delar av rönen från utgrävningarna ledde fram till Ödmans doktorsavhandling i medeltidsarkeologi 1987, *Stockholms tre borgar*. Därefter styrdes kosan åter mot Skåne. Under åren 1988–2002 var Anders museichef vid Lunds Universitets Historiska Museum, innan han, efter en tidvis turbulent tid på ett museum med ekonomiska bekymmer, lyckligtvis blev lektor i medeltidsarkeologi vid Lund universitet med särskild inriktning mot experimentell arkeologi. Under sin karriär har hans forskningsintressen växlat men tre tydliga teman går att urskilja, teman vilka avspeglas i den här bokens artiklar; slott och borgar, utmarksbruk och järnhantering samt experimentell arkeologi. Som en sammanhållande länk finns dock Anders stora intresse för, och kunskap om, Skånes medeltid. Hans intresse för borgar framträder redan i kandidatuppsatsen i medeltidsarkeologi vilken behandlade den medeltida borgen Lyckå i östra Blekinge och fortsatte senare med avhandlingen om borgen i Stockholm. Anders intresse för medeltida borgar har också inneburit att han under många år varit ett aktivt och respekterat namn bland internationella borgforskare, exempelvis som återkommande deltagare i konferenserna *Castella Maris Baltici,* som samlar borgforskare runt Östersjön, samt *Chateau Gaillard*, vilken samlar borgforskare från hela Europa.

Men borgar är inte det enda som upptagit hans tid. Anders har dessutom varit med och grävt ut Silbojocks silverhytta i Lappland, byggt upp Hög, en vikingatida experimentby utanför Löddeköpinge och lett projektet Norra Skånes Medeltid. Inom detta fortfarande pågående projekt, har fokus snarare varit på kolonisation och utmarksbruk, även om områdets mindre borganläggningar också undersökts. Han har här behandlat såväl järn- och tjärproduktionens historia som vägar och kolonisationsförlopp. Under lång tid har Anders utforskat trakterna runt Finjasjön, där speciellt borgmiljön vid Hovdala och senast en storgård/centralplats i Finja studerats. Under senare år har hans forskning även kommit att beröra hur transporten av byggnadssten till domkyrkobygget i Lund egentligen var organiserad. Anders är en i högsta grad aktiv forskare.

Många av de forskningsprojekt som Anders genomfört har dels involverat ett stort antal studenter som deltagit i

olika typer av fältkurser, dels, och inte minst, ett stort antal av det som ofta kallas ”den historieintresserade allmänheten”. Genom studieförbund, sommaruniversitet och hembygdsföreningars verksamhet har den senare gruppen fått delta i utgrävningar av borgar, järnframställningsplatser och andra lämningar under Anders ledning.

Anders har varit en flitig skribent som presenterat sin forskning i flera monografier, antologier och tidskrifter. Han har anordnat konferenser och fungerat som redaktör för konferenspublikationer. Dessutom har han varit en mycket uppskattad och engagerad föredragshållare som presenterat sina forskningsresultat i såväl akademiska sammanhang som för den intresserade allmänheten. Anders har också varit en mycket uppskattad lärare i ämnet Historisk arkeologi. Ett bevis på detta är att han höstterminen 2006 erhöll Lunds universitet studentkårs pedagogiska pris.

Inbjudan till att bidra med en artikel till Anders Ödmans vänbok antogs av ett stort antal personer verksamma inom arkeologi och närliggande ämnen. Bland författarna i boken finns flera av Anders tidigare kollegor och några av hans gamla studenter. Artiklarna och vänboken riktar sig inte bara till en akademisk läsekrets av arkeologer och historiker i Skandinavien. Genom Anders stora pedagogiska insatser för att sprida kunskap om Nordens medeltid även utanför akademien, ser vi även den historieintresserade allmänheten som en viktig läsekrets. Med den här boken vill vi uppmärksamma en god vän, en god kollega och en inspirerande forskare.

Lund februari 2016
Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg

Anders Ödman i Stockholm – Helgeandsholmen och Stockholms borgar

Sofia Andersson & Kerstin Söderlund

Anders Ödman in Stockholm – Helgeandsholmen and the castles of Stockholm

The article discusses the contribution that Anders Ödman has made to the archaeology of Stockholm, where he was one of the directors of the major excavation on Helgeandsholmen in 1978–1980. This project, which in terms of area to this day remains the largest in Stockholm, made a huge impact on urban archaeology in general and on the archaeology of Stockholm in particular. The results also formed the basis for Anders Ödman's doctoral thesis Stockholms tre borgar *('Stockholm's three strongholds'), where he hypothesized that two forts, on islands in the waters of Norrström, were the forerunners of Stockholm's medieval castle, a theory discussed here in the light of more recent investigations on the site of the castle. The huge interest that arose from the Helgeandsholmen project has been termed 'the mass-media breakthrough of Swedish archaeology'. Among other things it led to a heated conservation debate that the archaeological authorities found difficult to handle. What lessons can we learn here, and what experiences from Helgeandsholmen can we apply to future major projects?*

Undersökningen på Helgeandsholmen

Utgrävningen började i april 1978 och pågick till 1980. Den var gigantisk till sin omfattning och är än så länge den största i Stockholm och kanske också i landet (figur 1). Tillsammans med Marietta Douglas leddes grävningen av Anders Ödman. Vilken betydelse hade undersökningen för stadsarkeologin i stort och inte minst i för arkeologin i Stockholm? Vad var det som egentligen grävdes och hur står sig hypoteserna om de olika borganläggningarna på holmarna och pålspärrarna i Norrström? Vad har hänt sedan grävningen ägde rum? Hur ser vi på dessa anläggningar ut i dag? Vilken forskningspotential har det ännu orapporterade materialet från Helgeandsholmen och vilka erfarenheter kan vi bära med oss från grävningarna in i kommande stora projekt som exempelvis ombyggnaden av Slussen i centrala Stockholm?

Undersökningens betydelse

Det går knappast att hitta en mer central plats att gräva på än framför det hus där Sveriges Riksdag fattar sina beslut. Så fort grävskopan satts i marken kom murarna till hovstallet från 1700-talet och resterna efter Claes Flemmings och Per Brahes 1600-tals palats i dagen. Det väckte en enorm uppmärksamhet och undersökningarna på Helgeandsholmen har ibland sagts vara svensk arkeologis genombrott i massmedia.

Det var första gången en så stor utgrävning (9 000 m²) med fullständig dokumentation av bebyggelselämningar och en stratigrafisk insamling av fynd genomfördes i Stockholm. Av mycket stor vikt var att olika naturvetenskapliga discipliner knöts till undersökningen. Bland annat upprättades en dendrokronologisk kurva för barrträd i Mellansverige, vilket avsevärt förbättrat dateringsmöjligheterna för efterkommande undersökningar i hela regionen. De diatomeéanalyser som genomfördes i samband med undersökningarna på Helgeandsholmen har också lämnat viktiga bidrag till strandförloppet i Stockholmsområdet. Utgrävningarna medförde även ett "kunskapslyft" när det gällde historisk arkeologi eller medeltidsarkeologi som man då sa. Få arkeologer i Mellansverige hade utbildning i ämnet. Det fanns bara i Lund som en personlig professur för Erik Cinthio och kunde läsas som en påbyggnadskurs efter tre betyg i arkeologi, konstvetenskap eller etnologi. För att hjälpa upp situationen reste Erik Cinthio och Karin Andersson till Stockholm och undervisade de som arbetade med utgrävningarna på Helgeandsholmen och andra arkeologer som ville bygga på sina kunskaper (figur 2).

Figur 1. Undersökningarna på Helgeandsholmen 1978–1980. Foto: Göran Fredriksson, Stadsmuseet.

Figur 2. Utgrävningsbild från Helgeandsholmen. Foto: Göran Fredriksson, Stadsmuseet.

Undersökningsresultaten

Efter en intensiv bevarandedebatt revs 1600-talspalatsen. Bland de äldre lämningarna som framkom märks Gustav Vasas stadsmur, medeltida badstugor och elva båtar, varav de flesta hade medeltida datering. Största delen av Helgeandshuset hade försvunnit när Riksdagshuset uppfördes i slutet av 1800-talet, men ett hörn av en byggnad som kan ha tillhört anläggningen påträffades, liksom stora delar av dess kyrkogård. På kyrkogården undersöktes drygt 1 300 individer som låg i orubbat läge och därutöver tillvaratogs en mängd skelettdelar från skadade gravar. Uppskattningsvis har 4 100 personer fått sin gravplats på Helgeandshusets kyrkogård (Dahlbäck 1982: 117).

Ett spännande resultat från undersökning var att man på Norrströms botten påträffade pålar som dendrokronologiskt kunde daterats till perioden 970–1020 e.Kr., med en tyngdpunkt på omkring 1010 e.Kr. Pålarna kan ha ingått i en spärr som anlagts i Norrström under denna period (Ödman 1987: 81f, 131f). Dateringarna talar för att det kan röra sig om den spärr som Snorre Sturlasson nämner i Olof den heliges saga (Sturlasson 1961: 254f). I sagan berättas att Olof Haraldsson (ännu inte helig) härjade längs Mälarens stränder. För att hindra honom att fly ut på öppet vatten lät Olof Skötkonung slå kedjor över Stocksund, vilket antas vara ett äldre namn på Norrström.

Det mest påtagliga resultatet av utgrävningarna på Helgeandsholmen var att Stockholm fick ett nytt museum, Medeltidmuseet. Undersökningsresultaten blev översiktligt publicerade i en populärvetenskaplig bok (Dahlbäck 1982). Tryckta rapporter som behandlar det dendrokronologiska materialet (Bartholin & Ödman 1987) och båtfynden (Varenius 1989) har också utkommit. Däremot har grävningen aldrig avrapporterats och de 40 000 fyndposter som registrerades i samband med undersökningen finns idag inte tillgängliga i läsliga filer, ett problem som förhoppningsvis snart kommer att få en lösning.

Stockholms tre borgar

Undersökningsresultaten från utgrävningarna på Helgeandsholmen blev också utgångspunkten i Anders avhandling *Stockholms tre borgar* (Ödman 1987). I den framförde han hypotesen att två borgar på Helgeandsholmen föregått borgen på Stadsholmen. Hypotesen grundade sig dels på en djärv tolkning av de stratigrafiska förhållandena och anläggningarna på Helgeandsholmen och dels på en genomgång av fynden från de undersökningar Martin Olssons gjorde på Stockholms slott under 1920-talet samt en kritisk granskning av hans tolkning av slottets byggnadshistoria och framförallt den stilhistoriska dateringen av kärntornet till ca 1200. Borgen på Stadsholmen sågs som den sista länken i en kronologisk kedja om tre borgar och antogs stå klar när ”ringmursborgen” på Helgeandsholmen revs omkring 1300 (Ödman 1987: 179).

Den första borgen antogs vara samtida med pålningen från 1000-talets början, men utgörs endast av en del stenblock i ett utfyllnadslager (Ödman 1987: 120). Resterna efter den andra borgen, den s.k. ringmursborgen, bestod av en kallmurad skalmur på den s.k. östön, senare använd som kyrkogård samt ett kalkbrukslager på ”västön”, tolkat som ett raseringslager från en curiabyggnad. Lämningarna kan tidigast dateras till 1200-talets andra hälft (Ödman 1987: 87), men kan också vara yngre. Dateringsunderlaget för skalmuren utgörs av ett par skärvor äldre rödgods som i Stockholm förekommer åtminstone fram till 1300-talets mitt och ett ^{14}C-prov (St 7692), vilket kalibrerat med två sigma faller inom tidsintervallet 1040–1410. Ett mynt i lagret över kalkbrukslagret angav att det bör ha tillkommit före 1319–1340. ”Ringmursborgens” rasering antogs ha skett under 1300-talets första decennier och resterna, det vill säga skalmuren, skulle därefter fått en sekundär användning som Helgeandshusets kyrkogårdsmur (Ödman 1987: 151ff). Ett alternativ och minst lika sannolik tolkning är att skalmuren ursprungligen byggts som kyrkogårdsmur och att kalkbrukslagret var ett byggnationslager som tillkommit när Helgeandshusets uppförandes (Söderlund 1995: 31).

Genomgången av fynden från Martin Olssons undersökningar koncentrerades till källarrum 607 (Olsson & Nordberg 1940: 16), vars läge motsvarar förborgens nordvästra hörn. Här upptäckte Anders att de mynt som Martin Olsson använt som argument för att datera slottets äldsta delar till sekelskiftet ca 1200 låg i påförda lager som också innehöll betydligt yngre fynd. Sammantaget kunde fynden dateras till omkring 1300 och slutsatsen blev att det omöjligen kan ha funnits en kastal på Stadsholmen under Knut Erikssons tid (Ödman 1987: 171f). Vid undersökningar i samma rum på 1990-talet kunde konstateras att Martin Olssons schaktbotten låg drygt 3 m över den nivå där rent åsgrus kan förväntas och att hans ”bottenlager” med fynd av en dansk brakteat med bröstbild av kung Niels från ca 1130 stämde överens med lager som kunde dateras till perioden efter 1370 (Wändesjö & Söderlund 2003: 118). När det gäller 1300-talsdateringen av denna del av borgen var Anders Ödman inne på rätt spår. Både myntfynd och prover från 1990-talets undersökningar talar för att förborgens mäktiga ringmur uppförts först under 1300-talets första hälft och med största sannolikhet är en sekundär tillbyggnad (Söderlund 2001: 160ff).

Hur är kunskapsläget när det gäller det kärntornet? Det vi idag vet om dess läge och utseende grundar sig på bilder, beskrivningar, kartor och 1600-talsuppmätningar och diskussionen om dess ålder har baserat sig på stilhistoriska dateringar och ovan nämnda fynd. Fyndplatsen ligger dock långt från tornet (70 m) och fynden kan därför inte anses ha något större bevisvärde när det gäller att lösa frågan om tornets ålder. Det som däremot ökat sannolikhet

för att tornet verkligen uppförts kring 1200 är att det vid 1990-talets undersökningar påträffats kulturlager som talar för att byggnadsarbeten utförts på inre borggården under denna period (Källström & Söderlund 2003: 247), något som för övrigt Anders efterlyste i sin avhandling (Ödman 1987: 171). Ytterligare ett tecken på aktivitet i området under denna period är att ett par pålar på Norrströms botten dateras till 1200-talets början (Ödman 1987: 108).

Vid de arkeologiska undersökningarna som genomfördes under 1990-talet på slottets inre borggård kunde, liksom på 1920-talet, konstateras att tjocka kulturlager finns på borggårdens norra del, men att de schaktats bort på den södra delen där kärntornet stått. Som ovan nämnts kunde de äldsta kulturlagren dateras till slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet. Vid inre borggårdens nordvästra hörn dokumenterades på 1920-talet en relativt stor rektangulär tegelbyggnad som då antogs vara en bagarstuga från 1500-talet (Olsson & Nordberg 1940: 49). På 1990-talet kunde ett mindre parti kulturlager i anslutning till denna byggnad undersökas och enligt ^{14}C-dateringar av kulturlagren har byggnaden uppförts mellan åren 1220–1260 och sedan förstörts vid en brand 1330 (Källström & Söderlund 2003: 95ff).

Byggnaden har varit mer än 20 m lång och minst 11 m bred och har sannolikt varit ett terrasshus där grundläggningen anpassats till den naturliga sluttningen. Den södra yttermuren bestod av en gråstensgrund och däröver tegel i munkförband. Grunden var av 1,2 m bred, vilket talar för att byggnaden kan ha varit flera våningar hög. Spår efter mellanväggar antyder att den haft flera rum. I väster fanns ugnar som talar för att denna del använts som kök.

Under 1200-talet lät Birger Jarl och hans söner uppföra tegelplats i på landsbygden och vid goda kommunikationslägen med vidsträckt utsikt. De var rektangulära till formen och, med undantag för det stora palatset i Vadstena, 20–30 m långa och 10–15 m breda. Tegelpalatsen var alla obefästa och antas ha tillkommit när Birger jarl och hans söner säkrat sin maktställning och kunnat ge en praktfull inramning för möten och gästabud (Lovén 2000: 47f).

Tegelbyggnaden i sluttningen ned mot Norrström är ofullständigt känd, men vad gäller dimensioner och det exponerade läget invid en viktig vattenled uppvisar den likheter med ovan nämnda palats och det är sannolikt att det rör sig om ytterligare ett tegelpalats. Dateringen talar för att det uppförts innan Birger Jarl och hans söner befäst sin maktställning i Mälardalen och den fråga man bör ställa sig är om palatset varit obefäst eller om den legat innanför en ringmur, vilket är vanligt förkommande i äldre borganläggningar från 1100- och 1200-talet. I sluttningen nedanför byggnaden påträffades tjocka raseringslager daterade till 1300-talets första hälft som innehöll meterstora bitar av murkärnan till en kraftig skalmur, möjligen en ringmur (Wändesjö & Söderlund 2003: 48).

Palatset i sluttningen hade en avvikande riktning i förhållande till den strikt rätvinkliga kastellborgen och den stora rektangulära förborgen. Sannolikt har byggnaden tillsammans med tornet ingått i en äldre, mer oregelbunden borganläggning anpassad till topografin. Inga arkeologiska undersökningar har hittills gjorts i området där kastellborgen låg, men de fåtaliga skriftliga uppgifter som finns talar för att den bör varit uppförd under 1200-talets senare del (Söderlund 2006: 152ff) och därefter tillkom förborgen under 1300-talets första hälft.

Det mediala och publika trycket

Som tidigare nämnts visade sig det mediala och publika intresset för undersökningarna på Helgeandsholmen bli stort. Det hade inte sedan Regalskeppet Vasa varit så stort fokus på en enskild arkeologisk undersökning. En fråga var dock vad som var genuint intresse för arkeologin och det som grävdes fram och vad som var en bricka i ett politiskt spel för att stoppa bygget. Att använda arkeologiska lämningar som argument för att stoppa exploateringar var då och är idag knappast något ovanligt. Förmodligen var det då en kombination av både och. När arkeologerna tagit fram de omfattade murverken kom debatten ändå att fokusera på ett mer positivt bevarande. Arbetet skapade därmed debatter som till största delen var positiva för kulturmiljövården och som gav ett bra underlag för att arkeologerna skulle få den tid som behövdes för att slutföra fältarbetet. En annan positiv aspekt av det massmediala trycket var att kulturmiljövården tvingades vässa sina argument, dels i arbetet med att få allmänheten att förstå frågan om ett bevarande eller inte, dvs. försöka förklara den arkeologiska metoden, dels att få politiker och planerare att förstå det generella behovet av att få tid att utföra arkeologiska undersökningar vid byggnationer, särskilt i stadsmiljöer. Inriktningen från kulturmiljövården var till största delen att i debatten sätta fokus på arkeologins positiva effekter.

Debatterna och skriverierna ledde bland annat fram till att Riksantikvarieämbetet efter undersökningarna gjorde en utvärdering i skriften *Akt II. Riksgropen* (Nilsson 1983). Nilsson m.fl. diskuterade i denna skrift hur media rapporterade, hur kulturmiljövården lyckades få fram sina budskap och synen på opinionen. I samband med att undersökningarna påbörjades och den första bevarandedebatten dragit igång, publicerade Riksantikvarieämbetet även en informationsskrift kallad *Att undersöka, bevara och levandegöra Helgeandsholmen* (1978). I denna informationsskrift försökte de argumentera för de ställningstaganden man gjorde under arbetets gång och de prioriteringar man tvingades göra. Om det sedan blev rätt beslut och val kan diskuteras, men det var ett ändå försök att förmedla sina ställningstaganden utanför den massmediala vinklingen.

Den stora tillströmningen av publik och en intresserad allmänhet på platsen var också något som åtminstone inte i planeringsstadiet var väntat. Det ingick inte i tids- och

En kvart varje dag är utgrävningarna på Helgeandsholmen i Stockholm öppna för allmänheten. Då trängs mer än 1 000 människor utanför inhägnaden för att se det som en gång var Stockholms stadsmur med vidhängande skjul och hantverksbodar. Kallaren till ett apotek från 1670, en kyrkogård från 1300-talet, resterna av Karl den XI:s hovstall. Det, och en del ännu icke identifierade hus och bodar, är vad som kommit i dagen sedan man började utgrävningarna den 1:a juni. Ju längre ner i marken man gräver, desto mer upptäcker man av det som en gång hände i Stockholm.

Helst av allt vill man naturligtvis hitta det hus som en gång gav holmen dess namn – Helgeandshuset. Helgeandshuset – eller Den helige andes hus – var ett slags sjukhem för fattiga och gamla. Under sin produktiva period betalade man en summa till Helgeandshuset och så fick man komma in där när man inte längre kunde klara sig själv. En slags pensionsförsäkring, påhittad på 1300-talet.

– Men det hittar vi nog inte. Möjligen resterna av ett hörn eller så. Riksdagshuset ligger nog på den plats där Helgeandshuset har legat, säger Anders Ödman, som leder projektet.

● Anders är 28 år och arbetar som antikvarie och har specialiserat sig på medeltiden. Tillsammans med Marietta Douglas, som också är från Riksantikvarieämbetet, leder han den största utgrävning som någonsin gjorts i Sverige. 8 000 m² ska utforskas på 10 månader. Sedan ska hela området schaktas ut för att ge plats åt ett underjordiskt parkeringshus.

Många har redan nu börjat protestera mot att allt detta ska försvinna, men, säger Anders, det är kanske inte nödvändigt.

– Man skulle kunna bygga in den gamla stadsmuren i garaget. Låta den stå kvar så att människor skulle kunna komma och titta på den. Det har de gjort på andra ställen i Europa, så jag tycker vi kan göra det här också.

● När Anders fick reda på att han blivit utvald till att leda utgrävningarna på Helgeandsholmen blev han först lite ställd. Han hade aldrig varit med om något så stort förut. Tidigare har han hållit på med Lyckeby i Blekinge som han skriver en doktorsavhandling på.

– Men det har jag inte hunnit bli klar med än, säger Anders. Jag har 58 skelett i bastun hemma som inte har hunnit gås igenom ännu.

Mycket av Anders tid på Helgeandsholmen består i att han talar med journalister. De står i kö för att höra om utgrävningarna.

– Men det tycker jag är bra, säger Anders. Man bör popularisera arkeologin. Det är viktigt för folk att lära sig att de har en förankring bakåt. Många förstår inte hur man kunde leva som man gjorde med de hus och den mat som medeltidsmänniskan använde. Hon kan synas irrationell, men många gånger levde man under den tiden i en harmoni med naturen och omgivningarna som nutidsmänniskan bara drömmer om.

● – Eftersom jag egentligen är byggnadsarkeolog tittar jag mycket på materialen. På medeltiden visste man hur man skulle bygga hus! Hade man lärt sig av dem hade katastrofen i Tuve aldrig blivit så stor. Då hade husen stått kvar – titta bara på lutande tornet i Pisa.

– Det är viktigt att lära folk att det finns andra system och levnadsvärden. Man talar om alienation – det här att lära människan något om hennes ursprung är att motverka alienationen. Få henne att upptäcka sin historia och sin förankring bakåt.

– Jag hade en liten kille här för några dagar sedan som sade att han skulle ha velat vara tjuv på 1800-talet för "dom va så dumma då". Det är inte alls så, och det måste vi lära människor att förstå.

De fortsatta grävningarna tror Anders kommer att avslöja en fiskehamn och eventuellt också en lådmakaregård. Dvs ett ställe där man tillverkade kanonlavetter. I fiskehamnen kan man också tänka sig att hitta en båt eller fler.

– Men då får byggnadsstyrelsen spader, säger Anders. En båt tar ganska lång tid att gräva fram och man måste vara enormt försiktig. Och då får vi kanske svårt att hålla tidtabellen.

Jag frågade vad som egentligen var det mest spännande fynd man kunde tänka sig att hitta som svensk arkeolog.

– En skendöd viking, sa Anders, men sådana är det inte så gott om.

Jacqueline Campaigne

–Jag har 58 skelett hemma i bastun

säger Anders Ödman, antikvarien som leder de omtalade utgrävningarna på Helgeandsholmen. Men skämt åsido... Arkeologi är en livsviktig vetenskap för nutidsmänniskan, menar Anders.

FOTO: CHRISTER KINDAHL

5

Figur 3. Anders Ödman framträder i *Damernas värld* 16 augusti 1978. Förmodligen första och enda gången denna tidning skrivit om arkeologi.

kostnadsplaneringen då, även om det ändå alltid förutsattes att viss guidning skulle ske inom ramen för en undersökning. Ingen hade räknat med att intresset skulle bli så stort som det blev. Det ledde till spontana visningar varje dag där flera av arkeologerna, stående med jämna mellanrum på schaktkanten, halvskrikande fick berätta vad som hände i gropen. Anders var en mycket viktig part i den mediala bevakningen och i allmänhetens krav på information. Som en av projektledarna var och är det ett stort ansvar att kunna hantera media och publik. Anders kunde hantera båda dessa (figur 3). I de debatter som ibland var mycket heta, kritiska och starkt vinklade verkar det inte funnits någon rädsla att ta ställning, vara tydlig och sticka ut. Anders var då och är fortfarande fantastisk på att berätta och entusiasmera på ett sätt som väcker intresse hos en stor och bred publik.

Frågan om bevarande

Det väcktes också en livlig debatt om bevarande av ruiner (figur 4). Debatten blev ibland konstig och missriktad, där arkeologer och den övergripande kulturmiljömyndigheten Riksantikvarieämbetet framstod som "bovar i dramat". Riksantikvarieämbetet och arkeologerna ville "ta bort" ruinerna och gräva sig ner och opinionen ville bevara. Anders sa senare: "Folk såg att vi grävde fram de här fantasiska sakerna och förstod inte att vi skulle ta bort dem. Man förstod sig inte på den arkeologiska metoden..." (Nilsson 1983: 58). När *Aftonbladet* sommaren 1978 skrev – "Här växer ett Pompeji fram mitt i Stockholm" – ökade kraven alltmer på ett bevarande. Riksantikvarieämbetet och arkeologerna kände då att det var dags att ge sig in i debatten på riktigt. Dåvarande riksantikvarien Roland Pålsson uttalade sig, mindre publik- och opinionsfriande, i bevaradefrågan i *Dagens Nyheter* i augusti 1978: "En liten rötmånadshistoria det här. Det är löjeväckande att jämföra utgrävningar på Helgeandsholmen med Pompeji ... Idén att behålla en stor grop utanför Slottet och framför Riksdagshuset är hel befängd. Ingenting man hittat i utgrävningarna, med undantag för stadsmuren, är värt det ..." (Nilsson 1983: 21). Det blev ramaskri. Pålsson ifrågasattes som Riksantikvarie och debatten trappades upp. Riksantikvarieämbetet bedömde att ruinerna inte hade ett sådant unikt värde att

Utgrävningsledaren vill offra 1600-talshusen:

Gräv fram 1200-talet

— Riv det som hittills grävts fram!

Det säger i dag ledaren för utgrävningarna på Helgeandsholmen i Stockholm, Anders Ödman.

Anders Ödman är missnöjd med den opinion som nu kräver att apoteket Morianen, de Braheska och Flemingska palatsen, hovstallet och andra av de 1600-talshus som nu grävts fram skall bevaras.

— Vi har gott om 1600-talskällare i Gamla Stan, säger han.

— Men nu har vi en unik chans att få veta något om Stockholms nästan helt okända 1200-tal.

Problemet är alltså att Stockholms "okända barndom" gömmer sig under det 1600-talslager som just nu visas turisterna.

Husgrunderna från det århundradet måste alltså rivas.

Troligen går heller inte 1200-talsfynden (om de nu någonsin får grävas fram...) att bevara på plats.

STORSTOCKHOLM

Se sidan 20

Anders Ödman, ovanpå resterna av en byggnad "designad" Tessin d ä, tycker inte om kraven på att utgrävningarna skall stoppas nu. Foto: CLAES LÖFGREN

Figur 4. Anders Ödman framträder i *Svenska Dagbladet* 4 augusti 1978.

det var rimligt att bevara dem. I den informationsskrift som kom senare under vintern 1978 försökte de förklara problematiken med att bevarande i vårt klimat inte var realistiskt, särskilt när det gällde tegel- och naturstensmurar som varit omgivna av jord. Alternativen är då att lägga på jord igen eller att murverken byggdes in. Riksantikvarieämbetets bedömning var att stora krav ska ställas på ruinernas vetenskapliga betydelse och att deras möjligheter att förmedla kunskap och upplevelse var grundbulten för ett bevarande. Frånsett stadsmuren ansåg de inte att ruinerna uppfyllde sådana krav. De ställde också byggnaderna mot att det fanns omfattande kvarvarande byggnader i Gamla Stan som kunde ses. Riksantikvarieämbetes bedömningar var i allra högsta grad rimliga, åtminstone i den del som handlar om att bevara eller konservera (*Att undersöka, bevara och levandegöra Helgeandsholmen* 1978). Sådana åtgärder undviks även idag. Vård och underhåll kräver avsevärda kostnader. Idag finns många ruiner som utgör skaderisker för människor som besöker och använder dem och där behoven är oändliga för att säkra och bevara dem i ett statiskt ruinromantiskt skick. Det saknas också en riktig debatt om generell ruinvård idag. Vad är det som ska bevaras och till vilket pris? Kan en ruin bli mer ruin eller är det ett statiskt skede i ruinens nedbrytning som ska bevaras? En positiv aspekt på hela debatten är ändå att den ledde fram till ett nytt museum i Stockholm – Medeltidsmuseet – efter beslut i Stockholms kommunstyrelse år 1982.

Vad händer med materialet från Helgeandsholmen?

Trettiofem år senare är fortfarande stora delar av fynd- och dokumentationsmaterialet obearbetat, i stort otillgängligt och det finns ingen avrapportering i teknisk mening av undersökningen. Stefan Larsson har på uppdrag av Länsstyrelsen i Stockholm föredömligt sammanställt materialets status och läge, men även tangerat vid dess forskningspotential (Larsson 2011). Rapporten har gett en fantastisk start för den arbetsgrupp som sedan ett par år tillbaka har formerats. Flera parter från olika institutioner med olika erfarenheter och inriktningar ingår i gruppen. Syftet är att ta fram potentialen i materialet och att få det tillgängligt så att fler kan tillgodogöra sig det, men också för att knyta till sig forskningsinriktningar inom exempelvis osteologi, marinarkeologi, medicinalforskning och fyndspecialister

på exempelvis keramik och läder. Det finns också en ambition att slutföra en teknisk rapport, vilket nu visat sig vara en inte alltför stor arbetsuppgift. Som Margareta Biörnstad uttryckte det för 30 år sedan: ”Ytterligare en sak man inte får glömma är att materialet vid en sådan här utgrävning inte alltid kommer till användning direkt. Man når effekter under en lång period. Helgeandsholmen blir ett oerhört viktigt referensmaterial för förståelsen av Stockholms historia” (Nilsson 1983: 71).

Var står vi idag?

Arkeologin i media, vad och hur det förmedlas, har ändrat fokus under senare år. Efter att föreskrifter för den arkeologiska uppdragsarkeologin kom år 2007 har det gjorts flera försök att vidga begreppet rapportering och vad som kan omfattas av länsstyrelsens beslut vid arkeologiska undersökningar. Det kan konstateras att det går sakta och trevande, men framåt. Det är ibland lätt att ta till sig ny teknik, men det blir inte alltid så genomtänkt och det blir lätt otydligt vad det är som förmedlas och till vem. Ibland finns också en rädsla att testa gränser. Flera skrifter har kommit under senare år på temat och Länsstyrelsen i Stockholm höll år 2011 ett seminarium kring förmedling vid arkeologiska undersökningar (Malmlöf 2013). I den publikation som följde av seminariet sammanfattas, i text och litteraturlistor, en stor del av pågående diskussioner om ämnet i Sverige. Det handlar om att förbättra förmedlingsstrategier och skapa meningsfull kunskap som kan engagera en stor och bred publik. En grävning som den på Helgeandsholmen behöver inte ett förberedande kontaktskapande för att hitta en intresserad publik. Den finnas där. Problemen i ett sådant projekt kan snarare bli det motsatta – hur man begränsar. Vid undersökningarna i samband med förberedelserna för ombyggnationen av Slussen i centrala Stockholm fanns en alltför försiktig ton i förmedlingen. Här borde erfarenheterna från grävningarna på Helgeandsholmen ha kunna nyttjats på ett bättre sätt. Då Stockholm nu står inför flera år av arkeologiska arbeten i samband med att Slussen byggs om, har undersökningen måhända inte en riksomfattande nyhetsstorm som grävningen på Helgeandsholmen, men den kan mycket väl få det när undersökningarna startar på allvar. Potentialen för att hitta mycket välbevarade lämningar har visat sig vara stor, baserat på de förberedande arbetena som hittills gjorts. Det innebär också debatter och diskussioner om bevarande. Idag kan också de digitala hjälpmedlen ge andra möjligheter med exempelvis livesändningar både via skärmar på plats och via digital media. Det har vid allt fler undersökningar blivit ett viktigt komplement, inte minst då byggarbetsplatser har allt striktare regler och säkerhetskrav och publiken inte längre har möjlighet att gå ner i schakten eller stå på schaktkanten.

En skillnad när det gäller debatten om bevarande är att det idag är Länsstyrelsen och inte Riksantikvarieämbetet som är den tydliga tillstånds- och tillsynsmyndigheten och som agerar myndighet vid arkeologiska undersökningar. Länsstyrelsen var anmärkningsvärt frånvarande vid undersökningarna på Helgeandsholmen och figurerade ytterst sällan i debatten. Det var Riksantikvarieämbetet som tog kommandot i hanteringen, även om de formella besluten togs av Länsstyrelsen. Att Riksantikvarieämbetet skulle gå in i enskilda ärenden, göra prioriteringar i arkeologiska undersökningar, ge underlag till länsstyrelsebeslut och driva bevarandefrågor vid exploateringar är idag närmast otänkbart och det gäller även projekt av motsvarande storlek som Helgeandsholmen.

Även motståndet och protesterna har idag klivit in i en ny arena – rättssalarna. Medvetenhet och kunskap och möjligheterna till snabbare digital information har gjort att allt fler snabbare kan formera sig och få ut sina budskap. Detta gäller även hantering av arkeologiska överväganden, däribland bevarandefrågorna. Det kan gälla överklaganden av beslut, begäran om byggnadsminnesförklaringar eller krav på inhibition. Här har inte alltid myndigheterna varit förberedda och det visar att det fortfarande har vissa problem att förmedla den arkeologiska metoden som Anders påtalade redan 1983 (Nilsson 1983: 58).

Det är bara att konstatera att det finns ett stort pedagogiskt arbete framöver inte minst vad gäller att förmedla den arkeologiska metoden, hantera stora fyndmaterial, att ta tillvara ny kunskap om Stockholms historia och hanteringen på kraven att bevara. Här finns mycket att lära från undersökningarna på Helgeandsholmen.

Referenser

Att undersöka, bevara och levandegöra Helgeandsholmen. 1978. Information från Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Bartholin, T. & Ödman, A. 1987. *Ettusenfyrahundranitton pinnar och pålar från Stockholms ström. Dendrokronologisk bearbetning av Helgeandsholmens trämaterial.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1987: 4. Stockholm.

Dahlbäck, G. (red.) 1982. *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström*. Monografier utgivna av Stockholms stad/Stockholmsmonografier 48. Stockholm.

Källström, M. & Söderlund, K. 2003. *Arkeologiska undersökningar på Stockholms slott 1. Inre borggården.* Stockholms stadsmuseum. Arkeologisk rapport 2003: 3. Stockholm.

Larsson, S. 2011. *Förstudie för vetenskaplig värdering samt tillgängliggörandet av det arkeologiska materialet från undersökningarna på Helgeandsholmen i Stockholm 1978–1980*. Stockholm.

Lovén, C. 2000. Folkungapalatsen och deras efterföljare. I: Johansson, B-I. & Lovén, C. (red.) *Byggnader och betydelser. En antologi om arkitektur*. Stockholm S. 43–58.

Malmlöf, M. (red.) 2013. *Förmedlingens möjligheter. Några framtidsperspektiv på uppdragsarkeologi*. Länsstyrelsen i Stockholm Rapport 2013: 5. Stockholm.

Nilsson, O. (red.) 1983. *Akt II. Riksgropen*. Historia i fickformat. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Olsson, M. & Nordberg, T. O:son. 1940. Det gamla slottet. I: Olsson, M. & Böttiger, J. (red.) *Stockholm slotts historia* 1. Stockholm.

Sturlasson, S. 1961. *Snorres konungasagor 1. Hednakungarna (från äldsta tider till 1015).* (Övers.) Ohlmark, Å. Forumbiblioteket 123. Stockholm.

Söderlund, K. 1995. *Stockholms slott*. Stockholms stadsmuseum. Arkeologisk utredning. Stockholm.

Söderlund, K. 2001. Nya infallsvinklar på Stockholms slotts byggnadshistoria. *Fornvännen* 2001: 3, 153–167.

Söderlund, K. 2006. Stronghold and town in Stockholm. In: Biermann, F., Müller, M. & Hermann, C. (Hrsg.) *Castella Maris Baltici* VII. Greifswald. S. 149–158.

Varenius, B. 1989. *Båtarna från Helgeandsholmen*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Undersökningsverksamheten 1987: 4. Stockholm.

Wändesjö, J. & Söderlund, K. 2003. *Arkeologiska undersökningar på Stockholms slott 2. Slottets källare*. Stockholms stadsmuseum. Arkeologisk rapport 2003: 4. Stockholm.

Ödman, A. 1987. *Stockholms tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg.* Monografier utgivna av Stockholms stad/ Stockholmsmonografier 80. Stockholm.

The stronghold of Fergitz and the early medieval north-western Slavic island settlements – also a contribution to the 'Slavic' island settlement of Mölleholmen (Scania)

Felix Biermann

The paper discusses the early medieval island settlement, characteristic of the north-western Slavic territory, with reference to the island stronghold of Fergitz in the Uckermark (north-eastern Brandenburg). This large stronghold on an island in Oberuckersee was built in the late tenth century and used until the early thirteenth century. Excavations and surveys yielded information about the rampart and its wooden construction, the intensively settled inner bailey and the purposes of the stronghold. According to the archaeological results the Fergitz 'Burgwallinsel' was a political, economic and possibly also a religious centre in the tribal organization of the Ukrani tribe, later under Pomeranian rule. Two enormous wooden bridges emphasize the meaning of the place. Based on this site, the island settlements in general and in particular the island settlement of Mölleholmen on lake Ellestadssjön at Sövde, southern Scania, are discussed. It is emphasized that unfortified island settlements are actually a characteristic north-western Slavic settlement element, while the Slavic island strongholds have many parallels in other times and cultures.

Introduction

One of the most remarkable elements of the early medieval Slavic cultural landscapes in the areas south of the Baltic Sea coast – Eastern Holstein, Mecklenburg, Pomerania, Brandenburg and northern part of Greater Poland – are settlements on islands, which exist in large numbers in the glacially shaped landscape, particularly in the upper moraine areas. The use of islands is regarded as so typical for the north-western Slavs that even settlements in southern Sweden in similar locations were interpreted as settlements of Slavic immigrants: This applies to the island Mölleholmen on lake Ellestadssjön at Sövde, Southern Scania, and also to the neighboring island of Hökön. There the excavations by Lars Larsson discovered settlement remains from the 11th century, which were outstanding because of the large amount and specific character of Slavic-style 'Baltic ware' ceramics, but mainly because of the unusual location on an island (Larsson 1991; Kelm & Larsson 1995). Rüdiger Kelm therefore suspected, that Mölleholmen had been occupied by Slavic settlers in the course of systematic colonisation of Scania, initiated by the Danish king in the 11th century (Kelm 2000: 65, 86ff). Kelm assumed a group of immigrants from the western Slavic Oder estuary region, settling in a location that was familiar to them, producing their own pottery, being able to preserve their cultural peculiarities within the ancient Scandinavian society for a while. His hypothesis was discussed several times (Vandrup Martens 2001: 124ff; Biermann 2002; Helgesson 2002: 195; Roslund 2007: 318f).

It is true that the Slavs often settled on islands particularly in the areas south of the Baltic Sea; neither from the preceding Germanic settlement of the Roman Iron Age and Migration Period nor of the early German settlement phase in the late Middle Ages we know a similar use of islands. However, this was not an old tradition of the Slavs, brought by them during the immigration period in the 7th century, since it just increased gradually over time. Most island settlements and strongholds date to the late 10th up to the 12th/early 13th century, which is the late Slavic period (cf. Bleile 2008: 129ff). During the early and middle Slavic periods settlements and strongholds on islands are rather rare. With the changes of the settlement systems during the German eastward expansion in the second half of the 12th and in the 13th century, the use of islands for settling declined.

We can deduce that there were specific conditions of settlement and economy, of social, military and political circumstances during the late Slavic period, which caused island settlement. These factors have been a subject of research for a long time. Certainly, life on an island had several advantages: natural protection, easy access to water, the use of the lake for communication, fishing and bird hunting. But it also had certain disadvantages, such as difficult accessibility only by boat, especially when in winter the ice was fragile, which necessitated the construction of bridges; the far distance from the surrounding settlements and the

lack of an agricultural area close to the settlement. This raises the question of why the advantages outweighed the disadvantages only in a specific phase of the early Middle Ages, and why it where the north-western Slavs who settled on islands so often.

The answer, firstly, is complicated by the fluctuations of the water level, which led to changes in the landscape. This complicates an overview of this kind of settlement. Some former lakes today are wetlands or have dried out; in these cases the historical geomorphological situation is uncertain. Other lakes have risen and today the islands are under water (Bleile 2008: 128f). Moreover, it is doubtful whether it ever made a big difference to the Slavs if a fortress lay in a swamp – like virtually all lowland castles – or in a lake. Second, the definition of this type of settlement is not easy, because the island settlements were multifaceted: In addition to small unfortified settlements on small islands (e.g. Becker 1981) there were large island settlements with trade and commerce, such as Kastorf and Parchim-Löddigsee (Schmidt 2000; Paddenberg 2012), to which inter alia Eike Gringmuth-Dallmer attributed (1979) central economic functions like market places; furthermore, there were typical small chieftain's ringforts of the tribal period, like Groß Raden (Schuldt 1985), which were as well positioned on islands as large late Slavic strongholds serving as the seats of powerful lords, administrative centres or even as palatinate-like residences (Unverzagt & Schuldt 1963; Schuldt 1965; Gorecki 2000; Kurnatowska 2004). Furthermore, cult functions are detectable for island settlements, archaeological – such as on 'Fischerinsel' near Neubrandenburg (Gringmuth-Dallmer & Hollnagel 1971) or on the 'Olsborg' near Plön (Bleile *et al.* 2009: 119–122) – as well as by written sources, like for the famous temple fortress of *Rethra* (Szczesiak 2007). Wojciech Chudziak even tried to explain the use of Islands in the early Middle Ages exclusively by way of a religious-symbolic landscape interpretation, but without any convincing arguments (Chudziak 2014; Chudziak *et al.* 2009). Moreover, we must distinguish strongholds occupying the whole island – such as Behren-Lübchin (Schuldt 1965) – or only part of a larger island, e.g. Teterow (Unverzagt & Schuldt 1963). The existence of a bridge is also important to assess the character of a site (Wilke 2000; Bleile 2008: 136ff), but often it cannot be determined without underwater research. It is questionable whether one recognizes these phenomena correctly when they are summed up under the aspect of the island situation. On islands all types of settlements of that time can be found, just as on terrain spurs, on hills or peninsulas.

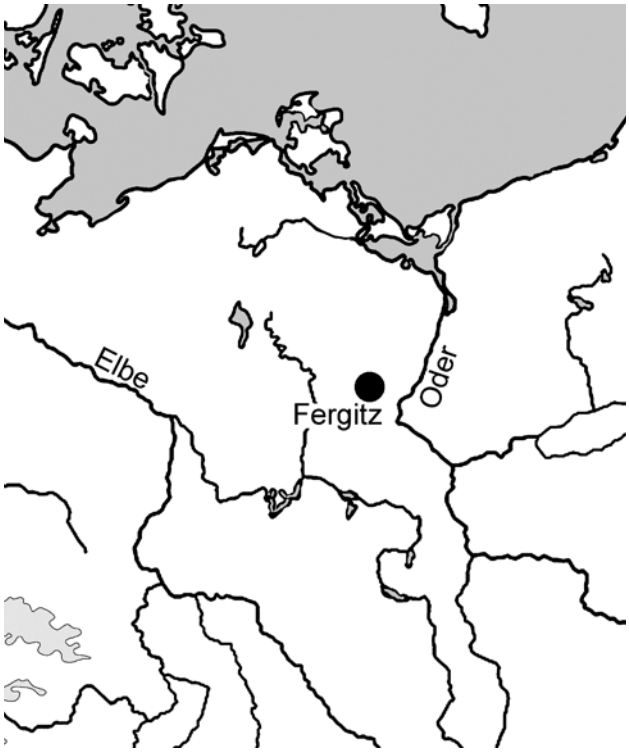

Figure 1. The position of Fergitz, Uckermark. Mapping: Felix Biermann.

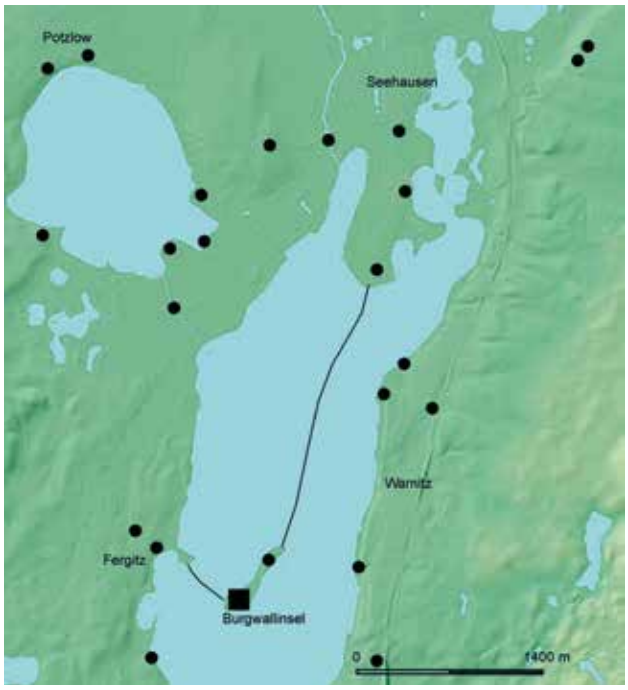

Figure 2. Late Slavic settlement (approx. 980–1200/1220) at the Oberuckersee with the island stronghold of Fergitz (square), unfortified settlements (circles) and the wooden bridges (lines). Map based on digital terrain model, Landesvermessung und Geobasisinformation Brandenburg. Mapping: Katrin Frey.

In order to gather the many facets of the Slavic island settlements, complex research, both in Poland and in Germany, has been carried out for decades (e.g. Hollnagel 1954; Górecki 2000; Bleile 2005; 2008; Chudziak 2014). One research project of this kind is in the focus of this paper: The surveys and excavations on the island stronghold 'Burgwallinsel' (stronghold island) of Fergitz in Oberuckersee (north-eastern Brandenburg; figure 1), one of the most famous sites from the north-western Slavic early Middle Ages because of its impressive wooden bridge connections. Based

Figure 3. Aerial view of the stronghold island of Fergitz from North East. Photo: Joachim Wacker, 2012.

on this site, the island settlements in general and in particular the mentioned southern Swedish example are to be discussed afterwards.

The island ringfort of Fergitz

In the area of what today is Uckermark (North-Eastern Brandenburg), in the early Middle Ages there settled the Slavic *Ukrani* tribe, mentioned for the first time in written sources in the context of their subjugation by the East Frankish Empire in the 930s. In the course of the great Slavic Lutizian revolt against East Frankish/German domination and Christianity in 983 (Brüske 1955: 39–45) they regained their independence and were able to retain it up to the middle of the 12th century. At this time, the Christian Pomeranian Dukes made the *Ukrani* obedient. Pomeranian 'castellany' strongholds originated, churches and monasteries promoted Christianization (Kirsch 2004: 208f, 214ff; Biermann & Frey 2014), and the castle town of Prenzlau rose to become the economic centre of the territory (Schulz 2010). Since the early decades of the 13th century there was a significant immigration of Germans, lastingly changing the settlement structures (Enders 1992: 21ff; Kirsch 2004: 73ff).

South of Prenzlau, in the Uckermark primary and terminal moraine, there runs a glacial trench with several large lakes, including the up to 25 m deep, 5 km long and 1.6 km wide Oberuckersee. Here in late Slavic times there was a densely occupied settlement area with strongholds throughout the entire Slavic period – a large stronghold at Potzlow from the 8th to the 10th century, followed by a small ringfort from the 10th century also near Potzlow, finally the 'Burgwallinsel' of Fergitz in the southern part of the lake (Kirsch 2004: 88, 109ff, figure 5, 6; Biermann & Henning 2012; Biermann *et al.* 2013; figure 2, 3). On the southern tip of the more than 550 m long island there is a Slavic ringfort which is archaeologically known mainly because of its two late Slavic bridge connections to Fergitz in the west and to the peninsula of Seehausen in the north.

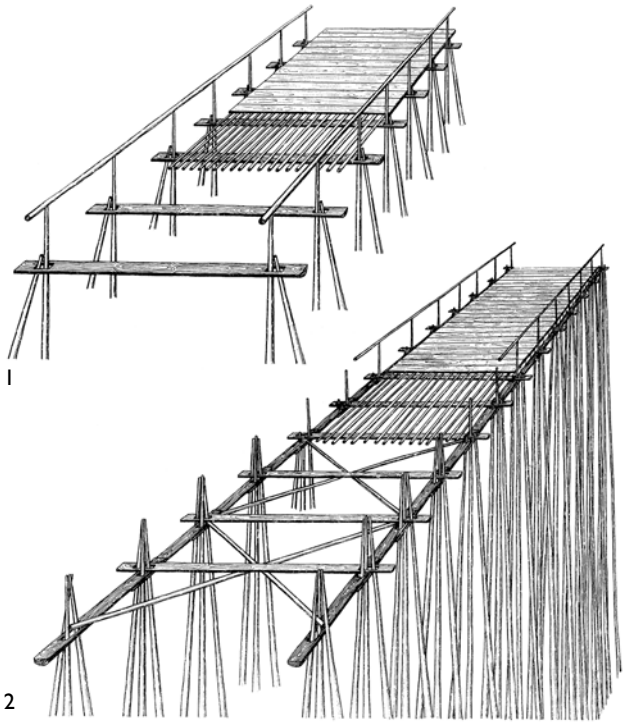

Figure 4. Reconstructions of the 'Long Bridge' (1) from the stronghold island to Seehausen and the 'Deep Bridge' (2) to Fergitz. After Herrmann 1966: 221, figure 6, 7.

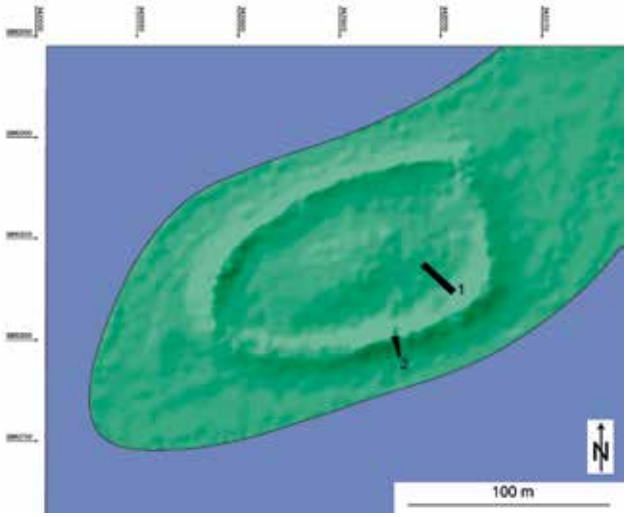

Figure 5. Digital terrain model of the Fergitz stronghold with the two trenches from 2013. Model based on Landesvermessung und Geobasisinformation Brandenburg. Measurement: Jamie Jones.

Especially the bridge, leading to the west bank of the lake, spanning a channel of more than 400 m in length and up to 17 m water depth, is one of the most remarkable bridgeworks of the Middle Ages in the north-western Slavic area. The second bridge, leading north, stretches over a shoal and its piles are today 1.80 to 3.0 m below the water surface. With a length of 2.2 km it is also of remarkable dimensions (figure 4). In the past decades the bridges has several times been the object of underwater research (Herrmann 1965; 1966; Rauschert 1977; Schablowsky 2011). The oval ringfort of 165 m maximum diameter with an unfortified outer bailey on the northern part of the island (Herrmann 1966: 228) had been studied only to a limited extent. The only major excavation was carried out more than a hundred years ago in 1909, by the local historian Joachim Otto von der Hagen (1911). The stronghold is very remarkable though, since it has one of the few so-called 'slag ramparts' in the north of the West Slavic area: Large parts of the rampart consist of heavily burned porous loam gobbets (von der Hagen 1911: 205ff, figure 13–14; Herrmann 1966; Herrmann & Donat 1979: 55/11; Kirsch 2004: 377).

In the context of a research excavation by Göttingen University and the Brandenburg Monuments Service (Wünsdorf), with participation of students of the 'Aktive Naturschule Prenzlau', the dating, character and functions were archaeologically researched in the summer of 2013. A trench of 20 x 3 m explored the inner bailey, a second, 9 m long trench concerned the outside of the rampart in its southern course. In addition, metal detector and surface prospections and underwater survey was carried out (Biermann 2014: figure 5).

The trench in the inner bailey revealed a 0,9–1,3 m thick package of cultural layers with large numbers of finds (figure 6). The remains of at least two rectangular houses were unearthed in the form of bright loam layers, stone pavements and fire pits. There were the characteristic Slavic one-room log cabins of about 4 m side length. Other remnants of the settlement are various pits and post-holes. Behind the rampart there was an inner moat, probably the earth gained there was used to build the rampart as well as for drainage. Layers of charcoal and fired loam suggest that the

Figure 6. Slavic cultural layers and settlement features in the courtyard of Fergitz stronghold. Photo: Normen Posselt, 2013.

Figure 7. Profile threw the rampart of Fergitz stronghold with the large dark main section and the smaller chest constructions in the front, in the right upper corner the heavily burned porous loam gobbets. Photo: Normen Posselt, 2013.

stronghold burned down. The courtyard obviously served for a large number of permanent residents.

The still more than 4 m high rampart was built of earth-filled boxes of beam planks. It stood on the natural soil and a settlement layer from the Late Bronze/Early Iron Age. The central element was a row of at least 5,60 m wide chests with strong wooden fronts. To stabilize and strengthen the rampart two rows of smaller chests were erected in front of the main section (figure 7). While the main section stood on dry ground, the smaller sections were built already on the wet lake shore. Therefore, they had been placed on a wooden understructure well preserved in the waterlogged soil (figure 8). The timber delivered dendrochronological data. The first rampart was constructed of wood which had been precipitated in 988 (data from 'round/after' 942, 986+/-10 and 988 [wane], Karl-Uwe Heußner). Approximately 15 years later, at around 1004 (d), a renewal of the stronghold was necessary. More removals were built at the only partly researched inner side of the rampart. The last phase was the mighty burned clay layer, the 'slag rampart'.

The ceramics correspond largely to the late Slavic types of Vipperow, Teterow, further Garz , Bobzin and Weisdin (Schuldt 1956). In addition there occur some representatives of older, middle Slavic variants (mainly type Menkendorf), as it is to be expected at the beginnings of the stronghold in the late 10th century (figure 9). There are also rich small finds: Bronze fittings and pendants, temple rings, fish hooks, various iron items such as knives, bucket handle attachments, arrowheads and a battle axe, bone and ant-

Figure 8. The wooden construction of the front section's understructure. Photo: Felix Biermann, 2013.

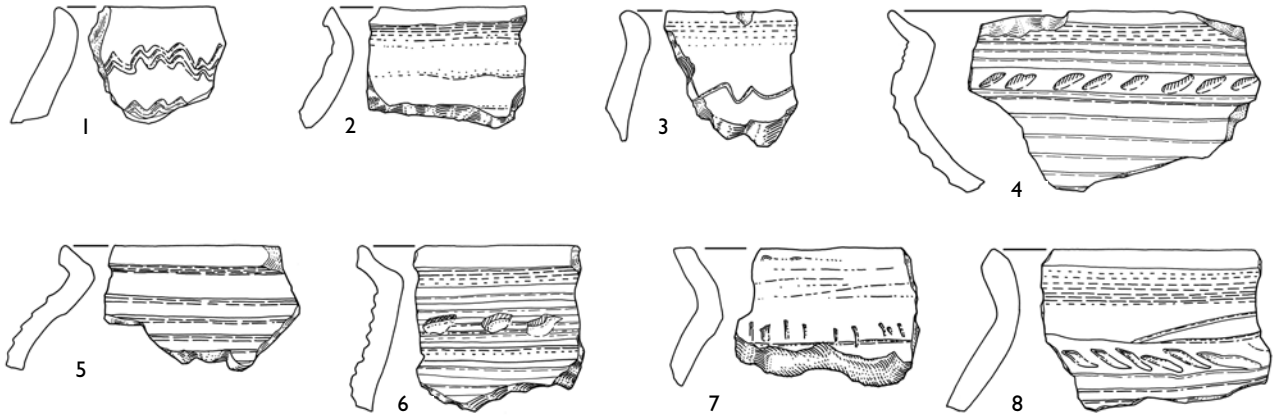

Figure 9. A choice of Slavic ceramics from the Fergitz stronghold; 1–3 middle Slavic, 4–8 late Slavic variants. Drawing: Ottilie Blum.

ler items as a beautiful antler comb, many clay spindle whorls, lead net sinkers, a ring of green glass and a pearl of red chalcedony (figure 10). Some antler and bronze pieces may prove simple crafts. Important are a buckle from the time at around 1200, an iron spur from the 12th/13th century (figure 11) and three coins from the late 12th century (numismatics: Markus Leukhardt) because they show the use of the stronghold until the time around or soon after 1200. This is underlined by the tree-ring data from the Fergitz bridge, with various years between 1001 and 1177/78 (Kirsch 2004: 110), and by a Romanesque buckle from the early 13th century, which was raised in an historical wharf and working place in the lake near the rampart (Rauschert 1977: 145ff, figure 6; Kirsch 2004: 377). A crossbow quarrel, found at the outer front of the rampart, may have to do with the last battle for the stronghold in the course of which it burned down. Also several human skeletal remains found at the site may be related to these fights (Herrmann 1966: 228; Herrmann & Donat 1979: 55/11).

On the whole, we can characterize the site as a rich and important late Slavic stronghold. Its significance is underlined by the exceptionally elaborate bridges – perhaps there were not only military-political but also religious central functions in the pagan country. The stronghold was built about five years after the great Lutizian revolt of 983 when the *Ukrani* gained their independence again. Thus, it was a result of the reorganization of power structures in *Ukrani*

Figure 10. A ring of green glass (1) and a pearl of red chalcedony (2). Photo: Felix Biermann, 2015.

Figure 11. Iron spur before restoration. Photo: Felix Biermann, 2013.

territory after the collapse of Eastern Frankish/German hegemony, used as the seat of a mighty tribal chiefdom. The island fortress survived the great political changes resulting in 1150, when the Pomeranian dukes expanded into that region (Enders 1992: 34ff; Kirsch 2004: 76ff). Henceforth the stronghold served as a Pomeranian 'castellany', the centre of a military, economic and administrative district (Enders 1992: 35f). It played a role probably until the first third of the 13th century. At that time the 'castellany'-system in Pomerania was replaced by new forms of government, and the fortification types changed – at this time the strongholds of the traditional type were abolished or transformed.

From Fergitz to Mölleholmen

The excavations at Fergitz first confirm the fact that the use of islands was particularly characteristic for the Slavs, because apart from a Late Bronze/Early Iron Age settlement there was in no other period a permanent settlement on the island. At the same time they provide an indication that it was also settled by the Slavs, only under the specific political conditions of their late time. From the 8th to the 10th century, in the period of *Ukrani* chiefdoms and East Frankish/German domination, the strongholds as political centres were situated in other locations. On the island no ringfort was built until the successful revolt of 983 had generated a new balance of power in the Lutizian territory. Its peak corresponds to the general flourishing of Slavic island settlements in the 11th/12th centuries; with the political, economic and settlement changes after 1200 it was abandoned.

The 'Burgwallinsel' was certainly a political, economic and possibly also a religious centre. Enormous bridges emphasize this function. Fergitz therefore confirms the hypothesis that island strongholds could become central places. Its location on an island in the lake provided protection, accessibility of the entire environment and an impressive terrain position. This raises the question of why these advantages were exploited only in the late Slavic or Lutician period. Already in the previous decades there had been troubled times, and also the construction of large bridges and ramparts had been possible before. It has been suggested that islands were settled by the last independent Slavs to protect themselves from the attacks of their Christian neighbours, or that the islands represent the refuges of the Slavic nobility in their last days (Hollnagel 1954: 163f; 1971: 221f). It was also assumed that the islands were used as protected places because an autonomous erection of regular strongholds was no longer possible under German rule (Gringmuth-Dallmer 1979: 350). Indeed, islands in Lower Lusatia, which was conquered by Margrave Gero in the 960s for the East Frankish kingdom, were settled not before the late 10th century, after abandoning of the many small tribal ringforts from the 9th and the first half of the 10th century (Biermann 2000: 64). But the island type flourished in the 11th/12th centuries in both the independent Slavic territories and in the regions under German rule. The general increase of population in the late Slavic period (Biermann 2000: 64; Bleile 2008: 121ff, figure 76, 77, 78; Biermann *et al.* 2013) does also not imply that the people had to take refuge on islands because the settlement territory was far from being crowded. Ralf Bleile has considered that a lowering of the lakes´ water levels allowed for the use of enlarged islands not before the late 10th century (Bleile 2008: 114ff). But it cannot explain the situation at Fergitz because there is no evidence for notable changes of the water level at the Oberuckersee.

Obviously, large island strongholds were a fashion of the time, because in that period many important central ringforts were placed in this position (Unverzagt & Schuldt 1963; Górecki 2000; Bleile 2008). It was probably mainly this fact, the usual mutual orientation of the people in a region, that made the island settlement and construction of island strongholds so typical in the north-western Slavic area during the 11th/12th century. It was supported by the small size of the Slavic settlements, which usually possessed neither farmsteads nor measured agrarian lands (Biermann 2009), and by the economic affinity of Slavic settlements to waters. For example: a Saxon or Frankish rural settlement (Donat 1980), which had a large extent due to the farmstead structures and which was closely connected with its agricultural lands, was much more difficult to position on an island. It is remarkable that island settlements of the early medieval Baltic tribes, which had a comparable settlement and economic organization as those of the Slavs, are of similar number as those of their south-western neighbours (Apals & Mugurēvičs 2001: 311ff).

Hence, with regard to the question of whether the island colonization was a characteristic north-western Slavic settlement element, one must distinguish between island strongholds and open island settlements: The construction of fortifications on islands occurs among the north-western Slavs, but also in many other areas and cultures of medieval Europe; this position is in general useful for defense purposes. The position of open settlements on islands, however, was actually more frequent among the Slavs in the southern Baltic than elsewhere.

To that extent Rüdiger Kelm's ethnic interpretation of Mölleholmen – which was an unfortified open island settlement – seems to be warrantable (Kelm 2000). But otherwise it is clear that also in the Slavic settlement territory this settlement type was a reaction to specific conditions of the period, which could have a similar effect in other areas, too. Accordingly, it does not need the Slavs to explain the island colonization at Scania. Similar conditions on both sides of the Baltic Sea could also have given occasion to colonize islands. Lars Larsson considered this for Mölle-

holmen: A local group could have settled on the naturally protected island as a result of conflicts arising from the religious upheaval and conflicts of local authorities with the central power (Larsson 1991: 287). Insofar it applies to Fergitz as for Mölleholmen that island settlements were not primarily a characteristic north-western Slavic settlement type of the early Middle Ages but a settlement type matching the terms of time and region.
Proofreading: Dr. Mirko Wittwar

References

Apals, J. & Mugurēvičs, Ē. 2001. Vēlais dzelzs laikmets (agrie viduslaiki). In: Graudonis, J. (ed.) *Latvijas senākā vēsture. 9. G. t. pr. Kr. – 1200. G.* Rīga. Pp. 290–377.

Becker, D. 1981. Die slawische Inselsiedlung im Trenntsee, Gemarkung Pastin, Kreis Sternberg. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg, Jahrbuch 1980*, 209–229.

Biermann, F. 2000. *Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza. Archäologische Studien zum Siedlungswesen und zur Sachkultur des frühen und hohen Mittelalters.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 65. Bonn.

– 2002. Review: Rüdiger Kelm, Mölleholmen. Eine slawische Inselsiedlung in Südschweden. *Germania* 80, 385–389.

– 2009. Der Bauernhof als Innovation? Dorf und Gehöft vom frühen bis zum späten Mittelalter im nördlichen westslawischen Raum. In: Moździoch, S. (ed.), *Stare i Nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*. Spotkania Bytomskie VI. Wrocław. Pp. 279–312.

– 2014. Neue archäologische Untersuchungen auf der Fergitzer Burgwallinsel. *Heimatkalender Prenzlau* 2015, 34–42.

Biermann, F. & Frey, K. (eds.). 2014. *Das Nonnenkloster von Seehausen in der Uckermark. Neue Forschungen zur untergegangenen Zisterze am Oberuckersee.* Veröffentlichungen des Dominikanerklosters Prenzlau 2. Prenzlau.

Biermann, F. & Henning, J. 2012. Orientalisches Silber in der Uckermark – der frühmittelalterliche Burgwall auf dem Werderberg von Potzlow. *Heimatkalender Prenzlau* 2013, 32–41.

Biermann, F., Bartrow, A. & Frey, K. 2013. Die Gründung des Zisterzienserinnenklosters Seehausen in einem slawischen Siedlungsgebiet. In: Biermann, F., Kersting, Th. & Klammt, A. (eds.) *Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 20. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg (Havel), 16. bis 18. April 2012.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 70. Langenweißbach. Pp. 423–444.

Bleile, R. 2005. Der slawische Wege- und Brückenbau in Norddeutschland (8.–12. Jahrhundert). In: Melzer W. (ed.) *Mittelalterarchäologie und Bauhandwerk. Beiträge des 8. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks.* Soester Beiträge zur Archäologie 6. Soest. Pp. 125–148.

– 2008. *Quetzin – eine spätslawische Burg auf der Kohlinsel im Plauer See. Befunde und Funde zur Problematik slawischer Inselnutzungen in Mecklenburg-Vorpommern.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 48. Schwerin.

Bleile, R., Dörfler, W., Kleingärtner, S., Müller, U. & Nelle, O. 2009. Das Projekt Olsborg. Untersuchungen auf einer Insel im Großen Plöner See. In: Müller, U., Kleingärtner, S. & Huber, F. (eds.) *Zwischen Nord- und Ostsee 1997–2007. Zehn Jahre Arbeitsgruppe für maritime und limnische Archäologie (AMLA) in Schleswig-Holstein.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 165. Bonn. Pp. 109–128.

Brüske, W. 1955. *Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.–12. Jahrhunderts.* Mitteldeutsche Forschungen 3. Münster/Köln.

Chudziak, W. 2014. Z badań nad funkcją małych i średnich warowni na obszarze Pomorza. In: Chrzan, Kr., Czapla, Krz. & Moździoch, S. (eds.) *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy środkowej. Społeczeństwo, Gospodarka, Ideologia*. Wrocław/Głogów. Pp. 43–59.

Chudziak, W., Kaźmierczak, R. & Niegowski, J. 2009. Z badań nad wczesnośredniowiecznm zespołem osadniczym w Żółtem (gmina Drawsko Pomorskie) (lata 2006–2007). *Acta Archaeologica Pomoranica III. XVI Sesja Pomorzoznawcza 22–24.11.2007 r.* Szczecin. Pp. 367–382.

Donat, P. 1980. *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung.* Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33. Berlin.

Enders, L. 1992. *Die Uckermark. Geschichte einer kurmärkischen Landschaft vom 12. bis zum 18. Jahrhundert.* Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs Potsdam 28. Weimar.

Górecki, J. 2000. Die Burg in Ostrów Lednicki – ein frühstaatliches Zentrum der Piastendynastie. In: Wieczorek, A. & Hinz, H.-M. (Hrsg.) *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* 1. Stuttgart. S. 467–470.

Gringmuth-Dallmer, E. 1979. Zur Funktion jungslawischer Inselsiedlungen westlich der Oder. In: Chropovský, B. (ed.), *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Bratislava 7–14 septembre 1975,* 1. Bratislava. Pp. 347–352.

Gringmuth-Dallmer, E. & Hollnagel, A. 1971. Jungslawische Siedlung mit Kultfiguren auf der Fischerinsel bei Neubrandenburg. *Zeitschrift für Archäologie* 5, 120–133.

Hagen, J. O. von der 1911. Der Fergitzer Burgwall. *Mitteilungen des Uckermärkischen Museums- und Geschichtsvereins* IV, 195–213.

Helgesson, B. 2002. *Järnålderns Skåne: samhälle, centra och regioner.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 38. Uppåkrastudier 5. Stockholm.

Herrmann, J. 1965. Vorbericht über die archäologischen Unterwasserforschungen im Ober-Ückersee bei Prenzlau. *Ausgrabungen und Funde* 10, 202–209.

– 1966. Die slawischen Brücken aus dem 12. Jahrhundert im Ober-Ückersee bei Prenzlau. Ergebnisse der archäologischen Unterwasserforschungen. *Ausgrabungen und Funde* 11, 215–230.

Herrmann, J. & Donat, P. 1979. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)* 2. Berlin.

Hollnagel, A. 1954. Kulturreliktpflanzen auf slawischen Inselsiedlungen im Kreis Neustrelitz. *Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1953,* 151–164.

– 1971. Die jungslawische Inselsiedlung im Hohen Sprenzer See bei Dudinghausen, Kr. Güstrow. *Ausgrabungen und Funde* 16, 217–222

Kelm, R. 2000. *Mölleholmen. Eine slawische Inselsiedlung des 11. Jahrhunderts in Schonen, Südschweden*. University of Lund, Institute of Archeology, Report Series 74. Lund.

Kelm, R. & Larsson, L. 1995. Mölleholmen – eine Inselsiedlung des 11. Jahrhunderts im südlichen Schonen, Schweden. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 25, 341–353.

Kirsch, K. 2004. *Slawen und Deutsche in der Uckermark. Vergleichende Untersuchungen zur Siedlungsentwicklung vom 11. bis zum 14. Jahrhundert.* Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas 21. Stuttgart.

Kurnatowska, Z. 2004. Ostrów Lednicki in the early Middle Ages. In: Urbańczyk, Prz. (ed.), *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millenia*. Warsaw. Pp. 167–184.

Larsson, L. 1991. An island settlement in South Scania. Local and Regional Aspects of Site dating from the Late Viking/Early Medieval Period. In: Jennbert, K., Larsson, L., Petré, R. & Wyszomirska-Werbart, B. (eds.) *Regions and Reflections. In honour of Märta Strömberg.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 20. Lund. Pp. 275–289.

Paddenberg, D. 2012. *Die Funde der jungslawischen Feuchtbodensiedlung von Parchim-Löddigsee, Kr. Parchim, Mecklenburg-Vorpommern*. Frühmittelalterliche Archäologie zwischen Ostsee und Mittelmeer 3. Wiesbaden.

Rauschert, M. 1977. Ein Fundplatz neben den slawischen Brücken im Ober-Ückersee. *Ausgrabungen und Funde* 22, 139–148.

Roslund, M. 2007. *Guests in the House. Cultural Transmission between Slavs and Scandinavians 900 to 1300 AD.* The Northern World 33. Leiden.

Schablowsky, A. 2011. Die slawenzeitlichen Holzrudimente im Oberuckersee in Brandenburg. In: Preil, M. (Hrsg.) *Archäologie der Brücken. Vorgeschichte, Antike, Mittelalter, Neuzeit.* Regensburg. S. 161–166.

Schmidt, V. 2000. Slawische Burgwälle an der Kastorfer – Möllner – Seenkette. In: Wieczorek, A. & Hinz, H.-M. (Hrsg.) *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* 1. Stuttgart. S. 282–285.

Schuldt, E. 1956. *Die slawische Keramik in Mecklenburg.* Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 5. Berlin.

– 1965. *Behren-Lübchin. Eine spätslawische Burganlage in Mecklenburg.* Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 19. Berlin.

– 1985. *Groß Raden. Ein slawischer Tempelort des 9./10. Jahrhunderts in Mecklenburg.* Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 39. Berlin.

Schulz, M. 2010. *Die Entwicklung Prenzlaus vom 10. Jh. bis 1722. Die Entstehung der Stadt nach archäologischen Funden und Befunden*. Materialien zur Archäologie im Land Brandenburg 3. Rahden.

Szczesiak, R. 2007. Auf der Suche nach Rethra! Ein interessantes Kapitel deutscher Forschungsgeschichte. In: Biermann, F. & Kersting, T. (Hrsg.) *Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Siedlungsraum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 5. Deutschen Archäologenkongresses in Frankfurt an der Oder, 4. bis 7. April 2005.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 46. Langenweißbach. S. 313–334.

Unverzagt, W. & Schuldt, E. 1963. *Teterow. Ein slawischer Burgwall in Mecklenburg.* Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 13. Berlin.

Vandrup Martens, V. 2001. „Slawische" Keramik in Schonen. In: Harck, O. & Lübke, Ch. (Hrsg.), *Zwischen Reric und Bornhöved. Die Beziehungen zwischen den Dänen und ihren slawischen Nachbarn vom 9. bis ins 13. Jahrhundert*. Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 11. Stuttgart. S. 117–129.

Wilke, G. 2000. Brücken und Brückenbau im östlichen Mitteleuropa um 1000. In: Wieczorek, A. & Hinz, H.-M. (Hrsg.) *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie* 1. Stuttgart. S. 142–145.

Lensslot, landsby og ladegård – arkæologiske udgravninger omkring Næsbyhoved Slot 1899–2012

Jakob Bonde & Jakob Tue Christensen

Castle, village and home farm – the archaeological excavations around Næsbyhoved Castle 1899–2012

The royal fief of Næsbyhoved Castle on the island of Funen is mainly known from the written sources of the early sixteenth century. This paper, however, summarizes the archaeological excavations on and around the castle and focuses on its genesis. The origin of the castle was a small fortified site close to the Stavidså river where a nobleman settled in the 1330s. The castle was very likely confiscated by King Valdemar Atterdag, when he came into possession of Funen in 1348. The castle was relocated to the present more impressive earthwork around 1400 during the reign of his daughter Queen Margrethe, who at that time was reorganizing the royal fiefs on Funen. Næsbyhoved was one of three new fiefs established especially for mortgaging. The fields of a small village with at least three farms were turned into a home farm distinguished by several large, two-aisled barns.

Næsbyhoved Slot kendes først og fremmest for det velbevarede og publicerede skriftlige kildemateriale fra begyndelsen af 1500-tallet med lensregnskaber fra 1502–03, 1505 og 1509–10, Dronning Christines hofholdningsregnskaber og hendes brevbog 1504–11 (DM 4 V, 1884: 84ff; DCH 1904; Madsen & Porsmose 1991). Mere spredt er materialet både før og efter den periode og kendskabet til de fysiske rammer, hvori det skriftlige kildemateriale skal indsættes er ikke bedre. Over mere end 100 år har isolerede arkæologiske undersøgelser senest 2012 øget vores viden om slottets udvikling frem til 1500-tallet, og det er derfor på sin plads at forsøge at sammenfatte denne viden (figur 1).

Næsbyhoved i de skrevne kilder

Næsbyhoved hører man første gang om i 1337, hvor Henrik Pedersen underskriver sig "af Næsbyhoved" (DD 2 XII: 7). Det var hårde tider, hvor de holstenske grever regerede det pantsatte Fyn. 1348 kom Valdemar Atterdag ved Nebbegårdsforliget med greverne i besiddelse af det østlige Fyn med Odense (Albrectsen 1974: 195). 1349 og 1350 indsamlede hans høvedsmand på Næsbyhoved Hermann von der Jura provenuet af en ekstraskat (DD 3 III: 239a), hvad der tolkes som, at Valdemar Atterdag har sat sig i besiddelse af Næsbyhoved umiddelbart efter aftalens indgåelse. Der er ikke enighed om, hvorvidt Henrik Pedersen skal opfattes som grevernes lensmand (Nyberg i Thrane *et al.* 1982: 284; Madsen & Porsmose 1991: 9). Senest har Henrik Lerdam opfattet ham som en lokal lavadelsmand med henvisning til en række aftaler fra 1368 og frem, som selv om de næppe lader sig udrede fuldt ud antyder, at hans sønner Peder og Herman Henriksen via Evert Moltke formelt skøder godset til kongen på et tidspunkt, hvor det allerede længe har været i kronens besiddelse (Lerdam 1996: 77). Opfattelsen af Henrik Pedersens som en lokal lavadelsmand støttes dels af, at hans svoger Otto Split besad gods i nærområdet, dels af det ældste voldsteds udformning, der knytter sig til en række samtidige væbnerborge (DD 3 I: 65; Nyberg i Thrane *et al.* 1982: 277, 284).

Næsbyhoved pantsættes formentlig allerede under Valdemar Atterdag, og med afbrydelser fortsatte slottet i størstedelen af sin levetid med jævnlige pantsætninger (Christensen 1983: 74ff; Lerdam 1996: 78). Efter at slottet var indtaget og ødelagt i borgerkrigen 1534, bedre kendt som "Grevens Fejde", blev lenets administration først flyttet til bispegården i Odense og efter 1575 til Skt. Hans kloster det senere Odense Slot. Slotsbanken blev i århundreder benyttet som stenbrud og siden som mark således, at toppen i dag fremtræder helt flad. Det er kun bankens imponerende 54 x 55 m dimensioner, der hæver sig 5 m over omgivelserne, som vidner om Næsbyhoveds eksistens.

Figur 1. Placeringen af Næsbyhoved Slot samt den omtrentlige placering af udgravningerne fra 1990–91/2012 indtegnet på Ryttergodskortet over Odense og omegn fra 1717. I bunden af kortet ses den nordlige del af Odense. Jakob Bonde, Odense Bys Museer, 2014.

Figur 2. Den grønne firkant nederst tv. er Gåseholmen i den nu tørlagte Næsbyhoved Sø. Søen blev angiveligt opstemmet af Valdemar Atterdag til brug for Næsbyhoved Mølle. Indtil da lå voldstedet ud til Stavidsåen, hvis fossile løb formentlig er identisk med det slyngede forløb i baggrunden. Vandstandshævningen kan være den direkte anledning til flytningen af borgen. Foto: Mogens Bo Henriksen, Odense Bys Museer, 2001.

De ældre undersøgelser

I engen, den tidligere Næsbyhoved Sø, lige nord for Næsbyhoved ligger Gåseholmen, en ganske lav banke, der i dag kun skiller sig ud på grund af manglende sivbevoksning. Dens nuværende udseende er resultatet af en planering af banken ud i den omgivende eng i 1899, hvor under ejeren stødte på pælerækker (figur 2). Stedet blev besigtiget af M. Mackeprang fra Nationalmuseet, der foreslog en nærmere undersøgelse, som blev gennemført af arkitekt Aa. Langeland Mathiesen (Odense Bys Museer j.nr OBM9797 Gåseholmen). Hans undersøgelse viste, at holmen var kunstigt opbygget, firsidet med stærkt rundede hjørner med en ydre afgrænsning med pæle. Der var tale om et middelalderligt voldsted med en størrelse på ca. 26 x 32 m. Senere i 1945 undersøgte Svend Larsen fra Møntergårdsmuseet en i 1943 påtruffet brandtomt, som udgjordes af et 7,5 x 7,5 m stort midtsulehus, som han opfattede som en vagtbygning for Næsbyhoved (Larsen 1951; OBM9797 Gåseholmen). Ti år før havde den lokale restauratør Madsen under ledelse af Chr. Axel Jensen fra Nationalmuseet fået undersøgt en række smalle søgegrøfter på selve slotsbanken. Der fandtes rester af en forholdsvis kort sydfløj og en tilstødende vestfløj. Flere andre rester afdækkedes, men grundet de smalle søgegrøfter kunne Jensen kun med store forbehold tolke dem som dele af bygninger (OBM9783 Næsbyhoved voldsted). Tre af grøfterne blev i anledning af middelalderåret 1999 genudgravet af Odense Bys Museer i samarbejde med arkæologiforeningen Harja (Christensen 1999). Det følgende år afsluttede museet undersøgelsen, hvor man samtidig genudgravede en del af Larsens udgravning på Gåseholmen for bedre at forstå sammenhængen mellem de to anlæg.

Udgravningerne i 1999 og 2000

Undersøgelsen på Gåseholmen (figur 3) bestod af et snit (felt C) vinkelret på pælerækkerne fra 1899 og et mindre felt i hustomten (felt D) (OBM9797 Gåseholmen). I snittet kunne den kunstige opbygning af banken iagttages, hvor pælene udgør den ydre afgrænsning. Inden for dem og hvilende på en opkastet lerbanke fandtes en opbygning af tørv, der formentlig har udgjort bunden af et brystværn. Inden for dette fandtes den tidligere konstaterede opfyldning med leret jord, sådan som det kendes fra andre af middelalderens mindre, jordbyggede borge. Udgravningen af brandtomten gav mulighed for en revurdering af Larsens resultater fra 1945, der efterlod en række spørgsmål. Nytolkningen indebar, at huset i dag opfattes som have værende delt i to jævnstore rum på langs med sulestolperne i en forstue med et afskærmet køkkenildsted, der via sin bagvæg opvarmede en bagvedliggende stue (Christensen 2003).

I forbindelse med undersøgelsen blev der udtaget en prøve af henholdsvis en ydre pæl og af husets fundering til datering (Eriksen 2002). Prøverne viste, at huset er bygget

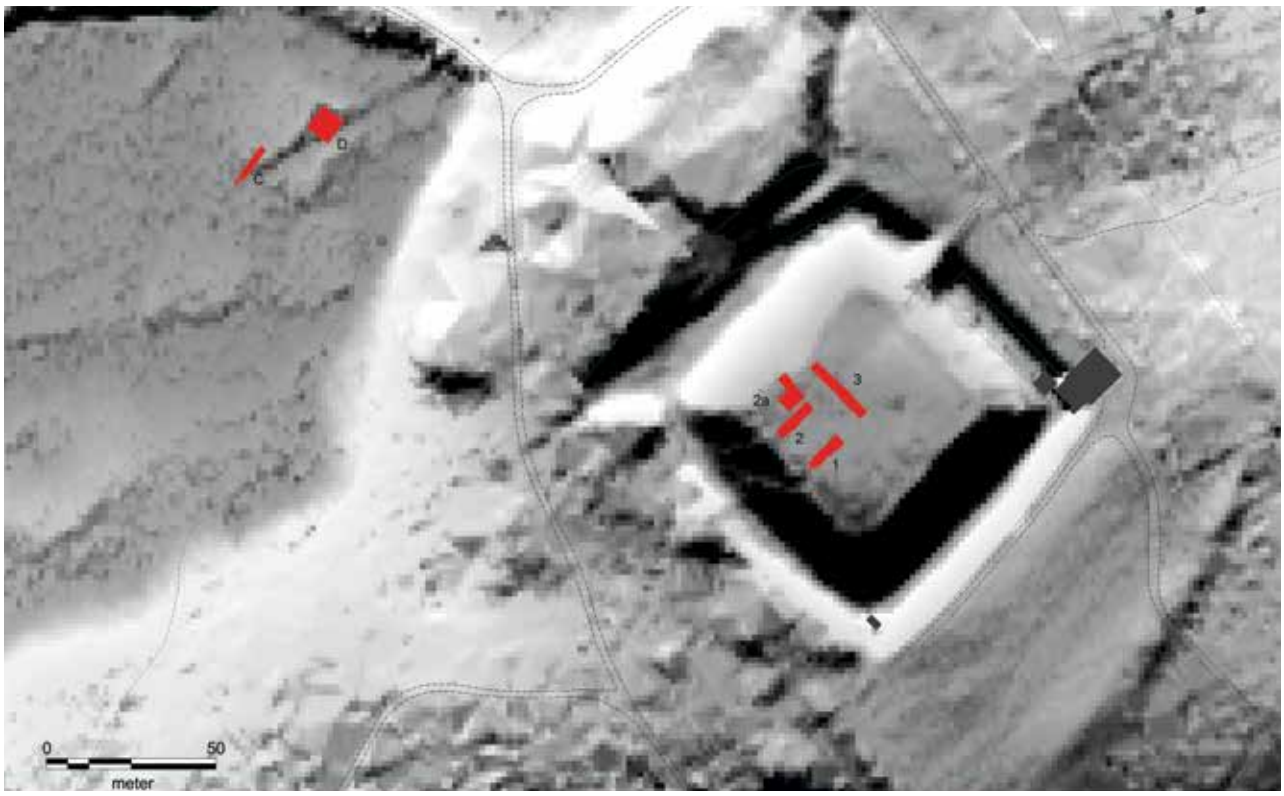

Figur 3. Reliefkort. Gåseholmens lave banke kan lige anes til venstre, mens Næsbyhoved tegner sig tydeligt. Udgravningsfelterne fra 1999 og 2000 er markeret med rødt. Jakob Bonde, Odense Bys Museer, 2014.

omkring 1340, mens pælen er fældet omkring 1370 og således udgør en reparation eller forstærkning af anlægget. Sammenligner man fundene fra henholdsvis Gåseholmen og Næsbyhoved Slotsbanke, fremgår det, at sidstnævntes dateringsramme baseret på møntfundene tidligst begynder i 1370erne, mens genstandene fra Gåseholmens alle stammer fra første halvdel eller midten af 1300-tallet. Det er derfor sandsynligt, at de to voldsteder har afløst hinanden, og at Gåseholmen er identisk med Henrik Pedersens Næsbyhoved. Næsbyhoved slotsbanke er opført i dronning Margrethes regeringstid (1375–1412) og da sandsynligvis mellem 1389 og 1412, hvor der er et markant brud i rækken af pantsætninger. Det støttes af, at der ved den fornyede pantsætning i 1412 er tale om et højere beløb end tidligere, 9.000 mark lybsk mod 10.000 guld gylden. Om end Odense og Kerteminde indgik i beløbet, udgjorde Odenses pantesum indtil 1405 bare 600 mark, hvorfor det højere beløb ikke alene kan skyldes indlemmelsen af byerne i pantet (Rep. 2 I, II: 342; ÆA I 148; III: 344f).

Tidspunktet falder også sammen med en række andre ændringer i det fynske lenslandskab, hvor dronningen 1396 erhvervede Hagenskov fra Benedict Ahlefeldt, selv om den formodentlig havde været i kronens besiddelse siden Valdemar Atterdag belejrede den (Lerdam 1996: 76). Rugård omtales første gang 1398, men kan formentlig ses som en afløser for Margård i nabosognet, som dronningen 1375 havde måtte tilbagegive den myrdede Peder Andersens Hvides enke (Rep. 2 I, II: 173; Trap 1956: 394). Med Ørkils overdragelse til Odensebispen 1403 var der af de større lensborge fra Valdemar Atterdag kun de to strategiske overfartssteder Nyborg og Hindsgavl tilbage. Man kan i 1400-tallet iagttage en bevidst funktionsdeling, hvor de tre nye lensborge primært fungerede som pantelen, hvilket sjældent eller aldrig overgik Hindsgavl og Nyborg (Christensen 1983: 75).

Desværre var sporene af bygningerne på Næsbyhoved Slotsbanke meget forstyrrede, hvad allerede undersøgelserne i 1933 viste. I felt 1 kunne der langs kanten af slotsbankens vestside påvises to faser af lergulve sluttende med bevarede rester af et teglgulv (K1). Der var ingen spor af bygningens mure eller fundament, men der er muligvis tale om samme bygning, som undersøgelserne i 1933 påviste på denne side. Felt 2 beliggende i nordvesthjørnet var lige som de øvrige felter præget af den grundige plyndring af byggematerialer, som gik igen i alle felter. Her kunne dog påvises sporene af en kælder fra en knap 15 x 8 m stor bygning (K2). Kælderen var delt i to dele, hvoraf den sydlige del var ca. 10 m og havde spor efter et kældergulv i form af et hårdt gult lag af sand ca. 1,3 m under terræn. Den nordlige del af kælderen var kun halvt så dyb, men havde bevaret rester af sit teglstensgulv. Kældrene har formentlig haft hver sin kældernedgang. Bygningens højde kan ikke fastslås, men da den var omgivet af lette bygninger både mod syd og øst og har haft mindst en øvre etage, må den have dannet en markant hjørneafslutning på vestsiden. Mod øst stødte bygningen op til en let bygning, hvor af kun ildstedet var bevaret (K3). I hjørnet mellem bygningerne fandtes et stykke brolægning orienteret efter kælderbygningen. I ingen felterne fandtes spor af en ringmur (OBM9783 Næsbyhoved voldsted).

I felt 3 var det muligt i et meget begrænset område at iagttage, at anlægget har gennemgået mindst to faser. Under en dårligt bevaret pigstensbrolægning fandtes en velbevaret brolægning kantet af større sten. Da flugten af kantstenene pegede stik mod den nuværende adgang er det nærliggende af tolke den som en 2 m bred vej fra adgangen, der altså er oprindelig, til slotsbankens østside. Da der ikke var spor af brolægning op til vejen har en stor del af bankens topflade sandsynligvis henligget som græs, mens der kun har været brolægning ved bygninger og ganglinier. Har vejen fortsat i adgangsvejens retning, har den har vendt mod nordøst og må have krydset landevejen mod Nordfyn og Bogense, den nuværende Tolderlundsvej, omtrent midt i den nuværende kanal på vej mod ladegården (figur 1). Mens denne er velkendt gennem de bevarede lensregnskaber, har der indtil for nylig hersket en del usikkerhed om dens placering.

Udgravningen ved Hedvigslund

I forsommeren 2012 fik Odense Bys Museer imidlertid mulighed for at udgrave ca. 1,3 hektar ved kolonihaverne Hedvigslund i Skibhuskvarteret i den nordlige udkant af Odense, omtrent 1,5 km fra Næsbyhoved Slot (OBM8235 Hedvigslund).

Ved tidligere udgravninger (1990–91) var der her registreret en velbevaret teglstensbygning fra 1500-tallet under en eksisterende kolonihave. Forundersøgelsen og den efterfølgende udgravning viste, at arealerne nord for teglstensbygningen har været bebygget i flere tempi. Arealerne omfattede således både bebyggelsesspor fra en landsby, der kan dateres til højmiddelalderen (12–1300-tallet) samt spor efter en række store midtsulebygninger, der tolkes som sporene efter ladegården til Næsbyhoved. Desuden blev der registreret et omtrent 30 meter langt midtsulehus med skorstensfundament og tilhørende stensat brønd, der sandsynligvis skal ses i relation til teglstensbygningen med en sandsynlig funktion som køkken og servicefløj hertil.

Landskabet omkring udgravningsområdet var tydeligt præget af den nære beliggenhed til vådområderne mod vest, hvor Stavids å tidligere havde sit løb. Beliggenheden var præget af et let bølget landskab med flere fugtige lavninger og området har tidligere udgjort en slags halvø omgivet af vådområder. De registrerede bebyggelser var placeret på tre veldrænede adskilte forhøjninger i terrænet, mens et stort antal gruber i et større fugtigt område mellem landsbyen og ladegården tolkes som et aktivitetsområde.

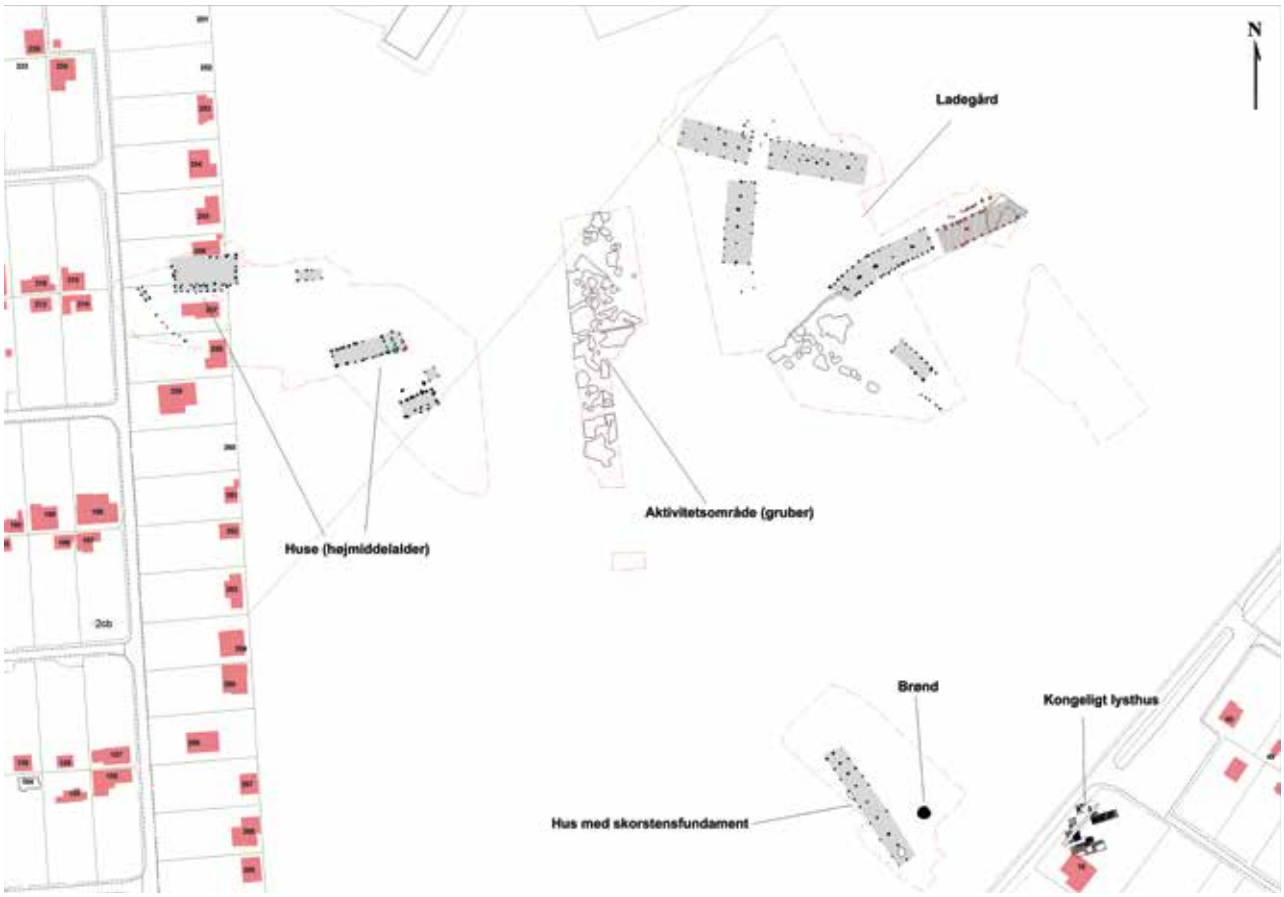

Figur 4. Udgravningsfelterne fra udgravningen 2012 med udtegnede grundplaner over de registrerede hustomter mm samt placeringen af teglstensbygningen (udgravet 1990–91). Skala 1:1 000. Tegning: Jakob Bonde, Odense Bys Museer, 2012.

Landsbyen

I det nordvestligste udgravningsfelt registreredes stolpehuller fra flere bygninger beliggende på en sandet forhøjning i terrænet (figur 4). Bygningsresterne omfattede stolpehuller fra mindst to større huse samt flere mindre bygninger og hegnsfragmenter. På baggrund af keramikfund fra stolpehullerne kunne bygningerne dateres til 12–1300-tallet, hvilket underbygges af to ^{14}C-dateringer (Aarhus Universitet, AAR19803: 1270–1388; 19804: 1170–1269). De tolkes på den baggrund som repræsenterende dele af en højmiddelalderlig landsby med mindst to gårde, hvor hver gårdsenhed har bestået af flere bygninger af varierende størrelse. Bygningerne omfattede stolpebyggede huse med jordgravede vægstolper, hvor hver gård tilsyneladende bestod af et hoved-/beboelseshus samt flere mindre udhuse.

Længst mod nord, langs kanten af udgravningsfeltet, registreredes landsbyens største bygning, der var bevaret som to rækker kraftige vægstolpehuller med bevarede gavle i begge ender. I dele af vægforløbet var der foretaget udskiftninger af tagstolperne, mens en parallelforskudt række stolpehuller syd for huset tolkes som et udskud. Til udskudshuset kan knyttes to mindre udhuse samt et fragmenteret hegnsforløb, der alt i alt omfatter en samlet gårdsenhed. Den anden af landsbyens registrerede gårde er repræsenteret ved tagstolpehullerne fra et et-skibet hovedhus, der tilsyneladende har fået ombygget gavlen to eller tre gange i løbet af dets levetid. Til denne gård kan ligeledes knyttes to udhuse, der begge har været placeret syd for hovedhuset. Også her kunne der observeres gentagne udskiftninger af stolper, specielt i den østlige gavl, der er udvidet eller forkortet flere gange i husets levetid.

Udgravningsregistreringerne viser dermed en landsby med minimum to gårde, der hver især har bestået af flere bygninger. Det kan ikke afgøres om de to gårde er absolut samtidige, men udskiftninger i flere af tagstolpehullerne vidner om, at bygningerne har været i brug over en længere periode og en samtidighed anses på den baggrund som overvejende sandsynlig.

Landsbyen kunne ikke afgrænses ved nærværende undersøgelse, men udgravningsbilledet tyder på, at den oprindelige landsby kan have strakt sig i nordlig og vestlig retning, uden for udgravningsgrænsen. Udgravningsresultaterne tyder overordnet på, at der er tale om en landsby, der hverken skiller sig ud i forhold til fundinventar eller struktur. Lignende landsbyer med tilsvarende konstruktionstyper er velkendte i hele det fynske område og i Danmark som helhed (Klemensen 2001; Ethelberg *et al.* 2003; Svart Kristiansen 2005; Prangsgaard & Thaastrup-Leth 2007). Som eksempel kan nævnes registreringer af hustomter fra

middelalderen omkring den eksisterende landsby Skibhusene omtrent 1,5–2 km øst for nærværende udgravning. Bygningerne herfra modsvarer i form og størrelse bygningerne fra Hedvigslund (OBM6559, Bågøgade; OBM3782, Lind Hansens Vej). Meget taler for, at disse bygninger med tiden udvikler sig til det eksisterende Skibhusene, som bl.a. optræder på Ryttergodskortet. Landsbyen ved Hedvigslund fik imidlertid en anden udviklingshistorie. Udgravningsresultaterne viser, at den tilsyneladende nedlægges i løbet af 1300-tallet, samtidig med, at ladegården til Næsbyhoved Slot anlægges på de tilstødende arealer.

Ladegården

Den formodede ladegård ved Hedvigslund er repræsenteret ved et antal store midtsulebygninger identificeret umiddelbart øst for den nedlagte højmiddelalderlige landsby, adskilt her fra af et smalt lavt liggende fugtigt areal, hvor der fandtes et omfattende aktivitetsområde med en stor mængde gruber, der muligvis knytter sig enten til landsbyen eller til ladegården. Husene var placeret i flere faser på en langstrakt bakkekam, der flader ud i østlig retning. Ud over de store midtsulehuse fandtes en mindre bygning samt flere gruber, der vidner om bebyggelsens forskellige aktiviteter. Midtsulehusene kunne registreres i mindst to faser og har været op imod 30 meter lange med en bredde på 6–7 m. De fremstod generelt som velbevarede med velfunderede stolpehuller og det må på den baggrund overvejes, om bygningerne har været konstrueret med flere fag.

Samlet set har udgravningen afdækket 4–5 samtidige ladebygninger samt en mindre bygning mod syd, der kan have været anvendt som beboelseshus. Længst mod øst er der foretaget en udvidelse af udgravningsfeltet. Herved registreredes et et-skibet hus med muligt udskud. Et relativt velbevaret brandlag i husets østlige del viste, at der efter al sandsynlighed er tale om en brandtomt. Om der her er tale om en ladebygning, eller en bygning med en anden funktion kunne udgravningen dog ikke afgøre, idet huset var placeret uden for det areal, der var indstillet til udgravning og derfor ikke kunne undersøges nærmere.

Bygningernes konstruktion samt spredte fund i stolpehullerne viser, at de efter al sandsynlighed er blevet opført i 1300–1400-tallet, hvilket underbygges af en serie ^{14}C-dateringer (AAR19811: 1297–1413; 19812: 1400–75; 19813: 1399–1447; 19814: 1419–71). Anlæggelsestidspunktet korrelerer dermed med det tidspunkt, hvor landsbyen mod vest nedlægges. På baggrund af udgravningsresultaterne må det anses for helt overvejende sandsynligt, at registreringerne omfatter de bevarede rester af en ladegård. Bygningernes karakter og datering vidner om en gård af en ganske betragtelig størrelse med et uforholdsmæssigt højt

Figur 5. Midtsulehuset markeret med landmålerstokke og mørkt optegnede stolpehuller, set fra sydsydøst. Længst mod syd ses resterne af skorstensfragmentet, mens den stensatte brønd ses umiddelbart øst for bygningen. På feltet i baggrunden mod nord blev ladegårdsbygningerne registreret. Foto: Sune Villumsen, Odense Bys Museer, 2012.

antal ladebygninger. Hertil kommer flere historiske stednavne, der knytter stedet til ladegårdsnavnet. På Ryttergodskortet over Odense og omegn fra 1717 benævnes skoven øst for nærværende udgravning således "Gammel Ladegaards Skov". Stavids Å´s øvre løb umiddelbart vest for nærværende udgravning er ligeledes benævnt "Gl Ladegaards Aa" og endelig omtales området i Markbogsudskrifterne fra Christian V's matrikel (Skt Hans sogn) som "Gammel Ladegaardsmarck" og "Ladegaards Skouf". På Ryttergodskortet kan der desuden ses en vejforbindelse fra arealerne omkring teglstensbygningen og udgravningerne fra 2012 til Næsbyhoved Slot. Stednavnene samt de kartografiske oplysninger peger således entydigt på arealernes tidligere tilknytning til ladegårdsbenævnelsen og det må på den baggrund anses for sikkert, at de registrerede bygninger repræsenterer ladegården til Næsbyhoved Slot. Meget tyder som nævnt på et anlæggelsestidspunkt i 1300-tallet og i 1575 eksisterer Næsbyhoveds ladegård stadig. På det tidspunkt fusionerer ladegården med Skt. Hans Klosters Ladegård under navnet Odensegård (Zalewski *et al.* 2013: 64, note 33). Ladegårdens flerfasede bygninger afspejler således ladegårdens relativt lange brugsperiode.

Ved udgravningen i 2012 kunne det konstateres, at bebyggelsen fortsætter i østlig retning uden for de områder, der skulle underlægges arkæologiske udgravninger (figur 5). Den oprindelige størrelse og struktur på ladegården kan således ikke afgøres på nuværende tidspunkt. Udgravningsresultaterne viser dog en gård af ganske betragtelig størrelse med et betydeligt produktionspotentiale, der må have kunnet understøtte behovene fra borgen ved Næsbyhoved Slot/Gåseholmen.

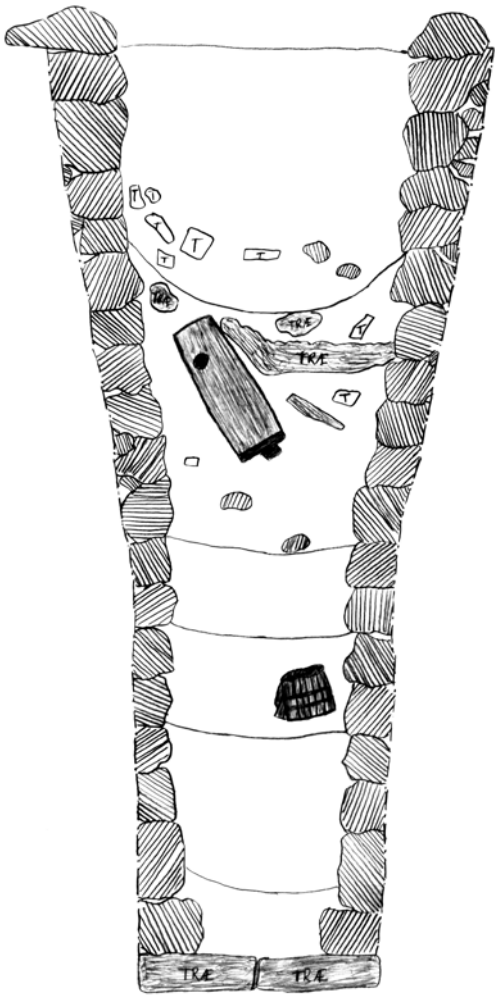

Figur 6. Brønden i profil. Skala 1:40. Tegning: Jakob Bonde, Odense Bys Museer, 2012.

Den kongelige ladegårds villa

Som nævnt indledningsvis udgravedes i 1990–91 rester af en teglstensbygning med karnap i et område, hvor der nu ligger kolonihaver, omtrent 150 meter syd for de i 2012 registrerede ladegårdsbygninger. Bygningen kunne dateres til 1500-årene og blev set i forbindelse med ladegården til Næsbyhoved Slot

Ved udgravningen i 2012 blev arealerne umiddelbart vest for teglstensbygningen undersøgt. Herved registreredes et velbevaret midtsulehus med tilhørende stensat brønd. Huset var omtrent 30 meter langt og havde en bredde på 5,5 meter og kan konstruktionstypologisk placeres i en middelalderlig/efterreformatorisk kontekst (^{14}C-datering: AAR19809: 1521–1796). I den sydligste del af huset registreredes et formodet skorstensfundament af store sten med flere mindre støttesten af tegl og granit. Brønden var anlagt omtrent fem meter øst for den sydlige del af midtsulebygningen og bestod af en tilnærmelsesvis cirkulær stensætning med en diameter i fladen på ca. 2 m. Ved udgravning viste den sig, at være næsten 6 m dyb (figur 6). Genstande fra brønden peger på, en datering til sidste halvdel af 1500-årene, hvilket underbygges af ^{14}C-dateringer (AAR19805: 1513–1664; 19806: 1493–1652).

Både midtsulebygningen og brønden skal efter al sandsynlighed ses i sammenhæng med teglstensbygningen, der udgravedes i 1990–91. Denne har været gravet lidt ned, og den høje kælder har udgjort underdelen af et 14,6 x 8,2 m stort hus med 4 x 4 m stor tilbygning mod nord (figur 7). På ydersiden mod syd er en kampestenssat brønd sammenbygget med kældermuren. Her udgøres det øverste del af kældervæggen af munkestensmurværk. Adgangen er formodentlig sket gennem tilbygningen, som formentlig også har givet adgang til overetagen. Denne afslører sig ved fund af brun- eller grønglaserede gulvfliser.

På Brauns prospekt fra 1593 ser man en enlig bygning med navnet "villa curiæ regis" eller "den kongelige ladegårds villa" (figur 8). "Villa" er ikke en gængs betegnelse for en ladegård, og antyder formentlig dengang som nu en bygning, som er andet og mere end blot funktionel – et lysthus! Identificerer man den fundne bygning med den afbillede bygning og med tolkningen af denne som et lysthus, falder brikkerne på plads: Sporene af det eksklusive

Figur 7. Hedvigslundhuset. Til venstre ses brønden og i midten og under græsset kælderens brolægning. Yderst til højre anes den kvadratiske tilbygning. Foto: Eskild Arentoft, Odense Bys Museer, 1991.

Figur 8. Udsnit af Brauns prospekt over Odense fra 1593. Længst til højre ses formentlig teglstenshuset, der på kortet benævnes "Villa curiæ regis", og som sandsynligvis er opført som lysthus af Frederik II. Braun & Hogenberg 1598, V pl. 30.

inventar, dens isolerede placering i forhold til ladegården og beskedne størrelse. Bygningen skal formentlig knyttes til Frederik II, der havde en forkærlighed for lysthuse og opførte dem ved sine slotte over hele landet blandt andet den stadig eksisterende "Badstue" ved Frederiksborg Slot (Troels-Lund 1968, II: 231).

Sammenfatning

Med udgangspunkt i overtagelsen af en væbnerborg i 1348 ud fra et formentlig akut behov for kontrol med den nyerhvervede del af Fyn, indgik Næsbyhoved i det sene 14. århundredes nyordning af lenene. Den indebar etableringen af tre sluttede administrative enheder med henblik på pant-

sætning. Man kan se modsætningen mellem voldstedets størrelse og de få eller manglende befæstningselementer, som udtryk for denne funktion. Samtidig var Næsbyhoveds ladegård blandt de største på Fyn. Dette sidste bekræftes nu både af arkæologiske undersøgelser og af det bevarede kildemateriale.

Referencer

Albrectsen, E. 1974. Holstenervældet på Fyn i det 14. århundrede. *Fynske Minder* 1974, 189–207

Braun, G. & Hogenberg, F. 1598. *Civitates orbis terrarum* V. Køln.

Christensen, H. 1983. *Len og magt i Danmark 1439–1481*. Århus 1983

Christensen, J. T. 1999. De senere års udgravninger af Næsbyhoved Slot og ladegård. *Sletten. Årsskrift for nordfynsk lokal- og kulturhistorie* 1999, 63–69.

Christensen, J. T. 2003. En 1300-tals hustomt på voldstedet Gåseholmen. I: Roesdahl, E. (red.) *Bolig og Familie i Danmarks Middelalder*. Højbjerg. S. 111–117.

Danske Magazin. (Udg.) Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie. København 1842ff. (forkortes DM)

De ældste danske Archivregistraturer I–V. (Udg.) Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie. København 1854ff. (forkortes ÆA)

Diplomatarium Danicum 1ff. (Udg.) Det danske Sprog-og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DD)

Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. (Udg.) Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog. København 1904. (forkortes DCH)

Eriksen, O. H. 2002. *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Gåseholmen, Fyn.* NNU rapport 10. København.

Ethelberg, P., Hardt, N., Poulsen, B. & Sørensen, A. B. 2003. *Det Sønderjyske Landbrugs Historie.* Jernalder, vikingetid og middelalder. Skrifter udg. Af Historisk samfund for Sønderjylland 82. Haderslev.

Klemensen, M. F. 2001. *Huskonstruktioner i tidlig middelalderlig bebyggelse. En kritisk vurdering af udviklingsteorier og terminologi samt en analyse af udgravede hustomter i Jylland ca. 1100–1300*. (Udg.) Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev 12. Højbjerg.

Larsen, S. 1951. Gåseholmen. *Fynske Minder* 1951, 15–24.

Lerdam, H. 1996. *Danske len og lensmænd 1370–1443*. København.

Madsen, H. B. & Porsmose, E. 1991. *Næsbyhoved Lens Regnskaber 1502–1511*. Danske Middelalderlige regnskaber 3. Odense University Studies in History and Social Sciences 120. København.

Thrane, H., Nyberg, T., Grandt-Nielsen, F. & Venge, M. 1982. *Fra boplads til bispeby. Odense til 1559.* Odense bys historie 1. Odense.

OBM: Odense Bys Museers arkiv.

Prangsgaard, K & Thaastrup-Leth, A. K. 2007. Gårde fra vikingetid og middelalder ved Asperup. *Vends* 2007, 60–67.

Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte, 1–2 Iff. (Udg.) Christensen, W. København 1894–1939. (forkortes Rep.)

Svart Kristiansen, M. (red.) 2005. *Tårnby. Gård og landsby gennem 1000 år*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 54. Århus.

Trap, J. P. 1956. *Danmark, Odense Amt*. 5. udg. København 1956

Troels-Lund, T. 1968. *Daglig Liv i Norden i det sekstende Århundrede*. 6. udg. København.

Zalewski, B., Bregnhøi, L, Lundqvist, S. & Christensen, J. T. 2013. *Odense Adelige Jomfrukloster*. Odense.

Krux med ett kors

Maria Cinthio

Crux of a cross

Several medieval brooches with motifs borrowed from coins have been collected from excavations in Lund. In some respects divergent from these is a small nummular brooch found near the Cathedral, in the area once close to the market place. On the basis of the simple elements of its decoration, a cross crosslet and the letters C R U X, problems concerning dating, production, source of inspiration and function are discussed.

Inledning

I ett av sina många spännande projekt följer Anders Ödman spåren efter uppförandet av Lunds domkyrka och ännu tidigare stenbyggen, byggnadshyttor, stenbrott och transportvägar. Samtidigt försöker jag, med hjälp av fynd från utgrävningar på 1900-talet, hitta ledtrådar till vad som hände på domkyrkoområdet före och vid sidan om arbetena med stenen. En liten, märklig, korsförsedd tingest väckte min nyfikenhet.

Fyndet

Vid en arkeologisk övervakning av schaktningsarbeten år 1965 i kvarteret Sankt Laurentius 2, mitt emellan Domkyrkan och Stortorget, gjordes ett litet och oansenligt fynd (figur 1). Enligt fältdokumentationen i Kulturens i Lund ritningsarkiv låg det ”ytligt i fyllningen” på en nedbruten tegelmur. Det runda platta föremålet, registrerat som ”KM 58219:2, Varuplomb (?)”, är knappt 2 mm tjockt och 15 mm i diameter. Metallurgisk analys är ej gjord men materialet består troligen av en bly/tennlegering. Den ena, relativt släta sidan är försedd med de tillplattade resterna av en nålhållare och en krok. Det är alltså en brosch, varuplomber veks eller fästes på annat sätt på varan. Dess framsida har vissa likheter med ett mynt; den upphöjda dekoren består av en pärlring inneslutande ett likarmat ”korsat kors” med bokstäverna C R U X placerade i korsvinklarna. Över U:et finns ett litet nonfigurativt märke som av numismatiker skulle kunna kallas ”bitecken”. På grund av det relativt mjuka materialet har bokstäverna R och X skadats av baksidans nålhållare då plattan utsatts för tryck.

Figur 1. Smyckebrakteat funnen i området mellan Domkyrkan och Stortorget i Lund. Åt- och frånsida. Foto: Anders Ödman, 2013.

Någon gjutrand är ej synlig och en närmare undersökning krävs för att säkert avgöra om broschen är präglad eller gjuten. Vissa detaljer kan likväl tyda på att motivet är präglat. Pärlringen som omsluter korset befinner sig inte på ämnets mitt utan är förskjuten ett par millimeter. Hade föremålet gjutits i en form borde en sådan förskjutning inte ha funnits vilken teknik som än hade använts. Vad som ytterligare tyder på en prägling och ett tryck från en stamp är den upphöjda och något tillplattade kant som kan anas ytterst, längs med en liten del av den runda plattan. Förskjutningen och kanten efter ”nedtrycket” skulle alltså kunna vara resultatet av att en cirkelrund stamp med en något större diameter än broschämnet har använts. Diametern och dekorelementens storlek är desamma som på medeltida mynt (figur 2: 1–6). Tanken att en myntstamp kan ha begagnats vid tillverkningen, får dock avfärdas så länge inte något mynt med *både* ett korsat kors och CRUX är känt. Nålhållare och krok har troligen lötts fast på baksidan.

Hur och när broschen hamnade på eller i muren går inte att säga. Den kan ha grävts upp ur äldre kulturlager och omdisponerats flera gånger vid byggen och anläggningsarbeten. Broschens utseende tyder emellertid på att den tillverkades någon gång under medeltiden. Den är prydd med tecken som tydligt signalerat ett budskap till sin sam-

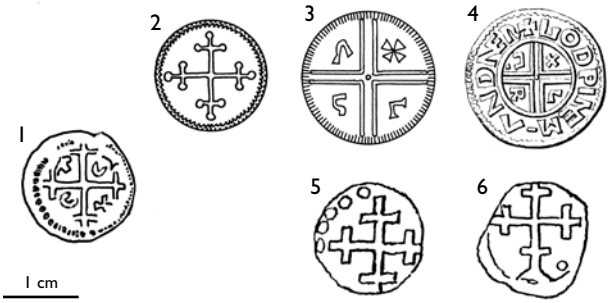

Figur 2. Smyckebrakteaten/cruxbroschen och frånsidor av mynt med *korsade kors* eller CRUX. (1) Cruxbroschen. (2) Korsmynt (975–985). Efter Malmer 1966: Pl. 31: 2. (3) Korsmynt-hybrid (990-talet). Efter Malmer 2010: figur 1:36. (4) Sven Tveskägg (c 995–). Efter Hauberg 1900: Tab. 1. (5) Erik Menved (1286–1319) Lund. Efter Mansfeld-Büllner 1954: nr 285. (6) Kristoffer II (1319–1332) Lund. Efter Mansfeld-Büllner 1954: nr 524.

tid, vare sig detta varit religiöst, politiskt eller kanske enbart praktiskt.

Kruxet med detta fynd är dateringen. Hade den varit given, genom säkra stratigrafiska förhållanden, hade tolkningen varit enklare. Kanske kan en närmare titt på fyndplatsen samt jämförelser med mynt och med andra myntliknande smycken ge rimliga förslag till broschens datering och eventuella funktion.

Fyndplatsen och dess omgivning

Området kring fyndplatsen befann sig i maktens, kyrkans och stadens centrum (figur 3). Från begynnelsen, vid 900-talets slut, var detta troligen slutpunkten på den väg,

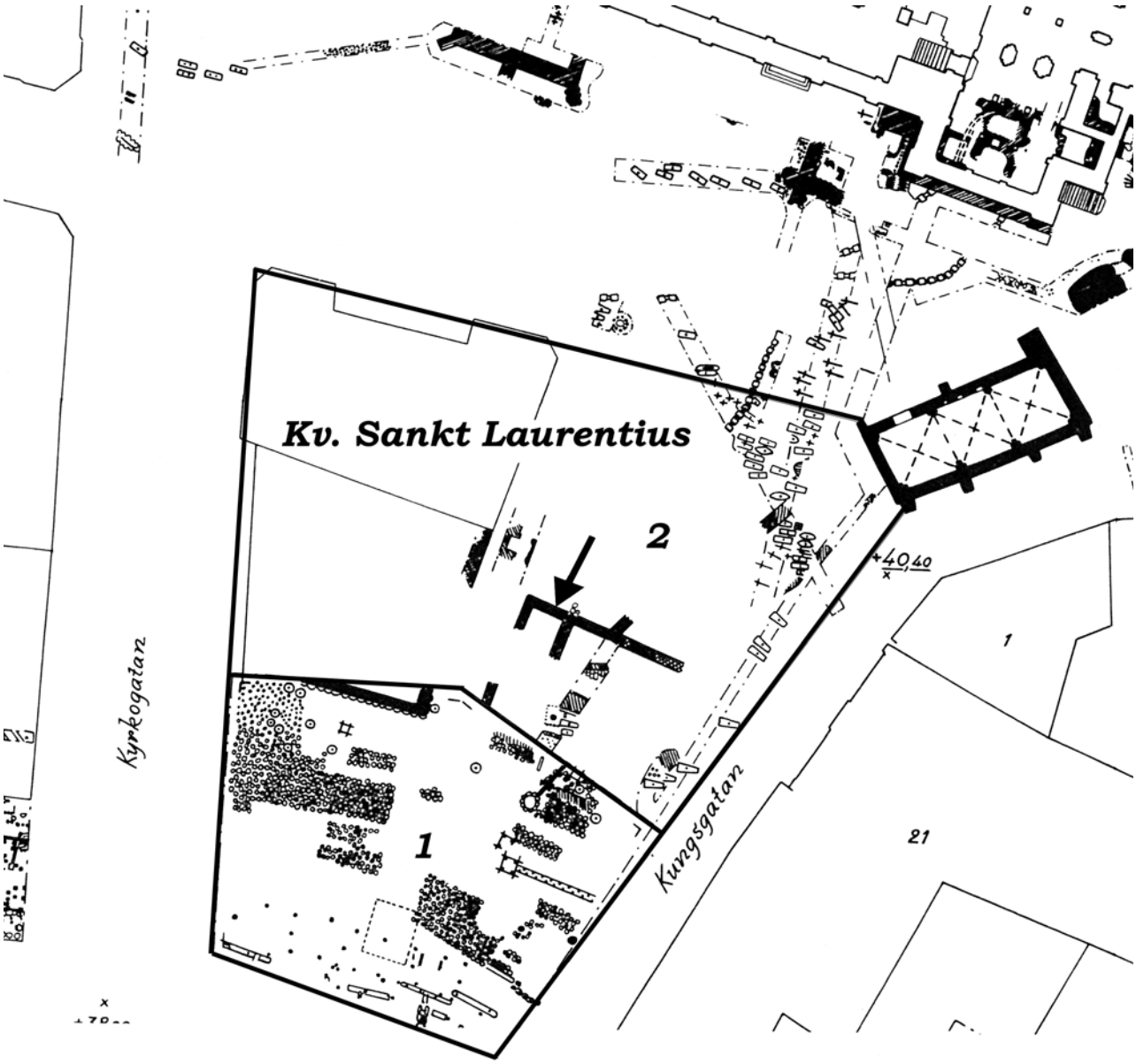

Figur 3. Fyndplatsen (vid pilen) och dess omgivning. Domkyrkan i norr och söder därom schakt med gravar. Kvarteret Sankt Laurentius nr 2 och 1 som i söder gränsar till Stortorget. Utsnitt ur den arkeologiska generalkartan över Lund med utgrävningar gjorda på 1900-talet. Efter Ragnar Blomqvist, Kulturens arkiv.

som från söder ledde fram till och omgavs av den äldsta bebyggelsen vilken också sträckte sig i öst–västlig riktning över nuvarande domkyrkoområdet. Platsen, som utgjorde vägens ände, låg öppen och kan redan tidigt ha fungerat som torg. Ett hundratal meter nordväst härom befann sig sannolikt kungsgårdens domäner.

På det aktuella området, i östra delen av nuvarande kvarteret Sankt Laurentius 2, anlades en kyrkogård någon gång under första halvan av 1000-talet. Den kan ha hört till en kyrka belägen längre norrut. Kyrkogården nådde ner till den öppna torgplatsen i söder. Dike eller gränsmarkering för begravningsplatsen har inte påträffats, men bör på ett ungefär ha befunnit sig i dagens övergång mellan kvarteret Sankt Laurentius 1 och 2 (arkeologiska dokumentationsritningar, Historiska museet vid Lunds universitet, Kyrkoarkivet). Vid slutet av 1000-talet upphörde begravningarna. Hela området täcktes av tjocka lager kalktuff och stenflis då den forna kyrkogården användes för stenbearbetning och som avstjälpningsplats för domkyrkobygget (arkeologiska dokumentationsritningar, Kulturen i Lund, Lundaarkivet, A-arkivet; Historiska museet vid Lunds universitet, Kyrkoarkivet; Blomqvist 1951: 45f).

Från och med 1100-talet bebyggdes domkyrkans och domkapitlets södra gränsområde mot torget med stenhus för olika ändamål. Var och när detta skedde är svårt att reda ut, ett virrvarr av murlämningar och återanvända sandstenskvadrar har påträffats. Tegelhuset, på eller i vars rester broschfyndet gjordes, revs så sent som 1913. Huset låg i östvästlig riktning längs med den äldsta gränsen för domkyrkoområdet och är omnämnt 1496 (Andrén 1984: 86, tomt 108: 1–2). I grundmurarna fanns sandstenskvadrar och ett fragment av en romansk portal (arkeologiska dokumentationsritningar, Kulturen i Lund, Lundaarkivet, A-arkivet). Byggnaden verkar alltså ha föregåtts av eller byggts på grunderna till ett hus hörande till domkapitlet.

Sydväst om fyndplatsen, i kvarteren Sankt Laurentius 1 och Apotekaren 5 har påträffats graverade delar till tre myntstampar och i Kyrkogatan en markvikt försedd med avtryck av myntstampar (Blomqvist 1941: 143ff). Dessa fynd kan, med hjälp av sina präglingsbilder, dateras till tiden mellan 1100-talets andra hälft och andra halvan av 1300-talet (Moesgaard, under arbete). De skulle antingen kunna kopplas till ett närbeläget myntverk eller en överordnad kontrollverksamhet med en ursprunglig anknytning till kungsgården. Tecken tyder vidare på att en del av myntindustrin under tidig medeltid kan ha varit förlagd till guldsmedsverkstäder längs med den västra sidan av torget (Cinthio 1999: 45).

Oavsett om broschen tappats av en ägare, lagts i en grav, kasserats eller hamnat på marken vid en kommersiell hantering skedde detta alltså i ett område som befann sig i torgets närhet och under största delen av medeltiden låg under kunglig eller kyrklig kontroll.

Mynttecken

Broschen är unik, men elementen i dess dekor, det korsade korset och bokstäverna C R U X finns framför allt på olika danska och engelska mynt. Både det korsade korset och latinets ord för kors, *crux*, användes på myntens frånsidor på olika mynttyper vid skilda tillfällen, dock så vitt känt, inte på samma mynt. Frågan är vilka danska mynt som kan ha varit förlagor till broschens bild.

Det *korsade korset* förekommer på engelska penningar från 800- och 900-talen liksom på bysantinska 900-talsmynt. I Norden uppträder dessa kors för första gången på frånsidorna till så kallade halvbrakteater, mynt så tunna att en genomprägling är synlig. På åtsidorna finns små ansikten och andra svårtydda tecken (Malmer 1966: 87ff). Armarna på frånsidornas korsade kors är ibland avslutade med små ringar, ibland med punkter men kan också vara rakt avslutade som på broschens kors (figur 2: 1–2). Dessa så kallade korsmynt, med en tydlig kristen innebörd, är anonyma, det vill säga utan omskrifter. Utmyntningen kan ha skett på flera platser i Danmark men som nyligen har föreslagits, kan den ha utgått från Hedeby (Hilberg & Moesgaard 2010). Produktionen tog sin början ca 975 och pågick under resten av Harald Blåtands regeringstid till 986 – den Harald som, enligt Jellingestenens budskap, gjorde danerna kristna (Malmer 2010: 18).

Ordet *crux* infördes i myntikonografin av Ethelred II i England ca 991. Bokstäverna C R U X placerades då i korsvinklarna på frånsidornas dubbelkors. Olika typer av kors hade varit vanliga sedan länge på de engelska penningarna och den latinska beteckningen kan ha fungerat som en religiös förstärkning av de traditionella korsmotiven (Malmer 1968: 108).

Från tiden efter Harald Blåtands död och Sven Tveskäggs maktövertagande 986, finns en liten myntgrupp från 990-talet bestående av halvbrakteater med både de inhemska korsade korsen och dubbelkors inspirerade av engelska penningar. Till dessa östdanska (och/eller eventuellt svenska) korstyper kan föras ett mynt vars frånsida fått prydas av bokstäverna C R U X i korsvinklarna på ett dubbelkors (Malmer 2010: 18) (figur 2: 3). Denna och övriga halvbrakteater i den sena myntgruppen framställdes troligen strax innan Ethelreds cruxtyp började kopieras i Norden med hjälp av inkallade engelska myntare omkring år 995. Då slogs de första omskriftsförsedda penningarna med kungens bild på åtsidorna och CRUX på frånsidorna i Sigtuna av Olof Skötkonung, i Norge av Olav Tryggvarson och av Sven Tveskägg i Lund (Malmer 2010: 88f) (figur 2: 4).

Efter Sven Tveskäggs tid återgavs cruxmotivet på samma vis även på en av Hardeknuts (1035–42) respektive Sven Estridsens (1047–75) präglingar i Lund (Hauberg 1900: Tab. IV Hardeknud: 7; VIII Svend Estridsen: 3). CRUX återkom sedan inte fler gånger på någon dansk mynttyp, vare sig i Lund eller vid någon av de övriga myntorterna.

Medan ordet *crux* användes för sista gången kring mitten av 1000-talet återkom det korsade korset i den danska mynthistorien efter ett uppehåll på mer än tvåhundra år. På flera mynttyper från Lund och övriga Danmark återges korsade kors på de kopparhaltiga och lågkvalitativa borgarkrigsmyntens frånsidor från 1200-talets mitt till 1300-talets andra hälft (figur 2: 5–6). Liksom de första 900-talsmynten har dessa frånsidor inte omskrifter (Mansfeld-Büllner 1954).

Med utgångspunkt från broschens myntliknande pärlring och format utgår jag från att den även lånat bild och budskap från någon mynttyp. Dekoren kan alltså ha inspirerats av mynt slagna på 990-talet då både det korsade korset och *crux* förekommit, om inte på samma så på någorlunda samtida mynt. En annan möjlighet är att broschen är två-, trehundra år yngre och att det korsade korset på 12- eller 1300-talens borgarkrigsmynt, förstärkt av ett tillagt *crux*, har givit den lilla broschen en viss betydelse.

Myntliknande broscher och hängen

Mynt har i alla tider monterats på olika vis och använts som smycken. Under medeltiden tillverkades också broscher, som mer eller mindre efterliknade mynt, i stora delar av Europa. Smyckenas funktion har säkert skiftat med tid och rum, från rena grannlåten, lyckobringare och uppvisande av rikedom till skyddande amulett eller kanske tecken på identitet, tro eller lojalitet.

I England har både mynt som på olika sätt gjorts om till broscher och en mängd varianter av myntliknande spännen eller ”nummular brooches” tillvaratagits. Med början på 800-talet gjordes de engelska broscherna som kopior av romerska mynt och mynt från kontinenten. Från slutet av 900-talet och till mitten av 1000-talet tillverkades de som mer eller mindre trogna kopior av inhemska penningar. De oftast något förstorade, mer eller mindre väl återgivna myntbilderna är ibland präglade i kopparbleck eller i sällsynta fall i silver, monterade och försedda med nål och nålhållare på skiftande vis. Vanligen är emellertid broscherna gjorda av bly- eller kopparlegeringar och gjutna i ett stycke. Myntbilden omges ibland av flera koncentriska pärlringar eller pseudofiligran. De engelska numismatiska broscherna kan exempelvis efterlikna myntens frånsidor med omskrift och ett litet kors eller åtsidor med härskarbild (Leahy 2006: 267ff). Bortsett från myntbilderna har många av dem genom sin enkelhet och sitt utförande vissa likheter med den danska cruxbroschen.

Ett stort antal myntliknande hängen och medeltida numismatiska broscher, eller smyckebrakteater som de kallas i Norden, har återfunnits i Danmark men även i Sverige och Norge. Att döma av fyndplatserna och den myntavbildande dekoren tillverkades de danska smyckena framförallt i Lund men också t.ex. i Roskilde. Några kan eventuellt hänföras till 1000-talets början, men merparten härrör från 1000-talets mitt och andra hälft samt tidigt 1100-tal (Galster 1950: 179ff; Steen Jensen 1995: 102).

Tre små, myntliknande hängen av bronslegering från mitten av 1000-talet är på frånsidorna försedda med olika typer av kors som återfinns på penningar präglade i Lund. Hängena är alltså inte identiska men har snarlika åtsidor, en fint tecknad högervänd bröstbild av en biskop med krumstav. Denna bild går däremot inte att hänföra till något liknande mynt. På grund av motivet har hängena tolkats som biskopliga gåvor till godsherrar i samband med missionsarbetet (Danell 2003: 47f). Troligare är att de uppenbarligen massproducerade, enkla, men välgjorda, myntliknande smyckena beställts av lundabiskopen och delats ut till fler än så, kanske i samband med dop som en amulett och kristet kännetecken.

De lundensiska smyckebrakteaterna är ofta präglade i guldglänsande kopparplåt eller i kopparlegering och är ibland förgyllda, några är gjutna i tennlegering och samtliga är större än de mynt de mer eller mindre noggrant avbildar. Många har, till skillnad från de engelska broscherna, förutom nålhållare varit försedda med en fästanordning för en kedja och fungerat som små parspännen (Cinthio 1999: 39). Broscherna är dekorativa i sitt utförande. Flera efterliknar Sven Estridsens bysantinskt influerade myntbilder med den tronande Kristus eller änglar och härskare, bilder som kan ha haft att göra med kungens kyrkopolitiska ambitioner. Andra har som förlaga ett mynts frånsida med ett litet kors, myntort och myntarnamn angivet i omskriften (Steen Jensen 1993: 34ff; 1995: 103, 146, nr 41). Broschernas motiv har vanligen stora likheter med samtida mynt och av den oftast höga kvalitén att döma är det tydligt att smyckena tillverkades av de guldsmeder och gravörer som också arbetade med myntproduktionen. Den ursprungliga idén och tekniken verkar broscherna från 1000-talet ha gemensamt med de engelska medan bilderna är specifika för Lund.

I 1100- och 1200-talens lundaverkstäder kunde icke-kristna motiv användas på broscher och hängen då till exempel arabiska mynt fick inspirera till dekorativt olässliga mönster (Bergman & Billberg 1976: 206f). I samma verkstadsområden började en omfattande produktion av små, enkla, genombrutna så kallade urnesspännen. Drakdjuren på dessa massproducerade broscher ser ut att ha avlöst de myntavbildande motiven, kanske med ett tillbakablickande, nordiskt-nationellt budskap (Cinthio 1999: 49f).

Vare sig de var ämnade att bäras som hängen eller fästas på dräkten, kan den senare medeltidens skyddande religiösa amuletter ha utvecklats ur de numismatiska smyckena med sitt lättburna format och koncentrerade budskap. Direkt myntliknande är ett antal Maria-amuletter varav två påträffats i Dalby och Lund. De har som utgångspunkt frånsidan till en engelsk sterling som var i flitigt omlopp

på 1300-talet. På amuletten har myntomskriften ersatts med AVE MARIA på den annars med sterlingen snarlika designen (Steen Jensen 1976: 396ff; Cinthio 2010: 36f).

Cruxbroschen – ett tecken i sin tid

Smyckebrakteaternas bilder var baserade på den egna myntortens och överhetens design och aktuella budskap. Även cruxbroschen kan, på grund av sin utformning, hänföras till denna typ av numismatiska föremål.

Broschens storlek är, till skillnad från övriga, ofta förgyllda, dekorativa, myntliknande smycken, *inte* större än de medeltida penningarna. Skulle ett eller flera mynt vara förlaga har således broschämnet utförts i samma storlek som originalet/en. Också om motivet varit en fri komposition, men med strävan att ha ett officiellt och myntliknande utseende, har dekoren varit viktig. Det lilla formatet med det föga glansfulla utförandet kanske har motiverats av att broschen just skulle vara obemärkt och diskret, men betydelsefull, ett märke eller tecken. För att rätt förstå hur, för vem eller varför broschen skapades vore det en fördel att veta när den kom till.

Cruxbroschen har alltså, varken i fråga om storlek eller utförande mycket gemensamt med de övriga danska myntliknande smyckena från ca 1050–1150. Skulle detta kunna bero på att broschen antingen är äldre, eller yngre än dessa? Om vi antar att broschen är tillverkad med ett eller ett par mynt som förlaga, sammanfaller också dateringen av möjliga förebilder med en tidig respektive en sen period.

Under den yngre perioden, borgarkrigstiden (ca 1250–1375), är den gemensamma nämnaren för brosch och mynt, det korsade korset i enkelt utförande. Ordet *crux* förekommer däremot inte på samtida präglingar. Frånsidornas korsade kors är sannolikt en av de kristna symboler som nu fick representera ärkebiskopen och kyrkans del i myntningen. Att samtidigt göra ett märke eller en brosch med ett tillägg av *crux*, hämtat från ett minst tvåhundra år gammalt lundamynt som någon typ av åminnelse verkar mindre troligt. Möjligen har ordet *crux* placerats som symbol på broschen utan något mynt som förebild. Redan latinet måste ha haft en speciell kraft för den oinvigde. Det användes i mässans liturgi och i dess heliga handlingar och hade ett mystiskt innehåll. Har den lilla broschen därför kunnat fungera som en kristen amulett? Kanske, men utförandet är inte typiskt för 12- och 1300-talens religiösa föremål. De Maria-amuletter, som vi vet masstillverkades i Danmark på 1300-talet, gjordes med samtidens sterling som tydlig förebild. Trots existensen av borgarkrigsmyntens korsade kors är det svårt att stilmässigt passa in broschen med *crux* i den tidens formvärld.

Tänker vi oss att broschen härrör från slutet av 900-talet eller tiden kring år 1000, finns fler tänkbara förklaringar till dess utseende och användning. Likheten med samtidens mynt är stor, såväl vad gäller pärlringen, korset som cruxmotivet. Om vi på grund av crux:et, som i Danmark från och med ca 995 endast förekommer på lundpräglingar, förutsätter att också den numismatiska broschen tillverkades i Lund, skulle idén till utförandet ha kommit från England med någon av de första myntarna.

Cruxbroschen kan ha haft samma masskommunikativa uppgift som myntens bilder. Latinet i myntinskrifter liksom i broschens *crux* var också det administrativa, för det lärda Europa, gemensamma språket. Det kunde alltså i sitt sammanhang både ge en officiell och en religiös prägel. Invånarna i det enade riket gjordes medvetna om den regala makten, legitimerad av kristendomen och kyrkan. Regenten och därmed också hans döpta undersåtar stod under Guds beskydd. På så sätt kunde en brosch eller snarare ett litet märke med ett kristet motiv, hämtat från ett av kungen utgivet mynt, både ha använts som ett skydd och ett lojalitetstecken eller kanske för identifikation på det tidiga torgområdet och tingsplatsen. Är det i detta sammanhang, i det äldsta Lund, Danmarks huvudmyntort och utgångspunkten för den östliga missionen, vi skall se det lilla, enkla, men betydelsebärande märket?

Referenser

Andrén, A. 1984. *Lund*. RAÄ & SHM rapport. Medeltidsstaden 56. Stockholm.

Bergman, K. & Billberg, I. 1976. Metallhantverk. I: Mårtensson, A. W. (red.) *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund*. Archaeologica Lundensia VII. Lund. S. 199–212.

Blomqvist, R. 1941. Byamotet i Lund. *Kulturen årsbok* 1941, 143–158.

– 1951. *Lunds Historia. Medeltiden*. Lund.

Cinthio, M. 1999. Guldsmed i Lund. I: Fellows-Jensen, G. & Lund, N. (red.) *Beretning fra attende tværfaglige vikingesymposium*. Højbjerg. S. 35–52.

Cinthio, M. 2010. Nya gamla fynd. I: Larsson, A. (red.) *Dalby kyrka. Om en plats i historien*. Lund. S. 28–37.

Danell, U. 2003. Ett hängsmycke med biskopsmotiv. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2003: 3–4, 47–48.

Galster, G. 1950. Nogle Middelalderlige hængsmykker. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1950, 43–48.

Hauberg, P. 1900. *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifterrække 6. København.

Hilberg, V. & Moesgaard, J. C. 2010. Opsigtsvækkende fund af korsmønter. Er hypotesen om "Tyskerværldet" i Hedeby 974–983 forkert? *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 2010: 4, 143–150.

Leahy, K. 2006. Anglo-Saxon coin brooches. In: Cook, B. & Williams, G. (eds) *Coinage and History in the North Sea World c. 500–1250*. Cambridge. Pp. 267–286.

Malmer, B. 1966. *Nordiska mynt före år 1000*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 4. Lund.

– 1968. *Mynt och människor*. Stockholm.

– 2010. *Den svenska mynthistorien. Vikingatiden ca 995–1030*. Stockholm.

Mansfeld-Büllner, H. V. 1954. *Afbildninger af samtlige hidtil kjendte danske mønter fra tidsrummet 1241–1377*. (Utg.) Holm, J. Chr. København.

Moesgaard, J. C. artikel under arbete: Møntproduktionsrelaterade genstande fra Lund.

Steen Jensen, J. 1976. En Maria amulet på en dolk. I: Mårtensson A. W. (red) *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund*. Archaeologica Lundensia VII. Lund. S. 396–398.
– 1993. En smykkebrakteat fra Lund o. 1050, fundet i Liège. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1993: 3, 34–36.
– 1995. Møntmestrene laver smykker. I: Steen Jensen, J. (red) *Tusindtallets Danske Mønter*. København. S. 102.

OTRYCKTA KÄLLOR

Lunds universitets Historiska museum, Kyrkoarkivet
Kulturen i Lund, Lundaarkivet

Curia Lundensis – residenset, trädgårdarna och människorna

Gertie Ericsson & Gunilla Gardelin

Curia Lundensis – the residence, gardens and people

North of the cathedral in Lund, the trees in the Lundagård park are expanding. The park was first established in 1747 for the benefit of the young university area. Beneath the roots of the trees lie the remains of the former bishopric of the 1060s, and the grand complex that developed during the time of the Danish archbishop. Due to its long history as a park few excavations have been undertaken in the area and the archaeological source material is therefore scarce. From late medieval times a few written sources can supplement the archaeological evidence in the reconstruction of the historic Lundagård. This article focuses on the period when Lundagård comprised the residence of the archbishop. Through the architecture and an understanding of its functional zones an attempt has been made to understand how the residence and the people who resided there were organized.

Inledning

Direkt norr om Lunds domkyrka breder träden ut sig i parken Lundagård, anlagd år 1747 till gagn för det unga universitetsområdet. Under trädens rötter finns lämningar av först det forna biskopsresidenset från 1060-talet och den storslagna anläggning som växte fram under det danska ärkebiskopsresidenset. Dess långa historia som park har medfört att få grävningsarbeten utförts i området och det arkeologiska källmaterialet är därmed knapphändigt. Från senmedeltiden finns emellertid en del skriftliga källor som stöd för att rekonstruera det historiska Lundagård. Följande artikel kommer att fokusera på perioden då Lundagård utgjordes av residenset till ärkebiskopen. Genom arkitekturen och förståelsen av dess funktionella zoner, görs ett försök att förstå hur det varit organiserat med de människor som vistades där.

Ärkebiskopens residens

När ärkebiskopssätet i Norden etablerades i Lund 1103–04, innebar det stora förändringar i området. I det arkeologiska källmaterialet blir det extra tydligt under 1100-talets andra hälft, då flera byggnader uppförs i tegel, varav flera i residensets sydöstra del (Andren *et al.* 1995: 19f; Gardelin *et al.* 1997: 99, 134). Redan vid mitten av 1100-talet uppförs byggnader i tegel i Danmark (Krongaard Kristensen 2013: 299). I tillkomsten av flera tidiga tegelbyggnader har den danska ätten Hvide varit inblandad och inte minst ärkebiskopen Absalon. Det är därför inte otroligt att det är han som tar initiativ till att uppföra flera byggnader i tegel på residenset i Lund.

Det är framförallt från 1400-talets andra hälft som det sammantagna källäget är tillräckligt omfattande för att en diskussion om hur residenset varit organiserat blir möjlig. Hur residenset upplevts utifrån sett kan endast hypotetiskt diskuteras. Domkyrkoområdet och residenset var omgärdat av murar och därmed var det svårt för utomstående att få en uppfattning av anläggningen. En person som kommit gående från söder upp mot torget möttes av domkyrkans höga fasad. Det denne möjligen kan ha sett av residenset är delar av muren och tornet i sydväst samt eventuellt några hustak. Kom personen däremot från norr hade man geografiskt sett befunnit sig på en högre punkt, i och med stadens läge i en sluttning, och därmed hade det varit möjligt att åtminstone få en uppfattning om hur många byggnader som funnits inom residenset genom de uppstickande hustak som varit synliga. Sett från öster lär uppfattningen om byggnaderna inom residenset ha varit begränsad och ännu sämre uppfattning lär man ha fått från väster, eftersom residenset inte varit särskilt synligt förrän man kommit väldigt nära det.

Residensets organisation

Vid slutet av 1400-talet är domkyrkans område kringgärdat av en mur med en port i söder. Området runt ärkebiskopens residens har också varit omgivet av en mur. I den har funnits portar, förmodligen i alla väderstreck (Andrén *et al.* 1995: 19). Från domkyrkoområdet och till residenset kunde man komma genom en port i residensets södra mur. Porten ledde in i en byggnad och förmodligen kunde man gå rakt igenom den. Det är inte omöjligt att man via denna byggnad också kunde komma in till den inre gård där biskopen hade sin bostad. Det fanns också en möjlighet att gå från domkyrkans norra tvärskepp genom en port som ledde in i en byggnad och via den kunde residensets sydöstra område nås, som också det var kringbyggt av en mur som tillkommit för att särskilt skydda ärkebiskopen vid ett angrepp.

Under mitten av 1400-talet uppstod spänningar mellan Danmark och Sverige och den svenske kungen Karl Knutsson bestämde sig för att gå med en här ner till Skåne. Inne i Skåne brände och skinnade han flera orter och även Lund drabbades, men Lundagård stod emot. Det var efter detta angrepp som ärkebiskop Tuve år 1459 lät uppföra en skyddande mur runt Lundagård och en särskild mur omkring den del som omfattade ärkebiskopens bostad och administration ”och haver också satt mur omkring det hus, som kallas camera, med salen och trädgården” (Carlsson 1946: 518; Blomqvist 1951: 145ff).

Ärkebiskopen hade stor politisk makt och var aktiv i det politiska livet. Det innebar att han var i behov av beväpnad livvakt som följde honom. Karl Eriksen Galen (ärkebiskop i Lund 1325–1334) nämner i sitt testamente 1334 sina bågskyttar (Blomqvist 1951: 128). År 1358 omtalas 60 ryttare med harnesk och i notiser från åren 1534–35 nämns 34 bösskyttar som borgens besättning (Andrén *et al.* 1995: 8). Hur många av dessa väpnade män som alltid fanns med runt ärkebiskopen och var i residenset de kan ha huserat är svårt att utläsa i källorna. De portar som lett in till byggnader i den södra delen av residenset, där ärkebiskopen hade sin bostad, har varit svaga punkter i behov av att försvara. Det är inte omöjligt att livgardet, eller delar av det, kan ha haft sin inkvartering där. Ärkebiskopen bör ha haft någon eller några vakter i sitt eget hus, för sitt personliga skydd.

I den norra delen av residensmuren kan ha funnits en port som har lett ut till ärkebiskopens äppelgård och humlegård. I äppelgården kan ha funnits plats för både äpplen och andra nyttoträd vars frukter kunde användas i den dagliga kosten. Längre norrut, i nuvarande kvarteret Paradis, hade domkyrkan mark som brukades som åker under 1100-talet och fram till omkring mitten av 1200-talet. Därefter styckades området upp i fyra tomter i väster och en stor i öster. Den östra tomten fortsatte troligen att brukas för odling av nyttokaraktär, med humlegård och kålgård (Ericsson i tryck). Till viss del var ärkebiskopen och hans hushåll självförsörjande, men residenset åtnjöt viktiga inkommande leveranser från ärkesätets tillhöriga slott och gårdar som de i Åhus, Näsbyholm, Flyinge, Borgeby, Elleholm i Blekinge och Hammershus på Bornholm (Carlsson 1946: 513). Varje höst gjorde ärkebiskopens fogdar, läntagare och arrendatorer redovisningar av överskott, som levererades som naturaprodukter till residenset. Ärkesätet handlade också med sitt överskott. Från stuterier i exempelvis Flyinge, Borgeby och Kämpinge exporterades hästar. En annan handelsvara var oxar som levererades till norra Tyskland (Blomqvist 1951: 152). Det här innebar att under perioder hölls stora besättningar av nötkreatur på Lundagård och det omfattade också personal som fodermarsk och ridefogde, men troligtvis också ett antal personer som skötte djuren. För hushållets egna behov slaktades djur som levererats in till residenset. Ladugård och stall för nötkreatur och hästar fanns i residensets västra del och söder om låg en lada för förvaring.

Portarna i södra och norra delen av residenset kan betraktas tillkomna i första hand för internt bruk, för de personer som arbetade med administration samt övrig personal. Porten i väster och kanske också porten i öster kan ha brukats vid införsel av varor från ärkebiskopens gods till residenset. I den västra delen har troligen ladugård, lada och stall legat. Här kunde kreatur tas in och ställas i ladugården. Säd kunde förvaras i ladan/ladorna. Dessa portar kan ha tillkommit för passager in och ut i staden.

Curia Lundensis bestod av ärkebiskopens bostad och administrativa lokaler. I en byggnad inhystes på övervåningen ärkebiskopens förmak med klädskåp och där intill hans sovrum med en säng och ett väggskåp för brev och register och dylikt. På bottenvåningen fanns plats för kansli, skrivarstuga och fatabur (skatt- och förrådskammare). Enligt inventariet upprättat år 1536 fanns också ”kapellet” och ” riddargemaket” och ”ridesvennens härbärge” (Andrén *et al.* 1995: 9).

I samma hus eller söder om liggande byggnad fanns på övervåningen en riddarsal. I anslutning till biskopens eget hus omnämns också salen, som kan ha varit en möjlig plats för social samvaro. Ett hus, kanske ärkebiskopens bostad, var försedd med en svalgång som omtalas i samband med Jens Grands fängslande, och då Ivar Axelson Thott tidigt en morgon gjorde ett besök hos ärkebiskopen Tuve Nielsen år 1452 (Blomqvist 1951: 146).

Ärkebiskopens närmaste man var en official/tjänsteman. Från början rekryterades en person från kyrkans värld till tjänsten, men under senmedeltiden gick ämbetet till en lekman av adlig börd. Tjänstemannen hade som uppgift att syna ärkebiskopens gods ”Då jag var official till Lundagård och red till de gods därtill ligga” skrev väpnaren Tage Henriksson i Dybeck i ett intyg år 1504. En annan mycket viktig tjänsteman var kanslern som ledde en stab av skrivare. Från ärkebiskopens kammare sköttes förvaltningen av skatter och den förestods av en kammarmästare (Carlsson 1946: 512f).

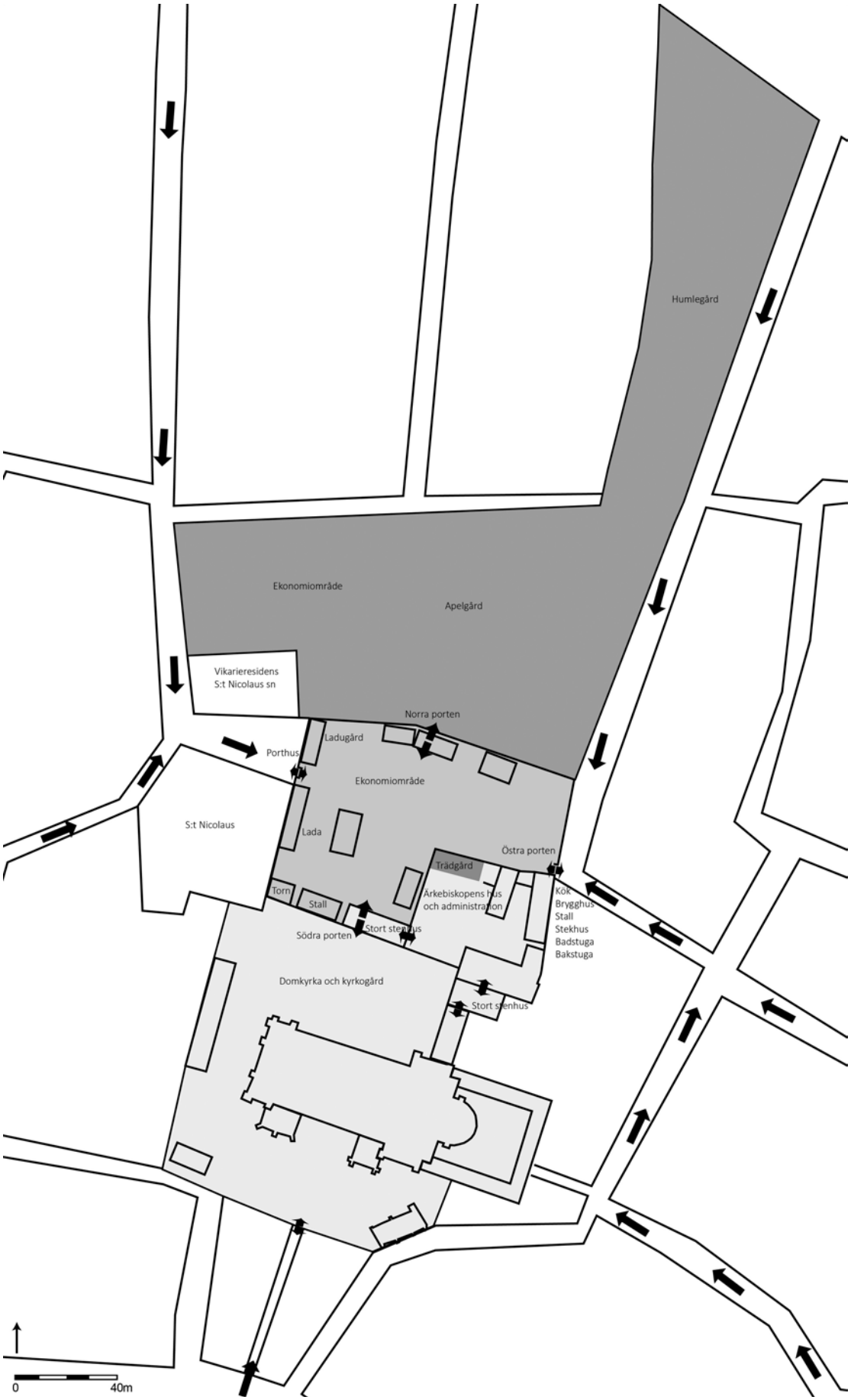

Figur 1. Rekonstruktion av ärkebiskopens residens med trädgårdar. Ritning: Gunilla Gardelin, Kulturen.

En mur har gått från det som kan ha varit ärkebiskopens bostad och den slutar tvärt några meter västerut (Gardelin *et al.* 1997: 72). Murens funktion är svårförklarlig, men kan ha tjänat som en avgränsning av en mer privat del av residenset. En källa från år 1459 vittnar om att det funnits en trädgård i anslutning till ärkebiskopens hus (Blomqvist 1951: 148). Den rimligaste platsen för en trädgård är väster om ärkebiskopens hus, eftersom den ytan inte stänger av någon rörelse mellan byggnaderna. Vilken slags trädgård det handlar om framgår inte. Det kan ha varit en kryddträdgård som också innehöll medicinalväxter, men kan även ha varit en dekorativ trädgård.

Inom residenset lär också ett bibliotek ha funnits som plundrades i slutet av 1200-talet (Carlsson 1946: 379f). I vilken byggnad biblioteket låg är oklart. Kanske ingick det i biskopens hus eller kan det ha varit inhyst i den byggnad som legat i residensets sydöstra hörn, som kan ha haft en officiell karaktär med sitt läge mot domkyrkan.

En präst hade hand om fataburen och till sin hjälp hade han fataburssvenner. Det fanns en lång rad husfolk som arbetade på residenset som kapellan, duksven, kammarsven och köksmästare. Öster om ärkebiskopens hus har legat byggnader som fungerat för beredning av mat och dryck. Byggnaderna har troligen varit organiserade runt en gårdsplan. Där fanns kök, brygghus, stekhus och bakhus. Det var inte bara män som arbetade inom residensets murar utan även kvinnor. I 1536 års ”Inventarier på bispegårde”, som förvaras i Rigsarkivet, København, omnämns ”fataburskvinnornas stuga” (von Schwerin 1935: 8f; Andrén *et al.* 1995: 9). Kanske hade dessa kvinnor ansvar för de många matförråd som troligen legat i residensets sydöstra del. I 1536 års inventarium omnämns exempelvis ”fiskkällaren”, ”trankällaren”, ”ölkällaren”, ”mjödkällaren”, ”den lilla smörkällaren”, ”vinkällaren”, ”fläskloftet”, ”fiskloftet” och ”mjölhuset”. Det fanns säkerligen också kvinnor som rent praktiskt arbetade med tillredning av mat och andra sysslor i ärkebiskopens hushåll. I källorna framgår inte alltid om det var en man eller en kvinna som ansvarade för en syssla.

Residenset har varit avgränsat i olika zoner, både av praktiska som av säkerhetsskäl. Under andra hälften av 1400-talet skapas den inre kärnan med ärkebiskopens bostad, administration och hushållsfunktioner. Där fanns sannolikt också delar av hans livgarde som ett skydd. Även inom den inre kärnan fanns avgränsningar, och i nordväst avgränsades ärkebiskopens bostad och administration av en mur. Denna del av residenset kan ha haft en mer privat karaktär med en trädgård utanför ärkebiskopens bostad. Den del som innefattade hushållsfunktioner låg troligen på ”baksidan” av ärkebiskopens hus. Den inre kärnan kan därmed uppfattas ha varit uppdelad i en privat del och en hushållsdel. Inom de yttre murarna, fanns mindre sårbara funktioner med förvaring av säd och nötkreatur. Utanför murarna låg än mindre sårbara områden med ärkebiskopens apelgård och humlegård. Söder om residenset låg det muromgärdade domkyrkoområdet som en skyddande barriär.

Arkeologiska undersökningar och residensets arkitektur

I det följande kommer den byggda miljön i ärkebiskopens borg att rekonstrueras utifrån de arkeologiska lämningar som påträffats i de begränsade undersökningar som gjorts under 1990-talet, men även från det skriftliga källmaterial och de kartor som finns tillgängliga (figur 1–2). Det är dock viktigt att komma ihåg att ärkebiskopsborgen sargades svårt efter reformationen. Dess byggnadsbestånd förföll och det finns beskrivet som en mycket skräpig plats när akademin övertog området, en ojämn plats som var full av stengrunder efter gamla hus då vissa av byggnaderna hade använts som stenbrott (Törje 1959: 191). Inför plantering av träd i Carl Hårlemans park grävdes jorden om i markförbättrande syfte. Schakten grävdes ner till ”2:ne alnars djup…”. Dessa premisser har gjort att väldigt lite finns bevarat från borgens byggnadsbestånd till idag. Provborrning genomfördes år 1993 över hela parken för att få en mer systematisk översikt över kulturlager och förekomst av murade hus i området (Andrén et al 1995: 15f). På den plan som sammanställts över murlämningar är det tydligt att dessa endast finns i den västra och östra samt delvis i den södra utsträckningen av parken. Huruvida det visar att större murade hus endast funnits i dessa delar eller om det huvudsakligen pekar på var omgrävningsarbetena i samband med anläggandet av parken har koncentrerats går i detta skede inte att svara på. De tidigaste undersökningarna har gjorts i samband med vatten- och avloppsledningar. Endast en större förundersökning har genomförts i Askallén år 1996 med en omfattning av ca 60 m². Därefter har mindre förundersökningar genomförts i samband med nyplantering av träd där den senaste, år 2014, blev relativt omfattande.

Runt ärkebiskopens residens har det funnits en omfattningsmur med portar i alla väderstreck (Andrén *et al.* 1985: 19). Den södra delen av muren mellan domkyrkans kyrkogård och ärkebiskopens residens har påträffats vid ett flertal tillfällen. Vid undersökningar år 1974, 2001, 2008 och 2014 har delar av den södra egendomsgränsen påträffats (Balic & Gardelin 2002; Karlsson 2008; Ericsson & Guldåker 2015). År 2001 påträffades två murar i området, där den ena var en rest efter Hårlemans mur från 1700-talet, men den andra var en grundmur från ärkebiskopsresidenset med dagermur av kvadersten och tegel. Den del som påträffades vid undersökningen år 2014 bestod huvudsakligen av finhuggen, återanvänd kvadersten. I muren fanns en valvanfang av tegel vilket visar på att det funnits ett välvt utrymme på platsen. Det tolkas som en byggnad som motsvarat den södra porten till domkyrkans område och som varit

Figur 2. Plan över murlämningar i Lundagård. Svarta markeringar visar murlämningar medan de grå markeringarna är tolkade byggnader. Ritning: Gertie Ericsson, Kulturen.

sammanbyggd med den södra omfattningsmuren. Den tidigaste arkeologiska iakttagelsen av denna byggnad och omfattningsmur är från år 1909, då ett kvadermurat rum påträffades. Platsen för byggnaden är i en nordsydlig mittlinje genom ärkebiskopsresidenset. Ett inventeringsprotokoll från år 1696 nämner att ”på södra sidan in till kyrkogården ävenväl med en gammal och förfallen stenmur, med välvd och murad ingång till kyrkogården” (Törje 1959: 12). I gränsen mellan den södra och västra egendomsgränsen fanns en byggnad, som då den påträffades år 2008 tolkades vara ett torn, med tjocka grundmurar av obearbetad natursten (figur 3). Söder om tornet löpte den södra omfattningsmuren och fortsatte mot väster utanför ärkebiskopsborgen och fortsatte söderut som en omfattningsmur kring domkyrkans område (Karlsson 2008: 16).

I det område som motsvarar den västra delen av det medeltida Lundagård har endast påträffats tegelmurar vid två tillfällen, dock har de murarna inte daterats och inte heller överensstämmer de helt med omfattningsmuren utan är snarare rester av något av de stora stenhus som finns med i en husesyn från 1602 (Andrén *et al.* 1995: 13). Då den västra muren revs kom stenen därifrån att användas till den portal som tillfogades Kungshuset år 1839 (Goksör 1998). Den från östra muren tillvaratagna stenen överensstämmer inte med profileringen i Kungshusportalen, och möjligen kan den härröra från den östra porten (Goksör 1998). År 1943 undersöktes två schakt vid Processionsgången, vilka båda innehöll murlämningar. Den norra kan troligen tolkas vara den västra omfattningsmuren, som stod förfallen fram till ca 1720-talet då den revs.

Vid den norra muren uppfördes det ännu stående Kungshuset, mellan åren 1578–1584. Flera arkeologiska observationer har gjorts på denna plats. I samband med en restaurering år 1837–39 påträffades rester av ett mindre tegelhus i den västra delen av den stående byggnaden. Den följer inte riktingen av det stående huset och kan därför hänföras till en annan, äldre byggnad. Grunderna uppmättes även år 1908 av Otto Rydbeck som hävdar att de var en del av ärkebiskopsgården (Rydbeck 1952: 218f). Det äldre tegelhuset bör ha legat mot den norra muren. Intill den lilla tegelbyggnaden fanns ytterligare en mur som var orienterad i samma riktning, vilket möjligen skulle kunna vara den norra porten. I den västra delen fanns omfattningsmuren kvar och följde riktningen av tegelbyggnaden. Den kunde även spåras i den norra muren i den östra källaren i Kungshuset (Ericsson *et al.* 2007). Murverket i den östra källaren var tyvärr överputsat men den norra murens omfattning pekar mot att det på platsen funnits en byggnad i vilken även porten till den norr om belägna apelgården funnits (Holmberg 1977: 172).

Figur 3. Gertie Ericsson gräver fram sydvästra tornets grundmurar år 2008. Foto: Kulturen.

År 2008 undersöktes ett flertal schakt i Processionsgången inför en trädplantering. I den nordvästra delen påträffades syllrader från två olika byggnader i form av ett yngre lergolv och en äldre rad med syllstenar. Under syllstenarna framkom spår som tyder på att en tredje byggnad funnits där. De två förra byggnaderna är troligen yngre än 1200-talet (Karlsson 2008: 12f). De lämningar som påträffats har troligen ingått i flera generationer ekonomibyggnader på platsen, såsom ladugårdar eller stall. Centralt i den västra delen av ärkebiskopsresidenset påträffades år 2014 bebyggelselämningar som tolkades vara från två olika ekonomibyggnader.

I den östra delen av det tidigare Lundagårdsresidenset påträffades år 2001 en kraftig tegelbyggnad som iakttagits vid ett antal ingrepp tidigare, år 1955, 1963 och 1979 (Balic & Gardelin 2002). Den löpte i nordsydlig riktning och bestod av en kraftig tegelmur, bevarad i sju skift, som vilade på två skift grovt tuktad kvartsitsten sammanfogad med kalkbruk. Den västra sidan visade en dagermur som var uppförd i munkförband medan den södra sidan utgjordes av ett skadat parti som ursprungligen legat i linje med en tegelmur som påträffades vid dess nordöstra hörn och som fortsatte norrut. Även det vilade på grovt tuktade kvartsitstenar, och dagermuren av tegel bestod i upp till sex skift. Byggnaden var försedd med skråkantad sandstenssockel och en dagermur av tegel med dekorativa lisener. Sockeln var skrädhuggen och ett stenhuggarmärke påträffades, som har daterats till 1100-tal och 1200-tal (Nielsen 1980: 30f). Huset har fått en tillbyggnad under senmedeltiden, uppförd på en slät stensockel och med en dagermur av tegel. Interiört i den senare byggnadsdelen påträffades två lager tegelgolv (Balic & Gardelin 2002: 14f). Byggnadens funktion har tolkats som en salsbyggnad för representation och administration, men även som det första stora stenhuset som omnämns i husesynen från år 1602 (Blomqvist 1951: 250; Nielsen 1980: 30). Dess skråkantsockel och lisener är arkitektoniska detaljer som framförallt finns i kyrkobyggnader, och i undantagsfall i profana byggnader. Kanske har byggnaden delvis tjänstgjort som ett kapell.

En mur som påträffades vid förundersökningen år 1996 tolkades som den västra väggen i ärkebiskopens bostad (Gardelin *et al.* 1997: 66ff). Grunden bestod av stora markstenar, och troligen hade dagermurarna varit av tegel. Ett stolphål väster om muren med fundament i botten tolkades ha burit upp en svalgång i trä (Gardelin *et al.* 1997: 134). Första gången ärkebiskopens byggnader omtalas är 1145 då ”Ärkebiskopens hus” nämns, och i samband med ärkebiskop Jens Grands fängslande på 1290-talet framgår att bostad hade en svalgång (Blomqvist 1951: 150; Andrén 1980: 18; Andrén *et al.* 1995: 8). Ytterligare en mur återfanns som utgick från den beskrivna byggnadens södra del och rakt västerut. Den ska troligen tolkas vara en avgränsningsmur

då den avslutas i väster utan att anslutas till vidare murar (Gardelin *et al.* 1997: 72). Den tredje muren som påträffades vid förundersökningen i Askallén kan troligen anses vara Tuve Nilssons mur från år 1459, och en stensatt gårdsplan kan också knytas till den perioden, båda uppförda i ett omfattande omdanande av områdets faktiska utseende kring stenhuset.

I nordöst finns en mur som har tolkats vara en liten stenkällare och rester av flera syllburna hus då de iakttogs 1955. Det motsvarar troligen den nordöstra delen av ärkebiskopens officiella byggnad, orienterad i nordsydlig riktning. Söder om den representativa byggnaden påträffades kullersten, en gårdsplan mellan husen. Den östra muren har påträffats i två större ledningsschakt i den stora gångvägen mellan Sandgatan och Krafts torg. Även den östra porten har påträffats, där Algatans förlängning möter Sandgatan dels 1908, 1955 och 1973. Vid undersökningar i Sandgatan påträffades år 1998 en mur, bestående av sekundäranvänd bearbetad sandsten och natursten i två skift. Muren hade en nordsydlig sträckning och kan ha tillhört en portbyggnad i den östra Lundagårdsmuren (Rönn 1998). I den östra delen finns även iakttagelser från år 1955 och år 1974 som visar på ytterligare murar i den östra utkanten.

Avslutning

De senaste årens undersökningar har verifierat några tidigare antaganden. Det torn som tolkats ligga i sydväst har kunnat bekräftas, liksom den byggnad vartill en port i söder lett in till. Ny kunskap har framkommit kring ekonomibyggnader i det västra området med lämningar av grundmurar och lergolv som kan ha ingått i trä- eller korsvirkesbyggnader. Den västra muren och fundament till en sannolik svalgång har medfört att läget för ärkebiskopens stuga förmodligen har identifierats. De arkeologiska lämningarna har förbättrat kunskapen om läget för den skyddande muren, men också för ärkebiskopens bostad med tillhörande trädgård. Det kommer att finnas anledning att återkomma till medeltida Lundagård, då det långsiktiga projektet med att förnya träd i Lundagård ger möjlighet att få ytterligare ny kunskap om residenset genom arkeologiska undersökningar.

Referenser

Andrén, A. 1980. *Lund.* RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 26. Stockholm.

Andrén, A., Carelli, P., Nilsson, T. 1995. *Lundagård före Hårleman. Arkeologisk utredning inför trädförnyelseprojektet i Lundagård.* Arkeologiska rapporter från Lund 9. Kulturen, Lund.

Balic, I. & Gardelin, G. 2002. *Lundagårdsområdet. Arkeologiska förundersökningar 2001–2002.* Arkeologiska arkivrapporter från Lund 104. Kulturen, Lund.

Blomqvist, R. 1951. *Lunds historia 1. Medeltiden*. Lund.

Carlsson, G. 1946. Lunds ärkesäte och domkyrka 1289–1536. I: Newman, E. (red.) *Lunds domkyrkas historia I, 1145–1536.* Stockholm.

Ericsson, G. (i tryck). Kv. Paradis 51, Lund. SU 2009.

Ericsson, G. & Guldåker. A. 2015. *Kv Universitetet 1, Lundagård, fornlämning 73: 1, Lunds stad, Lunds kommun, Skåne.* Arkeologisk förundersökning 2014. Kulturmiljörapport 2015: 34. Kulturen, Lund.

Ericsson, G., Nilsson, E-M. & Thorén, H. 2007. *Kungshuset i Lund. Byggnadsarkeologisk förundersökning. Etapp II. Januari/mars 2007.* Arkeologiska arkivrapporter från Lund 221. Kulturen, Lund.

Gardelin, G., Goksör, S., Johansson Hervén, C. & Larsson, S. 1997. *Askallén, Lundagård. Arkeologisk förundersökning 1996.* Arkeologiska rapporter från Lund 19. Kulturen, Lund.

Goksör, S. 1998. *Kv. Historiska museet 1, Lund.* Arkeologiska arkivrapporter från Lund 64. Kulturen, Lund.

Holmberg, R. 1977. *Den skånska Öresundskustens medeltid.* Acta Archaeologica Lundensia. Series 8°, 11. Bonn/Lund.

Karlsson, M. 2008. *Processionsgången i Lundagård, Lund. Arkeologisk förundersökning 2008.* Arkeologiska arkivrapporter från Lund 325. Kulturen, Lund

Krongaard Kristensen, H. 2013. *Klostre i det middelalderlige Danmark.* Århus.

Nielsen, K. 1980. Spår från ärkebiskoparnas Lundagård. *Ale* 1980: 2, 22–33.

Rydbeck, O. 1952. Lundagård. I: Stenberger, M. (red.) *Arkeologiska forskningar och fynd. Studier utgivna med anledning av H M Konung Gustaf VI Adolfs sjuttioårsdag 11/11 1952.* Stockholm.

Rönn, V. 1998. *Lundagård, Lund.* Arkeologisk förundersökning 1998. Arkeologiska arkivrapporter från Lund 69. Kulturen, Lund.

Schwerin, H. H. von 1935. *Lundagårdshuset. Dess byggnadshistoria*. Skrifter utgivna av föreningen Det Gamla Lund 16–17. Lund.

Törje, A. 1959. *Lundagård. Parkanläggningens historia.* Skrifter utgivna av föreningen Det Gamla Lund XLI. Lund.

Greve Jakob Nielsens borgar i norra Halland

Gertie Ericsson & Anders Håkansson

The fortresses of Count Jakob Nielsen in northern Halland

Jakob Nielsen was Count of Northern Halland and was active at the end of the thirteenth century and beginning of the fourteenth. He is described as the constructor of the castles of Varberg and Hanhals, located in Northern Halland. In the article new results from archaeological excavations are presented together with written sources. It was an exciting era when the strongholds, like Northern Halland itself, were under Danish, Norwegian and Swedish influence. Each castle is treated separately.

Inledning

Jakob Nielsen var greve av norra Halland och verksam under 1200-talets slut och 1300-talets början. Han beskrivs som byggherre för Varbergs slott och borgen på Hanhalsholme, som får betraktas som norra Hallands viktigaste befästningar under medeltiden. I artikeln presenteras nya rön från arkeologiska undersökningar tillsammans med det källäge som finns för de två borgarna. I fokus står befästningarnas äldsta byggnadsskeden, en spännande epok då såväl borgarna som norra Halland stod under danskt, norskt och svenskt inflytande. Borgarna kommer att behandlas var för sig.

Hunehals borg på Hanhalsholme

Jakob Nielsens far blev greve år 1241, då den danske kungen gav honom grevskapet norra Halland till fri besittning för sig och sina arvingar. Jakob fick grevskapet år 1283, men besökte troligen inte Halland förrän efter anklagelserna om mordet på kung Erik Klipping 1286, då han fredlös fick fly det danska riket, till staden Kungahälla. Det var nu som byggprojektet på Hunehals holme påbörjades, med stöd av den norske kungen. Första gången Hunehals nämns i ett dokument är år 1292, där norske kungen skriver om ”våra borgar, Hunehals i Halland och Hjelm”. Den norske kungens stöd åt Greve Jakob innebar att norra Halland i praktiken kunde räknas som norskt under åren 1286–1305 (DRB 2 IV: 77; Wiking-Faria 2013: 61). År 1294 finns ett omnämnande om Hunehals i samband med en konflikt mellan ärkebiskop Jens Grand och kung Erik Menved. Kungen befallde om allmän ledung i riket och ärkebiskopen vägrade ställa sina väpnade styrkor till förfogande vid ett angrepp mot Hunehals borg. Kungen svarade då med angrepp mot ärkesätet i Lund år 1294, vilket skildras i den så kallade fängelsekrönikan, skriven i slutet av 1290-talet (Huitfeldt 1999 [1599]; Carlsson 1946: 375f). Enligt den danske kungen tillhörde marken på Hanhalsholme kronan, men ärkebiskopens stöd till Jakob, kan tyda på att det istället varit kyrkans mark. Det kan därmed ha funnits ett samarbete mellan Jens och Jakob redan år 1283. Kung Erik klagar på att det vid Hunehals redan skett ”manfall, röveri av boskap och många andra förtret och skador för herr kungen…” (Wiking-Faria 2013: 41).

Befästningen verkar ha fallit ur bruk senast vid slutet av 1300-talet, och byggnaderna användes som stenbrott. Den äldsta avbildningen av borgkullen finns som kopparstick i Jakob Richardsons ”Hallandia Antiqua et Hodierna” från mitten av 1700-talet (Richardson 1987 [1752]). I texten nämns vallgraven, en stenlagd väg, jordvallar och överst på kullen en konstruktion. Detta påminner om dagens miljö på holmen, vilket indikerar att inga markanta förändringar skett i senare tid utan borgens tid var utmätt redan under medeltiden. Endast tre undersökningar har utförts på borgen, år 1933 av byggmästare Adolf Tell, en geoteknisk undersökning av UV Teknik år 2013 samt en arkeologisk forskningsundersökning år 2014 (Håkansson 2014: 98; Ericsson 2015).

Tells undersökning föranleddes av en önskan att bekräfta att det verkligen legat en borg på Hanhalsholme. I de arton schakt som grävdes framkom murverk, jordvallar och fyndmaterial som visade att det utan tvekan funnits en

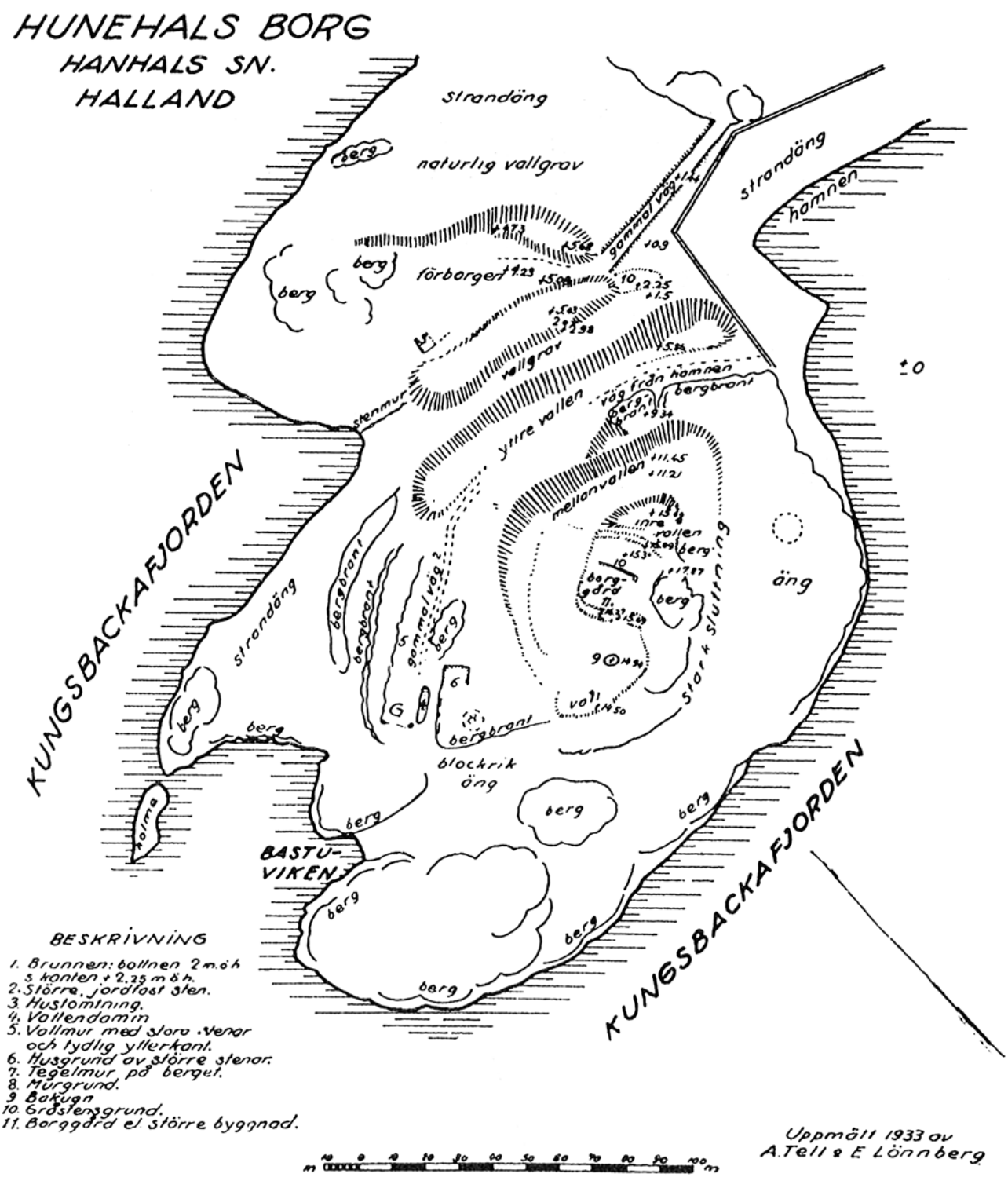

Figur 1. Uppmätningen av borgruinen som gjordes i samband med Tells undersökning år 1933.

medeltida borg på platsen (figur 1). Borgområdet, som var 210 x 175 m stort kunde delas upp i en central befäst huvudborg och en förborg, åtskiljd av en vallgrav. Den centrala delen bestod av en inre borg med grundmurar, omgiven av en vall. Längre ner fanns en vallrest kallad mellanvallen som avgränsade mellanborgen. Utanför den men inom huvudborgen fanns en yttre borg, som avgränsades av en yttre vall. I det inre borggårdsområdet påträffades rester av byggnader kring vad som en gång varit en borggård. I en provgrop påträffades en grundmur, som var 1,70 m bred men avgrävd i ändarna och endast bevarad på en längd av 12 m. I dess södra ände kunde murens vinkel mot väster spåras och i norr hade den varit ansluten till en annan mur, lagd i östvästlig riktning. Den muren tolkades vara en ringmur som omgärdat själva borggården. Inne i byggnaden påträffades flera generationer golv, ett tegelgolv överlagrade ett golvlager som täckte en äldre stenläggning. Det mest anmärkningsvärda var att den äldre stenläggningen på ett

ställe löpte in under grundmuren, som därför visade på ett yngre bebyggelseskede gentemot stenläggningen. Sydväst om den övre borggårdsplatån påträffades en rund upphöjning i marken som tolkades vara en rest av en stor bakugn. Väster om mellanvallen, betydligt lägre i borgkullens topografi, fann Tell spår efter tre grundmurar. Huvudborgen var åtskild från förborgen av en vallgrav, innanför och längs med den yttre vallen löpte en väg, tolkad som transportväg från hamnen upp till borgen. Förutom en lång stenmur i väster bestod vallen av gråsten, lera och matjord (Håkansson 2014: 100ff).

NYA SPÅR EFTER MEDELTIDA BYGGNADER

År 2013 genomförde Riksantikvarieämbetet UV Teknik på uppdrag av Föreningen Hunehals Borg en georadarundersökning på borgen. Två områden valdes ut för undersökning, ett område uppe på huvudborgen vid mellanvallen samt ett mitt på förborgsplatån. Målsättningen var att lokalisera grundmurar och andra typer av konstruktioner. Två murkonstruktioner påträffades på huvudborgen, en mot söder som var oregelbunden och en rektangulär byggnad mot norr. Resultaten från georadarundersökningen födde ännu fler frågor och det ledde fram till att en forskningsundersökning genomfördes under sommaren 2014.

Vid forskningsundersökningen placerades sju grävschakt vid huvudborgen, baserat på resultaten från Tells äldre grävning, samt georadarundersökningen (Ericsson 2015). Georadarns indikationer på en oregelbunden byggnad resulterade i breda grundmurar och ett kullerstensgolv mot söder. Avsaknaden av tegel i rasmassorna pekar på att byggnadens dagermurar varit av natursten, och eventuellt rör det sig om ett torn. Tornet har troligen varit del av befästningen och haft en åttkantig form. I anslutning till muren påträffades fynd såsom armborstpilar, en doppsko samt lerpärlor. Norr därom, där georadarundersökningen pekat ut fler murar, påträffades istället mäktiga kulturlager som indikerar hushållsnära trädgårdsodling i området. Vid färskvattendammen i norr undersöktes en grundmur med rund form som var försedd med en lerpackning, armerad med stora naturstenar. Möjligen rör det sig även här om ett torn, denna gång med en rund planform.

Centralt på borggårdsplatån öppnades ett av Tells gamla schakt upp, för att åter få fram den breda grundmur och stenläggning som påträffats. Grundmuren framkom under en stor mängd raseringsmaterial, och den var byggd av natursten (figur 2). Nordväst om grundmuren fanns en stenlagd golvyta som låg an mot muren, samt tegelfundament från en spis eller eldstad. Byggnadsdelen kan ha fungerat som kök, i bottenvåningen på en byggnad av mer privat karaktär. Sydöst om muren påträffades en lerpackning, som lagts som utjämning över en äldre grundmur med något annorlunda orientering. Leran har även fungerat som golv i en mindre tillbyggnad. Tolkningen görs att den mur som Tell grävt fram år 1933 kan ha byggts under greve Jakobs tid, medan den underliggande härrör från en äldre byggnad på platsen. Dock avslutades grävningarna samma dag som dessa lämningar framkom så ytterligare undersökningar krävs för att få svar på huruvida äldre bebyggelse fanns på platsen då greve Jakob tog den i anspråk.

Figur 2. Grävbild från forskningsundersökningen 2014. På bilden syns utgrävning av kullerstensgolv, spisfundament och grundmur till greve Jakobs privata byggnad från slutet av 1200-talet. Foto: Gertie Ericsson, Kulturen.

BORGENS UTSEENDE UNDER MEDELTIDEN

Om man lägger samman de resultat som framkommit målas en bild av en medeltida borg fram, med huvudborg och förborg (figur 3). Liksom Varbergs slott bör en stor del av byggnadsbeståndet ha uppförts under slutet av 1200-talet i någon form av samtidighet, och kan ha bestått av stora stenbyggnader som bostadshus och riddarsal, tillsammans med ekonomibyggnader och torn. För att en medeltida borg skulle fungera som befästning krävdes vissa byggnadselement och fysiska förutsättningar. En borg skulle klara att försvara sig mot spjut, pilar, handslungor och lite tyngre vapen som kastslungor. Att sådana vapen förekommit visar fynden av armborstpilar. När Hunehals borg och Varbergs slott (som på 1600-talet blev Varbergs fästning) övergick i den norske kungens ägo 1305, överlämnades enligt källorna utöver borgarna även armborst, kastmaskiner och artilleri. En borg som byggdes på en holme/udde likt den i Hunehals, hade ett naturligt skydd av vatten. Anfall kunde komma från havet och till skydd mot detta anlade

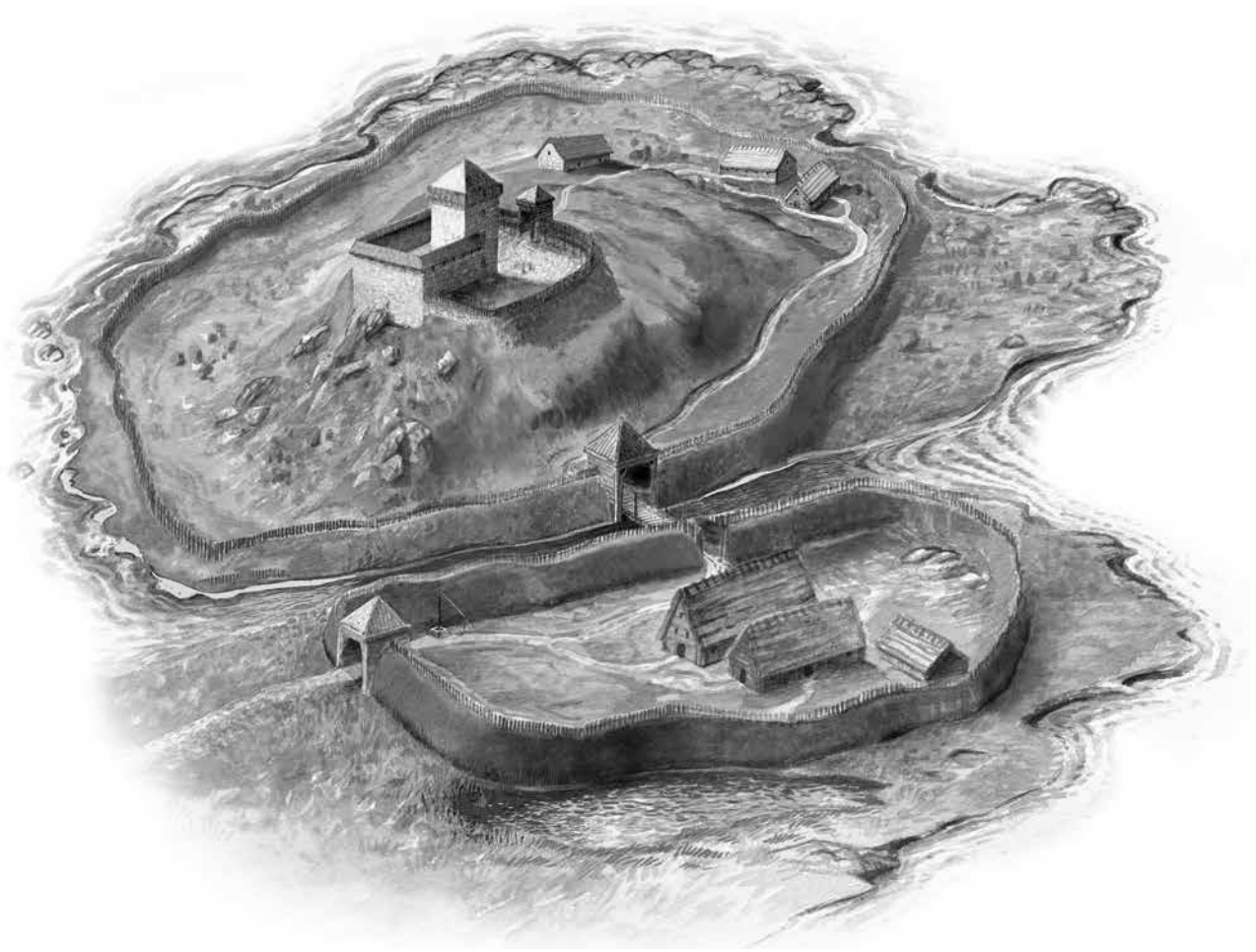

Figur 3. En rekonstruktion av Hunehals borg, baserad på tolkningen. Teckning: Anders Andersson, Kulturmiljö Halland.

man vanligen en krans av träpålar, nedslagna i botten en bit ut i vattnet runt borgen. Mellan pålkransen och stranden bildades då en vattengrav. Den försökte man hålla isfri under vintern för att undvika anfall till fots. Någon undersökning av pålverk kring Hanhalsholme har ej gjorts.

Innanför borgens yttre värn verkar Hunehals innehålla de element som kännetecknar en borg på en udde eller holme, en så kallad näsborg eller en höjdborg. De var ofta uppdelade i en starkare befäst del (latin: Castrum) och en förborg med ekonomibyggnader (Curia) (Stibéus 1992: 94). Vallgraven, som skiljde borgen från förborgen hade grävts ut och jordmassorna bildat vallar på respektive sidor. Undersökningen år 1933 visade också att gravens sidor stadgats upp med sten för att få lodräta väggar. Vallgraven gav ett skydd även i perioder då graven inte var vattenfylld.

Förborgen låg oftast på den förväntade anfallssidan av borgen, som en extra skyddsgördel för fienden att bryta igenom. På Hunehals omgärdades den av jordvallar som rimligen krönts av trävärn. Av trä var förmodligen även den port som legat i den östra delen av platån, i öppningen mellan förborgens vallar. Säkerligen var den förstärkt med ett överbyggt torn eller möjligen en karnap.

På huvudborgen fanns borgherrens bostad, utformad som ett kvadratiskt stentorn eller en rektangulär stenbyggnad liknande byggnaderna från den äldsta perioden på Varbergs slott. Den stenbyggnad som fanns centralt på borgplatån hade troligen både en offentlig och en mer privat karaktär med ett kök för borgherrens hushåll i bottenvåningen med stensatt golv och spisar samt en bostad i övervåningen. Utifrån foton och Tells beskrivningar av lämningarna är det mycket som talar för att det funnits en ringmur runt borggårdsområdet, med byggnader upp mot ringmurens insida. I det sydvästra hörnet har det funnits ett åttkantigt torn. Tell nämner att det kan röra sig om att bebyggelsen på huvudborgen kan ha innefattat hela borggårdsområdet, då ringmuren beskrivs omgärda en ca 23 x 12 m stor yta, vilket egentligen inte ger mycket utrymme åt en borggård med byggnader. Ytan kan jämföras med de två äldsta byggnaderna på Varbergs borg, som var 24 x 13 m stora.

Andra utrymmen som behövdes på en borg var *borgstugan*, som var borgbesättningens uppehållsrum och sovplats. Den antas i regel ha varit placerad nära borgens kök. Om det inte funnits utrymme vid borggården kan borgstugan och köket legat vid Mellanvallen. Liksom borgherrens bostadshus verkar byggnaderna vara uppförda i sten och tegel. Borgens stora kök kan också ha legat i väster intill vattendammen, där Tell även hittade ett ugnsfundament.

Söder om vattendammen fanns ett torn byggt av natursten, med en rund form vilket har haft en försvarskaraktär och den kan även ha tjänat som port in till huvudborgen. Viktigt för en borg var lagerutrymmen. Förutom i förborgens ekonomibyggnader behövdes säkerligen förråd inom huvudborgen. Lämpliga byggnader för detta ändamål kan ha varit den större, rektangulära syllstensbyggnaden eller någon av de småhus som låg runt vattendammen i väster.

Huvudborgens yttre vallar bör ha varit jordvallar krönta med trävärn, eventuella palissader och torn. Huvudborgen måste haft en port i den yttre vallen i norr mot vallgraven. Liksom förborgens port har den varit förstärkt med ett porttorn. Porten nåddes från förborgen via någon form av vind- eller vippbrygga över vallgraven.

Varbergs slott och fästning

Den som gräver lite i arkiven på Varbergs Kulturhistoriska Museum, finner att fästningens byggnader och befästningsverk förändrats påtagligt genom historien. Från 1600-talet finns kartmaterial som visar hur den medeltida borgen var omgärdad av ett bastionssystem av ansenliga dimensioner, med kasematter, kurtiner och en vallgrav som skilde borghöjden från land. Detta stora utbyggnadsarbete påbörjades enligt källorna under 1580-talet och anläggningen betraktades som färdigbyggd omkring år 1618. Därefter moderniserades den i omgångar, men tappade senare sin funktion och förföll i ruiner i mitten av 1700-talet. Under 1830-talet lades fästningen ned och då fanns planer på att spränga den i luften. Men fästningen fick istället fungera som fängelse och restaurerades väsentligt under 1920-talet.

Den äldsta avbildningen finns på ett kopparstick från år 1589 av hovmålaren mäster Hans, då danskarna återintar fästningen år 1569 (figur 4). Borgen skildras där som en ringmursborg med ett flertal torn (Hogenberg & Novellanus 1589). Några skriftliga belägg på byggnadsaktiviteter finns emellertid inte och fästningens medeltida historia förlitar sig till stor del på fragmentariska historiska källor. Källorna omnämner oftast personer knutna till fästningen, men avslöjar inget om borganläggningens byggnadsbestånd och utveckling.

Trots fästningens gamla anor och dess politiska och strategiska betydelse ända sedan högmedeltid, har endast ett fåtal arkeologiska undersökningar gjorts i modern tid. Albert Sandklef har gjort omfattande forskningar i det historiska källmaterialet och utfört egna arkeologiska undersökningar. Fästningens ålder har dock aldrig kunnat fastställas med säkerhet. Enligt Sandklefs tolkningar av det fragmentariska källmaterialet, uppfördes Varbergs slott under åren 1287–1300 av greve Jakob av Halland. Till detta skede räknas den norra och södra längan, samt en försvars-

Figur 4. Kopparstick från 1589 av hovmålaren mäster Hans, som skildrar danskarnas återintagning av fästningen år 1569.

mur mot havet. Under loppet av 1300-talet gjordes troligen tillbyggnader längs försvarsmuren i väster (Sandklef 1963: 34f).

Av de befintliga byggnader som omger den övre borggården, innehåller flertalet murverk som med största sannolikhet har medeltida anor. Flera ombyggnationer har skett genom årens lopp och utvecklingen är komplicerad. Några daterande fynd från borgens äldsta tid finns inte att tillgå, förutom en lädersko från 1300-talet, som hittades i den södra längan. Att döma av andra föremål som hittats i byggnader, exempelvis keramikskärvor, är dessa inte äldre än från slutet av medeltiden, eller från nyare tid. Att murverk bedömts som medeltida bygger istället på förekomsten av tegel i munkförband. De allra äldsta byggnaderna på fästningen verkar emellertid ha byggts i gråsten. År 1962 påträffades en 6 m lång gråstensmur i borggårdens sydöstra hörn. Muren var anlagd på urberget och löpte vidare under den östra längan. Muren anses vara spår efter den medeltida stenbyggnad som sköts ned under nordiska sjuårskrigen 1565 och aldrig återuppfördes. Vidare norrut är östmuren till borggårdens östra länga, till stora delar över 2 m bred och uppförd i gråsten. Det bör vara rester efter en medeltida östlig ringmur, och påminner starkt om den västra försvarsmuren mot havet. Intill denna ringmur byggdes sannolikt tegelbyggnader upp under loppet av 1300–1400-talet. Tegelmurar i munkförband har hittats vid ett par byggnadslämningar, som undersöktes på 1950-talet. Men dessa kan i sin tur ha föregåtts av äldre stenbyggnader. Spår efter breda stenmurar har nämligen också påträffats i östlängans mellersta och norra del, som löpt från östmuren in mot borggården. År 1971 gjordes fynd i samband med schaktningar för nya VA-ledningar på borggården. Rester av spännande stenfundament och en gråstensmur visar att det funnits byggnader i den södra halvan av borggården. Byggnadens storlek och funktion är okänd, men ger indikationer på att borggården haft ett annat utseende i äldre tider (Håkansson 2010: 9, 2013: 52f).

NYA SPÅR EFTER MEDELTIDA BYGGNADER

Nya rön från undersökningar åren 2005–06 och år 2013, ger mer säkra arkeologiska belägg för högmedeltida byggnader i borgområdets västra delar. Vid undersökningar 2005–06 grävdes murar fram som tillhört en föregångare till den nuvarande västra längan (figur 5). Murarna var anlagda på själva urberget och löpte dels på borggården men även in under den västra längan där de kunde iakttas i källarplan. Byggnadens dimensioner var cirka 24 x 13 m, vilket påminner om den norra längans storlek. Prover togs för kalkbruksdateringar från byggnadens yttermurar. Provtagningen resulterade i en noggrann analys och samstämmiga ^{14}C-dateringar av den påträffade byggnaden till perioden 1265–85 (1255–90, 2 sigma). Byggnaden bör alltså vara från borgens första byggfas och då kanske under greve Jakobs ledning. I samband med ombyggnadsarbeten av den västra

Figur 5. Författarna vid undersökningen på borggården 2006. Grundmurarna är från slutet av 1200-talet och har tillhört en föregångare till den västra längan. Foto: Arne Persson, Hallands kulturhistoriska museum (HKM).

längan, gjordes även undersökningar år 2013 av det som utgjort den medeltida borgens köksområde. Murar till en stenbyggnad med funktion som kök och brygghus påträffades samt även delar av en bakugn av tegel, daterade till 1300-talet. Liknande bakugnar har undersökts tidigare på Lagaholms slott i Laholm, i Halmstad stad och som sagt vid Hunehals borg. Till skillnad från ugnen i Hunehals, var den uppförd med en botten av tegel, istället för kullersten, vilket kan visa på funktionella eller kronologiska skillnader (Håkansson 2013: 58; Ericsson 2014: 20; Tegnhed 2014: 29f).

Varbergs slott under medeltiden

Sammanför man samtliga arkologiska iakttagelser under 1900-talet, går det att skissa på en rekonstruktion av den medeltida borgen (figur 6–7). Byggnaden som undersöktes 2005–06 uppfördes troligen i samband med att den norra slottslängan anlades, det vill säga under slottets äldsta skede. Byggnadens dimensioner och ansenliga väggtjocklek talar inte för att det rör sig om en ekonomibyggnad.

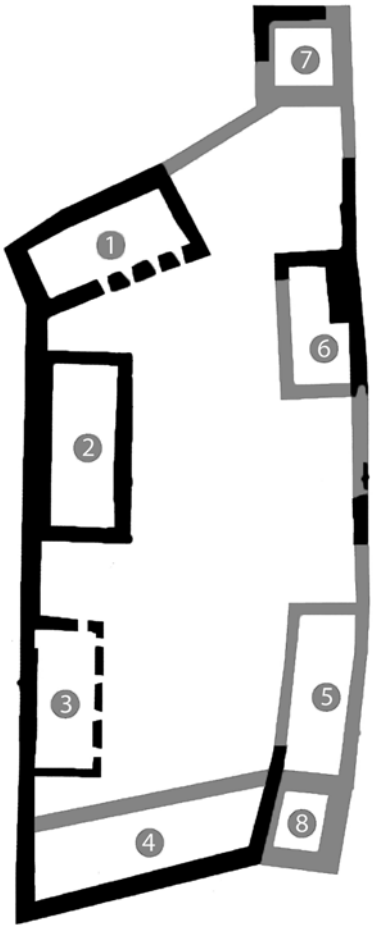

Fynd av ståtligt golvtegel från byggnadens portal, kanske istället vittnar om byggnadens dignitet? Det skulle kunna vara en representativ salsbyggnad, för alla de officiella möten som omnämns i de skriftliga källorna från 1300-talet. Är detta byggnaden för själva riddarsalen, som legat i anslutning till den norra slottslängan?

I äldre forskning har man ansett att den medeltida borgen byggts ut successivt under medeltidens gång. De nya resultaten visar istället att den medeltida borganläggningen redan i slutet av 1200-talet uppförts som en klassisk ringmursborg. Borgen bestod då av stora stenbyggnader: bostadshus, riddarsal, ekonomibyggnader och kanske höga torn. Dessa byggnader har legat i anslutning till en helt om-

Figur 6. Planritning med bevarade medeltida murar (svart) och föreslagna tillägg (grått) utifrån Sandklefs uppmätning 1963. Den norra (1) och södra längan (4), samt ringmuren i väster, tillhör av tradition Greve Jakobs ursprungliga borg. Till sent 1200-tal hör även den arkeologiskt undersökta eventuella riddarsalen (2). Två stenhus på den västra (3) respektive östra sidan (5), tillhör 1300-tal enligt Sandklef. Byggnad 3 daterades till 1300-tal, utifrån undersökning av köksområde år 2013.Yttermurar längs den östra längan har bitvis en tjocklek på cirka 2 meter och bör ha ingått i den medeltida ringmuren. Intill denna låg ytterligare ett medeltida stenhus (6). Borgen hade alltså en stenmur åt alla sidor. För att göra borgen försvarbar, måste även tornet i norr (7) (där det finns rester av medeltida murar) och rent spekulativt ett i söder (8), ha ingått i den högmedeltida borgen. Att det funnits torn i borgen styrks av den första avbildningen av Varbergs borg, som är från 1569. Figur: Anders Håkansson.

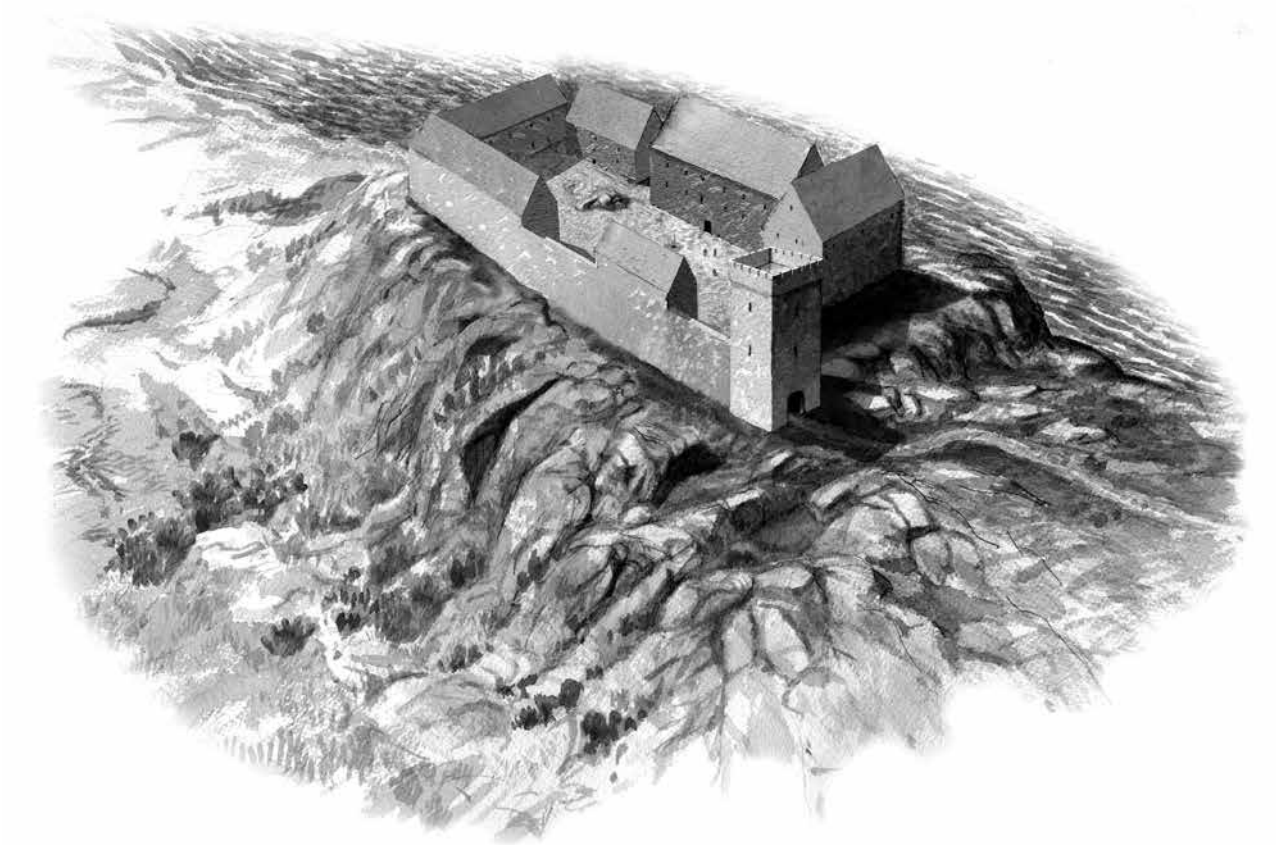

Figur 7. Rekonstruktion av den högmedeltida borgen. En helt annan bild, än den Sandklef stått för, träder fram. Figur: Anders Andersson, Kulturmiljö Halland.

gärdad ringmur. I den nordöstra delen av borggården är det osäkert om det funnits en ringmur eller kanske även där, en medeltida stenbyggnad. Åldern på det så kallade Arklihuset som legat i detta område skulle behöva undersökas, förslagsvis genom datering av kalkbruk från grundmurarna.

Den föreslagna strukturen på den äldsta borganläggningen, har sina motsvarigheter i ett flertal andra danska och norska medeltida borgar. I äldre forskning har påpekats likheter med borgen i Åhus. Under sent 1200-tal bestod den av en någorlunda kvadratisk ringmur, som omgav en borggård. I dess ena hörn fanns en gråstensmurad bostadsbyggnad, vars ena långsida och gavel utgjordes av ringmuren. Åhus borg har i sin tur stora likheter med ärkebiskopsgården i Trondheim. Under 1200-talet fanns där en bostadsbyggnad av liknande slag, som var sammanbyggd14 med en salsbyggnad (Juhlin Alftberg *et al.* 2012).

Greve Jakob fick hjälp av den norske kungen att bygga Varbergs slott, och Jakob blev även byggherre för Bohus 1308. Den norska kungamakten hade växt sig stark under loppet av 1200-talet och lät uppföra ett antal ringmursborgar. Enligt Erikssons beräkningar låg den största i Tönsberg vid Oslofjorden med en huvudborg på 7 000 m² och en yttre ringborg på över 60 000 m². Greve Jakobs borgar var mindre till ytan. Varberg och Bohus visar på stora likheter med byggnadslängor innanför ringmuren omkring en stor, nästan rektangulär borggård. Varbergs slott var cirka 4 000 m² och Bohus drygt 3 700 m² stort. Mer kompakt (1 500 m²) men med liknande struktur, var borgen på Ragnhildsholmen mitt emot Kungahälla. Varberg var alltså en riktigt stor borg för sin tid, men kungens huvudborg i Tönsberg var naturligt nog större (Eriksson 1992: 124ff).

Det som skiljer Varbergs slott från flera av de samtida norska ringborgarna är spåren efter rejäla torn, som saknas i Varberg, förutom murrester i den nordöstra delen. Om slottet haft en förborg under högmedeltid är också svårt att sia om. Området vid Mellanborgen har undersökts vid ett flertal tillfällen och visat på kulturlagertjocklekar på över tre meter. Stenlagda gator och spår efter byggnader med tegelgolv har dokumenterats. Dessa är dock sannolikt inte medeltida. Av de fynd som framkommit i kulturlager från Mellanborgen, är samtliga från 1500-talet eller senare.

Avslutande kommentarer

Det arkeologiska materialet ger en bild av Varbergs slott som en klassisk ringmursborg, uppförd i slutet av 1200-talet, och troligen med Greve Jakob som byggherre. Enligt äldre forskning kring Hallands politiska historia, uppförde Jakob Hunehals borg som ett provisorium, i väntan på att borgen i Varberg blev färdigställd. Men utifrån det arkeologiska materialet finns inget som stödjer att borgen uppförts på de premisserna, utan istället framkommer bilden av en borg som har byggts som en av flera fasta borgar i området. De arkeologiska resultaten visar att borgarna på de två platserna varit jämbördiga och att det gjorts stora investeringar både i arbetsinsats och byggmaterial under en kort period vid slutet av 1200-talet. Båda platserna har mycket strategiska lägen, den ena vid Kungsbackafjordens mynning och den andra på platsen för ett vaktberg. De arkeologiska resultaten pekar dessutom mot att Hunehals har haft en äldre historia, med en byggnadsperiod innan 1280-talet, då greve Jakobs far fick området som ärftlig förläning redan omkring 1241 och en äldre byggnadsperiod är synlig i det arkeologiska materialet.

Referenser

Carlsson, G. 1946. Lunds ärkesäte och domkyrka 1289–1536. I: Newman, E. (red.) *Lunds domkyrkas historia I. 1145–1945.* Stockholm. S. 359–553.

Danmarks Riges Breve 1ff. (utg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (förkortas DRB).

Eriksson, A-L. 1992. Medeltida kungaborgar i Viken. I: Andersson, S., Hall, B. & Öborn, G. (red.) *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige.* Arkeologi i Västsverige 5. Göteborg. S. 120–130.

Ericsson, G. 2014. *Byggnadsarkeologisk undersökning av Västra längan på Varbergs fästning.* Halland, Varberg, Varbergs fästning, RAÄ 27. Undersökningen utförd 2013. Arkeologiska rapporter från Hallands Länsmuseer 2014: 5. Halmstad.

Ericsson, G. 2015. *Hunehals borg.* Hanhals 4: 31, fornlämning Hanhals 71: 1, Hanhals socken, Kungsbacka kommun, Halland. Forskningsundersökning 2014. Kulturmiljörapport 2015: 35. Kulturen, Lund.

Hogenberg, F. & Novellanus, S. 1589. *Res gestae serenissimi potentissimique principis ac domini, domini Friderici II.*

Huitfeldt, A. 1999 [1599]. *En Historisk Beskriffuelse Om en Erche – biskop wdi Lund som hede Herr Jens Grand som bleff fangen aff Konig Erich Menduedt Oc siden erlediget aff samme sitt Fengsel.* Köpenhamn.

Håkansson, A. 2010. *Fjärrvärmeledning till Varbergs fästning.* Arkeologiska undersökningar 2005–2006. Varbergs stad, Varbergs fästning, RAÄ 27. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2010: 1. Halmstad.

– 2013. Den medeltida borgens byggnader. I: Wiking-Faria, O. (red.) *Varbergs fästning och dess roll i Hallands historia*. Varberg. S. 51–60.

– 2014. Nya rön om Hunehals borg från arkeologiska källor. I: Hall, B., Håkansson, A., Niord, M., Tingdal, B. & Wiking-Faria, P. (red.) *Hunehals borg i Nordhalländsk medeltid.* Veinge. S. 98–125.

Juhlin Alftberg, J., Lilja, H., Helgesson, B. & Wallin, J. 2012. *Borgen i Åhus. Ett medeltida maktcentrum*. Lund.

Richardson, J. 1987 [1752]. *Hallandia Antiqua et Hodierna*. Halmstad.

Sandklef, A. 1963. *Varbergs historia*. Varberg.

Stibéus, M. 1992. Den medeltida borgen. I: Andersson, S., Hall, B. & Öborn, G. (red.) *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige.* Arkeologi i Västsverige 5. Göteborg. S. 92–99.

Tegnhed, S. 2014. *Ombyggnation av Västra längan, Varbergs fästning.* Halland, Varberg, Varbergs fästning, RAÄ 27. Hallands Länsmuseer, Kulturmiljö Halland. Arkeologisk Förundersökning. Halmstad.

Wiking-Faria, P. 2013. Greve Jakob Nielsen. Borgen Varbergs grundare. I: Wiking-Faria, P. (red.) *Varbergs fästning och dess roll i Hallands historia*. Varberg. S. 29–50.

Selektion, identifikation og analyse af arkæologiske metalfund fra Gotland og Öland

Annette Frölich

Selection, identification and analysis of archaeological metal finds on Gotland and Öland

This paper describes an investigation of metal finds. All the incorporated artefacts are metal objects excavated on two Swedish islands and dated to the first millennium, the Scandinavian Iron Age and Viking Age. The investigation is carried out with the purpose of looking for medical equipment and through these artefacts hopefully to get an impression of possible medical presence on the islands and to compare the results with equivalent findings from other South Scandinavian sites of the same period.

Undersøgelsen af det udgravede genstandsmaterialet er foretaget med det formål at identificere lægelige redskaber eller instrumenter og sammenligne fundene af lægeligt udstyr med andre fund fra Sydskandinavien, alle dateret til samme periode, første årtusind. Desuden at belyse om det var muligt for øernes befolkning at få lokal lægelig behandling for sygdomme og for skader efter ulykker også inden den kristne kirkes forsorg kom til disse egne.

De undersøgte genstande, udgravet på Öland og på Gotland, er opbevaret på Historiska Museet i Stockholm, Ölands-genstande desuden på Kalmar Läns Museum, i Kalmar. Genstande fra Gotland er tilsvarende opbevaret i magasiner på Historiska Museet i Stockholm og på Gotlands Museum i Visby. De her beskrevne genstande er derfor undersøgt og analyseret i Stockholm, i Kalmar og i Visby.

Alle de her beskrevne genstande er identificeret ved at gennemarbejde de aktuelle museers magasiner. Denne metode er anvendt fordi det ikke er muligt i museumsregistranter f. eks. at se om en kniv kan anvendes til kirurgisk brug eller ej, en kniv er blot registreret som "en kniv". Det er heller ikke muligt at se om en nål kan anvendes til at lukke et sår med eller om det kan være en fibel eller en nål fra en fibel. Desuden er der i nogle registranter beskrevet, tolket og betegnet genstande til at være andet end det genstandene egentligt er. Som et eksempel kan nævnes to åreladningsjern, som det pågældende museums registrant betegner, registrerer og katalogiserer som nøgler, men genstandene er åreladningsjern (Frölich 2014: 116ff). Deres brug er væsentlig forskellig og de to typer af genstande giver os forskellige oplysninger om fortidens samfund og om fortidens menneskers medmenneskelige relationer.

En forudsætning for en arkæologisk beskrivelse af fortidens læger i vort sydskandinaviske område er, at deres redskaber/instrumenter er bevaret og at instrumenterne identificeres samt at deres anvendelse tolkes. Vi har ikke lokale skriftlige kilder, som omtaler læger, deres arbejde og/eller deres behandlinger i den aktuelle periode, det første årtusind. Der er beskrivelser i islandske sagaer af læger, som dér betegnes "læknir" f. eks. i Snorre Sturlassons Edda (Helgadottir 1985: 18). Sagaerne er nedskrevet på et senere tidspunkt i tidlig kristen tid, i den tidlige middelalder. De anførte behandlingsmetoder, der omtales heri, kan dog meget vel have været velkendte, traditionelle og allerede været benyttet gennem lang tid inden de blev nedskrevet.

Metal, især jern, er desværre dårligt bevaret, særligt på Öland, hvilket betyder at fravær af fund af lægeligt instrumentmateriale ikke nødvendigvis er ensbetydende med, at der ikke var læger i området. Ved tolkning af brugen af arkæologisk fundne lægelige redskaber må det være en nødvendighed at have et indgående kendskab til både lægers instrumenter, men også hvilke indgreb, behandlinger, de pågældende genstande kan bruges til samt, hvis det er muligt, også viden om samtidens lægelige teorier.

De her beskrevne genstande er alle dateret til første årtusind; kun få kan specifikt dateres til romersk jernalder, folkevandringstid eller til vikingetid. Adskillige af genstandene er udgravet for mere end 100 år siden og er derfor beskrevet med en anden baggrund og dokumenteret anderledes end vi gør i vore dage.

De mest almindelige lægelige instrumenter er knive, pincetter og nåle samt specialinstrumenter som f. eks. trepanationsinstrumenter, åreladningsjern, sonder og cauterisationsinstrumenter (brændejern).

Knive

De hyppigst fundne redskaber, der kan anvendes som lægelige instrumenter, er knive. Disse er af romeren Aulus Cornelius Celsus (25 f.Kr.–37 e.Kr) betegnet scalpeller når de anvendes af læger til deres kirurgiske behandlinger (Gotfedsen 1964: 675; Jackson 1994: 169f). Celsus beskrev en scalpel som en spids kniv med en konveks æg. Scalpeller består i nutiden af et knivskaft, som regel fremstillet af metal. hvorpå der anbringes et knivsblad, som kan skiftes alt efter behov ved en aktuel operation. Det gjorde scalpeller også i romertiden. På figur 1A ses en tegning af romerske scalpeller, hvor scalpelblade er tydeligt markeret. Scalpellerne er udgravet i det såkaldte "kirurgens hus", et romersk læge-hus i den italienske by Rimini. Lægens hus blev ødelagt af en brand i midten af 3. årh., ulykkeligt for samtiden, men til gavn for nutiden med megen arkæologisk oplysning om romerske læger (Jackson 2014: 137ff). Der er desuden adskillige arkæologiske fund af lægelige instrumenter fra Pompeji. Eksempler på meget velbevarede scalpeller er desuden udstillet på Londons bymuseum, hvor det også her tydeligt kan ses, at knivsbladene er udskiftelige. De romerske scalpellers blade kunne, ligesom i vore dage, have meget forskellig form, design, alt efter deres specielle formål og hvilke typer af operationer de skulle anvendes til.

I begyndelsen af første årtusind havde skandinaver kontakt med det romerske rige syd for os, og nogle tjente som auxilliærsoldater i den romerske hær. I denne hær blev soldater udstyret med førstehjælpsudstyr således, at de kunne hjælpe deres sårede våbenfæller (Dana 1919: 17f). Desuden havde soldaterne adgang til lægehjælp i militærhospitaler, valetudinarier, som var opført i alle de store romerske kasteller, der bl.a. var lokaliseret, som grænseposter, langs hele den romerske grænse, Limes, mellem Romerriget og Barbaricum, som romerne kaldte landområderne udenfor deres eget imperium. Såfremt overlevende skandinaviske auxilliærsoldater efter endt tjeneste vendte tilbage til Skandinavien medbragte de også denne viden. De havde lært førstehjælp og kunne udføre den med de nødvendige instrumenter, som de ganske naturligt kendte.

Vi kan næppe forvente at de lægelige instrumenter/redskaber, dateret til første årtusind, vi finder ved arkæologiske udgravninger er helt identiske med instrumenter fra samtidens sydlige udland, men de er sammenlignelige. Vore skandinaviske instrumenter kan formodes at være produceret lokalt, formentligt af en lokal smed, som har fået til opgave at fremstille redskaber, der skulle bruges til ganske bestemte formål af en af datidens læger. Et sådant redskab skulle være funktionelt, perfekt til det pågældende brug, let at holde på, "handy" for den pågældende læge når han/hun skulle udføre sine operative behandlinger, netop som

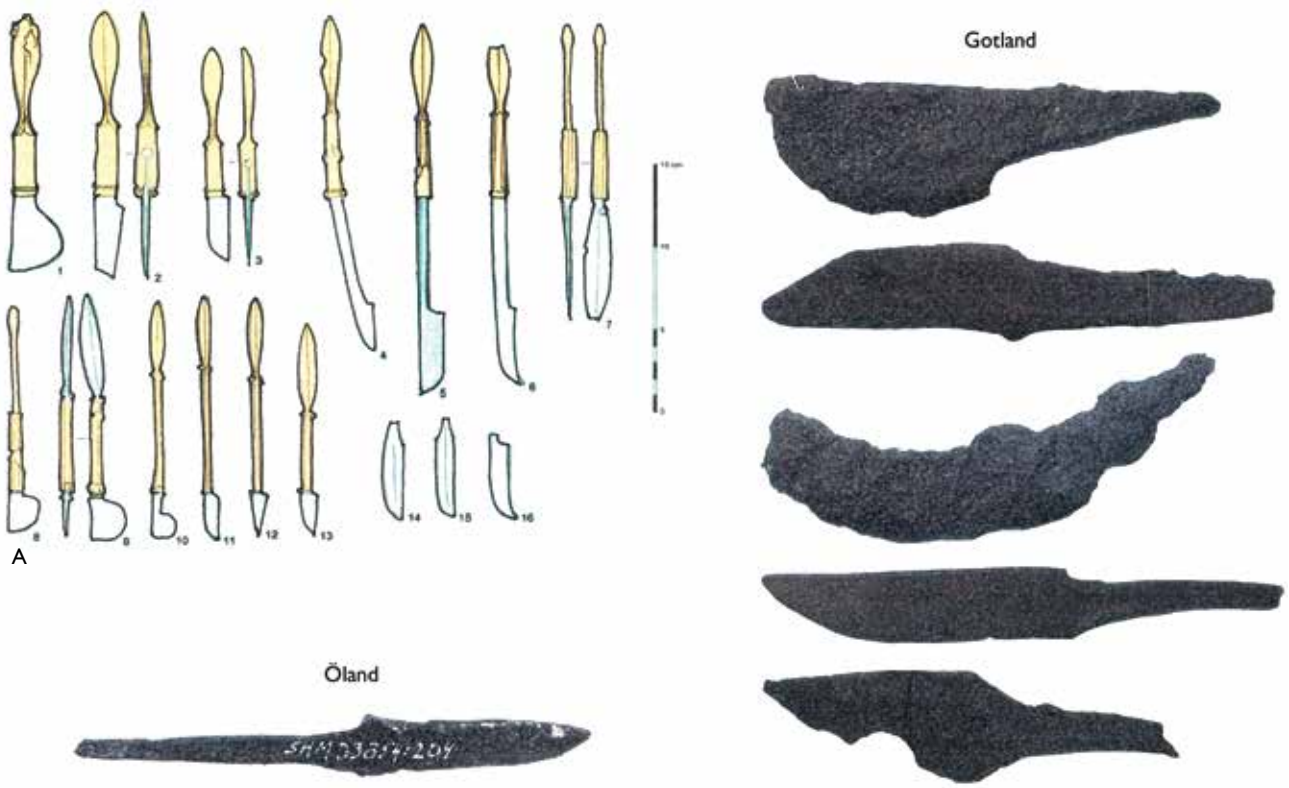

Figur 1. Knive fra Rimini, Öland og Gotland. Foto: Annette Frölich, 2009. Tegning: Ralph Jackson, 2014.

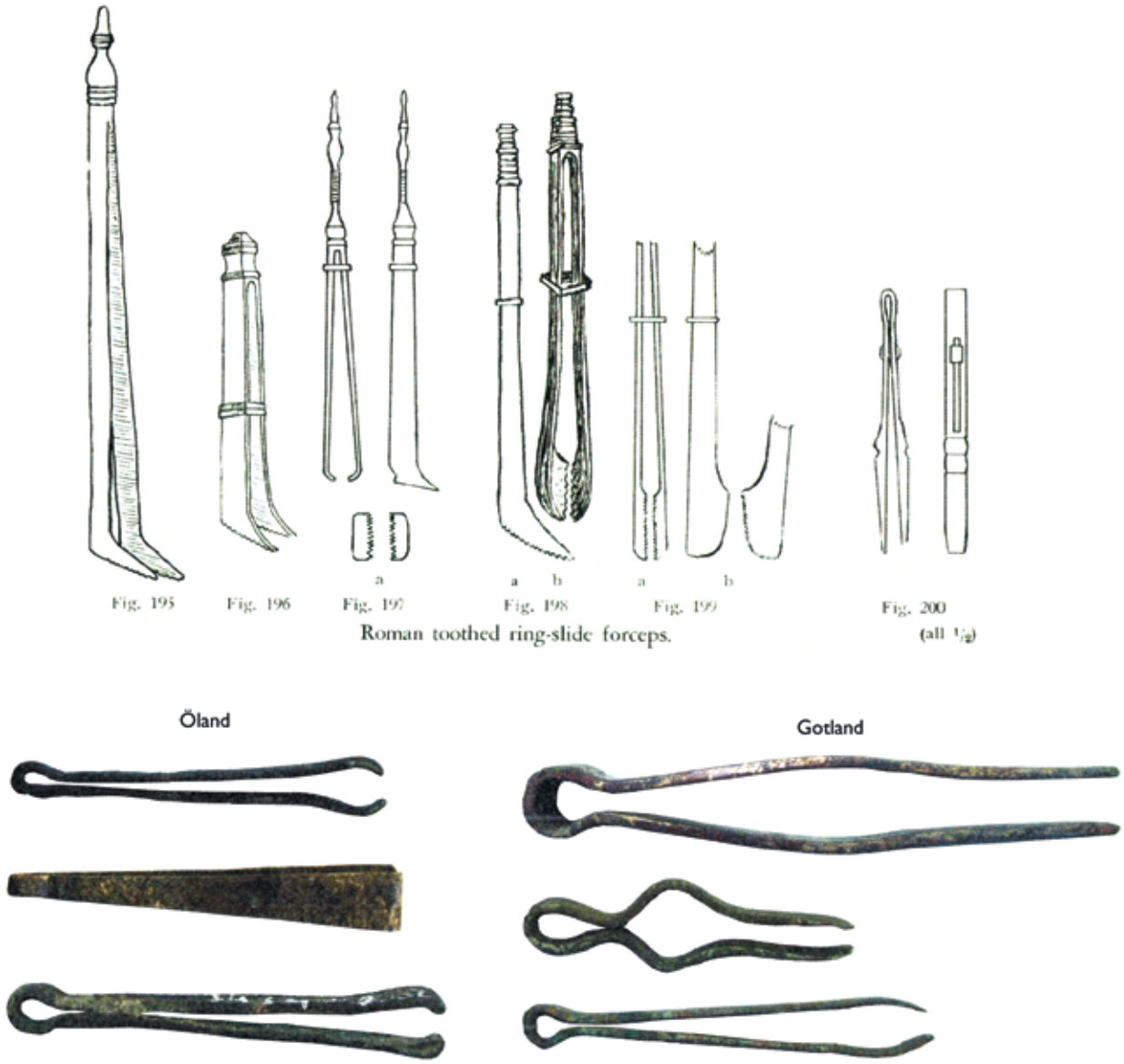

Figur 2. Romerske pincetter og pincetter fra Öland og Gotland. Foto: Annette Frölich, 2009. Tegning: V. Møller-Christensen, 1938.

en håndværkers værktøj, tilsvarende i nutiden. Lignende overvejelser må erindres når vi nu om stunder arbejder med at identificere arkæologisk materiale, bl.a. fortidens lægers instrumenter.

På Gotland er identificeret i alt 19 knive egnet til lægeligt brug og fra Öland 1 (eksempler ses på figur 1).

Scalpeller anvendes i vore dage også af andre end læger, det kan de formodes også at være blevet i fortiden. Desuden kan små såkaldte lommeknive i en akut nødsituation også anvendes af læger til deres arbejde, hvilket ligeledes må formodes kunne være tilfældet i første årtusind. Ved analyse af knive fra tidligt i første årtusind synes det som om, der kan ses en lighed mellem de knive vi finder hos os og romerske kirurgiske knive, desuden at knivene bliver smallere og får en mindre konveks æg senere i årtusindet.

Til sammenligning har jeg i alt identificeret ca. 180 scalpeller fra det skandinaviske område, alle dateret til første årtusind.

Pincetter

En pincet er et helt uundværligt redskab/instrument for en læge. En pincet kan holde sikkert fast, uden at glide, på det væv, som lægen arbejder i, desuden fylder den væsentligt mindre end en læges fingre. Figur 2 viser eksempler på pincetter fra Öland og fra Gotland. Ingen af de fundne pincetter er egnede til kirurgisk arbejde, deres sammenbid eller greb er ikke tilstrækkeligt fast og sikkert, desuden er de meget korte og derfor ikke velegnede for en læge til hans arbejde, men de er velegnede som en del af såkaldte toiletset f.eks. til hårfjernelse. På figur 2 ses desuden en gengivelse fra lægen Vilhelm Møller-Christensens disputats "The History of the Forceps", hvor der vises flere kirurgiske pincetter, alle væsentligt længere end de ölandske og de gotlandske, nogle med enten en ring omkring pincettens brancher og én med en glidende lukkemekanisme i brancherne (Møller-Christensen 1938: 130). Begge disse

mekanismer gør en pincet selvlukkende, hvilket betyder, at den kan holdes lukket uden at nogen manuelt konstant skal holde på den. Dette er en fordel i en læges arbejde og ses hyppigt i arkæologiske fund af pincetter blandt lægers instrumenter, men er således ikke identificeret blandt fund på hverken Gotland eller Öland.

Nåle

Nåle er helt nødvendige for læger. Den bedst kendte anvendelse er til at sy, suturere sår sammen med. Specialfremstillede nåle til kirurgisk brug blev først fremstillet i slutningen af 1800-tallet, indtil da anvendte man "almindelige" synåle også til kirurgisk brug (Kirkup 1986: 29f). Der er bevaret 2 kirurgisk anvendelige nåle på Gotland. Nåle anvendes hovedsagelig på to forskellige måder i forbindelse med lukning af hudsår. Ved den ene metode sys såret sammen (figur 3A). Ved den anden stikkes en nål igennem huden på begge sider af såret, nålen efterlades i såret og der bindes, med en tråd, 8-talsformigt omkring nålen (figur 3B–C). Ved denne metode kan også anvendes en torn eller en nål uden et øje. Metoden er beskrevet ethnologisk bl.a. hos masaifolk af M. Merker (1910: 190) og af en skotsk medicinstuderende der overværede et kejsersnit foretaget af lokale medicinmænd i Kenya i 1880, hvor både mor og barn overlevede. Den lokale læges metode er udførligt beskrevet (jfr. figur 3C) (Felkin 1884: 929). Denne sårlukningsmetode har også været anvendt hos os i jernalderen (Frölich 2009: 36ff). Ved syning af et sår er udformning af den anvendte nåls øje betydningsfuld. Giver nålen plads til den anvendte tråd kan syningen af såret være uden problemer og såret hele uden komplikationer, nålen glider igennem såret (figur 3D). Hvis der ikke er plads ved nåleøjet fylder tråden relativt meget og kan virke som modhage, når den bliver trukket igennem sårrandene og trække hudens lag fra hinanden (figur 3E) og dette vil komplicere heling af såret. Af disse grunde kan fund af nåle, som ligner vore dages knappenåle, uden nåleøjer, men med en lille knop have været anvendt til sårlukning. Tolkning af en sådan brug af nåle må helt afhænge af nålenes fundkontekster, hvis en sådan er dokumenteret, da den samme nål kan anvendes til flere formål.

Simenål

På Gotland er fundet en simenål (figur 4), men desværre er dateringen af simenålen usikker. Dog findes en nærmest identisk nål fra Birka (figur 4) (Frölich 2011: 166f, 180). En simenål blev anvendt til at trække en sime, hvilket er en betegnelse for et bånd, som kan være fremstillet af forskellige materialer f. eks. læder eller lærred, igennem en hudfold (figur 4). En sime blev anvendt til at behandle lidelser lokaliseret til f. eks. en arm, et ben eller hovedet (figur

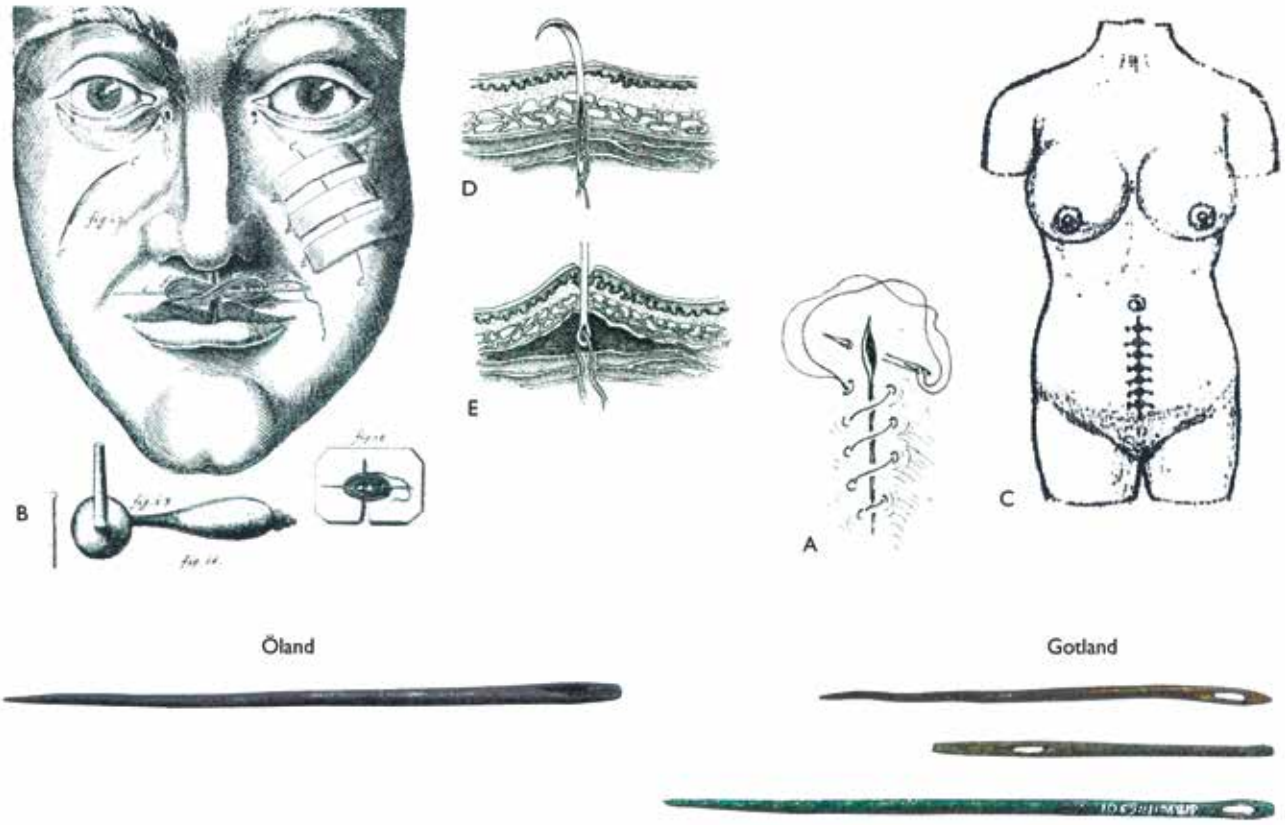

Figur 3. Nåle og illustration af sårlukningsmetoder med anvendelse af nåle med- og uden nåleøjer, samt hvad et nåleøjes form betyder for heling af vævslag. Foto: Annette Frölich, 2009. Tegning A: Carsten Frölich; B: L. Heister, 1724; C: R. W. Felkin, 1884; D–E: Carsten Frölich.

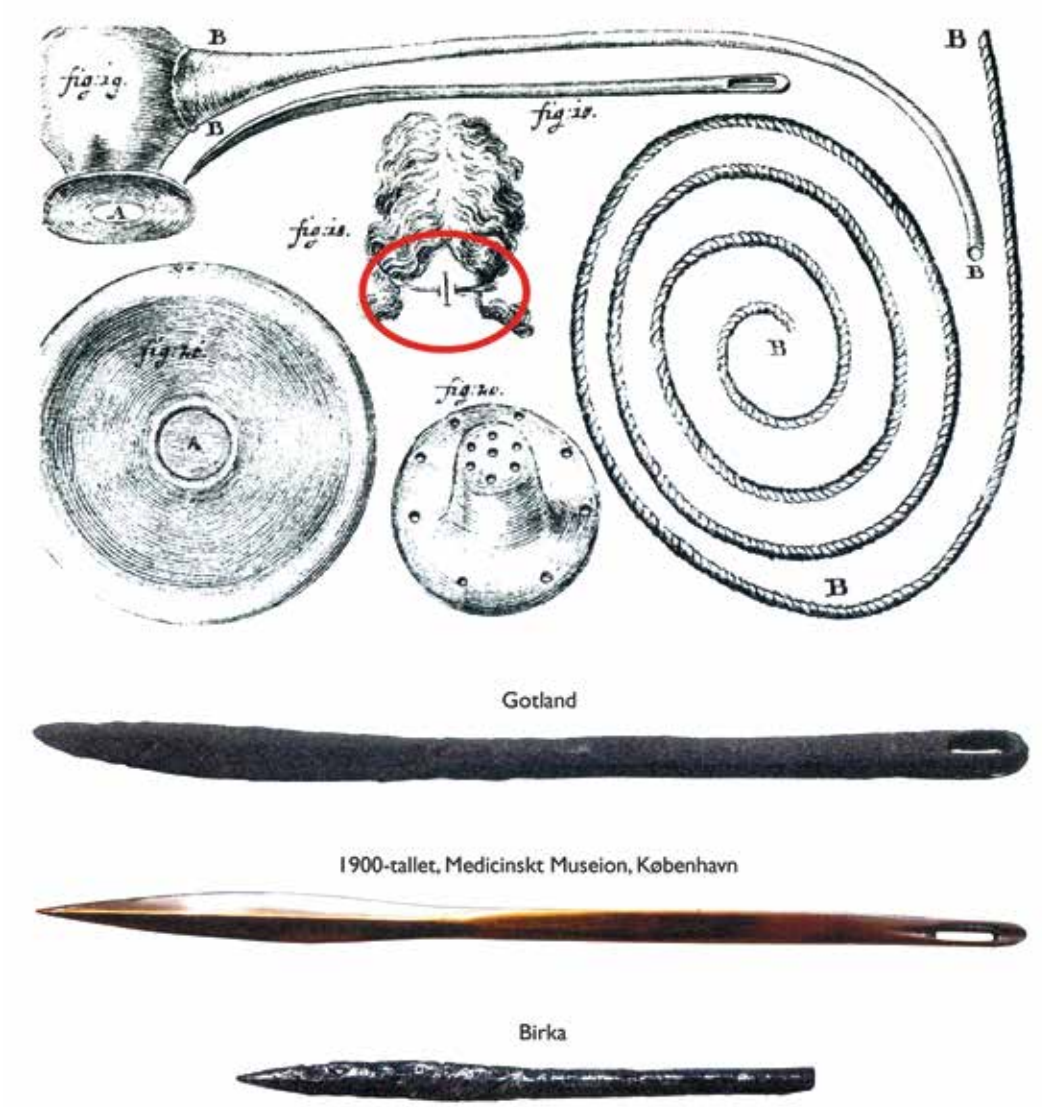

Figur 4. Simenåle fra Gotland, Birka og en "moderne" simenål dateret til 1900-tallet fra Medicinsk Museion, København, sammen med en tegning, som viser en placering af en sime. Foto: Annette Frölich, 2006, 2009. Tegning: L. Heister, 1724.

4). Teorien bag en sådan behandling er humoralpathologi, der kort kan forklares, som læren om legemsvæskernes ligevægt. Ved ligevægt var legemet raskt, ved uligevægt var det lægens opgave at genoprette denne, hvilket kunne gøres enten for hele legemets vedkommende f. eks. i form af åreladning, hvortil der blev anvendt et åreladningsjern eller en sneppert, eller for en del af legemet ved at anlægge en sime, som havde til formål at holde et sår åbent således at en overskydende væske via simen kunne forlade legemsdelen. Humoralpathologi som teoretisk grundlag for lægelige behandlinger blev anvendt i århundreder før Kristi fødsel og blev først forladt langsomt i 1800-tallet, men har været anvendt til ind i 1900-tallet. Instrumenterne til at udføre disse behandlinger med, åreladnigsjern og simenåle, har ikke ændret sig gennem hele perioden og er derfor vanskelige at datere arkæologisk. Der kendes flere åreladningsjern bl. a. fra Helgö og fra Birka (Holmqvist: 1941: 247ff; 1961: 32; Frölich: 2011: 165f, 173f) samt simenåle (figur 4) fra Gotland og fra Birka, mens en simenål fra Medicinsk Museion i København formentligt er fra begyndelsen af 1900-tallet (figur 4). Der ses en meget tydelig lighed mellem de tre nåle hvis funktion desuden også er den samme.

Sammenfatning

Sammenfattende er der på Öland og på Gotland identificeret knive, der er egnede, og meget vel kan have været kirurgers instrumenter, til operative indgreb og der er identificeret nåle som kan anvendes til at lukke sår med. Begge disse redskabstyper kan anvendes af andre fag end af læger og er ikke specifikke lægelige instrumenter, men det er simenålen. Den viser os at gotlendingene kendte til og anvendte humoralpathologi som teoretisk baggrund for lægers behandling af sygdomme, hvilket er med til at give os indtryk af, at de har haft forbindelse med velinformerede miljøer udenfor deres egen ø. En sådan forbindelse kan have været til Birka, hvor der tilsvarende er identifice-

ret en simenål blandt jernalderfundene (Frölich 2011: 166f , 180). Det eneste fund af et åreladningsjern fra Öland kan være middelalderligt og er derfor ikke medtaget her, dog må bemærkes, at det har været anvendt til behandling af sygdomme med samme teoretiske baggrund som simenålen fra første årtusind. Til sammenligning er der fundet andre åreladningsjern i Sverige f. eks. på Helgö og i Uppåkra (Holmqvist 1961: 32; Frölich 2010: 82; 2011: 173f). Desuden kendes instrumenter fra nuværende Tyskland, fra Hedeby (Frölich 2014: 116ff) en lokalitet der formentligt har haft handelsmæssig forbindelse til både Helgö, Birka, Gotland og Öland. Senest er identificeret åreladningsjern blandt genstande udgravet i Tissø på Sjælland.

Til yderligere sammenligning kendes sårlukningsudstyr fra Uppåkra (Frölich 2010: 76ff) og især fra nogle danske offermoser, her i blandt bedst bevaret fra Illerup Ådal, hvor især scalpeller og torne, samt trepanationsudstyr kan nævnes (Frölich 2009: 30ff).

Jern, er desværre yderst dårligt bevaret i Kaupang, derfor findes ingen arkæologiske oplysninger om lægehjælp på denne lokalitet. Bortset herfra har det været muligt at spore redskaber, eller instrumenter, der vidner om, at sydskandinaverne viste hinanden medmenneskelig omsorg og behandlede deres skader og sygdomme efter samtidens teorier om lægelige behandlinger også i første årtusind i det sydlige Skandinavien på Gotland og på Öland.

Henvisninger

Dana, C. L. 1919. Military and Civil Surgery Among the Ancient Romans. *The Proceedings of the Charaka Club* V, 16–24.

Felkin, R. W. 1884. Notes on Labor in Central Africa. *Edinburgh Medical Journal* 29, 922–930.

Frölich, A. 2009. *Jernalderens lægekunst. En nytolkning af arkæologiske fund fra danske offermoser.* Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 63. Højbjerg.

– 2010. Lægekunst i Uppåkra. I: Hårdh, B. (red.) *Från romartida skalpeller till senvikingatida urnesspännen. Nya materialstudier från Uppåkra*. Uppåkrastudier 11. Acta Archaeologica Lundesian, Series in 8°, 61. Lund. S. 45–82.

– 2011. Helgö: a place for surgical treatment or sacrifice – or both. In: Arrhenius, B. & O'Meadhra, U. (ed.) *Excavations at Helgö* XVIII. Stockholm. Pp. 161–183.

– 2014. Vikingernes "nøgler" – er ikke altid nøgler…og deres "lystre" ikke altid til at fiske med… I: Lyngstrøm, H. & Sonne, L. C. A. (red.) *Vikingetidens aristokratiske miljøer. Tekster fra et seminar i seed-money netværket Vikingetid i Danmark, Saxo instituttet – Københavns Universitet den 29. november 2013*. København. S. 113–120.

Gotfredsen, E. 1964. *Medicinens Historie.* København. (1 udg. 1950)

Heister, D. L. 1724. *Chirurgie, In welcher Alles, was zur Wund-Artzen gehöret, Nach der neuesten und besten Art, gründlich abgehandelt, und in vielen Kupffer-Tafeln die neu-erfundene und dienlichste Istrumente, Nebst den bequemsten Handgriffen der Chirurgischen Operationen und Bandagen, deutlich vorgestellet werden*. 2. Auflage. Nürnberg.

Helgadóttir, G. P. 1985. Kvinner og legekunst i den norrøne litteraturen. *Kvinnearbied i Norden fra vikingetiden til reformasjonen. Foredrag fra et nordisk kvinnehistorisk seminar i Bergen 3–7 August 1983*. Bergen. S. 17–29.

Holmqvist, W. 1941. Medeltida munkkirurgi. *Svenska Läkartidningen. Organ för Sveriges Läkarförbund* 1941, 38. Årg., 46, 2468–2475.

– 1961. En Vikingatida Sjukstuga på Helgö. *Lychnos. Årsbok för idé och lärdomshistoria* 1961, 24–36.

Jackson, R. 1994. The surgical instruments, appliances and equipment in Celsus' *De medicina*. In: Sabbah, G & Mudry, P. (eds.) *La Médicine de Celse: Aspects Historiques, Scientifiques et Littéraires*. Saint-Étienne. Pp. 167–209.

– 2014. Back to Basics: Surgeons' Knives in the Roman World. In: Michaelides, D. (ed.) *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*. Oxford. Pp. 130–144.

Kirkup, J. 1986. The history and evolution of surgical instruments. V Needles and their penetrating derivatives. *Annals of the Royal College of Surgeons of England* 68, 29–33.

Merker, M. 1910. *Die Masai. Ethnographische Monographie eines ostfrikanischen Semitenvolkes.* Berlin. (1. ed. 1904)

Møller-Christensen, V. 1938. *The History of the Forceps*. An ivetsigation on the occurrence, evolution and use of the forceps from prehistoric times to the present day. Copenhagen/ London.

Toke och andra aristokratiska kyrkbyggare i det medeltida Lund

Kenth Hansen

Toke and other aristocratic church builders in medieval Lund

Aristocratic estates with a manor house and private church were common in the medieval countryside. It seems that such complexes could also be found in an urban environment. The non-regal wooden churches in Lund might have been private churches, indicating aristocratic urban manor sites. These churches were later replaced by stone churches, which, through patronage, continued to be connected to the aristocratic manor sites, a spatial constellation around which the parishes probably were formed. The Krognos house, together with St Botulf's church and the adjoining agricultural land, is the most obvious example of such a phenomenon in medieval Lund. However, similar manor sites seem to have existed also in the urban parishes of St Mårten and St Stefan.

Inledning

En känd företeelse under medeltiden är de lantliga gårdskomplex som bestod av ett aristokratiskt gods – en stor gård med ansenlig jord – i nära anslutning till en kyrka. Kyrkorna har bedömts att ursprungligen ha varit privatkyrkor, vilka sedermera övergick till att bli patronatskyrkor. I Skåne finns arkeologiskt kända exempel redan från den tidiga medeltiden såsom Bjäresjö, men närheten mellan huvudgård och kyrka förekommer i ett stort antal fall under medeltiden (Callmer 1992: 432ff; Hansson 2006: 161ff). Denna typ av komplex brukar behandlas som ett landsbygdsfenomen och inte som ett urbant bebyggelsesmönster.

"Toke lät kyrka bygga och …" står det på en delvis skadad runsten (DR 315) från 1000-talet som hittades i ett gärde vid Stora Tvärgatan i Lund (Sjöborg 1824: 159). Ristningen har tolkats som refererande till en privat uppförd kyrka. Runstenen indikerar att någon eller några, kanske ett flertal, av de många kyrkor som uppfördes i Lund under den tidiga medeltiden, var privata kyrkor grundade av och tillhörande stadens elitskikt. Möjligen byggde mäktiga lundensare dessa kyrkor i anslutning till sina bostadshus belägna på stora tomter i den nyetablerade staden, precis som fallet var på landsbygden.

Krognosätten och Sankt Botulf

På Mårtenstorget i Lund, närmare bestämt i torgets nordvästra hörn i nuvarande kvarteret Döbeln, reser sig idag en medeltida, tvåvånings tegelbyggnad; sliten, lappad och lagad efter seklers bruk och ombyggnader, minnande om aristokratins forna glans. Dess historia är kopplad till den under medeltiden mäktiga skånska frälsesläkten Krognos och kallas därför Krognoshuset (figur 1). Huset är den tydligaste lundensiska vittnesbörden om ett aristokratiskt gårdskomplex med residensbyggnad och agrar mark.

Krognoshuset och dess kringmiljö är beläget på ett något flackare parti av den sluttning mot sydväst som utgör den ursprungliga topografi Lund grundades på. Den östra delen av området var sank, och hade i alla fall tidvis öppen vattensamling (Andrén 1980: 32; Johansson Hervén 2001: 7). Den relativt flacka ytan var förhållandevis väl lämpad för bebyggelse och lämningar efter bosättningar från det tidigaste Lund finns på flera platser i området. Möjligen har en gård omfattat både nuvarande Mårtenstorget och kvarteret Döbeln precis norr därom, en annan Saluhallsområdet och en bit norröver. Tomterna skulle då ha haft en utsträckning mellan nuvarande Skomakaregatan och Mårtensgatan, och anpassats efter dessa kommunikationsleder eller rent utav ha varit styrande vid etablerandet av dessa stråk i det tidiga Lund (figur 2).

Under 1200-talet skedde troligen den första stenbyggnationen, en halvkällare, av det numera kvarstående Krognoshuset. Den däröver liggande tegelbyggnaden i två våningar antas ha uppförts i slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet, sannolikt som en representativ salsbyggnad i den aristokratiska gårdsbebyggelsen (Andrén 1980: 26; Pedersen 1998: 27ff).

Figur 1. Krognoshuset. Foto: Irene Hansen, 2014.

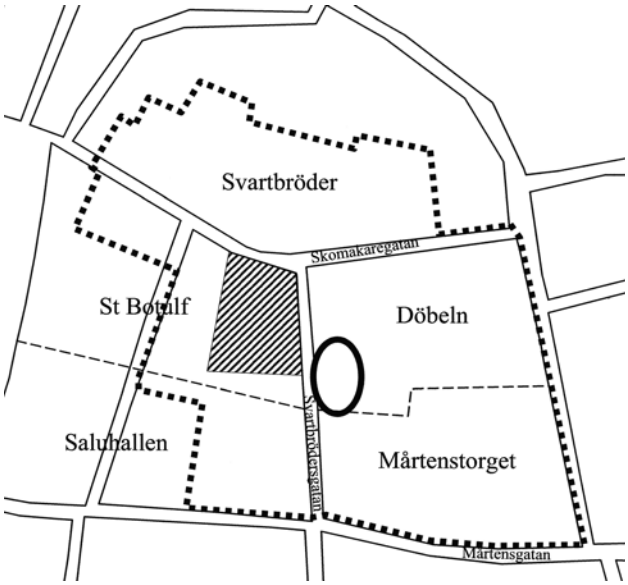

Figur 2. S:t Botulfs socken med kvartersindelning. Trolig sockengräns tjockstreckad, nutida kvartersgräns tunnstreckad, kyrkogårdstomt skafferad, föreslagen residensbyggnad ovalmarkerad. Ritning av författaren efter Andrén 1984:51.

Under slutet av senmedeltiden och början av tidigmodern tid innehöll fastigheten två förnämliga tegelhus; dels det kvarstående Krognoshuset, dels ett senare byggt större tegelhus norr därom (Johansson Hervén 2001: 49). Kring de båda karaktärsbyggnaderna har säkerligen flera mindre hus med olika funktionalitet varit uppförda.

Resten av den stora tomten hade en lantlig karaktär. I den sydöstra delen vidgades vattensamlingen till en anlagd damm, troligen för fiskodling. Makrofossilanalys indikerar att tomtmarken under 1300-talet brukats för bete eller slåtter (Johansson Hervén 2001: 29). Under senmedeltiden och in i tidigmodern tid var tomten och gården en solitär rest av den tidiga medeltidens aristokratiska storgårdar; möjligen så framträdande att dess öppna yta och dammanläggning kan urskiljas i Franz Hogenbergs kopparstick från slutet av 1500-talet (Johansson Hervén 2001: 10).

Den skånska högfrälseätten Krognos har genealogiskt spårats till början av 1300-talet, men kan mycket väl ha tillhört den skånska aristokratin längre tillbaka i tiden. Med tiden samlade den på sig ett omfattande godsinnehav i Skåne. Med stora huvudgårdar i nordvästra (Krapperup), nordöstra (Karsholm) och sydöstra (Bollerup) Skåne passade egendomen i Lund i sydväst väl in för att rumsligt täcka in det skånska landskapet.

Den äldsta kända skriftliga noteringen om släktens ägarskap av gården i Lund är från 1390 (Rep 1: 3745) men redan tidigare fanns dock skriftliga bevis på ättens koppling till S:t Botulfs socken, där gården var belägen. 1361 skänkte ärkedjäknen i Lund, Johannes Stigsen (Krognos), fem mark penningar till ”min sockenkyrka S:t Botulf i Lund” (Test 58). Med tanke på släktens koppling till Lund, dokumenterad sedan början av 1300-talet (DAA 1893: 272), förefaller det troligt att Krognoshuset, med dess markerade högfrälseprofil, har uppförts av Krognosätten. Gården var kvar i frälse händer – släkten Krognos och sedermera, via kvinnolinjen, släkten Podebusk – till början av 1600-talet (Andrén 1984: 80).

Varken någon tidig träkyrka eller en efterföljande stenkyrka har arkeologiskt påträffats i S:t Botulfs socken. Kyrkans patrocinium var ett anglosaxiskt helgon som levde på 600-talet. Han blev populär kring millennieskiftet, speciellt i Danelagen i England. Kulten av honom spreds inom det danska sjöriket, men var i övrigt föga utbredd (Blomqvist 1951: 45; Anglert 1995: 155). Etableringen av en kyrka helgad åt S:t Botulf i Lund bör därför ha skett när de engelska influenserna, såväl kyrkligt som politiskt, var starka i staden, från 1020-talet till 1060-talet.

Krognosättens patronatskap till kyrkan är skriftligt dokumenterat 1475 i ett påvligt indulgensbrev (DDL 4: 246), men redan i Johannes Stigsens ovan nämnda testamente antyds en sådan patronatsrätt. Även om det inte går att leda i bevis så förefaller det rimligt att Krognosättens patronatskap till S:t Botulfs kyrka kan härledas från en äldre privatkyrkas grundande på 1000-talet, antingen uppförd av en anfader eller via ett senare förvärv av gården med tillhörande kyrka/patronatsrätt.

Det har antagits att den stora tomten i östra delen av de nuvarande kvarteren Saluhallen och S:t Botulf fick en nordlig avstyckning vid mitten av 1000-talet på vilken kyrkan byggdes (Gardelin i tryck: 39). Det är oklart huruvida initiativet till kyrkbygget kom från innehavare av stamtomten eller från den öster därom belägna storgården.

Utgrävningar av delar av kyrkogårdstomten har genomförts 1931 och 1954 (KSA S:t Botulf 2, 1931, 1954). De äldsta påträffade gravarna daterades till 1000-talet. Vid 1931 års grävning observerades ett djupt liggande brandlager med ett murbruksskikt direkt ovanpå, vilket tolkades som att kyrkan brunnit någon gång under tidig medeltid (Blomqvist 1951: 201). Det är således möjligt att först uppfördes en äldre träkyrka, vilket indicierna kring tomtavstyckning, patrocinium och gravlämningar antyder, vilken senare ersattes av en stenkyrka, möjligen i samband med den tidigmedeltida branden.

En hypotetisk beskrivning av den aristokratiska miljön i S:t Botulfs socken börjar med de första etableringarna kring år 1000. Det har föreslagits att två vikingatida storgårdar var lokaliserade mellan de två kommunikationsleder som österifrån ledde in till Lund. Vid 1000-talets mitt avsattes en tomtyta på vilken en träkyrka helgad åt S:t Botulf uppfördes. Under 1100- och 1200-talen skapades en sockenbildning kring kyrkan och den östra av de båda gårdarna. Gårdens äganderätt över kyrkan omvandlades till en patronatsrätt, men dess innehavare behöll kontrollen över kyrkan. Under 1200-talet förändrades bebyggelsen då en halvkällare av sten uppfördes i kyrkans närhet. På denna halvkällare byggdes sedermera ytterligare två vå-

ningar i tegel så att en praktfull salsbyggnad skapades för den skånska frälseätten Krognos. På 1400-talet kompletterades gården med en större tegelbyggnad belägen ännu närmare kyrkan. Under hög- och senmedeltid samt en bit in i tidigmodern tid har troligen hela komplexet fungerat som ett urbant beläget lantgods med ståtliga residensbyggnader, patronatskyrka samt odlings- och betesmark med fiskdamm för den högaristokratiska Krognosätten.

Stenhus och Sankt Mårten

S:t Botulfs socken bjöd på ett kvarvarande medeltida stenhus med en känd aristokratisk historia medan kyrkan fortfarande är arkeologiskt obekräftad. I S:t Mårtens socken möter oss det omvända förhållandet. Resterna efter den medeltida kyrkan har arkeologiskt konstaterats, men en eventuell medeltida aristokratisk gård kopplad till denna är fortfarande obekant och oidentifierad.

När grundgrävningen till dagens lundensiska filmtempel i hörnet av Bankgatan och Västra Mårtensgatan skedde 1915 påträffades resterna efter S:t Mårtens kyrka, en romansk stenkyrka. Man misstänkte att den haft ett västtorn, men då grävningsområdet slutade i höjd med västmuren kunde detta inte undersökas (Karlin 1915). Vid utgrävningar 1993 sydväst om kyrkan konstaterade man att Karlins förmodan varit berättigad, då delar av ett troligen sekundärt tillfogat torn verifierades (Carelli & Lenntorp 1994: 20ff). Kyrkan anses ha blivit uppförd omkring eller strax efter år 1100.

S:t Mårtens stenkyrka har troligen haft en föregångare i trä, uppförd på 1000-talet. Grunden till detta antagande är att gravar i två olika skikt har konstaterats vid flera utgrävningar (KSA S:t Mårten 4, 1915; KSA Västra Mårtensgatan, 1963). På 1915 års planritning (figur 3) är resterna efter en nedslagen trästolpe markerad i långhusets nordvästra hörn. Sektionsritningar saknas varför det är svårt att exakt placera stolpen stratigrafiskt, men en placering under stenkyrkans golv förefaller rimlig. Stolpen kan vara en rest från en äldre träkyrka.

Vad talar då för att kyrkan var en aristokratisk privatkyrka? I första hand brukar förekomsten av ett romanskt västtorn betraktas som ett uttryck för en världslig elit (Karlsson 2015: 270). I tornets östvägg fanns dessutom en liten tegelkista, en barngrav, inmurad. Därtill var två stenkistor som innehöll ett flertal kranier och andra skelettdelar belägna under ingången till tornet (KSA S:t Mårten 4, 1915). Exklusiva gravläggningar i tornets bottenvåning brukar kopplas till kyrkans världsliga sfär och tolkas vanligtvis som gravar för kyrkans stiftare eller patronus och deras närmaste (Holmberg 1990: 32f; Wienberg 1993: 101).

Bebyggelsen i S:t Mårtens socken (figur 4) har varit koncentrerad i norr utmed Mårtensgatan samt i viss mån utmed nuvarande Bankgatan. På 1600-, 1700- och 1800-talen utgjordes de mellersta och södra delarna av kvarteret Galten av trädgårds- och odlingsmark (Åsgrim-Berlin & Mårtensson 1980: 35). Denna lantliga miljö verkar ha sin upprinnelse redan i de första etableringarna under 1000-talet. Arkeologiska undersökningar har flera gånger visat på medeltida agrara kulturlager och avsaknad av någon mer påtaglig bebyggelse i de centrala och södra delarna av kvarteret (KSA Galten 17, 1931; KSA Galten 21–22, 1972–73; Lenntorp 2010: 6).

Vid grundgrävning 1905 i nordöstra delen av kvarteret Galten påträffades grundmurarna till ett större tegelbyggt hus med kolonnbaser och kapitäl av kalksten. De daterades till tidigast 1200-talets senare del (Karlin 1915). Det äldsta skriftliga omnämnandet av den påträffade egendomen är från 1412. Då donerade domprosten Folkvin denna gård

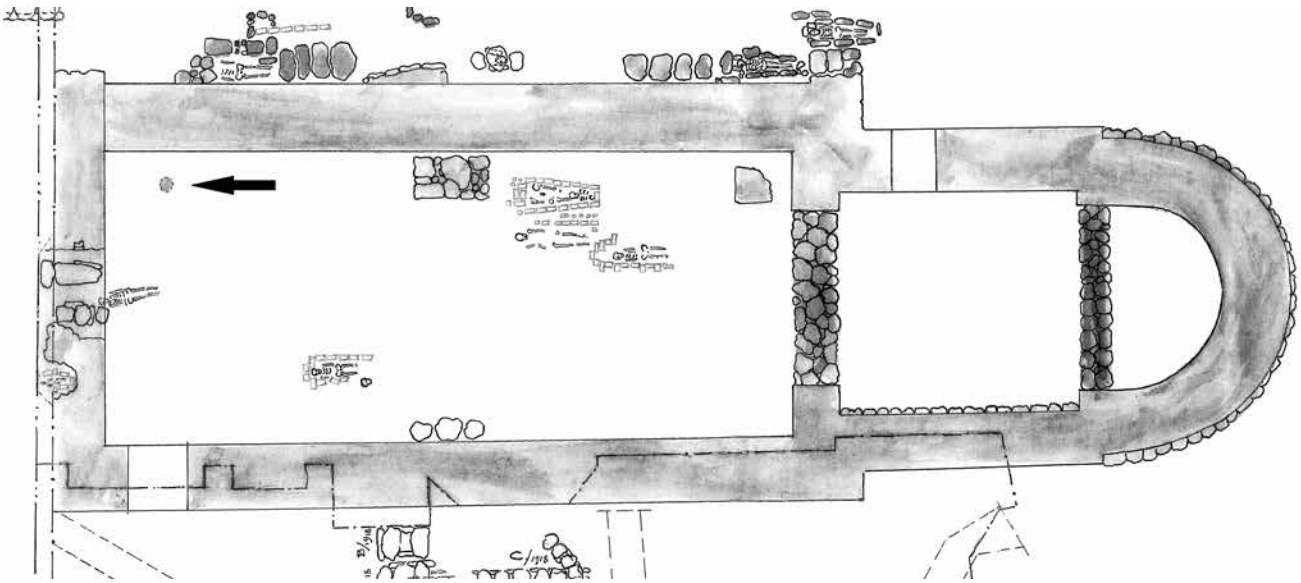

Figur 3. Planritning av S:t Mårtens kyrka med trästolpe markerad. KSA S:t Mårten, 1915.

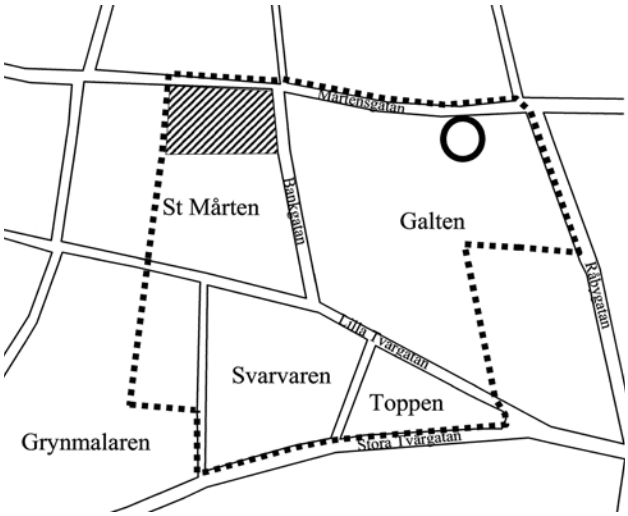

Figur 4. S:t Mårtens socken med kvartersindelning. Trolig sockengräns tjockstreckad, kyrkogårdstomt skafferad, föreslagen residensbyggnad cirkelmarkerad. Ritning av författaren efter Andrén 1984:51.

till ett av honom upprättat altare i domkyrkan. Av diplomet framgår också att han förvärvat gården av den tidigare borgmästaren i Lund, Johannes Hennekini (SD1401 2: 1534). I ett liknande diplom tre år senare omtalades att gården hade ett stenhus och en apelgård (SD1401 3: 2068). Fastigheten hade alltså varit i borgerlig besittning kring år 1400 för att senare doneras till domkapitlet. Gården besatt otvivelaktigt exklusiva kvaliteter, bebyggd som den var med stenhus och med tillhörande apelgård. Sannolikt har tomtmarken därför också varit stor och även omfattat de sydligare delarna av kvarteret, ett antagande som styrks av dessas agrara karaktär under medeltiden. Längre i sydväst i kvarteret fanns enligt 1600-talsdokument såväl hage som en fiskdamm (Andrén 1984: 93). Bilden av en högmedeltida lantlig stortomt med en gedigen residensbyggnad, apelgård och kanske fiskdamm – en agrar huvudgård liknande den på Krognostomten – tonar fram.

Vad går då att säga om gården under den tidiga medeltiden? Vid arkeologiska undersökningar 1984 strax öster om stenhusresterna påträffades kulturlager med anläggningar som hänfördes till 1000- och 1100-talen. Några generationer av mindre hus fanns på platsen; de äldsta daterade till 1100-talet. Fyndmaterialet var rikt och några fynd kan möjligen hänföras till en aristokratisk kontext: en doppsko av brons och ett rembeslag med silverinläggningar. Från 1200-talet upphörde kulturlagertillväxten och under resten av medeltiden tycks platsen ha varit obebyggd (KSA Galten 26, 1984). Några förundersökningsschakt togs 2010 upp något längre i söder. Bilden var likartad som vid 1984 års grävning; några generationer av hus från tidig- och högmedeltid men inga spår av bebyggelse från senmedeltiden (Lenntorp 2010: 7).

Dessa grävningar i kvarteret Galtens nordöstra hörn visar att boende och verksamhet under 1000- och 1100-talen har existerat i anslutning till platsen för den senare högmedeltida residensbyggnaden. Den tidiga medeltidens storgårdar var ofta utbredda boplatser där huvudbyggnaden kompletterades med flera mindre byggnader för arbetsfolk, hantverk och annan verksamhet. Det förefaller rimligt att den komplementära bebyggelsen kan ha varit underordnad ett tidigt residenshus belägen på platsen för hög- och senmedeltidens stenbyggnad.

Rent hypotetiskt skulle således en aristokratisk storgård ha kunnat etablerats utmed Mårtensgatan i nordöstra delen av kvarteret Galten, under första halvan av 1000-talet eller kring seklets mitt. En privatkyrka av trä byggdes, som i begynnelsen av 1100-talet ersattes av en stenkyrka. Denna kyrka hade en tydlig aristokratisk profil, vilket främst västtornet och gravarna däri tyder på. Storgården förfogade förmodligen över en större agrar tomt, som åtminstone torde ha omfattat det nuvarande kvarteret Galten. I anslutning till huvudbyggnaden fanns kompletterande hus och anläggningar för arbetskraft, hantverk och annan produktion. Denna driftsbebyggelse avvecklades till stor del under 1200-talet. Vid 1200-talets slut eller under 1300-talet restes en ny förnäm residensbyggnad i tegel med baser och kapitäl i kalksten. Den stora tomten hade en lantlig profil med apelgård och möjligen fiskdamm. Egendomen, som under de första seklerna troligen hade aristokratiska ägare, övergick senast kring 1400 i borgerlig ägo. Möjligen skedde då också en överföring av patronatsrätten till S:t Mårtens kyrka. Något decennium efter sekelskiftet 1400 donerades gården till domkapitlet, som innehade den som vikarieresidens fram till 1500-talet. Därefter fortsatte marken inom kvarteret att utgöra stadsgårdar med trädgårds- och åkermark in på 1800-talet.

Ätten Galen och Sankt Stefan

Grundmurarna till S:t Stefans stenkyrka frilades 1978 och spår efter en träkyrka uppdagades under denna. Av träkyrkan återstod några partier av syllsten samt rester efter tre nedgrävda stolpar, som kunde dateras med hög precision; de kom från träd som fälldes vintern 1049–50. Kistgravar som tillhörde kyrkogårdens äldsta gravskikt daterades till perioden 1050–1110, vilket sannolikt också motsvarade stavkyrkans varaktighet (KSA Repslagaren 13–14, 1977–78; Mårtensson 1981: 19ff). Den stora romanska stenkyrkan uppfördes i början av 1100-talet. Under andra halvan av 1100-talet byggdes kyrkans västparti om och ett brett västtorn tillfogades (KSA Repslagaren 13–14, 1977–78; Mårtensson 1981: 65ff).

Vad som framförallt pekar ut kyrkan som en aristokratisk patronatskyrka är det tvärrektangulära västtornet. Arkeologerna som grävde fram kyrkan ansåg att tornet dessutom hade innehållit en emporvåning. I tornets bottenvåning påträffades sju gravar, som associera-

des till kyrkans patronus och dennes familj, ett förhållande liknande det som tidigare diskuterats avseende S:t Mårten. Eftersom kyrkan inte var regal hävdades att S:t Stefans patronus tillhörde det skånska frälset (Mårtensson 1981: 79f, 100ff).

Ett brett västtorn, sannolikt med empor, och stiftargravar i tornrummet är sammantaget starka indikatorer för en patronatskyrka, en kyrka vars patronatsrätt förmodligen har utvecklats ur en tidigare privat äganderätt konstituerad redan på träkyrkotiden. Den intressanta frågan blir då vem som svarat för dessa kyrkbyggen. Inte minst den stora stenkyrkan med det senare tillbyggda tornet lär ha krävt gedigna finansiella och maktmässiga resurser. Fanns det personer med tillgångar av sådan kaliber inom socknen?

I ett diplom från 1340 (DD 3:1 nr 33) skänkte riddaren Jakob Jensen till Markie en gård i utbyte mot själamässor för sig och sin hustru. Av diplomet framgår att gården var belägen i S:t Stefans socken och att gåvan inkluderade hus, apelgård och övrigt som hörde till gården. Jakob Jensen tillhörde ätten Galen, en av de mer betydande grenarna av Hvide-ätten, en ätt som dominerande dansk aristokrati under tidig- och högmedeltid.

Ätten Galen styrde både världsligt och andligt över Skåne under högmedeltiden; flera av ättens medlemmar innehade gälkarämbetet eller satt som ärkebiskopar. Före Galen-släktens utgrening ur Hvide-ätten satt några av de mest namnkunniga Hvidarna på ärkebiskopsstolen, nämligen Absalon och Andreas Sunesen (DAA1893: 152ff; Johansen & Halding 2001: 65ff, 126ff, 181, 194).

Förmodligen var det riddaren Jakob Jensen som innehade patronatsrätten till S:t Stefans kyrka när han donerade sin gård till domkapitlet. Med en stor, troligen helt dominerande egendom i socknen var det sannolikt kring denna och kyrkan som socknen hade utvecklats under 1100- och 1200-talen.

Medeltidens viktigaste ekonomiska tillgångar var mark och gårdar. Släkters maktpositioner byggdes upp kring stora egendomsinnehav. Äktenskap arrangerades för att försvara, konsolidera eller förbättra en familjs maktposition och godsmassa (Hermanson 2000: 108; Småberg 2003: 230ff). Lagstiftningen stipulerade också bördsrätt till ärvd jord, en förhandsrätt för släkten till egendomar när de utbjöds till försäljning (Holmbäck & Wessén 1979: 13, 31). Följden blev sannolikt en egendomsstruktur med liten dynamik och långa besittningstider inom samma släkt. Mot den bakgrunden förefaller det inte alls osannolikt att ätten Galen, och tidigare kanske Hvide-ätten, varit innehavare av egendomen i Lund och därmed grundare och byggherrar till både trä- och stenkyrka. Hvide-ätten hade också gjort sig kända för att ha byggt upp ett stort godsinnehav på Själland och där varit mycket flitiga kyrkobyggare (Johansen & Halding 2001: 81ff). De besatt otvivelaktigt de resursmässiga musklerna för ett stort kyrkoprojekt

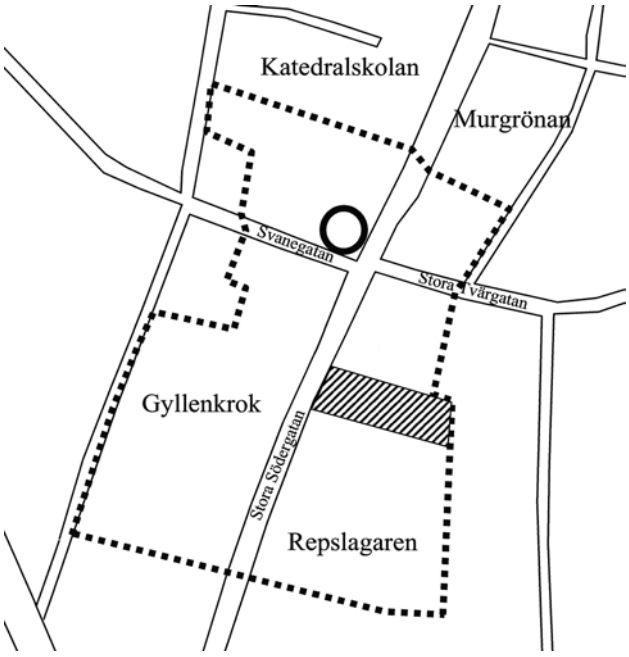

Figur 5. S:t Stefans socken med kvartersindelning. Trolig sockengräns tjockstreckad, kyrkogårdstomt skafferad, föreslagen residensbyggnad cirkelmarkerad. Ritning av författaren efter Andrén 1984:51.

i Lund. Värt att notera är att Absalons ärkebiskopsperiod kan ha sammanfallit med byggandet av S:t Stefans aristokratiska västtorn. Kan det ha varit Absalon, denna maktperson och flitiga kyrkogrundare, som låg bakom torninvesteringen?

Mycket lite har undersökts arkeologiskt på tomten där Jakob Jensens gård var belägen, då området fungerat som skola och skolgård med byggnader uppförda på 1800-talet. På tomten, längst i sydöst i kvarteret Katedralskolan (figur 5), reser sig idag en tvåvånings tegelbyggnad murad i renässansförband. Det är det s.k. Karl XII-huset, byggt under slutet av 1500-talet (Andrén 1984: 102). I samband med grävningar 1928 blottlades husets grundläggning med kraftiga bokstockar i botten. Det kan inte uteslutas att samma grundläggning tidigare hade burit ett högmedeltida hus, då ett Kristoffer I-mynt hittades på samma nivå som de understa stockarna (KSA Katedralskolan 1, 1928). Med en så framträdande placering i gathörnet är det troligt att det hus Jakob Jensen donerade låg på samma plats som Karl XII-huset. Möjligheten att vissa delar av det nu stående Karl XII-huset innehåller rester av det äldre huset kan inte uteslutas.

Sannolikt har gården varit områdets dominerande enhet även under tidig- och högmedeltid. I den mån det går att koppla bygget av den stora och högaristokratiska S:t Stefans-kyrkan till Hvide-ätten, vilken uppenbarligen både hade intresse av och resurser till ett sådant bygge, kan gården ha varit i ätterna Hvides och Galens ägo sedan 1000-talet. Ett sådant antagande grundar sig på den kontinuitet av godsinnehav under medeltiden som diskuterats ovan. Från mitten av 1000-talet blir då ett möjligt scena-

rio att en residentiell gård norr om Svanegatan initierade ett bygge av en träkyrka i sydöst. Under 1100-talet ersattes träkyrkan av en stor stenkyrka. Till denna stenkyrka fogades ett stort västtorn under seklets andra halva, kanske på initiativ av ärkebiskop Absalon. Under första halvan av 1300-talet fanns i socknens norra del en residensbyggnad med apelgård, vilken donerades till domkapitlet. I samband därmed överfördes patronatsrätten till S:t Stefans kyrka och gården övergick till att bli vikarieresidens fram till reformationen. I slutet av 1500-talet uppfördes ett ståndsmässigt tegelhus på tomten som kom att fungera som en grönskande stadsgård fram till 1800-talet.

Sammanfattning

I begynnelsen bestod Lund av ett antal storgårdar med en agrar försörjningsbas. Tomtstorlekarna var betydande och täckte snabbt en stor yta av den blivande staden. De enskilda gårdarna var strukturerade kring storhushåll; en elitfamilj omgiven av beroende klienter och arbetsfolk. Kring 1000-talets mitt avsattes på flera storgårdar ett större stycke av tomten till kyrkogård för de kringboende och för att bygga en mindre träkyrka åt ägaren och hans familj.

Under början av 1100-talet ersattes de små privata träkyrkorna av större, betydligt kostsammare, byggen i sten. Kyrkoinnehavarnas äganderätt omvandlades till ett immateriellt patronatskap, men de markerade sin plats i och överhöghet över kyrkan i form av imposanta västtorn och exklusiva gravläggningar, företrädesvis i tornet. Under 1100-talet fick den växande befolkningen ett ökat tillträde till kyrkan, vilket kyrkornas större storlek vittnar om. Den breda menighetens tillgång till kyrkorummet var förmodligen en viktig del av utvecklingen av sockensystemet under 1100-talet. Med bakgrunden i privatkyrkorna och den fortsatta kopplingen via patronatskapet kan socknarna ha organiserats rumsligt kring huvudgårdstomt och kyrkogård.

Fram mot högmedeltiden började aristokratin uppgradera sitt boende, vilket Krognoshuset är ett tydligt exempel på. De analyserade gårdskomplexen i Lund synes uppträda under högmedeltiden som stora, agrara stadsgårdar, med pampiga residenshus och tillhörande apelgårdar, köksträdgårdar och fiskdammar samt en anslutande patronatskyrka.

Under högmedeltiden, speciellt första halvan av 1300-talet, donerades många gårdar i Lund till kyrkliga institutioner. Aristokratin lossgjorde sin urbana förankring och fokuserade intresset på sina landsbygdsgods medan kyrkliga institutioner övertog kontrollen av egendomarna i staden. Krognosättens bibehållna besittning av stadsgård och patronatsrätt var ett klart avsteg från vad som verkar vara den generella trenden. Det är svårt att ha någon uppfattning om anledningen till deras kvarhållande av sin stadsbesittning, och kanske även av patronatsrätten till kyrkan, långt in i tidigmodern tid. Möjligen hamnade aldrig egendomsinnehavet i Lund i händerna på någon religiöst betungad, doneringsvillig familjemedlem. Möjligen sågs innehavet som strategiskt; det har noterats att släktens godsinnehav fanns i Skånes fyra hörn, varav det lundensiska innehavet svarade för det sydvästra benet.

Troligen kan flera andra tidiga icke-regala kyrkor i Lund associeras till liknande urbana gårdsanläggningar. Kyrkor som S:t Andreas (Hansen 2014), S:t Mikael, Heligkors och S:t Peter vid Bredgatan kan därför utgöra komponenter i sådana aristokratmiljöer i staden.

Referenser

Andrén, A. 1980. *Lund*. RAÄ & SHM rapport. Medeltidsstaden 26. Stockholm.

Andrén, A. 1984. *Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. RAÄ & SHM rapport. Medeltidsstaden 56. Stockholm.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Stockholm.

Blomqvist, R. 1951. *Lunds historia 1. Medeltiden*. Lund.

Callmer, J. 1992. A Contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. In: Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (eds.) *The archaeology of the cultural landscape. Field work and research in a south Swedish rural region*. Acta archaeologica Lundensia, Series in 4°, 19. Stockholm.

Carelli, P. & Lenntorp, K-M. 1994. *Kv S:t Mårten nr 25–26 Lund. Arkeologisk undersökning 1993*. Arkeologiska rapporter från Lund 8. Lund.

Danmarks Adels Aarbog 1893. Köpenhamn (förkortas DAA 1893).

Danmarks Runeindskrifter. I Atlas – II Text. (Utg.) Jacobsen, L. & Moltke, E. Köpenhamn 1941–42 (förkortas DR).

Diplomatarium Danicum Iff. (Utg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Köpenhamn 1938ff. (förkortas DD).

Diplomatarium diocesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok. (Utg.) Weibull, L. Lund 1900–39 (förkortas DDL).

Gardelin, G. (i tryck). *Kv. Saluhallen 1. Arkeologisk slutundersökning 2010*. Lund.

Hansen, K. 2014. *"Toke lät kyrka bygga och…". Aristokratiska gårdar och kyrkor i det medeltida Lund*. Kandidatuppsats i historisk arkeologi, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Hansson, M. 2006. *Aristocratic landscape. The spatial ideology of the medieval aristocracy*. Lund Studies in Historical Archaeology 2. Stockholm.

Hermanson, L. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 24. Göteborg.

Holmberg, R. 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Stockholm.

Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1979. *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Fjärde serien: Skånelagen och Gutalagen*. Stockholm.

Johansen, M. & Halding, H. 2001. *Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægten og kongemakt i Danmarks højmiddelalder*. Ebeltoft.

Johansson Hervén, C. 2001. *Mårtenstorget i Lund. Arkeologisk undersökning 1997. En kulturhistorisk redogörelse*. Arkeologiska rapporter från Lund 21. Lund.

Karlin, G. 1915. Från det gamla Lund. Kyrkan i hörnet af V. Mårtensgatan och Bankgatan. *Lunds Dagblad* 31 juli 1915. Lund.

Karlsson, M. 2015. *Konstruktionen av det heliga. Altarna i det medeltida Lunds stift*. Skånsk senmedeltid och renässans 23. Lund.

Kulturens stadshistoriska arkiv (förkortas KSA).
Lenntorp, K-M. 2010. *Kv. Galten, Lund. Arkeologisk förundersökning 2010*. Arkeologiska arkivrapporter från Lund 374. Lund.
Mårtensson, A.W. 1981. *S:t Stefan i Lund*. Föreningen Gamla Lund årsskrift 62. Lund.
Pedersen, B. 1998. *Krognoshuset – en familjesaga utifrån ett murverk?* C-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.
Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis. (Utg.) Erslev, K. Köpenhamn 1894–1939 (förkortas Rep).
Sjöborg, N. H. 1824. *Samlingar för Nordens fornälskare 2*. Stockholm.
Småberg, T. 2003. *Det stängda frälset. Makt och eliter i det medeltida lokalsamhället. Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390–1520.* Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 42. Göteborg.
Svenskt diplomatarium från och med år 1401. (Utg.) Riksarkivet. Stockholm 1875–1904 (förkortas SD1401).
Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. (Utg.) Erslev, K. Köpenhamn 1901 (förkortas Test).
Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.
Åsgrim-Berlin, A. & Mårtensson, A.W. (red.). 1980. *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram. Vårfru rote.* Lund.

Så skapades en biskop – om etablerandet av Växjö stift

Martin Hansson

The creation of a bishop – on the establishment of the diocese in Växjö

This article discusses the emergence of the episcopal see in Växjö. Contrary to previous research, which has been focused on written sources only, this article also discusses the archaeological record. The result implies that vivid connections between Scania, Denmark and southern Småland can be traced in the Late Iron Age and Early Middle Ages. This is shown by similarities in grave types, runic stones and medieval stone churches. The initiative for the new diocese can probably be found in regional elite groups acting in cooperation with the archbishop in Lund.

Inledning

I södra Småland ligger den lilla staden Växjö där ett biskopssäte etablerades under andra halvan av 1100-talet. När Växjö sedan formellt erhöll stadsprivilegier 1342 gjordes detta uttryckligen för att gynna ortens biskop. De första gångerna biskopen i Växjö omtalas, år 1170, 1180 och 1183, så uppträdde han i danskt sammanhang. Detta har länge varit känt och Toni Schmid hävdade tidigt att Växjöstiftet troligen bildades på danskt initiativ (Schmid 1929; 1931). Denna tanke har dock tillbakavisats av forskare som snarare velat se stiftets tillkomst i ett svenskt sammanhang (Larsson 1964: 49ff; 1982). Den senare uppfattningen har sedan kommit att bli förhärskande.

Den här forskningen byggde dock uteslutande på en analys av det magra skriftliga källmaterial som finns att tillgå och involverade inte något arkeologiskt material. Under senare år har ett nytt arkeologiskt material framkommit varför det är befogat att ta upp frågan om Växjöstiftets ursprung till förnyad behandling. Syftet med den här artikeln är således att diskutera processen och aktörerna bakom etablerandet av ett biskopsstift i Växjö under sent 1100-tal framför allt utifrån ett arkeologiskt källmaterial.

Stiftet, S:t Sigfrid och de skriftliga källorna

Det stift som etablerades med centrum i Växjö kom att begränsas till landet Värend, det sydligaste av de många land som sammantaget utgjorde Småland. Tillsammans med Finnveden i väster och Njudung i norr utgjorde Värend Tiohärads lagsaga. Denna lagsaga framträder i slutet av 1100-talet (Larsson 1964: 22ff). Medan Värend utgjorde ett eget stift ingick resterande delar av lagsagan i det stora Linköping stift som förutom Östergötland omfattade resten av Småland, Öland och Gotland. Att Värend med 61 kyrksocknar vid medeltidens slut utgjorde ett eget stift gör det till det särklassigt minsta av de svenska medeltida stiften (Liepe 1984: 15).

Stiftets tillblivelse är starkt förknippad med legenden om Sankt Sigfrid. Legenden finns bevarad i ett antal delvis fragmentariska handskrifter (Önnerfors 1968). Den berättar om hur den engelske biskopen Sigfrid med sina tre systersöner Unaman, Sunaman och Vinaman kommer till Sverige då den hedniske kungen Olof önskar få undervisning i den kristna läran. Ledda av Herren kommer de till Växjö där en ängel uppenbarar sig för Sigfrid och befaller honom att bygga en kyrka. Medan Sigfrid fortsätter till kung Olof stannar systersönerna kvar och slutför kyrkobygget, men vid ett hedniskt upplopp mördas de. Deras avhuggna huvuden läggs i ett kar med stora stenar som sänks i sjön vid kyrkan. När Sigfrid får reda på vad som hänt återvänder han till Växjö och kan genom ett mirakel återfinna karet med de avhuggna huvudena. Strax därefter kommer kung Olof med sin här för att straffa upprorsmännen. Dessa ångrar sig genast, betalar böter till kungen samt ger ”landets gods”, byarna Hov och ”Thiudhby” till den nya kyrkan. När Sigfrid dör begravs han i Växjö (figur 1) (Larsson 1982; 1991: 20ff).

Figur 1. Sommaren 2013 hittades ett pilgrimsmärke av bly föreställande S:t Sigfrid hållande en korg med tre huvuden med texten SANCTE SIKFRIDI WEXIONENSIS vid en undersökning strax norr om domkyrkan. Märket dateras till 1300-talets mitt och är ett påtagligt bevis för att det företogs pilgrimsfärder till Växjö. Foto: Jörgen Ludwigsson, Kulturparken Småland, 2013.

Lämnar vi legenden och tittar på de fåtaliga skriftliga källor som finns om det äldsta Växjö kan vi se att platsen nämns första gången 1170 i ett gåvobrev utfärdat i Ringsted på Själland. Brevet bevittnas av "*Balduinus Wexohensis episcopus*", Växjöbiskopen Balduin (DD/DRB 1 III: 14). Eftersom någon biskop i Växjö inte nämns vid instiftandet av det svenska ärkestiftet i Uppsala 1164, måste stiftbildningen ha skett någon gång under andra halvan av 1160-talet (Larsson 1982: 85, 1991: 27).

Näste kände Växjöbiskop är Stenar som i maj år 1180 var i Lund och bevittnade ett brev utfärdat av ärkebiskop Absalon. Stenar var på ytterligare ett möte i Lund 1183 (DD/DRB 1 III: 90, 112, 115). År 1191 eller 1192 var Stenar närvarande när Absalon invigde kyrkan i Gumlösa i nordöstra Skåne och samma år, eller året innan, var han vittne då den svenske kungen Knut Eriksson skänkte gods till Julita kloster (SRD V: 377ff; DS 113; Karlsson 2015: 511ff). Det var också 1191 som påven Celestinus III insatte ärkebiskopen i Uppsala samt biskopen i Skara och kardinalen Cintius som skiljedomare i en tvist mellan biskop Stenar och biskop Kol i Linköping om respektive stifts gränser (DS 99, 100; Schmid 1929: 276f).

Toni Schmid menade att Sigfridslegenden tillkommit vid 1200-talets slut då lokala traditioner om de tre systersönerna, som hon menade verkligen missionerat i Värend, bakats in i en äldre, nu förkommen källa som byggde på traditioner om Sigfrids verksamhet på andra håll i Sverige. Uppgiften att Sigfrid kristnat Värend markerade därigenom de anspråk ärkesätet i Uppsala ställde i en tid då både Lund och Danmark gjorde anspråk på området (Schmid 1931: 65ff).

Den biskop Stenar som nämns 1180 är sannolikt identisk med den Stenar som efterträdde Gislo som biskop i Linköping på 1160-talet och som senast 1172 avträdde sitt ämbete där, innan han dyker upp som biskop i Växjö (Larsson 1982: 88). De nära kontakterna mellan biskopen i Växjö och Lundakyrkan utgjorde enligt Schmid bevis för att stiftet uppkommit på danskt initiativ (Schmid 1929: 276f). Även Herman Schück har framfört samma uppfattning (Schück 1959: 50).

Enligt Lars-Olof Larsson innebär dock det faktum att Balduin uppträdde i danskt sammanhang inte något bevis för att Växjöstiftet skulle ha tillkommit på danskt initiativ. Lund med dess ärkebiskop var Nordens kyrkliga centrum varför det är naturligt att hitta Växjöbiskopen i ett sådant sammanhang. Då Värend dessutom enligt Larsson var avskärmat från Skånelanden genom stora ödemarker eller glesbygder saknades naturliga kontaktvägar söderut. Att påven i samband med skiljedomen 1191 mellan Växjö och Linköpings stift utsåg två svenska biskopar till skiljedomare visar också att båda stiften då sågs som svenska (Larsson 1964: 63, 1982: 85ff).

Larssons slutsats blir att Växjöstiftet redan från början sågs som en svensk angelägenhet och han påpekar också att tanken på en motsättning mellan de svenska och danska ärkesätena är felaktig. Även efter 1164 var ärkebiskopen i Lund primas över kollegan i Uppsala varför ärkebiskopar som Eskil och Absalon helt naturligt hade avgörande inflytande i den svenska kyrkoprovinsen. Den delegation från Danmark som hösten 1169 under ledning av ärkebiskop Stefan från Uppsala begav sig till påven i Rom för att verka för helgonförklaringen av den danske hertigen Knud Lavard, kan också samtidigt ha lagt fram förslaget om att inrätta ett stift i Växjö (Larsson 1964: 62ff, 1982: 73f).

Även den äldsta bevarade biskopslängden för Växjö stift är intressant i sammanhanget (t.ex. SRS III 2: 129f). Dess äldsta version dateras enligt en notering i dokumentet till 1205/1206 och börjar med att redogöra för Sigfridslegenden. Därefter räknas stiftets första biskopar upp fram till Johannes Erengislonis och årtalet 1206. Enligt längden ska folket under biskop Kols tid ha vänt sig till kung Karl och bett honom om en biskop sedan biskopssätet tidigare med orätt flyttats till först Skara och sedan Linköping (Larsson 1964: 53ff). Ett problem med biskopslängden är dock att den förste säkert kände Växjö-biskopen, Balduin, saknas bland namnen. Detta förklaras av Larsson med att författaren av

längden använt en missvisande förlaga, medan Schmid å sin sida menar att biskopslängden är en opålitlig källa som tillkommit först i slutet av 1200-talet (Schmid 1931: 92ff; Larsson 1964: 60). Det förefaller samtidigt något märkligt att en biskopslängd som upprättas ett trettiotal år efter stiftets tillkomst missar att få med vad som sannolikt var dess förste riktige biskop. De eller den som upprättat längden bör ju nästan ha haft egna minnen av Balduin om den nu tillkommit i början av 1200-talet.

Så långt det magra skriftliga källmaterialet. Bland historiker har det således genom åren rått delade meningar om hur detta ska tolkas, vad som är sant och vad som tillkommit för att styrka olika aktörers anspråk. Det är kungamakten och kyrkliga potentater som setts som aktörer och drivande i utvecklingen, ibland tillsammans med anonyma lokala makthavare. Den bild som ges av det skriftliga källmaterialet kan dock tas upp till diskussion genom att man även tittar på vad ett arkeologiskt källmaterial kan säga rent allmänt om det senvikingatida och tidigmedeltida samhället i Värend och vilka kontaktvägar som förefaller ha varit dominerande.

Gravarnas vittnesbörd

Den kunskap som finns om Värends järnålder bygger huvudsakligen på information från gravar. Genom att studera gravarnas former och innehåll har man noterat att de småländska landen till viss del kan ses som representanter för skilda kulturella eller rituella sfärer (Nilsson 1990; Burström 1991; Hansson 1999; Svanberg 2003a: 182ff; Svanberg 2003b: 53ff). Medan gravfälten från yngre järnålder i Finnveden nästan uteslutande innehåller högar är motsvarande gravfält i Värend fyllda med en stor variation av olika gravtyper. Medan gravskicket var strikt ritualiserat i Finnveden, där man ”alltid” begravde sina döda i gravar som var runda och välvda (högar), begravde man i Värend de döda i en hel mängd av olika typer av gravar, högar, runda övertorvade stensättningar, ovala ofyllda stensättningar, skeppssättningar, treuddar och domarringar. Just det varierade gravskicket framstår som det typiska för Värend (Hansson 1999; 2001: 58ff).

Man kan även notera att det i sydvästra Småland hittats ett förhållandevis stort antal vapengravar, bland dem ett flertal med sporrar och stigbyglar (Hansson 2001: 130f, 364ff; Svanberg 2003b: 48ff, 58). Många av dessa ska precis som ryttargravar i Norge och Danmark dateras till 900-tal. Där har spridningen av ryttargravar setts som ett utslag av kungamaktens framväxt. I dessa vapen- och ryttargravar anses medlemmar av en aristokratisk elit med militära uppgifter och med medlemmar på ömse sidor om Kattegatt och Skagerack vara begravda (Randsborg 1980: 121ff; Braathen 1989: 160; Pedersen 2011).

Det är tydligt att det rådde olika principer för hur man skulle begrava sina döda i södra Smålands inland under yngre järnålder. Gravfältens gravformer skvallrar om ytterligare en intressant skillnad. Om man lyfter blicken och ser på vilka gravformer som användes i direkt angränsande områden, ser man att Värend verkar ha kontakter huvudsakligen åt söder. Samma varierade gravformer som finns i Värend återfinns också på gravfält från yngre järnålder i Blekinge, norra Skåne och till viss del i Halland. Ett mer strikt reglerat gravskick med högar och runda övertorvade stensättningar som i Finnveden återfinns i Njudung, Möre, Mälardalen och i Västergötland (Hansson 1999). Det är tydligt att Värend ur denna aspekt har haft sina kontakter åt söder, medan de övriga delarna av Småland snarare verkar ha sina kontakter åt norr. För sydligaste Finnvedens del finns paralleller i gravformer både i Skåne, Halland och Värend (Skoglund 2007a: 26). Både för Värends och Finnvedens del kan man ana den betydelse de stora åarna och ådalarna hade för människors kontaktvägar.

Bebyggelsens vittnesbörd

Det enda argument förutom tolkningar av de skriftliga källorna som använts i diskussionen om Växjöstiftet är Lars-Olof Larssons påpekande att södra Småland och Värend under vikingatid och tidig medeltid avgränsades av stora ödemarker som försvårade kontakter söderut. Argumenten för denna uppfattning byggde dels på avsaknaden av järnåldersgravfält i gränsområdena, dels på ortnamnsskicket som antogs peka på att gränsområdet mot Skåne först koloniserades under medeltidens lopp (Larsson 1964: 80ff).

Genom de arkeologiska undersökningar som gjorts under senare år, inte minst i samband med ombyggnaden av E4 i sydvästra Småland och i norra Skåne, kan dock den här uppfattningen ifrågasättas. Även i områden som i princip helt saknar synliga gravfält från järnåldern visar undersökningar av fossil åkermark samt pollenanalyser att odling, och därmed också säkerligen bebyggelse, etablerats i sydvästra Smålands gränsområde mot Skåne redan under romersk järnålder. Efter en viss stagnation under mellersta järnålder tog bebyggelseexpansionen fart redan under 800-talet för att fortsätta in i tidig medeltid (Hansson 2007: 115, 122, jfr 2015; Skoglund 2007b).

Det intressanta i det här sammanhanget är att bilden av den sydligaste delen av Småland som ett öde område under sen järnålder som först koloniseras under medeltid måste överges. Sannolikt fanns det spridd bebyggelse i dessa områden, precis som i nordligaste Skåne redan under vikingatid, kanske tidigare. Även om det långt fram i tid fanns obebyggda trakter i gränsområdet, kan man inte tala om att det fanns ödemarker av den karaktär att det försvårade kontakter över det som så småningom under 1200-talet framträdde som riksgräns (jfr Ödman 2000; Lagerås 2007; Mogren 2008). Går vi längre fram i tid framträder snarare bilden av en gemensam bygdeidentitet på ömse sidor om

den senare dansk-svenska riksgränsen, vilket bl.a. både manifesterades i en gemensam byggnadskultur, det s.k. sydgötiska huset, men även genom de bondefreder som i tider av oro slöts mellan befolkningen på ömse sidor riksgränsen (Andrén 2001). När denna gränsbygdsidentitet tar sin början är en intressant om än olöst fråga.

Men även byggnadernas konstruktionssätt under sen vikingatid och tidig medeltid berättar om kontakter och påverkan över detta ”ödemarksbälte”. I samband med en arkeologisk undersökning vid Huseby sydväst om Växjö år 2003 framkom spåren av ett s.k. trelleborgshus (figur 2). Ett trelleborgshus är en stor byggnad med svängda väggar som stöttas av en rad av yttre stolpar som lutar in mot väggarna för att bära upp takets tyngd. Den här typen av byggnader dök först upp i de danska ringborgarna och dateras vanligen till sen vikingatid eller tidig medeltid. De hittas nästan enbart i nuvarande Danmark, i Skåne och i Halland på platser som kan kopplas till tidens elit. Det finns ett klart samband mellan fynd av trelleborgshus och platser som senare i de skriftliga källorna dyker upp som danska kungsgårdar, kungalev. Trelleborgshuset i Huseby kunde genom C14-analys dateras till perioden 990–1030 (ett sigma) (Söderberg 2010).

Huset i Huseby har diskuterats av Bengt Söderberg som menar att det mest troliga är att platsen utnyttjats av en lokal elit, där trelleborgshuset visar på ett starkt danskt inflytande och där man anknöt till den maktarkitektur som fanns i områden där framväxande riken höll på att etableras (Söderberg 2010: 237, 240). Genom att anknyta till arkitektur från den danske kungens gårdar visade man både att man hade kunskap om förhållandena på dessa platser, samt att denna arkitektur var något eftersträvansvärt. För att det budskap man ville att arkitekturen skulle förmedla skulle förstås av befolkningen i regionen, krävdes även att det här var något som var väl känt. Underförstått betyder användandet av den här speciella arkitekturen i Värend att det måste ha funnits gott om kontakter både söder- och västerut.

Detsamma visar den nyligen genomförda arkeologiska undersökningen invid domkyrkan i Växjö, framför allt genom en del av den keramik som påträffades. Jämfört med många andra stadsundersökningar var mängden keramik som hittades liten, men här framkom ändå ett antal skärvor av s.k. östersjökeramik, en form av slaviskt inspirerad keramik som etableras i Skandinavien i sen vikingatid och tidig medeltid. Utifrån sin studie av östersjökeramik menar Mats Roslund att det omfattande och snabba genomslag som sker för den slaviska keramiken i Skåne under 1000-talet endast kan förklaras med införseln av ett mycket stort antal slaver från områden söder om Östersjön, det område där den här typen av keramik har sitt ursprung (Roslund 2001: 248ff). Processen förefaller ha skett inom loppet av en eller ett par generationer under perioden 980–1050, sannolikt genom att slaviska krigsfångar hamnade som trälar på de storgår-

Figur 2. Trelleborgshuset som påträffades i Huseby var 22,5 meter långt, bredden varierade mellan 6,15 till 8,5 meter i husets mitt. Foto: Jörgen Ludwigsson, Kulturparken Småland, 2008.

Figur 3. Ornerad granitkvader i den nordvästra hörnkedjan i tornet i Växjö domkyrka. I stenens nedre högra del finns ett schackbrädesmönster. Foto: Martin Hansson, 2014.

dar som fanns runt om på den skånska landsbygden. Dessa trälar gav impulser till den nya keramikformen. Östersjökeramik hittas runt om i nuvarande Sverige, men är ovanlig i Smålands inland. Ett fåtal skärvor har framkommit i Finnveden (Berga, Åby, Eka, Hallsjö). I Växjö hittades tio skärvor som troligen bör dateras till tidigt 1100-tal (Balic *et al.* 2015). Här syns således ett sydligt inflytande även inom en vardaglig hushållssfär under just 1100-talet.

Som en kontrast till vardagskeramiken kan de tidiga stenkyrkorna användas. Även här finns många exempel på stilmässiga paralleller mellan kyrkor i Småland, Skåne och Danmark, något redan Ragnar Blomqvist påpekade (Blomqvist 1929). Flera av de äldsta stenkyrkorna är uppförda efter skånska förebilder. I mitten av 1100-talet syns klara paralleller mellan Småland och Jylland. Inte minst har granitkvaderkyrkan i klostret i Nydala paralleller i granitkvaderkyrkor på Jylland. Andra paralleller hittas genom ornerade granitkvadrar med schackbrädesrutor, vilket hittas i kyrkor på Jylland, men även på domkyrkan i Växjö och i kyrkorna i Skatelöv, Moheda och Östra Torsås (figur 3) (Blomqvist 1929: 128ff, 140ff; Vellev 1989: 55f; Ullén 2006: 75f). Enligt Blomqvist bör den så kallade ”Örmästaren”, som tillverkat dopfuntarna i Ör och Hemmesjö kyrkor ha varit av jylländskt ursprung och sannolikt kommit till Småland i mitten av 1100-talet i samband med att byggandet av stenkyrkor tar fart (Blomqvist 1929: 41ff). Anders Ödman menar till och med att parallellerna mellan kyrkor i Småland och på Jylland är så stora att man kan undra om det inte fanns inslag av en jylländsk elit i södra Småland (figur 4) (Ödman 2005: 140).

Att det finns en hel del arkeologiskt material som pekar på rätt intensiva kontakter över ”ödemarksbältet” står klart. Ett sista exempel som kan lyftas fram är Smålands runstenar. Birgit Sawyer menar att dessa genom sina inskrifter och titulatur visar att centrala och speciellt sydvästra Småland varit under mycket starkt danskt inflytande (Sawyer 2002: 73f). Inskrifterna visar att man vid arvsskiften här eftersträvade att hålla ihop arvet. Man följde därmed samma arvsprinciper som fanns i Danmark och Norge. Här precis som i Småland restes runstenar av en elit där det var viktigt att hålla ihop egendomen, till skillnad från i Uppland där runstenar restes av en större grupp i samhället och där det verkar ha varit viktigt att knyta allianser med hjälp av arvegodset (Sawyer 2002: 66ff). En del av de titlar och epitet som brukas på småländska runstenar, som ”tägn”, ”skeppare”, ”dräng” och epitet som ”mycket god” uppträder på samma sätt som i Danmark (jfr Randsborg 1980: 25ff). Sawyer menar att de personer som omtalas på detta sätt tillhörde en elitgrupp i samhället vilken erkände den danske kungen som sin herre (Sawyer 2002: 71). Även stilmässigt har runstenarna i Småland större likheter med det danska materialet framför allt genom sin enkla utformning där ristningen oftast är inskränkt till en textslinga, men även kronologiskt genom att de småländska runste-

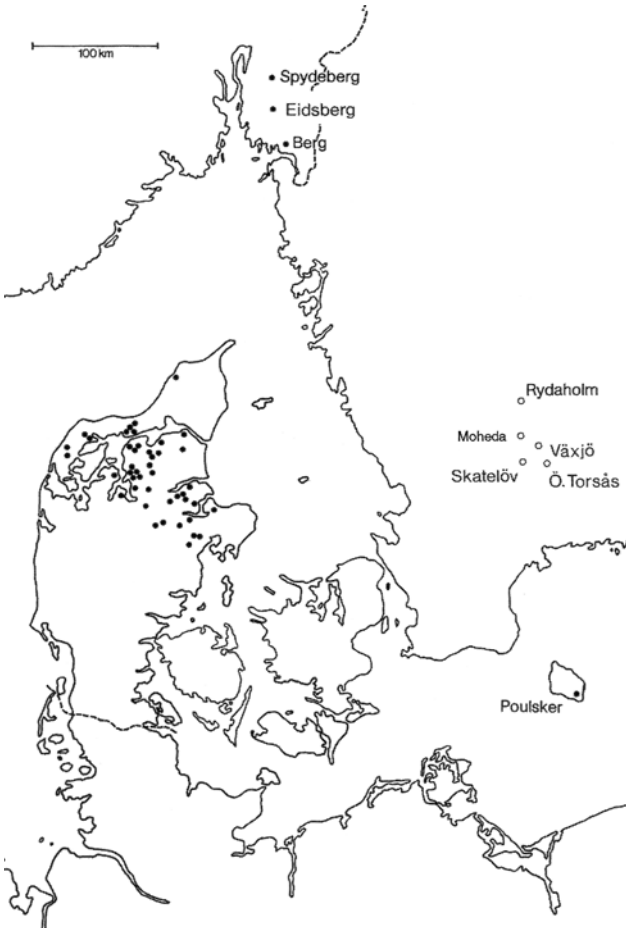

Figur 4. Utbredningen av ornerade kvaderstenar med schackbrädesdekor i Skandinavien. Störst koncentration hittas på norra Jylland, följt av fem fyndplatser i Småland, tre i Norge och en på Bornholm. Efter Vellev 1989:39, bearbetad av Ödman 2005 samt av Martin Hansson.

narna sannolikt ska dateras till sent 900-tal eller de första decennierna av 1000-talet, vilket gör dem mer samtida med danska än mellansvenska runstenar (Gustavson 2008: 12f; Stille 2008: 74).

Sammantaget visar det arkeologiska materialet att den gamla uppfattningen att södra Småland avskildes från Skånelanden av ett stort ödemarksområde inte längre kan upprätthållas. Även om gränsområdet långt fram i tid var glesare befolkat än de centrala delarna av landskapen fanns här bebyggelse och kontakter förefaller ha varit livliga. Därmed faller ett av de viktigaste argumenten mot att Växjö stift skulle ha kunnat tillkomma som ett initiativ från Lund.

Aktörerna

Det går att urskilja fyra huvudsakliga aktörer vid tillkomsten av stiftet i Växjö. Med aktörer menas i det här fallet inte enbart individer, en aktör kan även vara en grupp av personer eller för den delen en institution. I sin studie av 1100-talets Danmark har Lars Hermansson pekat på betydelsen av olika elitkollektiv snarare än enskilda personer (Hermansson 2000). De aktörer som framträder mer eller mindre synligt i olika typer av källmaterial kan föras till fyra grupper.

- Kungamakten – svensk och dansk
- Kyrkan som institution – biskopar
- Lokal elit
- Allmoge

Kungamakten är knappast närvarande alls, mer än som möjligen passiv deltagare vid möten där biskopen i Växjö uppträder, om vi nu av källkritiska skäl väljer att bortse från Sigfridslegenden (vilket vi bör göra). Det saknas i stort sett uppgifter om att vare sig danska eller svenska kungar skulle ha uppehållit sig i södra Småland under 1100-talet. Ett undantag är den danske kungen Svend Grathes misslyckade krigståg till Värend och Finnveden vilket ska ha utspelat sig på 1150-talet, samt indirekta uppgifter i ett brev från Sverker d.y. till Nydala kloster rörande fisket i sjön Rusken (Härenstam 1946: 34). I brevet bekräftar Sverker tidigare rättigheter som hans föregångare Karl Sverkersson och Knut Eriksson har givit klostret när de var i Sunnerby respektive Vallsjö i Njudung (DS 102). Första gången en svensk kung förefaller vara i Växjö är år 1277 då den fördrivne kung Valdemar enligt Erikskrönikan ska ha bränt orten och domkyrkan (Erikskrönikan kapitel 20; Gustafsson & Ullén 1970: 76). Första gången en svensk kung bevisligen är i Växjö är 1345, då Magnus Eriksson daterade ett brev där (DS 3999). Vare sig svenska eller danska kungar verkar ha varit drivande i samband med stiftets tillkomst.

På ett helt annat sätt förhåller det sig av naturliga skäl med kyrkan sedd som institution. Frågan om att inrätta ett nytt stift var något som enligt den kanoniska rätten skulle godkännas av påven (Larsson 1982: 73). Ärkebiskop Eskil förefaller ha haft ett avgörande inflytande i och med att han kanske var den som vigde Balduin till sin tjänst som biskop för det nya stiftet. Kyrkan bör således ses som en drivande kraft. Men stiftsbildningen innebar samtidigt att Värend bröts ut ur Linköpings stift, vilket existerade redan i början av 1100-talet (Schück 1959: 43). De senare återkommande stridigheterna mellan biskoparna i Växjö och Linköping visar också att delar av kyrkan samtidigt måste ses som en aktör som motarbetade den nya stiftsbildningen.

För kyrkan som institution är det också tveksamt om det stod så mycket att vinna på att inrätta ett stift i Växjö, området var ju redan kristnat och förhållandevis glest befolkat. Ett stift skulle i sig inte ge vare sig större inkomster eller fler eller ”bättre kristna”. Å andra sidan kan en från Lund initierad utbrytning av en del av Linköpings stift ses som avsiktlig försvagning av det rika Linköpingsstiftet, som i början av 1200-talet var det rikaste och mäktigaste av de svenska stiften (Harrison 2002: 392f). Kanske ska Växjöstiftet ses som ett försök att konsolidera och stärka Lundastiftets maktställning i södra Sverige i en tid när Sverige fått en egen ärkebiskop. Man kan här påminna om att den

danske ärkebiskopen Andreas Sunesson i samband med ett korståg mot Ösel 1206/1207 vistades i Visby. Möjligen hyste han planer på att inrätta ett stift för de hedniska länderna i öster med centrum i Visby (Markus 1999: 11f, 172). Om detta förverkligats skulle ytterligare en del av Linköpings stift brutits loss.

De viktigaste aktörerna var nog de som är svårast att fånga i materialet, den lokala eliten och allmogen. Detta är grupper som närmast framträder indirekt men som ändå måste sägas ha haft avgörande betydelse. Att det fanns en lokal elit i Värend under vikingatid och tidig medeltid kan ses i gravmaterial och ortnamn, runstenar och kyrkor (Brink 1998: 312ff; Hansson 2001). Att denna elit hämtade inspiration söderifrån till manifesterandet av sin maktställning lokalt ger både ”trelleborgshus” och titlar på runstenar uttryck för. Dessa människor utgjorde sannolikt regionala varianter av de elitkollektiv som Lars Hermansson funnits så avgörande i danskt 1100-tal. Den här typen av elitkollektiv bestod av mäktiga jordägande familjer, varav kungafamiljen var en, som genom äktenskapsallianser och fosterbrödraskap utgjorde mer eller mindre flyktiga grupperingar av betydelse i det politiska maktspelet (Hermansson 2000).

Det är säkerligen inom motsvarande elitkollektiv fast på en regional nivå som idén om en lokal biskop väckts. Frågan är dock varifrån man hämtade sitt kyrkliga stöd. Var det via ärkebiskopen i Uppsala och hans resa till Rom 1169, en resa som kanske delvis var ett resultat av virdarnas vädjan efter en biskop till kung Karl Sverkersson? Eller var det via ärkebiskopen i Lund i vilkens sällskap Balduin uppträder? Ett helt säkert svar på den frågan kommer vi nog aldrig att få, men tittar vi på det arkeologiska materialet så förefaller det ha varit vanligt för virdarna att vända sig åt söder för att få impulser. Inte minst gällde detta för samhällseliten. Att man mot en sådan bakgrund väljer att vända sig till Eskil snarare än Stefan för att få stöd förefaller mer sannolikt. Man ska inte heller glömma att Stefans resa till Rom 1169 skedde i samarbete mellan de svenska och danska kyrkoprovinserna, huvudsyftet var att ordna kanoniseringen av Knut Lavard. Det understryker ytterligare att tiden inte ska ses som en kamp mellan renodlat ”danska” eller ”svenska” intressen.

Det faktum att Växjöstiftet var en utbrytning ur Linköpings stift är också en faktor som talar för ett starkt danskt inflytande. Vilka motiv en biskop i Linköping skulle haft för att acceptera att bli av med en del av sitt område till en ny kollega är svårt att förstå. Den regionala eliten och Lundakyrkan genom Eskil insåg säkerligen att ett stift i Växjö skulle gynna dem båda, stärka Lundakyrkans ställning samt Värends oberoende. Man kan här också påminnas sig om den danske historieskrivaren Saxos uppgifter om att ärkebiskop Eskil år 1161 i samband med en konflikt med den danske kungen Valdemar ska ha flytt till Värend (Saxo 1911: 181), vilket kan ses som ett resultat av att det då fanns upparbetade kontakter mellan Skåne/Danmark och Värend. Eftersom överregionala institutioner som kungamakt och kyrka vid den här tiden helt saknade stödjepunkter i Värend skulle ett projekt om att skapa ett stift sannolikt varit helt omöjligt utan förankring i lokalsamhället. Materiell kultur i form av gravformer och östersjökeramik visar att man sedan länge varit mottaglig för influenser från söder, i alla fall i så måtto att man inte haft anledning att motsätta sig en stiftsbildning.

Avslutning

Syftet med den här artikeln har varit att diskutera tillkomsten av Växjö stift. Till skillnad mot tidigare diskussioner som enbart byggt på skriftligt källmaterial har här även det arkeologiska materialet dragits in i diskussionen. Det senare visar tydligt att den äldre synen att södra Småland och Skånelandskapen åtskildes av ödemarker som försvårade kontakter inte längre kan upprätthållas. Det finns i det arkeologiska materialet en hel del indikationer på att företeelser som förknippas med en blivande dansk kungamakt hittas i södra Småland. Därmed inte sagt att södra Småland ingick i ett danskt rike, däremot att den framväxande danska kungamaktens intressesfär tydligt kan märkas även här. Det finns således anledning att beakta de tankar som Anders Ödman gett uttryck för kring relationen mellan Skåne, Lund och Jylland samt Småland och Växjö (Ödman 2005: 137ff), även om det inte som Ödman menar, går att tala om att det fanns en jylländsk elit i södra Småland.

Samtidigt var kungamakten ingen pådrivande aktör i etablerandet av ett stift i Växjö. Snarare var det lokala elitkollektiv närmast i samarbete med Lundakyrkan som måste ses som de drivande aktörerna. De olika aktörernas syften sammanföll, Värends självständiga ställning stärktes samtidigt som Lundakyrkans inflytande i södra Sverige behölls i en tid då Uppsala blivit nytt svenskt ärkestift.

Kanske kan man dra en något anakronistiskt parallell mellan stiftsbildningen på 1100-talet och etablerandet av en universitetsfilial i Växjö på 1960-talet. Drivande bakom etableringen i det senare fallet var ett lokalt ”elitkollektiv” av lokala politiker som utnyttjade tidens strömningar. År 1967 invigde Lunds universitets rektor Philip Sandblom den nya universitetsfilialen i Växjö som senare frigjorde sig, blev först högskola och sedan universitet. Att två från början ganska omaka aktörer utnyttjar en tidsanda och varandra för att skapa något är således egentligen inte något nytt.

Tack

Tack till Jes Wienberg, Lunds universitet och Per Stille, Linnéuniversitetet för värdefulla synpunkter på ett tidigare utkast till denna text.

Referenser

Andrén, A. 2001. Mot kriget. Regional identitet över den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige. I: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (red.) *Från land till stad. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm. S. 177–186.

Balić, I., Billström, L. & Romedahl, H. 2015. *Arkeologisk slutundersökning Växjö 10:14 och Domkyrkan 1 Småland, Växjö socken, fastigheterna Växjö 10:14 och Domkyrkan 1, Växjö 170:1*. Med bidrag av Å. Alering, T. Brorsson, J. Heimdahl, O. Magnell, C. Ring & I. Dutras Leivas. Statens Historiska museer Arkeologiska Uppdragsverksamheten. Rapport 2015: 34.

Blomqvist, R. 1929. *Studier i Smålands romanska stenkonst*. Atlas till Sveriges odlingshistoria; Tilläggshäfte IV. Lund.

Braathen, H. 1989. *Ryttergraver. Politiske strukturer i eldre rikssamlingstid*. Varia 19. Oslo.

Brink, S. 1998. Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. I: Hårdh, B. & Larsson, L. (red.) *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernqvist*. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, 28. Stockholm. S. 297–326.

Burström, M. 1991. *Arkeologisk samhällsavgränsning. En studie av vikingatida samhällsterritorier i Smålands inland*. Stockholm Studies in Archaeology 9. Stockholm.

Diplomatarium Danicum 1ff. (Utg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (förkortas DD).

Danmarks Riges Brev 1ff. (Utg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (förkortas DRB).

Diplomatarium Suecanum 1–8. Liljegren, J. G. *et al.* (red.). Stockholm 1829–1959. (förkortas DS)

Erikskrönikan, The chronicle of Duke Erik. A verse epic from medieval Sweden. Introduction by Eva Österberg. Lund 2012.

Gustafsson, E. & Ullén, M. 1970. *Växjö Domkyrka*. Sveriges Kyrkor 136. Stockholm.

Gustavson, H. 2008. Runstenar och runinskrifter i Kronobergs län. *Kronobergsboken* 2008, 9–19.

Hansson, M. 1999. Graves, Grave-fields and Burial Customs – Variation as Theme. A Discussion of Late Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1999, 49–66.

– 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Stockholm.

– 2007. Medeltida kolonsation och bebyggelse i sydvästra Småland. I: Hansson, M. (red.) *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Växjö. S. 101–126.

– 2015. *Gold in Guleboda. A Byzantine gold coin from southern Småland*. In: Larsson, L., Ekengren, F., Helgesson, B. & Söderberg, B. (eds) *Small Things Wide Horizons. Studies in honour of Birgitta Hårdh*. Oxford. Pp. 86–90.

Harrison, D. 2002. *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*. Stockholm.

Hermansson, L. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet 24. Göteborg.

Härenstam, C. 1946. *Finnveden under medeltiden*. Lund.

Karlsson, M. 2015. *Konstruktionen av det heliga. Altarna i det medeltida Lunds stift*. Skånsk senmedeltid och renässans 23. Lund.

Lagerås, P. 2007. Medeltida kolonisation och ödeläggelse i norra Skåne. I: Hansson, M. (red.) *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Växjö. S. 127–138.

Larsson, L-O. 1964. *Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. Bibliotheca Historica Lundensis XII. Lund.

– 1982. Den helige Sigfrid och Växjöstiftets äldsta historia. Metod- och materialfrågor kring problem i tidigmedeltida kyrkohistoria. *Kyrkohistorisk årsskrift* 1982, 68–94.

– 1991. *Växjö genom 1000 år*. Stockholm.

Liepe, A. 1984. Medeltida lantkyrkobygge i Värend. *Kronobergsboken* 1984–85.

Markus, K. 1999. *Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och kyrkopolitik under 1200-talet*. Stockholm.

Mogren, M. 2008. Riksgränsen. I: Anglert, M. (red.) *Landskap bortom traditionen: historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Stockholm. S. 189–224.

Nilsson, L. 1990. Iron Age Grave Fields in Värend. Grave Forms, Combination Patterns and Local Features. A Preliminary Analysis. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1989–90. New Series 8. Pp. 129–142.

Pedersen, A. 2011. Military Organization and Offices: The Evidence of the Grave Finds. In: Poulsen, B. & Sindbæk, S. (eds) *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*. Turnhout. Pp. 45–62.

Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark. The formation of state*. New approaches in archaeology. London.

Roslund, M. 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*. Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund 92. Lund.

Sawyer, B. 2002. Runstenar och förmedeltida arvsförhållanden. Om runstenar i Jönköpings län. *Småländska kulturbilder* 2002, 55–78.

Saxo, 1911. *Saxo Grammaticus Danmarks Krønike*. (Utg.) Winkel Horn, F. København.

Schmid, T. 1929. Växjö stifts tillkomst och äldsta förhållanden. *Scandia* 1929, 275–281.

Schmid, T. 1931. *Den helige Sigfrid*. Lund.

Schück, H. 1959. *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa*. Stockholm studies in history 4. Stockholm.

Scriptores rerum Danicarum medii ævi. I–IX. (Utg.) Langebek, J. *et al.* Hafniæ 1772–1878. (forkortas SRD).

Scriptores rerum Suecicarum medii ævi 1–3. (Utg.) Fant, E.M. *et al.* Uppsala 1818–76. (förkortas SRS).

Skoglund, P. 2007a. Gränsbygd – regionala särdrag i sydvästra Småland under järnålder och medeltid. I: Hansson, M. (red.) *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Växjö. S. 19–28.

Skoglund, P. 2007b. Järn, jordbruk och bebyggelse – sydvästra Småland från romersk järnålder till vikingatid. I: Hansson, M. (red.) *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Växjö. S. 29–40.

Stille, P. 2008. Runstenar och runresare i Småland. *Kronobergsboken* 2008, 72–83.

Svanberg, F. 2003a. *Decolonizing the Viking Age* 1. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, 43. Stockholm.

Svanberg, F. 2003b. *Decolonising the Viking Age* 2. Death Rituals in South-East Scandinavia AD. 800–1000. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4°, 24. Stockholm.

Söderberg, B. 2010. Ett ”trelleborgshus” i en husaby. *Situne Dei* 2010, 35–243.

Ullén, M. 2006. Medeltidens kyrkor. I: Ullén, M. (red.) *Småland. Landskapets kyrkor*. Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Stockholm. S. 41–98.

Vellev, J. 1989. Skaktavlkvadre. *Romanske Stenarbejder* 4. Højbjerg. S. 7–60.

Ödman, A. 2000. Kolonisation och järnskatt i norra Skåne med Vittsjö socken som exempel. I: Ödman, A. (red.) *Järn. Wittsjöskogkonferensen* 1999. Norra Skånes Medeltid 1. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 75. S. 7–28.

Ödman, A. 2005. *Skeingeborg – borgen som Saxo glömde*. Norra Skånes Medeltid 4. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 90. Lund.

Önnerfors, A. 1968. *Die Hauptfassungen des Sigfridofficiums*. Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund 59. Lund.

I gränslandet där Göinge slutar – eller börjar

Bertil Helgesson

In the borderland where Göinge ends – or begins

Torsebro is situated about 10 kilometres to the north of Kristianstad between the forests of Göinge and the Kristianstad plain in north-eastern Scania, Sweden. Historically Torsebro is best known for its royal powder mill founded in 1682. Archaeological and historical sources indicate that the area around Torsebro was also important during the Late Iron Age and Early Middle Ages. In this paper the area is described and an attempt is made to evaluate its historical significance. It is obvious that the area was important in the Late Iron Age as well as in the Viking Age, in this borderland between the different economic systems of Göinge and the Kristianstad plain. It was also a strategic point in the Early Middle Ages in Denmark with royal interests. Its importance decreased in the High Middle Ages, probably due to changes in royal administration and trade.

Ett fjordlandskap

Den låglänta och platta Kristianstadsslätten kan liknas vid en gryta där den ligger inramad av mera höglänta områden (figur 1). Det är endast åt öster som landskapet öppnar sig ut mot Hanöbukten och Östersjön. Som en livsnerv på Kristianstadsslätten rinner Helge å ner från sina källor på Sydsvenska höglandet och bildar ett påtagligt vattensystem med sjöar och våtmarker. Tidigare hade ån sitt utlopp vid Åhus men idag rinner det mesta vattnet ut söder om Yngsjö. Detta är klåfingriga bönders förtjänst under 1700-talet och tillsammans med senare regleringar är Kristianstadsslätten betydligt torrare idag än för inte så länge sedan. I gamla tider var vattennivåerna högre men det var ändå en Helge å som rann stilla och tryggt genom slättlandskapet. Drygt 30 km uppströms Helge ås mynning ligger Araslövssjön med ett normalvattenstånd på knappt 1 m över havet idag. Vid Torsebro, strax norr om Araslövssjön, ändrar landskapet karaktär påtagligt. Här finns de första forsarna och norr därom Gummastorpasjön med en yta som ligger på nästan 10 m ö.h. Landskapet blir mera småskaligt och mosaikartat ju längre norrut man kommer. Vi befinner oss i Göinge.

Områden med samma karaktär som Helge ås vattensystem kan kanske närmast liknas vid de fjordsystem vi känner från Danmark och norra Tyskland. Typiskt för dessa är att bygder med en rad viktiga platser samlar sig till fjordbottnarna under sen järnålder och medeltid. Nämnas kan Roskildefjorden med Gammel Lejre och Roskilde, Odense fjord med Odense, Mariager fjord med Fyrkat och Hobro, Vejle fjord med Jelling och Vejle, och Slien fjord med Hedeby och Slesvig. Kan man då se något liknande i ”fjordbottnen” där Helge å rinner ner från Göinge? Det finns mycket som tyder på detta. Ser man till situationen i historisk tid var jordbruk och boskapsskötsel de dominerande näringarna på de centrala delarna av Kristianstadsslätten. I Göinge fanns en mera blandad ekonomi där jordbruk och boskapsskötsel blandades med järnhantering, tjärproduktion och slöjd (Ödman 2009). Det är tydligt att det var två delvis skilda ekonomiska system som möttes vid Torsebro, och redan detta är incitament för en viktig och strategisk plats.

Torsebro och Araslövssjön ligger inte bara i gränslandet mellan Kristianstadsslätten och Göinge, utan också i gränslandet mellan tre medeltida härader. Analysen nedan kommer främst att ta sin utgångspunkt i åtta nutida socknar, nämligen Norra Åsum, Skepparslöv, Vä, Färlöv, Kvinge, Önnestad, Fjälkestad och Nosaby. De tre förra ligger i Gärds härad, nästa tre i Göinge härad (Göinge härad delades upp i Östra och Västra Göinge härad 1637) och övriga två i Villands härad. Ursprungligen utgjorde området tolv socknar, men Tings Nöbbelöv socken uppgick i Vä 1617, Åraslöv socken uppgick i Nosaby 1622, Araslöv socken uppgick i Färlöv 1638 och Råbelöv socken slogs samman med Fjälkestad 1836.

En etablerad järnåldersbygd

Från slutskedet av järnåldern finns ganska många fynd från området och vissa av dessa utmärker sig (jfr Strömberg 1961: 23, 23f, 67, 69, 87f). Nämnas kan en vikingatida halsring i guld från Fjälkestad, ett rikt ornerat senvendeltida beslag till ett dryckeshorn från Kviinge och en smeddepå från Nosaby. Smeddepån är vikingatida och består av en kittel med hänkel, länkar, hjulnavsbeslag, ringar, liar, skäror, råjärn och delar av ett träns (Strömberg 1954: 9). Från Färlöv socken, strax sydväst om Torsebro, kommer dessutom en bronsnyckel. Denna inkom till Regionmuseet Kristianstad

Figur 1. Karta med de platser som diskuteras i artikeln. Efter Buhrmann 1684.

Figur 2. Nyckel från Färlöv socken. Foto: Bertil Helgesson, Sydsvensk Arkeologi AB, 2014.

1979 (Kr.M. 104/79) och har aldrig publicerats (figur 2). Nyckeln har spetsigt ax med triangelställda klor och ringformigt handtag med hel djurfigur, men utan djurhuvudförstärkning, allt enligt Almgrens klassificering (Almgren 1955: 66f). Nyckelns ax förknippar Almgren med anglofrisiska drag (Almgren 1955: 52). Djurfiguren i handtaget är avbildad en-face till skillnad från de profilställda djur som är vanligast på denna typ av nycklar (jfr Almgren 1955: Pl. 18b, 18e, 18f, 19d, 20b, 21a, 23e, 23f). Djuret är svårt att klassificera men ansluter kanske närmast till Borre-stilen. Almgren daterar de flesta nycklarna av denna typ till tidig vikingatid (Almgren 1955: 96f).

Inom det aktuella området finns också ganska många fornlämningar registrerade. Slående är gravmarkeringar i form av skeppssättningar och resta stenar (t.ex. RAÄ Vä 13; Färlöv 1, 2, 4, 7, 14, 30; Kviinge 7; Önnestad 2; Fjälkestad 87; Nosaby 157). Skeppssättningar från Färlöv (RAÄ 1) och Nosaby har belagts genom arkeologin och visar att denna gravform varit betydligt vanligare än vad vi har kunskap om idag. En av fyra skeppssättningar från Färlöv är dessutom 80 m lång och därmed den längsta kända från Sverige (Björk 1998). Ett stenkast från denna kommer också en runsten vars inskrift varit omöjlig att tyda. Högst sannolikt restes stenen under 700- eller 800-tal (Björk 1998: 77).

Uppfattningen av väl etablerad bygd under senare delen av järnåldern får också stöd i ortnamnen. Förvikingatida ortnamnsändelser är rikligt förekommande, exempelvis -lösa (Skoglösa), -inge (Kviinge), -um (Norra Åsum), -löv (Skepparslöv, Härlöv, Råbelöv, Araslöv, Åraslöv, Roalöv, Västerslöv), -stad (Önnestad, Fjälkestad) och -by (Nosaby, Hovby, Råby, Balsby, Åby) (Skånska ortnamn; jfr Albris 2013: figur 1). Namn på -torp är mera sparsamt förekommande (Åsumtorp, Uddarp, Truedstorp, Ullstorp, Isgrannatorp, Gummastorp) och vanligen är dessa enheter betydligt mindre än de med äldre typer av ortnamnsändelser (jfr Karlsson 1998: 164ff, 176). Ett par platser förtjänar att omnämnas. Angående byn Torseke, Fjälkestad socken, påtalar Per Vikstrand att ”ekens koppling till en åskgud är en väl belagd samindoeuropeisk företeelse” (Vikstrand 2001: 289). Det framskymtar därmed en förkristen sakral funktion inom det aktuella området. Detta styrks av Vä som tolkats som ett vi, dvs. förkristen helgedom (Vikstrand 2001: 364).

På väg mot medeltid

Lejonparten av det medeltida Danmark blev högst sannolikt enat under Sven Tveskäggs regim omkring år 1000 (Helgesson 2002: 214; 2010: 118). Redan tidigt kom kungamakten att äga stora markområden i nordöstra Skåne. Detta vet vi genom en rad egendomar som omtalas före 1231 och de flesta av dessa är inte noterade i Kung Valdemars Jordebok (Aakjær 1926–1945; Andrén 1983: figur 7, not 60). Här finns bl.a. platser som omnämnes i Knut den Heliges donationsbrev 1085 och Erik Emunes donation 1135. Flera av dessa platser ligger inom det här aktuella området, exempelvis Vä, Skepparslöv, Bockeboda, Hovby och Härlöv.

Kung Valdemars Jordebok (KVJ) har kommit att inta en central roll när man diskuterar hur det danska riket var uppbyggt under medeltiden. Ett speciellt intresse har den s.k. kungalevslistan tilldragit sig. Anders Andrén menar att kungaleven skall uppfattas som kronans ämbetsgods, kanske enklast uttryckt som kungsgårdar. De har spelat en central roll för kunglig gästning och skatteindrivning, och som kungliga residens och lokala centra (Andrén 1983: 36f, 54f). Sin största roll spelar kungaleven troligen under tiden 1000–1150, för att under 1200-talet ersättas av riksborgar och residensstäder (Andrén 1983: 54).

Från området kring Torsebro och Araslövssjön finns tre kungalev och dessa är Nosaby, Vä och Önnestad. Nosaby ligger i Villands härad och härifrån kommer smeddepån. Från områdena väster om kyrkan har både arkeologiska undersökningar och metalldetektorsökningar visat på en omfattande bebyggelse från vendel- och vikingatid (Nagmér 1981; Helgesson i tryck). Nosaby är en stor by på Kristianstadsslätten med 22 gårdar 1614 (Karlsson 1998: 176). Vä ligger i Gärds härad och har en kontinuitet från romersk

järnålder, och dessutom ett sakralt namn av klass. Många lämningar och fynd från platsen har gjort att den uppfattas som en centralplats, en pendang till Uppåkra, i nordöstra Skåne (Helgesson 2002: 66ff). Vä blir också stad under medeltiden, och efter Kristianstads grundande 1614 en stor by med minst 25 gårdar belagda 1624 (Karlsson 1998: 165). Från Önnestads by i Göinge härad har inga fynd gjorts från sen järnålder, men byn blir med minst 36 gårdar 1624 en av de absolut största i Skåne (Karlsson 1998: 167). Detta antyder att dessa tre kungalev har legat i utpräglade jordbruksbygder med en förhållandevis stor befolkning.

Det har förts en debatt om kungalevens relation till häraderna och att det skulle ligga ett kungalev i varje härad (Andrén 1983: 35; Anglert 1995: 43f). Detta stämmer till viss del. Nosaby, Vä och Önnestad ligger mycket riktigt i vars ett härad, men deras placering i häraderna manar till eftertanke. Gärds, Göinge och Villands härader omfattar idag i princip kommunerna Bromölla, Hässleholm, Kristianstad, Osby och Östra Göinge. Detta är ett område som är ca 86 x 71 km stort eller en yta om drygt 3 700 km^2 (*Skåne i siffror* 1994: 5). De tre kungaleven ligger inom ett område som är mindre än 10 x 10 km, och koncentrerade runt den punkt i Araslövssjön där de tre häraderna möts. Det är inte troligt att häraderna primärt var avgörande för kungalevens lokalisering. Det skulle istället kunna ha med kontroll eller liknade att göra. Dylika acentrala placeringar i häraderna är också tydliga för de skånska kungaleven Nedraby (Arvalund), Örsjö, Gårdstånga, Sireköpinge och Stenestad (Stening) (Andrén 1983: figur 2, not 36). Också flera av de halländska och själländska kungaleven har en liknande acentral placering (Andrén 1983).

Kronologiska aspekter kombinerat med ovanstående gör att man kanske skall omvärdera kungalevens anknytning till häraderna. Kungaleven, som anses ha sin storhetstid 1000–1150, omnämnes endast i KVJ och tycks representera ett system som är i upplösning vid denna tid (Andrén 1983: 54). Samtidigt är de tidigaste häraderna i Skåne, Bara och Skytts, omnämnda som härader först 1138–1177 (DRB 1 II: 73). De flesta häraderna i Skåne har dock ett äldsta belägg först i 1200-tal (Skånska ortnamn). Häradsbegreppet används tidigast i Danmark i Knut den Heliges donationsbrev 1085 om sex härader på nordöstra Själland (DRB 1 II: 21). Trots att skånska orter nämns i samma brev finns det ingen angivelse till något härad. Kan detta bero på att häradsindelningen precis hade startat vid denna tid och att Skåne ännu inte var en del av denna process? Häradsindelningen skulle därmed kunna ha skett successivt i en tid när kungaleven börjar tappa sin ställning. Går man tillbaks något i tid kan man undra vilken typ av system som kungalevens etablerande då skall relateras till när det inte fanns några härader. För att få en vink om detta måste man kanske lyfta blicken från den skånska horisonten och titta på Småland. Det har länge varit en allmän åsikt det fanns ett antal förhistoriska småländer i Småland innan häradsindelningen och att dessa sedermera delades in i härader (Brink 1998: 298f). Centralt i dessa småländer samlar sig ofta fynd, fornlämningar och ett ortnamnsskick som tyder på flera centrala funktioner. Inte sällan finns det en kontinuitet in i medeltid där centrala enheter, t.ex husabyar, hovgårdar och tingsplatser, kunde samla sig till samma områden (Brink 1998: 305ff; Lindquist 2001). I förlängningen av detta kan det vara på sin plats att titta lite närmre på Gärds, Göinge och Villands härader. Till skillnad från de flesta skånska härader, omnämns dessa inte som härader enligt tidigaste belägg. Gärds omnämns som *Geri* 1085 (DRB 1 II: 21), Göinge som *Guthisbo* samma år (DRB 1 II: 21) och Villands som *Wetlandi* 1135 (DRB 1 II: 63). Det är först under 1200-talet som dessa enheter omnämns som härader (Skånska ortnamn), vilket är samtida med de flesta andra häraderna i Skåne. Stefan Brink och andra menar att Geri, Guthisbo och Wetlandi bör gå tillbaka på en äldre indelning i just förhistoriska folkland (Brink 1998: 316f). Vi kan därmed sidoställa denna struktur med den som finns dokumenterad i Småland. Brink framför också den alternativa tolkningen att de tre enheterna ursprungligen utgjorde ett och samma förhistoriska land, ett ursprungligt *Villand* (Brink 1998: 320), och att uppdelningen i de enheter som häradsindelningen bygger på därmed är sekundär. Kungaleven bör därmed snarare ses i relation till någon av dessa äldre indelningar och den samhällsstruktur som fanns. Centralt i jordbruksbygden och vid en kommunikativ viktig plats, inrättar kungen sina nya kungsgårdar, för kontroll och försörjning.

I gränslandet mellan Geri, Guthisbo och Wetlandi, men centralt i ett tänkt förhistoriskt Villand, ligger Torseke i Fjälkestad socken, och här kan man göra flera intressanta iakttagelser (figur 3). Ungefär halvannan km söder om krutbruket i Torsebro och 200 m öster om Helge ås huvudfåra finns en bondgård med namnet Trälleborg (LMV, akt J112-3-52). Bakom namn som Trälleborg, Trelleborg, Troldeborg kan ett spännande ursprung dölja sig. Vid sidan om de välkända trelleborgarna finns ytterligare ett antal mindre borganläggningar i Danmark med liknande namn (Andersen 1992). Nu dyker visserligen detta Trälleborg upp ganska sent i källorna. Gården flyttades ut ur Torseke by vid laga skifta 1826–28 men namnet finns ej med i den akt som upprättades, utan först i en källa 1909 (LMV, akt K26-23:1; Skånska ortnamn). Topografin mellan gården Trälleborg och Helge å är sådan att där finns en närmast cirkelformad bassäng omgiven av höga branta stränder. Bassängen blir än idag tydlig vid högvatten och detta är ett utmärkt hamnläge. Om man återgår till laga skifte för Torseke visar det sig att åkermarken inom denna del av Torseke by ligger koncentrerad till höjderna runt nämnda bassäng. För övrigt är marken mycket karg och består mest av ängsmark. Har det funnits en bebyggelse runt den hypotetiska hamnen, vilket fynd av skörbränd sten antyder (Fjälkestad socken, RAÄ 148), kan avfall från denna bidragit till att ge markerna bättre boni-

Figur 3. Torseke by med de platser som diskuteras i texten. Efter LMV, akt K26-23: 1.

tet. Från platsen är också en gravhög registrerad (Fjälkestad socken, RAÄ 22), okänt när den är anlagd. Förekomsten av en hamn här är logisk med tanke på den strategiska betydelse man måste tillskriva detta område. Till denna punkt är det möjligt att segla från Östersjön med grundgående farkoster, men sedan är det stopp. De första forsarna gör att eventuella handelsvaror måste lastas om. Vid denna punkt möts också de två ekonomiska system som omtalades ovan. Detta borde vara det naturliga läget för en handels- eller marknadsplats, och kungalevens kontrollfunktion riktar sig kanske delvis mot detta. Tittar man vidare på handlingarna från laga skifte dyker ett par intressanta namn upp. Området strax söder om hamnbassängen kallas Tvåhäradsslätten, och ytterligare en bit söderut finns namnet Kungsängen. Detta anspelar således på en medeltida administrativ indelning, och möjligen en kunglig närvaro på platsen.

I fjordbottnen

Det är tydligt att det fanns en väletablerad bebyggelse inom det här diskuterade området under sen järnålder, liksom på de centrala delarna av Kristianstadsslätten i stort (Callmer 1995: 39ff). Om denna var organiserad i de tre folklanden Geri, Guthisbo och Wetlandi, eller i ett större Villand kan ej säkert avgöras. Flera centrala platser, däribland Vä, Fjälkinge och handels- och hantverksplatsen Åhus, har utgjort viktiga noder i dessa/detta system (Helgesson 2002: 65ff, 72f). Hit skall sannolikt också Färlöv räknas som med skeppssättningar och runsten markerar makt och besuttenhet, och dessutom Nosaby och Önnestad (Helgesson 2003: 329ff). Dessa platser samlar sig kring Helgeås vattensystem och kanske säger logiken att de var delar av ett och samma system, dvs. ett ursprungligt Villand. Säkerligen har området söder om Torsebro, tillsammans med Helgeåmynningen, utgjort de kanske mest strategiska platserna i detta system. Näsman menar att Skåne styrdes indirekt genom regionalfurstar intill Sven Tveskäggs tid 986–1014 (Näsman 1996: 65). Denna åsikt indikerar att landskapet var löst knutet till det danska riket genom olika allianser, men där regionerna hade en hög grad av självstyre. Högst sannolikt utgjorde de etablerade småländerna basen i detta system. Gränslandet mellan Göinge och Kristianstadsslätten bör ha varit en plats där människor samlades. Det är högst logiskt att där fanns en hamn med tillhörande bebyggelse där varor lastades om, och att det ordnades återkommande marknader.

I brytningstiden mellan vikingatid och medeltid spelar Englandstågen, grundläggningen av Lund och bildandet av det danska riket en avgörande roll för den fortsatta utvecklingen i Sydskandinavien (Helgesson 2002: 200ff). Sannolikt är Sven Tveskäggs regim en högst formativ period härvid. Englandstågen bör ha betytt att människor från alla delar av vad som skulle bli det medeltida Danmark, ibland fiender, kunde samlas under ett gemensamt mål. Erövringen av England blev därmed en katalysator för integreringen av det medeltida Danmark. Silverskatter från Fjälkinge och Trolle-Ljungby på Kristianstadsslätten innehåller en försvarlig mängd engelska mynt (danagäld?) (Hårdh 1976: 42, 71), och visar att personer från denna region rekryterades till Englandstågen. Kungliga intressen gör sig också gällande inom området under denna tid genom etableringen av tre kungalev. Dessa bör primärt ses som kungsgårdar där kontroll och kunglig gästning har varit deras primära funktioner.

Under 1100-talet förlorar området vid Torsebro lite av sin ställning. Häraderna bildas men kungaleven kommer att ersättas av nya administrativa centra i form av riksborgar och residensstäder. Under 1200-talet växer många av de medeltida kuststäderna fram (Andrén 1985: 88ff). Åhus, Simrishamn, Ystad, Trelleborg, Skanör, Falsterbo, Malmö och Luntertun kommer att ligga som ett pärlband av nya centra längs de skånska kusterna. En viktig faktor här är ett ökat intresse från de tyska handelsstäderna (Andrén 1985: 91). Torsebro ligger långt från handelsvägarna och någon stad kommer aldrig att anläggas där, trots det strategiska

läget som platsen har. De lastdryga och djupgående koggarna skulle nog dessutom ha svårt att navigera sig fram till Torsebro, med tanke på hur grunda Hammarsjön och Araslövssjön är. På denna punkt skiljer sig ”fjordlandskapet” runt Helgeå från de jylländska och nordtyska exemplen som nämndes ovan. I stället blir det städerna Vä och Åhus som blir tongivande i nordöstra Skåne, där det kungliga inflytandet kommer att göra sig gällande.

Torsebro var förmodligen, med sitt topografiska läge, en plats för möten och varuutbyte långt innan den här skisserade perioden. Torsebro kom också framgent att spela en speciell roll. När den nordskånska järnhanteringen kom igång blir detta den naturliga platsen för omlastning när man skeppade järn från Göinge till Vä, och vidare till den danska marknaden (Ödman 2009: 28).

Referenser

Aakjær, S. 1926–1945. *Kong Valdemars Jordebog* 1–3. København.

Albris, S. L. 2013. At skabe ´sted´– en ny teoretisk vinkel på arkæologi og stednavne i jernalderens og vikingetidens landskab. I: Carlie, A (red.) *Att befolka det förflutna*. Från Nordic Tag mötet 2011 på Linnéuniversitetet, Kalmar. Stockholm.

Almgren, B. 1955. *Bronsnycklar och djurornamentik vid övergången från vendeltid till vikingatid*. Uppsala.

Andersen, H. 1992. De glemte borge. *Skalk* 1992:1, 19–30

Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 49, 31–76.

Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 13. Bonn/Malmö.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Lund.

Björk, T. 1998. For Gods and Men to Behold: Excavations at an Iron Age Grave-Field in Färlöv, 1996–1998. *Lund Archaeological Review* 4, 67–84.

Brink, S. 1998. Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. I: Larsson, L & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern*. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 28. Lund. S. 297–326.

Buhrmann, G. 1684. *Karta över Skåne*. Reproducerad och tryckt vid Generalstabens litografiska anstalt. Stockholm 1969.

Callmer, J. 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Iakttagelser från östra Sydskandinavien ca 600–1100 e.Kr. I: Gjøstein Resi, H. (red.) *Produsjon og samfunn. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granvolden 7.–10. mai 1992.* Varia 30. Oslo. S. 39–72.

Danmarks Riges Breve 1ff. (Utg.) det danske Sprog- og Litteraturselskab. Köpenhamn 1938ff. (förkortas DRB).

Helgesson, B. 2002. *Järnålderns Skåne. Samhälle, centra och regioner*. Uppåkrastudier 5. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 38. Lund.

Helgesson, B. 2003. Central places and regions in Scania during the Iron Age. In: Larsson, L & Hårdh, B. (eds.). *Centrality–Regionality. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age*. Uppåkrastudier 7. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 40. Lund. Pp. 323–335.

Helgesson, B. 2010. Stability, Christianity and Chaos. Some remarks on written sources, Scania and the 9th century AD. In: Theune, C., Biermann, F., Struwe, R. & Jeute, G. H (Hrsg.) *Zwischen Fjorden und Steppe*. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag. Rahden/Westf. S. 113–119.

Helgesson, B. (i tryck). *Kristianstadsprojektet. Metalldetektorundersökningar 1998–2009*. Rapport. Sydsvensk Arkeologi AB.

Hårdh, B. 1976. *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln*. Acta Archaeologica Lundensia, Series prima in 4°, 6. Bonn/Lund.

Karlsson, M. 1998. *Navis Ecclesie. Kyrka och demografi i det medeltida Skåne*. D-uppsats i medeltidsarkeologi. Arkeologiska Institutionen, Lunds Universitet. Lund.

Lindquist, S.-O. 2001. Möre i ett något större rum. En kulturgeografisk studie av bebyggelseutvecklingen i östra Småland under medeltiden. I: Magnusson, G (red.) *Möre historien om ett småland*. Kalmar. S. 459–484.

Nagmér, R.B. 1981. *Boplatslämningar från yngre bronsålder – järnålder: fornlämning 4, Nosaby, Nosaby socken, Skåne: arkeologisk undersökning 1977*. Riksantikvarieämbetet rapport 1981: 7. Stockholm.

Näsman, U. 1996. Från Region till Rike – Från Stam till Stat. Om danernas etnogenes och om den danska riksbildningen. I: Krøger J. F. (red.) *Rikssamlingen. Høvdingmakt og kongemakt*. Stavanger. S. 46–65.

Skåne i siffror. 1994. Länsstyrelsen i Malmöhus län, Länsstyrelsen i Kristianstads län och SCB-Syd. Ystad.

Strömberg, M. 1954. Vikingatiden i Villands härad. *Handlingar angående Villands härad* XI. Kristianstad. S. 3–17.

Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen. Katalog und Tafeln*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°, 4. Malmö.

Vikstrand, P. 2001. *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälarlandskapen*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas 17. Uppsala.

Ödman, A. 2009. Introduktion till skånsk järnforskning och en tur i den nordskånska skogen. I: Helgesson, B (red.) *Järnets roll. Skånelands och södra Smålands järnframställning under förhistorisk och historisk tid*. Kristianstad. S. 19–32.

Internet

LMV – Lantmäteriet, Gävle. https://etjanster.lantmateriet.se/arkivsok.

RAÄ – Fornsök. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html.

Skånska ortnamn – Institutet för språk och folkminnen. Lund. http://dal2.isof.se/beb/sokharad.aspx.

I experimentens lustgård – hur man gör och gjorde en flintyxa

Anders Högberg

In the paradise of experiment – how a flint axe is and was made

A recurrent theme in Anders Ödman's career is his curiosity about all kinds of experimental archaeology. Quite a few people have learned the art of working flint at 'knap-ins' arranged by Anders. This text takes flint-knapping experiments as a starting point for a discussion of different ways to make a Neolithic axe. In technological analyses prehistoric axes are compared with those resulting from experimental archaeology. The conclusion is that there were different traditional methods of manufacture among Neolithic axe makers, but only one among modern flintsmiths.

Inledning

En välpolerad neolitisk flintyxa är vacker. När flintans färger och mönster tillåtits samspela med symmetri och precision i en flintsmeds hantverkskunnande, då går jag igång. Jag är inte ensam om att tycka så. Flintyxor har på många sätt kommit att bli synonymt med forntidsfynd och allt sedan de första samlarna började bygga sina kuriosakabinett har flintyxor givits en framträdande roll i samlingar (Vang Petersen 1993).

Förhistoriska flintyxor

Sydskandinaviska flintyxor är arkeologiskt välundersökta. I typologiska studier har typer klassificerats där spetsnackiga, tunnackiga och tjocknackiga yxor kommit att bli riktmärken för förändring i form över tid (Malmer 1962; Nielsen 1977; 1979; Hernek 1989; Karsten 1994). Omfattande studier av yxor från våtmarks- och fastmarksdeponeringar har utförts. Och platser där stora mängder flintyxor bränts på bål har analyserats (Larsson 2000). Dessa studier visar att flintyxor haft en framträdande roll i stenålderns kosmologier (Karsten 1994). Flintyxor har också använts för att undersöka aspekter av idéutbyte, kulturella och sociala mönster och hur jordbruk och boskapsskötsel etablerats i och försvunnit från delar av det syd- och mellanskandinaviska området (Malmer 1962; Rudebeck 1998; Sundström 2003; Hallgren 2008; Sørensen & Karg 2014). Aspekter på olika flinttyper och hur dessa valts för yxtillverkning samt hur yxtillverkningsplatser kan ha påverkat hur landskapet uppfattades har diskuterats (Högberg 2002; 2006). Hur yxorna tillverkats och hur de fungerar vid användning har undersökts i experimentella studier (Hansen & Madsen 1983; Olausson 1983a; Madsen 1984; Högberg 1998; 1999). Yxors användningsområden har också undersökts genom slitspårsanalyser (van Gijn 2010). Och analyser av slagplatser för tillverkning av fyrsidiga yxor har legat till grund för diskussioner om kunskapsöverföring mellan generationer (Högberg 2008).

Men egentligen är det inte flintyxor vi borde prata om. Som Alan Saville, arkeolog från Storbritannien, så riktigt påpekat är ju det vi kallar flintyxa faktiskt ett yxhuvud av flinta (Saville 2009). Rent tekniskt består en yxa av ett skaft, ett yxhuvud och någon form av material för att hålla samman yxhuvud och skaft. Och det finns ju några sådana fynd av så gott som hela neolitiska yxor från Sydskandinavien (Vang Petersen 1993). Egentligen borde därför flintyxor inte kallas för yxor, utan kanske för yxhuvud eller yxeggar istället. Men, i denna text knyter jag an till den tradition som finns inom arkeologin och kallar flintyxor för flintyxor.

Hur flintyxor tillverkas

Anders Ödman är en dedikerad experimentell arkeolog. Under flera år har han arrangerat så kallade knap-in, vid sitt hus eller i samarbete med VikingaTider i Löddeköpinge. Ett knap-in är en informell tillställning där hantverkare, forskare, studenter och andra intresserade möts för

Figur 1. Den danske flintsmeden Thorbjørn Petersen tillverkar en flintyxa. Foto: Esbjörn Jonsson, 1998.

Figur 2. Foto av flintföremål tillverkade av Thorbjørn Petersen. Från vänster till höger: en tunnackig yxa, en tjocknackig yxa och ett förarbete till en bifacial. Båda yxorna är tillverkade på så sätt att alla fyra sidorna använts som plattformar för avspaltning. Foto: Anders Högberg, 1998.

att under en eller ett par dagar umgås och knacka sten tillsammans (Whittaker 2004). Jag har besökt några stycken under mina år som flintknackande arkeolog. Det som tillverkas vid sådana tillställningar är mest enkla avslagsredskap eller olika typer av spån. Är man på ett knap-in i USA är det bifaciala redskap som är vanligast. Men då och då dyker det upp en flintsmed som är tillräckligt skicklig för att tillverka en fyrsidig yxa. Att tillverka en flintyxa så som dessa såg ut under stenåldern är inte lätt. Det är en avancerad teknologi som kräver fokuserad inlärning för att bemästra. Det är få skandinaviska flintsmeder som lärt sig behärska denna teknik. Bo Madsen, Thorbjørn Petersen, Dan Kärrefors och Peter Wiking är några (figur 1). Några få flintsmeder från övriga Europa och USA behärskar också teknologin (Waldorf 1988).

Moderna experimentella flintsmeder lär av varandra. På så sätt är det ett modernt hantverk där några är mästare och andra lärlingar (Olausson 1998). Detta gör att tekniker och metoder kopieras mellan flintsmederna, inte minst vid knap-in tillställningar. Detta har utförligt beskrivits i en etnografisk studie av moderna stensmeder från USA. Studien visar hur tongivande flintsmeder med utpräglad stil och erkänd skicklighet samlar lärjungar kring sig och på så sätt skapar specifika hantverkstraditioner (Whittaker 2004).

Eftersom det finns få flintsmeder som idag behärskar konsten att tillverka en fyrsidig flintyxa har många av dessa personer lärt av varandra. Det innebär att variationen i tillverkningssätt är begränsad. Detta har fått konsekvenser för den arkeologiska förståelsen av hur neolitiska yxor tillverkades. Eftersom fyrsidiga flintyxor har just fyra sidor är den etablerade uppfattningen bland flintsmeder och forskare att yxorna tillverkats genom fyrsidig tillhuggning (figur 2; också figur 3: 3). Denna tillverkning kan enkelt beskrivas som att alla fyra sidor på den blivande yxan, två smalsidor och två bredsidor, används som plattform för avspaltningar av avslag. Det är detta tillverkningssätt som används av moderna flintsmeder. Och det är detta tillverkningssätt som beskrivs i analyser av hur förhistorisk tillverkning av fyrsidiga yxor gått till (Hansen & Madsen 1983). Här har inte minst undertecknad i flera texter bidragit till dessa beskrivningar (Högberg 2008 med referenser). Men, det är inte så enkelt.

Hur flintyxor tillverkades

Under årens lopp har jag studerat tusentals yxor i privat- och museisamlingar från norra Europa. Jag har då återkommande stött på flintyxor som tillsynes tillverkats på annat sätt än det som beskrivs ovan. Först såg jag dessa yxor som undantag. Men successivt kom jag att inse att alla förhistoriska flintyxor inte har tillverkats på samma sätt. Denna insikt har omsatts i den studie som här presenteras.

När man analyserar hur en förhistorisk flintyxa tillverkats studerar man spår som de tekniker och metoder som använts avsatt på yxan. I denna studie har jag analyserat hur yxornas tvärsnitt ser ut eftersom olika tillverkningsmetoder gett yxorna olika profiler. Jag har också studerat hur avspaltningsnegativen på yxans alla sidor ser ut. Detta för att olika tekniker givit olika former av avspaltningsnegativ. Här finns inte utrymme att redovisa varför vari-

Tabell 1. Sammanställning av samtliga yxor som ingår i studien med inventarienummer (LUHM där inget annat anges), beskrivning av fynden samt beskrivning av tillverkningssätt. Yxorna är oslipade om inget annat anges. Samtliga yxor som ingår i studien är utställda i Lunds Universitets Historiska Museum, Otto Rydbecks sten- & bronssal. För beskrivning av tillverkningssätt – figur 3.

Inventarienummer	Beskrivning denna studien	Antal yxor i	Tillverkningssätt
25028	1 spetsnackig yxa typ III	1	4
18230	1 spetsnackig yxa typ II	1	2
591, 592, 677, 678	Slutet fynd. 4 spetsnackiga yxor, 3 typ II och 1 typ I	4	591, 592 & 677 : 2 678 : 1
17621A–N	Slutet fynd. Totalt 11 yxor, varav 3 är spetsnackiga och 8 är tunnackiga	11	Tre yxor : 3 Sex yxor : 5 En yxa : 4 En går inte att tolka
9528	1 tunnackig yxa	1	4
82221	Slutet fynd. Totalt 8 yxor, varav 2 är slipade och avbrutna. Övriga är 2 typ III spetsnackiga yxor, 4 tunnackiga yxor	6	Två spetsnackiga : 6 De fyra tunnackiga har tillhuggits med : 3 men en har avslutande tillhuggning med : 4 och tre har avslutande tillhuggning med : 5
16097A–C	Slutet fynd. 2 tjocknackiga håleggade yxor och en bergartsyxa	2	Båda tillhuggna med : 3 men en av dem har avslutande tillhuggning med : 5
18073A–C	Slutet fynd. 3 tjocknackiga håleggade yxor	3	Två yxor : 5 En yxa : 3
16946A–O	Slutet fynd. 15 yxor, varav 3 är tunnbladiga, 6 är håleggade och 6 är håleggade och tunnbladiga	15	Samtliga yxor : 3
16112A–O	Slutet fynd. 8 tjocknackiga yxor och 7 tjocknackiga mejslar. Av det tjocknackiga yxorna är 5 tunnbladiga och delvis slipade	8	Samtliga yxor : 3
28312:1–6	Slutet fynd. 2 tjocknackiga och tunnbladiga yxor samt 4 tjocknackiga mejslar	2	Samtliga yxor : 3
7519, 7521, 7543, 7962	Slutet fynd. 4 tjocknackiga yxor, varav en är tunnbladig	4	Samtliga yxor : 3
ÖM3235	Slutet fynd. 9 tjocknackiga yxor och mejslar, varav 2 yxor är tunnbladiga. I fyndet ingår också 27 spån	9	Samtliga yxor : 3
5684, 5703, 5707, 5720, 5721, 5727, 5729, 5772, 5779, 5781	Slutet fynd. 10 tjocknackiga yxor, varav 2 är delvis slipade	10	Samtliga yxor : 3
19240A–D	Slutet fynd. 4 tjocknackiga yxor, varav 3 är delvis slipade	4	Två yxor : 3 Två yxor : 6
25776A–D	Slutet fynd. 3 oslipade tunnackiga yxor	3	Samtliga yxor : 3
17282A–C	Slutet fynd. 2 tunnackiga yxor, varav 1 är slipad på bredsidan. I fyndet ingår också 1 spån	2	En yxa : 3 En yxa : 5
27089:1–3	Slutet fynd. 3 tunnackiga yxor, varav 1 är slipad	2	Samtliga : 3
12788A–D	Slutet fynd. 4 tunnackiga yxor	4	Två yxor : 3 Två yxor : 6
27521:1–3	Slutet fynd. 3 tunnackiga yxor, varav 1 är slipad	2	En yxa : 5 En yxa : 6
12621:1–2	2 tunnackiga yxor	2	Två yxor : 3
17623A–C	Slutet fynd. 3 tunnackiga yxor	3	Samtliga yxor : 3
894, 1014, 1333, 1396, 1397	Slutet fynd. 2 tjocknackiga SN-yxor med utsvängd egg, varav en delvis slipad, 1 mejsel, 2 skedformiga skrapor	2	Samtliga yxor : 3
18143A–B	Slutet fynd. 2 tjocknackiga SN-yxor med utsvängd egg, varav en delvis slipad	2	Samtliga yxor : 3
17132:A–C	3 tjocknackiga SN-yxor med utsvängd egg	3	Samtliga yxor : 3
ÖM1752–1755	4 tjocknackiga SN-yxor med utsvängd egg, varav en delvis slipad	4	Samtliga yxor : 3

ationer i tekniker och metoder ger olika resultat och hur dessa går att analysera utifrån en flintyxa. För intresserade läsare hänvisar jag till vidare läsning om yxtillverkning (Hansen & Madsen 1983; Högberg 1999) och om flintslagningens många variationer (Whittaker 1994; Andrefsky 1998; Odell 2004).

Metoden har begränsningar. Det är endast oslipade yxor som kan studeras. Då en yxa slipas raderas de spår som här analyserats. De slipas helt enkelt bort. Huruvida resultaten kan generaliseras till att också gälla slipade yxor har inte undersökts. Metoden har också den begränsning att det endast är de vid analysen synliga spåren på yxan som studeras. Det innebär att den inledande tillhuggningen av ett förarbete till en yxa inte kan undersökas utifrån analyser av en färdighuggen yxa. De avspaltningsnegativ som den inledande tillhuggningen genererade har huggits bort efterhand som tillverkningen fortskridit. Detta kan till viss del kompenseras med att studera förarbeten i olika stadier, något som dock inte gjorts i denna studie.

De flintyxor som ingår i denna studie kommer alla från Lunds Universitets Historiska Museum (LUHM) (tabell 1). Jag har studerat alla flintyxor som ingår i utställningen ”Otto Rydbecks sten- & bronssal”. De av dessa yxor som är oslipade eller slipande på mindre delar av yxan har valts ut för analys. Totalt ingår 110 flintyxor i analysen.

Sex olika tillverkningssätt

Analysen visar att förhistoriska flintyxor tillverkades på flera olika sätt. Sex olika tillverkningssätt har upptäckts i materialet (figur 3–4). En sammanställning av de olika tillverkningssätten visar att fyrsidig tillhuggning där alla fyra hörn använts som plattformar för avspaltning (figur 3: 3) är absolut vanligast (tabell 2). I det studerade materialet finns yxtyper som typologiskt spänner över hela neolitikum, från bifaciala spetsnackiga yxor av typ I till små senneolitiska tjocknackiga yxor med utsvängd egg. Om man tittar på hur dessa flintyxor generellt tillverkats under neolitikum är det vanligaste tillverkningssättet det samma som moderna flintsmeder använder.

Tabell 2. Sammanställning av olika tillverkningssätt. Uppgifterna är hämtade från tabell 1. Notera att procentsatserna är avrundade.

Tillverkningssätt	Antal	Procent
1	1	1,0
2	4	4,0
3	79	72,0
4	3	2,5
5	10	9,0
6	7	6,0
3+4	2	2,0
3+5	3	2,5
Ej definierbar	1	1,0
Totalt	**110**	**100,0**

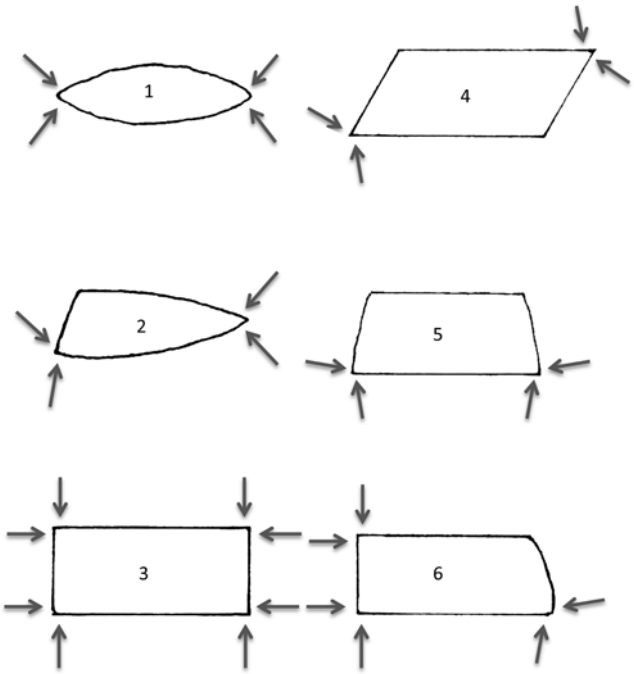

Figur 3. Schematiska skisser över olika tillverkningssätt. Pilarna i figuren markerar var på ämnet kraften i en avspaltning applicerats och i vilken riktning avspaltningen gått. Bland de 110 flintyxor som studerats har jag hittat sex olika sätt som yxorna tillverkats på. 1: Bifacial tillhuggning där två sidor använts som plattform. 2: En förskjuten bifacial tillhuggning där ena sidan använts för avspaltning på samma sätt som i tillverkningssätt nummer 1 men där motstående sida använts för avspaltning som format en mer rak smalsida. 3: Fyrsidig tillhuggning där alla fyra hörn använts som plattformar för avspaltning. 4: Fyrsidig tillhuggning där två diagonalt motstående hörn använts för avspaltning. 5: Fyrsidig tillhuggning där två i linje motstående hörn använts för avspaltning. 6: Fyrsidig tillhuggning där tre hörn använts för avspaltning.

Men om man bryter upp materialet utifrån vilka typer av yxor det handlar om och delar in dessa med hänsyn till hur de typologiskt tillskrivits olika tider framträder en annan bild. Spetsnackiga typ I yxor är tillverkade med en bifacial teknologi (figur 3: 1). I spetsnackiga yxor typ II utvecklas denna teknologi till en kombination av bifacial tillhuggning längs med ena långsidan och en mer fyrsidig tillhuggning längs den andra långsidan (figur 3: 2). Spetsnackiga typ III yxor har tillverkats på olika sätt; ett där alla fyra hörn använts som plattform (figur 3: 3); ett där två diagonalt motstående hörn använts som plattform (figur 3: 4). Det finns också spetsnackiga yxor av typ III där två motstående hörn på samma bredsida använts som plattform (figur 3: 5). När detta sistnämnda tillverkningssätt använts har yxan vanligen putsats till i slutfasen av tillverkning genom att samtliga hörn använts som plattform (figur 3: 3). Dessa tillverkningssätt lever kvar i tunnackiga yxor. De stora tunga tunnackiga yxorna (jfr Olausson 1983b) är dock så gott som samtliga tillverkade genom att alla hörn använts som plattformar (figur 3: 3). Tjocknackiga yxor samt tunn-

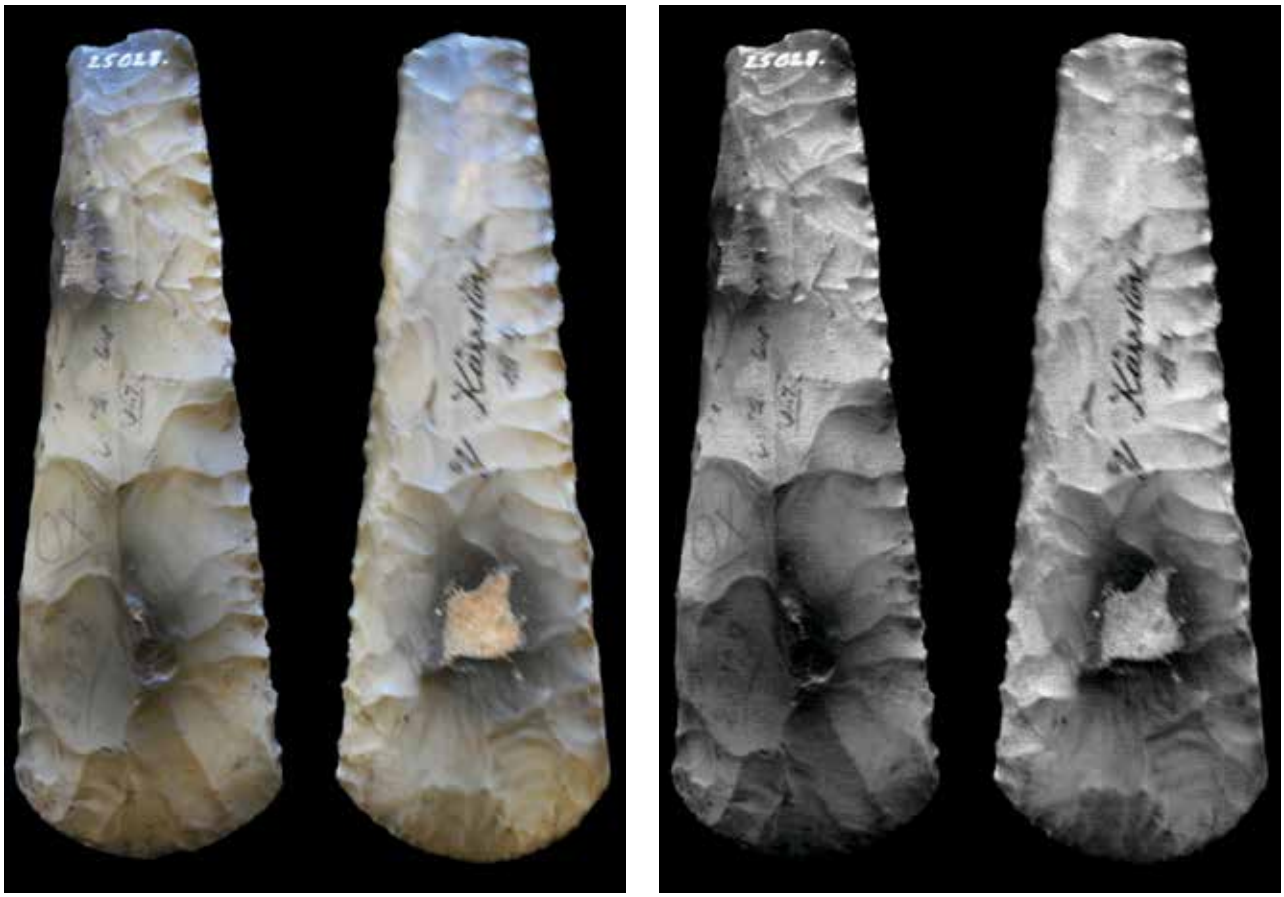

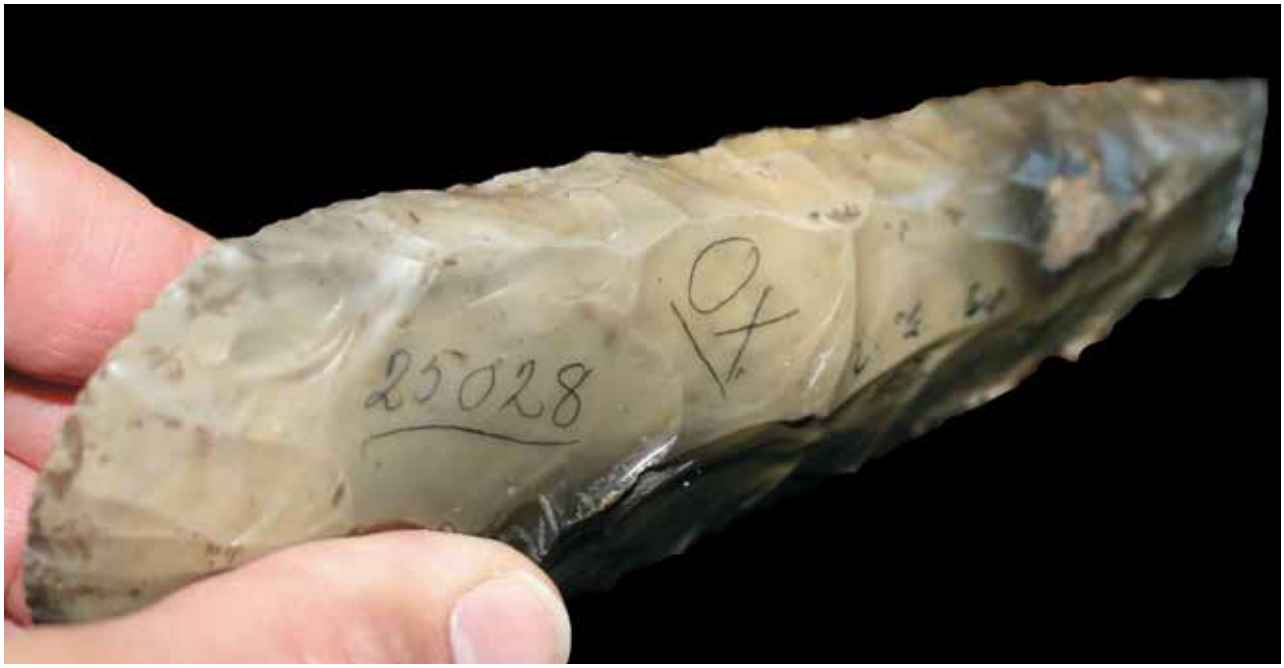

Figur 4. Olika tillverkningssätt ger olika typer av avspaltningsnegativ på yxorna. Figuren visar uppe till vänster: foto på bredsidorna på en spetsnackig yxa typ III (LUHM 25028) samt uppe till höger: en digitalt manipulerad bild av detta foto. Yxan är tillverkad genom att två diagonalt motstående hörn använts som plattformar (tillverkningssätt nr 4 i figur 3). Detta har skapat avspaltningsärr på yxans bredsida där en negativ slagbula och en tydlig söm är synlig på bredsidorna längs ena långsidans kant (kanten till höger på respektive bredsida av yxan i bild). Detta är den kant eller det hörn som använts som plattform. Längs båda bredsidornas motstående kant syns inte negativa slagbulor eller någon söm. Här har istället de avspaltade avslagens distala del skapat en så kallad overshot. Detta har bidragit till det något rombiska tvärsnittet på yxan (figur 3: 4). Längst ner i figuren: en närbild på yxans smalsida som visar utseendet när detta tillverkningssätt använts. Jämför hur yxorna i figur 2, som båda tillverkats genom att fyra hörn (figur 3: 3) använts som plattformar, har tydliga sömmar längs båda kanterna på respektive bredsidor. Foto: Anders Högberg, 2014.

bladiga yxor är också alla tillverkade på detta sätt. Detta gäller också de små senneolitiska tjocknackiga yxorna med utsvängd egg. De tjocknackiga håleggade yxorna som är vanliga i mellanneolitkum är tillhuggna genom att alla fyra hörn använts som plattform (figur 3: 3). Några av dessa är dock finjusterade i slutfasen av tillverkningen genom att två motstående hörn på samma bredsida använts som plattform (figur 3: 5). Ett fåtal yxor har tillhuggits genom att tre hörn använts som plattformar (figur 3: 6).

Resultatet visar alltså på en förändring över tid. Från bifacial teknologi, till en kombination av bifacial och fyrsidig tillhuggning, till fyrsidig tillhuggning. Detta är till delar känt sedan tidigare. Men sättet som fyrsidigheten skapas är olika över tid. Från en variation av tillverkningssätt i tiden för spetsnackiga yxor typ II och typ III och de första tunnackiga yxorna, till ett så gott som enhetligt tillverkningssätt i mellanneolitikum. Under senneolitikum är tillverkningssättet helt enhetligt. Detta är ny kunskap.

Avslut

Den experimentella flinthuggningen ligger till grund för arkeologins förståelse av hur neolitiska flintyxor tillverkades. Utan de experiment som genomförts sedan mer än trettio år tillbaka hade inte vår kunskap om tillverkningsteknologier varit så omfattande som den är i dag. Samtidigt har den moderna flintsmedens lärandeprocesser påverkat arkeologins förståelse av hur flintyxor tillverkades. Ett sätt har kommit att bli ”standard”, varför andra sätt inte beaktats. I en analys av förhistoriska flintyxor blir detta tydligt. Dessa uppvisar en variation av metoder. Och det är något som förändras över tid. Slutsatsen av denna studie är således att det fanns olika teknologiska traditioner bland neolitikums yxmakare, medan det bara finns en bland moderna flintsmeder.

De nya tillverkningssätt som denna studie upptäckt har ännu inte blivit föremål för experimentella analyser. När sådana genomförs kommer vi sannolikt att förstå neolitikums flintyxetillverkning på nya fördjupade sätt. Kanske kommer Anders Ödman att arrangerar fler knap-in framöver? I så fall har jag ett antal frågeställningar om flintyxor och hur de tillverkats jag vill ta med mig dit. Hur går det till att göra yxor med de tillverkningssätt som här definierats och som inte varit kända sedan tidigare? Vilka är likheterna och skillnaderna mellan olika metoder? Hur ser avslagsmaterialet ut från dessa? Går dessa att definiera och skulle det i så fall vara möjligt att utifrån avslagsmaterial analysera vilka metoder som använts på en förhistorisk slagplats?

Tidigare studier har visat att det finns regionala likheter och variationer i hur flintyxor ser ut och hur de distribuerats och deponerats under neolitikum (Karsten 1994; Rudebeck 1998; Sørensen & Karg 2014). Ny detaljerad kunskap om sätten som förhistoriska flintyxor tillverkades på skulle exempelvis kunna fördjupa analyser av regionala skillnader och likheter och ge oss ny kunskap om hur tekniker och metoder förändras i tid och rum.

Tack

Tack till personalen på Historiska museet vid Lunds universitet för fantastiskt mottagande och hjälp. Tack också till alla de dedikerade flintsmeder jag mött genom åren. Till Thorbjørn Petersens minne.

Referenser

Andrefsky, W. Jr. 1998. *Lithics. Macroscopic approaches to analysis*. Cambridge.

Gijn, A. van 2010. *Flint in Focus. Lithic Biographies in the Neolithic and Bronze Age*. Leiden.

Hallgren, F. 2008. *Identitet i praktiken. Lokala, regionala och överregionala sociala sammanhang inom nordisk trattbägarkultur.* Coast to Coast book 17. Uppsala.

Hansen, P. V. & Madsen, B. 1983. Flint Axe Manufacture in the Neolithic. An Experimental Investigation of a Flint Axe Manufacture Site at Hastrup Vænget, East Zealand. *Journal of Danish Archaeology* 2, 43–59.

Hernek, R. 1989. Den spetsnackiga yxan av flinta. *Fornvännen* 83, 216–223.

Högberg, A. 1998. *Manual till referenssamling för flinta. Analys av avslag från tillverkning av fyrsidiga yxor och bifacialt dolkämne.* Malmö Museer, Stadsantikvariska avdelningen.

– 1999. Child and Adult at a Knapping Area. A technological Flake Analysis of the Manufacture of a Neolithic Square Sectioned Axe and a Child's Flint knapping Activities on an Assemblage excavated as Part of the Öresund Fixed Link Project. *Acta Archaeologica* 70, 79–106.

– 2002. Production Sites on the Beach Ridge of Järavallen. Aspects on Tool Preforms, Action, Technology, Ritual and the Continuity of Place. *Current Swedish Archaeology* 10, 137–162.

– 2006. Continuity of place: actions and narratives. In: Apel, J. & Knutsson, K. (eds.) *Skilled Production and Social Reproduction. Aspects of Traditional Stone-Tool Technologies*. SAU Stone Studies 2. Uppsala. Pp. 187–206.

– 2008. Playing with Flint and Learning to Knap: Tracing a child's imitation of adult work in a lithic assemblages. *Journal of Archaeological Method and Theory* 15: 1, March 2008, 112–131.

Karsten, P. 1994. *Att kasta yxa i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. Acta archaeologica Lundensia Series altera in 8°, 23. Stockholm.

Larsson, L. 2000. The passage of axes: fire transformation of flint objects in the Neolithic of southern Sweden. *Antiquity* 74: 285, 602–610.

Madsen, B. 1984. Flint Axe Manufacture in the Neolithic: Experiments with Grinding and Polishing of Thin-Butted Flint Axes. *Journal of Danish Archaeology* 3, 47–62.

Malmer, M. 1962. *Jungneolitische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia. Series altera in 8°, 2. Lund.

Nielsen, P. O. 1977. Die Flintbeile der frühen Trichterbecherkultur in Dänemark. *Acta Archaeologica* 48, 61–138

– 1979. De tyknakkede flintøksers kronologi. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1977, 5–71.

Odell, G. H. 2004. *Lithic Analysis*. New York.

Olausson, D. 1983a. *Flint and groundstone axes in the Scandian Neolithic. An evaluation of raw materials based on experiments.* Scripta

Minora Regae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis. 1983: 2. Lund.
– 1983b. Lithic Technological Analysis of the Thinbutted Axe. *Acta Archaeologica* 53, 121–188.
Olausson, D. 1998. Different stroke for Different Folks. Possible Reasons for Variation in Quality of Knapping. *Lithic Technology* 23: 2, 90–115.
Rudebeck, E. 1998. Flint extraction, axe offering and the value of cortex. In: Edmonds, M. & Richards, C. (eds.) *Understanding the Neolithic of Northwestern Europe*. Glasgow. Pp. 312–327.
Saville, A. 2009. Speculating on the significance of an axehead and a bead from Luce Sands, Dumfries & Galloway, South-West Scotland. In: Finlay, N., McCartan, S., Milner, N. & Wickham-Jones, C. (eds.) *From Bann Flakes to Bushmills: Papers in honour of Professor Peter Woodman.* Prehistoric Society Research Paper (1). Oxford. Pp. 50–58.
Sundström, L. 2003. *Det hotade kollektivet. Neolitiseringsprocessen ur ett östmellansvenskt perspektiv.* Coast to coast-book 6. Uppsala.
Sørensen, L. & Karg, S. 2014. The expansion of agrarian societies towards the north – new evidence for agriculture during the Mesolithic/Neolithic transition in Southern Scandinavia. *Journal of Archaeological Science* 51, 98–114.
Vang Petersen, P. 1993. *Flint fra Danmarks oldtid*. Köpenhamn.
Waldorf, D. C. 1988. *20th Century Lithics* 1: 1. Branson.
Whittaker, J. C. 1994. *Flintknapping: Making and Understanding Stone Tools*. Austin.
– 2004. *American Flintknappers. Stone Age Art in the Age of Computers.* Austin.

A church landscape that disappeared – Hanseatic merchants, churches and the Scanian fairs

Carsten Jahnke

There is no question that historical and archaeological material on medieval churches in Scania is abundant. But alongside the still visible structures and relicts, a network of churches and chapels existed that were erected and administered by foreign, German merchants. The Germans did not just have these religious sites in the marketplaces of Skanör and Falsterbo, but also in places such as Malmö or Landskrona. This paper will give a very short overview of these foreign institutions on Scanian soil.

The Beginning

From the beginning of the 13th century, more and more 'German' merchants – that is, merchants from the Low-German speaking areas south of the Baltic Sea – began coming to Scania, largely to trade salt for herring. They soon gained special privileges in several places around the Sound; in Skanör and Falsterbo, but also in Malmö, Dragør on the island of Amager and in Landskrona, Ystad, Trelleborg and Simrishamn, places that together made up the so-called 'Scanian Fairs'. In some of these spots, like Skanör, Falsterbo and Dragør, the foreign merchants resided in small towns that were independent from the royal government (termed the *fits*, *Vitten*), while in others, like Malmö or Landskrona, they lived together in companies of merchants of different origins (Jahnke 2000). As is well known, the Scanian Fairs developed from local markets into internationally important trading centres from the 13th to the 14th century, then declined from the 15th to the 17th century.

However, the religious side of this development is seldom mentioned in introductory texts and much less is known about the religious landscape which foreign merchants created on Danish soil.

When foreign merchants in larger extent came to Scania at the end of the 12th century the Christianisation of Scania was already a fact. The east coast of the Sound belonged to the archbishopric of Lund and the island of Amager stood under the bishopric of Roskilde on the island of Zealand. From 1215 and onwards, the merchants in Scania, like everyone else, were bound to the stricter rules of the Fourth Lateran Council, creating a permanent and stable system of parishes.

The decrees of Lateran IV were mostly interpreted in a very strict manner. Parish priests were i.a. not allowed to give the Holy Sacrament to foreigners, at least at high feasts, because they could not shrive them (Browe 2003: 341ff). More problems occurred if the priest was not able to understand the language of those confessing to him, as a Franciscan related in the Late Middle Ages (Esch 2012: 167f). It seems obvious that the situation of foreign merchants at the Scanian Fairs was not exactly unproblematic, and it is also clear that the merchants had an interest in becoming cared for by their own priests. Two strategies were used to solve this problem. In the oldest times, before the permanent establishment in Scania, priests followed the merchants – holding a mass aboard ships or on foreign shores, as recounted by the Lübeck-chronicler Helmold von Bosau (1937: 213):

"Some years ago a huge crowd of herring-merchants came to the island of Rügen. […] By chance a certain Gotschalk, a priest of the Lord of Bardowick, was at this place and he was asked to hold the Holy Mass for this crowd. This could not be hidden from the heathen priest [of this land, who was the Lord of Rügen, and certainly required vengeance]…"

This method was certainly a possible one, but in the long run it was intractable and not very economical. Therefore, when the merchants were first established permanently at the Scanian Fairs they looked for other ways to prepare themselves for the Kingdom Come.

One important step was to be relieved from the obligation to keep the holy days free from work. Resting on Sundays was not a theological requirement, but since the time of Charlemagne it had been the duty of the ruler to arrange interludes for religious use (Weiler 1998: 102ff). It was the duty of the king of Denmark, therefore, to ensure that his inhabitants held the holy days free – or to relieve them of the obligation. In 1268 King Erik V Glipping gave the Lübeck merchants of the Scanian Fairs the privilege

that "those who came to the shores [of these fairs] could unload their goods every day, whether it be a holiday or a weekday, without punishment and hindrance from the royal bailiffs" (quod quacumque die ad litus cum nauibus suis et mercimoniis applicauerint / siue sit dies festiua siue ferialis / naues suas exonerandi / ac merces suas et res alias ad terram deferendi liberam habeant facultatem) (DD 2 II: 106f). In 1316 King Erik VI Menved extended this privilege to all merchants coming to the Fairs (DD 2 VII: 275). This did not sanction all work at the Scanian Fairs, but at least that which could secure the ships laying in the roadsteads.

St. Mary of the Germans in Falsterbo

However, the privileges saving the merchants, their ships and their goods from the vehemence of the waves on the way to Skanör could not save the souls of the merchants, shippers, boatsmen and sailors dying in the service of the common interest, as expressed in Bruges in 1485 (Jahnke & Graßmann 2003: 63). They were in need of more substantial care, at least when they were dying – and the more merchants came to the fairs, the more the need for a separate graveyard grew as well.

It seems that the Lübeckians had already begun to build their own church at the Scanian Fairs in the time of Archbishop Anders Suneson at the start of the 13th century. In any case, the archbishop erected two prebendaries in the cathedral church in Lund financed by "de nundiarum Scaniensium ecclesiis", the churches of the Scanian Fairs, but it is as yet unclear which church he meant (Weeke 1884: 143ff). The Lübeckians' church, dedicated to the Blessed Virgin Mary (figure 1) (Schäfer 1927: 9, 12), was not only the first merchant church but was also initially meant to serve as the main church of all the 'German' merchants in that part of the fairs (Schäfer 1927: 319). It was the only church in which priests were officially allowed to give the extreme unction, as well as the only one with a churchyard (Schäfer 1927: CLV). The church was situated on the Lübeck fit in Falsterbo.

In 1648 the Lübeck council sent the master-builder Hinrich Bomgarden to Falsterbo to assess the damage the Swedish had done to the church in the Scanian War. Because of his survey, made on September 29th 1648, we know the structure and the dimensions of the building. Bomgarden wrote to the council that the old church was 67 feet (19,27 m) in length, 54 feet (15,53 m) in width and two Ständer (pillars) in height. The church was built in half-timber and had a hoist on the roof with a winch of a diameter of 10 feet, but was in a very bad condition because of the damage done by the Swedish (Archiv der Hansestadt Lübeck, Externa Suecica, 489).

From 1651 to 1653 the company of the Scanian-merchants in Lübeck held a collection to reconstruct the building and on 1 of March 1653 Jachim Reyer was sent to Falsterbo to begin the repairs. On 7 of March he and ten other men began stripping off the building's roof, which alone took 6 days. On 6 of June he could finally begin the reconstruction. For this purpose he brought 25.000 bricks made by the Lübeck brickworks, 6.700 roofing-tiles and 377 cartloads of bricks from the old castle in Falsterbo with him. Altogether, the repairs cost 2.498 lübecker mark and were completed on 17 of September 1653 (Archiv der Hansestadt Lübeck, Schonenfahrer, 1167). But the Lübeckians could not enjoy their church for long. On 24 of May 1663 the Swedish crown demanded the right to break out the stones of all foreign buildings in Sweden, including the newly rebuilt stone house of the Lübeckians in Falsterbo, which disappeared completely (Weibull 1877: 13).

St. Mary was surrounded by a graveyard measuring 70 x 70 m (Ersgård 1988: 89). This graveyard and the church were so full of corpses that in 1504 the Lübeck bailiff removed 50 coffins from the church and deposited the corpses in a mass grave in the churchyard to make room for new funerals (Schäfer 1927: 1f). In 1461, the churchwardens built a clock tower in the churchyard beside the church and hung up three bells belonging to the merchants (Schäfer 1927: 13).

The priests of St. Mary came from the Dominican convent in Lübeck, who by this contravened their order's very strict assignment to the Saxonian and the Danish provinces. The conflict about the right to preach at the Scanian Fairs (and to collect the gifts of the merchants and fishers) escalated in the late 14th C., so that in 1383 a compromise was made, according to which only four brothers, two from Lübeck and two from Stralsund, would be allowed to enter the *provincia Dacia* at the time of the fairs, to preach and to give the Holy Sacraments only to members of the Saxonian fits. But they would not be allowed to preach, to beg or to give the sacraments to the Danish (Urkundenbuch der Stadt Lübeck: 466f). The foreign Dominicans were not subordinated to the archbishop of Lund, but beginning in 1463 he attempted to bring them back under his power as the Danish Dominicans tried to keep the foreigners out of their province – in vain, as it turned out (DDL: 160; HR II 5: 162; III 1: 39; 2: 319; 6: 470).

The *fabricia* of the church was administered by the merchants themselves and supervised by the Lübeck bailiff. Two tallies of the churchwardens, from 1461 onwards, have been handed down, giving a glimpse of the interior of St. Mary (Schäfer 1927: 8f, 12f). In 1377 the Danish bishops gave a 40-day indulgence in favour of the *fabricia* (Archiv der Hansestadt Rostock, 800, Urkunden Heilgeist, 5 of July 1377; Mecklenburgisches Landeshauptarchiv, Auswärtige Kirchensachen, 1, Skanör). And in 1379 the Stralsund merchants erected a St. Nicolai-prebendary in the church (Archiv der Hansestadt Stralsund, Testamente, 380, 9 of November 1379 Falsterbode). The most important and transportable pieces, among them the church's famous

silver herrings, were brought back to Lübeck at the end of every fair (Schäfer 1927: 12). They disappeared after the reformation, but we can assume that the silver herrings of the (also famous) noble Rantzau family's treasures may be traced back to St. Mary (Selk 1982: 12).

The Other Churches and Chapels of the Scanian Fairs

FALSTERBO

Besides St. Mary, the other cities and merchants also tried to establish their own churches and chapels. In Falsterbo the Danish erected at least one more church, one chapel and one hospital. As early as 1352, a Danish church on the western side of the Lübeck-fit is mentioned (figure 1: II) (HR I 1: 111). This church was excavated in 1880 and measured 14 x 8 m with a surrounding graveyard of 24 x 22,5 m (Söderberg 1903: 58ff; Ergård 1984: 15; 1988: 90). The date of the church's construction is unclear, as are its dedication and use. The latest dating is around the middle of the 13th century, but this is far from certain (Ersgård 1988: 90).

Until now, nothing more is known about the Hospital of the Holy Spirit. This hospital was erected on the northern side of the Anklam fit and was mentioned for the first time in 1332 and for the last time in 1532 (figure 1: V) (Erslev & Mollerup 1879: 414).

Only a little bit more is known about the Stralsund chapel in Falsterbo. In 1500 Pope Alexander VI confirmed the city's right to hold two chapels dedicated to St. Mary and St. John the Baptist in Falsterbo and Dragør during the time of the fairs (APD V: 429f). The pope reported that this right had once been given to the city in the time of the late King Christoffer (II?) "ac auctoritate tunc archiepiscopi Lundensis et episcopi Roskildensis", which suggests that in 1500 the archbishop was still trying to subdue these chapels to his authority. The chapels were served by two Franciscans from the convent in Stralsund, who received permission to hold mass and give the divine sacraments and other divine offices without disturbing the parochial rights of the church of Skanör, "sine tamen prejudice rectorum parrochialium ecclesiarum, si qui sint" (APD V: 429f.). The chapels were situated to one side of the huts of the Stralsund Hospital of the Holy Spirit, but their exact location is as

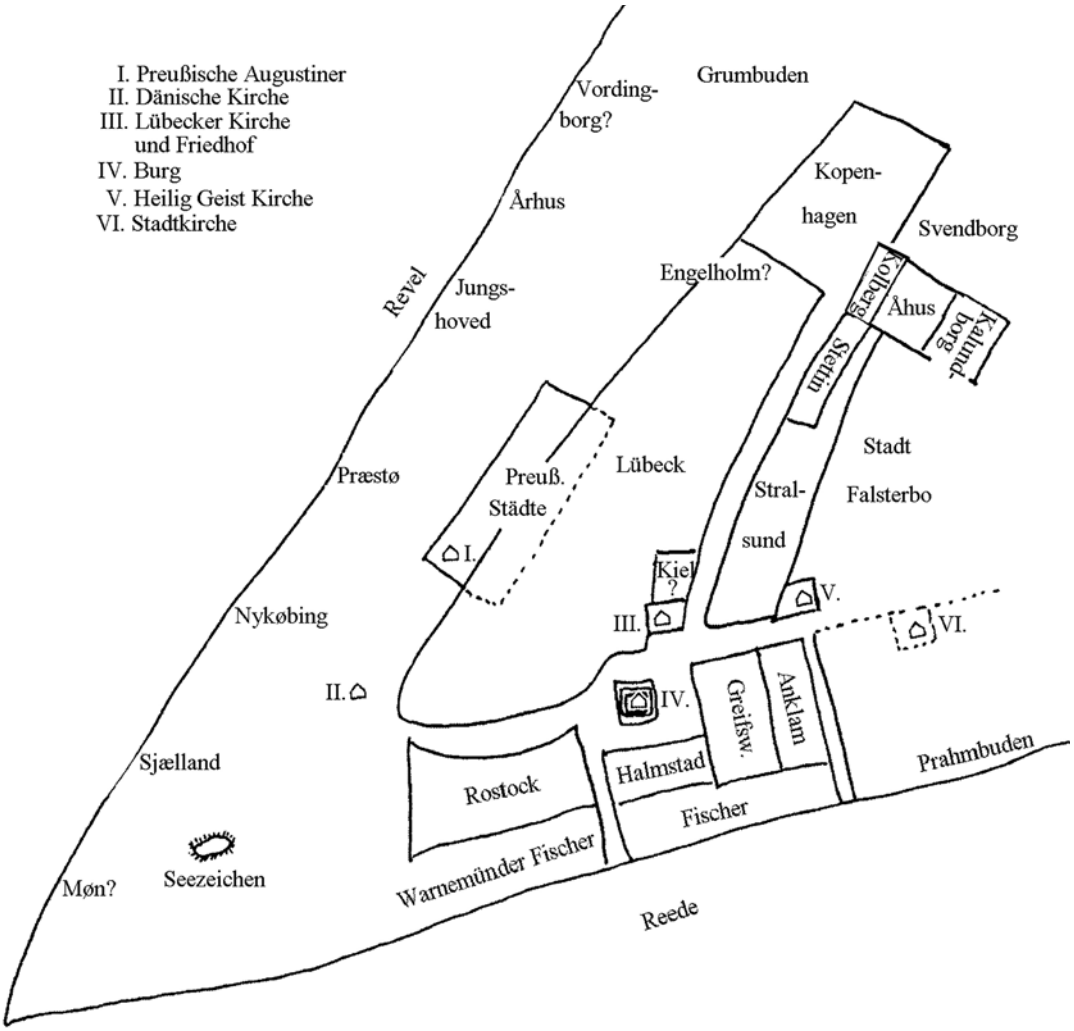

Figure 1. Position of the St. Mary's church (III) on the Lübeck fit. After Jahnke 2000: 123.

yet unclear (Archiv der Hansestadt Stralsund, Urkunden Heilgeist Kloster, 229; Schroeder 1964–82 III: 35).

In 1477 King Christian I allowed the Rostock Dominicans to enter the Scanian Fairs in Falsterbo and Skanör, too – and they had prepared their entrance well. Only some years later the Falsterbo councillor Peter Laurenson and his wife gifted them with a plot of land in Falsterbo measuring 20 x 50 feet on which to build their own chapel (Jakobsen 2008: 89).

The Order of Saint Augustine of Anklam also held their masses on the fit of the town, as Archbishop Magnus Nielsen had permitted in 1386 (Landesarchiv Greifswald, Rep. 38b, Anklam, 1346, Kirchliche Privilegien, 4; Hoogeweg 1924–25: 5), as did the Franciscans from Stettin (Blümcke 1887: 139f.) and the Franciscans of the city of Braunsberg, who held mass on the Prussian fit from 1399 up to 1519 (HR I 4: 480; Hirsch 1858: 146, note 354). But in 1489 the archbishop of Lund attacked these chapels, and it looks as though some of them lacked the juridical foundation a privilege would have granted (HR III 2: 319).

At the moment at least one church, one hospital and six chapels can be counted in Falsterbo besides the town's official church. They are certainly only the tip of the iceberg and it seems clear that the other merchants could also have brought their own priests with them.

SKANÖR

If St. Mary was the central church of the 'Germans' in Falsterbo, the same role was given to the Rostock church of St. Mary in Skanör (figure 2). This church was first mentioned in 1352 but was older (HR I 1: 113). The church was positioned on the Rostock fit in Skanör and was also called *ecclesia Theutonica*, which indicates a high age.

It seems possible that this church and its graveyard were found in 1966 during an excavation on Lagmanshejden in Skanör (Redin 1976). If this is right, the church measured 10 x 2 x 4 m and was surrounded by a graveyard, but this result is far from certain (Ersgård 1988: 51f). It seems that this church was built around 1200, at the very beginning of the Scanian Fairs. For centuries, the church served as the centre of the religious activities in Skanör. In 1377 the archbishop gave an indulgence to all visitors (Archiv der Hansestadt Rostock, 800 Urkunden Heil Geist, 5 of July 1377; Landeshauptarchiv Schwerin, Auswärtige Kirchensachen, 1, Skanør, 5 of July 1377; DD 4 I: 252ff.), as Bishop John of Laodicea in 1411 consecrated another altar to St. Nicholas in the Rostock church and granted a 40-day indulgence (Archiv der Hansestadt Rostock, 800 Urkunden Heil. Geist, 30 of September 1411 Skanör). However, by the beginning of the 15th century the graveyard of the church

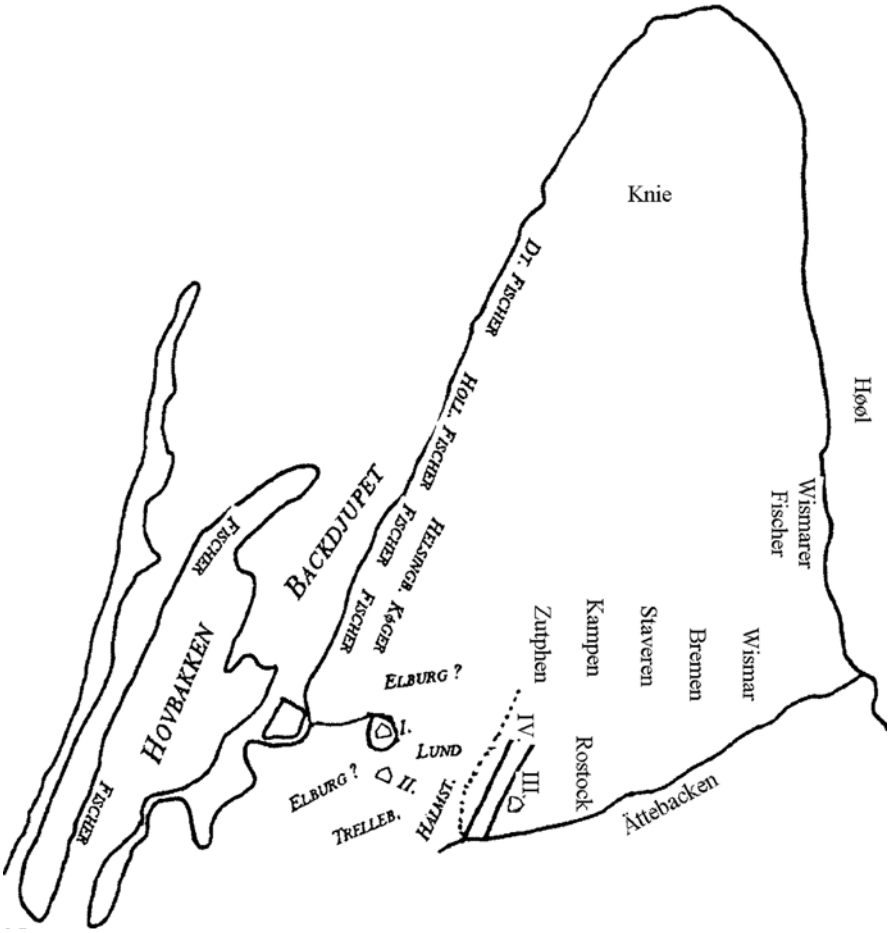

Figure 2. Position of the St. Mary's church (III) on the Rostock fit in Skanör. After Jahnke 2000: 76.

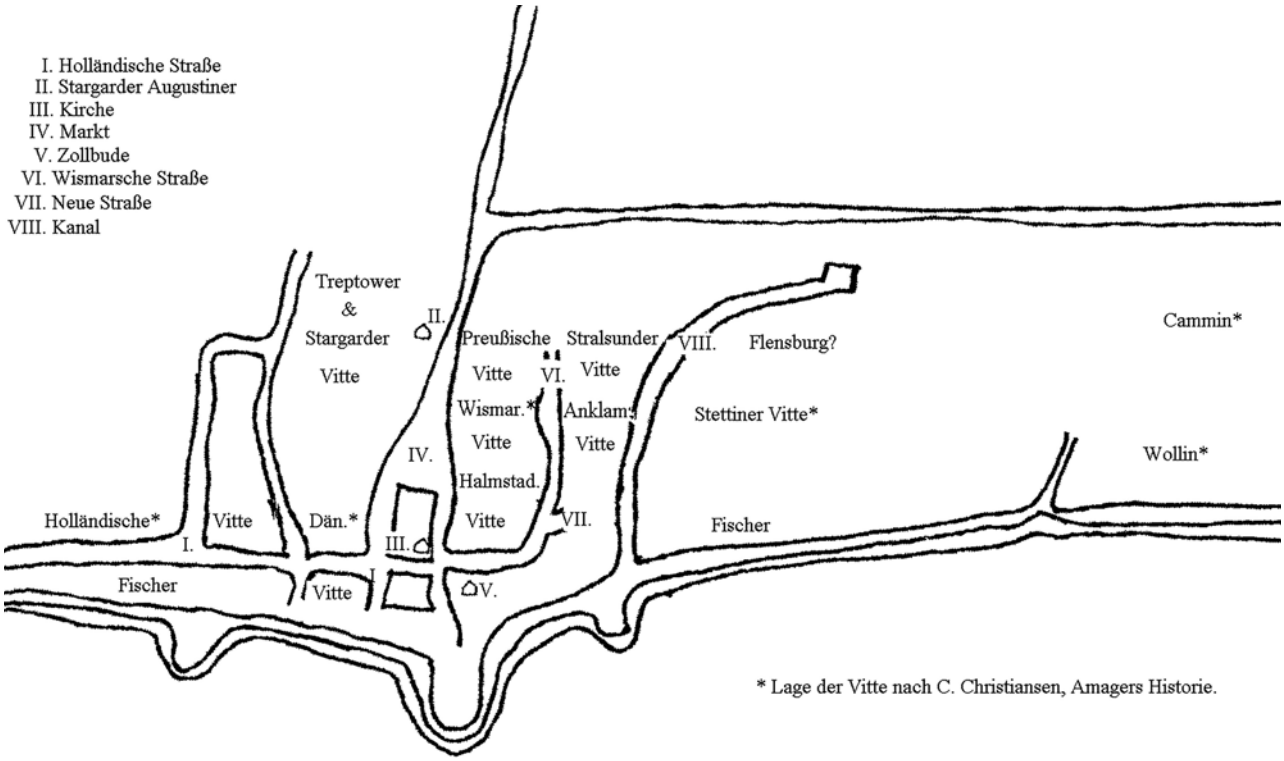

Figure 3. Map of the Dragør fairs, After Jahnke 2000: 139.

was no longer in use. This corresponded with the fact that the market-area of Skanör was destroyed by a disastrous fire in 1412, a blow the town never really recovered from. It seems that St. Mary in Skanör was definitely destroyed in 1412 and never rebuilt. If this is true, the archbishop's attack in 1489 that also hit the Rostock chapel was directed at a building other than St. Mary.

Besides St. Mary, other cities and regions also had their chapels in Skanör. Some maps show Fynboernas Kyrka, a chapel of the fishermen of the island Fionia (Ersgård 1984: 14). But nothing more is known about that. A 17th century map by Johannes Meyer shows another chapel, but once again, nothing more is known (Ersgård 1984: 14). The Franciscans from Halmstad had their chapel in Skanör, "capellam cum domuncula in Skanøer", and we can assume that the Dominicans from Lund also had their chapel there (DD 2 IV: 185; Gertz 1918–20 II: 358; Tomner 1971: 182).

It seems obvious that merchants from other cities visiting Skanör would have had the same need for religious care, especially coming to the fairs from Dutch cities, but there is still no information about any religious buildings they may have established.

DRAGØR

Even on the other side of the Sound, in Dragør (figure 3) on the island of Amager, the 'Danes' and the 'Germans' built their own church landscape. The dominant factor in this part of the fairs was the Copenhageners, who regarded the place as their own backyard. Therefore, the Copenhagen religious institutions were well represented in Dragør. The Copenhagen Franciscans had their chapel and house in Dragør, "[det] Graabrødre claasters kircke och hwss aff Køpenhaffnn, som ligger paa Drageøer sundenn fraa Taalldboenn" (figure 1: south of V) (Erslev & Mollerup 1879: 339f., Københavns Diplomatarium II: 236). And in 1449 Copenhagen's chapter of St. Mary was allowed to bring a transportable altar to the fairs, "in singulis nundinis Draghøør in altari portatili in loco prephato ad hoc apto, honesto et decenti missas aliaque diuina celebrare, ac ecclesiastica sacramenta ministrare", without regard to the rights of other priests (Københavns Diplomatarium IV: 42).

As for the 'Germans', the Order of Saint Augustine from Stargard erected their chapel in Dragør, and we can assume that the Franciscans from Stettin were there as well (figure 1: II) (Blümcke 1887: 139f; Nicolaisen 1907: 130f). And as previously mentioned, the merchants from Stralsund built a chapel dedicated to the blessed Virgin and St. John (APD V: 289f; DDL V: 429f.). The locations of all of these chapels, besides that of Stargard, are still unknown.

Besides these 'German' and 'Danish' chapels, we can assume that the Dutch, Flemish and English merchants who also attended these fairs had their own chapels as well, but their locations are still unknown.

The religious landscape in Malmö and the other Scanian towns

However, focusing only on the fits and chapels would be a limited approach. Just as important are the religious in-

Figure 4. Glass windows with the coat of arms of the imperial eagle (only single-headed) and of the Bergen-kontor. Triptychon, church of Trondenes, Norway. Photo courtesy of Volker Hoffmann, Neumünster.

stitutions and relics of the foreign merchants in the urban churches of Scania. It is clear that the foreign merchants did not only use their own churches and chapels, but also gave donations to the parish churches in Skanör and Falsterbo. Of the 47 remaining medieval gravestones in the churches of Skanör and Falsterbo, at least 15 are erected on the graves of foreign merchants (Schäfer 1927: CLIX–CLXII). They are known from the graves of the Kampen councillor Dideric Brant (1368) (Lagerbring 1778: 56f; Schäfer 1927: CLX) and the Wismar councillor Nicolaus Peters (1473) (Schäfer 1927: CLXI). It is also known that the 'German' merchants were members of local religious brotherhoods, like the St. George Brotherhood in Falsterbo (Schäfer 1927: CLIX, note 1).

Even in the other Scanian cities, the foreign merchants were prominent members of the local urban churches. Beginning in 1329 the 'German' merchants in Malmö for example were organized in the so-called 'German guild', a guild for the foreign merchants at the fairs, and the merchants of Rostock founded their own guild and guildhall before 1444, while the merchants from Stettin did the same in 1448 (DD 2 X: 122ff; Jahnke 2000: 148, 156). These guilds were not only visible in the town, but also had their own places in the urban churches. In 1452 Stettin i.e. got the right to found an altar in St. Peter's church with the same rights, as the altar of the Lübeck merchants had. The Stettin altar was dedicated St. Maurice and stood beside the sacristy, the *Gerwekammere*, of the church (DDL III: 352ff). Apart from their altars, the foreign merchants also used the urban churches as their graveyards, as the discovery of the Rostock alderman Konrad Grevesmolen's tombstone in St. Peter's church in Malmö has recently shown (Nilsson & Thomasson 2009).

In the course of the late Middle Ages, the foreign merchants took on such a prominent role in the urban churches of Malmö, Ystad and Landskrona that this was seen as a disturbance and used to exert political pressure. In Malmö, for example, the German guild renovated its place in St. Peter's church in 1545. They installed 5 new pews, each decorated with the arms of the cities of Lübeck, Rostock, Stralsund and Wismar. Above the pews they financed glass windows decorated with the imperial double-headed eagle (figure 4), followed by three herrings and the arms of Lübeck and the other cities, the whole ensemble an impressive demonstration of 'Hanseatic' power (Archiv der Hansestadt Lübeck, Schonenfahrer, 1166).

In the struggle between the Danish kings and Lübeck this demonstration was disturbing. In 1600 and again in 1625 the 'German' windows in all Scanian churches were removed and the pews were moved first to a side-chapel and later out of the church (Archiv der Hansestadt Lübeck, Schonenfahrer, 1160). At the same time, the German tombstones adorned with arms were spalled and thrown out (Archiv der Hansestadt Lübeck, Schonenfahrer, 1166). By 1625 the German history of the Scanian churches had fallen victim to a total 'damnatio memoria'.

Conclusion

Hopefully, this very short and fragmentary sketch will induce its readers to see history of the Scanian churches with different eyes. Alongside the impressive remains of the glorious Danish history of Scania there existed a whole religious landscape that is today totally lost. The foreigners at the Scanian Fairs shaped a religious scenery as important as that of the regular parish churches and local chapels. They adorned local churches, brought their own inventory and built their own, extra-parochial chapels and churches, alongside and together with the Scanians – for the glory of the Lord and the memoria of the living, for the dead and for those dying in the duty of the common interest.

References

Acta Pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark I–VI. (Ed.) Krarup, A. & Lindbæk, J. København 1904–43. (abb. APD)

Blümcke, O. 1887. Stettins hansische Stellung und Heringshandel in Schonen. *Baltische Studien*, XXXVII, 97–279.

Browe, P. 2003. *Die Eurachistie im Mittelalter. Liturgiehistorische Forschungen in kulturwissenschaftlicher Absicht*. Münster.

Diplomatarium Danicum 1ff. (Ed.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (abb. DD)

Diplomatarium Diocesis Lundensis 3–6. (Ed.) Weibull, L. Monumenta scaniæ historica. Lund 1900–39. (abb. DDL)

Ergsård, L. 1984. *Skanör-Falsterbo*, RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 5. Stockholm.

Ersgård, L. 1988. *"Vår Marknad i Skåne", Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden.* Lund Studies in Medieval Archeology 4. Stockholm.

Erslev, K. & Mollerup W. (eds.) 1879. *Kong Frederiks den Førstes danske Registranter*. Kjøbenhavn.

Esch, E. 2012. *Wahre Geschichten aus dem Mittelalter.* München.

Gertz, M. Cl. (ed.) 1918–1920. *De expvlsione fratrvm minorvm, Orato deprecativa contra Hereticorvm, diaboliqve versvtias et tentationis &c.* Scriptores Minores Historiæ Danicæ Medii Ævi II. København. Pp. 325–367.

Hanserecesse Iff. Leipzig *et al*. 1870–1939.

Helmold von Bosau 1937. *Helmoldi Presbyter Bozoviensis Chronica Slavorum*. (Ed.) Schmeidler, B. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historicis separatim editi XXXII. Hannover.

Hirsch, T. 1858. *Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens.* Danzig.

Hoogeweg, H. 1924–25. *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern* I–II. Stettin.

Jahnke, C. 2000. *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.–16. Jahrhundert).* Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte 49. Köln.

Jahnke, C. & Graßmann, A. 2003. *Seerecht im Hanseraum*. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck, Series B 36. Lübeck.

Jakobsen, J. G. G. 2008. *Prædikebrødernes samfundsrolle i middelalderens Danmark.* PhD-thesis. Odense.

Københavns Diplomatarium I–X. (Ed.) Nielsen, O. København 1872–87.

Lagerbring, S. 1778. *Dissertatio gradualis de territorio Skyttiano.* (Respondent N. H. Lovén). Lund.

Nicolaisen, C. 1907. *Amagers Historie* 1. København.

Nilsson, H. & Thomasson, J. 2009. *Kalendegatan graver, gravhållat, hus- och gatulämningar.* Malmö Museer, Rapport 2009: 009.

Redin, L. 1976. *Lagmanshejdan – ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör.* Acta Archaeologica Lundensia, Series prima in 4°. Bonn/ Lund.

Schroeder, H.D. (ed.) 1964–1982. *Stralsunder Liber Memorialis*, Schwerin/Weimar.

Schäfer, D. 1927. *Das Buch des Lübeckischen Vogts auf Schonen.* Hansische Geschichtsquellen IV. Lübeck.

Selk, P. 1982. *Sagen aus Schleswig-Holstein*, Husum5.

Söderberg, S. 1903. Undersökningar vid Falsterbo. *Historisk Tidskrift för Skåneland I*, 49–85.

Tomner, L. 1971. Stadens Historia före 1500. De strödda dokumentens vittnesbörd. I: Bjurling, O. (ed.) *Malmö Stads Historia 1.* Malmö. Pp. 171–252.

Urkundenbuch der Stadt Lübeck IV. Lübeck 1873.

Weeke, C. 1884–1889. *Libri memorialis capituli Lundensis*. København.

Weibull, M. 1877. Till Skanörs och Falsterbos historia. *Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* VI, 12–14.

Weiler, R. 1998. *Der Tag des Herrn. Eine Kulturgeschichte des Sonntags*, Wien.

ARCHIVES

Archiv der Hansestadt Lübeck, Externa Suecica, 489, Bausachen der Lübecker Häuser in Falsterbo und Ystad.

Archiv der Hansestadt Lübeck, Schonenfahrer, 1151, 1652–53, 1160, 1166–67.

Archiv der Hansestadt Rostock, 800 Urkunden Heil. Geist, 5 of July 1377.

Archiv der Hansestadt Rostock, 800 Urkunden Heil. Geist, 30 of September 1411. Skanör.

Archiv der Hansestadt Stralsund, Testamente, 380, 9 of November 1379. Falsterbode.

Archiv der Hansestadt Stralsund, Urk. Heilgeist Kloster, 229, Hinric Vogelsang of Stralsund.

Landesarchiv Greifswald, Rep. 38b, Anklam, 1346, Kirchliche Privilegien, 4, copy from the 18th c.

Landeshauptarchiv Schwerin, Auswärtige Kirchensachen, 1, Skanör, 1377, 5 of July.

Mecklenburgisches Landeshauptarchiv, Auswärtige Kirchensachen, 1, Skanör, copy from the 17th century.

There are two sides to a coin – towards a (r)urbanized outland

Joakim Kjellberg

The academic interest in medieval outlands has previously often been concerned with marginal agrarian subsistence. In this paper I will explore medieval outland use from a perspective of rurbanity and urban-outland connections. I will do this with examples from my own research – based in eastern and western central Sweden – as a starting point, but also through discussing inspirational writing from others, such as Anders Ödman, I will argue that much is to gain if outlands and outland resources could also be seen as central, rational and active strategies in an alleged medieval 'rurbanization' process, related to proto-industrial exploitation of outland resources.

Introduction

The concern with medieval outland use in Scandinavia and other parts of Europe has mostly been centered on isolated farms in marginal areas and primarily their agrarian subsistence (e.g. Andersson *et al.* 1998; Klápšte & Sommer 2009). Through this perspective outland use has arguably been unproportionately marginalized in medieval archaeology, especially compared to central power and urban institutions. In this paper I will explore the medieval outlands from a rather different viewpoint, applying a perspective of urbanity and urban-outland trade networks. My aim is to outline how outland use can rather be perceived as an active strategy, central to the commercialisation of medieval society and arguably also of key importance for medieval urbanisation, forming a composite and allegedly rurbanised landscape. I will do this by drawing from research by Anders Ödman and others. Furthermore I will use two of my own ongoing projects as a starting point, namely the medieval townscapes of Uppland, and the colonisation in the manorial landscape of the south-eastern Värmland. I will argue that there is much to gain if outland-urban relations are more closely examined.

A (r)urban landscape

In the introduction to one of the first books devoted to outland studies and published in Swedish medieval archaeology a definition exemplifying the subsistence dominant perspective of the outlands is given as: '...the activities/livelihoods carried out there can be called ´outland use´, a combination of various livelihoods in different ecological settings pursued outside the infields by a permanently settled population, but with the important quantative aspect that these livelihoods must be of considerable importance for the carrying capacity of the farm. This should be qualitatively reflected in cultural patterns and social organisations.' (Andersson 1998: 5). Later Hans Andersson has stated a more active view of outland use as: 'The important point is that the study of marginal areas – outland or whatever you wish to call them – is not only a study of human conditions in harsh areas with a complicated economy for survival, but they are also regions with their own resources and the ability to form independent ways of living, social and cultural formation. They are not isolated territories. They were influenced from the outside and also sought-after because of their natural riches.' (Andersson 2002). Another researcher who early realized and argued for the importance of outland use and resources in the process of colonisation was Anders Ödman. From his investigations of two castle sites in north eastern Scania he was able to show how a central institution in medieval society, in this case the archdiocese of Lund, was actively participating in colonisation of the outlands with clear strategies for extracting wealth and resources from the forests of Scania (Ödman 1998; 2001; 2005).

Over the last decade the two fold concept of urbanity (in Swedish *urbanitet*) has been developed in Swedish historical archeology as a counterweight to the previously dominating dichotomy of urban and rural society (Anglert *et al.* 2006; Anglert 2008, Larsson 2006). Similar attempts have been visible in other Nordic countries during recent decades as well (Brendalsmo *et al.* 2009). By recog-

nizing urban landscapes as composites of both `urbanisation´ and `urbanism´ it is possible to reimagine the medieval landscapes. The concept of urbanity includes, through the lenses of human agency, a long-term perspective of heterarchical relations and change in different levels of society. Urban expressions and material culture have thereby been stretched far out into the countryside. Urbanity and urbanised landscapes have lately become an increasingly integrated part in both historic and prehistoric commercial archaeology, used in both rural and urban contexts. One could further argue that the medieval urban centers and late Iron Age central places through urbanity now bridge the gap between two previously more separated disciplines (e.g. Anglert *et al.* 2006; Gansum 2009). We now see a different perspective being formed. One that promotes strategies, material culture, social identities and pluralistic agency in town and countryside alike. Merging urbanity with the concepts of townscapes and actor-network theory permits a shift in focus from topography, functionalism and subordinate hinterlands to a network of centralities incorporating all of the agents.

Applying an urban centered perspective to the outlands is by no means an entirely new, nor a simplistic matter. As has been pointed out in an article on present day Swedish outlands and rural identity, one might, at least rhetorically, fuel the process of '...enforcing the power of the urban world over the rural world and thus risks contributing to further marginalisation of the inhabitants' (Skoglund & Svensson 2010: 368). Similar difficulties have been pointed out by the sociologist Monika Krause (2013) who instead suggests a concept of 'ruralisation' when working with the intersection of urban and rural society. No matter the terminology chosen I see both the urban and rural worlds as entangled in a relationship essential to both (figure 1). Together they constitute networks, complex system societies and/or macro-states depending on the definition chosen (e.g. Smith 1994; Tainter 1997; Hansen 2002).

The refinement of raw materials has long been regarded as an important factor in Scandinavian urbanisation (Carelli 2001; Andersson 2010). Surprisingly there has been very little interest in tracing these raw materials and linking them to urban production outside of the town limits, though agrarian dominated produce from the immediate hinterland and the zones directly under urban influence may be somewhat excluded (e.g. Björklund 2010; Vretemark 2010). The situation is possibly due to an emphasis on urbanisation as primarily a manifestation of royal and ecclesiastical power during the last four decades of medieval archaeology. This has been achieved on behalf of the trade and economic perspectives held by earlier urban archaeologists and historians (see this critique also and more fully in for instance Carelli 2001; Rosén 2004: 27f). An apparent shift towards renewed interest in trade, both of towns and in outland produce, is however noticeable in Scandinavian research today. In a seminar on outland use, organized by the Nordic Research School Dialogues With the Past, in Rome during spring 2014, many of the papers, including an early draft of this article, covered areas of networks and connections between outland products and markets around the Nordic and Baltic countries.

The medieval towns around the lake Mälaren basin have been closely linked to the development of the proto-industrial iron production and mining industry further to the north, south and west (Andersson 1990; Magnusson 2001). Current research into other aspects of the forested inlands of central Sweden, including Uppland, has revealed a boom in outland use related to hunting and fishing as well as tar and iron production on an almost industrial scale aimed at export markets dating as far back as the 7th–10th centuries (Ljungkvist & Lindholm *in print*; Hennius *et al.* 2005). As the only truly mono-functional production and resource extraction oriented towns in the Swedish townscapes are dated to the 17th century (Andersson 2010; Ersgård 2013), the raw materials used in any of the medieval towns in a

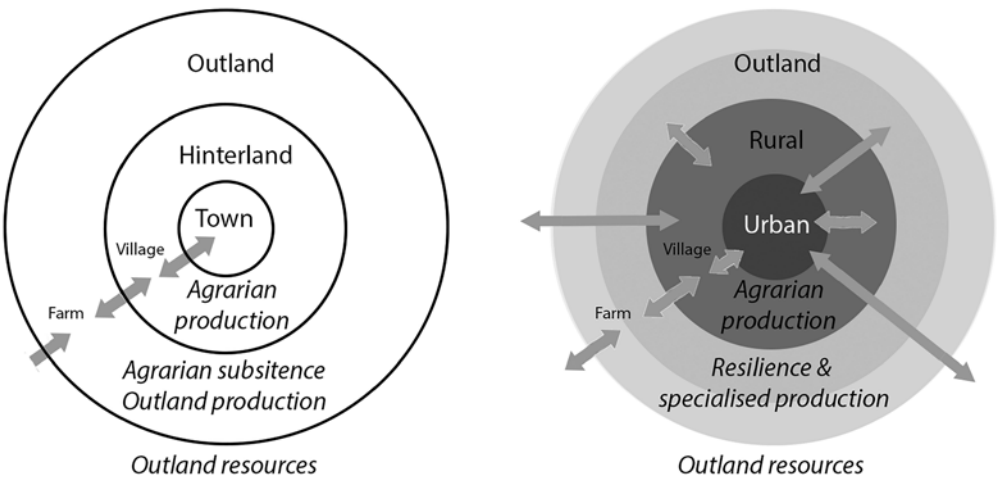

Figure 1. Simplified and conceptual models of the previously dominant view of towns and outlands in a Swedish medieval context (left), and of the central argument presented in this paper (right).

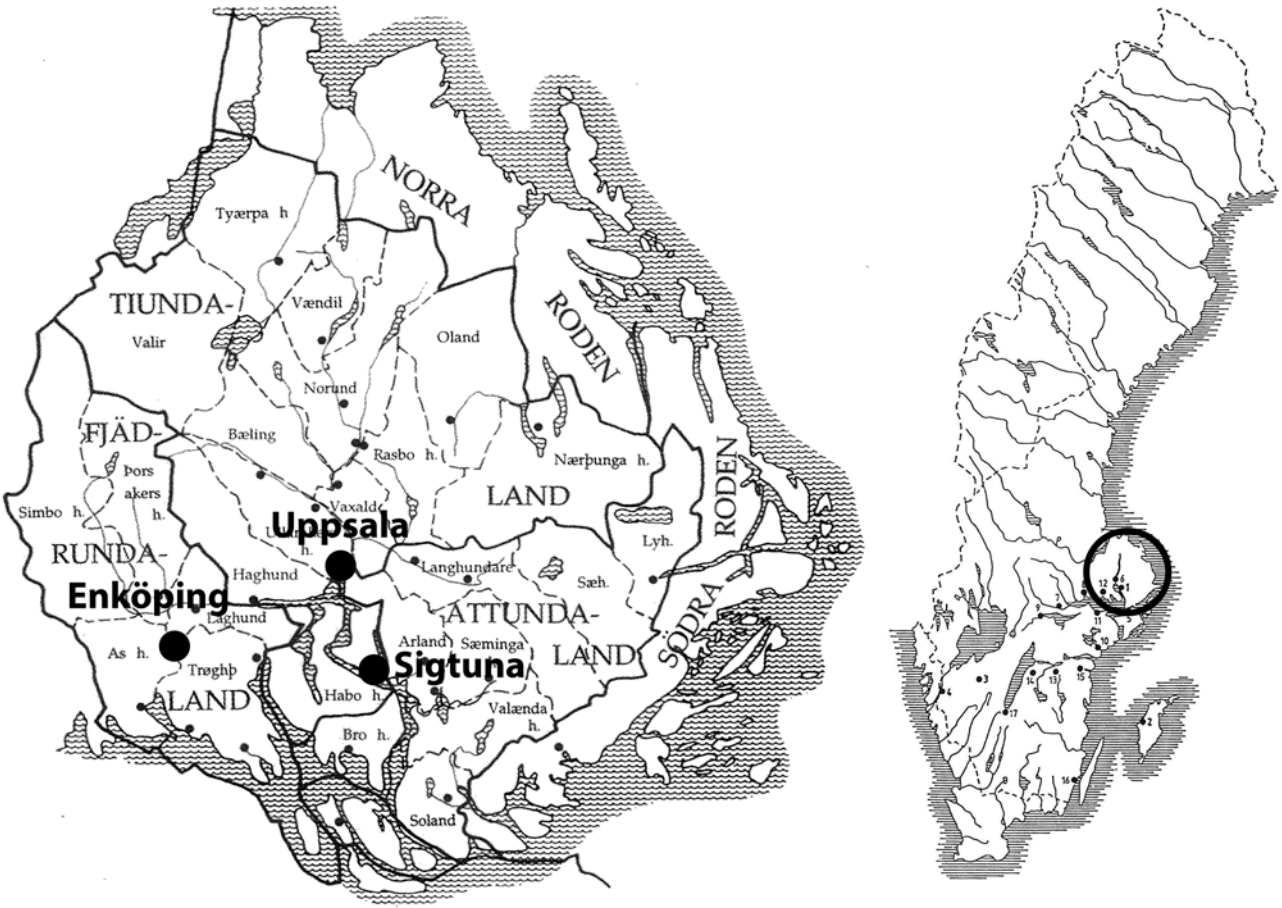

Figure 2. Left: Map of Uppland with the medieval towns of Uppsala (Östra Aros), Enköping and Sigtuna marked. Right: The province of Uppland in eastern central Sweden on the north side of lake Mälaren (maps after Ros 1999 and Andersson 1990).

Swedish context is thus likely to have been traded and extracted from the outlands or commons of rural society.

It is my opinion that the wish of the crown and church, to obtain control over developing markets and dispersed groups of people, was the major incentive behind medieval urbanisation. Within the context of a broadly defined medieval society, outland production was potentially a considerable source of capital, coined in towns, for a society otherwise dominated by agrarian produce (e.g. Skre 2011). This is also a possible and relatively unrecognized explanation to why some traits of urban indicative material culture appear in odd places and outland contexts from time to time.

Outland production and urban consumption within the Uppland townscape

As instruments of taxation and control a new kind of urban centers evolved into medieval towns around the lake Mälaren during the 12th and 13th centuries. My ongoing PhD-project at Uppsala University relates comparative studies of town formation, urban development and social identities in the county of Uppland 1100–1500 AD. During this period several changes, breaks and transformations are noticeable in the process of urbanisation though there are some regional differences that seem to be generally connected to similar developments in many of the medieval towns in Sweden (Andersson 1990). They also relate to changes visible in outland contexts around Sweden (Svensson *et al.* 2008; Lindholm 2013; Lagerås 2014; Ljungkvist & Lindholm *in print*).

My project starts with a clerical letter from 1164–67 naming three places in the province of Uppland: Uppsala (at the time Östra Aros), Sigtuna and Enköping (SDHK 200) (figure 2). At the time these places were all seats for the deans of the administrative units called folkland, an administrative system preceding the parishes in this region (Rahmqvist 1996). Only in Sigtuna clear urbanisation criteria are met before the dating of the letter (Andersson 1990). Enköping was a rapidly expanding trading town from the mid-12th century. Uppsala expanded greatly after the relocation of the archdiocese to the town after the last part of the 13th century. Thus Enköping and Uppsala are following the more general picture of urbanisation in the northern area of lake Mälaren, where clear criteria for urbanisation is met in most towns during the 13th century

(Andersson 1990). Sigtuna clearly represents a different kind of initial urban functionality, traditionally connected to the rise of a new and Christian kingdom. An inner reorganisation of urban structures are however visible in the archaeological records from the 13th century (Andersson 1990; Tesch 2000). In both Uppsala and Enköping there is however evidence of a preceding proto-urban settlement brought to light by recent excavations (Ölund & Kjellberg 2010; 2012, Syse *et al.* in prep). Uppsala is the only one of the three towns to continuously grow throughout the Middle Ages (Sidén 2002), while Enköping and Sigtuna are transformed into more rural-oriented centers predominantly acting in a smaller regional market after the late medieval agrarian crisis.

The three studied towns are all located in center of or at the edges of the widespread and agriculturally well suited plains. The immediate rural surrounding was dominated by villages with a main farm or manor often traceable far back into prehistoric times (Rahmqvist 1996). Deforestation in the area surrounding the towns is understudied but evidence suggests that forests only existed in patches as early as the 6th century (Almgren *et al.* 2007; Ljungkvist & Lindholm *in print*). Sigtuna is seemingly more water-oriented than the other two towns and, at least initially, aimed predominantly towards an eastwards trade (Ros 2009; Androushchuk 2013). Along the eskers of Enköpingsåsen and Uppsalaåsen the towns of Enköping and Uppsala were connected to the inland trade routes of northern Sweden (Redin 1976; Gustafsson 1979). The towns of Uppland were, in a sense, the southernmost transit points for the field- and meadow dominated settlement systems, covering the northern parts of inland Uppland and further onwards in the Norrland region (Lindholm *et al.* 2013).

Slag heaps of substantial quantities as well as waste material from comb-making and tanner workshops dated to the Middle Ages have been accounted for in all three of the Uppland towns. In a recent study Hans Andersson has put the old axiom of iron-production as a driving force behind urbanisation to the test. His findings are that there is a strong connection, however most towns including the Uppland examples, are directly involved in the distribution and trade in iron, not with the production processes per se (with a possible exception for Uppsala). He also notes big differences in the occurrence of slag in towns connected to the Bergslagen region, presumably from iron produced in furnaces, and towns connected to areas of bloomery-production, such as Jönköping in southern Sweden (Andersson 2010).

The medieval towns in this respect were a rational economic solution and not only components in a civilizing process. The medieval trading networks were undoubtedly personal and institutional – arguably also collective in nature. As such they were well adapted both to outland and urban ways of life.

Figure 3. Two types of trade in the Nordic countries envisioned in a 16th century manuscript. Trade in rural contexts as exchange of goods and naturalia (top). Market on the ice outside an unspecified urban center (below). Note the purses (from Olaus Magnus 1976: 180, 182).

Follow the money

Other important factors in connecting medieval urbanisation to the outland production are the markets and developing monetary systems (figure 3). Markets, such as *Distingen* in Uppsala and *Skeppspundsmarknaden* in Enköping, were regulary occuring phenonema in the towns of Uppland. Especially Distingen is known historically to be an important market for cross cultural interactions where the Sámi population traded furs and leather for silver, coins and metal works (Thisner 2006).

It was not until the Late Middle Ages that domestic coins begin to replace the naturalia and buillon-based economy of the Viking Age (Gustin 2001; Skre 2011). Monetarisation in medieval societies is a complicated matter and usually a subject dominated by numismatic interests. Even though some more archaeologically aimed studies into the use of coins have been performed by Henrik Klackenberg (1992) and Peter Carelli (2004) for example, much more research is needed (Kilger 2005).

The general view is that the nature of trade changed during the Middle Ages from personal networks and surplus exchange into institutionalised commodity trade. This change can be seen in several studies related to outland uses, noticeably in the late 13th century and prior to the agrarian crisis (Svensson 1998; Lindholm *et al.* 2013; Lagerås 2014). This was a development that paired with urbanisation in the Mälaren region and with an increase in visiting and settled German tradesmen connected to the so called Hansa-network in the towns. Even though the historicity inclined

term of the Hansa might be misleading (Jahnke 2008), there was an established north European trading network that involved several of the Baltic and North Sea towns. The network developed from the 13th to 15th centuries and the Swedish towns of Kalmar, Stockholm and Visby participated most frequently (Gustavsson 2006).

This late medieval bulk-trade was in demand of large sums of trusted money and royal guarantees. This was an obvious reason for the state to control, protect and tax the transactions of iron, timber, furs, tar and fish that flooded through the networks. This spurred the crowns inclination to establish and or modify a network of towns and through legal force try to direct trade into the hands of urban burghers and royal bailiffs (Sandström 1996). The Mälaren towns were also increasingly forced to trade with Stockholm instead of directly with international networks from the turn of the 14th century. The population and economic power of Stockholm, partly situated in Uppland, was growing extremely fast from the 15th century onwards (Sidén 2002).

The rural populations had much to gain from intruding on the burghers markets. They could make profits in transports and by cutting out the middle-men. That trade did occur outside of the urban centers is a well proven fact evidenced by the many prohibitions to the custom of the so called *landsköp* (i.e. unregulated trading outside official marketplaces). The oldest source prohibiting and threatening to punish trade outside of towns is the letter of privileges given to the town of Jönköping in 1284. The widespread use of churches for markets well into early modern times is also a regularly occurring complaint in historical sources (Sandström 1996: 6). The historian Peter Sawyer draws attention to the Cistertian nunnery of Skokloster in Uppland as well as to an unlocated church called Ness, where illegal markets were ordered to close in 1488 (Sawyer 2003). Yet another example is the illegal trading town of Arlanda Tingsstad in Lunda parish, Uppland (Beronius Jörpeland & Bäck 2003).

Personal networks – the case of Stora Åros

A noteworthy connection, between iron-production and medieval castles in forested areas, has been suggested for many parts of Sweden (Ödman 1999; 2001; Mogren 2000; Hanson 2001) as well as in continental Europe (Schreg 2009). At the outer bailey of Faxeholm castle in Dalarna both a smithy and a blast furnace have been excavated together with large amounts of slag (Mogren 2000: 270). In the royal Piksborg dated to c. 1360–1434 in central Småland more than 400 coins were found together with many finds related to metal production on a scale beyond the needs

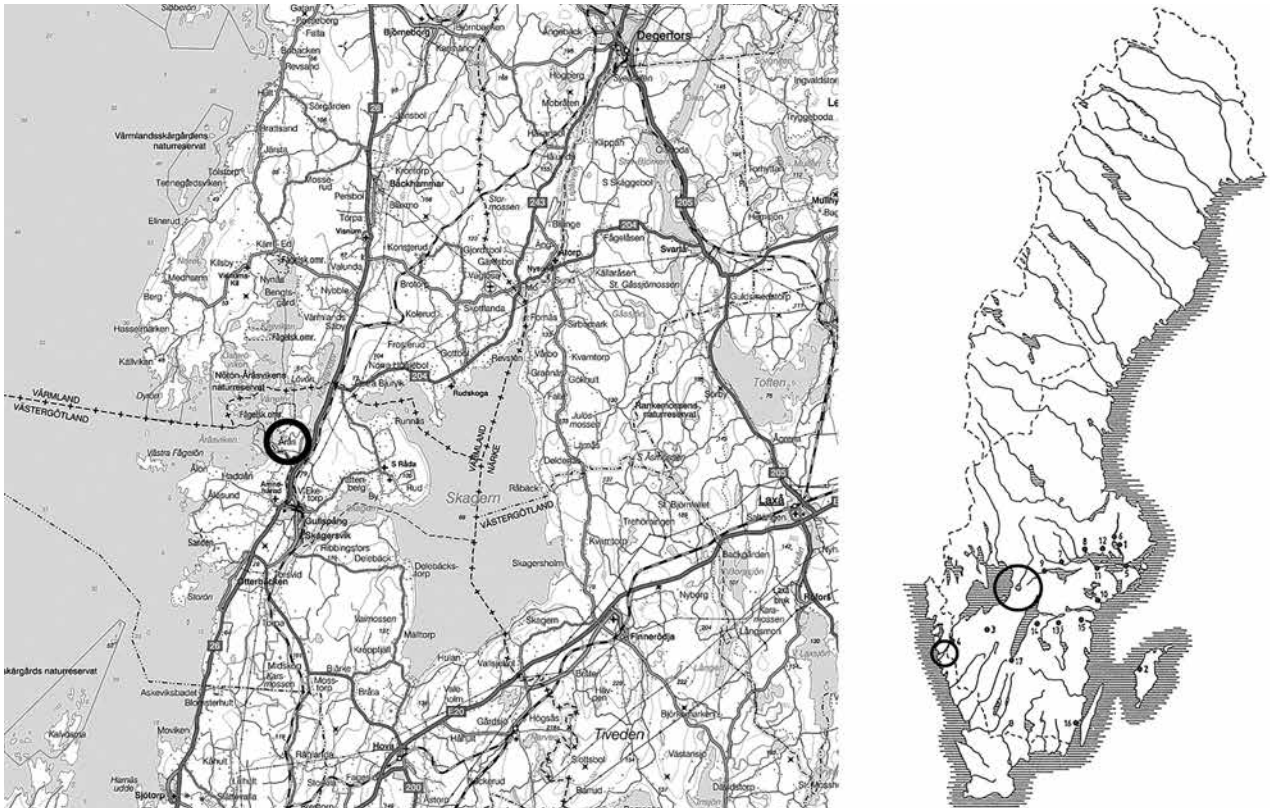

Figure 4. Map of the area of lake Skagern (© Uppsala University, I2014/00601) with the strategic locations of Åros and Amneholm marked at the mouth of Gullspångsälven (left). Numerous iron production sites have been discovered by locals in the area east and southeast of Skagern, and the waterways connected the area with the mining and iron producing area around and north of Degerfors. The location of the area is marked with a big circle on the map of Sweden (right), the smaller circle marks the castle of Älvsborg (after Andersson 1990).

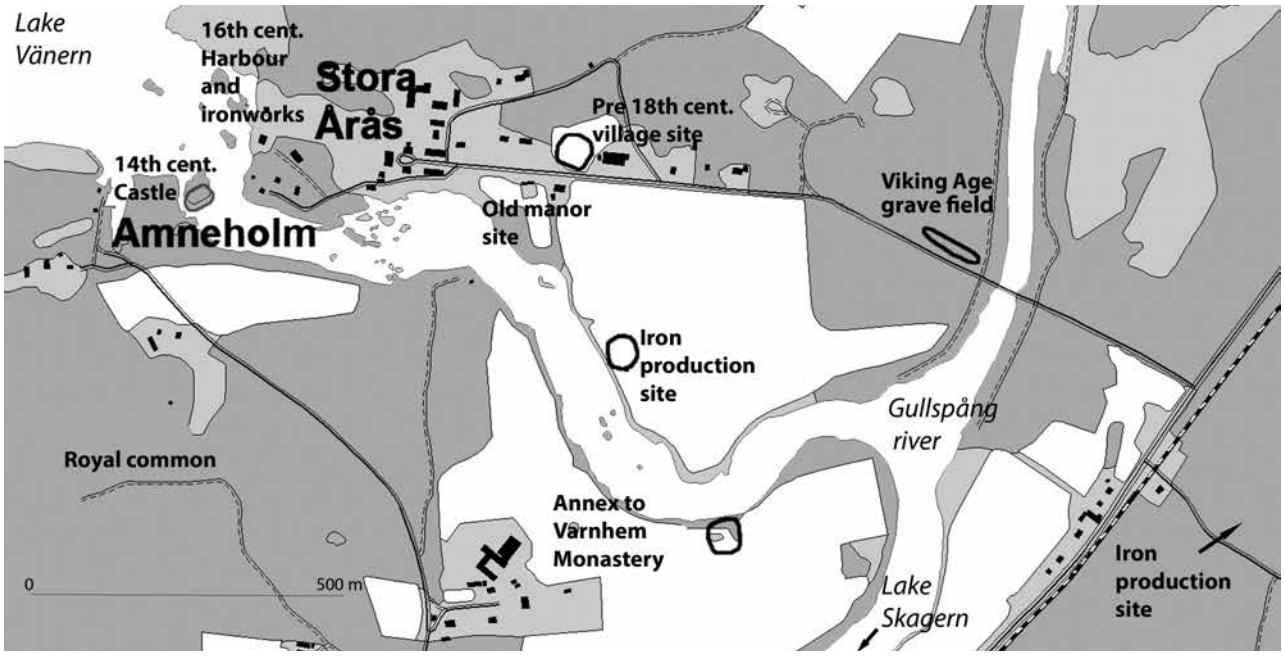

Figure 5. Map of Amneholm castle and Åros manor complex with the protected archaeological sites marked (FMIS). Stray finds and numerous new sites associated with iron production and smithing were also found in 2012, in the forested area under Stora Årås to the east and off the map. Map by Kjellberg & Zetterström (in prep).

of the castle. Piksborg is, according to Martin Hansson, one of the places where a castle´s relation to the surrounding countryside in terms of production, trade and control can be studied (Hansson 2001: 179). The previously mentioned examples by Ödman (2001) in northern Scania are also to be remembered here. There are no known 'Reutmeisters' ('masters of clearance') measuring out new lands for colonists known from Swedish sources such as in the German forest districts (Schreg 2008; 2009). However the castles suggest a strong link between royal, ecclesiastical and feudal agents in colonisation and the creation of urban-outland networks.

Within the small scale research project 'Stora Årås and Amneholm – central places in a colonisation- and boarder area', founded by the Berit Wallenberg Foundation, slag from iron production has been found in the 14th century castle of Amneholm and on the riverbanks and the forested outback of the neighboring and older estate of Stora Årås (figure 4–5). Hitherto undated slagheaps were found during a field survey in 2012 (Kjellberg & Zetterström in prep). The castle is located on a small island in the outlet of Gullspångssälven, a stream connecting the lakes of Skagern and Vänern in Södra Råda parish and on the south eastern boarder of Värmland in west central Sweden. Local interest groups have also discovered several dozen previously unrecorded iron-production sites in the area around lake Skagern. Initial GIS and historical source analysis have also showed that it is was possible to export iron from the furnaces of Bro bergslag on waterways linking to Skagern, making the manor and castle ideally situated for further exports westwards over the lake Vänern.

The chronology of the features and historical sources situated in the landscape is too complex to be dealt with in any detail within this paper. The project has however been successful in reconstructing the colonization process of the Åros complex. Colonisation starts with the iron rich burials in one of the biggest Viking Age grave fields in the region and later the short lived castle of Amneholm was situated here in the political unrest between Albrekt of Mecklenburg and Magnus Eriksson during the 14th century (Cederbom 1963; Lovén 1996; Kjellberg & Zetterström in prep).

Of further interest to the paper presented here is the development of Stora Årås after the destruction of the Amneholm castle in 1433. In 1469 a previously unknown noble by the name of Otte Torbjörnsson gets in control of Åros manor by an advanced transaction involving the Bishop of Skara and the monastery of Varnhem (Nilsson 1997). He was later appointed *lagman* and *fogde* (i.e. chief district judge and royal bailiff) in the province of Värmland. The position together with a successful military career brought him a seat in the High Council. He also later became the royal bailiff in the very important castle of Älvsborg by the Göta river, which was a strong castle in control of the westward export routes into the North Sea from lake Vänern. Älvsborg castle lies in the same area as the iron-producing town of Lödöse, where it is suggested that iron from Värmland was one of the main sources for the substantial smithing activities encountered (Andersson 2010).

Otte Torbjörnsson was later accused of piracy and admitted by force to leading an attack on two Danzig ships in the North Sea. He was executed in 1475 (Rebas 1982) after which Åros was confiscated and returned to the bishopric of

Skara. After reformation and in the late 16th century royal ironwork was established on the manor of Åros, known to export iron over Älvsborg (Cederbom 1963; Kjellberg & Zetterström in prep).

The case of Amneholm and Åros thus show the potential to study the power-relations and processes involved in colonisation and outland production during the medieval period. The historically well attested networks in Årås and Amneholm show how both personal and institutional interests were at play, actively shaping the landscape. At present the initial field-study and survey of the project is finished and a publication is forthcoming. A more detailed archaeological project is necessary to further pinpoint some of the features within this complex landscape. The possible outcomes of a future and more developed project are intriguing.

Marginal forest-farmers or outland burghers?

My ambition with this paper has been to explore and argue for a revised perspective on the medieval outlands and their variety of uses. By bringing new material into the discussion, and drawing from the insightful works of others, I have shown how the flow of goods through medieval networks had the potential to bring wealth to partakers in towns and outlands alike. In doing so I chose an institutional, complex-system and a macro-state oriented perspective of urban origin. With the instruments of towns, coins, churches, and castles, an argued rurbanization took place during the Middle Ages. The outcome thereof was a more effective and pronounced governance of rural society in which the crown and church shared the same interests.

Applying an urban centered perspective on the outlands is neither an entirely new, nor simple, matter. What I want to highlight here is the existence of some direct links between outlands and urban centers that also bypassed the agrarian based economy of the urban hinterlands. Actors from both urban and outland arenas were interconnected by their personal, collective and institutional networks. A closer contextual examination of urban-outland connections, from a suggested 'rurban' perspective, is thus potentially a better concept than the previous urban-rural dichotomy for future studies of complex-system societies, such as the medieval realm of Sweden.

References

Ahlmgren, E., Hennius, A. & Åberg, K. 2007. Bygd för bönder, land för stormän. In: Hjärtner-Holdar, E. Ranheden, H. & Seiler. A. (eds.). *Land och samhälle i förändring. Uppländska bygder i ett långtidsperspektiv. Arkeologi E4 Uppland – studier* 4. Uppsala. Pp. 429–464.

Andersson, H. 1990. *Sjutiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland.* RAÄ & SHM rapport, Medeltidsstaden 73. Stockholm.

– 1998. Utmark. In: Andersson, H, Ersgård, L. & Svensson, E. *Outland use in preindustrial Europe.* Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund. Pp. 5–8.

– 2002. Summary of: Outland, centre, periphery and world systems theories. Some remarks from a Swedish perspective. In: Helmig, G., Scholkmann, B. & Untermann, M. (Hrsg.) *Wider das 'finstere Mittelalter'. Festschrift für Werner Meyer zum 65. Geburtstag.* Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 29, 23–30.

– 2010. Järn, stad och statsbildning. In: *Med hammare och fackla XLI.* Stockholm. Pp. 68–102.

Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (eds.) 1998. *Outland use in preindustrial Europe.* Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund.

Androshchuk, F. 2013. *Vikings in the east. Essays on contacts along the road to Byzantium (800–1100).* Studia Byzantina Upsaliensia 14. Uppsala.

Anglert, M., Larsson, S., Mogren, M. & Söderberg, B. 2006. Att lägga ut diskursen i landskapet. In: Larsson, S. (ed.) *Centraliteter. Människor, strategier och landskap.* Skånska städer. Lund. Pp. 13–50.

Anglert, M. (ed.) 2008. *Landskap bortom traditionen: historisk arkeologi i nordvästra Skåne.* Stockholm.

Beronius-Jörpeland, L. & Bäck, M. 2003. "Skallerbohlet beläget vidh häradz skilnaden…" Lunda socken och bebyggelsearkeologi i en häradsallmänning. In: Anund, J. (ed.) *Landningsplats forntiden. Arkeologiska fördjupningsstudier kring yngre stenålder, järnålder och historiska tid, inom det område som tas i anspråk för den tredje landningsbanan vid Arlanda flygplats.* Stockholm. Pp. 177–214.

Björklund, A. 2010. *Historical urban agriculture: food production and access to land in Swedish towns before 1900.* Stockholm.

Brendalsmo, J., Eliassen, F.-E. & Gansum, T. (eds.) 2009. *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid.* Oslo.

Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 26. Lund.

– 2004. *Den tidigmedeltida staden som monetär arena – exemplet Lund.* In: Bitsch Christenssen, S. (ed.) *Middelarlderbyen.* Danske bystudier 1. Århus. Pp. 63–78.

Cederbom, E. 1963. *Amnehärad och Södra Råda.* Kinna.

Ersgård, L. 2013. Tidigmoderna städer i Sverige – en arkeologisk forskningsöversikt. In: Ersgård, L. (ed.) *Visoner och verklighet – arkeologiska texter om den tidigmoderna staden. Gotarc series C.* Arkeologiska skrifter 76. The Early Modern Town 1. Göteborg. Pp. 30–54.

FMIS – Digital register of national heritage monuments at National Heritage Board/ Riksantikvarieämbetet. http://www.raa.se/hitta-information/fornsok-fmis/ (20 november 2014).

Gansum, T. 2009. Rurale strukturer, urbane funktioner og definitionsdiskurser. In: Brendalsmo, A. J., Eliassen, F.-E. and Gansum, T. (eds.) *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid.* Oslo. Pp. 19–40.

Gustafsson, J.-H. 1979. *Enköping.* RAÄ & SHM Rapport, Medeltidsstaden 12. Stockholm.

Gustavsson, S. 2006. *Svenska städer i medeltidens Europa: en komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur.* Stockholm

Gustin, I. 2001."… och här strömmade den köplystna befolkningen samman?" Om 1900-talets synsätt på handel och varuutbyte i Birka. In: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (eds.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund. Pp. 301–311.

Hansen, M. H. (ed.) 2002. *A comparative study of six city-state cultures: an investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre.* København.

Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Lund.

Hennius, A., Svensson, J. & Ölund, A. 2005. *Kol och tjära – arkeologi i norra Upplands skogsmarker. Undersökningar för E4. Vendel, Tierp och Tolfta socknar.* Upplandsmuseet rapport 2005: 02. Uppsala.

Jahnke, C. 2008. Handelsstrukturen im Ostseeraum im 12. und beginnenden 13. Jahrhundert. Anzsätze einer Neubewertung. *Hansische Geschichtsblätter* 126, 135–175.

Kilger, C. 2005. På jakt efter människorna bakom mynten. Tolkningsmöjligheter inom det numismatiska och historiskarkeologiska forskningsfältet. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2005: 3, 36–51.

Kjellberg, J. & Zetterström, S. (in prep). Årås och Amneholm – centrala platser i en gräns- och kolonisationsbygd.

Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra: monetarisering i medeltidens Sverige.* Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Stockholm.

Klápšte, J. & Sommer, P. (eds.) 2009. *Medieval Rural Settlement in Marginal Landscapes*. Ruralia VII. Turnhout.

Krause, M. The Ruralization of the World. *Public Culture* 25: 2. Duke university journals online: doi 10.1215/08992363-2020575.

Larsson, S. (ed.) 2006. *Nya stadsarkeologiska horisonter.* Stockholm.

Lagerås, P. 2014. Medieval colonisation and abandonment in the South Swedish Uplands: a review of settlement and land use dynamics inferred from the pollen record. *Archaeologia Baltica* 20, 102–115.

Lindholm, K-J., Sanström, E. & Ekman, A-K. 2013. The Archaeology of the Commons. *Journal of Archaeology and Ancient History* 10, 3–49.

Ljungkvist, J. & Lindholm, C.-J. (in print). The bear in the grave – exploitation of top predators and herbivore resources in 1st millennia Sweden – first trends from a long term research project. *European Journal of Archaeology.*

Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige.* Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien 40. Stockholm.

Magnusson, G. 2001. Medeltidens industriutveckling – fanns den? In: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (eds.) *Från stad till land – en medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund. Pp. 361–368.

Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Lund.

Nilson, H. 1997. *De värmländska medeltidsbreven.* Uppsala.

Olaus Magnus 1976. *Historia om de nordiska folken*. Stockholm.

Rahmqvist, S. 1996. *Sätegård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria.* Uppsala.

Rebas, H. 1982. Otte Torbjörnssons avrättning 1475. Ett västsvenskt drama med internationella förtecken. *Göteborg förr och nu. Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie* 18, 49–70.

Redin, L. 1976. *Uppsala*. RAÄ & SHM rapport, Medeltidsstaden 3. Stockholm.

Ros, J. 2009. *Stad och gård. Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid*. Opia 45. Uppsala.

Rosén, C. 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal.* Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar skrifter 53. Lund Studies in Medieval Archaeology 35. Stockholm/Lund.

Sandström, Å. 1996. *Plöjande borgare och handlande bönder: mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige.* Stockholm.

Sawyer, P. 2003. Markets and fairs in Norway and Sweden between the Eight and the Sixteenth Centuries. In: Pestell, T. & Ulmschneider, K. (eds.) *Markets in Early Medieval Europe: Trading and 'Productive'Sites, 650–850*. Macclesfield. Pp 168–174.

Schreg, R. 2008. Before Colonization. Early Medieval Land-Use of Mountainous Regions in Southern and Western Germany. In: Bartels, Ch. & Küpper-Eichas, C. (Hrsg.) *Cultural Heritage and Landscapes in Europe – Landschaften: Kulturelles Erbe in Europa. Internationale Konferenz 6.–10. Juni 2007 im Deutschen Bergbau-Museum Bochum*. Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum 161. Bochum. S. 293–312.

– 2009. Development and abandonment of a cultural landscape. Archaeology and environmental history of medieval settlements in the northern Black Forest. In: Klápště, J. & Sommer, P. (eds.) *Medieval rural settlement in marginal landscapes*. Ruralia VII. Turnhout. Pp. 315–333.

SDHK – Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven. Swedish national archive database: http://sok.riksarkivet.se/sdhk (10 June 2014).

Sidén, P-G. 2002. *Mälarstädernas befolkningsutveckling 1200–1611.* Stockholm.

Skoglund, P & Svensson, E. 2010. Discourses of nature conservation and heritage management in the past, present and future: Discussing heritage and sustainable development from Swedish experiences. *European Journal of Archaeology* 13: 3, 368–385.

Skre, D. 2011. Commodity Money, Silver and Coinage in Viking-Age Scandinavia. In: Graham-Campbell, J., Sindbæk, S. & Williams, G. (eds.) *Silver economies, monetisation and society in Scandinavia, AD 800–1100.* Aarhus. Pp. 67–92.

Smith, M. E. 1994. Social Complexity in the Aztec Countryside. In: Falconer, S. (ed.) *Archaeological views from the countryside. Village communities in early complex societies*. Washington/London. Pp. 143–159.

Svensson, E. 1998. *Människor i utmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Lund.

Svensson, E., Emanuelsson, M., Johansson, A., Nilsson, S. & Pettersson, S. 2008. The periphery and the market. In: Emanuellson, M., Johansson, E. & Ekman, A-K. (eds.) *Peripheral communities. Crisis, Continuity and Long Term Survival.* Reports, Department of Urban and Rural development, SLU, 6/2008. Ängersjöprojektet 11. Pp. 131–142.

Syse, B., Ölund, A. & Kjellberg, J. (in prep.). Uppsala stadsGIS. Ongoing project at Upplandsmuseet.

Tainter, J. 1987. *The collapse of complex societies.* Cambridge.

Tesch, S. 2000. Det sakrala stadsrummet. Den medeltida kyrktopografin i Sigtuna. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2000: 1, 3–26.

Thisner, B. 2006. Distingsmarknaden vid 1900-talets början. *Uppland 2006. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund,* 48–52.

Vretemark, M. 2010. *Från ben till boskap kosthåll och djurhållning med utgångspunkt i medeltida benmaterial från Skara.* Skrifter från länsmuseet i Skara 25. Skara.

Ödman, A. 1998. Northern Skåne – A resource area for medieval Denmark. In: Andersson, H, Ersgård, L. & Svensson, E. (eds.) *Outland use in preindustrial Europe.* Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund. Pp. 204–218.

– 2001. Järn, tjära och möjligen ryssolja – medeltida danskt utmarksbruk i norra Skåne. In: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (eds.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund. Pp. 161–168.

– 2005. Skånskt järn från malm till marknad. In: Petterson, I-M. & Magnusson, G. *Slagg i medeltida städer – Metallhantering i medeltida borgar.* Symposier på jernkontoret 25 oktober 1994 och 25 oktober 1997. Stockholm. Pp. 40–47.

Ölund, A. & Kjellberg, J. 2010. *StadsGIS Enköping. Kulturlager och tidigare undersökningar inom fornlämningsområdet för Enköpings äldre stadsbebyggelse.* Upplandsmuseets rapporter 2010: 64. Uppsala.

– 2012. *Kvarteret Fältskären – Förundersökning av medeltida bebyggelse och hantverk i Enköping.* Upplandsmuseets rapporter 2012: 01. Uppsala.

Lika ideal, skilda uttryck – cistercienserna och premonstratenserna i östra Danmark

Jan Kockum

Similar ideals, different expressions – the Cistercian and the Premonstratensian orders in eastern Denmark

During the twelfth century the Cistercians and the Premonstratensians became the most influential and widely spread religious orders of the time. Though the Cistercian order is a monastic order and the Premonstratensian a clerical one, they were both the result of reform movements struggling for a more strict and austere way of life in accordance with their respective rules. To enable this they both established their mother houses, Cîteaux and Prémontré, in isolated and deserted environments, thus mirroring the same kind of ideals. When they arrived in Denmark the settings of the Cistercian abbeys still reflected their austere way of life. However, the contexts of the Premonstratensians varied, from urban to rural areas. This paper discusses how the physical environments came to differ, even though the ideals were so similar. The study focuses on the eastern part of twelfth-century Denmark, i.e. Halland and Scania.

Bakgrund och Ideal

I Danmark etablerades under 1100-talet två av tidens mest inflytelserika och spridda ordnar, cistercienserna, framförallt i landets västra del, och premonstratenserna, framförallt i dess östra del (Krongaard Kristensen 2013: 54f). Cisterciensorden var en monastisk orden med munkar och nunnor som följde Benedikts regel. Orden var introvert, deras kloster främst en plats för andlig kontemplation, studier och asketiskt leverne (Beskow 1989: 47). Premonstratensorden var däremot en klerikal orden, vars kaniker och kanonissor följde augustinregeln. En pastoral verksamhet ingick i ordens grundåtagande, vilket gjorde den mera extrovert än cistercienserna (Wallin 1989: 63).

Trots olikheter var det mycket som förenade dem, och i mitten av 1100-talet beskrivs båda som ordnar vilka avlägsnar sig från, eller etablerar sig långt från, andra människor (*Libellus*: kap. III, V). Detta var ingen slump då båda hade tillkommit som resultat av reformrörelser som eftersträvade en strängare efterlevnad av sina respektive regler. Premonstratensorden var den något yngre orden och lånade in flera sedvänjor från cistercienserna. Härigenom övertog man även en del av de ideal som baserades på Benedikts regel (jfr Burton 2002: 56f). Ordnarnas ideal kom i val av etableringsplats därmed att ta sig samma uttryck. Cisterciensernas moderkloster i Cîteaux förlades till ett landskap som liknades vid en öken. Den beskrivs som en avlägsen och isolerad vildmark i en skogbevuxen dal med täta törnesnår (Conrad: 40, 75f). Premonstratensernas moderkloster i Prémontré förlades även det till en dal omgiven av ett kargt och isolerat landskap med snårskog och andra olägenheter (*Charter Establishing Premontre*; *Vita A*: kap. 9, 12). Även de efterföljande klostren förlades till liknande omgivningar och för att undvika konkurrens om de ideala platserna reglerades förhållandet mellan de båda ordnarna i skrift. År 1142 bestämdes således det minsta avståndet mellan premonstratensernas och cisterciensernas kloster till 25 km (Canivez 1933: 35ff).

Det ökenliknande landskapet var förankrat i Benedikts regel. Här idealiserades munkens ökenlevande föregångare, eremiten, vars beteckning härrörde från det latinska ordet för öken, *eremus* (*Den helige Benedictus regel*: 89f). I medeltidens Europa användes detta ord även för ödemark, tät skog, urskog och enslig plats (*Dictionary of Medieval Latin*: eremus). Landskapselement av dessa slag blev därmed ”rekvisita” genom vilka ordnarna medvetet lyfte fram idealen.

Genom att klostret var en del av en ”landskapsarkitektonisk” tanke, där vattendrag och dal ingick, blev dessa delar av landskapet ”helgade” (jfr Braunfels 1993: 74). Besläktad med detta var bruket att ge klostret, och ibland även omgivningen, ett latinskt eller latiniserat namn som kunde återspegla platsens fysiska beskaffenhet eller skönhet (jfr Ferguson 1984: 8). Här kontrasteras klostret eller

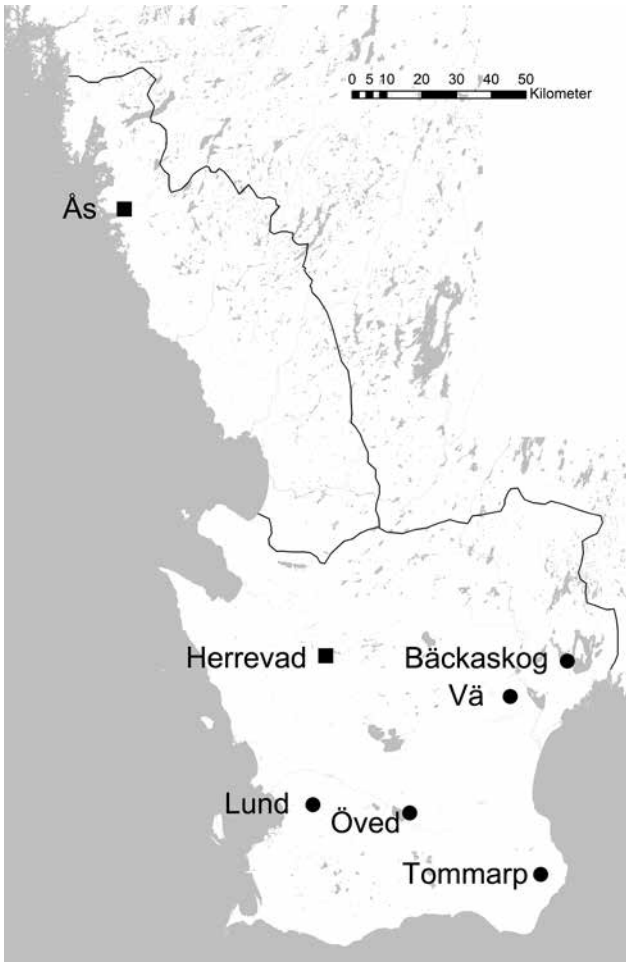

Figur 1. Halland och Skåne med undersökningens kloster.

platsen i förhållande till sin omgivning, för att förstärka dess helighet.

När ordnarna nådde Danmark kom flera av klostren att etableras utanför sina ideala kontexter. Exempelvis placerades en del kloster från de båda ordnarna på höjder istället för i dalgångar, och några av premonstratensernas kloster uppfördes i urbana miljöer (jfr Lorenzen 1925: 11, 38; Krongaard Kristensen 2013: 82).

Hade dessa avvikelser någon betydelse? Innebar de en kursändring i idealen? Utifrån ordnarnas kloster i östra Danmark, i detta fall i Halland och i Skåne (figur 1), avser jag här att helt kort diskutera dessa frågor. Diskussionen utgår från tre kriterier som kan kopplas till klostren och deras omgivningar:

1. De topografiska förutsättningarna visavi moderklostrets ideal.
2. Namnform och ideal.
3. Förhållande till andra människor.

När jag i texten refererar till topografiska förhållanden, såsom våtmark och vattendrag, utgår jag från historiskt kartmaterial och topografi före utdikningar och sjösänkningar i slutet av 1800-talet. Vid referering till siktlinjer utgår jag från analyser gjorda i GIS.

Klostren i undersökningsområdet

Herrevads kloster i nordvästra Skåne är det äldsta av de danska cisterciensklostren och ska ha tagits i bruk år 1144. Instiftare var ärkebiskop Eskil och det grundades som dotterkloster till Cîteaux (McGuire 1982: 38ff; Nyberg 2000: 119). I häradet fanns ingen känd representation för kungamakten i form av kungalev, och närmaste bebyggelse till klostret bestod av två mindre byar.

Beläget vid Rönneå, i Rönneås dalgång, kan Herrevad (figur 2) anses ha fått ett för orden idealiskt läge (jfr Rosenberg 1989: 47; Krongaard Kristensen 2013: 83). Visserligen är dalgången flack och inte särskilt påtaglig. Ändå upplevs den som tydlig eftersom Söderåsen, 3,5 km söderut, fungerar som en visuell förstärkning. Runt klostret fanns ett stort inslag av våtmark.

Intressant nog har inte klostret eller dess omgivning erhållit något latinskt, eller latiniserat namn (McGuire 1982: 104). Däremot har skogen norr om klostret under 1600-talet, och möjligen tidigare, haft namnet Mörcke skov. Namnet kontraserar mot klostret som en helig plats och skogen har utgjort en ”ödemark” norr om klostret. Symboliken stärks ytterligare av våtmarker samt att det i skogen, vid Wena mosse i Stora hagen, ska finnas en jättejungfru vid namn Vennæ begraven (Prästrelationerna: 42; Rannsakningarna: 31, 191). Sägnen är liksom skogens namn svårdaterad, men berättelser om jättar och troll sätts ofta i samband med perifera platser, och ofta lyfts jättar och troll fram som kristendomens fiender (jfr Asplund Ingemark 2004: 118f). Den heliga platsen var inte bara omgiven av ödemark, här fanns även överhängande hot från den sanna religionens fiender.

Ås kloster tillhör de yngsta bland de danska cisterciensklostren och var ett dotterkloster till Sorø. Ås anlades troligen med moderklostrets halländska besittningar som ekonomiskt underlag och möjligen i ursprungligt syfte att förvalta dessa (McGuire 1982: 85). År 1194 brukar anses vara klostrets instiftelseår (McGuire 1982: 85; Nyberg 2000: 241). I häradet fanns inget känt kungalev, men det har ansetts att Ås kloster tidigare kan ha utgjort en kungsgård (Nordqvist 2003: 23; Nilsson 2009: 174). Detta har emellertid nyligen ifrågasatts (Lovén 2013).

Ås (figur 3) ligger strax söder om Viskans utlopp i klosterviken och i mynningen av Viskans dalgång, vilken är omgiven av åsar. Detta bildar en för cistercienserna typisk inramning. Klostret uppfördes visserligen på en sandmoränkulle, vilket i sig kan uppfattas som atypiskt. Denna utgjorde en ”geologisk ö” och en liten höjd i omgivande älvsediment och sand/marskland kring åmynningen, som ännu under tidigmedeltid kan ha varit vattentäckt (SGU, jordartskarta; strandnivåkarta).

Möjligen kan även platsnamnet kopplas till detta, det vill säga *ås* i betydelsen långsträckt höjd, berg och således avseende dalgångens sidor. En annan möjlighet är att nam-

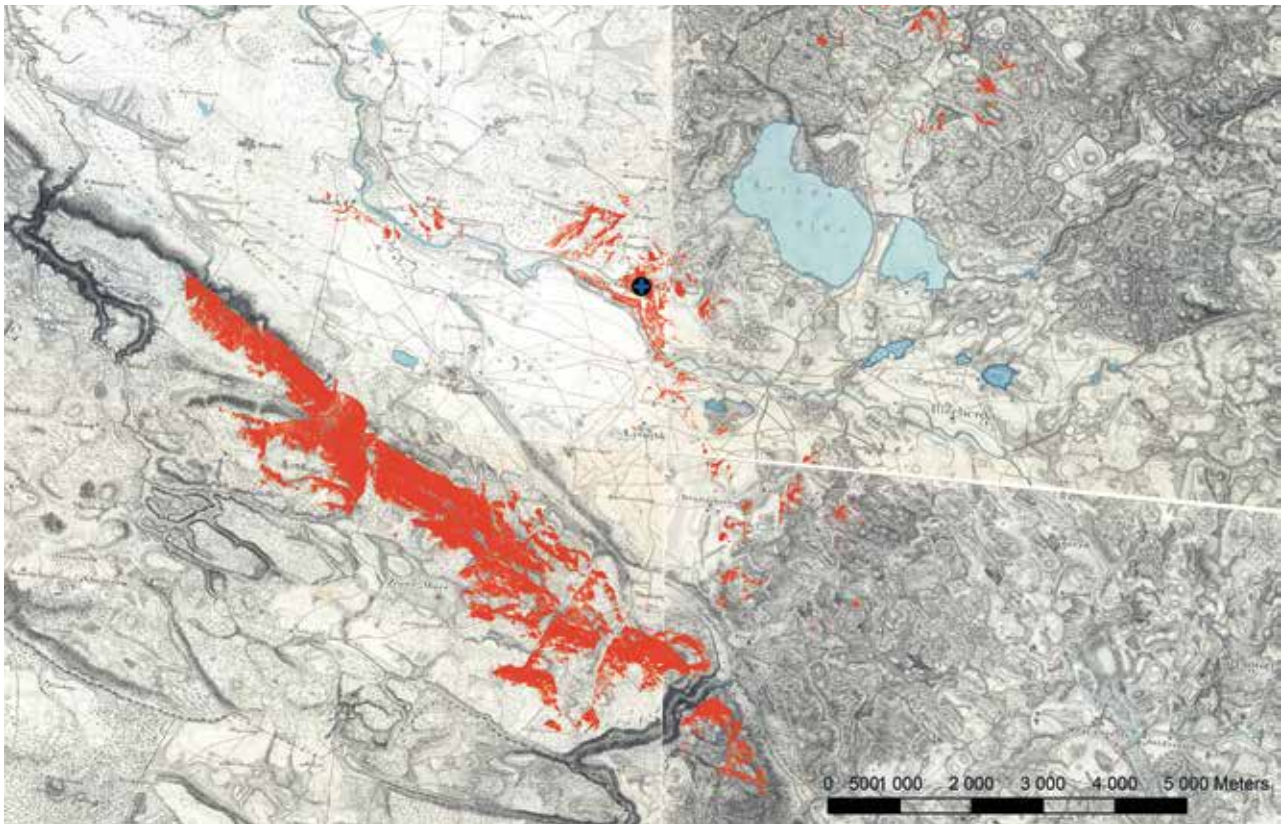

Figur 2. Herrevad i Rönneås dalgång. Som bakgrundskarta har använts *Skånska rekognosceringskartan 1812–20*. Klostret markerat med ett kors i en ring, siktlinjerna visas med röd markering.

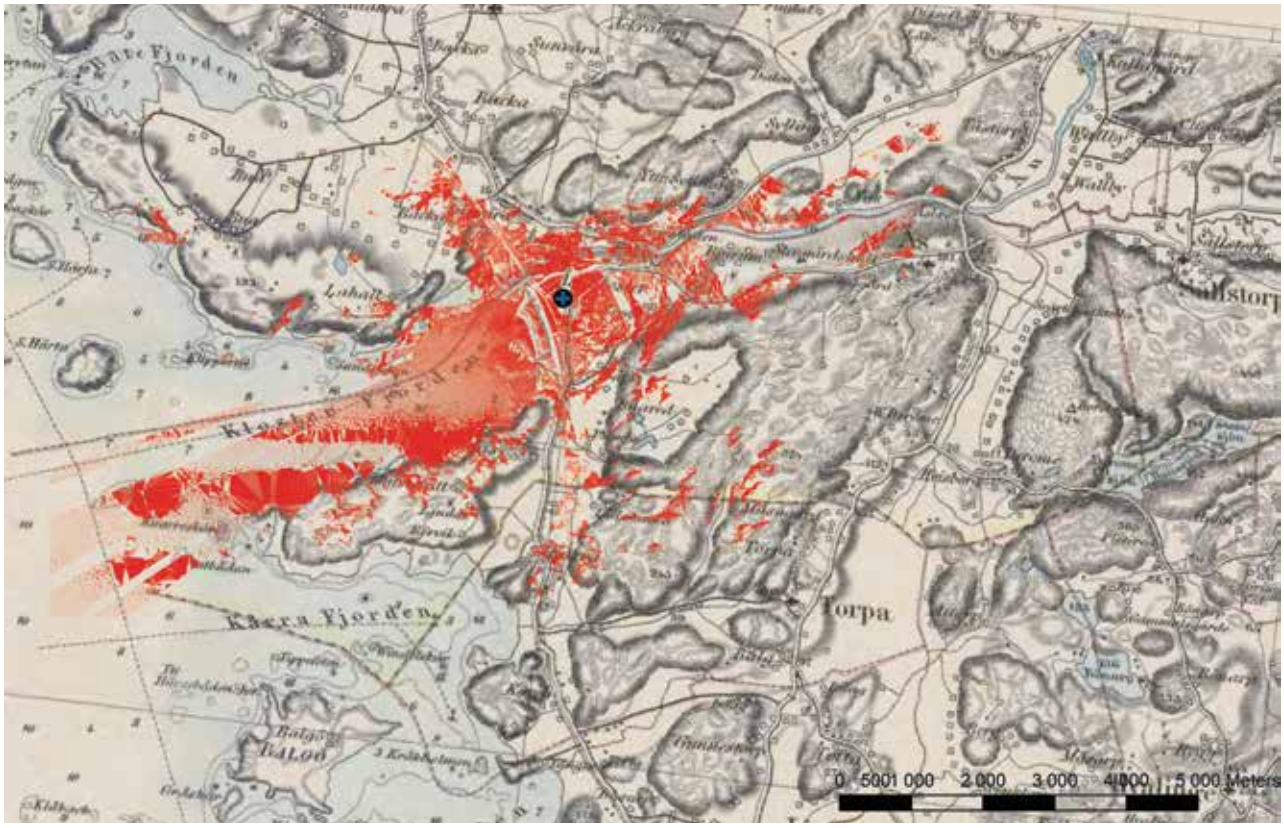

Figur 3. Ås vid Viskans utlopp. Som bakgrundskarta har använts *Generalstabskartan 1872*. Klostret markerat med ett kors i en ring, siktlinjerna visas med röd markering.

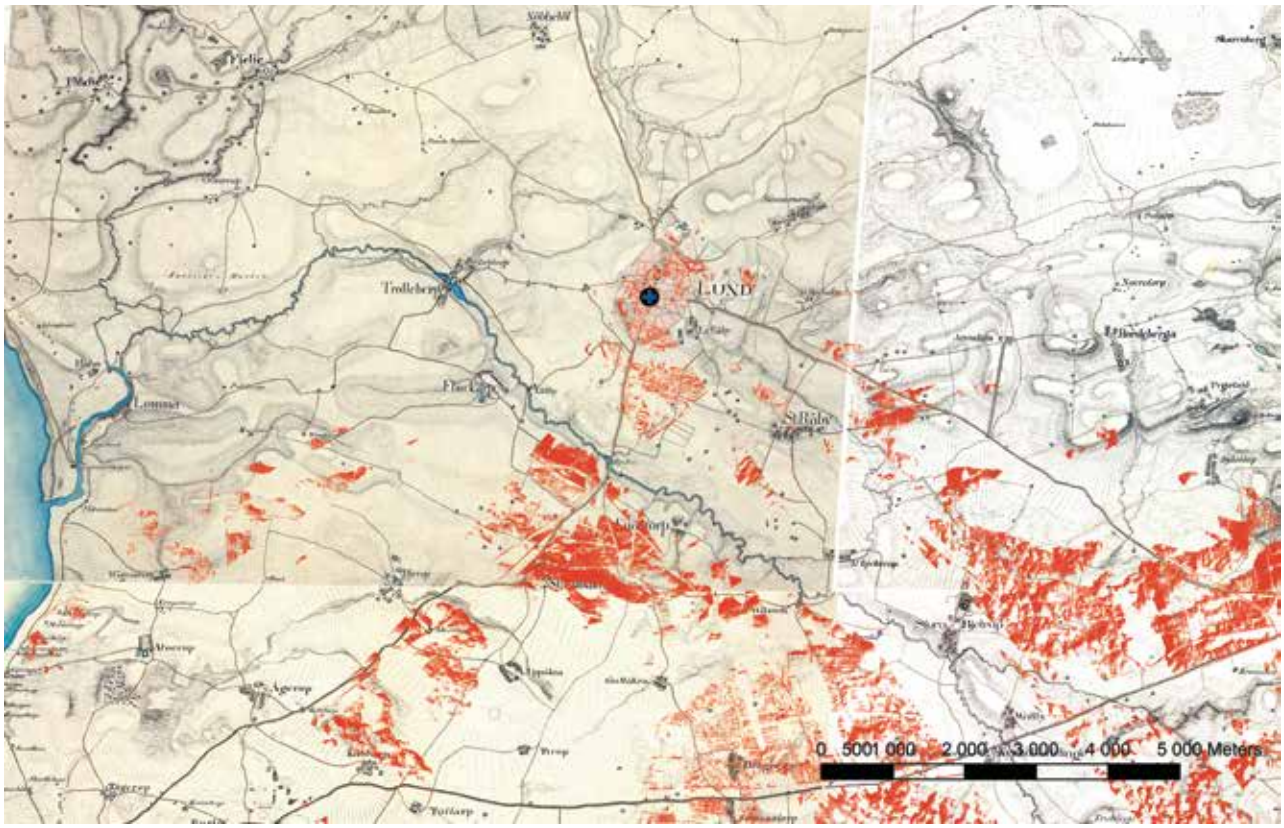

Figur 4. S:tæ Trinitatis mitt i Lund. Som bakgrundskarta har använts *Skånska rekognosceringskartan 1812–20*. Klostret markerat med ett kors i en ring, siktlinjerna visas med röd markering.

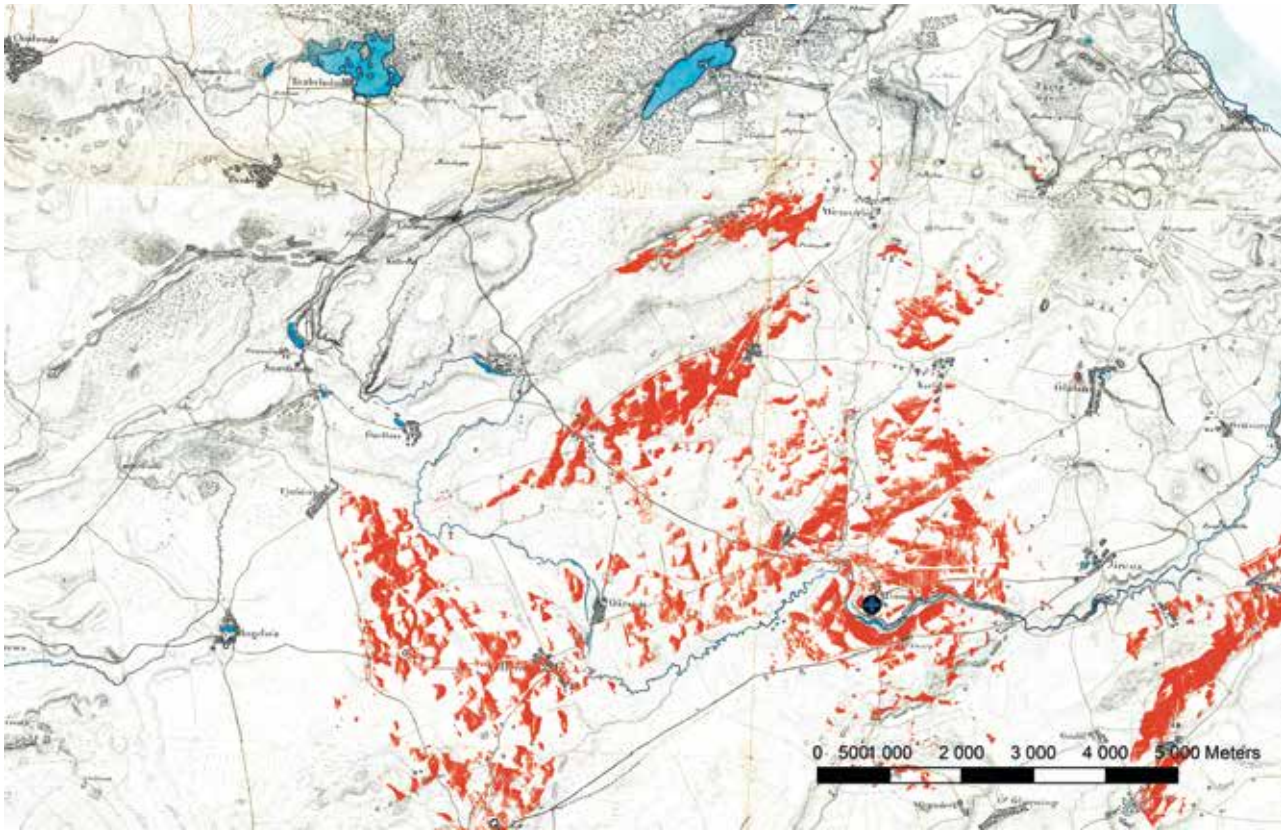

Figur 5. Östra Tommarps kloster. Som bakgrundskarta har använts *Skånska rekognosceringskartan 1812–20*. Klostret markerat med ett kors i en ring, siktlinjerna visas med röd markering.

net ska kopplas till Viskans mynning och den äldre benämningen för åmynning, *os* (jfr Pamp 1988: 71, 108). Det latiniserade namnet på klostret var Asylum, som möjligen kan tolkas som ”en, av religion belagd, fristad” (jfr Skogsberg 2005: 38), och kanske skulle kopplingar göras till en fristad från den sekulära världen.

Lund i sydvästra Skåne hyste vid stadens torg vad som kan förmodas vara premonstratensernas äldsta kloster i Danmark. Klostret kan vara etablerat redan på 1130-talet. Två namn förekommer tidigt på klostret, nämligen Heliga trefaldighet (*S:tæ Trinitatis*) eller Frälsarens kloster (*S:t Salvator*) (Nyberg 2000: 97, 163). De latinska namnformerna avser klosterkyrkans patrocinium.

Orden övertog en äldre kyrka som kan ha uppförts av kungen redan före mitten av 1000-talet, och som därefter kan ha blivit stadens första biskopskyrka (jfr Cinthio 2002: 107f, 146f). När sedan den nya domkyrkan var under uppförande, eller efter invigningen av högaltaret, ska ärkebiskop Eskil ha låtit premonstratenserna överta kyrkan (Nyberg 2000: 158; Cinthio 2002: 146f).

Läget (figur 4) var mycket exponerat vid stadens torg. Undersökningar av byggnadstimmer och kistor från de äldsta kulturlagren kring Trinitatis visar att den ek som har använts växte i ett relativt öppet landskap redan före stadens grundläggning, ett landskap som vid klostrets etablering var trädfattigt även bortom Lunds närmaste omgivning (Bartholin 1976: 166). Den stora kyrkan kan således tänkas ha varit synlig långt utanför stadens gränser.

Östra Tommarp, ett kungalev i sydöstra Skåne, blev platsen för Skånes andra premonstratenskloster. Klostret grundades cirka 1155 på initiativ av ärkebiskop Eskil och som dotterkloster till Prémontré (Jönsson 2011: 58f). Omständigheterna kring doteringen är komplicerad (jfr Nyberg 2000: 161ff; Jönsson 2011: 60ff). År 1155 instiftas klostret av påven och år 1161 utfärdar kung Valdemar I ett privilegiebrev för klostret, till vilket han bland annat skänker S:t Petri och S:t Pauli kyrka med tillägor samt S:ta Maria kyrka med tillägor, båda i Tommarp. Klostret förlades sannolikt till den gamla kungsgården och kanikerna inrättades i den tillhörande S:t Petri och S:t Pauli kyrka. Liksom för lundaklostret avser patrociniet klosterkyrkans snarare än klosterplatsen.

Klostret och dess kyrka (figur 5) har ärvt det manifesta läget vid torget från den tidigare kungsgården. En siktlinjeanalys visar att det är möjligt att från alla väderstreck se klosterområdet från ett avstånd om ca 6–7 km avstånd, högre byggnader och eventuell högre vegetation icke inräknade.

Öved ligger drygt tre mil öster om Lund och är platsen för Skånes tredje premonstratenskloster. Ärkebiskop Eskil anses ha stiftat klostret som dotterkloster till Prémontré, troligen på 1150-talet. Öved omnämns ofta ”Ön heliga tre-

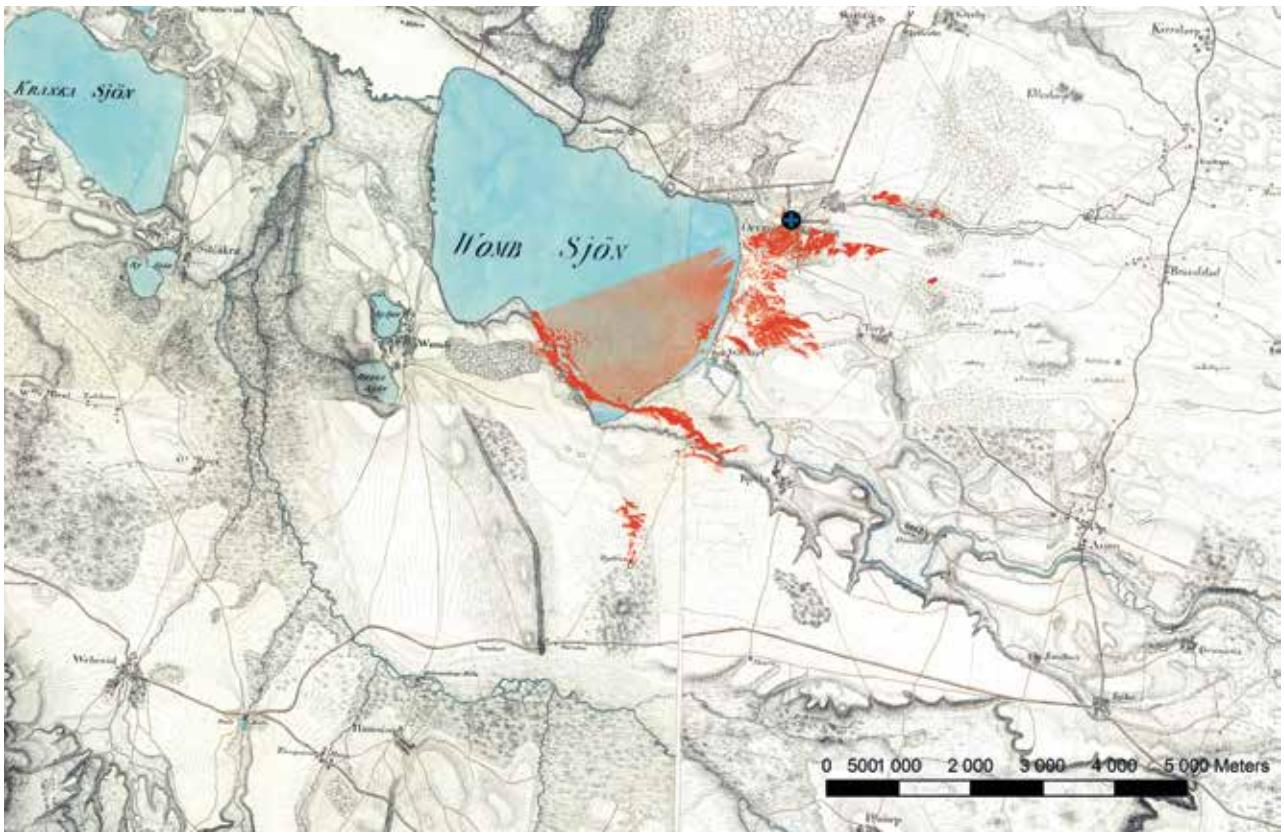

Figur 6. Öveds kloster vid Vombsjön. Som bakgrundskarta har använts *Skånska rekognosceringskartan 1812–20*. Klostret markerat med ett kors i en ring, siktlinjerna visas med röd markering.

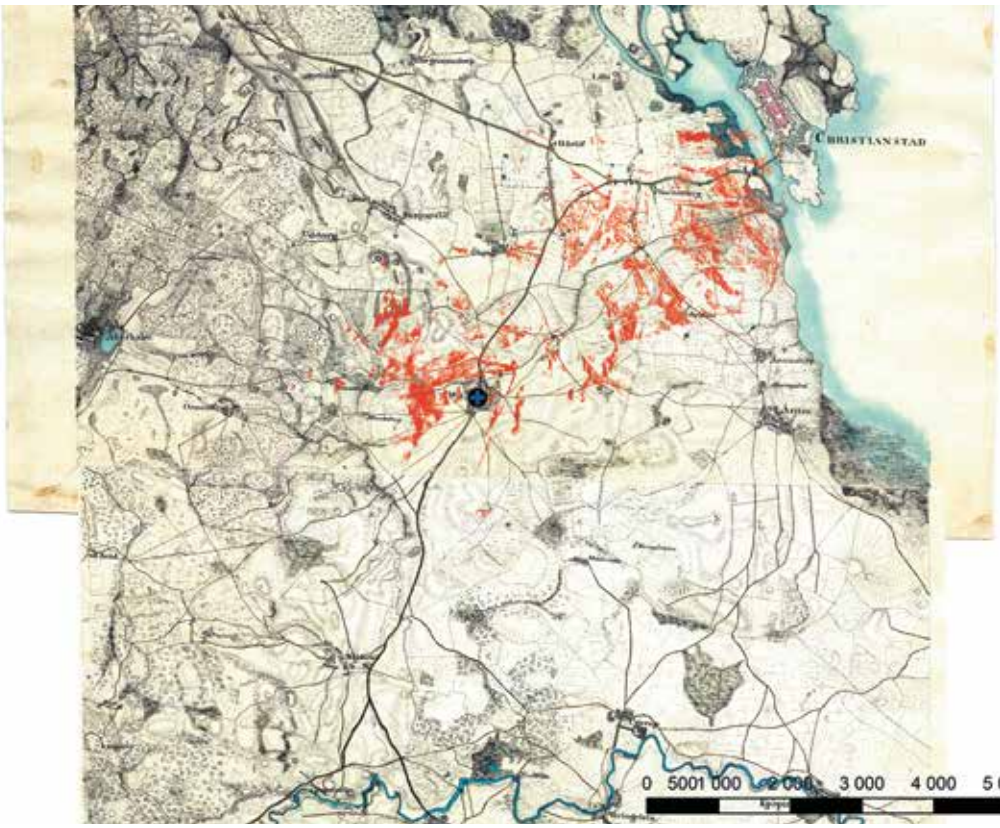

Figur 7. Vä vid Nävlingeåsen. Som bakgrundskarta har använts *Skånska rekognosceringskartan 1812–20*. Klostret markerat med ett kors i en ring, siktlinjerna visas med röd markering.

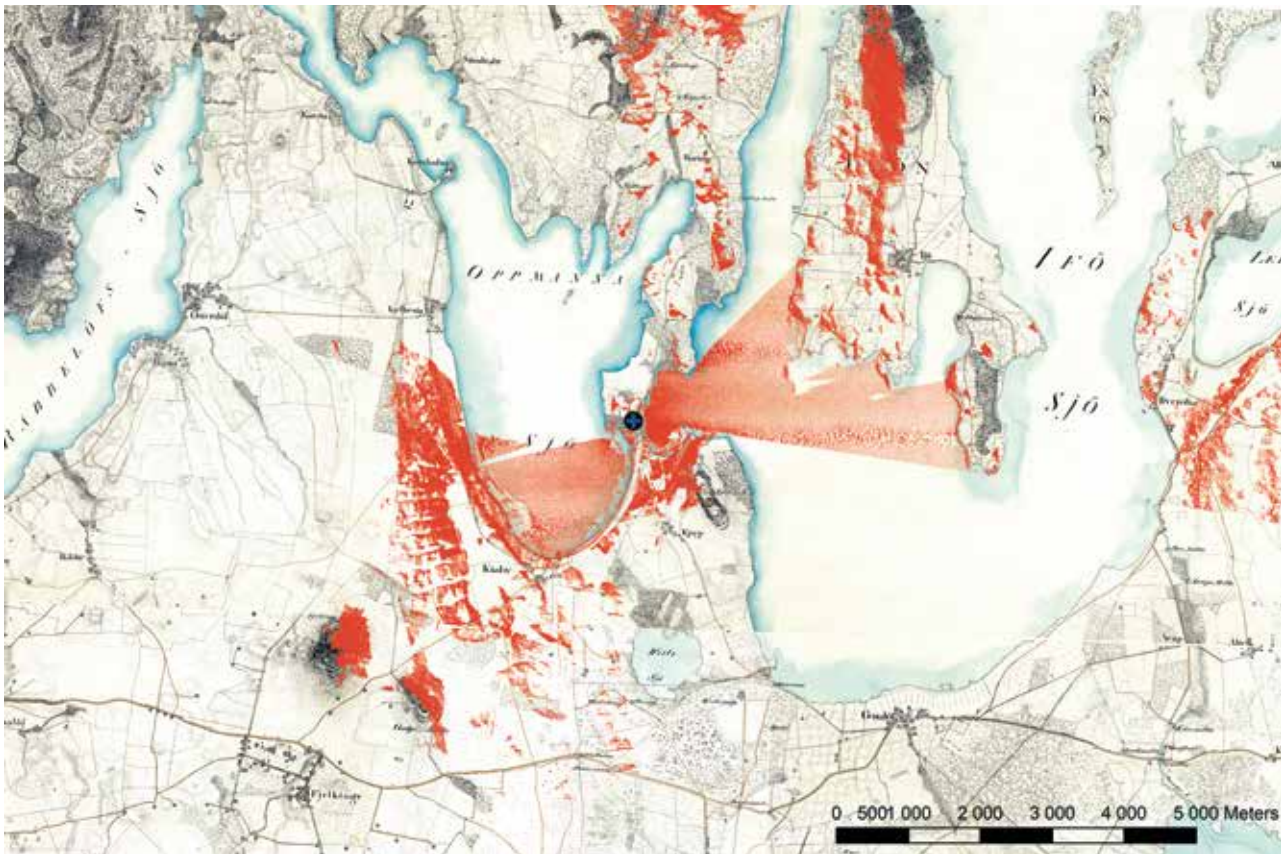

Figur 8. Bäckaskog mellan Ivösjön och Oppmannasjön. Som bakgrundskarta har använts *Skånska rekognosceringskartan 1812–20*. Klostret markerat med ett kors i en ring, siktlinjerna visas med röd markering.

faldighet" (*Insula Sanctæ Trinitatis*) i samtida dokument. Kyrkans patrocinium är det samma som för premonstratensernas kloster i Lund, vilket år 1235 har lagts som ett särskilt priorat under Öved, innan det slutligen läggs ner före mitten av 1400-talet (Wallin 1989: 76; Nyberg 2000: 214, 237).

Den latinska benämningen av klostret tar inte bara upp kyrkans patrocinium, så som vi sett i urban miljö. Istället betonas även platsen, vilken benämns ö. Öved har dock inte varit en ö, men den äldsta namnformen som vi känner, *Ewith*, har betydelsen *ensligt skogsområde bredvid vatten* (Wallin 1989: 72). Klostret kan då liknas vid en ö i det ensliga skogsområde, och i den latiniserade formen lyfts denna egenskap fram ytterligare.

Till skillnad från ordens stadskloster är exponeringen av Öved ytterst begränsad av högre liggande terräng. Klostret ligger i anslutning till Vombsjön, och topografin bildar en visuell korridor, eller dalgång med klostret på ena kortsidan (figur 6).

Vä kloster var ett dotterkloster till Tommarp, sannolikt anlagt omkring 1160. Processen kring etableringen är inte helt fastställd, men Tore Nyberg har rekonstruerat ett plausibelt händelseförlopp där biskop Simon av Odense, kung Valdemar I och ärkebiskop Eskil alla figurerar som donatorer och välgörare (Nyberg 2000: 216f). Oavsett vem som egentligen skänkte bort kyrkan så har kungen avstått delar av kungalevet till förmån för premonstratenserna (Græbe 1971: 48; Thun & Anglert 1984: 43).

Liksom de andra klostren som övertar äldre kyrkor "ärver" man även i Vä läget (figur 7). Mariakyrkan har sannolikt ingått i den kungsgård som varit knuten till kungalevet. Det kvarter som Kungsgården var förlagt till hade ett exponerat läge vid torget och huvudleden från sydvästra Skåne till Småland och Blekinge.

Av någon anledning har klostret flyttats till *Bäckaskog* (figur 8) mellan Ivösjön och Oppmannasjön, ca 2 mil nordost om Vä. Omlokaliseringen av klostret bör ha skett mellan åren 1213 och 1241 (Kockum 2006: 7).

Patrociniet, S:ta Maria, förs vidare till den nya kyrkan. På den nya platsen kommer dock patronatet att utvidgas till den omgivande skogen. Klostret och dess omgivning får därefter det latinska namnet *Saltus Sanctæ Mariæ*, Jungfru Marias skog.

Den nya platsen var omgiven av våtmark i norr och söder och av vatten i väster och öster. Topografin begränsade siktlinjerna till en smal korridor eller visuell dalgång. S:ta Marias skog kan således liknas vid en dal omgiven av öken och ödemark.

Ideal och realitet

Utifrån de tre kriterierna, topografiska förutsättningar, namnformer och förhållande till andra människor, framgår det att de två cistercienskloster har etablerats i en omgivning som svarar upp mot ordens strama ideal. Klostren ligger i härader som möjligen har haft svag kunglig representation, och därmed kan ses som perifera i förhållande till andra människor. Båda klostren ligger i dalgångar omgivna av landskapsattribut som representerade öken. Ås kloster har ett latiniserat namn, Asylum, som möjligen lyfter fram platsen som en fristad från omvärlden. Herrevad saknar latinskt namn, men kan ha framhävts som en perifer plats i gränsområdet mot kristendomens fiender genom Mörcke skov, ett namn som förstärker skogen som ödemark, och sägnen om jätten, ett väsen som förkroppsligar religionens fiender.

Till skillnad från cistercienserna kloster ser premonstratensernas klosteretableringar i östra Danmark ut att vara mer eller mindre ad hoc. Förklaringen måste sökas både hos orden och hos klostrens donatorer. Vid tiden för deras ankomst till Danmark hade det pastorala åtagandet redan dragits till sin spets genom att grundaren av orden, Norbert av Xanten, lämnat Prémontré för ärkebiskopsstolen i Magdeburg. Under hans påverkan kom flera domkyrkokapitel i ärkestiftet att bestå av premonstratenskonvent (Nyberg 1975–76; 2000: 97; Krongaard Kristensen 2013: 55). Jag menar att med detta hade ett "pragmatiskt" landskapsideal utvecklats, vilket kunde anpassas i enlighet med devisen "utbud och efterfrågan".

Ärkebiskop Eskil kan, direkt eller indirekt, ses som initiativtagare till fyra av premonstratensernas kloster i Skåne (Wallin 1989: 63). Då Eskil var en omvittnad vän av cistercienserna kan det tyckas högst anmärkningsvärt att det endast blev två cistercienskloster i stiftet. Istället förlades nya cistercienskloster till andra stift, och en förklaring som förts fram är att premonstratensernas pastorala åtagande, samt att de stod direkt under stiftsbiskopen, gjorde dem till lämpligare lierade för Eskil, som genom sina personliga förbindelser med cistercienserna redan hade inflytande över dessa i de andra stiften (Koch 1936: 526, not 2).

Även om Eskil var initiativtagaren till flera klosteretableringar utgjorde de kungliga donationerna ofta den nödvändiga ekonomiska basen, och i vissa fall även de byggnadsbestånd som kom att ingå i klosteranläggningarna. I exempelvis kungaleven Tommarp och Vä fick premonstratenserna överta kungliga kyrkor med kungsgårdar. Kyrkan Trinitatis i Lund kan möjligen ha varit en biskopskyrka innan övertagandet, dock ursprungligen uppförd på kungligt initiativ. Kanske har här ännu förelegat ett kungligt intresse.

Kungaleven fungerar som huvudsaklig bas i den kungliga maktapparaten från början av 1000-talet fram till mitten av 1100-talet, varefter de fortsätter som administrativa centrum ett tag till. Under 1200-talet, eller vid början av 1300-talet, har de dock spelat ut sin roll även som sådana (Andrén 1983: 43ff). Vid tiden för etableringen av klostren i Tommarp och Vä hade således kungaleven ännu en viss betydelse för kungamakten, vilket reser frågor kring bak-

omliggande motiv. Möjligen är det slutet på ett äldre kyrkoadministrativt system som återspeglas i donationerna. 1000-talets motsvarigheter till sockenkyrkor har sannolikt utgjorts av större och mer offentliga dopkyrkor. Dessa var vanligen uppförda av kungen och hans biskopar vid huvudgårdar och i tidiga städer. Övriga kyrkor var mindre lokala och privata träkyrkor, som först med införandet av tiondet på 1100-talet kunde bli sockenkyrkor, och därmed utgöra grunden för ett finmaskigare sockennätverk (Nyborg 2004: 117). Det har gjorts försök att identifiera dessa kyrkor. Exempelvis har häradskyrkor lyfts fram, ett begrepp som finns belagt skriftligt från 1284. Deras funktion är oklar, men antas bland annat ha använts som dopkyrkor. I analogi med så kallade *old minsters* i England har det föreslagits att de skulle kunna utmärkas av en del iögonfallande arkitektoniska drag, såsom stora långhus utan sidoskepp. Kyrkorna bör vidare, på grund av sin betydelse, även ha utgjorts av de äldsta stenkyrkorna. Det kan även ha funnits någon form av kollegiata förhållanden vid kyrkorna (Anglert 1989: 230, 237).

De kyrkor som skänktes till premonstratenserna i Lund, Tommarp och Vä var alla påfallande stora, mellan 36 och 45 meter långa och mellan 11 och 15 meter breda och saknade sidoskepp (Græbe 1971: 16; Cinthio 2002: 36; Jönsson 2011: 68). Kyrkan i Lund är daterad till 1000-talet och var kanske en tidigare biskopskyrka. Här har möjligen funnits ett konvent med sekulära kaniker. Hur andaktslivet varit organiserat i Tommarp och Vä före premonstratenserna vet vi inte. Men kanske har det funnits både ett kungligt och biskopligt intresse i att här upprätthålla, eller upprätta, kollegiatkyrkor, varför premonstratenserna med sin ”nyinriktning” var passande.

År 1235 har lundaklostret lagts som priorat under Öved, kanske ”utkonkurrerad” av andra verksamma ordnar i Lund (Nyberg 1975–76: 17). Några år tidigare hade Vä flyttat till Bäckaskog, möjligen på grund av att kungamakten åter fått upp intresset för Vä och dess fördelaktiga ekonomisk-geografiska läge (jfr Kockum 2009). I tid sammanfaller händelserna med att sockenstrukturen befästs och att den äldre kyrkoadministrativa strukturen har spelat ut sin roll. Klostret i Tommarp blir kvar, kanske för att det saknades yttre incitament för en förändring. Öved och, framförallt, Bäckaskog är klosterplatser som uppfyller, och kommer att, uppfylla ordens ursprungliga ideal. Båda får latinska namnformer som framhäver premonstratensernas tankar och båda kloster har i sin närmaste omgivning element som kan symbolisera öken- och ödemarksidealen. I en tid då efterfrågan på ”pastorala” kollegiatkyrkor har försvunnit återvänder man till sina rötter.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att cistercienserna och premonstratensernas liknande ideal från början speglades i att man föredrog samma typ av omgivningar. I östra Danmark etablerades premonstratenserna emellertid även i urbana miljöer, vilket var ett uttryck för den inriktning som man fått i samband med att Norbert av Xanten övertog biskopsstolen i Magdeburg. Att före detta kungliga kyrkor förvandlades till premonstratenskloster skulle kunna spegla ett behov av kollegiatkyrkor i en äldre kyrkoadministrativ struktur, vars definitiva slut kan ses i och med lundaklostrets överflyttning till Öved och omlokaliseringen av klostret i Vä till Bäckaskog. Premonstratensernas och cistercienserna ideal tar sig därmed åter samma uttryck.

Tack

Stort tack till Lotta Kockum för språkgranskning och konstruktiv kritik!

Referenser

Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49, 31–76.

Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. I: Andersson, H. & Anglert, M. (red.) *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm. S. 221–242.

Asplund Ingemark, C. 2004. *The Genre of Trolls. The Case of a Finland-Swedish Folk Belief Tradition*. Åbo.

Bartholin, T. S. 1976. Dendrokronologiske og vedanatomiske undersøgelser af træfundene. I: Mårtenson, A. (red.) *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiqvitatibus Urbis Lundae VII. Lund. S. 145–169.

Beskow, P. 1989. Kloster och tiggarordnar. I: Cinthio, E. (red.) *Skånska kloster. Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1987/88. Lund. S. 11–17.

Braunfels, W. 1993 [1972]. *Monasteries of Western Europe. The Architecture of the Orders*. New York.

Burton, J. 2002 [1994]. *Monastic and Religious Orders in Britain, 1000–1300*. Cambridge.

Canivez, J.-M. 1933. Statuta *Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis. Ab anno 1116 ad annum 1786*. 1: ab anno 1116 ad annum 1220. Bibliothèque de la Revue D'histoire Ecclésiastique. Louvain.

Charter establishing Premontre. Bishop Bartholomew of Laon – 1126. http://www.snc.edu/cns/documents/Early_Norbertine_Documents/Charter_Establishing_Premontre.pdf (17 dec. 2014).

Cinthio, M. 2002. *De första stadsborna: medeltida gravar och människor i Lund*. Stockholm/Stehag.

Conrad of Eberbach. (Utg.) Elder, R. *The Great Beginning of Citeaux: A Narrative of the Beginning of the Cistercian Order: The Exordium Magnum*. Cistercian Fathers Series 72. Collegeville 2012.

Den helige Benedictus regel (Utg.) Högberg, B. & Härdelin, A. Stockholm 2008.

Dictionary of Medieval Latin from British Sources I–VIII. Latham, R.E. (ed.) London 1975–2003.

Ferguson, P. 1984. *Architecture of Solitude. Cistercian Abbeys in Twelfth-Century England*. Princeton.

Græbe, H. 1971. Kyrkorna i Vä. Gärds härad, Skåne band III:1. *Sveriges kyrkor* 139. Stockholm.

Jönsson, L. 2011. *Tommarp: kunglig produktionsort och klosterstad*. Lund Studies in Historical Archaeology 13. Lund.

Koch, H. 1936. De ældste danske Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221. *Historisk tidskrift* 10 III, 511–582.

Kockum, J. 2006. *Saltus Sanctæ Mariæ. Bäckaskogs kloster – arkeologiska undersökningar under ett halvt sekel*. Rapport/Regionmuseet, Landsantikvarien i Skåne 2006: 42. Kristianstad.

Kockum, J. 2009. Bäckaskog – a Norbetine Abbey in the Circary of Denmark and Norway. In: Auge, O., Biermann, F. & Herrmann, C. (Hrsg.) *Glaube, Macht Und Pracht. Geistliche Gemeinschaften des Ostseeraums im Zeitalter der Backsteingotik*. Rahden/Westf. S. 95–106.

Krongaard Kristensen, H. 2013. *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 79. Højbjerg.

Libellus de diversis ordinibus et professionibus qui sunt in aecclesia. (Utg.) Constable, G. & Smith, B. Oxford 2003.

Lorenzen, V. 1925. *De danske Præmonstratenserklostres Byggningshistorie*. De danske Klostres Bygningshistorie VI. København.

Lovén, C. 2013. *Staden Aranäs, tre möjliga platser*. Opublicerat paper, Åsklosterseminariet 1 nov. 2013.

McGuire, P. B. 1982. *The Cistercians in Denmark. Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society*. Cistercian Studies Series 35. Kalamazoo, Michigan.

Nilsson, I.-M. 2009. *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund.

Nordqvist, B. 2003. *Stadinn i Aranesi – den medeltida handelsplatsen vid Årnäs by*. UV Väst Rapport 2003: 27. Kungsbacka.

Nyberg, T. 1975–76. De nordiska premonstratensklostrens ställning i ordensorganisationen. I: Wallin, C. (red.) *Tommarps urkundsbok 1085–1600 II. Klostret-Hospitalet-Staden-Socknen 1300–1450*. Tomelilla. S. 7–22.

– 2000. *Monasticism in North-Western Europe, 800–1200*. Aldershot.

Nyborg, E. 2004. Kirke og sogn i højmiddelalderens by. I: Bitsch, S. (red.) *Middelalderbyen*. Århus. S. 113–190.

Pamp, B. 1988. *Ortnamnen i Sverige*. Lund.

Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624. (Utg.) Tuneld, J. Lund 1934.

Rannsakningarna efter antikviteter 1667–68. *Prästrelationerna från Skåne av år 1667 och 1690*. (Utg.) Tuneld, J. Lund 1960.

Rosenberg, S.-Å. 1989. Cistercienserna och Herrevad. I: Cinthio, E. (red.) *Skånska kloster. Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1987/88. Lund. S. 47–57.

Skogsberg, A.-M. 2005. *Ås kloster. Cisterciensernas asylum i Halland*. Stockholm.

The Catholic Encyclopedia: an International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church. New York 1907–12.

Thun, E. & Anglert, M. 1984. *Vä*. RAÄ & SHM, Rapport Medeltidsstaden 57. Stockholm.

Vita A, Life of St. Norbert – Translation of 12th Century Manuscript: http://www.premontre.org/chapter/cat/library/documents/life-of-st-norbert-vita-a---translation-of-12th-century-manuscript (17 dec. 2014).

Wallin, C. 1989. Premonstratenserna och deras kloster i Skåne. I: Cinthio, E. (red.) *Skånska kloster. Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1987/88. Lund. S. 63–81.

KARTOR

Rikets allmänna kartverks arkiv: Generalstabskartan, akt J243-18-1.

Krigsarkivet: Skånska rekognosceringskartan 1812–20.

SGU Jordartskarta: http://maps2.sgu.se/kartgenerator/maporder_sv.html. (17 december 2014).

SGU Strandnivåkarta, för 1000 år sedan: http://maps2.sgu.se/kartgenerator/maporder_sv.html. (17 december 2014).

Den danske brydeinstitution

Michael Kræmmer

The Danish institution of the steward

The term "bryde", in Latin villicus and normally translated as "steward", was used in all of Scandinavia in the Early Middle Ages. The term was used to describe a servant or official of some importance, but there were big differences in the social and judicial status of those servants. The "bryde" might be a thrall (slave), but could certainly also be a free man of reputation. This study concerns the status of the Danish "bryde". It concludes that the common socio-judicial condition of the very different types of "bryder" is their lack of legal authority to a certain degree, which again is a consequence of their status as part of a lord's familia. Despite the fact that a villicus in Roman times was a slave, and that the "bryde" in Norwegian law is commonly regarded as a slave, it is unlikely that the Danish term "bryde" in its original meaning exclusively referred to a thrall. The Danish "bryde" was a servant of some importance in his lord's familia, and as such lacked some legal rights, and he could be a thrall if his lord was a slave owner. The study suggests that also in Sweden the term "bryde" meant a servant, not necessarily a slave.

Den tidlige middelalders slaveri har i de senere år stået centralt i Anders Ödmans arbejdsfelt. Der har i det hele taget været en klart stigende interesse for slaveriet i svensk og norsk forskning gennem de sidste årtier, mens det er vanskeligere at få øje på en tilsvarende interesse i danske arbejder.

Denne artikel vil behandle den danske brydes socialretslige stilling, det vil sige bryde-institutionens placering og status i forhold til slaveriet og den tidlige middelalders forskellige ufrihedsformer. Af pladshensyn er det ikke muligt at komme dybere ind på de tilsvarende brydeinstitutioner i Sverige og Norge, men de indgår som en nødvendig referenceramme. Udfordringen er umiddelbart, at bryden i Skandinavien ofte ses at være en træl, men hyppigere var en fri person.

Foruden sin særlige socialretslige stilling havde bryden ofte en bestemt funktion i agrarøkonomien, og litteraturen om brydeinstitutionen deler sig mellem de to felter. De driftsmæssige og økonomiske aspekter af brydeforholdet er for Danmarks vedkommende behandlet udtømmende af Erik Ulsig (Ulsig 1981) og for Sverige af Janken Myrdal og Claes Tollin (Myrdal & Tollin 2003). De socialretslige aspekter, som her er i fokus, er knapt behandlet i nyere tid for Danmarks vedkommende. Clara Neveus har behandlet de svenske bryder i sin afhandling om det svenske slaveri, mens især Stefan Brink indgående har behandlet den skandinaviske brydes socialretslige status, primært ud fra en etymologisk indgangsvinkel (Neveus 1974: 69ff, 87ff; Brink 2003, 2012: 139ff).

Brink opfordrede i sin gennemgang af de skandinaviske bryder til, at der arbejdes videre med spørgsmålet: "Brytens ursprung och funktion vore fortjänt av en kritisk og grundläggende undersökning" (Brink 2003: 108). Brinks ærinde var dengang det samme som denne artikels er nu: at placere bryden i ufrihedsspektret, hvis poler udgøres af på den ene side slaveriet og på den anden side af mindre definitive afhængighedsformer som f.eks. patron–klient forholdet. Den grundlæggende undersøgelse tillader pladsen dog ikke, artiklen her skal ses som endnu en brik i det puslespil, som Brink har bredt ud.

Eftersom slaveriet som beskrevet udgør en tematisk ramme for undersøgelsen, er det nødvendigt indledningsvis at definere, hvad jeg i det følgende mener med slaveri. Forskningen synes delt i spørgsmålet om, hvorvidt slaveri var det absolutte modstykke til fri, eller om trællen eller slaven blot skal ses som den mest ufri i et bredt spektrum af afhængighedsformer, et kontinuum af status- og pligtforhold. Det sidste synspunkt fremhæves blandt andet af Brink med reference til Keith Hopkins (Brink 2012: 253f). Afsættet her er modsat taget i de to store slaveriforskere Moses Finleys og Orlando Pattersons ekskluderende definition: Slaven som den helt igennem retsløse person, stå-

ende helt uden for det almindelige samfund og kun eksisterende gennem sin herre (Finley 1980: 75ff; Patterson 1982: 5). "Talende redskaber" som den romerske landbrugsforfatter Varro karakteriserede arbejdsslaverne på den romerske villa for at adskille dem fra husdyr og høstredskaber. Det vil dermed sige slaveri som en distinkt anderledes og kvalitativt mere vidtrækkende form end andre former for ufrihed eller afhængighed.

Villicus

I Sverige og Danmark møder vi, fraset landskabslovene, mest bryden i den latinske form, *villicus*. En vilicus (med ét l) var i klassisk romertid en slave, der blev pålagt opsynet med sin herres villa og de øvrige arbejdsslaver på en sådan gård. En villa var en mellemstor bedrift, en idealtype på en gård. Den ovenud velstående senatorklasse havde gerne placeret sådanne villaer rundt om i Italiens attraktive områder, og ude af stand til selv at holde dagligt opsyn med bedrifterne satte jordejerne i stedet typisk slaveforvaltere, vilici, til at håndtere dem. Disse vilici var typisk bedre stillede end markarbejderen og havde gerne trods deres slavestatus også flere frihedsgrader (jfr Skydsgaard 1975).

Begrebet villicus, men ikke i betydningen slave, gled over i middelalderen, hvor det især fandt anvendelse i de tyske områder. Villicus (nu med dobbelt l) havde en nøglefunktion i det, tysk forskning har valgt at kalde *Villikationsverfassung*, som samme forskning er nogenlunde enig om var den dominerende agrare driftsform i de tyske områder i 900- og 1000-tallet. Under Villikationsverfassung var villicus især knyttet til de store jordmagnaters, dvs. fyrsters, hertugers, grevers og gejstlige institutioners udstrakte domæner. De jorder, som ejeren ikke selv drev, var typisk arronderet om en centralgård, *villicatio*. Produktionen her var oftest, men ikke altid, baseret på ufrie eller afhængige småbønders pligtarbejde og styredes af en villicus (eller maior, en næsten parallel betegnelse). Trods sin nøglerolle i dette system er villicus' socialretslige position desværre, modsat de fyldige beskrivelser af de underste klassers stilling, temmelig stedmoderligt behandlet i den ellers store og systematiske tyske agrarforskning, Georg von Below har beskrevet villicus som ufri uden at være mere præcis end dette (von Below 1937: 60ff). Werner Rösener har kort omtalt villici som en bestemt (men ikke nærmere defineret) afart af ufri (Rösener 1992: 16), mens Leopold Schütte har betegnet villicus som "en mand af ufri bondestand" (Schütte 1983: 349). Jeg er til gengæld ingen steder stødt på udsagn om, at en tysk villicus, som den romerske, skulle være en slave. Det fremgår endvidere, at villici tilhørte det højere sociale stratum af ufri der, ligesom de ligeledes ufri ministeriales, havde muligheden for at hæve deres stilling både økonomisk, socialt og juridisk (von Below 1937: 65f; Duby 1968: 226ff; Bosl 1972: 198).

Betegnelsen bryde kendes allerede fra runesten i Danmark fra 900-tallet (Jacobsen & Moltke 1942: Text sp. 63ff) og i Sverige fra 1000-tallet (Zachrisson 2003: 88), altså fra før latin vandt indpas. Vi må således formode, at termen bryde er blevet knyttet til termen *villicus*, fordi man har anset, formentlig den tyske, villicus-institution som, i en eller anden grad, sammenlignelig med den danske bryde-institution.

Den danske brydeinstitution

Erik Ulsig har fyldestgørende undersøgt brydens funktion i agrarøkonomien, især med henblik på driftsmæssige og fiskale forhold, og de følgende betragtninger bygger i høj gad på Ulsigs ofte skarpe pointer (Ulsig 1981, 1996). Denne undersøgelses fokus er imidlertid primært brydens socialretslige stilling, hvorfor der her er inddraget kilder, der for Ulsig er perifere, mens andre er udeladt: Der er flere kildesteder hvor beskrivelsen af en funktion eller en driftsform leder tanken hen på brydeinstitutionen, uden at der direkte er nævnt en bryde eller en brydegård. Disse kildesteder er ikke medtaget her, hvor jeg kun vil benytte de kilder, der udtrykkeligt nævner en bryde, en villicus eller en redesvend. Sidstnævnte betegnelse bruges synonymt med bryde i Jyske Lov.

Sammenlignet med de øvrige skandinaviske lande er der et relativt stort kildemateriale til den danske brydeinstitution. Det kan med fordel grupperes i analysen efter type, indhold og kronologi.

De ældste kilders omtale af bryder peger på tilsyneladende højtstående personer. Ældst er som nævnt en runesten fra 900-tallet rejst af bryden Tue. I Lund Domkapitels såkaldte "brødreliste" omtales blandt de mange velgørere også tre villici i indførsler fra det tidlige 1100-tal (Weibull 1923: 53, 66, 73). Dertil er der relativt hyppigt bryder blandt vidnerne på 1100-tallets kongelige og biskoppelige diplomer. På samme tid omtales enkelte gange villici i de berettende kilder.

Disse kilder afslører kun sjældent direkte, hvad brydens status er, men nogle af bryderne er utvivlsomt højstående personer i kongens tjeneste. Det gælder Eskil, der i 1145 omtales som villicus i Roskilde, samt villicus Tove af købstaden Slangerup og villicus Torben på borgen Søborg, der vidnede sammen omkring 1160 (DD 1 II: 91, 130). Også den villicus, der lånte kong Niels sin hest under slaget ved Fodevig, er tænkeligt i samme kategori (Zeeberg 2000: 578).

Bryden i kongens tjeneste kan videre følges i de skånske og sjællandske landskabslove, hvor kongens lokale ombudsmand hyppigt omtales som bryde. Denne brug af villicus i betydningen en embedsmæssig funktion synes imidlertid at ophøre hen mod midten af 1200-tallet. Endnu i 1229 anbefaler Valdemar II sine "villici et exactores" til munkene i Citeaux (DD 1 VI: 95), og to afgifter

fra sjællandske villici i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke fra 1231 på henholdsvis to og tre mark sølv, kan muligt være afgifter af embeder (Aakjær 1926–43: 21). Senere end dette har vi ingen indikationer på bryder med embede eller ombud.

Afgifterne fra 1231 kan imidlertid også tænkes at være af bedrifter, de to villici styrede på kongens vegne. Vi ved, at en villicus, Benedikt, sidst i 1100-tallet styrede den mægtige Ebbe Sunesens gods nær klostret Æbelholt i Nordsjælland, og at abbed Vilhelm følte sig forulempet af Benedikt, men kun kunne løse problemet ved at appellere til Ebbe selv (DD 1 III: 486). Også en villicus i Ramsø, der i 1157 gav Absalon en hest under dennes flugt fra blodgildet i Roskilde, kan være en sådan bestyrer af en, formentlig anselig, gård (Zeeberg 2000: 646). Således kan også Lundekapitlets velgørere og mange af de villici, der bevidner på 1100-tallets diplomer, være sådanne gård- eller godsbestyrere.

Den anden gruppe kilder er de formularer, der typisk optræder i privilegier og stadfæstelser, men også i enkelte andre kilder. Det er gerne formularer med afgiftsfritagelse for et klosters marker, enge, skove og fiskevande samt for deres *villici et coloni* (bryder og landboer). I de tidligste af disse formularer optræder kun landboen, ikke bryden. Bryderne optræder første gang i en sådan formular i 1184, men af de 25 formularer af denne type i diplomer fra før 1200 er bryderne kun omtalt i de fem. De 80 tilsvarende formularer, jeg har fundet fra 1200-tallet, indeholder omtrent universelt, og altid i samme rækkefølge, *villici et coloni* som en del af remsen. Efter 1300 aftager brugen af formlen, men det gør antallet af stadfæstelser på den anden side også.

Der er altså et kronologisk overlap mellem kilderne til den højtstående eller kongelig bryde og så formularernes grå masse af bryder, der overdrages sammen med marker og enge ved køb og salg af jord. Formularernes ordlyd skal dog ikke forstås sådan, at bryder og landboer var ejet af jordejeren. Landboen, som nævnes side om side med bryden, var med sikkerhed en fri jordbruger, og sammenhængen udelukker således ikke, at bryden også var det.

Landskabslovene er nedskrevet mellem slutningen af 1100-tallet og 1250. De nøjere dateringer er usikre og omdiskuterede, men den omtrentlige datering er tilstrækkelig her. Lovene er langt de bedste kilder til brydens socialretslige status. Samtidig afspejler de også kompleksiteten i begrebet, idet de viser hen til i hvert fald tre distinkte betydninger. Omtalen af kongelige ombudsmænd er allerede nævnt. Kongens bryde havde blandt andet ansvaret for at opkræve bøder og inddrive skat (Eriks Sjællandske Lov 3: 50, 63 i DGL 2: 118, 128). Desuden kunne en bryde være en bestyrer af en anden mands gård, i det følgende kaldt bestyrerbryden. En sådan gårdbestyrer kunne imidlertid ved siden af dette hverv være selvejer, ejer af sin egen gård. Særligt kunne han lægge sin jord sammen med en større jordejers og drive begge jorder *i fællig*, og en sådan bryde kaldtes i Jyske Lov for *fælligbryde*.

Bestyrerbrydens forhold mindede på mange måder om fæsterens (landboens), men lovene fastholder en klar adskillelse af de to begreber.Landboen fæstede et stykke jord og betalte en jordleje. Om bryden hedder det, at han "*fæster sig* til bryde" (Skånske Lov: 227 i DGL 1: 78), at han altså indtrådte i et tjenesteforhold. Den der ifølge lovene fæstede sig til bryde, var klart en fri mand, ikke en træl. Men tjenesten som bryde medførte alligevel en begrænsning i personens retskapacitet. Det hedder i Jyske Lov, at bryden ligesom trællen ikke kan værge for nogen, da de ikke er deres egen værge (Jyske Lov 1: 31 i DGL 2: 150). Endvidere hedder det, at husbond må bøde for sin brydes forseelser som for sin træls (Jyske Lov 2: 70 i DGL 2: 183). Fælligbryden er derimod ikke begrænset på samme måde. En bryde kan sværge i en ranssag, hedder det, hvis han samtidig sværger, at han er fælligbryde og ikke blot redesvend (Jyske Lov 2: 66 i DGL 2: 181f). *Redesvend* er det udtryk, Jyske Lov anvender, når den skal tydeliggøre, at der menes bestyrerbryden og ikke fælligbryden. Når fælligbryden har en højere grad af retskapacitet end redesvenden, skyldes det utvivlsomt, at fælligbryden netop var selvejer ved siden af sit tjenesteforhold.

Det er kun Jyske Lov, der gør sig denne umage med at sætte ord på forskellen på typer af bryder. I Skånske Lov, hvor de samme forskelle gør sig gældende, formodes læseren (tilhøreren) selv at kunne regne ud, hvilken type bryde, der menes i de enkelte stykker. Omfanget af omtaler af de tre typer bryder varierer desuden i lovene. De ældste lag af Valdemars Sjællandske Lov, Arve- og orbodemål, nævner kun ombudsmanden, mens den senere Jyske Lov kun nævner bestyrerbryden og fælligbryden. Der er muligt tale om en langsom glidning i brugen af begrebet, hvilket svarer til, at vi ikke møder bryden som ombudsmand i kilder efter 1250.

Lovene har ingen udsagn om kongsbrydens socialretslige status. Fælligbryden har en relativ høj status, og i sin egenskab af selvejer rangerer han højere end en landbo (Jyske Lov, 2. bog stk. 1, DGL 2: 160). Bestyrerbryden rangeres som nævnt i visse tilfælde på linje med en træl, og han kan f.eks. ikke rejse sag om hærværk mod ejendom, da han ikke er sin egen husbond (Jyske Lov 2: 32 i DGL 2: 171) Omvendt fremgår det samme sted, at han, modsat en træl, kan rejse personretslige sager på vegne af sig selv og sin familie.

Endelig har vi fra slutningen af 1200-tallet til op mod 1400 et ret fyldigt kildemateriale til jordejernes konkrete anvendelse af brydeinstitutionen, primært fra en række gejstlige jordebøger. Ribe Oldemoder, anlagt i 1290erne, Århus Domkapitels Jordebog fra 1313 (Rasmussen 1975: 11ff) og Roskildebispens Jordebog fra 1370 (Christensen 1956: 1ff) er alle øjebliksbilleder over henholdsvis kapitlernes og bispens jorder. Sorø Gavebog er en fortegnelse over gods tilgået klostret mellem 1160 og 1440 (Langebek & Suhm 1776: 463ff). I de lidt diffuse lister fra Ribe er der nævnt

nogle få bryder, mens det af den mere stramt komponerede århusianske jordebog fremgår, at Århuskapitlets jorder i 1313 næsten alene var drevet som et system af brydegårde med tilknyttede landboer. Samme type brydegårde omtales hyppigt på Sjælland i jordebogen fra 1370, og donationerne til Sorø Kloster fra samme tid, slutningen af 1300-tallet, bestod typisk af brydegårde med tilhørende gårdsæder. Gaverne til Sorø er vores bedste indicium på, at også de store verdslige jordejere på denne tid gerne drev deres jorder som brydegårde.

Århuskapitlets, Sorø Klosters og de fleste af Roskildebispens bryder sad på mellemstore gårde på ½–1 bol, og næsten altid med enkelte småbrugere (som regel kaldt gårdsæder, sjældnere landboer) tilknyttet som arbejdskraft. Det er sandsynligt, at denne type brydegårde også var udbredt i 1200-tallet, hvor vi som nævnt møder bryder i utallige diplomer, men jordebøgerne selv rækker ikke ned i denne tid. Op mod 1400 sker der imidlertid et skred, hvor man synes at gå bort fra at kalde sådanne gårde for brydegårde. Store eller mellemstore gårde med gårdsæder tilknyttet kaldes i Roskildebispens Jordebog fra 1370 lige så ofte bare "gård" eller "hovedgård" som brydegård. Tilsvarende gårde, som Sorø modtog efter 1400, omtales også kun som gård eller hovedgård, aldrig brydegård. Samtidig synes skellet mellem landboen og bryden at udviskes. I nogle lokaliteter i Roskildebispens Jordebog står alle afgiftsydere som villici med beskedne afgifter, svarende til listerne med landboer i flertallet af bispens landsbyer (Christensen 1956: 9f). I samme jordebog ser vi desuden første gang en villicus og en landbo (colonus) omtalt side om side og sat til at yde det samme i arbejde og naturalier (Christensen 1956: 76f).

Vi har altså bryden som ombudsmand, om hvem vi ikke ved meget andet, end at de lokalt havde jurisdiktionelle og administrative funktioner, men også kunne være endnu mere højtstående personer. Så er der landskabslovenes bestyrerbryde, der står i en jordejers tjeneste og kun i begrænset grad har retskapacitet, samt fælligbryden, der lokalt kunne være en jordejer af en vis betydning. Diplomernes formularer med villici et coloni gør det ikke ud for statistik, men peger dog på at brydeforholdet var omtrent lige så udbredt som fæsteforholdet fra slutningen af 1100-tallet og gennem hele 1200-tallet. Endelig viser jordebøgerne, at bryden ikke sad på et familiebrug, men typisk på en bedrift med tilknyttet arbejdskraft i form af jordløse eller småbrugere. Denne brydebedrift kan ikke dokumenteres i jordebøgerne før slutningen af 1200-tallet, og landskabslovene kan hverken be- eller afkræfte, om bryderne heri styrede sådanne bedrifter.

Drøftelsen her går ud på, om der er noget, der binder alle disse typer af bryder eller aspekter af brydeforholdet sammen. Men før denne diskussion vil det være hensigtsmæssigt at skitsere brydeforholdet i de øvrige skandinaviske lande.

Brydeinstitutionen i Norge og Sverige

Behandlingen af den norske og svenske bryde må nødvendigvis blive ret summarisk, men stoffet giver nogle væsentlige nuancer i forhold til den danske bryde, som bør indgå i analysen.

I de norske landskabslove er bryden nævnt i alt fem gange og gerne som en særlig værdifuld træl eller den ledende træl i husholdningen. I den norsk-islandske sagalitteratur omtales tilsvarende trælle, der bestyrer en gård og har andre trælle under sig, uden at de dog nødvendigvis kaldes bryder. Der er vist ingen kilder før 1300, hvor en bryde entydigt kan ses at være en fri mand, og kongens ombudsmænd kaldes ikke som i Danmark bryder. Efter 1300 optræder der enkelte navngivne bryder i diplomerne, som giver et meget blandet billede. Dog er flertallet af disse bryder, formentlig alle, frie mænd.

Det synes altså som om, den norske brydeinstitution har været tæt knyttet til slaveriet, uden at vi dog kan konkludere for vidtgående på det spinkle kildemateriale (Iversen 1994: 209f). Kildematerialet giver os ikke sikkerhed for, om en bryde på landskabslovenes tid også kunne være en fri mand, og altså heller ikke hvad en sådan fri brydes socialretslige stilling var.

Det svenske materiale frembyder på mange måder det samme komplekse mønster som det danske. Der er dog færre kilder, og vi savner modstykker til de danske jordebøger. Der er, givet højtstående, bryder på runesten fra 1000-tallet. Landskabslovene omtaler, i alle tilfælde ganske få steder, både bryden som kongelig ombudsmand, bestyrerbryden og fælligbryden, der her kaldes partsbryde. Der er også efter midten af 1200-tallet en del formularer i diplomerne, der nævner *villici et coloni* som massebegreb sammen med "gårde, marker og enge" i privilegier og godsoverdragelser. Som i Norge er der flere navngivne bryder i 1300-tallets diplomer.

Der er også forskelle til Danmark, der i denne sammenhæng er betydende. For det første omtales den svenske bryde et par gange som træl. I Östgötaloven står, at en bryde, der sidder på en anden mands gård, *kan* være træl (Köpmålabalken §12 i Holmbäck & Wessén 1979: 168). Et andet sted i samme lov omtales en drabsbod for en bondes bryde, og drabsboden svarer til den, der blev givet for en træl (Dråpsbalken §14 i Holmbäck & Wessén 1979: 62). Et testamente fra omkring 1270 frigiver to navngivne bryder (SDHK 1012). Selvom det er ganske få eksempler, er de udslagsgivende: En bryde kunne være en træl. Den anden væsentlige forskel til Danmark er, at de svenske love, modsat Jyske Lov, ikke omtaler en særlig og begrænset retsstatus for bestyrerbryden.

Således kan den svenske villicus eller bryde, svarende til den danske, have en række, måske beslægtede, betydninger, og bevisligt dertil betydningen en træl, muligvis en overordnet som den norske. Til gengæld kan vi ikke

se, om den frie bryde, hverken bestyreren eller ombudsmanden, havde nogen særskilt position i det sociale og juridiske hierarki.

Den danske brydes socialretslige stilling

Som vist synes det danske materiale til brydeinstitutionen at være modsætningsfyldt. Der er først det tidsmæssige sammenfald af de anonyme bryder, der i privilegierne nævnes på linje med marker og fiskevande, og på den anden side lovenes kongsbryder og andre diplomers højtstående bryder. Dernæst er der det dilemma, at bryder generelt synes at sidde på temmelig store gårde med folk under sig, mens landskabslovene på den anden side tildeler dem en meget lav socialretslig status. Endelig synes det modsætningsfyldt, at landskabslovene samler tre kategorier af mennesker, ombudsmanden, gårdbestyreren og fælligbryden, under samme begreb. Kun Jyske Lov gør sig den ulejlighed at definere forskellene.

Spørgsmålet er, hvad det er for fællestræk, der har fået datiden til at bruge samme term om tilsyneladende ret forskellige funktioner og sociale lag i befolkningen. Og dernæst om dette fællestræk har en socialretslig dimension. Det fælles for de mange forskellige bryder var (før pesten i 1300-tallet), som allerede påpeget af Ulsig, at bryden stod i et tjenesteforhold (Ulsig 1981: 142). Forholdet ses i Danmark at spænde fra at være i kongens tjeneste, direkte knyttet til kongens person, og til at være bestyrer af en bondes sideejendom. I det lys skal de begrænsninger i brydens retskraft ses, som Jyske Lov finder det nødvendigt at præcisere: Bryden (redesvenden, ikke fælligbryden) kan ikke være værge, kan ikke rejse sag om hærværk, kan ikke være nævning. Husbond skal bøde for sin brydes forseelser som for sin træls (Jyske Lov 1: 31, 2: 32, 56, 70 m.fl. i DGL 2: 150, 171, 178, 183). Der er tale om en væsentlig men langt fra fuldstændig umyndiggørelse.

Denne umyndiggørelse skal ses i lyset af familiabegrebet. Det latinske *familia* skal forstås som husstand eller husholdning i en meget vid betydning. En familia bestod af husbond (herre) med ægtefælle, børn, tjenere, tyende og eventuelle andre slægtninge, der boede under samme tag. Også et kloster var en familia med abbeden i husbonds rolle. Men alle, der var i en herres eller husbonds tjeneste, også uden for hjemmet, tilhørte familia. Kun husbond, ham der ejede hjemmet og jorden, var myndig. Den øvrige familia repræsenteredes retsligt ved ham, og lige så utænkeligt det var, at kvinder eller børn sad i nævn eller førte sag, lige så utænkeligt var det, at tjenestegørende gjorde det. Det var så indlysende, at man knap fandt det nødvendigt at nævne det. De mange præciseringer af brydens (redesvendens) umyndighed i Jyske Lov skal formentlig ses i lyset af, at samme lovs fælligbryde, der jo både var jordejer og tjenestegørende, udgjorde en juridisk udfordring.

Det er ikke umiddelbart indlysende, at kongens betroede ombudsmand skulle være underlagt de retslige begrænsninger, som man i Jyske Lov ser den simple bestyrerbryde underlagt. Tesen her er, at det imidlertid var tilfældet. Vi har ganske vist hverken for Danmark eller Sverige belæg for kongsbrydens socialretslige stilling. Men for Norge har vi ret klare udsagn om årmannens stilling. Den norske årmann var kongelig ombudsmand som den danske og svenske kongsbryde. Hvis vi tillader os at parallelisere fra årmannen til kongsbryden, og det vil jeg tillade mig at gøre, falder materialet tilsyneladende på plads.

Den særlige norske institution *årmann*, der er hyppigt omtalt i landskabslovene, er ofte blevet sammenlignet med brydeinstitutionen (f. eks. Lid 1980: 272: "kongens bryde kaldtes årmann"). En årmann havde især forvaltningsmæssige og juridiske ombud for kongen, men også en biskop kunne have en årmann under sig. Opgaverne for kongens årmann var ofte de samme som for de højt rangerede lendmænd. Lovene viser, at en årmann, der fik et sådant ombud, derved trådte ud af sin sociale kontekst og ind i kongens familia med de implikationer for retsstatus og social position, en sådan indtræden medførte (Gulatingslov 200; jfr Robberstad 1937: 180; jfr Iversen 1994: 286, Iversen bruger udtrykket *husholdning*). Blandt andet gik den beskedne mandebod på 15 mark for drab på en årmann alene til kongen (Gulatingslov 170; jfr Robberstad 1937: 167). I de norrøne sagaer omtales årmannen, som bryden i Danmark, både som en bestyrer af en gård og som en person med kongeligt ombud (Iversen 1994: 282ff, Iversens tolkning er dog, modsat min, at sagaernes gårdbestyrere samtidig var ombudsmænd).

Hvis vi læser årmannen ind i dansk brydesammenhæng, tillader materialet os at generalisere: Bryden var en person, der stod i et tjenesteforhold og derved ikke bare havde en underordnet stilling i forhold til herre eller husbond. Han opfattedes desuden af det omgivende samfund som udtrådt af én social kontekst og indtrådt i en anden, hvorved hans socialretslige identitet blev indskrænket. Dette tab af status var ikke uforeneligt med, at bryde-betegnelsen alle steder hvor vi møder en bryde konkret betegnede en tjenestegørende på højere niveau, enten i husstanden, som bestyrer af en betydende gård eller i kongens tjeneste.

Vi møder brydeinstitutionen i kilder fra kort før 1200 til op mod 1400. Det vil sige, at den dukker op på den tid, hvor vi antager at slaveriet var under afvikling, og at dens betydning viger efter fremkomsten af værnet og andre dominansformer. Det giver mening at se brydeforholdet i dette aspekt, som en dominansform, der til dels udfyldte tomrummet mellem slaveriets afvikling og værnets konsolidering.

Der knyttedes gennem 1200-tallet en række skattemæssige friheder til den jord, husbonden drev selv eller ved hjælp af sin familia. En gård drevet af en bestyrer betragtedes i denne sammenhæng som en gård, husbond selv drev.

Det er sikkert, som Ulsig har påpeget (Ulsig 1981: 154ff), en væsentlig grund til den vækst i brydegårdsdriften, vi kan aflæse i diplomerne og i Århuskapitlets jordebog, og som f.eks. fremgår udtrykkeligt af Vitskøl klosters tiendefritagelser fra 1263 og 1323 (DD 1 II: 382, 2 IX: 80). I 1300-tallet udvidedes disse friheder til at gælde alle herremandens jorder, og det skattemæssige incitament til at drive gårdene med bryder bortfaldt dermed. Ulsigs pointe er skarp og rigtigt set. Men bag ved det fiskale motiv ligger samtidig det socialretslige: At bryden netop ved sit tjenesteforhold er en del af familia, hvorfor en gård drevet af en bryde betragtes som en gård, jordejeren selv driver. Det er samme princip, der gør, at cistersisensiske ladegårde (grangie), drevet af klostrenes lægbrødre, kunne anses for drevet af klostret selv og derfor dækkes ind under klostrets skattefrihed. Lægbrødrene var en del af klostrets familia, som bryderne var det under både gejstlige og verdslige herrer.

Brydeforholdets genesis

Vi ser altså bryden som en højt rangeret person på runesten fra sen vikingetid. Vi ser bryden som slave i tidlige norske og svenske love og som en juridisk delvis ufri person i danske love fra 1200-tallet. Men samtidig som kongelige embedsmænd i Danmark og Sverige. Forskningen, både i Sverige og Danmark, har gerne forsøgt at finde et kronologisk mønster i disse forskelle. Således hælder nyere svensk forskning til, at bryden oprindelig var en ufri forvalter på en gård, lidt svarende til antikkens vilicus. Nogle af disse ufri bryder nåede allerede i tidlig tid (1000-årene) en høj social status i kongens tjeneste. I løbet af 1200-årene gik man fra at bruge ufri til at bruge fri bryder på gårdene (Neveus 1974: 163; Brink 2003: 106, 2012: 140; Myrdal & Tollin 2003: 134).

Denne kronologi synes ikke ganske meningsfuld, hverken for svenske eller danske forhold. Det er for eksempel svært at se, at de bryder, der fik deres navn på runesten i 900- og 1000-tallet skulle være slaver eller sidde i slaveligende vilkår. Og de danske bryder, vi møder i 1100-tallets dokumenter, kan ubetinget ikke anses for ufri, ud over den begrænsning i deres socialretslige forhold, de formentlig har mødt via deres indtræden i en herres tjeneste.

Det meningsfyldte er at se betegnelsen bryde som udtryk for en varetager af en betroet funktion under en herre, som leder af tjenerskabet, som forvalter eller gårdbestyrer, men stadig en funktion inden for herrens familia. En funktion, der netop på grund af tilhøret til familia, begrænsede personens retskapacitet og dermed frihed i middelalderens forstand. Men man skal ikke betragte bryden som en oprindelig slave, snarere er der tale om, at i situationer med en rigelig slavetilgang, kunne man sætte en træl ind i denne funktion inden for herrens familia, det være sig kongens, bispens eller herremandens. En træl *kunne* altså være bryde, men bryden var ikke oprindelig en træl.

Henvisninger

Below, G. von 1937. *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen*. Jena. (Genoptryk, Stuttgart 1966).

Bosl, K. 1972. *Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter*. Stuttgart.

Brink, S. 2003. Ambátt, seta, deigja – þræll, þjónn, bryti. I: Lindkvist, T. & Myrdal, J. (red.) *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid til medeltid*. Stockholm. S. 103–117.

– 2012. *Vikingarnas slavar. Den nordiska träldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Uppsala.

Christensen, C. A. 1956. *Roskildekirkens jordebøger og regnskaber*. København.

Diplomatarium Danicum 1ff. (Udg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (forkortes DD).

Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk 1–3. (Udg.) Kroman, E. København 1945–48. (forkortes DGL).

Duby, G. 1968. *Rural economy and country life in the medieval West*. Columbia. (1. ed. Paris 1962).

Finley, M. 1980. *Ancient Slavery and Modern Ideology*. Cambridge.

Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1979. *Svenska Landskapslagar* 1. Stockholm.

Iversen, T. 1994. *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Bergen.

Jacobsen, L. & Moltke, E. 1941–42. *Danmarks Runeindskrifter. Text-Atlas*. København.

Langebek, J. & Suhm, P. F. 1776. *Scriptores Rerum Danicarum medii ævi* IV. Hafniæ.

Lid, N. 1980. Bryde. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid,* 2. Malmø. Sp. 272.

Myrdal, J. & Tollin, C. 2003. Brytar ock tidigmedeltida huvudgårdar. I: Lindkvist, T. & Myrdal, J. (red.) *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid til medeltid*. Stockholm. S. 133–68.

Neveus, C. 1974. *Trälarna i landskapslagarnas samhälle*. Uppsala.

Patterson, O. 1982. *Slavery and Social Death*. Cambridge.

Rasmussen, P. 1975. *Århus Domkapitels jordebøger* II. København.

Robberstad, K. (red.) 1937. *Gulatingslovi*. Oslo.

Rösener, W. 1992. *Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und ländliche Gesellschaft im Mittelalter*. Enzyklopädie deutscher Geschichte 13. München.

Schütte, L. 1983. Der villicus im spätmittelalterlichen Westfalen. In: Patze, H. (Hrsg.) *Die Grundherrschaft im Späten Mittelalter* II. Vorträge und Forschungen 27. Sigmaringen. S. 343–68.

Svenskt Diplomatariums huvudkartotek. (forkortes SDHK) http://sok.riksarkivet.se/sdhk/ (30 Oktober 2014).

Skydsgaard, J. E. 1975. *Det romerske slaveri*. Roskilde.

Ulsig, E. 1981. Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede. I: Fledelius, K., Lund, N. & Nielsen, H. (red.) *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. Oktober 1981*. København. S. 137–166.

– 1996. Højmiddelalderens danske godssystem. *Bol og By* 1996: 2, 8–26.

Weibull, L. 1923. *Lunds Domkyrkas nekrologium*. Lund.

Zachrisson, T. 2003. De osynliga. I: Lindkvist, T. & Myrdal, J. (red.) *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid til medeltid*. Stockholm. S. 88–102.

Zeeberg, P. 2000. *Saxos Danmarkshistorie*. København.

Aakjær, S. 1926–43. *Kong Valdemars Jordebog,* 1. København.

Knowledge and know-how in experimental archaeology

Lars Larsson

The article is a self-centred presentation of different aspects of experiments that the author has been involved in. These started with some less successful attempts at a young age. When starting out as a student of archaeology I sensed a lack of knowledge and also a lack of interest in tool manufacture in the literature. For me, knowledge read and listened to was of interest, but know-how, practical exercise with the motion of your hands, muscular knowledge, provided an important contribution to the understanding of past societies. This is exemplified by several cases, such as building houses, rolling stones for reconstructing megalithic tombs, heating flints, sorting garbage as well as conducting various tests on animals and on oneself. Unexpected occurrences during experiments can provide insights into animal as well as human behaviour.

Introduction

An important part of Anders Ödman's research deals with experimental archaeology. He has been a most devoted and much appreciated teacher of courses on the subject. This effort, combined with others, resulted in his election as lecturer of the year within the faculty. I do not intend to comment on Anders' contribution but instead present some perspectives from my own experiences in this area of archaeology, a very self-centred presentation.

Experimental archaeology is for me the essence of archaeology. My object with this presentation is not to try to present a survey of the last few years' research in experimental archaeology, nor to get into any complicated theoretical discussion as to why one should or should not engaged in the often dirty work of conducting experiments. I intend to present some personal experiences relating to experimental archaeology in the hope of providing some perspectives on this very important part of archaeology.

As soon as I became interested in archaeology, at the age of ten, I also tried to knap flint in order to make comparisons with the artefacts I had found during fieldwalking. However, with no knowledge and very poor flint the sole result was a sore thumb and blisters on two other fingers. But this experience did not made me less interested in experiments. I also tried to obtain some practice engraving on stones. On the farm where I grew up it is still possible to find some very special runic engravings on large stones.

However, back to the title of this article. Objects and how they were used in a functional but also a social perspective have been of special interest to me. Knowledge in this sense is the information that you read about, listen to and that you can form into new ideas, different forms of communication (Pelegrin 1990; Högberg 2009). Know-how is how this information is used in practical exercises, not least how knowledge is tested, mainly by the motion of the hands, i.e. this is muscular knowledge. In some cases there is a slight difference between experimental archaeology and excavation that may also include experimental achievements.

But how were they made?

To me, the initial university studies in prehistory in the mid 1960s where like entering paradise. However, I was missing one ingredient – the experimental perspective in the studies on how artefacts were made and used. I soon got hold of the book *Mand og flint* by Anders Kragh (1964), which provided me with the basics of flint knapping and allowed me to obtain answers to some of my questions.

But my interest in the fabrication and use of objects was not shared by many archaeologists. Rather, early in my studies I attended a seminar where an expert in horse-riding presented his experiences of riding with different kinds of saddles from late prehistory. In the discussion after the presentation a senior archaeologist made the comment that, based on the accepted typology, a couple of his saddle designs where totally wrong. Therefore, his experiments could not be trusted. He replied that he had also tried the two saddle types indicated in the typology to which the critic was referring and had found that they were impossible to use, but this response made no impression on the audience. Typol-

ogy was a more reliable method than these strange experiments. At that time, late in the 1960s, experimental archaeology was mainly the realm of amateur archaeologists, some of them with strange ideas about prehistoric people, which did not make the topic easier to include in ordinary education or research. In the case described above, the presenter was a well-known archaeologist, but his experiment with the loading and unloading of Viking ships not only with horses but, according to gossips, with elephants as well did not make his results more acceptable.

Building houses, rolling stones and angry bulls

My major project in experimental archaeology, undertaken in the mid 1980s at a local zoo (Skånes Djurpark) and involving a number of archaeologists as well as amateurs, was the reconstruction of Mesolithic houses and huts along with different techniques used at that time. Other colleagues were building a Neolithic house and a megalithic tomb. We were asked to reconstruct structures from the Mesolithic as well as the Neolithic based on excavation results within Scania, the southernmost part of Sweden, including a couple of my own excavations. In this work I obtained insights into how difficult or easy different tasks might be. To keep moisture away from a seasonally used house was almost impossible. A wooden building used only for a relatively brief part of the year, such as special-purpose building, a cult house or church, will decay much faster than a house in continuous use.

We reconstructed a house that had been excavated at the late Mesolithic site of Skateholm, at the south Scanian coast. We built it like a huge upside-down basket with a couple of large trunks as supports in the middle. The roof was covered with reed (Larsson 1985) (figure 1). With a fireplace and a number of skins, it was very suitable for living even during the cold winter. The reconstruction site was situated rather close to the animal park, which caused some sleepless nights because of howling wolves.

Figure 1. The reconstruction of a Mesolithic house based on the excavation of a feature at Skateholm, southernmost part of Sweden. Photo: Lars Larsson, 1984.

In addition to the house we also reconstructed a hut of the kind that was supposed to have been built on the Early Mesolithic bog sites. Some flint knapping was carried out there. Later, the hut was set on fire in order to observe the effect on the refuse. Flints are not affected as easily as was expected by the burning of the structure.

By contrast, moving large stones turned out to be much easier than expected. Thanks to instruction and help from a team member experienced in working and handling stones, boulders of 3 to 4 tonnes could be moved by a group of ten persons without major effort. This was a good example of how to incorporate people with no experience of archaeology but with a lifelong knowledge acquired within ordinary rural society into a group of archaeologists. Various handicrafts or everyday activities some sixty years ago were in many respects not so different from behaviour hundreds and even thousands of years ago. People are still alive today who can, for example, plough with oxen or make waterproof containers of bark. But they will soon be dead, so it is very important to get in contact with these experts within the coming decade.

A couple of events on the same day of the reconstruction project mentioned above might be worth mentioning. A Late Neolithic house built by the staff of the Museum of Malmö was ready to be officially opened. I was asked to perform this ceremony by cutting a rope in front of the house entrance with a Late Neolithic flint dagger. The media were present when I cut the rope with a couple of strokes. However, there was a general commotion among the photographers, as they had not got their pictures. They knew that the rope would be cut with a knife more than four thousand years old and their expectation was that it would to take a long time to cut using such an old and primitive dagger. According to one of the photographers he had expected me to be working with the rope for minutes and not for a few seconds. Old tools were expected to work much less efficiently. So I had to cut the rope a second time.

The second event took place just a few minutes later. Among performances related to the prehistoric reconstruction, music made with different pipes and drums was heard. The instruments included a bronze lur exactly resembling the ones from the Late Bronze Age. After a few minutes' performance a park official came running, shouting that we had to stop the lur player before he caused a major accident. It turned out that the park had acquired a bull and a cow from what was assumed to be a close breed to the aurochs. When the bull heard the sound of the lur it reacted as if there was a terrible hullabaloo going on in the neighbourhood and started to attack the fence. Later we tested the sound of the lur on a domesticated bull and it reacted exactly the same way (Larsson 2011). Lurs could have been used for bull fighting, especially as they were most numerous during the Late Bronze Age, when there was a high percentage of cattle. Thus, occasionally a sudden reaction 'out of the blue', something that is not foreseen, might happen when you work in experimental archaeology.

Figure 2. Burning at the experiment centre at Lejre, Denmark. Despite the intense heat, the oxen reached for the grass just outside the pyre. Photo: Karin Rogius, 2000.

Heating flints and sorting garbage

Something of the same kind but not as dangerous happened several years later when we made experiments by burning flint axes at the experimental centre of Lejre in Denmark. The transformation of flint axes by using fire is common in the Neolithic of southern Sweden (Larsson 2000; 2006). Close by, there were a couple of grazing oxen, which were to be trained for dragging stones as building material for a megalithic tomb. They remained unconcerned about our burning experiments until the fire was almost extinguished. At this point they both started becoming very obtrusive. Despite the intense heat, they reached for the grass just outside the pyre (figure 2). The reason might be that this grass was mixed with ash containing minerals that made it extremely tasty. We tried to chase them away without much success. It all ended with us sleeping around the fire so that we might test our expectations without interference from the two oxen. I wonder if a forest clearing made in the Early Neolithic might have attracted wild animals. The aurochs was already extinct, but others might have shown the same interest. So, forest clearance might have been combined with hunting. Later I was told that forest fires attract moose populations. Domesticated animals such as sheep are also fond of grass that has been burned.

Sometimes you have to ask yourself what is experimental archaeology and what is ordinary archaeology. Here is an example. Together with the staff of the University of Technology in Lund we carried out a project studying the decomposition of garbage at a couple of garbage dumps in southern Scania. Our task was to study the composition of refuse as well as date it. It turned out to be easy, as decomposition was very slow, due to the compression of the garbage.

At the same time a seminar excavation was taking place at an Iron Age settlement. In order to try to give the students a different perspective on refuse from that offered by the prehistoric material, they were brought to the garbage pit and asked to sort the material in a way they thought could be useful for studying the society. It should be added that the finds were of the same age as most of the students and the numerous nappies smelled as if they might have been deposited just a few days previously. There was an interesting reaction to this task. A number of students performed their task with great interest, discussing and testing different modes of sampling and sorting. Another group absolutely refused to take part in the work. Was it the smell of the garbage or some other aspects that caused these reactions? I was not able to get a full answer from the students.

Bone chewing, surgery and excrement

Another aspect of experimental archaeology is to use animals in order to solve certain tasks. Most common is the use of draught animals such as oxen or horses. However, other animals may be of interest, too. During the excavation of Mesolithic bog sites I tried to use bones for radiocarbon dating. The old processes of dating, used at the time, required large samples. In order to destroy as little as possible you tried to be as certain as possible that the sample you were submitting for dating actually contained enough collagen for a positive result. In many cases it was not possible to meet this requirement. My Newfoundlander Urax took part in most of the excavations, and would normally crawl into a muddy ditch close to the excavation area. As an experiment, I presented him a number of bones. From his expression I could discern an interest in chewing some bones, while other samples aroused no noticeable interest. It turned out that his interest or lack of interest fitted very well with the result of the suitability of samples for radiocarbon dating. Those he showed an interest in were usable for dating, while the others were not. This experiment went on successfully for several years, except for one occasion, when Urax reacted too fast for me, grabbed the bone and ran away. He lay down at some distance from his master and chewed the 8000-year-old bone with much delight.

I will conclude my presentation with another kind of experience – some things you could try out on yourselves. One originates from my participation at the Summer Flint Knapping Field School near Pullman in Washington State some thirty years ago. The famous flint knapper Don Crabtree visited us and took part for a few days. Probably due to flint knapping he had contracted silicosis and had undergone several operations. He showed us his chest and drew our attention to one of the scars in particular, which turned out to have almost faded away. After a couple of surgical operations he had asked the surgeons to use an obsidian blade instead of an ordinary scalpel. Initially they refused. However, when they were confronted with pictures of the edge of a scalpel blade and an obsidian edge magnified 1000 times they changed their opinion. The edge of the scalpel was almost rounded while the obsidian edge was still sharp. The surgeons agreed to work with a blade made of obsidian and after the operation they all agreed with Crabtree's statement that obsidian was by far the best material. But how do you explain to people that you would like them to cut you with a stone knife? Later I was informed that obsidian flakes are now used in eye surgery. During the knapping of obsidian and flint we cut ourselves from time to time. The wounds from flint edges hurt and healed slowly. The cuts from obsidian were rarely noticed until blood flowed out, and they healed within a couple of days. In Maya illustrations people are depicted cutting tongues with obsidian knives. It looks very dangerous, but based on our experiments it might not have been that serious.

During the excavation of a Mesolithic cemetery we found several concentrations of fish bones in the stomach areas of several of the interred. These finds were assumed to be remains of their last supper (Jonsson 1986). But some colleagues questioned this hypothesis. Normal humans could not eat such big bones and the bones should also be much more damaged than the ones we had found. I have subsequently learned that other archaeologists have tested this on dogs. I did it once myself. I will not go into details concerning the method I used, but I was very surprised at how much food gets through the digestive system without alteration. It was easy to swallow bones along with fish meat, and they ended up totally unchanged.

Experimental archaeology can and should be fascinating.

References

Högberg, A. 2009. *Lithics in the Scandinavian Late Bronze Age. Sociotechnical change and persistence.* BAR International Series 1932. Oxford.

Jonsson, L. 1986. Fish Remains in Late Mesolithic Human graves at Skateholm, Scania, South Sweden. In: Brinkhuizen, D. C. & Clason, A. T. (eds.) *Fish and Archaeology: Studies in Osteometry, Taphonomy, Seasonality, and Fishing Methods.* BAR, International Series 294. Oxford. Pp. 62–79.

Kragh, A. 1964. *Mand og Flint.* København.

Larsson, L. 1985. Of House and Hearth. The Excavation, Interpretation and Reconstruction of a Late Mesolithic House. In: Backe, M. (ed.) *Honorem Evert Baudou.* Archaeology and Environment 4. Umeå. Pp. 197–209.

Larsson, L. 2000. The passage of axes: fire transformation of flint objects in the Neolithic of southern Sweden. *Antiquity* 74: 285, 602–610.

Larsson, L. 2006. Flint and fire – destruction of wealth. In: Körlin, G. & Weisgerber, G. (eds.) *Stone Age – Mining Age.* Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Buchum 148. Bochum. Pp. 403–412.

Larsson, L. 2011. Society and Nature – forests, trees and lures. *Archaeologia Polona* 39, 37–54.

Pelegrin, J. 1990. Prehistoric Lithic Technology: Some Aspects of Research. *Archaeological Review from Cambridge* 9: 1, 116–125.

Österlenkvinnornas häradsdräkter 1700–1880 – ett regionalt, socialt och ekonomiskt mode

Monica Larsson

Österlen women's clothing 1700–1880 – a regional, social and economic fashion

This article deals with Scanian women's clothing during the period 1700–1880, with the emphasis on Österlen. Existing research emphasizes that the fashion of Österlen differed from that in the rest of Scania. Why did this area develop different trends and traditions that have persisted longer than anywhere else? By using ethnological resources, along with a combination of interdisciplinary studies, the aim of this article is to investigate various plausible reasons. The location might be one, the complex history, including an atypical type of serfdom, a second. The cultural heritage of the Österlen women has had a particular importance in contrast to consumption of factory-made textiles, as needlework and housekeeping were highly regarded skills. The advanced embroideries and decorations emphasized the women's qualities and merits when they visited church or feasts. That gave not only the woman but also her whole family status. There is no doubt, however, that the women of Österlen opted out of the consumption of factory-made textiles in favour of home-made clothing. The reluctance to use purchased materials could be a denial of the new working class's possibilities, where status could be purchased through consumption. Or it might be an active choice, underlining pride in family and cultural heritage.

Inledning

Allmogeklädsel under tidigmodern och modern tid är ett tidigare etnologiskt forskningsområde som de senare åren har kompletterats med ekonomiskhistoriska bidrag där tyngdpunkten istället ligger på hur samhällsförändringen från bonde- till industrisamhälle kom att påverka olika konsumtions- och dräktvanor. Forskningen är överens. Skånsk allmoge är en homogen grupp, där dräktvanor och dräktskick är mycket snarlika liksom övergången till borgerlig klädsel, utom på Österlen. Detta "utom på Österlen" har fångat mitt intresse. Vad är särskilt med Österlen och varför är dess dräktutveckling annorlunda? Finns det regionala motsättningar eller olikheter som måste understrykas? Eller handlar det om sociala och ekonomiska positioneringar både inom området och gentemot närliggande områden? Befintlig forskning ger, även om den kompletteras med historisk eller medeltidshistorisk forskning ingen förklaring till Österlens möjliga dräktutveckling.

Österlen

Österlen är ett gammalt dialektord som de i västra Skåne använde om folket österut. Dessa hade i sin tur ett motsvarande, västerlen. Ingendera såg sig som varken eller, det var ett sätt att definiera "den andre", de som bodde i en annan del av landskapet – någon fiendeskap verkar inte ha rått (Löfström 1994: 9ff; Löfström & Bylund 1994: 11).

Definitionssvårigheterna visade sig när forskarna under mitten av 1800-talet försökte ringa in olika kulturella områden i Skåne. Ingelstad härad ses vanligen som Österlen tillsammans med Järrestad. Med tiden integreras även Albo och de tre får utgöra det egentliga Österlen (Löfström 1994: 12; Löfström & Bylund 1994: 12; Nilsson 2000b: 15). Det finns således två spår där ett handlar om utomståendes definition och ett andra där lokalbefolkningen definierar sig själva, i positiv bemärkelse.

Ovanstående indelning skiljer sig från klädedräktens, där Skåne delas in i fyra områden: nordvästra, sydvästra, nordöstra och sydöstra (Österlen), med gränser som korsar varandra i mitten, där det finns ett mera blandat dräktskick. Ordet "häradsdräkt" blir därför något missvisande. Istället borde ett regionalt dräktbruk diskuteras, åtminstone i sydöstra Skåne, "österleningadräktens" område (Nilsson 2000b: 16).

Skånes och Österlens historia

Skånes historia är komplex. Fram till 1658 tillhörde landskapet Danmark och därefter Sverige, med speciella övergångslagstiftningar.

I det östdanska landskapet syntes regionala förändringar redan under tidigt 1500-tal. Adeln byggde och renoverade gods, bytte, köpte och sålde egendomar för att förmera sitt jordinnehav. Medan Söderslätt hade få adelsägda gårdar rådde motsatt förhållande på Österlen där många socknar bestod enbart av gods och frälsebönder. Landborna blev skattebefriade – och slapp utskrivning – mot arbetsplikt på godsen (hoveriet). Odlingen i regionen var helt inriktad på avsalu av cerealier och animalier på den nya marknaden i Amsterdam (Gadd, 2000: 105f; Myrdal 1999: 239, 254ff, 325ff; Skansjö 2008: 151ff).

Efter kriget med Danmark och Roskildefreden 1658 då bland annat Skåne tillföll Sverige, organiserades landskapets ledning om. Många danska lagar och sedvänjor behölls så länge de inte krockade med de svenska. För Skåne innebar detta en ekonomisk tillbakagång med ökat skattetryck och exportrestriktioner – alla jordbruksprodukter skulle levereras (oavkortat) till det nya moderlandet. Freden blev dessutom kortvarig (Skansjö 2008: 176ff). Det går att ana att tiden före kriget med tiden kom att ses som en förhållandvis bra period, hoveriet till trots, där utrymme fanns att satsa ekonomiska medel på textilier, något som kan ha bidragit till den mycket rika och personliga textila utvecklingen i området. Däremot är det svårt att avgöra om 1600-talets tillbakagång beror på ökad arbetsplikt som skulle kompensera exporten eller om det kan ha berott på råvarubrist – mindre linodling och färre får? Eller idealiserades den gamla ”goda” tidens mode? Blev den ett signum för bättre tider?

Under 1700-talet ökade befolkningen påtagligt, samtidigt som jordbrukets odlingsmetoder var oförändrade. De skånska slättjordarnas höga avkastning, 5–6 gånger utsädet, sänkte marknadspriserna och produktionen ökade inte som önskat. 1757 utfärdas därför förordningen om *storskiftet*. Målet var att samla varje gårds alla ägor i ett skifte, något som snart ändrades till högst fyra. I Skåne skiftades Söderslätt först och bönderna fick en mera samlad areal och kunde börja effektivisera sina jordbruk (Gadd 2000: 155, 273ff; Olsson 2005: 106ff; Skansjö 2008: 192ff). Tjugo år senare kom Rutger Mackleans reform, *enskiftet*, att påverka det skånska odlingslandskapet mer än något annat hitintills; hoveriet avskaffades, alla arrenden skulle betalas med avgifter och nya växtföljder introducerades. Resultatet blev en ökad produktivitet som gav bönderna stora inkomster (Gadd 2000: 44, 289ff; Olsson, 2005: 125; Skansjö 2008: 194ff). Många bondehushåll blev snabbt en del av en ny besutten elit. De som inte klarade omställningen fick sälja och sälla sig till proletariatet som växte fram parallellt (Gadd 2000: 198ff, 326ff; Skansjö 2008: 195ff). Den nya sociala skiktningen kan ha legat till grund för behovet av att positionera sig som en av de lyckosamma.

Den ålderdomliga skånska dräkten

De skånska folkdräkterna, framförallt Österlendräkten, anses vara direkt påverkade av såväl de senmedeltida som renässansens och delvis barockens modedräkter. Ett skäl kan vara det ekonomiska uppsving bönderna fick via den agrara exporten från Ystad under 1500-talet (Hammar 1992: 151ff; Nilsson 2000a: 9).

Carl von Linné beskriver under sin Skånska resa Österlenområdets dräkter som ”både besynnerliga och överdrivna”. Femtio år senare skriver Carl August Ehrensvärd att de är mycket ålderdomliga (Ehrensvärd 1959; von Linné 1977: 133ff, 304; Nilsson 2000a: 10). Kurck skriver samtidigt: ”I södra delen av provinsen hade såväl de sjelfegande bönderna som de fattigare under de stora godsen, besynnerligt nog med samma omsorg förstått att bevara sin egendomliga och i många fall intresseväckande utstyrsel. Med anor från medeltiden påminna flera, synnerligast af fruntimrens drägter, om den solida och dyrbara klädsel, som tillhörde de förnämare under 1500–1600-talen” (Kurck 1979; Nilsson 2000a: 13). De östskånska böndernas dräktmode kring 1600 kom alltså att bevaras i nästan 250 år. Frågan är om det var brist på nytt inflytande i en avsides landskapsdel eller om det var en regional ovilja att inordna sig? Eller fanns det så mycket värde i de gamla befintliga textilierna att de behölls och till och med kopierades?

Statsåtgärder och sockenstämmobeslut mot lyxkonsumtion

1793 fick alla landshövdingar i Sverige ta emot en skrivelse från Kungliga Majestätet. Den gällde ”[…] yppighetens och öfverflödets hämmande bland allmogen”. Ytterligare en skrivelse följde. Syftet var att förbättra den svenska handelsbalansen genom att minska importen. Skrivelserna rör dock sällan Skåne och allraminst Österlen där användningen av siden till livstycken, huvudband och kantningar var liten och inte kunde ha nationalekonomiska konsekvenser. Istället tas det regionalt upp att allmogen snarare var berömvärd, varken vuxna eller barn, oavsett stånd, använde (överdåd av) siden. Den skånska allmogen prioriterade sedan gammalt *hemmatillverkade* material (Svensson 1935: 309ff).

1817 kom en ny kungörelse om utländska ”yppighetsvaror”. Åtgärden får ses som tandlös. Många socknar diskuterade förvisso ämnet och fattade ”officiella beslut” om mer eller mindre stora inskränkningar. I praktiken var det annorlunda. Sockenstämmorna gav bönderna tillstånd att

använda befintliga plagg en tid framöver eller tills de var utslitna, även om de var ”olagliga”. De utländska tygerna tycks snarare på allvar komma i användning hos den skånska allmogen under perioden – de kringgår helt enkelt besluten (Bruzelius 1876; Svensson 1935: 309ff). Olika delar av Skåne var olika benägna att följa restriktionerna – Österlenborna gjorde som alltid som de ville. Frågan är om detta är ett utslag av olydnad, skicklig förhandling eller en markering mot svenska staten. Det framgår inte och är svårt att ta ställning till utan mer ingående studier.

Konsumtionens framväxt

Fram till mitten av 1800-talet var framställningen av textilier och kläder i princip varje bys enskilda angelägenhet. Siden och andra exklusiva material kunde bara köpas i städer och på vissa marknader. Enkelt uttryckt var bönderna i byarna självförsörjande textiltekniskt (Hanssen 1977: 28).

Den begynnande industrialiseringen ökar konsumtionen. Marknaden delas och blir antingen traditionell (självhushållning) eller modern. Christer Ahlberger talar här om konsumtionens nya symboliska roll där det handlar om att slå vakt om eller höja sin sociala position genom rätt attribut. Samhällsförändringarna under 1800-talet som gav mer makt och inflytande åt de industriella klasserna tvingade bönderna att bli mer medvetna om sin egen identitet. De tog medvetna beslut om vilka få detaljer de ville integrera i sin ”smak” (Ahlberger 1996: 18 ff, 121ff; Rosén 2004: 19ff). Först kring 1850 börjar de bli mer moderna och köper aktivt kläder, textilier och dekorativa tillbehör. Enligt kritikerna var konsumtionen ett tecken på att köparna ville vara förmer, medan andra menade att de istället visade lägre social status. På många håll blev självhushåll och handarbete därför en statusmarkör (Ahlberger 1996: 149 ff).

Sockenskräddarna och handeln

Allmogen som hade råd lade redan på medeltiden ut klädsömnaden på entreprenad hos skräddare som arbetade både vid slotten och för allmogen. Dessa hade god insikt i tidens mode och smak. Ändå påverkas inte allmogens gammaldags dräktkultur – trots att bönderna i mitten av 1700-talet ofta besökte städerna för att köpa kläde (Svensson 1935: 286 ff). Den välutvecklade handeln och skräddarnas breda kunskaper understryker i än större utsträckning Österlenområdets egenvalda kultur bland bönderna. De har i realiteten ett mycket modernt utbud av varor. Skräddarna hade kunnat tillhandahålla dräkter av modernare snitt. Det handlar inte om en brist på utbud på Österlen utan en utebliven, internt organiserad, brist på efterfrågan då ett helt eget mode konstrueras.

Österlendräkten – kvinnornas regionala statussymbol?

Österlenkvinnornas dräkter utmärker sig genom sitt mycket höga liv med dekorationer i siden och sammet som är en rest från både medeltiden, renässansen och barocken. Deras kjolar är betydligt kortare än normalt (slutar under knäet), kanske för att de vanligen bar kjolarna i flera lager och längder ovanpå varandra, med trappstegseffekt. Under klänningarna bars en särk som hade en mycket hög stående krage, frikostigt dekorerad med konstsömmar och knypplade (skånska)spetsar (Svensson 1935).

Övriga delar av Skåne har i större utsträckning påverkats av både resten av Sverige och internationella influenser. De har längre mer figurnära liv med mera tidsenliga skärningar och även längre kjolar, som bärs ovanpå särken vars krage är mer snarlik tidens föreskrivna mode. Hos dessa dräkter blir det också vanligare med moderna ”köpetillbehör” (Svensson 1935).

KJOLARNA BARS LAGER PÅ LAGER

Bondkvinnorna på Österlen hade ovanligt korta kjolar, vissa slutade strax nedanför knäet i motsats till mitt på vaden som i övriga Skåne (jfr figur 1–3), kanske för att de bar minst tre kjolar samtidigt, ibland upp till sju, med den längsta underst. Flera färger underströk antalet (Svensson 1935: 21ff).

Det här modet har fått olika förklaringar. Det kan som påtalat vara en kvarleva från de gamla modena eller en ny renodlad manifestering av rikedom, men också rent praktiskt. Vid regn eller blåst kunde en kvinna som bar två eller fler kjolar dra den yttre upp över huvudet som skydd – cape ingick inte i österlendräkten (Bruzelius 1876; Svensson 1935: 24ff). Bortsett från den praktiska aspekten och manifestationen av rikedom tydde modet sannolikt på ett bekvämt liv. Kjolarna var tunga och kvinnorna måste ha haft medel att åka till kyrkan eller festen och dessutom fått hjälp att klä sig. Lager på lager konstruktionen måste vidare ha krävt sin skräddare, och en rik garderob för att kunna få fram rätt kombinationer.

I framförallt södra Skåne fanns även skinnkjolar. Vardagsvarianterna var gula eller svarta med pälsen kvar på insidan. Finvarianten, ”röepälsen”, har en kjortel av lammskinn som är röd och vitfärgad. Plagget är som modernast under 1840-talet. Det var mycket dyrt och typisk för de rikare slättbygderna (Hammar 1992: 153; Lindvall-Nordin: 56ff; Svensson 1935: 26ff; Nilsson 2000a: 13).

DE KORTA LIVSTYCKENA

Österlendräktens livstycken var mycket korta i jämförelse med de i resten av Skåne och alltid ihopsydda med kjolarna (jfr figur 1–3). Materialen är påkostade med dekorationer i siden eller sammet, ibland bådadera. Dessutom

Figur 1. Gift kvinna i högtidsdräkt, Ingelstad härad, Österlen. Foto: Mats Landin, © Nordiska museet.

syddes ytterligare sidenband och glitterband på. Ibland lät kvinnorna i sydvästra Skåne lösgöra sina liv från kjolarna, och kunde då antingen byta ut det mot ett enklare vid behov eller öka antalet kombinationer (Hammar 1992: 155ff; Svensson 1935: 32ff). Var det för att deras livstycken var sällsynt extravaganta och inte gick att bortförklara under lyxbegränsningarna? Eller var de ”laglydigare” än österlenborna som förhandlade bort begränsningarna och ibland till och med ignorerade dem? Hade österlenborna en större önskan om att markera sin särställning?

DE GIFTA KVINNORNAS KLUTAR

På Österlen har det varit tradition att en gift kvinna skall visas det förtroende som anstår en bondhustru. När hon gifte sig fick hon nycklarna till gården, som ett tecken på att hon hade ansvar för hushållet. En hustru togs inte bara för sin hemgift. Hennes duglighet var minst lika viktig. Kraven från 1600-talet gällde fortfarande under 1800-talet: ”En god husfru skall draga till huset med hemgift och flit. Kunna salta, röka, krydda, brygga, sylta, räkna och låsa in tunnor och fat och brygd, spinna, väva, sömma och utsmycka det som är till vardagligt gagn såväl till husets välmåga. Hålla tjänare, husfolk och egen avkomma i herrens flit och fruktan”. Vidare skulle hon vara ärbar, inga

Figur 2. Gift kvinna i högtidsdräkt, Ljunits härad, sydvästra Skåne. Foto: Mats Landin, © Nordiska museet.

Figur 3. Gift kvinna i högtidsdräkt, Onsjö härad (nord) västra Skåne. Foto: Mats Landin, © Nordiska museet.

föräktenskapliga erfarenheter och inga snedsprång (Nilsson 2000b: 31ff).

Den skånska kluten har en väldigt varierande form men tas nålarna bort finns alltid ett likadant fyrkantigt tygstycke kvar. Monteringen skiftade med bygd. Lösa eller påsydda hemtillverkade band och spetsar samt konstsöm användes som dekoration. Det var status att kunna visa upp en rik variation i kyrkan och rika bondhustrur hade därför många klutar, bouppteckningar avslöjar uppemot hundratalet. På Österlen förekom de så sent som på 1880-talet, men med tiden ersattes de av hattar eller sjaletter (Bruzelius, 1876; Svensson 1935: 165ff; Nilsson 2000b: 10, 98ff). Klutarna skall ses som en kombinerad heders-, ekonomisk- och regional markör där mängden spetsar och dekorationer kom att spela en stor roll, liksom mängden veck och montering. Ägarinnan och hennes kvinnliga släktingar stod för handarbetet – spetsarna och sömmarna underströk deras färdigheter och höjde deras och familjens status.

SJALARNAS DOLDA BUDSKAP

Från tidigt 1800-tal är ”sjalar” i siden vanliga hos allmogekvinnor i sydvästra Skåne. Något senare kommer de till Österlen. Bruket varierade, medan exempelvis Ingelstadborna hängde flera sjalar i förklädesbandet föredrog Järrestadborna att använda dem som psalmboksskydd. Detta byttes vid extra högtidliga tillfällen mot en vit duk, dekorerad med egen hålsöm, utskursöm och skånska spetsar – silkessjalen bars då över armen (Svensson 1935: 262ff). Köpesjalarna var här ekonomiska markörer medan de vitbroderade dukarna lät kvinnorna visa sin skicklighet med nål och tråd, något som var minst lika viktigt.

Var modeväxlingar och utveckling en konjunkturfråga?

Österlenkvinnornas allmogedräkter från 1800-talet hade sina rötter i 1500-talets högkonjunktur. Det som en gång hade präglat det skånska modet kom att konserveras och 1700-talets begynnande industrialisering ledde inte till några beständiga förändringar (Svensson 1935: 279ff; Skansjö 2008: 176ff).

När spannmålspriserna under tidigt 1800-tal ökar börjar exklusiva material dyka upp. Vanligen vann de nya produkterna mark först sedan de bäst bemedlade bönderna tagit efter sina vänner i staden och införskaffat paraply eller galoscher. Trenden med nyheter var mycket tydlig på slätten kring Malmö och Trelleborg liksom mellan Landskrona och Helsingborg. Österlenborna behöll däremot sin typiska klädedräkt trots de påtagligt ökade förmögenheterna. Det hände att nya detaljer tillfördes, men karaktären behölls nogsamt (Svensson 1935: 284ff). Det syns alltså en trend under 1800-talet där resterande Skåne förutom Österlen tar efter det borgerliga modet.

Don efter person – dräkten som social markör

Bland bönderna, inte minst på Österlen, var misstänksamheten mot allt främmande påtaglig. Skulle det tävlas i ”ekonomisk framgång genom köpt utstyrsel” var det inte på klädfronten utan via exempelvis seldon och vagn. Dräkterna bar alltför djupt förankrade värdegrunder och markörer i det sociala spelet. Mer eller mindre exklusiva material kunde användas, men ”ursprungsmodellen” fick inte ändras! Den som gjorde så bröt mot ”solidariteten”. Om en bonde klädde sig som herrskap trodde han sig vara förmer. Här höll byalaget och sockenstämman befolkningen i örat. På sina håll fick ingifta, långväga ifrån, uppmaningar att använda de av sina plagg som stämde bäst överens med ortens. Soldater som var hemma på permission råddes att inte bära uniform och framförallt, unga flickor som tjänade hos herrskap uppmuntrades att varken bli fåfänga eller föra olaten med moderna kläder vidare (Svensson 1935: 294ff). Denna interna överenskommelse mellan bönderna om att ingen fick spela herre på någon annans bekostnad har troligen verkat hämmande på nya moden. Det viktigaste var att den sociala stegen upprätthölls.

Ändå var det ingen bygd som ville att just deras dräkt skulle framstå som ”originell” eller ”sär”, att verka löjeväckande oroade sockenstämmorna. Därför antog de samma förändringar som socknarna runtomkring. Om övriga orter i länet godtog ett nytt mode var det mycket lättare att följa efter, då var ju nyheterna inte längre herrskapsfasoner (Svensson 1935: 296ff).

Avslutande diskussion

Österlens landsbygd drabbades hårt av 1600-talets krig. Hoveriet blev framöver mer betungande liksom skattetrycket. Det kan ha bidragit till att konservera ett ovanligt och exklusivt dräktarv som fått definiera både deras identitet och kulturarv. Oviljan att ”lyda” konsumtionsrestriktionerna kring 1800 kan ha tytt på ett fortsatt ställningstagande mot den svenska staten och det svenska.

De typiska österlendräkterna bland kvinnorna hade, som påtalat, påfallande korta väldekorerade liv som alltid hängde samman med de ovanligt korta kjolarna som bars i lager med varierande längder och färger ovanpå konstnärligt broderade och spetsprydda särkar med höga kragar. Även sjalar och klutar bars på ett för regionen typiskt sätt. Siluetten var lättigenkännlig. Ingen kunde missa en kvinna från Österlen. Kulturarvet bars med stolthet!

Regionalt, ekonomiskt och socialt var dräktskicket komplext. Bondkvinnorna med pengar värnade sitt och familjens kulturarv. De visade upp sina handarbetsfärdigheter via sin dräkt och därmed också sin skicklighet som husmödrar. På många håll väntades de som antytt att sköta

gården framgångsrikt så att tillgångarna förmerades – förutom att bedriva praktiskt utomhusarbete. Måhända var det inte bara kunskapen och skickligheten som textila hantverkare och husets fru som de gav prov på i sin dräkt utan även att de kunde lösgöra tid för handarbete. För kvinnans status som god hustru bidrog nämligen även till makens och familjens anseende. Att bära alla dessa hemtillverkade traditionella kläder blev både en markör mot andra svenska bönder och framförallt arbetarna liksom proletariatet som valde att markera sin kontantlön genom ”köpevaror”.

Det intressanta är att det finns ett nytt spår att följa när etnologiska resultat tillsammans med ekonomiskhistoriska börjar ge en bild av ett regionalt samhälle där kvinnan och hennes färdigheter, som syns utåt, plötsligt blir de mest bärande, om vi bortser från att det bara satt män i sockenstämman. En skicklig och kompetent hustru är otroligt viktigt. Hon visar upp det genom att hon har en korrekt men varierande tillverkad klädsel i kyrkan varje söndag – bortsett från siden och sammetsdetaljer. Det är kvinnornas gemensamma kunskaper och färdigheter som räknas och som förs vidare generation efter generation, från mor till dotter.

Här finns en mängd intressanta framtida uppslag att fortsätta studera när det gäller lokalsamhällen som värderar kvinnan och hennes färdigheter högt. Det var hon som skall markera familjens status och kompetens både regionalt, socialt och ekonomiskt, inte mannen.

Referenser

Ahlberger, C. 1996. *Konsumtionsrevolutionen. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*. Göteborg.

Bruzelius, N. G. 1876. Allmogelifwet i Ingelstads härad i slutet af förra och början af detta århundrade. *Land och folk. Illustrerad tidskrift för folklifsteckningar och reseskildringar 1876,* 1–32.

Ehrensvärd, C A. 1959. *Femdagars resa i Skåne för att se, och hämta rörelse – och Förargelse*. Malmö.

Gadd, C J. 2000. *Det svenska jordbrukets historia. Den agrara revolutionen 1700–1870*. Borås.

Hammar, B. 1992. Fläskahätta, linnepantalonger och särkasöll. *Skånes Hembygdsförbunds årsbok* 1992, 140–180.

Hanssen, B. 1977. *Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*. Östervåla.

Kurck, A. 1979. *Skånska Folkdrägter*. Köpenhamn.

Lindvall-Nordin, C. 2000. Bredhöftade matronor i tjocka kjolar. I: Nilsson, H. (red) *Österlens Folkdräkter*. Ystad. S. 56–59.

Linné, C von. 1977. *Skånska resa på höga överhetens befallning förrättad år 1749*. Stockholm.

Löfström, I. 1994. *Detta är Österlen*. Simrishamn.

Löfström, T & Bylund, I. 1994. *På Österlen*. Kivik.

Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Borås.

Nilsson, H, 2000a. Röepäls, klut och skörtatröja. I: Nilsson, H. (red) *Österlens Folkdräkter*. Ystad. S. 8–14.

– 2000b. ”Österleningadräkten” – Finns den? I: Nilsson, H. (red) *Österlens Folkdräkter*. Ystad. S. 15–17.

Olsson, M. 2005. *Skatta dig lycklig, jordränta och jordbruk i Skåne 1660 –1900*. Södertälje.

Rosén, C. 2004, *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal.* Stockholm.

Skansjö, S. 2008. *Skånes historia*. Lund.

Svensson, S. 1935. *Skånes folkdräkter, en dräkthistorisk undersökning 1500–1900*. Stockholm.

Sjællandsk jernforskning og en tur blandt jernalderens skovbønder i Nordøstsjælland

Henriette Lyngstrøm

Iron research on Zealand and a stroll among the Iron Age woodland peasants of north-eastern Zealand

In 2009 Anders Ödman gave an introduction to iron research in Scania and took us on a stroll in the deep woods of medieval northern Scania. This paper offers another stroll in the Iron Age woods on the other side of the Sound and gives a brief introduction to iron research on Zealand. Just as in Scania, Zealandic iron production has been a neglected subject for many years. This is probably due to the well-known iron production in the western part of Denmark where the slag pit furnaces, are among the best described in Europe. But a re-reading of the geologist Kristian Rørdam's mapping of bog iron ore, new excavations and experimental archaeology now show how the peasants on the rolling hills of north-eastern Zealand produced iron in the Pre-Roman Iron Age.

I 2009 gav Anders Ödman en tankevækkende *Introduktion till skånsk järnforskning och en tur i den nordskånska skogsbygden* (Ödman 2009). Ödman tog sit forskningshistoriske udgangspunkt i Jacob Langebek's (1758) beskrivelse af en række både mislykkede og kortvarige forsøg på at etablere jernværker i Skåne. Og han pointerede, at Langebek's tekst var skrevet hundrede år efter det vigtige skifte, der skete i den svenske jernproduktion, da Skåne blev svensk og den skånske jernproduktionen nedjusteret af taktiske og militærpolitiske hensyn. På Langebek's tid var det jernhytterne i Bergslagen, der havde størst betydning for den svenske stormagt.

Allerede i begyndelsen af 1900-tallet blev Skånes jernproduktion genstand for arkivalsk interesse og først blev de mange slaggedynger i landskabet registreret. Heraf udledte John Nihlén, at middelalderens jernproduktion havde haft flere centre – blandt andet et omkring Örkelljunga og Skånes Fagerhult, men han påviste også en udbredelse op gennem Halland med slaggebunker i sognene Hishult, Växtorp og Knäred (Nihlén 1939). Det var en helt anderledes udbredelse end jernalderens og vikingetidens jernproduktion (Björk 2009: figur 2), som den blandt andet var dokumenteret af Märta Strömberg, da hun udgravede en bebyggelse med slagger i Hagestad (Strömberg 1967). Hendes problem var at skelne mellem slagger fra jernudvinding og slagger fra smedning, så den danske civilingeniør Robert Thomsen måtte afklare sagen (Thomsen 1967). Nyt om den meget tidlige skånske jernudvinding kom omkring årtusindskiftet, da det Geoarkeologiska Laboratoriet i Uppsala udgravede lokaliteterne Bromölla (Englund & Larsson 1997) og Lilla Tvären (Becker 2003), hvor der begge steder blev dokumenteret jernudvindingsovne *in situ*.

Men i Ödmans artikel ligger fokus naturligvis på middelalderens jernudvinding og hans eget store arbejde med borge og jernskat. Han tager os op gennem Skåne med 1100-tallets bønder og frigivne trælle, der koloniserede de dybe, nordskånske skove. De anvendte sandsynligvis en jernudvindingsovn med slaggeaftapning og lokal myremalm helt frem til 1500-tallet (Ödman 2009: 25), som det blandt andet ses af slaggerne fra Björkefalla by. Det var en produktion skabt på tilgangen af arbejdskraft og på muligheden for ekspansion – gennem middelalderen skulle det skånske jern dække det danske marked, hvor behovet var langt større end tilgangen. Ödman pointerer i den forbindelse, at den "ändliga produkten vid järnframställning är skogen, den oändliga är malmen" (Ödman 2009: 24) og han påviser, hvordan skoven i Skåne, Halland og Blekinge helt fra den første kolonisering kan have været sektioneret ikke alene til jern- og tjæreproduktion, men også fremstillingen af salt (i Halland) og potaske (i Blekinge), og hvordan man gennem skattelægning, påbud og forbud styrede produktionen (Ödman 2000: 7ff). Det er inspirerende læsning på den anden side af Øresund, hvor jernalderbønderne 1500 år tidligere koloniserede de sjællandske skove.

Sjælland

Inden for det nuværende Danmarks grænser er den tidlige jernproduktion kendt i form af slaggegrubeovne også kaldet Drengsted-ovne. Den slags ovne anvendtes primært på de vestjyske bebyggelser i romersk og germansk jernalder og efterlod slagger, der kunne veje flere hundrede kilo. De ovne blev tidligt genstand for arkæologisk interesse, hvor undersøgelserne drog nytte af geologen Werner Christensen kartering af myremalm (Christensen 1966) og derfor konkluderede, at der kun var en begrænset jernproduktion på Sjælland. Den slutning drog man, dels fordi man manglende arkæologiske fund, men også fordi Christensen kun havde et indirekte kendskab til forekomsten af myremalm på Sjælland (Lyngstrøm 2011: 140). Hvis arkæologerne i stedet for havde læst geologen Kristian Rørdams myremalmsudersøgelser, havde det nok ikke været så stor en overraskelse for den arkæologiske videnskab som det var, da museumsinspektør Olfert Voss og Nationalmuseet i 1985 udgravede ganske velbevarede førromerske jernudvindingsovne *in situ* ved Skydebjerggård og Espevej på Vestsjælland (Voss 1991: 172f). Rørdam beskrev nemlig allerede i slutningen af 1800-tallet mere end 50 forekomster af myremalm på Sjælland (Rørdam 1894: 240). Blandt dem en meget stor forekomst ved Niverød Mose omkring 300 m syd for Langstrup i Nordøstsjælland. Rørdam registrerede, at myremalmslaget her i en udstrækning på 10 ha var omkring 35 cm tykt og han vurderede, at forekomsten vejede 84.000 ton (Rørdam 1893: 88f). Rørdam foretog også metallurgiske analyser af malmen og indholdet af jernoxid var 75 % Fe_2O_3, hvilket svarer til det i flere af de jyske forekomster, som vi ved, er blevet udnyttet til jernfremstilling i forhistorisk tid.

Efter de første fund af sjællandske ovne kom fundene fra to gruber på Stenhusager – også på Vestsjælland (Nielsen & Wickman 1999: 142). Gruberne var fyldt med keramik fra førromersk jernalder, men der lå også slagger fra jernhåndtering, rester af en lerskakt og en lerplade med blæsehul, næsten helt mage til de plader, som Voss havde fundet ved Espevej. Og ikke langt derfra – på Lysehøj – blev der fundet to jernudvindingsovne *in situ* og næsten 40 gruber med affald fra jernproduktion i form af slagger, lerplader med blæsehuller og forslagget ler (Meistrup-Larsen & Moltsen 2011: 111). Her blev den ene ovn dateret til førromersk jernalder periode III, hvilket var lidt yngre end Lysehøjs næsten 75 beboelseshuse og lidt ældre end den keramik, der lå sammen med slaggerne i flere af gruberne. Den var dateret til ældre romersk jernalder. Det tyder på, at jernudvindingen i landsbyen er foregået over en periode på adskillige hundrede år.

Udgravningsforholdene var helt anderledes i det nærliggende Stude, hvor der kun var mulighed for at udgrave et ganske smalt tracé. Men her skar grøften en affaldsgrube med slagger og keramik fra førromersk jernalder periode IIIa og slaggerne viste sig at være fremkommet ved både jernudvinding, -rensning og -smedning (Bull & Christensen 2012: 49). De næsten 30 udvindingsslagger vejede mellem 300 g til 6,7 kg (de fleste mellem 400 g og 1 kg) og var uregelmæssigt formede, men oftest afgrænset i bunden eller i den ene side. Langs slaggernes underside var der spor efter smeltet sand fra den flade, der har dannet bund i ovnen. Set ovenfra var de hele slagger næsten cirkulære med en diameter på ca. 25 cm. I affaldsgruben lå også mindst en lerplade med blæsehul. Den lignede den fra Espevej og målte 17,5 x 22,5 cm og 7,5 cm fra bunden havde den et cirkelrundt hul (Bull & Christensen 2012: 30f).

Fordi slaggerne fra jernhåndteringen på Sjælland ofte er små og ukarakteristiske og fordi der er få ovne bevaret *in situ*, har man som Strömberg og Thomsen i 1960'erne været optaget af, om det er muligt at adskille slagger fra udvinding fra slagger fra smedning. Selvfølgelig kan man, hvor slaggerne er komplette eller måske ligefrem fundet sammen med ovne, se det alene på formen eller på konteksten, men ved mindre og løsfundne stykker må metallurgi tages til hjælp. Her har man i Danmark især arbejdet med slaggens indhold af kalium- og calciumoxid fordi bønderne anvendte store mængder træ til jernforarbejdningen og fordi disse to oxider er hovedkomponenterne i trækulsaske (Jouttijärvi 2006: 47). Da slaggen i alle processens led reager med den aske, der dannes ved forbrænding af træet, har slagger fra rensning og især slagger fra smedning en højere koncentration af kalium- og calciumoxid end slagger fra udvinding. Denne tendens bekræftes af analyser af gamle slagger fundet omkring henholdsvis jernudvindingsovne og smedeesser samt analyser af nye slagger fremkommet ved kontrollerede forsøg (Lyngstrøm 2010). Disse analyser blev også anvendt, da der ved anlæggelsen af en motorvej på Midtsjælland, nær Holbæk, blev fundet en affaldsgrube med 22 kg slagger fra jernhåndtering og 17 kg mere eller mindre smeltet og forslagget ler. Her i Bjergene var der to slagger, som morfologisk kunne identificeres som dannet i bunden af en jernudvindingsovn. De var cirkelrunde med en diameter på 25 cm og vejede henholdsvis 6,3 og 5,4 kg, men der blev også analyseret slagger med et højt indhold af kalium- og calciumoxid og fundet en lerplade med blæsehul. Dens oprindelige mål havde været nær 22 x 28 cm (Jouttijärvi 2006: figur 11).

Nordsjælland

Gennem langt det meste af jernalderen var Nordsjælland et forholdsvis tyndt befolket område, hvor små gårdsenheder, med et eller to samtidige beboelseshuse, lå spredt i det kuperede og skovrige landskab. Befolkningstætheden var lidt større i førromersk jernalder, end den var senere, da store dele af området sandsynligvis affolkedes kort efter Kristi fødsel (Jensen 2011: 13). Sporerne fra jernudvin-

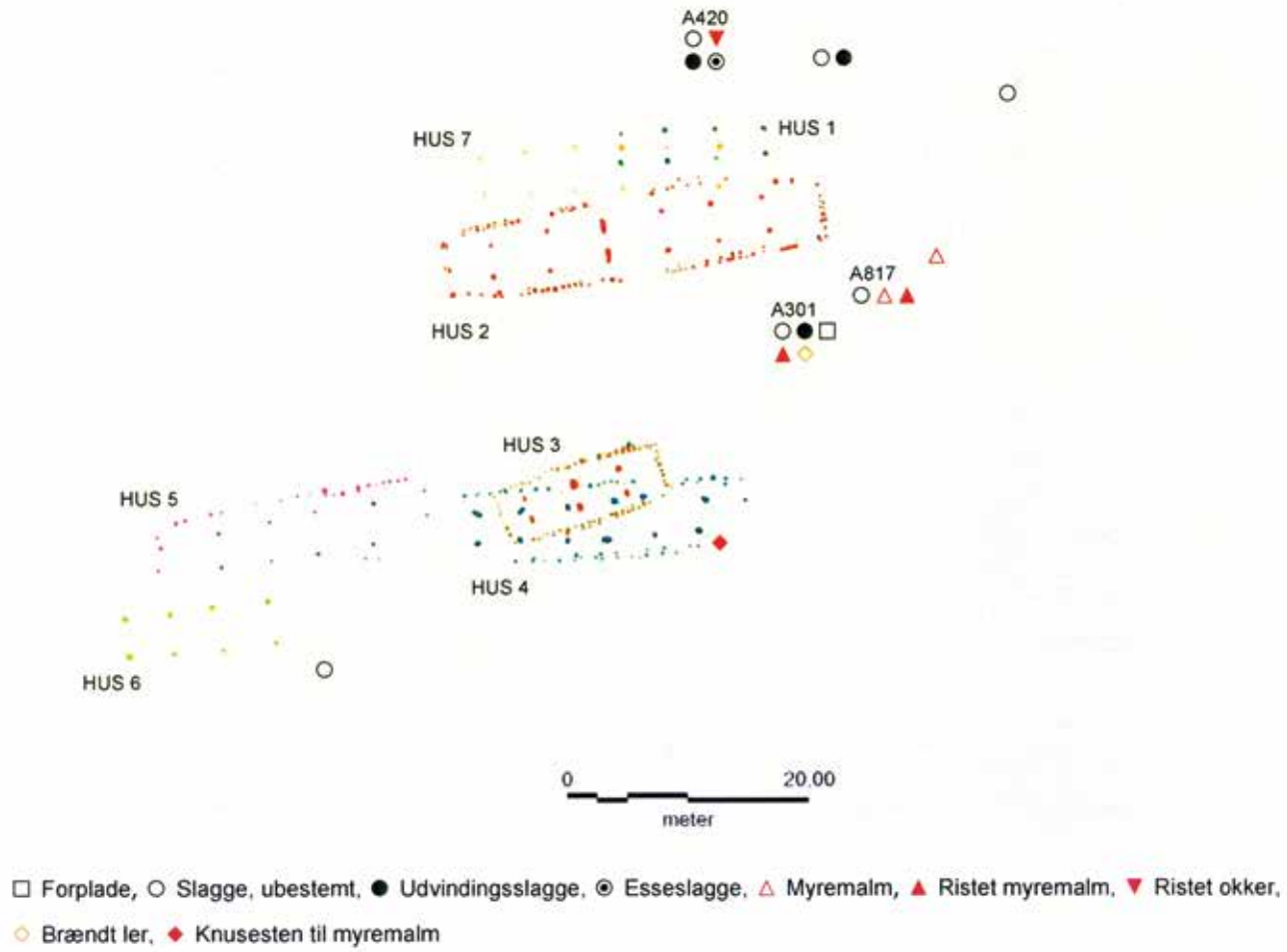

Figur 1. Teglbuen II. Tegning: Hørsholm Egns Museum. Efter Palm & Andersen 2012: figur 10.

ding er primært fundet i bopladsernes affaldsgruber, men også i stolpehuller og i skelgrøfter. De er, som i Skåne, tæt knyttet til bebyggelsen (Wranning 2009: 59). I Nordsjælland er der ikke fundet intakte jernudvindingsovne, men i et par tilfælde er der fundet noget, der kan være bunden af en ovn. Ovnskaktene er kendt fra mange og mindre fragmenter, der er fundet i bopladsernes gruber. Slaggerne er fundet som løsfund som på Store Holmegård og Sneglehøj – og i affaldsgruber, hvor keramikken daterer dem til førromersk jernalder som på Brolandsgård II (Paludan-Müller 1986: 63), Lyngebækgård III (Jensen 1997: 125), Korsbjerg Have og i Vassingerød, hvor der ikke alene er fundet udvindingsslagger med også massive forekomster af myremalm. Og ved Rævemose i Rude Skov er der lokaliseret gruber, der kan have været anvendt til svidning af trækul og hvor der også er fundet en slagge fra jernudvinding (Andersen & Palm 2013: 35).

Et godt eksempel på et nyt og velundersøgt område med jernhåndtering i Nordøstsjælland er de to tætliggende jernalderbebyggelser i nærheden af Niverød på højde med Glumslöv i Skåne: Teglbuen I og II (figur 1) (Andersen & Palm 2013: figur 1). Gårdene har ligget lå på hver deres lille bakketop adskilt af et engområde. Ved udgravningen fandt man huse fra førromersk jernalder og yngre germansk jernalder på begge toppe, men det er usikkert hvor mange gårde, der har stået samtidigt ligesom det er usikkert, hvilke faser jernudvindingen skal knyttes til. På begge bakker er der fundet spor af jernhåndtering og på begge bakker fra flere forskellige stadier i forarbejdningsprocessen. Med tanke på Rørdams analyser er myremalmen sandsynligvis gravet op i den nærliggende Langstrup Mose og i en enkelt grube på Teglbuen II lå der ristet og uristet myremalm, slagger og en 40 x 30 cm stor lerplade, der gik i stykker under optagningen (Palm & Andersen 2012: 95). Det var formodentlig en plade med blæsehul ganske som den, der blev fundet på Espevej, Lysehøj og Stude, for den ene side var stærkt varmepåvirket med et opboblet, hårdt og forslagget lag. På begge bebyggelser blev også fundet flere andre fragmenter af ovne, hvoraf enkelte havde aftryk af plantemateriale og af 2–2,5 cm tykke grene, der formodentligt indgik som en del af ovnens konstruktion. Hvad der er helt enestående for Teglbuen er, at der også blev fundet spor af håndtering af myremalm. Blandt andet lå der en 10 cm stor sten i et stolpehul. Stenens overflade var dækket af fint myremalmspulver, så det er sandsynligvis den sten, der har været anvendt til knusning af myremalm inden den blev lagt i ovnen. Der blev også fundet en krum side af et lerkar (figur 2), der lå i et anlæg, der kan være bunden af

et ristningsbål (Palm & Andersen 2012: figur 7). En sådan sten og en sådan karside giver et direkte flash back til forsøg med jernudvinding i Lejre, hvor der i mange år er anvendt en sten til knusning af genstridige klumper myremalm og et krumt lerkarskår til at flytte den ristede myremalm fra bålet til spanden inden den hældes i ovnen. Og hvor sten og karside ligger i det udbrændte ristningsbål, når vi forlader pladsen. Problemet er bare, at den fladbundede grube med de store bræmmer af lysende, orangerød ristet myremalm på Teglbuen ikke indeholdt nær så store mængder trækul som de ristningsbål, vi efterlader i Lejre. Det er derfor foreslået, at der i stedet for trækul er anvendt tørvekul (Palm & Andersen 2012: 88).

Ödman præsenterer os for postmesteren i Örkelljunga, Sven Nöjd, der i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne gennemførte en serie veldokumenterede forsøg med jernudvinding, men vi har også i Danmark en lang tradition med eksperimentel arkæologi som metode. En nogenlunde jævnaldrende repræsentant er Robert Thomsen (Lyngstrøm 2014), der ikke alene arbejdede sammen med Marta Strömberg, men også med jernforskere som Radomir Pleiner og R.F. Tylecote. Det var derfor oplagt at undersøge kildematerialets dannelse på Teglbuen ved at eksperimentere med udformning og opbygning af bål til ristning af myremalm. Udgangspunktet var dels Ole Evenstad's (1782) beskrivelse af et bål på nåletræsrafter dels et helt almindeligt "spejderbål" med brændestykker af løvtræ (figur 3–4). Resultatet var, som på så mange eksperimentelarkæologiske forsøg, ikke entydigt, men åbnede mulighed for en anden tolkning af gruben – nemlig som en grube, hvor skogsfolk eller skovbønder opbevarede den ristede myremalm (Christensen 2013: 10).

Skogsfolk og skovbønder

Ödman omtaler middelalderens jernproducenter i det nordøstlige Skåne som "skogsfolk" (Ödman 2009: 23). "Skovbønder" må være en dækkende betegnelse for de mennesker, der udvandt jern mere end tusind år tidligere på Sjælland, men det er sjældent, at arkæologer arbejder seriøst med at identificere "bonden" som begreb og herunder også tidligere tiders bondeøkonomi. I et sådant arbejde vil man sandsynligvis kunne indkredse nogle af de mange regionale forskelle, der også må have eksisteret jernalderens formodentlig ganske sammensatte økonomi. En mulighed er at forfølge etnologiens definition af en bonde som "en person, der har ejendoms- eller brugsretten til et areal, hvis ressourcer han udnytter, dels til forbrug i egen husholdning, dels til afsætning i forarbejdet eller uforarbejdet

Figur 2. Et fragment af lerkar efterladt i et muligt ristningsbål på Teglbuen I. Foto: Hørsholm Egns Museum. Efter Palm & Andersen 2012: figur 7.

Figur 3. Forsøg med ristning af myremalm på "spejderbål" med brænde af løvtræ ved Herning Museum 2012. Foto: Henriette Lyngstrøm.

Figur 4. Forsøg med ristning af myremalm efter Ole Evenstads metode i Lejre 2013. Foto: Michael Nielsen.

form" (Stoklund 1998: 10). Der er således tale om brug af land ikke om land-brug. På Sydsjælland anlagde bønderne i 1600- og 1700-tallet regulære skovhaver, hvor de høstede hasselgrene til tøndebånd og båndkæppe og hvor de podede forædlede æblesorter på vilde æbletræer (Stoklund 1987: 128f). De udnyttede således landskabets ressourcer dels til forbrug i egen husholdning, men også til afsætning i forarbejdet (tønder) og uforarbejdet (æbler) tilstand. I Nordsjælland omkring Gribskov boede bønderne i 1600-tallet næsten som i jernalderen på enkeltgårde eller i ganske små landsbyer rundt om og inde i selve skoven. Her var forarbejdning af træ en vigtig del af økonomien, for betingelserne for agerbrug var dårlige på grund af de kongelige vildtbaner, hvor vildtet åd afgrøderne. Derfor koncentrerede bønderne sig om kvægavl suppleret med svidning af trækul (Stoklund 1998: 21). Det er karakteristisk for langt hovedparten af bondens binæringer, at de foregik på baggrund af lokale råstoffer og ressourcer og at binæringerne involverede såvel ganske let forarbejdede produkter som brænde og tørv, som produkter udvundet ved kemiske processer, som tjære, trækul og jern, og som håndværksmæssigt forarbejdede brugsgenstande som lerkar, tønder, vognhjul, strikvarer og klæde. Men skønt ressourcerne fra egnen var stabile, var binæringen et dynamisk fænomen, der varierede i relation til adskillige sociale, økonomiske og politiske parametre. For det var ikke alene landskabets råstoffer og bøndernes kyndighed, men også afsætningsmulighederne, der spillede en betydningsfuld rolle. I nyere tid er tørvebønderne på Københavns Vestegn et godt eksempel på, at en stor tørvemose først fik betydning, da et nærliggende aftagermarked åbnede sig (Stoklund 1998: 13).

Kyndige bønder

Hvis vi vender tilbage til jernet i jernalderen, så er håndtering af både træ, myremalm og jern færdigheder, som de fleste kan tilegne sig af en læremester. Vi må derfor formode, at bønderne (mænd, kvinder og større børn) i jernalderen, hvis de boede i et område, hvor der var adgang til ler, træ og myremalm af en velegnet kvalitet, har besiddet en viden om, hvordan man udvandt jern og sandsynligvis også har formået at omsætte deres viden til kunnen, når der var brug for jernet i egen eller andres husholdninger. Som arkæologer må vi derfor ikke nødvendigvis se jernfremstilling som en klart markedsrettet og højt specialiseret produktion. Det kunne den være. Men var det ikke nødvendigvis. Smeltemester og smed behøvede ikke være avancerede specialister. Fundbilledet på Sjælland tyder på, at det i førromersk jernalder var kyndige bønder, der udvandt og smedede jernet til eget og andres forbrug, på samme måde som de måske flettede kurve, satte tønder eller fremstillede trækul. Jernfremstilling kan have været en binæring for bønderne på linje med udnyttelsen af andre – og i arkæologien mindre synlige – ressourcer. Til én eksperimentel arkæologisk udvinding anvendes i dag omkring 350 kg træ, 150 kg ler og 125 kg myremalm. Heraf fremstilles 10 kg jernsvamp, der renses til 2 kg barrejern (Thomsen *et al.* 2010: 94). Det drejer sig således om fremskaffelsen af omkring 625 kg materialer, der skal flyttes til produktionspladsen slæbt på skind og bærebøre eller måske kørt på vogne. Disse overvejelser åbner muligheder for en ny række spørgsmål, der vel at mærke må stilles ud fra det forbehold, at jernalderens bønder havde langt større erfaring med at udvinde jern end vi har i dag. For flyttede bønderne ind i et område, fordi de viste, at der var velegnede råstoffer (Smekalova & Voss 2001: 13f) – så det blev råstoffet, der var bestemmende for placeringen af produktionsplads og bebyggelse? Eller vendte bønderne tilbage, generation efter generation, og hentede råstoffer i et bestemt, og måske fælles, skovområde, lergrav eller myremalmsleje – så de transporterede råstofferne fra landskabet til produktionsplads? Vi ved det ikke og svaret var næppe entydigt. Alt for mange forhold har spillet

ind. Tilbage er, at slaggerne fra den tidlige jernudvinding på Sjælland ikke ligner slaggerne fra Drengsted-ovnen, men sandsynligvis er dannet i en ovn med et meget lavere slaggerum. Ovnens udformning kan skyldes, at den sjællandske jernudvinding har en tidligere datering end den vestjyske. Men måske også, at den sjællandske myremalm producerer en mindre og mere "tør" slagge, og at bønderne på Sjælland derfor ikke som de jyske havde problemer med at lede en meget stor mængde letflydende slagge væk fra ovnens reduktionszone.

Anders Ödman's arbejde om middelalderens jernproduktion i de dybe nordskånske skove kan i høj grad inspirere til tanker om, hvilke samfundsmekanismer de tusind år ældre slagger i Nordøstsjælland kan være et udtryk for.

Henvisninger

Andersen, J. S. & Palm, M. 2013. Jernudvinding – fagre nye verden anno 500 f.Kr. *Hørsholm Egns Muesum, Årbog* 2013, 26–45.

Becker, N. 2003. *En gård på Lilla Tvären. Boplatslämningar och järnhantering från den äldre järnåldern, Skåne, Hedeskoga socken, Lilla Tvären 4:1.* Riksantikvarieämbetet, UV Syd dokumentation av fältarbetsfasen 2003: 1. Lund.

Björk, T. 2009. Vems var järnet? Om järn och makt i skånsk järnålder. I: Helgesson, B. (red.) *Järnets roll. Skånelands och södra Smålands järnframställning under förhistorisk och historisk tid*. Kristianstad. S. 33–50.

Bull, I. B. & Christensen, R. 2012. *Slagge som kildemateriale – en undersøgelse af slaggerne fra Stude.* Upubliceret bachelorprojekt, Arkæologi ved Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Christensen, R. 2013. *Forsøg med ristning af myremalm*. Upubliceret teknisk rapport i forskningsarkivet. Sagnlandet i Lejre.

Christensen, W. 1966. Myremalm. *Dansk Natur – Dansk Skole Årsskrift* 1966, 41–67.

Englund, L. E. & Larsson L. 1997. *Järnframställning i Bromölla, Skåne, Ivetofta.* Analysrapport från Riksantikvarieämbetet, Geoarkeologiskt Laboratorium 20. Uppsala.

Evenstad, O. 1782. *Afhandling om Jern-Malm som findes i Myrer og Moradser i Norge, og om Omgangsmaaden med at forvandle den til Jern og Staal.* København.

Jensen, O. L. 1997. Lyngebækgård III. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* 1996, 125.

– 2011. Jernalderens gårde i Nordsjælland. *Hørsholm Egns Museum, Årbog* 2011, 6–19.

Jouttijärvi, A. 2006. Smed eller smeltemester – analyse af slagger fra Bjergene. I: Wickman, N., Borby Hansen, B. & Jouttijärvi, A. (red.) *Vejens skjulte skatte – Holbækmotorvejens forlængelse.* Holbæk Museum og Vejdirektoratet. S. 47–57.

Langebek, J. 1758. *Anledning til en Historie om de norske Bergværkers Oprindelse og Fremvext.* København.

Lyngstrøm, H. 2010. *Forsøg med udvinding i slaggeaftapningsovn, rekonstruktion af ovnen fra Sønder Holsted og med smedning af bøjlesaks fra ældre jernalder.* Upubliceret teknisk rapport for HAFF 14/10 med bidrag af J. H. Larsen i forskningsarkivet, Sagnlandet i Lejre.

– 2011. Iron from Zealandic bog iron ore. I: Boye, L. (rd.) *The Iron Age on Zealand. Status and Perspectives.* Nordiske Fortidsminder, Serie C, 8. Pp. 139–145.

– 2014. Experimental Archaeology in Denmark 1960–1980 – As seen through the letters of Robert Thomsen. I: Flores, J. R. & Paardekooper, R.(eds.) *Experiments Past – Histories of Experimental Archaeology.* Leiden. Pp. 189–204.

Meistrup-Larsen, L. & Moltsen, A. S. A. 2011. Lysehøj ved Korsør. Funktion, produktion og boligindretning i ældre jernalder på Sydvestsjælland. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2008, 89–122.

Nielsen, H. & Wickman, N. 1999. Stenhusager. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* 1998, 142.

Nihlén, J. 1939. *Äldre järntillverkning i Sydsverige – Studier rörende den primitiva järnframställningen i Halland og Skåne.* Jernkontorets Berghistoriska skriftserie 9. Stockholm.

Palm, M. & Andersen, J. S. 2012. Jernudvinding til husbehov? Stumper af jernudvinding fra Niverød i Nordøstsjælland. I: Lyngstrøm, H. & Ravn, M. (red.) Produktionen, Smedens Rum IV. Arbejdsrapport fra det fjerde seminar i netværket Smedens Rum. *Arkæologiske Skrifter* 11, 83–100.

Paludan-Müller, C. 1986. Brolandsgård II. *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* 1985, 63.

Rørdam, K. 1893. *De geologiske Forhold i det nordostlige Sjælland. Beskrivelse til Kaartbladene "Helsingør" og "Hillerød"*. Danmarks geologiske Undersøgelse 3. Kjøbenhavn.

– 1894. Om Betingelserne for en dansk Staalproduktion. Nogle Tilføjelser fra den praktiske Geologis Side. *Ingeniøren* 3: 48, 239–241.

Smekalova, T. & Voss, O. 2001. Snorup-området – jernproduktion i Vestjylland. *Mark og Montre* 2001, 7–20.

Stoklund, B. 1987. Båndkæppeskoven og Sydøstsjællands kulturhistorie. I: Dragsbo, P. & Fabricius, N. (red.) *Kulturbevaring og dagligt liv, etnologiske synspunkter på nyere kulturhistoriske bevaringsinteresser.* København. S. 126–130.

– 1998. Bønder og binæringer. Bondens mange næringer. *Bol og By. Landbohistorisk tidsskrift* 1998: 2, 8–40.

Strömberg, M. 1967. Undersökningarna rörande Hagestad i Skåne. *Kuml* 1967, 117–122.

Thomsen, L. G., Lyngstrøm, H. & Olesen, M. W. 2010. Storbondens saks. Et forsøg med smedning af en jernaldersaks. *Midtjyske fortællinger* 2010, 93–102.

Thomsen, R. 1967. Undersøgelse af jernalderslagger og jerngenstande fra Hagestad i Skåne. *Kuml* 1967, 124–142.

Voss, O. 1991. Jernproduktion i Danmark i perioden 0–550 e.Kr. I: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Samfundsorganisation og regional variation, Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Århus. S. 171–184.

Wranning, P. 2009. Den äldsta halländska järnet. Indroduktion, utveckling och förändring under de första århundradena ur ett socioekonomiskt perspektiv. I: Helgesson, B. (red.) *Järnets roll. Skånelands och södra Smålands järnframställning under förhistorisk och historisk tid*. Kristianstad. S. 51–64.

Ödman, A. 2000. Kolonisation och järnskatt i norra Skåne med Vittsjö som eksempel. I: Ödman, A. (red.) *Järn, Wittsjöskogkonferensen 1999.* Norre Skånes Medeltid 1. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 75. Lund. S. 7–28.

– 2009. Introduktion till skånsk järnforskning och en tur i den nordskånska skogsbygden. I: Helgesson, B. (red.) *Järnets roll. Skånelands och södra Smålands järnframställning under förhistorisk och historisk tid*. Kristianstad. S. 19–32.

Hästskelett från Gärdslövs borg – riddarnas ståtliga springare eller ledbrutna hästkrakar från rackarens grop?

Ola Magnell

Horse skeletons from Gärdslöv castle – the knight's steeds or old horses from the knacker's pit?

By Gärdslöv castle, a deposition of bones from six horses was found in a pit by the foot of the motte during excavations in 1999–2000. Were the horses from the pit the knight's warhorses or jades? Radiocarbon dating shows that the horses were of later dating than the castle. The bones all come from old stallions and mares. Several of the horses show pathological changes such as arthropathies of the vertebrae and in the shoulder joint, and spavin in the hock joint. Body part distribution shows a low frequency of bones from the lower extremities and no tails. A few cut marks, gnawing marks and the fact that rather few bones were found in anatomical position indicate that no complete carcasses were discarded in the pit. The horse bones have been interpreted to represent the remains of the actions of knackers, the outcasts of the society in the seventeenth to nineteenth centuries that performed some of the most detested and dishonourable deeds anyone could do: killing, flay and taking care of horse carcasses.

Inledning

I samband med utgrävningar vid Gärdslövs borgkulle påträffades en ansamling av ben från minst sex hästar. Att kadavergropar, ofta av mer sentida datering, påträffas är inte så ovanligt, men sällan massgravar med hästar. Fyndet är intressant ur flera aspekter. Varför begravdes sex hästkadaver vid Gärdslövs borgkulle? Vad har de med borgen att göra? Ur en osteologisk synvinkel är det ett intressant material som ger viktig information om hästarnas morfologi och hälsa i Skåne. Eftersom hästar inte utgjorde en del av den vardagliga kosten under medeltid och senare perioder hittas hästben oftast i begränsad omfattning och därför är fynd som det från Gärdslövs borgskulle av speciell betydelse.

Gärdslövs borg

Gärdslöv ligger i sydvästra Skåne fyra kilometer väster om Skurup. Borgen ligger nordväst om Gärdslövs kyrka på en markerad ca 10 meter hög kulle med en diameter på 100 meter i anslutning till den under 1800-talet utdikade Näsbyholmssjön (Thomsen 2001: 9; Ödman 2002: 74). De tidigaste skriftliga källorna för Gärdslöv är i ärkebiskop Karl Eriksen Galens testamente från 1334, där nämns *Sersleff*, vilket har tolkats som en felstavning av Gärdslöv. År 1370 benämns socknen som *Gersløff* i ett brev från ärkebiskopen Niels Jensen som omtalar att ett gods i Gärdslöv har härjats under ett bondeuppror och ligger öde (Mårtensson 1989: 2; Ödman 2002: 74f).

Under åren 1998–2000 bedrev institutionen för arkeologi vid Lunds universitet seminariegrävningar på Gärdslövs borg kulle för att undersöka ifall det verkligen funnits en borg på platsen och hur den i så fall utformats. I samband med utgrävningarna påträffades på borgkullen en kvadratisk byggnad med stengrund och tegel, vilken möjligen utgjort huvudgården som benämns *Gerslunda* i skriftliga källor. Dessutom förekom även spår efter ytterligare en byggnad med källare, samt en mur av tegel till ytterligare en konstruktion, möjligen rester efter en ekonomibyggnad. Fynd påträffades som kan dateras till 1200-tal och framåt som exempelvis äldre rödgods samt ett mynt från Christoffer I:s regeringstid kring år 1250. Två ^{14}C-dateringar (LuA4673: 750±90 BP, LuA4674: 735±90 BP) från utgrävningar 1998 dateras även till 1200–1300-tal. Troligen har huvudbyggnaden övergivits i samband med ödeläggelsen av godset år 1370. Byggnaderna har sedan rivits ytterligare i samband med byggnation av närliggande Näsbyholmsslott (Thomsen 2001: 8ff).

En massgrav med hästar

Vid undersökningarna 1999 grävdes ett 35 m långt schakt, nr 19, från borgkullens sydvästra hörn i nordöst–sydvästlig riktning. Syftet med schaktet var att primärt klargöra om kullen var naturlig eller konstruerad. Efter undersökningen kunde det bekräftas att den var naturlig. I schaktet påträffades en serier av minst tre nedgrävningar, vilka representerade flera olika faser. Nedgrävningen tolkades inledningsvis som en vallgrav, eller snarare ett dike, med ett djup av 1–1,5 m. Senare utvidgades detta till en bredd av kring 4 m och med ett djup på endast kring 0,5 m (Thomsen 2001: 34ff).

I samband med att den primära nedgrävningen förnyades och utvidgades deponerades stora mängder av hästben i ett fyllnadslager av silt och lerig sand. Lagret innehöll bitar av tegel, kalkbruk och sten. Nedgrävningen överlagrades av fyra lager av; silt, nedbryten gyttja, lerig humus och ett ploglager. Förekomsten av tegelbitar och murbruk tolkades som att fyllningslagret bildats vid uppförandet eller rivningen av byggnaden. Parallellt med schakt nr 19 drogs år 2000 ett schakt, nr 25, för att möjliggöra tillvaratagande av ytterligare hästben. Nedgrävningen med ben från häst kunde begränsas i väst, vilket innebär att gropen troligen inte varit en vallgrav, eftersom den då bör ha fortsatt i denna riktning (Thomsen 2001: 40ff).

Nedgrävningens relation till byggnadsspåren på Gärdslöv var oklar. För att klargöra förhållandet mellan hästbenen och Gärdslövs borg ^{14}C-daterades ett skenben som visade att hästkadavren var yngre än borgen. Tyvärr är felmarginalen på dateringen (LuA5111: 225±100 BP) stor och dessutom finns en platå på kalibreringskurvan, vilket betyder att benen inom två standardavvikelser kan vara allt ifrån år 1480 till 1960. Störst sannolikhet är dock att hästarna är från perioden 1500–1800. De stratigrafiska förhållandena innebär att det inte rör sig om en sentida kadavergrop från andra hälften av 1800-tal och 1900-tal. Stämmer tolkningen att förekomsten av bitar av tegel och kalkbruk har att göra med rivningen av borgen är det möjligt att dateringen av hästarna snarast kan hänföras till 1500-talet, eftersom det finns uppgifter om att bönder under 1400–1500-talet skall ha brutit upp sten på Gerdslundakullen (Thomsen 2001: 10). Det kan dock inte uteslutas att tegelbitarna och kalkbruket i fyllnadslagret utgör omrörda raseringslager i det fall nedgrävningen kommit till senare.

Hästarna

Vid utgrävningen utfördes en registrering av benmaterialet, men det fanns inte tid för en mer utförlig analys eller rapport. I samband med skrivandet av denna artikel hösten 2014 gjordes därför ytterligare en analys av benmaterialet. Sammanlagt rör det sig om minst 309 benfragment av häst, vilka kommer från minst 244 olika benelement från minst sex hästar (tabell 1). Flertalet ben var intakta *in situ*, men flera delar, som kranier, revben och bäcken, var sköra och fragmenterades i samband med tillvaratagandet.

Utöver hästbenen påträffades dessutom 20 ben från tamsvin, får/get, nötkreatur, tamhöns, gås och sill. Dessa är typiska djur från skånska byar från medeltid så väl som senare perioder.

Alla hästben kommer från fullvuxna djur med sammanvuxna epifyser. Ledförändringar och förbeningar av brosk visar dessutom att det rör sig om äldre djur. Två underkäkar, en överkäke och tre lösa framtänder har kunnat åldersbedömmas. Alla tänder är starkt nedslitna och tandhöjd på kindtänder samt slitage på framtänder visar på åldrar över 20 års ålder (Habermehl 1961; Levine 1982). Bäcken visar att det rör sig om minst tre hingstar/vallacker och två ston.

Beräkningar av mankhöjd baserat på formler enligt Ludwig Kiesewalter (1888) visar på en relativt stor variation i storlek mellan hästarna där den minsta endast var omkring 122 cm över manken, medan den största uppmättes till 141 cm. Utifrån fördelningen av mankhöjdsberäkningarna och med hänsyn till närvaron av ben från samma benslag och sida så hade tre andra hästar mankhöjder kring

Tabell 1. Hästben från schakt 19 och 25 vid Gärdslövs borg. NISP= antal fragment, MNE= minsta antalet benelement, MNI= minsta antalet individer.

	NISP	MNE	MNI
kranium – *cranium*	10	4	4
underkäke – *mandibula*	16	9	5
tänder – *dentes*	6		
atlaskota – *atlas*	5	5	5
axiskota – *axis*	6	6	6
halskotor – *vertebrae cervicales*	22	22	6
bröstkotor – *vertebrae thoracicae*	58	54	4
revben – *costae*	75	58	2
ländkotor – *vertebrae lumbales*	17	17	3
korsben – *sacrum*	7	5	5
svanskotor – *vertebrae caudale*	0	0	0
bogblad – *scapula*	8	7	4
överarmsben – *humerus*	9	5	3
underarms-/armbågsben – *radius/ulna*	5	4	2
karpalled – *carpale*	0	0	0
främre skenben – *metacarpus*	2	2	2
bäcken – *coxae*	15	12	6
lårben – *femur*	9	6	3
knäskål – *patella*	2	2	2
skankben – *tibia*	11	8	6
hasled – *tarsalia*	8	8	2
bakre skenben – *metatarsus*	9	5	3
kotsenben – *sesamoideum*	3		1
kotben – *phalanx* 1	2	2	1
kronben – *phalanx* 2	3	3	1
hovben – *phalanx* 3	1	1	1
totalt	**309**	**244**	**6**

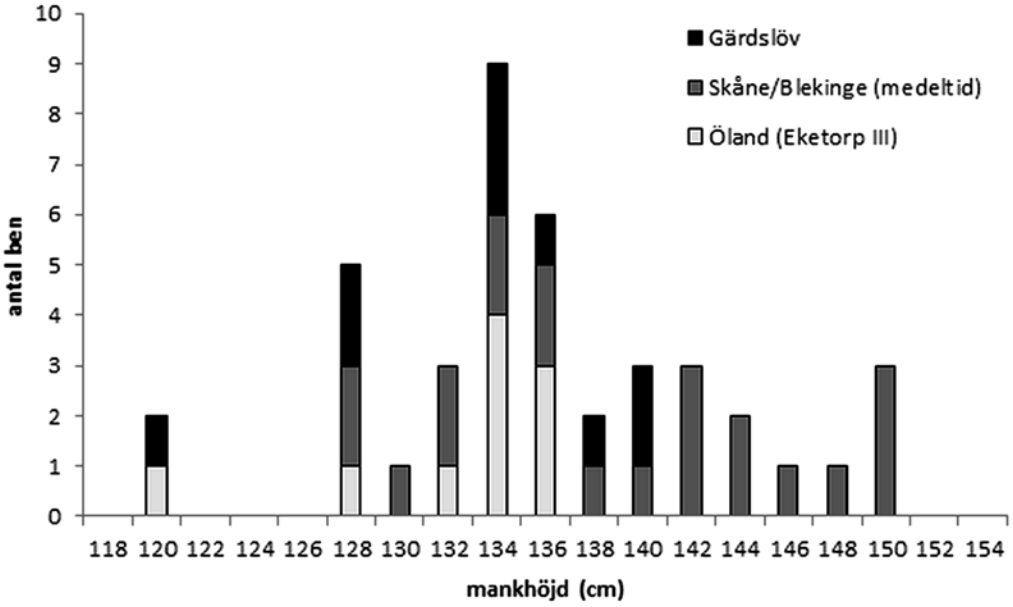

Figur 1. Mankhöjdsberäkningar utifrån hästben från Gärdslöv i jämförelse med hästben från medeltida Skåne och Blekinge (Bergquist & Lepiksaar 1957; Ekman 1973; Ericson 1996; Johansson 1999; 2000; Magnell 2013; opublicerad data: kvarteret Blekhagen, Lund och karmeliterkloster, Sölvesborg) samt Eketorp III (Boessneck *et al.* 1979).

129, 134 respektive 136 cm. Medelvärdet för hästarna från Gärdslöv ligger på 134 cm och är jämförbart med storleken på en islandshäst. Den minsta hästen motsvarar i storlek mer ett gotlandsruss medan den största mer en fjordhäst (Swinney 2006: 87ff). De relativt småvuxna hästarna motsvarar till stor del storleken för medeltida hästar från Skåne och Öland (figur 1).

Variationen i storlek mellan olika hästar från Gärdslöv kan tyda på att det rört sig om olika typer eller raser av hästar. En jämförelse av proportioner på kotbenet (*phalanx* 1) indikerar också att det rör sig om olika typer av hästar. Varmblodiga hästar har generellt längre slankare ben än kallblodiga hästar. Förhållande mellan längd och bredd på diafysen på tåben indikerar att en häst från Gärdslövs borgkulle påminner i form om kallblod som gotlandsruss och fjordhäst medan ett annat snarast liknar varmblod (figur 2).

Flera av benen uppvisar olika typer av patologiska förändringar, vilket indikerar att benen kommer ifrån äldre uttjänta djur. Det rör sig om flera olika typer av sjukliga förändringar som; infektion i käkbenet och förlust av tänder (*periodontitis*), infektion av benhinna (*periostitis*), ledförändringar i form av spatt och sammanväxning av kotor, liksom i flera fall av trauma på skulderleden. Flera av dessa förändringar är åldersrelaterade och är mer vanligt förekommande hos äldre djur.

En underkäke saknar den första premolaren (P2), vilken har fallit ur medan djuret levde och varefter tandalveolen har vuxit igen. På utsidan av käken fanns även spår efter

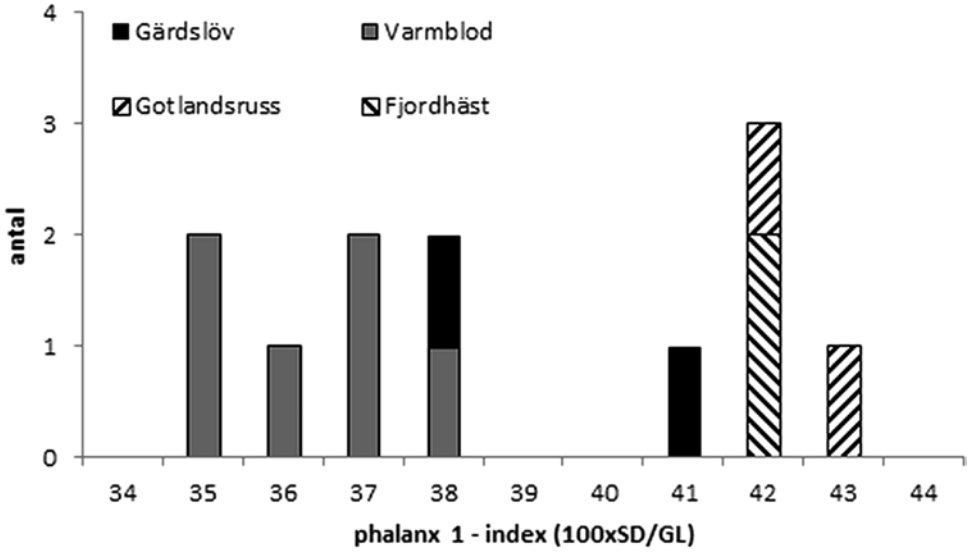

Figur 2. Proportion på kotben (*phalanx* 1) från Gärdslöv i jämförelse med fjordhäst, gotlandsruss och varmblod (Lepiksaar 1969: 189).

Figur 3. Till vänster, fyra sammanvuxna bröstkotor (*spondylosis deformans*) av häst från Gärdslövs borg. Till höger, spatt i form av benutväxter (*exostosis*) och sammanväxning (*ankylosis*) av rullben (*astragalus*) och glidleder (*tarsi centarsale* och *tarsi tertium*) från hasleden. Foto: Ola Magnell, 2014.

infektion i benhinnan. Troligen har en kombination av kraftigt tandslitage och infektion i tandköttet medfört att tanden har lossat.

På fyra olika segment av ryggraden från minst två hästar har ledförändringar i form av benutväxter (*exostosis*) och sammanväxning av kotor (*spondylosis deformans*) noterats. Inga patologiska förändringar har noterats på halskotor utöver förbening (*exostosis*) av olika muskelfästen. Halsregionen är på grund av att den är extra rörlig mindre utsatt för ledförändringar än andra delar av ryggraden (Bartosiewicz 2013: 113). På undersidan (ventralt) av kotkroppen på första och andra bröstkotan finns kraftiga benutväxter som har minskat rörligheten i leden och kan ses som förstadium till sammanväxning (*ankylosis*) av dessa kotor. Ett annat fall utgörs av fyra av de bakre bröstkotorna där kotkropparna har helt förbenats och vuxit samman (figur 3). Från ländryggen finns två fall av *ankylosis*; tre av de bakre kotorna som har vuxit ihop, respektive två där sammanväxningen endast är påbörjad.

Ledförändringarna i ryggraden ser inte ut att ha orsakats av någon infektion utan beror troligen på inflammationer. Belastning har påskyndat benbildningen och till slut medfört att kotorna vuxit ihop. I två fall tycks sammanväxning ha varit välläkt, medan i två andra var den endast påbörjad. Denna förändring har framför allt medfört att djuren har blivit mer stela. Relativt sett är fler kotor från ländryggen påverkade än bland bröstkotorna, vilket är ett typiskt mönster för häst (Bartosiewicz & Bartosiewicz 2002: 824). *Ankylosis* hos häst har ofta ansetts ha sin bakgrund i belastning efter intensiv ridning, men kan bero på andra faktorer. Åkomman kan observeras hos andra djur som inte normalt utsätts för ridning, som hundar och svin (Bartosiewicz & Bartosiewicz 2002: 828; Pluskowski *et al.* 2010: 340; Bartosiewicz 2013: 138f; Janeczek *et al.* 2014: 631).

Figur 4. Till vänster, ledytan på ett bogblad (*scapula*) som är normalt bortsett från en mindre läkt skada/grop markerad med pil. Till höger, ett bogblad som uppvisar artros i form av kraftiga ben utväxter (*exostosis*), gropar och eburnation på ledytan. Foto: Ola Magnell, 2014.

Spatt i form av kraftiga benutväxter på benen i hasleden, vilka har medfört att hela leden har vuxit samman, har noterats på ben från två individer. Sjukdomen börjar som en kronisk inflammation i ledens mjukdelar och sprider sig till benhinnan där den stimulerar benbildning. I ett fall har även rullbenet börjat växa ihop med övriga hasben (figur 3). Denna typ av omfattande spatt är relativt ovanligt och har gjort hästen ovanligt stel (Bartosiewicz 2013: 124). Initialt har irritation och eventuellt skador på benet i leden medfört smärta och gjort djuren halta. När benen väl vuxit samman har smärtan varit mindre, men hästarna blivit stela i hasleden. Orsaken till spatt kan bero på olika faktorer, men viktigast är överansträngning och hård belastning.

Från höftleden kan inga anmärkningsvärda ledförändringar noteras. I ett fall har en tydlig benutväxt (*lipping*) längs med höftledsgropen observerats. Även vid muskelfästen på flera bäcken föreligger benutväxter orsakade av förbening av senfästen, typiska för djur med hög ålder. Från bogleden har däremot flera skador noterats, 75 % av alla hästar uppvisade förändringar i denna led. Det rör sig om små till större gropar på ledytan (*cavitas glenoidales*) och på överarmsbenets ledyta (*caput humerii*) (figur 4). I fyra fall var den skadade ytan slät, vilket tyder på att skadan var läkt, medan det i två fall visade sig att skadorna inte läkt när djuren dog. Troligen har i vissa fall skadan orsakats av trauma. Speciellt ett skulderblad och överarmsben från vänster sida hos samma djur uppvisar mycket grava ledförändringar. Benutväxterna är mycket stora och ledytan är helt gropig med *eburnation*, vilket bildas när ben har nött mot ben (figur 4). Troligen har denna skada inledningsvis orsakats av ett trauma. Skadan har medfört att djuret har känt smärta och blivit halt med minskad rörlighet i leden. De sjukliga förändringarna är omfattande, vilket innebär att hästen måste ha levt med skadan en längre tid.

Den mer frekventa förekomsten av skador på framben, skulderled och ryggrad kan tolkas som att de uppkommit i samband med ridning. Förändringarna av ryggraden beror kanske snarast på en mer utdragen process med belastning, medan skadorna på skulderleden kan bero på att djuren har trampat snett i hålor eller oländig terräng. Att bära en ryttare innebär självklart en större belastning på frambenen och ryggraden. Den onaturliga ansträngningen för dragdjur som uppstår då djuret får skjuta ifrån bakåt innebär framför allt en belastning på den bakre extremiteten. Hos nötkreatur förekommer i medeltida benmaterial relativt ofta spår av artros i höftleden, samtidigt som det finns få skador från bogleden, vilket har tolkats vara resultatet av hårt utnyttjade av dragdjuret (Bartosiewicz 2013: 152).

Hästkadaver

Huruvida djuren dött av sjukdom eller avlivats har inte varit möjligt att med säkerhet avgöra. En intakt hjärnskål på en hästskalle visar att djuret inte har avlivats genom ett slag i huvudet. Historiska uppgifter anger att hästar i Sveriges södra och västra delar ofta avlivades genom ett knivstick i bringan (Egardt 1962: 166). Denna typ av avlivningsmetod lämnar normalt inte efter sig några spår på benen. Detta skiljer sig från slakten, av exempelvis nötkreatur, som först klubbades med yxhammare för att bland annat möjliggöra att blod kunde uppsamlas och tillvaratas. I Svealand, Norrland och Norge däremot avlivades dock häst vanligen genom ihjälklubbning (Egardt 1962: 168ff).

Den anatomiska fördelningen visar på en underrepresentation av ben från nedre extremitetet som mellanhandsben och tåben (tab. 1). Möjligtvis kan denna avsaknad bero på att depositionen inte är totalt utgrävd och ben finns kvar i marken. Det är också tänkbart att tåben kan ha suttit kvar i hästskinnen, som troligen har tagits tillvara. Det var också så att rackaren fick hästskorna som betalning (Egardt 1962: 1). Det är rimligt att hoven med hästskorna styckades med tåbenen sittande kvar för att senare kunna tas tillvara.

Avsaknaden av svanskotor är även intressant, eftersom det är känt att i rackarnas betalning ingick att de fick ta hästens svans och man (tab. 1). Hästsvansen och manen sålde sedan rackarna till repslagare och borstmakare (Egardt 1962: 1; Svensson 1993: 103). Svanskotor är relativt små och kan missas vid utgrävning, men hos häst är de närmast kroppen relativt stora och om de låg anatomiskt *in situ* borde de ha noterats vid något av de sex olika korsbenen.

Skärspår förekommer, men är få och har endast noterats på ett skulderblad, ett bäcken och ett revben. Intressant nog har inga huggmärken noterats. Under medeltid och fram till åtminstone 1700-talet styckades djur vanligen med yxa. Enligt beskrivningar av hästslakt utförd av rackare så sticks hästen med kniv och tycks också ha flåtts med kniv (Egardt 1962: 1). Då en hästkropp är stor och otymplig har den troligen grovt styckats upp för att kunnat hanteras och placeras i gropen. Skärspåren på ett revben kommer dock troligen från tillvaratagande av kött.

Sex ben, alla stora märgben, uppvisar spiralfraktur och karaktäristiskt fragmenteringsmönster för färskt ben. Två av dessa ben har dessutom typiska slagmärken orsakat av sten eller liknande som använts vid klyvning av benet för att komma åt märgen. Dock är flertalet rörben inte fragmenterade. Endast mindre mängder benmärg och kött tycks ha tillvaratagits. Kanske för mindre måltider i samband med flåning och hanterande av hästkropparna? Trots att det fanns ett tabu mot att äta hästkött åt rackaren och hans familj hästkött, ”som hedningar” enligt samtida beskrivningar (Egardt 1962: 100ff).

Elva ben uppvisar även gnagmärken efter hund. Flertalet på de mest köttrika delarna som skulderblad, bäcken och lårben. Det verkar som hundarna har haft fest och kunnat kalasa på de finaste bitarna.

Nedan för borgkullen fanns ett delvis ifyllt dike eller nedgrävning, som möjligen var samtida med borgen. Detta

har troligen utnyttjats av hästslaktaren och svackan har grävts ut och utvidgats för att få plats med hästkadavren. Nedteckningar beskriver hur rackaren inför hästslakten ledde hästen till en mosse eller annat ställe där det var enkelt att gräva ned hästen (Egardt 1962: 1). Kanske uppfattades diket nedan för Gärdslövs borgkulle som en sådan plats? Lite anmärkningsvärt är placeringen av kadavergropen bredvid en väg och att en inte mer undanskymd plats ha valts för hästslakten.

I samband med utgrävningen kunde det konstateras att det inte rörde sig om hela kroppar av hästar som låg anatomiskt intakta i gropen. Dock förekom stora segment av hästkroppar, främst i form av kotrader med kranier eller bäcken, men även vissa extremitetsben. En tolkning är att djuren inte har deponerats samtidigt utan nya djur succesivt placerats över de äldre där nedbrytningsprocessen pågått en tid och benen har rörts om när nya hästar har grävts ned. Förekomst av skärspår och ben som fragmenterats i färskt tillstånd visar också att det inte rört sig om depositioner av hela kadaver.

Benens ytor är överlag välbevarade och saknar överlag spår efter sprickor, avflagning av ytterskikt och matt yta som är typiska för vittrade ben som får ligga en längre tid på markytan (Lyman 1994: 354ff). Alltså tycks det som om hästbenen har täckts över med den silt och sand som fanns i fyllningen omgående efter att de placerats i gropen.

Slutsats

Analysen av ^{14}C-dateringen visar att hästarna i gropen nedanför borgkullen är från perioden 1500- till 1800-tal och alltså inte hör till Gärdslövs borg. Hästarna kommer från både ston och hingstar som var relativt småvuxna, dock verkar hästarna variera i storlek från 122–141 cm i mankhöjd och i kroppsbyggnad. Gemensamt för hästarna tycks dock vara att det rör sig om gamla utslitna djur där en stor andel av benen uppvisar sjukliga förändringar.

Hästarna har slaktats och grävts ned under en period då hästslakt ansågs som vanärande och ohederligt arbete. Skriftliga källor visar att en stark aversion mot slakt och flåning av häst var utbredd under 1600-talet, men att detta även tycks ha varit fallet under sent 1400-tal (Egardt 1962: 149). Den som ägnade sig åt hästslakt blev socialt utstött och tillhörde samhällets absoluta bottenskikt. Hästslaktare kallades ofta rackare, men även andra saker som nattman och vallackare, eftersom de också ägnade sig åt att kastrera hästar och andra djur. Ofta, och princip alltid i Skåne, tillhörde rackaren resandefolket eller tattare som de vanligen benämndes (Egardt 1962: 100f; Svensson 1993: 46). Små indicier som avsaknaden av svanskotor och att djuren tycks ha slaktats och styckats med kniv tyder även på att gropen med hästben från Gärdslövs borgkulle troligen utgör lämningar efter rackarnas värv och några stackars gamla slita hästkrakar.

Referenser

Bartosiewicz, L. 2013. *Shuffling nags, lame ducks. The archaeology of animal disease*. Oxford.

Bartosiewicz, L. & Bartosiewicz, G. 2002. "Bamboo spine" in a Migration Period horse from Hungary. *Journal of Archaeological Science* 29, 819–830.

Bergquist, H. & Lepiksaar, J. 1957. *Animal skeletal remains from Medieval Lund*. Archaeologica Lundensia I. Lund.

Boessneck, J., von den Driesch, A. & Stenberger, L. 1979. *Eketorp. Befestigung und Siedlung auf Öland/Schweden. Die Fauna*. Eketorp IV. Stockholm.

Egardt, B. 1962. *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar*. Nordiska Museets handlingar 57. Stockholm.

Ekman, J. 1973. *Early Mediaeval Lund, the fauna and the landscape*. Archaeologica Lundensia V. Lund.

Ericson, P. 1996. Tama och vilda djur på fem skånska boplatser daterade till bronsålder, järnålder och medeltid, I: Räf, E. (red.) *Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983–1985*. Rapport UV Syd 1996: 58. Lund. S. 357–392.

Habermehl, K.-H. 1961. *Die Alterbestimmung bei Haustieren, Pelztieren und beim jagdbaren Wild*. Berlin.

Janeczek, M., Chrószcz, A., Onar, V., Henklewski, R., Piekalski, J., Duma, P., Czerski, A. & Całkosiński, I. 2014. Anatomical and biomechanical aspects of the horse spine: The interpretation of vertebral fusion in a Medieval horse from Wroclaw (Poland). *International Journal of Osteoarchaeology* 24, 623–633.

Johansson, F. 1999. Bilaga 3. Osteologisk undersökning av djurben. I: Jacobsson, B. *Trelleborgen i Trelleborg. Förhistoriska boplatslämningar och gravar, vikingatida ringborg och medeltida bebyggelselämningar Skåne, Trelleborg, kv Gröningen, kv Kråkvinkeln, Bryggaregatan och Svenstorpsgatan*. UV Syd Rapport 1999: 93. S. 166–182.

Johansson, F. 2000. Bilaga 1. Analys av djurben från kv. Minerva, Helsingborg 1994. I: Pettersson, C. B. *Med hantverket i centrum, kvarteret Minerva i Helsingborg. Medeltida bebyggelselämningar och kulturlager Kv. Minerva 20–21, RAÄ 42, Helsingborg, Skåne*. UV Syd Rapport 2000:36. S. 67–77.

Kiesewalter, L. 1888. *Skelettmessungen an Pferden als Beitrag zur theoretischen Grundlage der Beurteilungslehre des Pferde*. Leipzig.

Lepiksaar, J. 1969. Knochenfunde aus den Bronzezeitlichen Siedlungen von Hötofta. In: Stjernquist, B. (Hrsg.) *Beiträge zum Studium von Bronzezeitlichen Siedlungen*. Acta Archaeologica Lundensia Series altera in 8°, 8. Lund. S. 174–207.

Levine, M. A. 1982. The use of crown height measurements and eruption-wear sequences to age horse teeth. I: Wilson, B., Grigson, C. & Payne, S. (eds.) *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*. British Archaeological Reports, British Series 109. Oxford. Pp. 223–250.

Lyman, 1994. *Vertebrate taphonomy*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge.

Magnell, O. 2013. Osteologisk analys av hästben från Sölve industriområde, 5:46,1, Blekinge. I: Alering, Å. *Arkeologisk utredning inom Sölve företagsområde, Sölvesborgs socken och kommun, Blekinge*. Blekinge museums rapport 2013: 5. S. 33–37.

Mårtensson, E. 1989. *Gärdslövs kyrka*. Skurup.

Pluskowski, A., Seetah, K. & Maltby, M. 2010. Potential osteoarchaeological evidence for riding and the military use of horses at Malbork castle, Poland. *International Journal of Osteoarchaeology* 20, 335–343.

Svensson, B. 1993. *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm.

Swinney, N. J. 2006. *Världens hästraser*. Stockholm.

Thomsen, T. 2001. *Gärdslöv borgkulle LUHM 31025. Rapport från seminariegrävning vt1999 samt vt2000. Gärdslöv RAÄ 8, Gärdslövs socken, Näsbyholm 2:1, Trelleborgs kommun, Skåne*. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet. Lund.

Ödman, A. 2002. *Borgar i Skåne*. Lund.

Järnmästarens slagg och kungens slott – den medeltida järnhanteringen i smålandet Möre

Gert Magnusson

The iron master's slag and the king's castle – bloomery iron production in Möre, south-east Sweden

In an antiquarian report from 1667 slag heaps are recorded as ancient monuments and an iron master from the province of Möre, situated in the south-east of Sweden, is mentioned. The iron master seems to have had certain rights, which could suggest an early organization of iron production in the province, of which only fragments now remain. The bloomery appears to have been connected to medieval manorial demesnes, which provided the basis for parish formation during the thirteenth century. The territory of each parish extended from the coast in the east to the woods in the west where the iron production took place. The medieval churches were built as private churches during the twelfth and thirteenth centuries. The production sites in the Möre woods are among the largest in Scandinavia and include the whole process from ore to iron bars. It can be concluded that iron production increased during the period when most of the churches were constructed. During the thirteenth century the city of Kalmar emerged and the iron of the province was distributed in northern Europe under the name of Calmarejern.

Den sydskandinaviska järnhanteringen

Den sydskandinaviska järnhanteringen är ett angeläget forskningsfält, som sedan 1920-talet haft betydelse främst för förståelsen av den äldre järnhanteringen som teknikkomplex och frågor kring dess datering. Äldre tiders miljöer, organisation och förståelse av landskapet har berörts i mindre utsträckning. Här görs ett försök att föra samman olika studier till en ny förståelse av Möres medeltida historia.

Möres järnframställningsplatser är, sett till yta och slaggvolym, bland de största i Sverige. Ingenstans finns så stora slaggvarp som i Möre, möjligen kan slaggvarp i norra Skåne uppvisa motsvarande volymer. Vad representerar järnframställningsplatserna? Järnet öppnade för en expansion in i skogsbygden i Möre, men rörde det sig om en kolonisationsvåg med järnhanteringen som drivkraft eller behöll järnhanteringen sin roll som en skogsnäring genom medeltiden tillsammans med bl a skogsbete och uppodling av mindre åkerytor. Vilken roll hade storgårdarna för järnhanteringens organisering och hur har järnhanteringen organiserats lokalt? Hur långt drevs järnframställningen på skogsbygdernas platser och var vidarebearbetades järnet – på plats eller i kustbygden?

Den första gången vi möter historisk järnhantering i Sverige är i samband med *Rannsakningar efter antikviteter* på 1660-talet. Cnut Chorelius, präst i Åby socken i Norra Möre rapporterade 1667 om sinnerskutor, ett gammalt ord för slagghögar:

> Antiquiteter ifrån Åby Finnes inga, der om någon weet göra någon berättelse, wndantagandess i Skougzbygden, åthskillighe höghar med sinderskutor eller Smidieslagg, Somblige store som laghom huus, Somblighe mindre, huar wthi äro fundne Tänger hambrar och annat sådant, finnes och ännu wnderstundom stora Jernstycken, der af göras bilder. Och således förmehnas der fordom warit Jernbruuk. Serdeles berättas rätta JernMästaren, huilken skall hafua kunnat med store tractamenter wppehålla i några dagher, konungen och hela hans hoff, hafua bodt widh ett kärr, kallas Brunnsskiärr, icke longt ifrån Capellet, huarest och finnes till wedermähle, en Öfuermåttom stoor Sinderhögh, och synes ännu, tå Solen skin, nedre wthi wattnet, lijka som Jern. (Stahre 1992: 166)

Chorelius rapport är en levande berättelse från Smålands skogstrakter, men det skulle dröja till 1920-talet innan arkeologen John Nihlén registrerade den utpekade platsen från rannsakningarna efter information av lantbrukaren Albin Bern i Århultemåla. Nihlén diskuterade egentligen inte vem "järnmästaren" var. Frågan är om det finns någon ytterligare kunskap om denne bortglömde skogsman i det arkeologiska materialet?

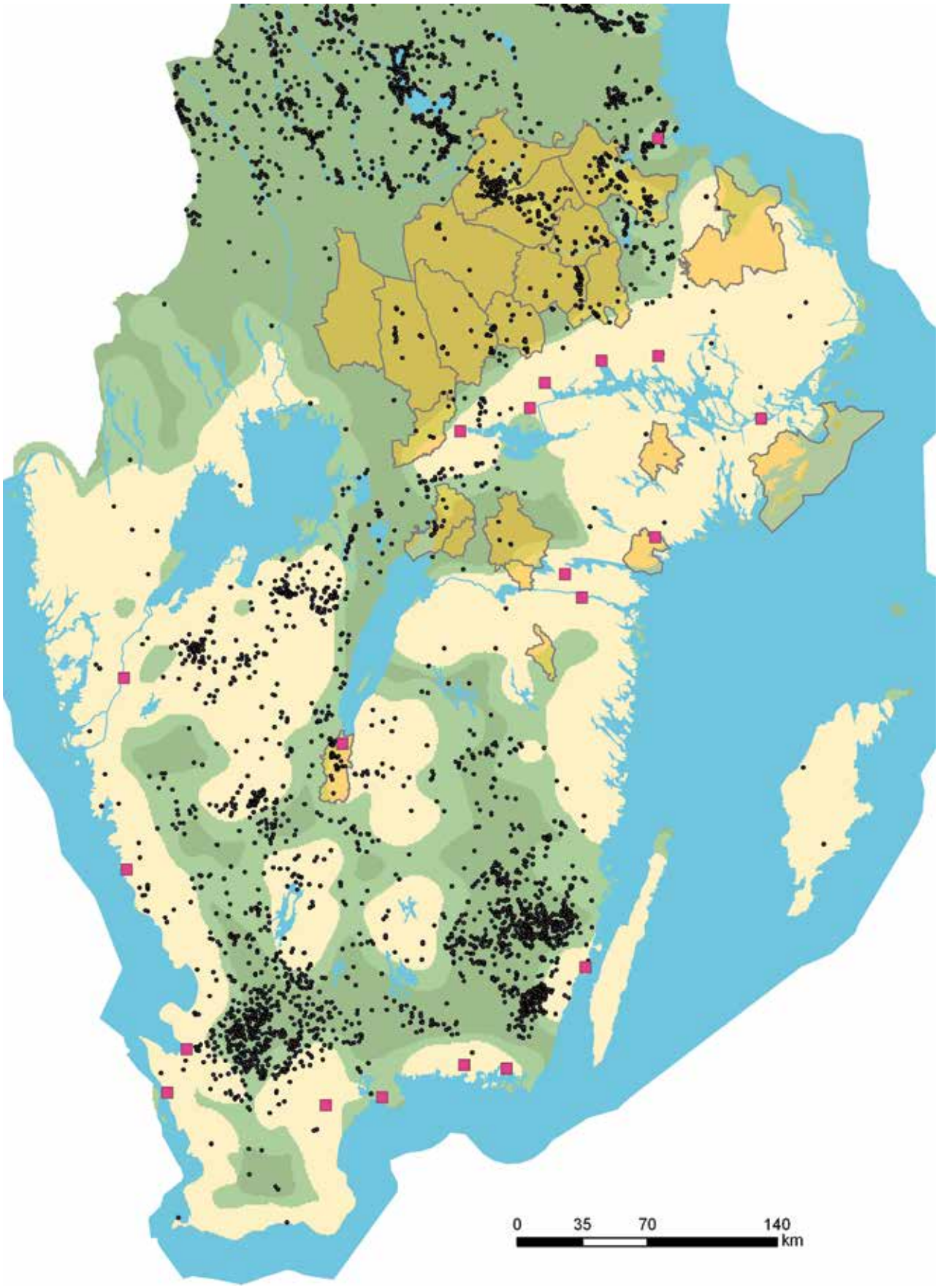

Figur 1. Sveriges medeltida järnframställningsområden. Södra Sveriges forntida bebyggelse (gult) och betydande skogsområden (grönt), där järnframställningsplatserna är markerade med svarta punkter. Möre ligger i SÖ delen av Småland. Områden norr om Mälaren är medeltida bergslager. Karta upprättad av Jerker Moström och Rikard Sohlenius.

Den sydsvenska järnhanteringen roll i medeltidens svenska och danska samhälle har varit föremål för vetenskapliga diskussioner sedan 1920-talet, då John Nihlén genomförde sina inventeringar (Nihlén 1932; 1939), vilka legat till grund för flera studier. Länge gällde Nihléns syn på blästbruket i södra Skandinavien, men Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, uppdragsarkeologin i Sydsverige och Anders Ödman har i grunden förändrat bilden under senare år (figur 1). Anders studier av borgarna i norra Skånes skogsbygder och de gamla gränsbygderna intar här en särställning, genom att ge järnhanteringen en vidare och djupare social och historisk dimension, vilket har varit en stor inspiration till fortsatta studier av den sydskandinaviska järnhanteringen (Ödman 2001; 2005).

Anders har främst gjort sina studier på södra sidan av den gamla riksgränsen. I den här uppsatsen tecknas en bild av utvecklingen på norra sidan av den riksgräns, som drogs senast i början av 1200-talet (Sawyer & Sawyer 1995). Gränsen, kallad ”landamaeri”, drogs i skogstrakter, vilka tidigare hade uppfattats som djupa ödemarker, där rövare, upprorsmakare och andra laglösa, frigivna eller förrymda trälar vistades. I fornminnesregistret finns grottor, vilka i folktraditionen förknippats med tjuvar, rövare, snapphanar och inte minst den förrymde upprorsmannen Nils Dacke, som dödades i Röde skog. Fornminnesinventeringens resultat visar att dessa ”öde” skogar under medeltiden var en betydande och värdefull resurs för innebyggarna på ömse sidor av gränsen. Järnhantering, tjärbränning och skogsbete skapade förutsättningar för de gårdar och samhällen som finns här än idag.

En gränsbygd var alltid ett utsatt område. Det var dit en anfallande armé först kom och tog det man ansåg att armén hade rätt till eller behövde, vilket utsatte gränsbefolkningarna för svåra prövningar och lidanden. Var sådana områden väl försvarade som borgarna i norra Skåne antyder eller var borgarna uppförda i syfte att kontrollera skogarnas ekonomiska aktiviteter? Var bilden likartad eller en annan i det svenska frontområdet, smålandet Möre, som gränsade i söder mot det danska riket? Omfattande skogsområden koloniserades i hela Skandinavien mellan år 900–1350. En sådan region var skogsbygderna mellan Blekinge/Skåne och Möre i sydöstra Småland.

Perioden 1000–1350 var en dynamisk fas för nordisk järnhantering. Under 1200-talet utvecklades en rad olika typer av blästerugnar i t.ex. Tröndelagen och Jämtland (Magnusson 1986: 257). Samtidigt etablerades masugnstekniken i Bergslagen (Magnusson 2003: 225). Från Halland finns, även i ett europeiskt perspektiv, ett tidigt belägg för vattendriven järnframställning, möjligen ett rennverk med vattendrivet hammarsmide vid Ugglehult och parställda blästerugnar vid Järnvirke i Tvååkers socken. Det äldsta skriftliga belägget härrör från 1197 (Hørby & Olsen 2004; Strömberg 2004: 142; Magnusson 2004: 216). Skandinavien var inte en periferi med avseende på teknisk utveckling i förhållande till den som skedde på kontinenten. Utvecklingen inom järnframställningen tycks i hög grad ha varit regional, där olika typer av blästerugnar har varit resultat av en fördjupad kunskap kring malmer och metallurgiska processer (Björkenstam 1991: 44). Järnhanteringen handlade inte bara om tekniska lösningar på metallurgiska problem, utan om logistik, social organisation och att vara del av en marknad. Delar av denna utveckling förefaller ha skett inom det lokala bondesamhället, då tecken på teknikföverföring endast syns i mindre utsträckning.

Under perioden växte en marknad fram med ett flertal aktörer runt Östersjön och Nordsjön. Den vikingatida plundringsekonomien ersattes med en form av tidig marknadshandel, där den tyska hansan fick ett allt större inflytande. En marknad med ekonomiska system, feodalism och en religiös gemenskap utvecklades. Produktion och handel organiserades genom gillen och andra gemenskaper.

Smålandet Möre

När Wulfstan på 800-talet seglade från Hedeby till Truso i dagens Polen skrev han att man hade Möre i väster och att Möre, Öland, Gotland och Blekinge tillhörde svearna (Lund 1983: 24f). Möre utgjorde under medeltiden ett av de små land som tillsammans bildade landskapet Småland, då det sydligaste av de svenska landskapen. Östra Småland med Möre, omfattades av Östergötlands lagsaga.

I öster gränsade Möre mot Kalmarsund och i väster med djupa skogar mot Värend, ett annat av de små landen. I norr gränsade Möre mot smålandet Stranda och i söder mot riksgränsen mot Blekinge. Där gick gränsen vid Landabäcken, vilket omtalas i ett tillägg till äldre Västgötalagen, det s.k. ”landamaeri”. Det berättas hur gränsen drogs upp av tolv män från Danmark och tolv män från Sverige och att de var utsända av danske kungen Sven och svenske kungen Anund Jakob (Sawyer & Sawyer 1995: 64). Detta skulle ha skett under 1000-talet. Att de båda kungarna inte var samtida har av Birgit och Peter Sawyer tagits som intäkt för att dokumentet upprättats långt senare, sannolikt i anslutning till att den äldre Västgötalagen nedtecknades på 1220-talet (Sawyer & Sawyer 1995: 64ff).

BEBYGGELSEUTVECKLING

Möres äldre bebyggelse var koncentrerad till den rika slättbygden. Landskapet är genomskuret av en hel rad vattendrag, som börjar uppe i skogsbygderna och faller ut i Kalmarsund. Kyrkbyarna Ljungby och Hossmo, vilka tillsammans med Tingby ligger i den norra kanten av den stora myrmarken Mören, har utgjort ett bygdecentrum före Kalmars tillkomst (Brink 2001: 519; Vikstrand 1993: 68ff). Ortnamnet Hossmo syftar på en husaby – en kunglig förvaltningsgård (Brink 2001: 519).

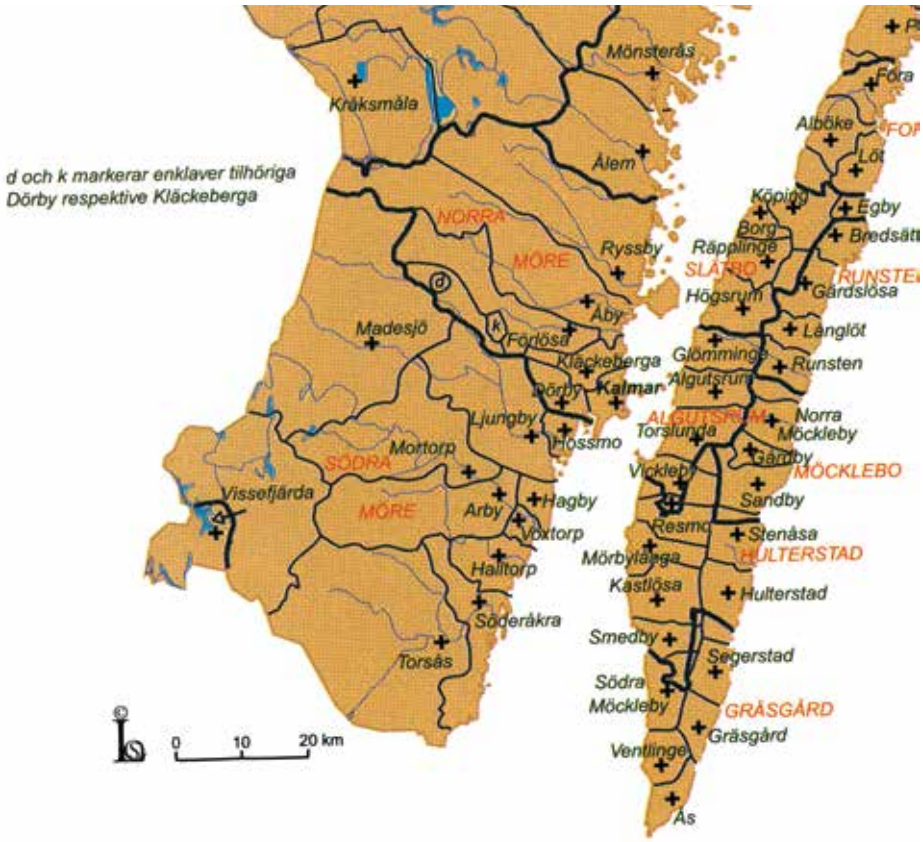

Figur 2. Möres medeltida socknar och deras utbredning. Flera av socknarna sträcker sig från jordbruksbygderna i öster och upp i de järnbärande skogsbygderna. Efter Lindquist 2001: 461.

Bebyggelsebilden visar hur slättbygden i öster hörde samman med skogsbygderna i väster. De medeltida kyrksocknarna Ryssby, Åby, Förlösa, Ljungby, Mortorp och Arby sträcker sig från kusten och upp i skogsbygderna (figur 2). Dessa socknar har i sina västra delar omfattande lämningar efter medeltida blästbruk. Den slaggrikaste socknen är Bäckebo, som under medeltiden utgjorde de västra delarna av socknarna Åby och Ryssby. Till Arby socken hörde den nutida socknen Karlslunda, där det finns över 100 medeltida blästbruksplatser. I den södra delen av Möre skedde en uppdelning redan under medeltiden mellan Söderåkra respektive Torsås, där det fanns en kyrka redan på 1200-talet. Även här var blästbruket omfattande, särskilt i de västra delarna av Torsås socken. Med undantag för Madesjö och Torsås, är de socknar som i sin helhet ligger i skogsbygderna inte medeltida, utan tillkomna först på 1500- eller 1600-talet.

Mats Anglert har diskuterat förekomsten av förhistoriska storgårdar i Möre och hur de kan spåras (Anglert 2001: 490). Järnålderns storgårdar karaktäriseras av hallbyggnader, ett specialiserat hantverk, fynd av statusföremål i ädelmetall och manifesta anläggningar som t.ex. kyrkor, runstenar och stora byar med många gårdar (jfr Anglert 2001: 490). Hallbyggnader har ännu inte påträffats i Möre, men förekomsten av runstenar kan indikera var sådana gods varit belägna. Runstenar finns vid kyrkorna i Arby, Ljungby, Åby och Ryssby (figur 3) samt i Kalmar (Anglert 2001: 490). Vid de stora åarna till järnbygderna finns ofta både kyrka och runsten; Ryssby vid Snärjebäcken och Åby vid Åbyån. Både Snärjebäcken och Åbyån rinner upp i Bäckebo vid Sjömåla respektive Eskilshult i den täta järnbygden. Arby kyrka ligger vid Hagbyån, som rinner upp i dagens Karlslunda socken, där det finns omfattande förekomster av blästbrukslämningar. De äldre storgårdarna är svåra att återfinna, men de betydande medeltida kyrkorna låg i större medeltida byar med tio gårdar eller fler på 1500-talet (Ferm *et al.* 1987).

Ljungby har varit ett betydande storgods, vilket utretts av Alf Ericsson (2001: 370). En nutida karta över Ljungby visar en bild som till stora delar överensstämmer med en modell av ett karolingiskt storgods med huvudgård, landbogårdar, kyrka och kvarn (Helle 1984: 152). Ljungby var en del av Linköpingsbiskopens egendomar 1248 och omnämndes då som en curia till biskopsstolen (Ferm *et al.* 1987: 83).

Utöver Ljungby finns belägg för ytterligare 18 medeltida huvudgårdar i Möre (Ericson 2001: 386). Det går inte att belägga att alla funnits under större delen av medeltiden. Hur många av dem har varit i drift samtidigt? Huvudgårdarna låg i slättbygderna i socknarna Ryssby, Åby, Arby och i bygdecentrat runt Hossmo och Ljungby, där båda kyrkorna är belägna vid Ljungbyån. Det är i anslutning till åarna i Möre, som de märkliga 1100-tals- och tidiga 1200-talskyrkor finns, ibland kallade kalmargruppen.

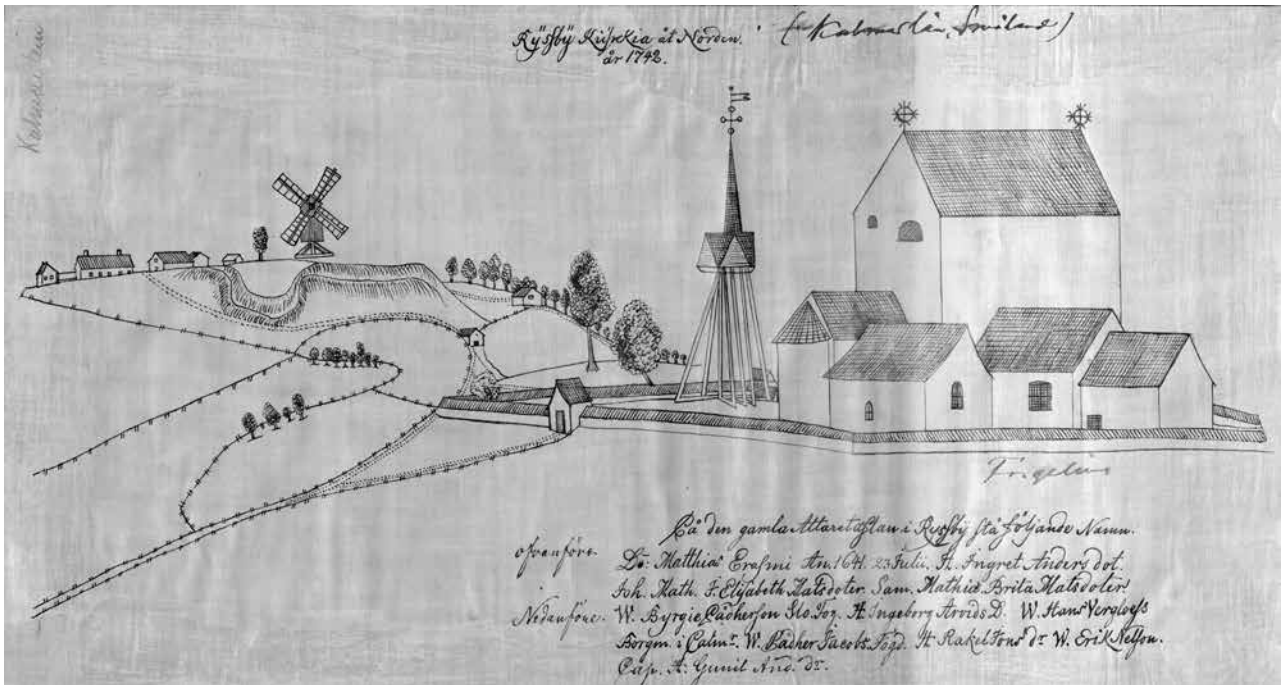

Figur 3. Ryssby kyrka 1748. Teckning av Petrus Figelius. ATA.

Möres äldsta bevarade kyrkor byggdes på 1100-talet, då området kristnades. Smålandet ingick då som en del i det Sverige, som bildades under äldre medeltid. Kalmartraktens kyrkor utgör en speciell arkitektonisk och konsthistorisk grupp som länge har uppmärksammats av forskningen (Boström 1982; Andersson 1983; Anglert 2001: 498). Nio kyrkor, Arby, Dörby, Hagby, Halltorp, Hossmo, Kläckeberga, Ljungby, Mortorp och Voxtorp är bevarade. I Söderåkra, Torsås och Åby finns mindre rester av murverk kvar. Kyrkorna är exteriört kända genom teckningar från 1600- och 1700-talen. Kalmargruppen har sina närmaste motsvarigheter på Öland och i Östergötland. Kyrkornas dateringar ligger i 1100- och 1200-talen och baseras både på arkitekturhistoriska analyser och dendrologiska dateringar av träkonstruktioner (Anglert 1993: 152).

Den norske kungen Sigurd Jorsalafare hävdade att Möre kristnades i samband med hans korståg, det så kallade Calmare ledung 1124. Hossmo kyrka har daterats genom dendrologisk datering av stockar inmurade i kyrkans kor till år 1119 (Blomkvist 1979: 169; Anglert 1993: 152; Sturlasson 1993: 208). Hossmo tillsammans med systerkyrkan Ljungby ligger på gränsen mellan södra och norra Möre härader. Ortnamn som Tingby, Rinkaby och Husaby kring Ljungby och Hossmo pekar på ett bygdecentrum i det gamla smålandet (Hellberg 1979: 134ff; Vikstrand 1993: 48ff). I Dörby, grannsocken till Ljungby, finns ett Smedby, vilket antyder en avancerad bearbetning av järn. Järnhanteringens tidiga faser är lokaliserade till de stora gårdarna i kustbygden (figur 4). Calmare ledung var en attack på ett uppenbarligen redan kristnat samhälle i de centrala delarna av Möre.

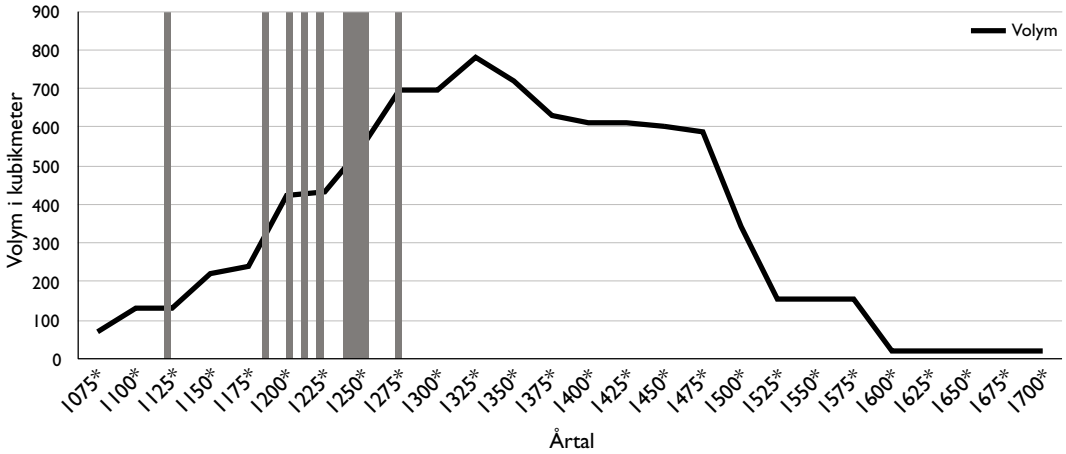

Figur 4. Möres medeltida kyrkors datering i relation till järnhanteringen i Skogsbygden. Slaggvolymerna är fördelade efter dateringar av Möres blästerplatser. Kurvan anger en hypotetisk produktion till de olika perioderna. Möres kyrkor har alla dateringar till de perioder, då slaggvolymerna ökar och speglar en ökad järnframställning. Diagram upprättat av Emil Magnusson.

Skogsbygdens järnhantering och dess landskapsbruk

I Åby, Arby, Ljungby, Hossmo och Ryssby förekom storgods senast under 1100- och 1200-talen. I den västliga delen av Ljungby socknen in mot de järnbärande skogarna fanns en grupp frälsegårdar som lydde under Ljungby och skattade till Linköpingsbiskopen ännu på 1500-talet.

I Möres övriga socknar finner vi ett annorlunda mönster. Här låg frälsegårdarna i östra delen och i den västra delen förekom enstaka frälsegårdar, medan huvudparten av gårdarna var skatte- och kronogårdar. Madesjö socken var helt dominerad av kronogårdar med endast en frälsegård.

Årsringarna i det småländska kulturlandskapet är välbevarade och småskaliga. Det är därför möjligt att rekonstruera ett medeltida blästbrukslandskap. Skogsbygdernas

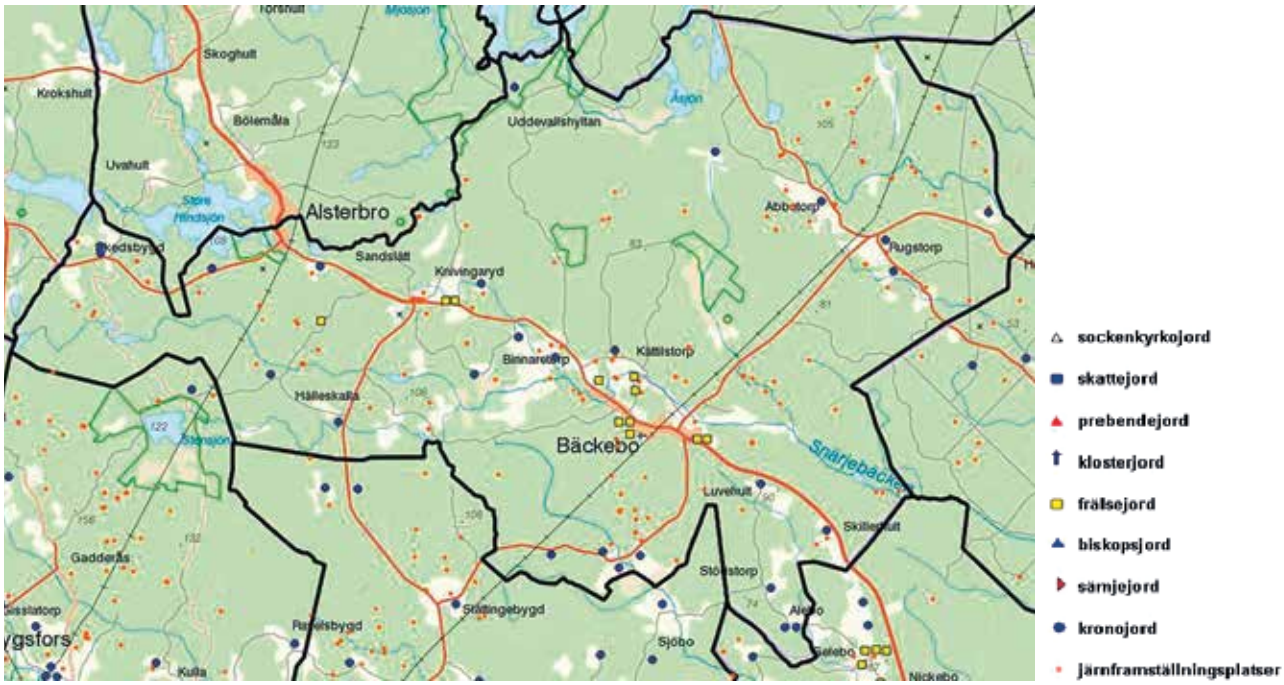

Figur 5. Bäckebo socken utgjorde under medeltiden Åby och Ryssby socknars skogsbygder och är en av Sveriges slaggrikaste socknar. Karta av Antonia Baumert, Riksantikvarieämbetet.

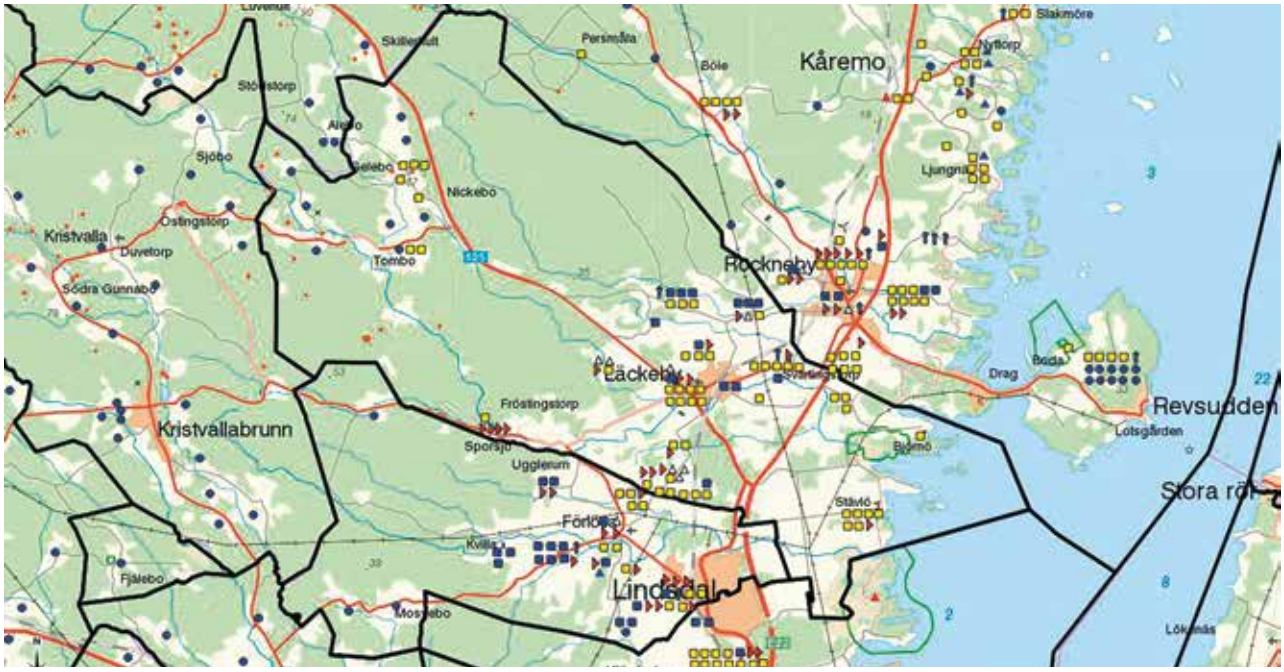

Figur 6. Ryssby och Åby Socknar under medeltiden. Kartorna visar relationen mellan bebyggelsen dokumenterad i DMS och järnframställningsplatserna i FMIS. Storgårdarna var belägna vid kyrkorna i öster, vilka låg vid vattendragen Åbyån och Snärjebäcken. Karta av Antonia Baumert, Riksantikvarieämbetet.

gårdar låg oftast isolerade. Med hjälp av geometriska jordeböcker kan man se hur ett åkerbrukets och boskapsskötselns landskap såg ut i början av 1700-talet. Sannolikt speglade det även en äldre medeltida bild. Runt gården låg små åkrar och i de omgivande skogarna finns talrika spår av järnhanteringen i form av slaggvarp. För järnhanteringen krävdes ved och kol. Gläntorna som öppnades i skogen blev värdefull betesmark för kreaturen. Typiska exempel på sådana gårdar är Eskilshult, Skåningsmåla och Århultemåla i Bäckebo socken. Ortnamnsskicket i skogsbygderna indikerar till stor del medeltida ursprung (Lindquist 2001: 466ff; Strid 2006: 138).

Järnhanteringen i skogen representeras av ett antal järnframställningsplatser med dateringar till 1000-talet och sedan genom medeltiden (figur 5–6). Skogarna runt gårdarna har använts för skogsbete och järnframställning, vilket samverkat till en landskapsförändring mot ett alltmer öppet landskap (Segerström *et al.* 2015: 333ff). Utglesningen av skogen har gynnat markvegetationen och förstärkt skogsbetet. Dateringarna antyder att platserna speglar en återkommande hantering över århundraden och verkar följa den stora dateringskedjan för järnframställningsområdet i östra Småland med tre huvudhorisonter av dateringarna, förromersk järnålder, romersk järnålder och slutligen 1000–1400-talen (jfr Magnusson 1986: 190ff).

Blästbruksplatsernas storlek visar en järnhantering av betydande storlek. En sådan plats, som visserligen inte tillhör de allra största men är undersökt, är RAÄ 120 vid Skåningsmåla i Bäckebo socken. I FMIS finns idag 1018 järnframställningsplatser registrerade i Kalmar län. De enda socknar som kan sägas vara välinventerade i östra Småland är Karlslunda med 105 platser och Madesjö med 70 platser. Stora insatser har gjorts av såväl hembygdsföreningen i Karlslunda som privatpersonen Erik Madeland, som själv inventerade Madesjö socken. Bäckebo, med så många som 101 kända platser, har däremot aldrig blivit föremål för en noggrann inventering (Larsson & Rubensson 2000: 322).

”Den rätta jernmästarens” plats – Skåningsmåla, Bäckebo RAÄ 120

Den arkeologiska undersökningen av järnframställningsplatsen vid Skåningsmåla i Bäckebo socken RAÄ 120 genomfördes 2012–13 (figur 7). Enligt en levande tradition ska det vara platsen för ”den rette järnmästaren” och den är ^{14}C-daterad till 1160–1400. I anslutning till Ålebäcken och direkt nedanför den höjd, där järnframställningsplatsen ligger, finns en sankmark, där det ännu idag pågår myrmalmsbildning, vilket är det första steget i processkedjan.

Figur 7. Översikt av järnframställningsplatsen vid Skåningsmåla. I förgrunden ses en fällsten och till höger i bilden ses en ugnsbotten. I bakgrunden ses den ässja, där järnlupparna har smitts ut till ett slags ämnesjärn i form av omsmidda klimpjärn. Det var där tången påträffades. Foto: Gert Magnusson, 2013.

Figur 8. Det märkligaste fyndet från Skåningsmåla var den stora smidestången, som här ligger på fällstenen. Här klingar orden från rannsakningarna 1667: ”wndantagandess i Skougzbygden, åthskillighe höghar med sinderskutor eller Smidieslagg, Somblige store som laghom huus, Somblighe mindre, huar wthi äro fundne Tänger hambrar och annat sådant, finnes och ännu wnderstundom stora Jernstycken, der af göras bilder”. Det låg alltså en tång ännu kvar 2013. Foto Gert Magnusson, 2013.

Centralt finns ett stort slaggvarp 33 x 25 m (Ö–V) och ca 1 m högt i sluttningen ned mot Ålebäcken. Slaggvarpet har en böjd form och följer sluttningens kant. Ett par mindre slaggvarp 10 x 3 m (Ö–V) och 0,6 m högt respektive 14 x 12 m (N–S) och 0,7 m högt ligger NV om det stora slaggvarpet. Slaggvarpen avgränsar en central avplanad arbetsyta med spår av järnframställningens olika processer. Här finns en rostningsplats med ett decimetertjockt lager av rostad malm uppblandad med kolstybb. Hela arbetsytan är täckt med träkolsbitar och kolstybb, sannolikt efter lagring av träkol. I anslutning till det stora slaggvarpet påträffades rester av två blästerugnar, vilka har varit uppbyggda av lerschakt med 30 cm i diameter och stått direkt på markytan. I kanten av det stora slaggvarpet i norr påträffades en flat fällsten 1 x 0,7 m och 0,3 m hög omgiven av ett rikt avfall av magnetisk fällslagg och enstaka mindre järnbitar, som fallit av i samband med rensningen av blästerjärnet. I den norra delen fanns rester av en smidesässja byggd i sten, där betydande fynd gjordes av en smidestång och fyra klimpjärn.

Platsen är på flera sätt unik. Den har alla processteg representerade från malmen och dess rostning till blästerugnen och den efterföljande behandlingen – rensningen på fällstenen (figur 8) och en smedja för utsmidningen av blästerjärnet till fellujärn och den färdiga järnklimpen eller järntenen. Järnklimparna har en vikt av ca 240 gram. Det är ovanligt att finna lämningar efter smide på blästplatserna. Äldre forskning ansåg att vidarebearbetningen skett hemma i gårdarnas smedjor. Motsvarigheter till smedjan på RAÄ 120 Skåningsmåla finns vid hyttorna i Bergslagen och vid Järnmöllan i Tvååker.

Bland föremålsfynden märks en mindre järnten, en kofot, en järnforma och två järnskor till oxar. Oxskorna är anmärkningsvärda. Det är de äldsta fynd av oxskor som påträffats i Sverige och visar att man här har använt oxar som dragare redan under medeltiden, något som blev signifikant för Småland.

Fyndmaterialet tillsammans med de konstruktioner som påträffats, ger en god bild av järnhanteringen och hur den har bedrivits under medeltiden. De väl avgränsade produktionsstegen fanns alltså på en och samma plats. Det är möjligt, att de påträffade klimpjärnen kan vara vad som under medeltiden kallades *calmarejärn*. Den använda tekniken speglar väl smedens kompetens och förmåga.

”Den retta järnmästaren” och järnhanteringens organisering

Det är svårt att se om den storskaliga järnhantering på RAÄ 120 har varit en verksamhet som varit knuten till stor-

gårdarna vid kusten eller om den är ett uttryck för *teknisk kunskap inom bondesamhället*.

I rannsakningar efter antikviteter 1667 omnämns ”den retta järnmästaren”. Vem kan då denne järnmästare ha varit? Möjligen var han en person som var kunnigare än andra i konsten att framställa ett järn av god kvalitet. Ett annat scenario är att han var en person som hade rättigheter till att framställa järn eller att organisera järnframställningen. Detta skulle kunna gälla själva produktionen på platsen, men även kunna avse organisationen av hanteringen i ett område eller distrikt i relation till den sannolika storgården vid sockencentret vid Åby kyrka. Har järnhanteringen i Möre haft en sedan länge bortglömd organisation, vilken bara skymtar fram som fragment – i form av en titel i ett 1600-talsbrev och medeltida socknars rumsliga utbredning? Motsvarande organisation kan även skönjas i Ryssby och Arby. Väsentliga frågor återstår att belysa eller att förstå. Hade ”järnmästaren” en administrativ roll i en av de antagna storgårdarnas distrikt? Har det i så fall funnits motsvarande ”järnmästare” i distrikten Arby, Ryssby, Mortorp, Ljungby och skogssocknarna Torsås och Madesjö? Det fanns i princip en administrativ indelning före Kalmars slottslän, vilken var baserad på storgodsen. Denna är sannolikt återspeglad i sockenindelningen. När järnframställningen ökade var man en del av utvecklingen (jfr figur 4), men under 1200-talet blir Kalmar alltmer betydelsefullt för handeln med järn, vilken skedde alldeles invid Kalmar slott.

Calmarejern – exportprodukten med proveniens

Under 1100-talet grundades Kalmar slott och i omedelbar närhet anlades staden med bl a en smedjegata. I anslutning till slottet låg den medeltida hamnen idag kallad Slottsfjärden. Kalmar var under medeltiden en av de mest betydelsefulla städerna i Norden (Blomquist 1979: 174). Härifrån exporterades redan under 1200-talet *calmarejern,* belagt i tullräkenskaper från Flensburg omkring 1300. Kalmar slott och stad fick allt större betydelse under 1200-talet och framträdde alltmer som en betydande handelsplats. Efter en inledande fas fick järnhanteringen en minskad betydelse, trots att järnframställningen i skogsbygden har fortsatt fram till 1400-talet (Larsson & Rubensson 2000: 27).

I fyndmaterialet från Skåningsmåla påträffades fyra klimpjärn om drygt 240 gram (figur 9). De väger lite för lätt för att vara osmundjärn, men frågan är om det istället rör sig om *calmarejärn*? Är det möjligt att utifrån vikt och form identifiera järnklimparna som just *calmarejärn*?

När järn massproducerades blev det en produkt som gick som handelsvara över Östersjön. Handeln utgjorde

Figur 9. Ämnesjärnen från Skåningsmåla. I anslutning till smedjan och fyndet av smidestången påträffades ett flertal järnklimpar, som kan vara en slutprodukt och som gick i handel som Calmarejärn? Foto Gert Magnusson, 2013.

basen för en betydande smidesverksamhet i medeltida städer såsom Lödöse, Kalmar, Söderköping och Visby, Flensburg, Gdansk, Lübeck och Riga. Omfattande smedkvarter fanns på motsvarande sätt i Lübeck och Gdansk, där delar av det svenska järnet under 1300-, 1400- och 1500-talen förädlades till olika smidesprodukter.

Möre och *Calmarejärnet* – en avslutande sammanfattning

Järnhanteringen förefaller varit knutna till de forntida storgårdarna, först inom gården under vikingatiden, men sedan under 1100- och 1200-talens kolonisering av skogsbygderna i det som blev socknarnas skogliga utmarker. Möjligen kan socknarnas utsträckning spegla ett storgårdssystem med någon form av distriktsindelning. Under 1200-talet framträder Kalmar och järnhanteringen blir en del av stadens och slottets verksamhet. Vid expansionen in i skogsbygderna uppstod en rivalitet om dessa ”öde” skogar och frågan löstes med gränsavtal.

På 1600-talet ansågs att slagghögarna var forntida och att de blev del i den antikvariska berättelsen. Ändå hade den medeltida järnhanteringen varit så omfattande i området att det närmast kan räknas som en ”bergslag”. Några medeltida masugnar är inte kända. Snarare liknade Möre kontinentala blästerugnsområden i västra Tyskland och centrala Frankrike samt områdena på östra sidan av Östersjön, exempelvis Saaremaa och norra Estland. Möre är ett av de områden, där fortsatta studier kan bidra till svar på frågor om hur medeltida storskaligt blästbruk anpassats till befintliga naturresurser och påverkat landskapet samt hur detta har uttrycks i manifesta anläggningar som slaggvarp, kyrkor, runstenar, städer och borgar, men också i rika fyndmaterial, som förvaras i museisamlingar.

Referenser

Andersson, K. 1983. Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. *Hikuin* 9, 189–202.

Anglert, Marit 1993. Kyrkorna i Möre. I: Williams, H. (red.) *Möres kristnande*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. Uppsala. S. 145–170.

Anglert, Mats 2001. Landskap bebyggelse och makt under yngre järnålder och medeltid i Möre. I: Magnusson, G. & Selling, S. (red.) *Möre – historien om ett småland.* Kalmar. S. 485–516.

Björkenstam, N. 1991. *Västeuropeisk järnframställning under medeltiden*. Järnkontorets Bergshistoriska skriftserie 26. Stockholm.

Blomkvist, N. 1979. Kalmar uppkomst och äldsta tid. I: Hammarström, I. (red.) *Kalmar stads historia* 1. Kalmar. S. 167–308.

Boström, R. 1982. Försvarskyrkor på Öland. *Kalmar län* 1982, 19–37.

Brink, S. 2001. En bosättningshistorisk analys av centrala Möre. I: Magnusson, G. & Selling, S. (red.) *Möre – historien om ett småland.* Kalmar S. 517–530.

Ericsson, A. 2001. Möre mellan järnålder och medeltid – omvandlingen av ett agrarlandskap. I: Magnusson, G. & Selling, S. (red.) *Möre – historien om ett småland.* Kalmar. S. 367–414

Hellberg, L. 1979. Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. I: Hammarström, I. (red.) *Kalmar stads historia* 1. Kalmar. S. 119–66.

Helle, K. 1984. Nomadfolk och högkulturer, 1000 – 1300. *Bra böckers världshistoria 5.* Höganäs.

Larsson, L-O. & Rubensson, L. 2000. *Från blästbruk till bruksdöd. Småländsk järnhantering under 1000 år* II. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 35. Stockholm.

Lindquist, S-O. 2001. Möre i ett något större rum. En kulturgeografisk studie av bebyggelseutvecklingen i Östra Småland under medeltiden. I: Magnusson, G. & Selling, S. (red.) *Möre – historien om ett småland.* Kalmar. S. 459–484.

Lund, N. 1983. Ottar og Wulfstan. I: Lund, N. (red.) *Ottar og Wulfstan – to rejsebeskrivelser fra vikingetiden*. Roskilde. S. 7–31.

Magnusson, E. 2013. Digital databas över blästbrukslämningar från FMIS. Jernkontoret, Stockholm.

Magnusson, G. 1986. *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 22. Stockholm.

– 2003. Att gräva en industrilämning. I: Avango, D. & Lundström, B. (red.) *Industrins avtryck. Perspektiv på ett forskningsområde*. Stockholm. S. 207–226.

– 2004. Järnhantering i Tvååkersområdet i Halland. En avslutande diskussion kring Järnmöllan. I: Vellev, J. (red.) *Jernmøllan i Halland*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 43. Stockholm. S. 205–222.

Ferm, O., Rahmqvist, S. & Thor, L. 1987. Möre. Norra och Södra Möre, Kalmar stad. I: Ferm, O. & Rahmqvist, S. (red), *Det medeltida Sverige*, Småland 4: 1. Stockholm.

Hörby, K. & Olsen, R. A. 2004. Landsbyen i Tvååker og Sorö klosters ejendom dér. I: Vellev, J. (red.). *Jernmøllan i Halland*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 43. Stockholm. S. 23–28.

Nihlén, J. 1932, *Studier rörande äldre svensk järntillverkning med särskild hänsyn till Småland*. Jernkontorets Bergshistorisk skriftserie 2. Stockholm.

– 1939, *Äldre järntillverkning i Sydsverige. Studier rörande den primitiva järnhanteringen i Halland och Skåne.* Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 9. Stockholm.

Olsen, R. A. 2004, ”Sorö i Tvååker”. I: Vellev, J. (red.). *Jernmøllan i Halland*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 43. Stockholm. S. 29–37.

Sawyer, P. & Sawyer, B. 1995. *När Sverige blev Sverige*. Occasional papers on medieval topics 5. Alingsås.

Segerström, U., Karlsson, J., Karlsson, M., Karlsson, B., Weinehall, A., Magnusson, G., Pettersson Jensen, I-M. & Bindler, R. 2015, Medeltida metallhantering i Möre och Garpenberg. I: Berglund, B. (red) *Järnet och Sveriges medeltida modernisering.* Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 48. Stockholm. S. 299–368.

Stahre, N-G. 1992. *Rannsakningar efter antikviteter* 3. Stockholm.

Strid, J. P. 2006. *Från Mumsmålen till Duvemåla. Den svenska måla – kolonisationen under medeltiden: en topolingvistisk studie*. Stockholm.

Strömberg, B. 2004. Arkeologiska undersökningar av järnhanteringsplatser i Tvååkersområdet. I: Vellev, J. (red.) *Jernmøllan i Halland*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 43. Stockholm. S. 105–175.

Sturlasson, S. 1993. *Nordiska kungasagor, Magnussönernas saga*. Stockholm.

Vikstrand, P. 1993. Kristnandet och sockenbildningen i Möre belyst av ortnamnen. I: Williams, H. (red.) *Möres kristnande*. Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 2. Uppsala. S. 29–84.

Ödman, A. 2001. *Vittsjö – en socken i dansk järnbruksbygd.* Norra Skånes Medeltid 2. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 76. Lund.

Ödman, A. 2005. *Skeingeborg – borgen som Saxo glömde.* Norra Skånes Medeltid 4. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 90. Lund.

Topografin, äldre aktiviteter och bebyggelsen vid Uppsala domkyrka

Gunilla Malm

Topography, early activities and settlement at the cathedral of Uppsala

Uppsala Cathedral is the subject of many research works and publications. Among other things scholars have made efforts to find the original formation of the ridge where the cathedral was built, and to provide answers to questions concerning human activities and medieval settlement older than the cathedral. Remains of this have been discovered through archaeological excavations, written evidence, ground-penetrating radar investigation and an old map. It is my conviction, however, that there are still signs to find in the cathedral, in the ground, in buildings close to the cathedral and in materials from former investigations that, with intensive analysis, might give new knowledge.

Inledning

Uppsala ligger ca 5 km söder om Gamla Uppsala (figur 1), där ärkesätet och domkyrkan först låg. När orten inte längre ansågs lämplig för ärkesätet gav påven år 1258 sitt tillstånd att välja ny plats. Sannolikt på kungligt initiativ föll valet på Östra Aros, som sedermera fick namnet Uppsala (Ferm 1986: 44).

Fyrisån flyter genom Uppsala. Som läge för den nya domkyrkan utsågs åsryggen väster om, intill och högt ovan ett kraftigt fall i ån. Sannolikt var detta kunglig mark som donerades eller uppläts för Uppsaladômen. En äldre karta över Uppsala väster om Fyrisån publicerades av Olof Rudbäck 1679. Enligt tolkningar av kartan fanns, redan då marken uppläts för domkyrkobygget, en bebyggelse indelad i kvarter där (figur 2–3). Det bör noteras att domkyrkan inte återfinns på kartan, vilket kan betyda att kartan är äldre än planeringen och bygget av dômen. Öster om ån, sannolikt också kunglig mark, hade en tätort börjat etableras (Ersgård 1986: 88f; Anund 1992: 40ff, figur 35).

Domkyrkobygget var igångsatt omkring 1275. Domkyrkan planerades som och blev en av de mäktigaste tegelkatedralerna i Europa – en storslagen basilika med två mäktiga torn i väster – norra och södra tornet. Den invigdes 1435, men byggnadsverksamhet bedrevs även därefter (Boëthius & Romdahl 1935: 165, 195; Dahlbäck 1977: 35, 133ff; Dahlbäck *et al.* 1984: 284f). Sannolikt före 1435 fanns en kyrkostad på åsen. En kraftig mur med till kyrkan hörande byggnader omgärdade domkyrkan i norr, söder och öster. Ännu idag finns lämningar eller rester av mur och byggnader. Väster om domkyrkan lät ärkebiskopen bygga sitt palats, nämnt första gången 1298 – det nuvarande s.k. Gustavianum (Dahlbäck *et al.* 1984: 289). På den nämnda äldre kartan finns en liten rektangulär figur bredvid en öppen plats intill de bebyggda kvarter där domkyrkan uppfördes (figur 2–3). Den rektangulära figuren ligger på platsen för ärkebiskopens palats. Troligen återges en stenbyggnad äldre än domkyrkan, som byggdes in i palatset och finns bevarad som ett källarutrymme i Gustavianum idag.

På en åsrygg omkring 100 meter söder om domkyrkan, och söder om domkyrkans omgärdningsmur, ligger Trefaldighetskyrkan (figur 3), byggd och ombyggd av natursten och tegel från ca 1300–1400-talet (Dahlbäck *et al.* 1984: 285 not 1; Malm 1987: 7–27). I en sänka i åsen mellan domkyrkan och Trefaldighetskyrkan, också söder om domkyrkans omgärdningsmur, låg förr Sankt Eriks kapell (figur 2). Byggnadsmaterialet var huvudsakligen tegel. Kapellet revs efter en brand 1702 (Dahlbäck *et al.* 1984: 292f: SvK 228, 2010: 379ff). Ytterligare en kyrka med anknytning till domkyrkan är av intresse i sammanhanget. I en notis från år 1344 är en träkyrka omnämnd år 1290, nämligen *ecclesia lignea infra muros ecclesie noue*. Sannolikt avser *muros ecclesie noue* domkyrkan, som håller på att byggas. Vilken betydelse *infra* har är oklart. Bland annat därför känner vi inte träkyrkans läge (Dahlbäck *et al.* 1984: 284).

Under dagens marknivå i domkyrkans närhet återfinns rester eller spår av aktiviteter av äldre datum än domkyrkan. Så har en kraftig gråstensmur med tegelsträvör vid olika tillfällen påträffats under mark uppe på åsen, strax utanför domkyrkans norra sida men innanför omgärd-

Figur 1. Det medeltida Sverige. 1. Uppsala/Östra Aros. 2. Gamla Uppsala. 3. Birka. 4. Sigtuna. 5. Sko.

ningsmuren (figur 4). Muren är byggd på en bebyggelse av äldre datum än domkyrkan. Vidare har runstenar påträffats under domkyrkans väggfasta knippepelare och utvändiga strävor. Slutligen skall en brunn nämnas, som är inbyggd i norra domkyrkotornets norra mur. Dess botten ligger ca 11 m under domkyrkans golvnivå. Vi vet inte om brunnen ursprungligen är en naturlig källa (SvK 228, 2010: 447ff).

Målsättning

Domkyrkobygget omfattade markplanering med ingrepp i åsryggen samt demolering av den äldre bebyggelsen. Åsryggens ursprungliga formation, äldre aktiviteter och den äldre bebyggelsens utbredning och betydelse föll i glömska. Min målsättning är att presentera fakta och funderingar kring åsryggens ursprungliga formation samt aktiviteterna och bebyggelsen på platsen före domkyrkans tid. Jag utgår från arkeologiska och byggnadsarkeologiska iakttagelser, som gjorts i samband med restaureringar av domkyrkan 1971–76 och 1991–92 samt från uppgifter i den senaste publikationen om Uppsala domkyrka, som inventeringsverket Sveriges Kyrkor står för (Andersson & Malm 1974; Anund 1992; Malm 1998; SvK 228–229, 2010). Men också skriftligt material och den äldre ovan nämnda kartan (figur 2) kommer till användning.

År 2010 publicerade Sveriges Kyrkor sex band om domkyrkan. Researcharbetet och publiceringen möjliggjordes genom ekonomiskt stöd från Huselius´ fond, som Kungliga Vitterhetsakademien förvaltar. Akademien utsåg personalen till uppgiften, den s.k. Huselius-gruppen. Jag har läst igenom samtliga sex band och imponerats av berättarglädjen, ett förnämligt bildmaterial och den breda kunskapen. Nya tolkningar presenteras. Dock, vissa tolkningar är tveksamma och kräver ett genmäle.

Nytolkningar av Uppsala domkyrkas byggnadshistoria i Sveriges Kyrkor

ÅSRYGGEN OCH GRÅSTENSMUREN MED STRÄVOR AV TEGEL

Ronnie Carlsson och Christian Lovén gör gällande att Uppsala domkyrka byggts på en många tiotal tusen kubikmeter kraftig utfyllnad bestående av åsmaterial som hämtats från närliggande åsformationer. Åsryggens marknivå har höjts med åtskilliga meter i syfte att ge Uppsaladômen ett mer dominerande läge. Den första fasen i arbetet daterar Carlsson och Lovén till 1270-talet och menar att gråstensmuren med tegelsträvor utanför domkyrkans norra sida, i etapper byggts som stöd för utfyllnadsmassorna (SvK 228, 2010: 67ff, figur 43–44; 229, 2010: 288f) (figur 4).

Jag saknar en växtanalys som underlag i denna tolkning, en växtanalys av material från åsryggen som domkyrkan är byggd på, och som visar spår av åsmaterial från en annan åsmiljö, dvs. den åsmiljö varifrån material tagits. Jag saknar också konkreta exempel på att åsmaterial tillförts åsryggen. Den stratigrafiska bilden under domkyrkans golv är visserligen svårtolkad. Men stratigrafin motsäger entydigt meterkraftiga tillförda lager åsmaterial (Andersson & Malm 1974: 1–13).

Det finns inte skarvar i gråstensmuren med tegelsträvor eller andra spår, som anger att den byggts etappvis (Anund 1992: 13ff). Vidare menar jag att Carlssons och Lovéns datering av gråstensmuren är tveksam. Jag har själv i annat sammanhang knutit muren till domkyrkobygget på 1270-talet, men den kan vara äldre (Malm 1987: 395f; 2015: 23).

EN TRÄKYRKA 1290

Carlsson och Lovén gör gällande att sex gravar, påträffade i domkyrkans långhus vid en arkeologisk undersökning under restaureringen 1971–76, är äldre än domkyrkans arkadpelare och yngre än, eller jämngamla med, kor och transept. Enligt Carlsson och Lovén visar stratigrafiska förhållanden samt de sex gravarnas läge att den träkyrka från 1290, som nämns 1344, är en interimskyrka som byggts för gudstjänst och annat liturgiskt bruk i domkyrkans långhus när koret och transeptet stod under uppbyggnad. Carlsson och Lovén menar att de sex gravarna tillhör interimskyrkan. De hävdar att kyrkan revs 1380 eftersom domkyrkans kor och transept då var byggda och kunde utnyttjas. Byggnadsarbetet på långhuset hade påbörjats. Interimskyrkan behövdes inte längre. (Dahlbäck *et al.* 1984: 284; SvK 228, 2010: 157ff, figur 112; 229, 2010: 287ff, 303ff, figur 322–323, 335).

Men, en av de sex gravarna är utan tvekan äldre än domkyrkan och tillhör en äldre kyrkas kyrkogård. De övriga fem gravarnas stratigrafiska förhållande till arkadpelarna är inte bekant. Vi vet alltså inte om de är äldre eller yngre än arkadpelarnas tillkomst. Därutöver finns stratigrafiska skillnader mellan domkyrkans kor och långhus som Carlsson och Lovén inte nämner eller ger någon tolkning. Bland annat finns ett byggnadslager av tegeldamm i långhuset men inte i koret. Den äldre graven, den oklara åldern på de övriga fem gravarna samt stratigrafiska förhållanden motsäger förekomsten av en interimskyrka i domkyrkans långhus 1290 (SvK 228, 2010: 157ff, figur 112; 229, 2010: 287ff, 303ff, figur 322–323, 335; Malm 2015: 20f).

EN ANOMALI

Vid en markradarundersökning i domkyrkan 2005 påträffades en anomali intill de två östra fristående pelarfundamenten i koromgången, ca 1,5 m under golvet. På grund av formen har Carlsson och Lovén tolkat anomalin som resterna efter en stenabsid tillhörig en äldre Trefaldighetskyrka av sten som, enligt Erikslegenden, föregått domkyrkan på domkyrkans plats. Enligt legenden låg den äldre Trefaldighetskyrkan "…där domkyrkan nu står". Carlsson och Lovén gör alltså gällande att uppgiften i legenden skall tolkas bokstavligen (SvK 228, 2010: 80f, 187ff, 347ff, 574; 229, 2010: 287ff; Malm 2015: 15f).

Jag ifrågasätter inte fyndet av anomalin men finner tolkningen av anomalin tveksam – kanske rent av utesluten. Gravar och spår efter en äldre Trefaldighetskyrka återfanns redan för ca 35 år sedan i den nu stående Trefaldighetskyrkan ca 100 m söder om domkyrkan (Malm 1985–86: 7–24; 2015: 15f).

Möjligen är anomalin i domkyrkans kor resterna efter den Sankt Eriks kyrka som nämns 1278 – försåvitt denna Sankt Erik inte var byggd av trä (Dahlbäck *et al.* 1984: 292; Ferm 1986: 75f; SvK 228, 2010: 379ff; Malm 2015: 19f). Men kanske är anomalin i domkyrkans koromgång inte en stenabsid. Av beklagliga skäl har den inte kunnat friläggas och undersökas arkeologiskt. Ingen har sett den med egna ögon (SvK 228, 2010: 451ff, särskilt 456). Kanske är anomalin en del av pelarfundamentet till korets två östra fristående pelare – ett pelarfundament som av någon anledning fått extra kraftiga dimensioner. Eller kanske är anomalin resterna av en äldre murad profan byggnad, vars existens det finns arkeologiska belägg för strax intill platsen för domkyrkan.

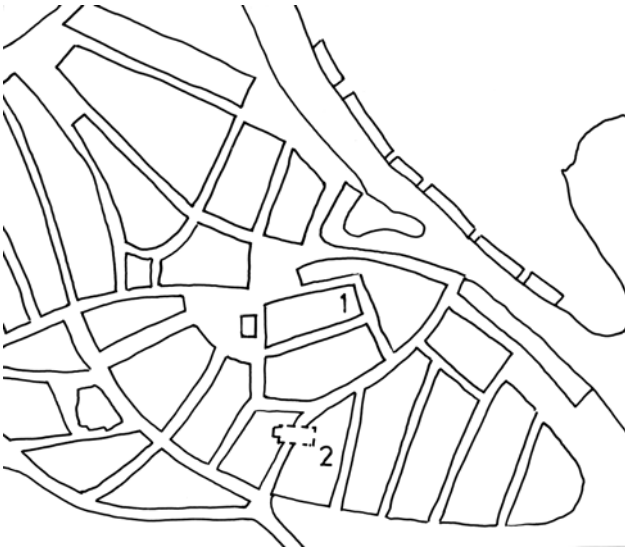

Figur 2. Äldre karta över Uppsala väster om Fyrisån. 1. Platsen för domkyrkan (domkyrkan är inte medtagen på kartan), 2. Trefaldighetskyrkan. Ritad efter Anund 1992: figur 35.

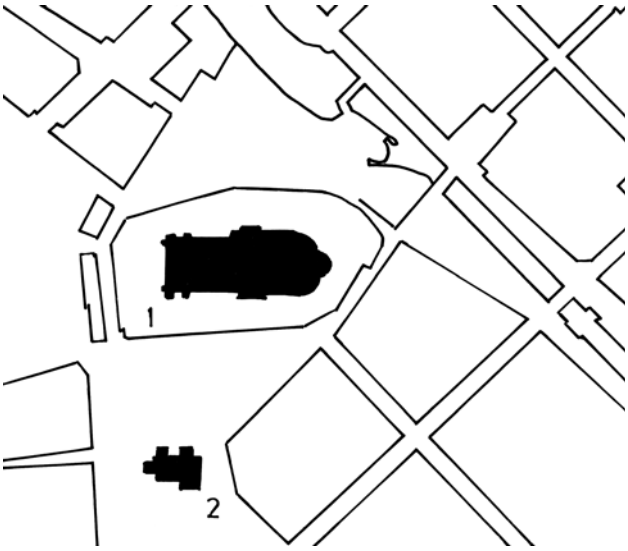

Figur 3. Uppsala av idag väster om Fyrisån. 1. Domkyrkan. 2. Trefaldighetskyrkan. 3. Läget för Sankt Eriks kapell, rivet 1702. Ritad efter Redin 1976: figur 33.

Slutord

Många tolkningar har presenterats kring domkyrkobygget i Uppsala/ Östra Aros. Diskussionerna har pågått i årtionden, tolkningarna ligger långt från varandra. Frågorna som be-

handlas rör bland annat åsryggens ursprungliga formation, funktionen och åldern på gråstensmuren med tegelsträvör samt träkyrkan från 1290, nämnd i en källa från 1344. För att undvika fortsatta ändlösa, och ibland värdelösa diskussioner eller tolkningar baserade på vaga belägg vill jag föreslå säkrare analyser av åsmaterialet och uppsalamuren än vad historieforskning eller arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar kan ge, nämligen ^{14}C AMS-analys eller luminiscens-analys av muren samt geologiska analyser eller makrofossilanalyser av åsmate rialet. Det är sant att sådana metoder är dyrbara. Jag menar att kostnaderna kan försvaras då resultaten ger svar på många frågor

Områdesbeskrivning utifrån resultat från arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar utförda 1971–76 och 1991–92

URSPRUNGLIG TOPOGRAFI

Åsryggen vid Fyrisån i Uppsala där domkyrkan byggdes utgör idag en plan platå – en formation som inte är den ursprungliga. Åsryggen var ursprungligen tämligen smal. Den högsta nivå har uppmätts på platsen för domkyrkans kor. Härifrån gick en långsträckt sluttning åt söder och väster och en kraftig brant mot Fyrisån åt norr och nordöst. En svacka (eller avsats) i åsen har konstaterats strax norr och nordväst om domkyrkan. I åsen fanns håligheter (Redin 1976: 52ff; Anund 1992: 35ff, 46f; Malm 1998: figur 11, 19 f, j, n–p; SvK 228, 2010: figur 306 A, B, 326, 330, 357 A, 364 H, M–P).

FÖRHISTORISKA LÄMNINGAR

På åsen där domkyrkan byggdes saknas idag spår av förhistoriska gravfält. Dock, människoskelett har påträffats ca 200 m sydöst om domkyrkan och ^{14}C-daterats till vikingatid. Vidare har ett tjugotal vikingatida vapen återfunnits vid muddringsarbeten i Fyrisån i domkyrkans närhet (SvK 228, 2010: 70f).

I äldre litteratur kan vi läsa om både gravhögar av mindre storlek och mäktiga kungagravar i domkyrkans närområde väster och öster om Fyrisån (SvK 228, 2010: 70f). Så nämns en kungagrav öster om ån. Graven är numera försvunnen men uppges ha legat i närheten av åsryggen där domkyrkan byggdes. Skriftligt material från 1400-talet nämner en gård här som kallades Kungshögen. Underlaget till gårdsnamnet kan vara närheten till den förhistoriska kungagraven. I gårdens närhet återfanns 1940 ett gravklot (Sundquist 1953: bild 16; Stenberger 1971: 523; SvK 228, 2010: 70f; Zachrisson 2013: 188ff, figur 6, 9).

Gravklot tillhör yngre järnåldern och återfinns i kungagravsmiljöer eller miljöer med stora gravhögar. Uppsalaklotet är dekorerat med bågar, knutornament och två hästar. Ytterligare ett sådant gravklot har påträffats – ett fragmentariskt klot i Birka. Även på birkaklotet syns hästar, eventuellt andra djur samt en örn med utbredd stjärt, helt likt örnar som avbildas på sköldar och smycken under vendeltid (Zachrisson 2013: 188ff, figur 9).

Att en artefakt med en sådan dignitet som ett gravklot påträffats i området där Uppsala domkyrka senare byggdes, säger något om områdets betydelse redan under den yngre järnåldern.

I sin forskning har Torun Zachrisson kommit in på förhållandet mellan Birka, Gamla Uppsala och det äldsta Uppsala/Östra Aros (figur 1). Det verkar som om Birkas hamnmiljö stått under Uppsalakungens beskydd. Viss forskning kring Uppländska runstenar antyder vidare att Gamla Uppsala och det äldsta Uppsala/Östra Aros är delar av samma helhet och inte går att fullt ut förstå utan varandra (Zachrisson 2013: 190).

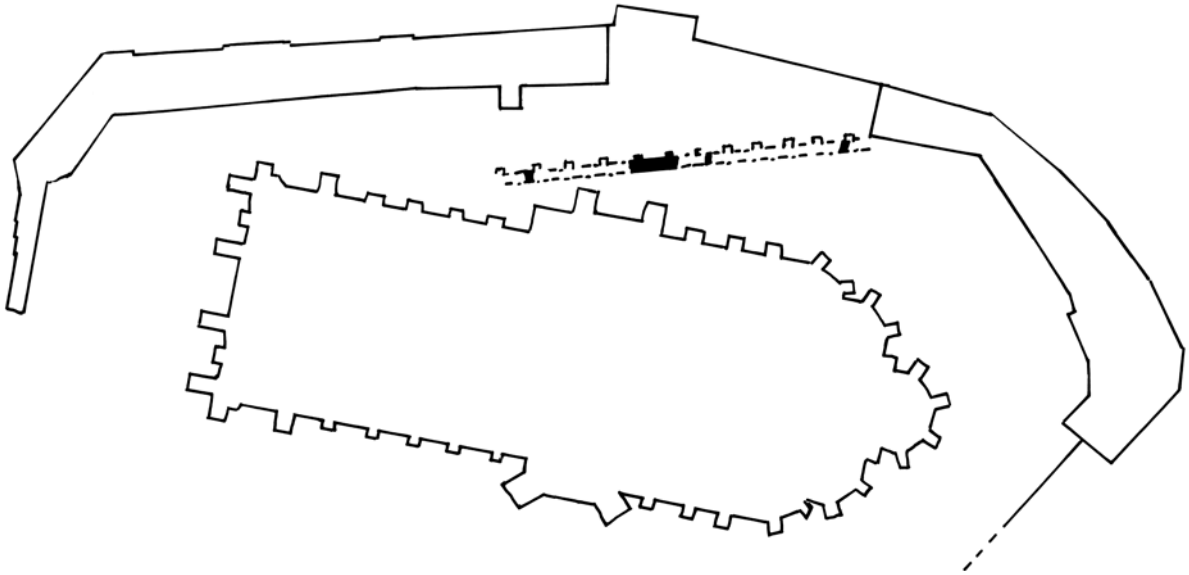

Figur 4. Domkyrkan och gråstensmuren med strävor av tegel. Ritad efter Sundquist 1953: figur 114.

RUNSTENAR OCH TINGSPLATS

Runstenar och runstensristande är knutet till eliten i samhället under sen järnålder/ tidig medeltid – dvs. till en befolkning som ärvde mark och egendom. Att Uppsala är ett av de runstenstätaste områdena i Sverige säger därför något om ortens betydelse då (SvK. 228, 2010: 73ff).

Runstenar kan stå som solitärer eller vara resta i större antal. Bland annat hävdas runstenar vara resta vid tingsplatser och några av de runstenar som utgör byggstenar i Uppsala domkyrka kan ursprungligen ha stått vid en tingsplats – nämligen Ulleråker hundares tingsplats. Vi känner inte läget för denna tingsplats men sannolikt låg den i området vid Uppsala domkyrka redan innan domkyrkan byggdes. Att man fortsatt hålla ting på en plats i närheten av domkyrkan är skriftligen belagt (Ferm 1986: 61f; Malm 1998: figur 19 f; SvK 228, 2010: 73ff, figur 45, 364 A–C; Zachrisson 2013: 190).

På tingsplatser sköttes administration och judiciella göromål (Ferm 1986: 61f, 67; SvK 228, 2010: 75). Med andra ord är även tingsplatser knutna till den högsta makten i samhället.

DEN ÄLDRE UPPSALAKARTAN

Enligt den ovan nämna äldre uppsalakartan, publicerad av Olof Rudbeck 1679, fanns en bebyggelse indelad i kvarter på åsen väster om Fyrisån redan innan domkyrkan anlades där (figur 3). Ursprunget eller underlaget till kartan är okänd. Enligt Johan Anund är det fullt möjligt att kartan går tillbaka på en kartering, upprättad i samband med att ärkesätet erhöll kungligt gods på västra sidan om Fyrisån (Anund 1992: 40ff, figur 35).

Kartan har länge ansetts otillförlitlig. Dock, sedan 1990-talet har den kommit till heders igen. Vissa strukturer som påträffats vid arkeologiska undersökningar överensstämmer nämligen med markeringar på kartan (Anund 1992: 40ff).

RESTER AV ÄLDRE BEBYGGELSE PÅ PLATSEN FÖR DOMKYRKAN

Rester av kulturlager och en väg har påträffats norr om domkyrkans nordportal, ca 2,5 m under nuvarande marknivå. Vägen följde sannolikt åsens ursprungliga nordrand. ^{14}C-analys och keramikfynd daterar lämningarna till tiden mellan 1031–1232. Enligt Anund bör en bebyggelse vara etablerad här under sent 1100-tal eller början av 1200-talet. Bebyggelsen är med andra ord äldre än domkyrkan (Anund 1992: 23ff, 42).

Föremålen i kulturlagret består till största delen av typer som är vanligt förekommande vid stadsgrävningar men lagret var i total avsaknad av tegelkross. Däremot fanns små bitar kalkbruk. En äldre medeltida bebyggelsefas i området omfattar alltså möjligen murade byggnader – om än inte i tegel. Växtfossil i kulturlagret antyder närhet till bostadshus eller uthus och talar emot förekomsten av stall eller ladugård. Växtarterna avspeglar bland annat också den nämnda vägen. Under tidigt 1200-tal bestod den av en enklare stig men belades efter ca 1232 med rundade stenar av 10–20 cm storlek. Vägen var noggrant anlagd i ett sandlager med en planka eller kluva utmed kanten – något som har många paralleller i medeltida gator och gränder i det äldsta Uppsala (Anund 1992: 23f, 45ff; Påhlsson 1992: 56f).

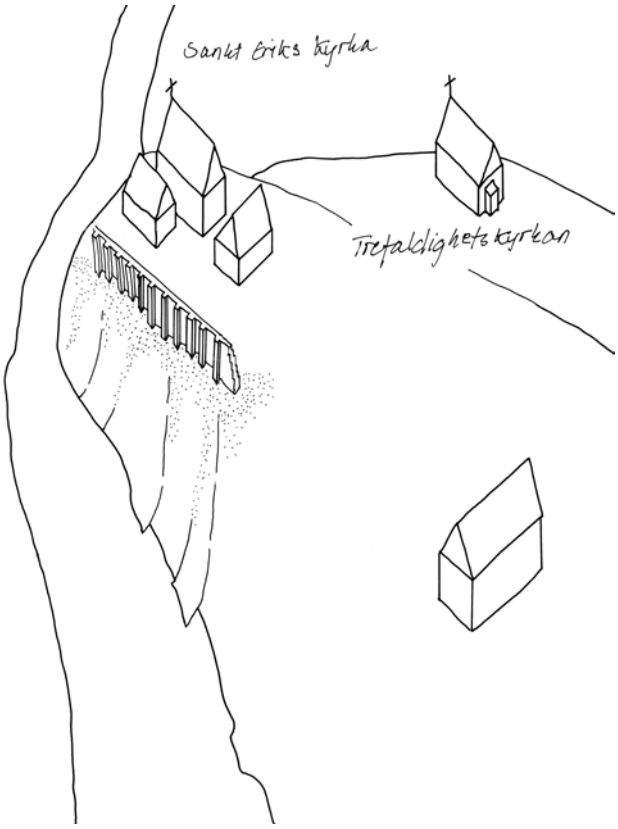

Figur 5. Rekonstruktion av bebyggelse, äldre än domkyrkobygget, på åsryggen väster om Fyrisån i Uppsala/Östra Aros. T.v. Sankt Eriks kyrka på åsen bakom gråstensmuren med tegelsträvör. T.h. Trefaldighetskyrkan på en bredvidliggande åsrygg med en tegelugn i en dalsänka framför. I förgrunden en byggnad, sannolikt av sten, avbildad på en äldre karta, presenterad av O. Rudbeck 1679. Stenbyggnaden byggdes troligen in i ärkebiskopens palats, som låg väster om domkyrkan. Det nämns första gången 1298. Ritning av D. Toijer i Malm 2015.

TREFALDIGHETSKYRKAN

Trefaldighetskyrkan i Uppsala ligger på en åsrygg ca 100 m söder om domkyrkan (figur 2–3). Kyrkan är byggd av gråsten och tegel. Sakristian är äldst men dess ålder är oklar. På stilmässiga grunder har långhuset daterats till slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet. Under 1400-talet tillbyggdes torn, tvärskepp och ett vapenhus (Redin 1976: 47).

Erik Cinthio har studerat Salvatorspatrocinier i Sverige, det vill säga kyrkor till vilka Trefaldigheten förs. Enligt hans studier grundlades kyrkorna av kungar på 1000- och 1100-talet varefter nyinstiftningar inte längre förekommer (Cinthio 1969: 163ff).

Erikslegenden är nedtecknad på 1300-talet från en äldre text som är förkommen. I legenden uppges den svenske kungen Erik Jedvardsson år 1160 ha deltagit i mässan i Trefaldighetskyrkan i Uppsala, som låg "…där nu domkyrkan står." Därefter lämnade Erik kyrkan, blev brutalt nedslagen och mördad.

En medeltida text uppger att kung Sverker II år 1210 byggt och invigt Trefaldighetskyrkan i Uppsala. Eftersom Kung Erik mördades 50 år före det angivna årtalet i denna text är texten svårtolkad (Kumlien 1967)

Vid en arkeologisk undersökning i samband med restaurering av Trefaldighetskyrka i Uppsala år 1906 påvisades inga spår av någon äldre kyrka (Malm 1985–86: 9f; 1987: 391f).

De nämnda uppgifterna om Trefaldighetskyrkan har länge föranlett frågor. Men i samband med en restaurering av kyrkan år 1979 utfördes en byggnadsarkeologisk och arkeologisk undersökning. Då påträffades gravar och spår i murverket efter en äldre kyrka av trä, sannolikt den kyrka som 1160 nämns i Erikslegenden. Enligt min uppfattning skall uppgiften i legenden om läget för Trefaldighetskyrkan på domkyrkans plats därför inte uppfattas bokstavligen. Platsangivelsen "…där nu domkyrkan står" avser sannolikt området i sin helhet eller har andra orsaker okända för oss. Det ligger 200 år mellan mordet på kung Erik och nedtecknandet av legenden. Fakta eller andra omständigheter kan ha fallit i glömska under dessa århundraden eller av andra orsaker ha förändrats (Malm 1985–86: 11ff; 1987: 391f).

Trefaldighetskyrkan är troligen avbildad i plan som träbyggnad på den äldre kartan över Uppsala väster om ån (figur 2–3).

EN ÄLDRE KRISTEN KYRKOGÅRD PÅ DOMKYRKANS PLATS

Vid arkeologiska undersökningar på 1950-talet påträffades ben av människa i omrört läge under domkyrkans korfundament i norr. Benen måste vara gravar från en äldre kyrkogård. De har blivit störda vid fundamentets anläggande (Nordström 1952: 142).

En grav har påträffats på ca 2 meters djup under golvnivån i domkyrkans långhus, under fundamentet till tredje fristående pelaren från väster i norra pelarraden (Malm 1998: figur 5; SvK 228, 2010: figur 306 A, B, 308 B).

Analys av domkyrkans geometriska system utfördes mellan åren 1949–69. Då kunde konstateras att domkyrkan är en strikt regelbunden skapelse. Den planerades med en regelbunden planform och färdigställdes utan någon förändring som gjorde intrång på regelbundenheten. Vissa tveksamheter rör dock domkyrkans västparti med de två tornen (Hjort 1970: 23f).

Begravningar kan ha ägt rum i domkyrkan under uppbyggnadsprocessen. Men domkyrkans strikt geometriska system anger att begravningar inte ägt rum där man enligt planerna skulle gräva schakt för pelarfundament eller fundament till murarna. Därför måste graven under pelarfundamentet i långhuset vara äldre än domkyrkan.

Intill norra tornets sydöstra pelarfundament, ca 2,8 m under golvplattorna, har ett kranium av människa påträffats, som sannolikt rubbats när schaktet till fundamentet grävdes. Kraniet har sannolikt tillhört en grav, som legat på en kyrkogård, som är äldre än domkyrkan (muntlig uppgift från Lars Gezelius, Upplandsmuseet; SvK 228, 2010: 404ff, figur 302, 305 A).

År 2005 lät Huzelius-gruppen utföra en markradarundersökning i domkyrkans kor. Radarn gav utslag för anomalier ca 2,8 m under golvnivån. Deras form tyder på gravar. Att förrätta begravning i åsgruset på ett sådant djup inne i domkyrkan är ogörligt. Sannolikt tillhör gravarna därför en kyrkogård äldre än domkyrkan (SvK 228, 2010: 456ff).

Djupet och stratigrafiska förhållanden anger att de nämnda gravarna i koret, långhuset och tornet är äldre än domkyrkan. Trots nivåskillnaden på 0,8 m gravarna emellan vill jag hävda att de tillhör en och samma kyrka med kyrkogård som är av äldre datum än domkyrkan. Vilken är kyrkan?

SANKT ERIKS KYRKA OCH KAPELL

År 1278 omtalas Sankt Eriks kyrka i Aros för första och enda gången (Dahlbäck *et al.* 1984: 292). Kyrkans läge är inte bekant. Enligt Olle Ferm hade Erik Jedvardssons son, kung Knut Eriksson (1167–1195/96), stor betydelse för det äldsta Uppsalas utveckling och Erikskultens tidiga utbredning. Av Vallentuna-kalendariet från 1198 framgår att Erik då var föremål för helgondyrkan. Kung Knuts intresse för Erikskulten talar för att kyrkan kan vara betydligt äldre än omnämnandet 1278. Kyrkan kan ha uppförts på Knut Erikssons initiativ (Ferm 1986: 75f).

Sankt Eriks kapell låg i en svacka i åsen mellan domkyrkan och Trefaldighetskyrkan (figur 3). Det var en höggotisk tegelbyggnad som av stilmässiga skäl, äldre bildmaterial och skriftligt material daterats till tidigt 1300-tal. Det revs efter stadsbranden 1702. Sannolikt hade kapellet inte begravningsrätt. Enstaka ben av människa har påträffats men inte någon kyrkogård (Dahlbäck *et al.* 1984: 292; SvK 2010: 379ff).

Under 1300-talet nämns Sankt Eriks kapell vid ett flertal tillfällen och då främst i relation till domkyrkan eller till sitt höjdläge (Dahlbäck *et al.* 1984: 292). Omnämnandena och lägesangivelserna anger att Sankt Eriks kapell (av trä eller sten är oklart) låg först på en högre nivå än den nivå det fick efter att ha flyttats. Med andra ord revs kapellet och återuppbyggdes av trä på en lägre nivå utanför domkyrkan. Detta träkapell har i sin tur rivits och ett kapell av sten har byggts på ungefär samma plats – i.e. det tegelkapell som låg i svackan i åsen mellan domkyrkan och Trefaldighetskyrkan och som revs 1702 (jfr även Ferm 1986: 48).

Sankt Erik uppe på åsryggen kan vara den Sankt Eriks kyrka som nämns 1278. Men platsen uppläts åt domkyrkan. Därför flyttades Sankt Erik till sitt läge ”vid bergets fot” strax utanför domkyrkan och gick därefter under beteckningen kapell.

Jag är inte insatt i problematiken kring val av skyddshelgon. Men jag tänker så här: Domkyrkan har två skyddshelgon, Sankt Lars och Sankt Erik (Ferm 1986: 46, 61). Valet av Sankt Lars är inte svårt att förstå. Man flyttade domkyrkan helgad åt Sankt Lars från Gamla Uppsala till Östra Aros/dagens Uppsala. Patrociniet följde med till den nya domkyrkan. På den utvalda platsen för den nya domkyrkan fanns redan Sankt Eriks kyrka, sannolikt byggd på initiativ av kung Eriks son, kung Knut Eriksson. Den kyrkan revs och flyttades till ”bergets fot.” Platsen uppe på åsen var redan vigd åt Erik. Därför fick domkyrkan, som byggdes där, även Erik som skyddshelgon.

Jag vill göra läsaren uppmärksam på att jag inte bygger min tolkning på uppfattningen att beteckningen kyrka eller kapell betyder förekomst eller avsaknad av kyrkogård.

GRÅSTENSMUREN MED STRÄVOR AV TEGEL

Rester av en mäktig gråstensmur med strävor av tegel har vid olika tillfällen frilagts strax norr om Uppsala domkyrkas norra sida (figur 4). Muren är nedbruten men bevarad till en höjd av ca 2,4 m under marknivån. Dess ursprungliga höjd ovan mark är oklar. Muren är byggd mot åsbranten, på den äldre bebyggelsen, och på den ovan nämnda väg som demolerades vid murbygget (Sundquist 1953: bild 114; Anund 1992: 5–64; Malm 1998: figur 19 b; SvK 228, 2010: figur 306 B, 357 B, 363 P).

Olika tolkningar har framförts rörande uppsalamurens ålder, byggherre och funktion (Sundquist 1953: 337ff; Malm 1987: 393f; SvK 229, 2010: 288f).

Vid murbygget demolerades anläggningar, som enligt det ovan anförda daterats till sent 1100-tal eller början av 1200-talet. Vägen som demolerades belades efter 1232 med sten. Beslutet att bygga muren bör således ha fattats efter sekelskiftet 1200 (kanske efter 1232) men före 1275 då domkyrkobygget på åsryggen var igångsatt. Med stöd av dessa dateringar menar Anund att uppsalamuren kan ha samma ålder som tegelkyrkorna i Sigtuna och Sko (figur 1), i.e. 1200-talets mitt (Anund 1992: särskilt 23f, 45ff).

Byggherren till muren måste ha haft makt och medel att genomdriva murbyggande och demolering av bebyggelse samt eventuellt även att tvångsförflytta där boende. Därutöver måste byggherren ha haft makt och medel att låta producera tegel eller importera detta byggnadsmaterial samt anlita hantverkare. De enda med sådana resurser under den angivna tiden var kungen och kyrkans högste företrädare. Byggherren kan vara kung Knut Eriksson eller en kung strax efter hans regim. Uppsalamuren kan vara det äldsta byggnadsverk med tegel som byggnadsmaterial i det medeltida Sverige (Malm 2015: 21ff).

Strävor av tegel i en gråstensmur är inte vanligt förekommande som stabilisering. Dock, jag kan inte komma ifrån tanken att muren haft funktionen som terrass- eller stödmur, uppförd mot åsbranten som den var. Men teglet i strävorna verkar snarast fylla en funktion som dekoration eller vara ett blickfång för stadens medborgare, som fick se tegel som byggnadsmaterial för första gången (Malm 2015: 21ff).

Murbygget uppe på åsen i det äldsta Uppsala/Östra Aros var synligt för alla och envar. Tegelsträvorna var riktade mot Fyrisån, centrum för handel och köpenskap, där man måste tänka sig ett livligt folkliv. Tegel, det för tiden nya byggnadsmaterialet, användes och måste ha väckt uppmärksamhet. Samma fundering visar Anund som skriver: ”Murens norra fasad har varit synlig, vilket förklarar att tegel har använts i strävpelarna” (Anund 1992: 46; Malm 2015: 21ff)).

Men, varför byggdes muren, vilken funktion var den avsedd för? Har den utgjort en maktmanifestation, en ägomarkering eller en jurisdiktionsgräns? Skall den knytas till Sankt Eriks kyrka? Muren är uppförd som en gräns mellan en sakral och en profan värld? Med sakral menar jag platsen för Sankt Eriks kyrka och dess kyrkogård. Med profan menar jag handeln och kommersen vid Fyrisån (Malm 2015: 21ff).

Bara några decennier efter byggandet demolerades gråstensmuren och troligen resterna av all kvarvarande bebyggelse på åsryggen. Detta sannolikt kungliga område hade donerats till uppförandet av Uppsala domkyrka.

Beslutet att demolera gråstensmuren för att bygga domkyrkan på denna plats måste ha fattats efter 1258, då påven beviljade tillstånd att välja plats för en ny domkyrka, och före 1275 då planeringen av åsen för domkyrkobygget bör vara igångsatt. (Dahlbäck 1977: 35, 133ff; Dahlbäck *et al.* 284f; Ferm 1986: 44f).

Sammanfattning

Åsryggen väster om, intill och högt ovan ett kraftigt fall i Fyrisån var sannolikt vid järnålderns slut tämligen smal och brant. Från högsta nivån fanns långsträckta sluttningar åt söder och väster samt en kraftig brant mot ån i öster och nordöst. En svacka eller avsats i åsen har legat i norr och nordväst.

Det finns inga spår efter förhistoriska gravar på åsen. Dock kan vi i äldre litteratur läsa om kungagravar och gravhögar av mindre storlek i domkyrkans närområde. Ett gravklot, vikingatida artefakter, runstenar och en tingsplats är de äldsta säkra spåren av mänskliga aktiviteter i området – aktiviteter som är knutna till kunglig överhöghet eller samhällseliten.

Enligt den forskning, som nu bedrivs, vill det synas som om Birkas hamnmiljö stått under Uppsalakungens beskydd. Det vill också synas som om Gamla Uppsala och

det äldsta Uppsala/Östra Aros är delar av samma helhet som inte går att fullt ut förstå utan varandra.

På 1000- eller 1100-talet lät kungen bygga en Trefaldighetskyrka av trä ca 100 m söder om åsryggen, som sedermera skulle bli platsen för domkyrkan. Det var i denna Trefaldighetskyrka som kung Erik Jedvardsson åhörde mässan innan han mördades år 1160. Sannolikt genom sin son, kung Knut Eriksson (1167–1195/6), blev Erik tidigt föremål för helgondyrkan. Sankt Eriks kyrka kan ha byggts på åsryggen strax efter Eriks död på initiativ av kung Knut .

Vid sekelskiftet 1200 fanns på åsryggen en stadsliknande bebyggelse vari ingick murade byggnader. Kung Knut satsade medvetet på att främja Uppsala/Östra Aros´ utveckling och kanske växte bebyggelsen på åsryggen upp tack vare honom.

På åsryggen har delar av en gråstensmur med strävor av tegel frilagts. Muren bör ha byggts efter sekelskiftet 1200, eller kanske efter 1232 då en väg intill åsbranten stenläggs, dock före 1275 då domkyrkobygget var igångsatt. Den är byggd mot åskanten och är därmed en terrass- eller stödmur men tegel i strävorna är märkligt. Materialet ger inte känslan av stabilitet utan verkar snarast vara en dekoration eller ett blickfång för stadens medborgare som såg tegel som byggnadsmaterial för första gången.

Sannolikt var kungen eller kyrkans främste företrädare byggherre till muren. Orsaken till murbygget är oklart. Flera tolkningar har framförts. Mitt bidrag till debatten är en rad frågor. Är muren en maktmanifestation, en ägomarkering eller en jurisdiktionsgränsgräns? Byggdes muren som en gräns mellan en sakral och en profan värld. Med sakral menar jag platsen för Sankt Eriks kyrka och dess kyrkogård söder om muren. Med profan menar jag handeln och kommersen vid Fyrisån norr om muren.

Sankt Eriks kyrka och gråstensmuren med tegelsträvor hade inte stått färdigbyggda många decennier förrän det var dags att bryta ned dem. En ny domkyrka skulle byggas och den dåvarande kungen upplät sin mark på åsryggen till bygget samt fattade beslutet om att bebyggelsen där skulle demoleras. Åsen planades av varefter anläggandet av den nya domkyrkan vidtog. Bygget var sannolikt igångsatt omkring 1275.

Tack

Hans Jansson har inspirerat mig att skriva. Jean Price har korrigerat min engelska. Christina Silfver har lämnat värdefulla råd och synpunkter.

Referenser

Andersson, K. & Malm, G. 1974. Opublicerad rapport. ATA, dnr. 4809/74. Stockholm. S. 1–13. 44 ritningar. 74 foton.

Anund, J. 1992. *Domkyrkoplan i Uppsala. Arkeologisk schaktövervakning 1992*. RAÄ och SHM. Rapport. UV 1992:7. Uppsala. S. 5–64.

Boëthius, G. & Romdahl, L. A. 1935. *Uppsala domkyrka 1258–1435*. Uppsala.

Cinthio, E. 1969. Heiligenpatrone und Kirchebauten während des frühen Mittelalters. I: Ekdahl, S. (red.) *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum in Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. Acta Visbyensia III. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1967. Visby. S. 161–169.

Dahlbäck, G. 1977. *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*. Studier till det medeltida Sverige 2. KVHAA. Stockholm.

Dahlbäck, G., Ferm, O., & Rahmqvist, S. 1984. *Det medeltida Sverige 1:2*. Tiundaland: Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad. Stockholm.

Ersgård, L. 1986. Expansion och förändring i Uppsala medeltida bebyggelse. I: Cnattingius, N. & Nevéus. T. (red.) *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala.* Uppsala stads historia 7. Uppsala. S. 78–100.

Ferm, O. 1986. Från Östra Aros till Uppsala. Uppsala under tidig medeltid. I: Cnattingius, N. & Nevéus. T. (red.) *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. Uppsala stads historia 7. Uppsala. S. 42–77.

Hjort, R. 1970. *Uppsala domkyrkas geometriska system. Sammanfattande redogörelse för en undersökning utförd 1949–1969*. KVHAA. Stockholm.

Kumlien, K. 1967. *Biskop Karl av Västerås och Uppsala ärkesätes flyttning.* KVHAA. Historiskt arkiv 14. Stockholm.

Malm, G. 1985–86. Helga Trefaldighets kyrka i Uppsala. *Årsbok för medlemmarna i Upplands Fornminnesförening och Hembygdsförbund 1985–86*, 7–24.

Malm, G. 1987. Recent excavations at Uppsala Cathedral, Sweden. *World Archaeology* 18: 3, 382–397.

Malm, G. 1998. *Rapport över arkeologiska och byggnadsarkeologiska undersökningar i Uppsala domkyrka.* Opublicerad rapport. ATA, dnr. 425/92. Stockholm. Ritning 1–19.

Malm, G. 2015. Facts and Thoughts on the original Formation of the Ridge, Older Human Activities, and a Settlement at Uppsala Cathedral in Sweden. http://www.glossa.fi/mirator/index.html

Nordström, F. 1952. *Studier i Uppsala domkyrkas äldsta byggnadshistoria*. Stockholm.

Påhlsson, I. 1992. Makrofossilanalys. I: Anund, J. *Domkyrkoplan i Uppsala. Arkeologisk schaktövervakning 1992*. RAÄ och SHM. Rapport. UV 1992:7. Uppsala. S. 55–57.

Redin, L. 1976. Uppsala. RAÄ & SHM rapport, Medeltidsstaden 3. Stockholm.

Rudbeck, O. 1679. *Atlantica* 1–5 och atlasbandet. Lychnos-biblioteket 2: 1–5. (Red.) Nelson, A. Stockholm 1937–50.

Stenberger, M. 1971. *Det forntida Sverige*. Uppsala.

Sundquist, N. 1953. *Uppsala stads historia* I. *Östra Aros: stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300*. Uppsala.

Sveriges kyrkor, konsthistorisk inventarium 1ff. Stockholm 1912ff. (förkortas SvK)

Zachrisson, T. 2013. Gamla Uppsala – på nytt. I: Sundqvist, O. & Vikstrand, T. (red.) *Gamla Uppsala i ny belysning*. Religionsvetenskapliga studier från Gävle 9. Gävle. S. 161–204.

”Altare beate Marie presentacionis” – en ny rekonstruktion av ärkebiskop Brostorps förstörda altarskåp

Andreas Manhag

‘Altare beate Marie presentacionis’ – a new reconstruction of the ruined altar belonging to Archbishop Brostrup

Before the extensive interior alterations of Lund Cathedral in 1833, only six stone altars, four relatively complete retables, and one fragmentary Madonna remained from the once vast amount of Catholic altars. At present only the stone altar in the crypt retains its medieval position, and only the retable of the High Altar is complete with its casing. Of the remaining retables only three main figures were known to have survived, until 1915 when ten minor sculptures were rediscovered, followed by three more in 1992. These thirteen sculptures once belonged to a retable founded by Archbishop Johannes Brostorp in 1483, but are presently incorporated in the High Altar and exhibited in the Lund University Historical Museum. In the adjoining Cathedral Museum, remnants of the casing of the retable have now been discovered as well. Furthermore, a previously unknown sketch of the retable has been found in the Antiquarian-Topographical Archive in Stockholm. In this article the new findings are presented in the light of the primary sources concerning the history and former appearance of the long lost retable of Brostorp, which may now be reconstructed with a greater degree of certainty than has previously been possible.

Brostorps altarskåp mellan stiftande och försvinnande

Det altarskåp som sommaren 1483 stiftades till jungfru Marias ära av ärkebiskop Johannes Brostorp (1472–97) var under dess 250-åriga existens ett av domkyrkans största och mest praktfulla medeltida konstverk. Merparten av de efterreformatoriska beskrivningarna av domkyrkan och dess inventarier inkluderade som regel altarskåpet, samt en återgivning av dess besynnerliga latinska inskription. Trots det försvann altarskåpet till synes spårlöst under 1830-talet, och det skulle dröja till 1915 innan det åter uppmärksammades, i och med att tio figurer identifierades som sekundärt insatta i högaltarskåpet. 1992 identifierades ytterligare två figurer i högaltarskåpet, samt också en relief i Historiska museets samlingar. Under de senaste åren har ytterligare information om altarskåpets sällsamma öde kunnat sammanställas. Resterna av altarskåpets omfattning och inskription har med största säkerhet blivit identifierade i Domkyrkomuseums samlingar. Dessutom har den första och därmed enda kända avbildningen (figur 1) av altarskåpet upptäckts i Antikvarisk-Topografiska arkivet i Stockholm.

Samtida skriftliga källor daterar Brostorps altarstiftelse till 1483 (DDL 4: 437), samt upplyser också att ärkebiskopen det året bestämde att ”festo presentacionis Marie in templum” (festen för Marias tempelgång) årligen skulle firas (DDL 4: 446). Det tycks finnas ett direkt samband mellan festen och altarstiftelsen (Källström 2011: 135), och antagligen var det Brostorps altare som i ett brev från 1486 betecknades som ”altare beate Marie presentacionis” (en beteckning som har fått bilda titel för denna artikel och kan översättas som ”saliga Maria tempelgångs altare”) (DDL 5: 10). De äldsta källorna kopplade således altaret till ”Den saliga Jungfrun Marias tempelgång”, en under senmedeltiden populär apokryfisk berättelse som är återgiven i Jakobs protoevangelium (100-talet e.Kr.) och i Pseudo-Matteus evangelium (600-talet).

Hur altarskåpet såg ut var länge relativt oklart, inte minst eftersom det inte fanns någon känd avbildning. Det som fanns att tillgå var några kortfattade beskrivningar. Johan Corylander beskrev i en handskrift från 1750-talet altarskåpets centrala skulptur som föreställande ”Guds moder” (Corylander 1884: 59). Nils Henrik Sjöborg beskrev densamma som en förgylld bild av ”Himlens Drottning” (Sjöborg 1824: 157). Enligt Carl Georg Brunius föreställde skulpturen ”den Heliga Jungfrun och Christusbarnet i gyllene solglans” (Brunius 1836: 164). Detta har tidigare tolkats som att det rörde sig om en apokalyptisk madonna, enligt Uppenbarelseboken ”en kvinna klädd i solen och

med månen under sina fötter” (Liepe 1992: 30; Rydén 1995: 110). Den för motivet utmärkande månskäran omnämns emellertid inte i någon av ovan nämnda källor. Madonnan beskrevs vidare som omgiven av diverse helgon. Överst på skåpet var enligt Corylander Brostorps ”vapn uthuggit” och på ”karmen” eller ”kransen” fanns en inskrift som i översättning löd: ”Var hälsad Maria, den heliga Treenighetens tjänarinna. Var hälsad jungfru, av Gud Fader framför andra utvald”.

Altarskåpet stod uppställt i S:ta Maria kapell (figur 2), uppfört av ärkebiskop Petrus Lycke 1424 (DDL 3: 40). Enligt Corylanders uppgift fanns det på 1750-talet tre murade altare i kapellet (Corylander 1884: 59), men det har rått delade meningar kring dessa altares exakta positioner.

Figur 1. Brostorps altarskåp, enligt en nyupptäck skiss av J. G. Liljegren, 1813 eller 1814(b). ATA.

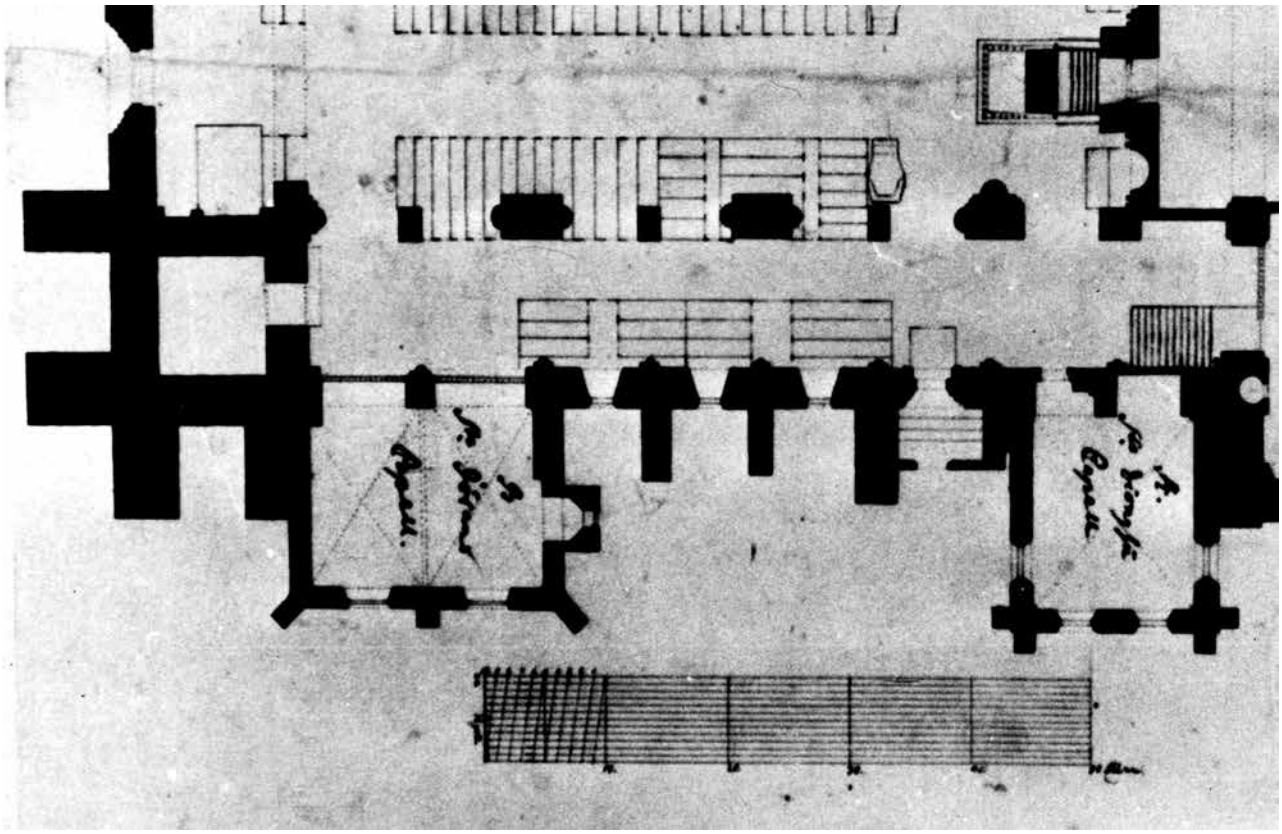

Figur 2. Planritning av domkyrkan, omkring 1800. Längst ner till vänster Petrus Lyckes S:ta Maria kapell ("Ste Görans Capell") med korutbyggnad. Foto: ATA, osignerad ritning.

Göran Axel-Nilsson gav dem endast en godtycklig placering (Axel-Nilsson 1989: 67, 71). Erik Cinthio däremot kunde med hjälp av Gustav Sommelius (1755: 80f) konstatera att både Lyckes och Brostorps mariaaltare stod mot den östra väggen, medan S:t Görans altare stod mot den norra pelaren (Cinthio 2006: 20). Mariaaltarnas lägen kan nu preciseras ytterligare, tack vare Olai Stisonius uppgift från 1665. Enligt honom låg Brostorps altare "Straxt inden for dören" till kapellet (Corylander 1884: 156), dvs. mot östra väggens norra hälft, vilken avgränsades av den där inbyggda strävpelaren. Lyckes ursprungliga mariaaltare bör rimligen ha stått i kapellets lilla korutbyggnad i östra väggens södra hälft. I samband med att Lyckes kapell revs 1812 flyttades altarskåpen ner till kryptan (Brunius 1836: 164). Brostorps altarskåp ställdes mot den västra väggen, mittemot ärkebiskop Birgerus sarkofag (Liljegren 1813; Ekdahl 1833: 159ff).

År 1832 presenterade Axel Nyström en klassicistisk omgestaltning av domkyrkans interiör, ett projekt som godkändes och kom att ledas av C. G. Brunius (Brunius 1836: 283). Sjöborg föreslog samma år hur de berörda inventarierna, inklusive Brostorps altarskåp, istället kunde uppställas i det nya högkoret, för deras "Wård och Bibehållande" (Sjöborg 1832). Detta förslag genomfördes dessvärre inte. Istället blev Brunius 1836 den siste att beskriva altarskåpet i dess kompletta skick, om än nästan förmultnat och "utan smak" (Brunius 1836: 164). Därefter tycks altarskåpet ha försvunnit spårlöst. Varken Brunius eller några andra då publicerade källor gav någon hänvisning till vad som hade hänt och av den anledningen var altarskåpets vidare öde under mycket lång tid ett nästintill helt outforskat kapitel.

1915 och 1992 års återupptäckter av det förstörda altarskåpet

Det var först 1915 som Brostorps altarskåp åter blev uppmärksammat, i och med att Ewert Wrangel kunde konstatera att tio av altarskåpets figurer någon gång mellan 1833 och 1836 hade blivit omplacerade till högaltarskåpet (figur 3 och 6). Wrangel hade läst mellan raderna i Brunius berättelse, då den senare påpekade att högaltarskåpet hade saknat 14 figurer, men att "Ifrågavarande altarprydnad har nu blifvit med sorgfällighet återställd" (Brunius 1836: 149). Tack vare den informationen kunde Wrangel dra den troliga slutsatsen att Brunius hade använt figurerna från Brostorps altarskåp för att fylla ut luckorna högaltarskåpet (Wrangel 1915: 9f; 1923: 20f).

Ytterligare ledtrådar till vad som hände med altarskåpets övriga skulpturer återfinns i dagstidningen *Lunds Weckoblad*. Däri redovisades att "Twå Bildgrupper, skurna i Träd" år 1841 överlämnades från domkyrkan till Historiska museet (LW 1842). Professor Otto Rydbeck konstaterade 1943 att en liten relief utan inventarienummer, före-

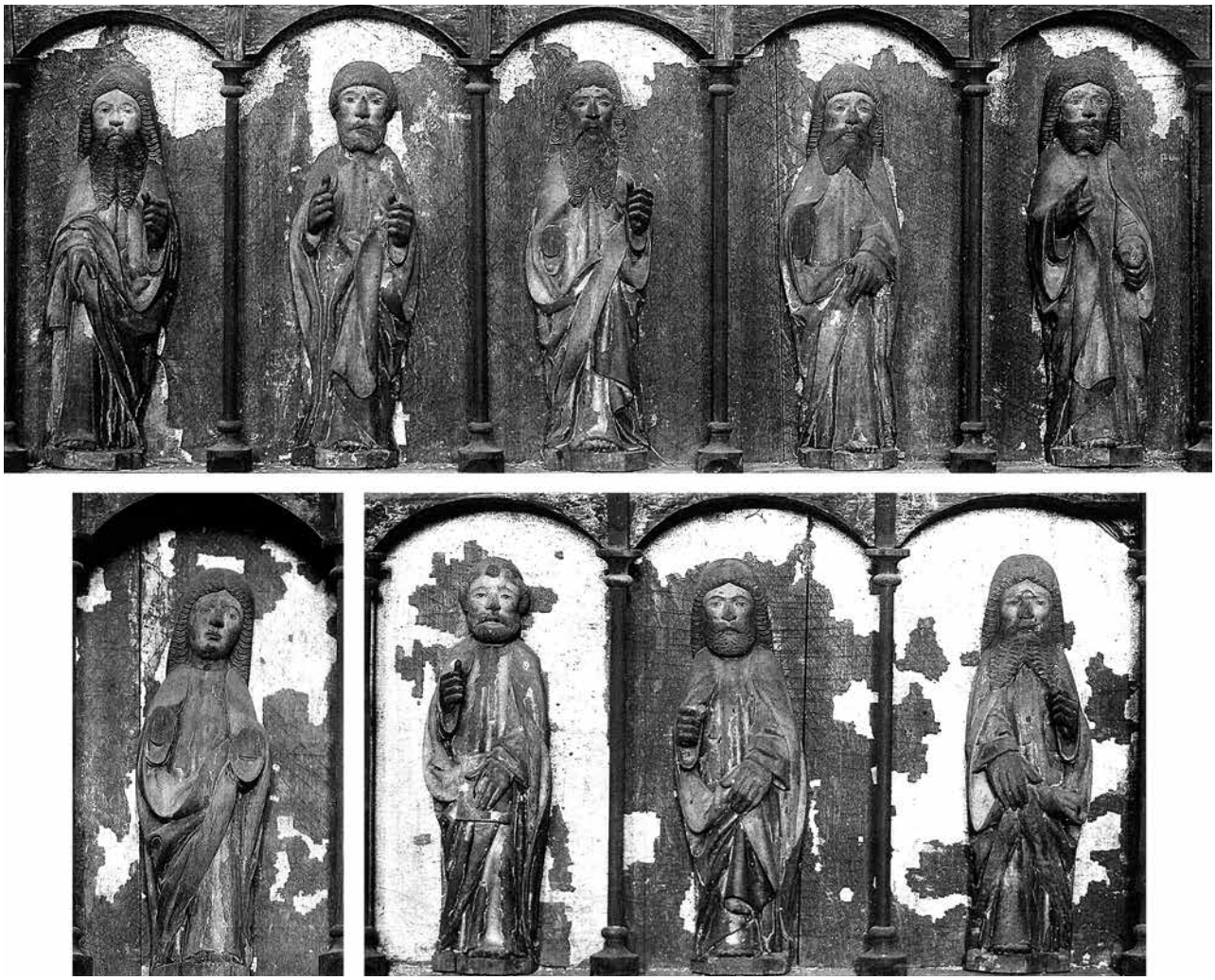

Figur 3. Nio apostlar från altarskåpets flygeldörrar. Foto: LUHM, odaterade.

Figur 4. Jungfru Maria förespående Messias ankomst, motiv från altarskåpets corpus (LUHM 28449). Foto: LUHM, odaterad.

Figur 5. S:t Laurentius och Johannes Döparen, den senare bevisligen från altarskåpets corpus. Foto: LUHM, odaterade.

Figur 6. Tempelpräst från altarskåpets corpus, antagligen ingående i motivet Jungfru Marias tempelgång. Foto: LUHM, odaterad.

ställande ”Kristus i templet e.d.” (figur 4), kunde vara den ena av dessa två bildgrupper (Rydbeck 1943: 238ff). Att så verkligen var fallet bevisades 1992, då Lena Liepe fastslog att reliefen i själva verket kom från Brostorps altarskåp. Liepe konstaterade att reliefens motiv är hämtat ur Pseudo-Bonaventuras *Meditationes Vitae Christi* från 1300-talet och föreställer Maria läsande de passager i Bibeln som förutspår Messias ankomst (Liepe 1992: 30).

Tack vare en mycket detaljerad men dittills ouppmärksammad beskrivning av Brostorps altarskåp från 1833 kunde Liepe konstatera att reliefen hade suttit i det övre vänstra facket i altarskåpets corpus, beskriven som ”en grupp af 6 små bilder skurna alla af ett stycke” (Liepe 1992: 26ff). Beskrivningen av altarskåpet ingår i en inventering av domkyrkan som utfördes av Nils Johan Ekdahl 1833 och återges här i dess helhet (Ekdahl 1833: 159ff):

> e) Midtframför choret på vestra väggen står en gammal catholsk altartafla (från 1490–1520) 5 al. 2 t bred då hon är utslagen, 3 al. 1 ½ t. hög
>
> 1) fotstycket 3 al. 4 t. långt 20 ½ t. högt, är af ek och saknar alla prydnader.
>
> 2) Taflans hufvudparti: Qvinnan klädd med solen hållande ett barn på armen (1 al. 15 ½ t. h.)
>
> 3) till höger äro 2 etager
> (a) lemnar blott rum för en trappa, som leder opp till (b.)
> (b) har haft 3 små menniskofigurer, hvaraf blott en är qvar.
>
> 4) till venster 2 etager:
> (a) nederst en helt och hållet förgyld bild.
> (b) utgör en grupp af 6 små bilder skurna alla af ett stycke och derför alla qvar.
>
> 5) Dörren till höger består af 2ne etager:
> (a) med 2 apostlar i. Den 3dje saknas. (19 ½ t. höga)
> (b) Do Do Do Do Do
>
> 6) Dörren till venster 2 etager
> (a) har 3 apostlabilder
> (b) Do Do Do
>
> vs. Alla bilder äfvensom deras bakgrund äro starkt förgylde
>
> 7) Taflan sammanslagen är blott 2 al. 13 t. bred. Bakpå hvarje af dess dörrar finnas rum efter 3 förgylda menniskofigurer
>
> 8) Kransen öfvanöfver taflan är 5 al. 5 t. lång 19 t. bred prydd med fint löfverk och annat skönt bildhuggararbete i gothisk stil. Inskrift:
> Ave : maria : ancilla : ste : trinitatis : ave : virgo : préelecta : dei : patris

Liepe identifierade ytterligare två figurer i högaltaret, något större än de övriga, som hörande till Brostorps altarskåp (figur 5), föreställande S:t Laurentius och Johannes Döparen (Liepe 1992: 26ff; 1995: 158f). Det går inte att identifiera dem utifrån Ekdahls beskrivning men de hör tveklöst ihop med de övriga skulpturerna. Enligt Liepe hade de antagligen stått i corpus (Liepe 1995: 158), vilket nu har visat sig vara korrekt.

Efter överföringen av reliefen till Historiska museet 1841 återstod endast några enstaka rester av altarskåpet. Dessa ingick sannolikt bland de ”stycken af altarskåp och bilder” som, tillsammans med 27 likkistor, på domkyrkoarkitekt Brunius initiativ 1853 magasinerades i ett rum i södra tornet, vilket därefter murades igen (Brunius 1875: 12). Brunius efterträdare Helgo Zettervall var ovetande om skattgömman och påträffade den först i samband med att han lät riva tornet 1868. Fyndet beskrevs som ”en del medeltids träskulpturer af ganska mycket värde, såsom tex: en förträfflig St Göran till häst.” (Zettervall: 28f). De medeltida skulpturerna ställdes först vid prelatstolen bakom högaltaret (LW 1874), men hamnade slutligen i Domkyrkorådets förvaringsutrymme i Liberiet. Det var i detta magasin som Zettervalls efterträdare Theodor Wåhlin 1909 fann resterna av det astronomiska uret, samt dessutom några fragment som antogs kunna tillhöra uret, men som nu har visat sig tillhöra Brostorps altarskåp (figur 7–8).

Upptäckten av en tidigare okänd teckning

Den 19 januari 2015, några månader efter det att jag hade färdigställt denna artikel, meddelade Alexandra Franzén på ATA att hon hade hittat en teckning av ett altarskåp, på vilken kunde uttydas namnet Maria (jfr figur 1). Jag hade dessförinnan bett ATA undersöka om det fanns några teckningar av Liljegren föreställande mariaskåp utan bestämt ursprung. Den svagt utförda skissen som bifogades i mailet var det enda kyrkliga motivet, men utan proveniens, från två volymer med hans teckningar över fornlämningar. Under skissen kunde uttydas texten ”ave maria ancilla …”, identisköverensstämmande med inledningen till den för Brostorps altarskåp så karakteristiska inskriptionen”. Flera element från dess corpus kunde dessutom genast identifieras utifrån Ekdahls beskrivning, mest uppenbart trappan och reliefen från Historiska museet. Det rådde inget tvivel om att det rörde sig om en hittills okänd avbildning av Brostorps förstörda altarskåp!

Tack vare Liljegrens teckning kan hittills olösliga frågor kring altarskåpets utformning nu redas ut. Ett antal olika partier har markerats med färgbeteckningar, varav framgår att madonnan bar en blå tunika samt en gyllene mantel med blått foder. Hon håller Jesusbarnet i vänster arm, men är inte avbildad som stående på månskäran. Mot tidigare förmodan, men i enlighet med det skriftliga källmaterialet, föreställer hon således inte den apokalyptiska madonnan.

I corpus nedre vänstra fack syns två figurer, varav den vänstra håller ett lamm och utan tvekan är identisk med

skulpturen föreställande Johannes Döparen, likaså kopplad till altarskåpet av Liepe (figur 5). Bredvid står en något mindre figur med konturer av vad som bör vara en mitra och en gryta, högst sannolikt identisk med S:t Erasmus, som egentligen hör till det äldre högaltarskåpet. Högaltarskåpet hade vid det tillfället endast 25 figurer, men på Liljegrens relativt detaljerade teckning av högaltaret kan inte Erasmus urskiljas (Liljegren 1813/14a), vilket nu är förklarligt eftersom han enligt den nyupptäckta skissen stod i Brostorps skåp. Vid tiden för Ekdahls inventering två decennier senare innehöll högaltarskåpet 26 figurer (Ekdahl 1833: 166ff). Enligt hans detaljerade beskrivning av högaltarskåpets samtliga figurer var det inte den dithörande Erasmus som hade flyttats över från Brostorps altarskåp, utan tydligen Laurentius (Ekdahls figur nr 15 i högaltarskåpet, ”…med långt krusadt hår (peruk)…”). Däremot hade Erasmus tydligen bytt plats i Brostorps skåp, från corpus till en av flyglarna. Brunius förde över samtliga tolv då bevarade mindre figurer från Brostorps altarskåp till högaltarskåpet före 1836. Bland dem ingick det endast nio apostlar, men trots det uppräknade Ekdahl 1833 tio apostlar. På Liljegrens skiss syns Johannes Döparen och Erasmus stående tillsammans, men eftersom Ekdahl skriver att endast ”en helt och hållet förgyld bild” stod kvar (rimligen den kraftigt förgyllda Johannes Döparen), är det sannolikt att den tionde aposteln i själva verket var Erasmus.

Johannes Döparen och Laurentius har troligtvis ursprungligen stått tillsammans i corpus. De figurerar i en sådan komposition på såväl ärkebiskop Brostorps sigill, som på sigillen för hans företrädare Johannes Laxmand (1436–1443) och Tuve Juul (1443–1472) (Fleetwood 1951: 64ff). Bägge helgonen kan dessutom kopplas till en inledningspassage ur ett av Brostorp 1488 författat donationsbrev till altaret, i vilket han omnämner Treenigheten, Maria, Johannes, Laurentius och alla himmelska medborgare, vilka alla figurerade i Brostorps altarskåp, i såväl skrift som i skulptur (DDL 5: 79).

I corpus övre högra fack syns på skissen en ensam figur, tyvärr alltför skissartad, men överensstämmande med Ekdahls uppgift om ”3 små menniskofigurer, hvaraf blott en är qvar”. Denna figur har nyligen identifierats som den minsta av de tolv skulpturer som Brunius överförde till högaltarskåpet (Manhag 2014: 6ff). I likhet med den av Liepe som lärare betecknade manliga figuren i Historiska museets relief, bär figuren prästerskapets huvudbonad *biretum* i dess senmedeltida utformning. Dessa två manliga figurer bör av den anledningen, och med tanke på altarskåpets tematik, inte karakteriseras som lärare utan snarare som tempelpräster. Trappan, omnämnd av Ekdahl och synlig på skissen, har på goda grunder kopplats samman med motivet ”Jungfru Marias tempelgång” (Rydén 1995: 109). Utöver trappan bör detta motiv också inkludera den treåriga Maria, hennes föräldrar Joakim och Anna, samt översteprästen. Eftersom trappan både beskrevs och av-

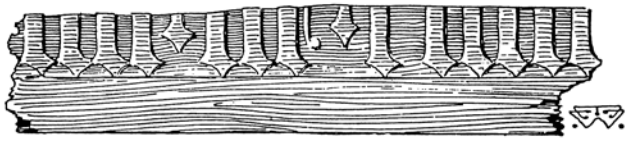

Figur 7. Fragment av inskriptionsplattan från altarskåpets krön (tidigare förkommen men återfunnen februari 2015; DM 280). Teckning: T. Wåhlin, odaterad, DRA.

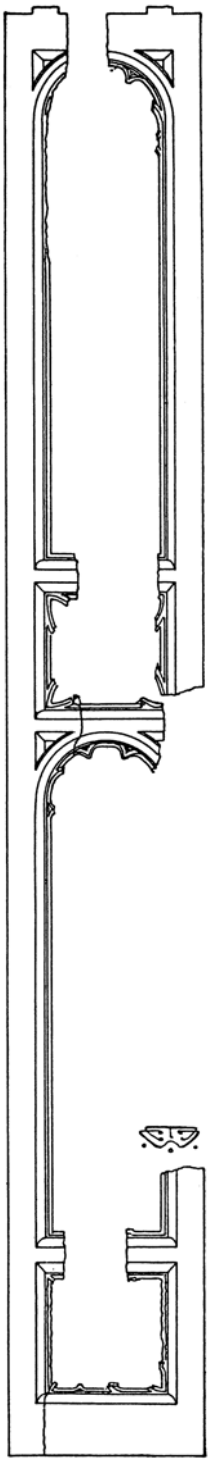

Figur 8. Fragment av stavverk från altarskåpets yttre stativ (DM 185). Teckning: T. Wåhlin, odaterad, DRA.

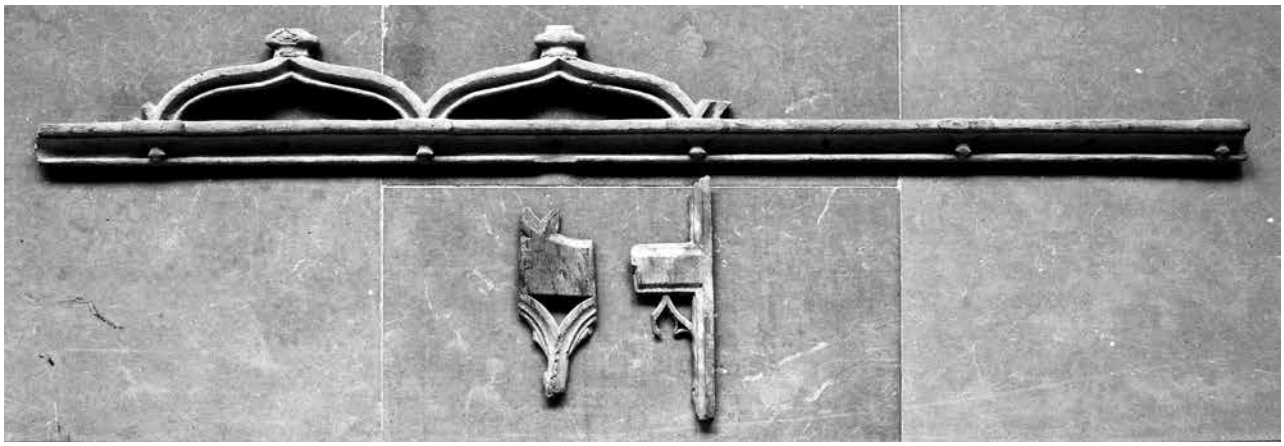

Figur 9. Fragment av altarskåpskrön och masverk, eventuellt tillhöriga Brostorps altarskåp (saknar inventarienummer). Foto: LUHM, 2015.

tecknades som ledande upp till det övre högra facket kan det vara så att bägge facken hörde till ett och samma motiv; jämför med en liknande komposition i Reglerkyrkans altarskåp i Erfurt, från omkring 1465.

Återfunna delar av altarskåpets omfattning

I samband med att Wåhlin påbörjade restaureringen av det astronomiska uret 1909, hittades i Liberiets magasin några ornerade träfragment vilka Wåhlin bedömde eventuellt kunde utgöra rester från uret (figur 7–8). ”Det ena av dessa är en liten sönderbruten inskriptionsplatta, vars minuskelskrift på grund av stympningen numera är oläslig, men som jag antagit hava suttit i framkanten av utsprånget för konungavandringen, och det andra är ett mycket sönderbrutet och nästan multnat stavverk, som måste antagas hava stått fritt rätt ut vid sidan om den gamla kalendertavlan” (Wåhlin 1923: 49f). Rydbeck påpekade att dessa två fragment ”blott med sannolikhet kunna antagas hafva hört till uret” (Rydbeck 1914: 179f).

Någon inskription varken avbildades eller omnämndes i samband med uret, men däremot var det Brostorps altarskåps i särklass mest utmärkande kännetecken. Exempelvis återgav Stisonius texten i dess helhet, som dess enda särdrag, och den förekom också i samtliga yngre beskrivningar av Corylander, Sommelius, Sjöborg, Ekdahl och Brunius. Sjöborg skrev att dess ”Gyldene Inscription” var utförd i ”munkstyl” (Sjöborg 1801: 93; 1824: 157). Enligt Ekdahls återgivning bestod skriften endast av minuskler, med undantag av begynnelsebokstaven ”A” som var en majuskel. Ekdahl, som i ljus av hans generella noggrannhet kan betraktas som mycket tillförlitlig, återger stavningen av ordet sancte med ”ste”, medan interpunktioner återges med ”:”. Fragmentets enda säkert identifierbara minuskel ”e”, samt resterna av två interpunktioner, avslöjar att textavsnittet på fragmentet motsvarar ”…lla:ste:trini…”, dvs. en del av ordalydelsen ”… den heliga Treenighetens tjänarinna …”.

Det av Wåhlin uppmärksammade stavverket kan också det kopplas till altarskåpet. Dess höjd motsvarar nämligen exakt altarskåpets höjdmått, enligt Ekdahl ”3 al. 1 ½ t.” det vill säga 182 cm. I Ekdahls beskrivning av altarskåpet finns det dessutom några till synes motsägelsefulla uppgifter, som i själva verket stärker antagandet att stavverken verkligen tillhör altartavlan. I öppet skick uppmättes tavlans bredd till 302 cm, medan krönets bredd var 309 cm. Vanligtvis är motsvarande krön, då de upptar hela altarskåpets bredd, ledade för att dörrarna överhuvudtaget skall kunna stängas. Emellertid finns det en mindre kategori altarskåp vars oledade krön är något bredare än skåpsbredden, exempelvis högaltarskåpen i Falsterbo kyrka från omkring 1500 (Liepe 1995: 262f) och i Århus domkyrka från 1479 (Michelsen & de Fine Licht 1972: 489ff). Århus sidoplankor byttes ut 1847, men i Falsterbos fall är de ornerade med genombrutet fönsterverk, till typ och stil nära nog identiska med stavverksplankorna från Lunds domkyrka. Krönens större bredd beror på att de inte sitter direkt på skåpens corpus och flyglar, utan på ett stativ bestående av en yttre, fast ram. Ekdahls uppmätning av krönets bredd motsvarade således altartavlans bredd inklusive de bägge stavverkens tjocklek. Detta antagande har bekräftats genom Liljegrens skiss, som visar att krönet var oledat, samt dessutom att predellans övre bredd motsvarade krönets och den yttre ramens bredd.

På Liljegrens skiss har det inskriftförsedda krönets centrala parti markerats, vilket kan tolkas som att det var där som Brostorps vapensköld var placerad. Krönet avslutas på skissen av sengotiska kölbågar. Dessa motsvarar ett fragment i Domkyrkomuseum som utan tvekan ursprungligen har suttit överst på ett altarskåp (figur 9). Fragmentet saknar proveniens och inventarienummer men förvaras tillsammans med rester av domkyrkans korstolar, samt tillsammans med två mindre masverksfragment, vars plugghål är av samma diameter som altarskåpskrönets. En dendrokronologisk undersökning skulle kunna avgöra om dessa tre fragment verkligen har hört till Brostorps altarskåp.

Den försvunna madonnaskulpturen

Enligt samtliga ovan anförda beskrivningar utgjordes huvudskulpturen i Brostorps altarskåp av en större madonnaskulptur, enligt Ekdahl ”1 al. 15 ½ t.” hög, det vill säga 98 cm. Denna har ännu inte blivit identifierad, men det finns skäl att misstänka att de ”Två Bildgrupper” som överfördes från domkyrkan till museet 1841, utöver reliefen föreställande Maria i templet, också inbegrep denna madonna. Då Otto Rydbeck blev museets föreståndare 1904 fanns det enligt honom i museets äldre samling endast fyra skulpturgrupper som saknade såväl proveniens som inventarienummer (Rydbeck 1943: 238ff). Tre av de fyra motiven avbildade Nådastolen, Marie kröning och Pietà (senare givna LUHM-nummer 24263, 32457 och 24264). Dessa skulpturer motsvarar närmast biskop Wilhelm Faxes gåva från 1843, av ”3:ne större bilder af träd, föreställande på olika sätt de 2:ne första Gudomspersonerna och Jungfru Maria.” (LW 1844), samtliga ännu utan proveniens. Den fjärde skulpturen, reliefen föreställande Maria i templet, överfördes av Domkyrkorådet 1841. Utifrån en genomgång av samtliga uppgifter i *Lunds Weckoblads* bihang framgår det emellertid att hela fem skulpturgrupper hade överförts till museet under de nämnda åren. En måste med andra ord ha försvunnit ur samlingarna före 1904. Det är ett rimligt antagande att den saknade femte skulpturen är identisk med den andra av de två bildgrupperna som överfördes från domkyrkan 1841. Eftersom den ena av dessa, reliefen föreställande Maria i templet, bevisligen kom från Brostorps altarskåp, är det sannolikt att också den andra gjorde det. En jämförelse med bevarade medeltida skandinaviska madonnaskulpturer har hittills varit fruktlös, men tack vare Ekdahls beskrivning och Liljegrens avbildning finns det goda förutsättningar att kunna återfinna Brostorps försvunna madonna.

Referenser

Axel-Nilsson, G. 1989. *Thesaurus Cathedralis Lundensis. Lunds domkyrkas medeltida skattsamling*. Göteborg.

Brunius, C. G. 1836. *Nordens äldsta metropolitankyrka eller Historisk och arkitektonisk beskrifning öfver Lunds domkyrka*. Lund.

Brunius, C. G. 1854. *Historisk och arkitektonisk beskrifning om Lunds domkyrka*. Lund.

Brunius, C. G. 1875. *Några ord om Lunds domkyrka*. Stockholm.

Cinthio, E. 2006. *Minnen från Lund och Dalby.* Lund.

Corylander, J. 1884. *Berättelse om Lunds domkyrka*. (Utg.) Weibull, M. Lund.

Diplomatarium diocesis lundensis 3–6. Lunds ärkestifts urkundsbok. (Utg.) Weibull, L. Lund 1900–39. (förkortas DDL)

Fleetwood, H. 1951. *Svenska medeltida biskopssigill* 1. Stockholm.

Källström, H. 2011. *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden: Linköping och Lund*. Bibliotheca theologiae practiae 89. Skellefteå.

Liepe, L. 1992. ”Maria i templet” från ett altarskåp i Lunds domkyrka. *Iconographisk post* 1992: 4, 26–34.

Liepe, L. 1995. *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv*. Skånsk Senmedeltid och Renässans 14. Lund.

Manhag, A. 2014. *Museala mysterier*. Domkyrkans skriftserie 3. Lund.

Michelsen, V. & de Fine Licht, K. 1972. *Danmarks Kirker, Århus amt 2, Århus domkirke*. København.

Rydbeck, O. 1914. *Utställning af äldre kyrklig konst från Skåne. Katalog*. Malmö.

Rydbeck, O. 1943. Den arkeologiska forskningen och historiska museet vid Lunds universitet under tvåhundra år, 1735–1937. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1943. K. Humanistiska vetenskapssamfundets i Lund årsberättelse 1942–43, III, 165–293.

Rydén, T. 1995. *Domkyrkan i Lund*. Malmö.

Sjöborg, N. H. 1801. *Skånes historia och beskrifning*. Lund.

Sjöborg, N. H. 1824. *Samlingar för Nordens fornälskare* 2. Stockholm.

Sommelius, G. 1755. *Disputatio historica de templo cathedrali Lundensi*. Lund.

Wrangel, E. 1915. *Det medeltida bildskåpet från Lunds domkyrkas högaltare*. Lunds universitets årsskrift. Ny följd. Afdelning 1: 11, 3. Lund.

Wrangel, E. 1923. *Konstverk i Lunds domkyrka*. Lund.

Wåhlin, T. 1923. *Horologium mirabile Lundense*. Lund.

TIDSKRIFTER

LW 1842=*Bihang till Lunds Weckoblad* 2 februari 1841.

LW 1844=*Bihang till Lunds Weckoblad* 7 februari 1844.

LW 1874=*Lunds Weckoblad* 25 augusti 1874.

ARKIV

ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm)

Ekdahl, N. J. 1833. ”1833 års inventering” F1. Topografisk dossier för Lund.

Liljegren, J. G. 1813. ”Grundritning öfwer Kraftskyrkan”. Topografisk dossier för Lund.

Liljegren, J. G. 1813 eller 1814(a). ”Hög Altaret eller Catholska Altaret i Lunds Domkyrka.”. Topografisk dossier för Lund.

Liljegren, J. G. 1813 eller 1814(b). Titellös skiss av Brostorps altarskåp. Liljegrens samling.

Planritning av domkyrkan omkring 1800, okänd arkitekt (foto).

Sjöborg, N. H. 1832. ”Choret i Lunds Domkyrka och Dess Inredning efter Reparationen, med afseende å Antiquiteternas Wård och Bibehållande”. Topografisk dossier för Lund.

DRA (Lunds domkyrkoråds ritningsarkiv, Lund)

Zettervall = ”Helgo Zettervalls byggnadsjournal, 1860–1901”.

LUHM (Lunds universitets historiska museums arkiv, Lund)

Fotografier från negativsamlingen.

MUSEER

LUHM (Lunds universitets historiska museum)

DM (Domkyrkomuseum)

Displacement and emplacement in New Sweden and colonial Middle Atlantic (1638–1750)

Magdalena Naum

In the first half of the seventeenth century several hundred Swedish and Finnish settlers arrived in the Delaware River valley in America's Middle Colonies. Regardless of the circumstances of their move, migration to America had a significant impact on their lives. Using the example of Anders Svensson Bonde and his family, this essay scrutinizes the processes of place-making in the colony and pays attention to the ambiguities in the settlers' lives: the degree to which old traditions and cultural sensitivities shaped their everyday practice as well as the increased disconnection of the Swedish communities in America from their old homeland.

Introduction – the perils of trans-Atlantic migration

In 1639, nineteen year old Anders Svensson Bonde from the countryside outside of Gothenburg made a decision that changed his life forever. For the pay of 2 Riksdaler a month he agreed to go to America and serve as a soldier in Fort Christina, a principal settlement in the colony of New Sweden. Anders was not alone. Between 1638 and 1655, when Sweden laid colonial claim to a stretch of land along the Delaware River in North America, several hundreds of Swedish and Finnish settlers made the perilous journey across the Atlantic to settle or serve in the colony. The reasons to migrate were various. Some individuals and families hoped for a better life; some, swayed by curiosity or the spirit of adventure, wanted to see and experience the new world for themselves. Others had considerably less choice. They were sent to America in punishment for their crimes – desertion, evading drafting to the army, repeated adultery, unlawful hunting and use of forest and encroachment on royal prerogatives (Johnson 1911: 239; Carlsson 1995).

Regardless of the motives, migration to the new continent proved to be a challenging move. This chapter analyses some of these challenges and ways of dealing with relocation among the Swedish community in colonial America. Using the example of Anders Svensson Bonde, his family and his neighbors, this chapter pays attention to the strategies of homemaking undertaken by the Swedish settlers and to the ambiguous and complicated reaction to the alien, colonial landscape. I argue that this reaction involved simultaneous insistence on preserving certain traditions and transforming others, reshaping identities and renegotiating ideas of belonging.

Before the 1650s, when little first-hand accounts about America reached Sweden, the popular images of the continent were vague. Early Swedish ideas and depictions of America were influenced by reports published in the first Swedish newspaper *Ordinari Post Tijdender*, and stories supplied by foreign travelers and prints. In these stories America figured as a confusing place. Its natives were portrayed as utterly barbaric, ignoble and revengeful heathens and cannibals, but also innocent, noble and kind (Lindeström 1925: 191f, 233ff, 239ff; Sayre 1997; Columbus 2004). The country was often judged as materialization of biblical paradise and a land of plenty, or as a dangerous and barren place where no European crops would grow. For most of the Europeans who saw themselves as moderate people living in a temperate climate, relocating to the unknown of such extremes meant not only severing ties with well-known landscapes and routines but it also posed a risk of losing the familiar self (Hofer 1934 [1688]: 381, 385ff; Kupperman 1984: 213ff; Moogk 1989: 473). Considering these mixed feelings and uncertainty surrounding America it is perhaps not surprising that many hesitated to migrate and once they moved they were overtaken by longing, apathy and malcontents (Cressy 1987: 191ff; Moogk 1989; Naum 2013: 168ff). Anders Svensson Bonde too might have had his doubts about the decision he made. Being a soldier in the colony was a difficult task plagued by monotony and boredom, insecurity and awareness of possible outbreaks of conflict with the neighbors, the outcome of which would have hardly favored the meager colony. In the correspondence sent from the colony the soldiers were singled out as

the ones who felt particularly homesick, unhappy and wishing to return to Sweden (Johnson 1930; Naum 2013: 170).

On top of the uncertainty about the continent came the perils of the trans-Atlantic crossings. Deficient geographical and navigational knowledge and the unpredictability of the Atlantic coupled with the difficult living standards on board of the ships led to numerous accidents and high mortality rates. In the history of the colony there were two particularly dark moments –the shipwrecking of *Kattan* in 1649 off Puerto Rico, which resulted in the death or enslavement of the majority of the crew and passengers and the crossing of *Örnen* in 1654 during which one-third of about 350 passengers died. For those who made the journey the odds of survival were disheartening. Malnourished and exhausted by a long journey, the migrants often fell prey to diseases of the so-called 'seasoning period'. Even slimmer were the chances of ever returning to the old country. Our protagonist – Anders Svensson Bonde – was one of the lucky exceptions. He did survive the first difficult year in the colony and continued to live and serve in New Sweden, advancing to the position of a gunner and moving from the Fort Christina to the Fort New Gothenburg. In 1653 he was finally released from his service and boarded a ship bound to Sweden. But two years later, shortly after collecting his long overdue salary, he made a seemingly unexpected decision. In 1655 with a chest full of money and necessary tools and utensils to start a farm he boarded the *Mercurius* bound for New Sweden. One can only speculate what has propelled this move. Perhaps he realized that his prospects of becoming a freeman were better in the colony. Perhaps the fourteen years he spent in America made it difficult to come back and feel at home in Sweden. Whatever his reasons, Anders was crossing Atlantic again – this time to never return to Sweden.

Homemaking in the colony

The first physical encounters with the new continent inspired a mixture of awe and contempt. "It is a remarkably beautiful country, with all the glories which a human being on earth ever at any time may wish" – wrote Governor Johan Printz to Chancellor Axel Oxenstierna (Johnson 1930: 152ff). "Such a fertile country that the pen is too weak to describe, praise and extol it [sufficiently]; yes indeed, on account of its fertility it may well be called a land flowing with milk and honey" – seconded Per Lindeström who visited the colony in 1654–55 (Lindeström 1925: 172f).

The splendid fertility and exotic abundance of the country was not without its perils. The lack of knowledge about indigenous flora and fauna led to deadly encounters with poisonous plants and animals. In summertime boggy areas along the Delaware were infested with mosquitos causing outbreaks of malaria (Lindeström 1925: 157). But most of

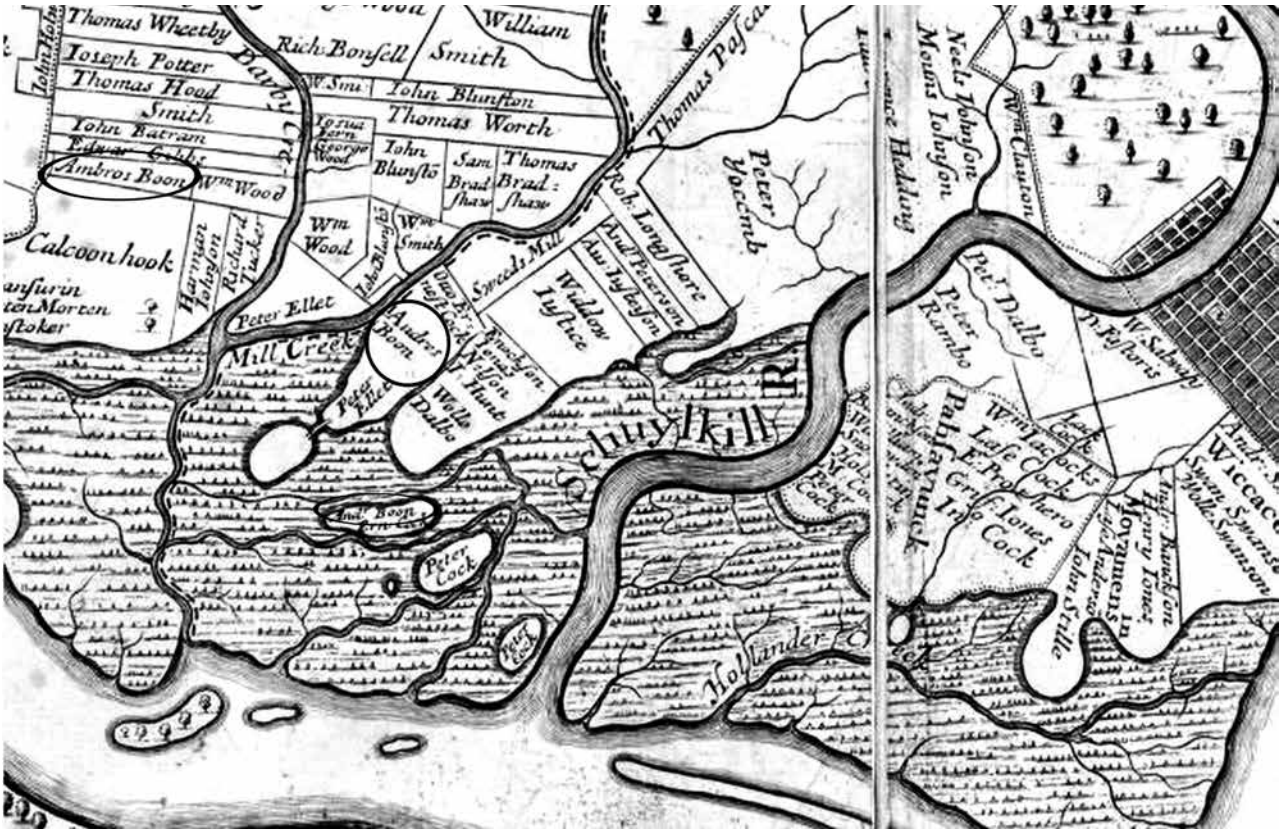

Figur 1. A detail from Thomas Holme's "A Map of the Improved Parts of the Province of Pennsilvania in America" (1681) showing property of Anders and Anna Bonde and the settlement in the vicinity of Philadelphia.

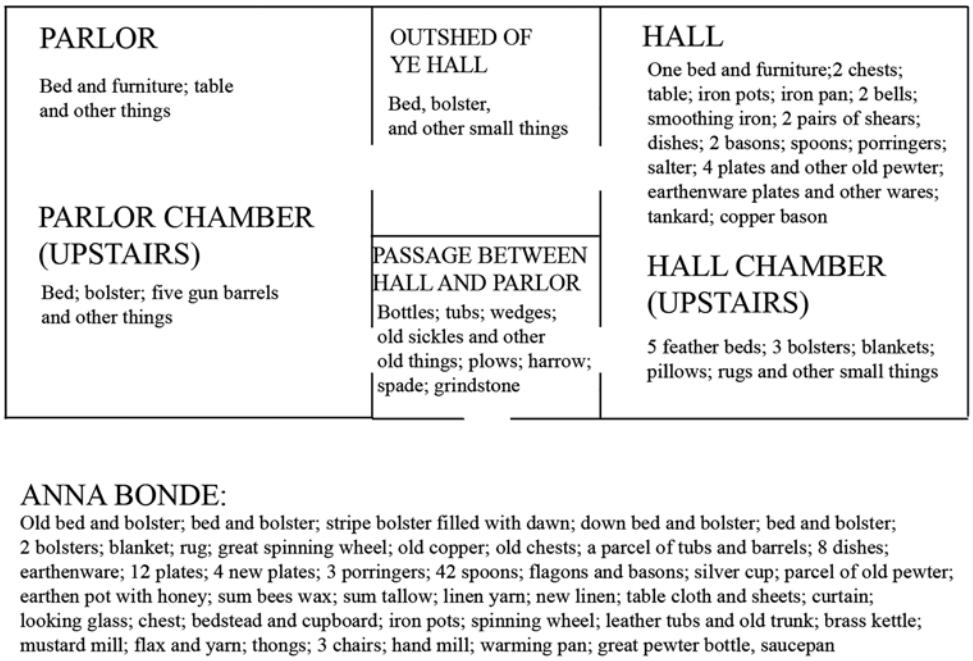

Figur 2. Furnishings of Anna and Anders Bonde's home reconstructed from their inventories. Drawing: Magdalena Naum

the curiosity, anxiety and fear was caused by the encounters with the Native inhabitants of the country (Lindeström 1925; Johnson 1930; Fur 2006).

Whether admired or feared, the landscape of America appeared utterly foreign. To become a replica of the old Sweden, as the colonial company and the Royal Council have envisioned it, the newly purchased land needed to be domesticated. Rising to the task with diligence and tireless effort Governors Johan Printz and Johan Risingh directed a wholesome process of turning the newly acquired colony into a recognizable and orderly space. This process started with setting boundaries marked with national emblems, clearing the land and inscribing the landscape with familiar sounding names. Places known by the local Lenape as Hopokehocking, Chamassung, Meckoponacka and Tenakong were renamed as Christina, Finland, Upland and New Gothenburg (Acrelius 1874: 67ff). Renamed, the colonial landscape was further transformed by diverse projects. Churches, water mills, forts, docks, and plantations dotted New Sweden's countryside (Johnson 1930: 127ff).

Equally crucial to the process of domestication were more mundane endeavors of clearing the land and establishing farms undertaken by the settlers themselves. Turning foreign and unpredictable surroundings into recognizable and comfortable spaces was achieved through material means of house building and home making, appropriating the landscape for agriculture and by connecting the farmsteads through the network of pathways and neighborly ties. When choosing suitable places for plantation, freeholders tried to find places that would offer possibilities comparable to those in the old homelands and were drawn to the areas offering a versatile economy, enabling agriculture, husbandry, fishing and hunting. The architecture and layout of the farms resembled the rural settings of Sweden where many of the colonists came from (Ekengren *et al.* 2013: 174ff).

These efforts of domestication using cultural references of Sweden are well illustrated in the decisions and actions of Anders Svensson Bonde. When he returned to America he purchased livestock and large plots of land south of Philadelphia in the predominantly Swedish neighborhoods of Carkoens Hook and Kingsessing including an island on Delaware River, which was renamed after him to Bonde (or Boon – after his Anglicized name) Island (figur 1). The land offered him versatile economic possibilities to grow cereal and flax, keep bees and above all to rear his sizable livestock. He married one Anna who migrated from Nya Kopparberget in Örebro County. Anna's sister and her family were immediate neighbors of the Bondes. Anna and Anders built together a house – a two-story high double cottage (Swedish *parstuga*) – which was comfortably furnished with objects brought from Sweden and purchased in the colony: beds for all members of their family (Anders and Anna had nine children that reached adulthood), chests, a table, chairs, necessary tools, pots, pans and tableware (figur 2). The house was decorated with a mirror, curtains, bed covers and tablecloths (*Inventory of Andreas Swanson Boon, 18 April 1696*; *Inventory of Ann Boon, 1712/13*).

The material decisions, the wholesome process of transforming the landscape and creation of communal networks, were of great importance to the Bondes and other settlers. They helped to recreate a sense of belonging, security and familiarity. Displacement subjected the colonists to the loss of confidence and ease with which they would conduct their daily lives and forced them to sever intimate ties with well-known landscapes. Cul-

tural norms and traditions that were upheld in the colony helped to counter these feelings of alienation and fuelled 'homing desires', hopes that what was declared as a new home would eventually feel like home (cf. Brah 1996: 193, 197). For the colonists, whose lives were disrupted by migration, engagement in well-known material practices and the ability to reconstruct patterns of everyday routines contributed to the act of emplacement (Brah 1996). This place making and production of locality and community meant to keep at bay an innate sense of anxiety and instability caused by displacement and to create a sense familiarity and continuity (Casey 2001; Turton 2005: 267ff, 276ff; Naum in press).

Swedish community in colonial America

New Sweden was a short lived experiment. In 1655 it was seized by the Dutch, who never recognized the Swedish rights to the Delaware, and incorporated into New Netherland. The last governor of the colony, Johan Risingh, with thirty-seven soldiers and colonists returned to Sweden. The majority, about three hundred people, stayed under the Dutch, and then from 1664 the English rule, forming "the Swedish Nation" a community united by a common language, Swedish customs and adherence to Lutheranism (Johnson 1911: 657ff; Lindmark 2005).

Throughout the late 17th century the majority of Swedish families lived in dispersed farms along the Delaware River between New Castle and the southern outskirts of Philadelphia. Yet despite the lack of towns and larger villages the settlements were close enough to each other to create and maintain a tightly woven fabric of communal relationships. Although the settlers came from different areas in Sweden and espoused certain regional cultural differences, in the eyes of the outside observers (Swedish pastors who arrived in the last decade of the 17th and first half of the 18th century, and English and Dutch travelers and colonial officials) the community was described as relatively uniform and conservatively Swedish (e.g. Dankers & Sluyter 1867: 175, 177; Stebbins Craig & Williams 2006b).

Pastor Andreas Rudman shortly after his arrival to Pennsylvania in 1697 described his congregation in the following way:

> The [Swedish] people live far scattered, yet all along the water (…). Round about them, and partly in between them, English people live, which language they know, as well as the Indian and Dutch [languages], and on top of that their mother tongue as clear as it was ever spoken in Sweden, but they break somewhat on the Östgöta and Västgöta ending (…). All the houses are timbered in the Swedish manner. The women cook food according to the Swedish custom and brew fine and pleasant tasting drinks (Stebbins Craig & Williams 2006b: 65f).

The historical sources, particularly court reports, church books and wills offer glimpses into the dynamics of this community: their everyday efforts to provide for the families, the patterns of socializing and cooperation, their self-definition and mobilization against abusive policies, and the inter-communal conflicts and animosity (Naum, in press). The lives of Anders Svensson Bonde and his family embodied these diverse connections, commitments and relationships marked by both friendship and enmity. The Bondes socialized with their Swedish neighbors and some of them: the Nilssons (who migrated from Skånings härad in Västergötland), the Svenssons, the Mårtenssons (from Finland) and the Cocks (from Bångsta, Södermanland) became their kindred through the marriages of their children. Like their neighbors, the Bondes were active Lutherans. Anders did not live to witness the arrival of the Swedish pastors and the construction of the Swedish church in Wicacoa (Philadelphia). He died in 1696, a year before the ministers made it to America. His widow and children joined the congregation, helped to build the church and to maintain the Swedish pastors (Stebbins Craig & Williams 2006b: 33ff, 146f, 169ff). They regularly sent American commodities – furs and pelts – to Sweden to ensure the continuity of the mission and the flow of religious books to America.

Anders avoided political activism and did not participate in any of the mutinies and protests staged by the Swedish communities in the 1650s, 60s and 70s (Haefeli 2006; Stebbins Craig & Williams 2006a: 11ff; Naum in press). His sons, however, were among those Swedes who complained to the General Assembly in Philadelphia and to Queen Ann of England about William Penn's (and the English) encroachment on their property rights and freedoms given to the Swedes by Charles II (Stebbins Craig & Williams 2007: 118ff).

The Bondes lived relatively peaceful lives following the agricultural calendar punctured by religious holidays, weddings, christenings and funerals and by occasional fear or outbreak of violence between the colonists and Native Americans. From time to time, they got involved in disputes and conflicts with their neighbors. For over a decade Anders was feuding with one Måns Petersson Stäcket (who had a reputation of a local drunkard and troublemaker). The gravest case was brought to the court by Bonde in the fall of 1677. On the way to his property at Carkoens Hook, Bonde was called by Lasse Colman to join him and others, including Stäcket, in his sauna. Drunken Stäcket abused Bonde "with many scandalous words" and "being not satisfied with that fell to beating" him (Harmar & Armstrong 1860: 70). The following spring Stäcket sued Bonde for damages to his land caused by Bonde's carelessness in fencing off his livestock (Harmar & Armstrong 1860: 132). Three years later, in another of his drunken rants, Stäcket called Bonde and Bonde's neighbor and brother-in

law Otto Ernest Koch hog thieves – a defamation which almost cost him a steep sum of 1000 guilders (Harmar & Armstrong 1860: 180f).

The Swedes living along the Delaware in the late 17th and early 18th century constituted a tightly woven community upholding many traditions of the old country and maintaining real and imagined connections with Sweden. But the realities of colonial Pennsylvania – its increasingly multicultural character, racial ideologies and policies coloring daily decisions and attitudes, and economic currents connecting local and global markets – affected the daily lives of the Swedish settlers. Anders, Anna, their children and neighbors lived in a rapidly changing world, in which Atlantic connections and colonial inequalities and entanglements were very tangible and materialized in the consumption patterns, practices and household arrangements. In this world, new objects, practices and ideas made their way into the daily routines next to carefully guarded customs of the old country. The interactions and close coexistence with the Native American Lenape, the Dutch and English settlers stimulated cultural borrowings (but not necessarily abandoning prejudices about the others). New medicinal knowledge and folklore, languages, crops and foodways, fashions and ideas of comfort were adopted and integrated into existing set of practices (Kalm 1773: 336, 385ff; Lindeström 1925: 186; Fur 2006: 154f). The material everyday world of the Swedish families resembled that of other European settlers of the middling sort. Objects listed in the inventories of the Bondes and their neighbors, besides fairly standard chests, trunks, beds, tools and pewter dishes, included more expensive pieces of furniture such as chest of drawers and chairs, silver objects, candlesticks, mirrors, books, imported ceramics, such as delftware and decorative fabrics made of homespun linen and imported wool. The excavations at the Morton Homestead, a home of Peter Bonde's brother in-law, provide another window into the purchased objects (Frens & Frens 1989). Deposits dated to the late 17th and the first half of the 18th century, besides the locally made redware, included German (Westerwald) and English white salt-glazed stoneware, Dutch and English tin-glazed pottery and Staffordshire earthenware. Most of the identifiable pipes found at the site came from Bristol, especially from the workshops of Robert Tippett and John or James Abbott. These and other objects were purchased with money from selling surplus grain, flour, beeswax, livestock and meat that were shipped to the plantations in the Caribbean, the main market for Pennsylvania agricultural products (Schweitzer 1987: 62ff).

The lives of the Swedish community were entangled with the Atlantic colonial world in yet another way. The use of enslaved African work, introduced in northeastern America by the Dutch, was also practiced among the Swedish freemen. Although overall relatively infrequent (only eight out of 87 inventories dated between 1690s and 1730s list slaves) it was in the Wicacoa congregation, to which the Bondes belonged, where slave ownership was particularly common and more than a quarter of the local Swedish families owned at least one slave. Bonde's son Anders bought a male slave, while the spouses of his three other sons – Brigitta and Barbara Svensson, and Margareta Cock – grew up in households with enslaved Africans. Practices and experiences that were unthinkable in the rural settings of Sweden became a common place in the colony.

Conclusions: displacement, emplacement and cultural ambivalence

In a century between the arrival of Anders Svensson Bonde in America in 1640 and the death of his children (last to die was his son Nils in 1736) the lives of the Bondes and their Swedish neighbors underwent several changes. They lived under the jurisdiction of three different colonial governments, caused and witnessed destruction and gradual dispossession of the Native American Lenape, and from the most numerous European group along the Delaware decreased to a clear minority. Their lives in the colony had anxious beginnings. Uncertainty, unhomeliness of the colony and homesickness had to be battled and countered by diverse projects aiming at domesticating the landscape, place making and recreating familiar institutions, customs and communal networks. These newly created bonds with other colonists sharing similar cultural vocabulary and the real and imagined connections with the old country made this community think of itself and be seen as a coherent "Swedish Nation".

From the early beginnings the lives of the settlers were connected with the currents of Atlantic economy and colored by ideologies developed to justify the colonial endeavor. New Sweden had a clear economic and cultural (as well as political) goal: to grow tobacco and purchase beaver pelts, to exploit other new world resources and to civilize and Christianize the Indians. With the passing of time the daily lives of the Swedish-speaking community became even more entangled with the colonial and multicultural realities of the Mid-Atlantic. And as the settlers and their families became emplaced in America, as the new governments came and went and as the Europeans flocked to William Penn's 'republic of tolerance' they faced a growing predicament of how to preserve a sense of community and particularity while becoming citizens of colonial American provinces. The Bondes and their Swedish-speaking neighbors tried to bridge the two worlds – the old one that supplied a stock of traditions and a sense of origin and the new one that sustained their daily needs and informed their decisions. By the middle of the 18th century, however, this community grew detached from their Swedish and Finnish homelands.

References

Acrelius, I. 1874. *A History of New Sweden: or, The Settlement on the Delaware River*. Philadelphia.

Brah, A. 1996. *Cartographies of Diaspora. Contesting Identities*. London.

Carlsson, S. 1995. The New Sweden colonists, 1638–1655: Their geographical and social background. In: Hoffecker, C. E., Waldron, R., Williams, L. E. & Benson B. E. (eds.) *New Sweden in America*. Newark. Pp. 171–187.

Casey, E. 2001. Between geography and philosophy: What does it mean to be in the place-world? *Annals of the Association of American Geographers* 91: 4, 683–693.

Cressy, D. 1987. *Coming over. Migration and communication between England and New England in the 17th century*. Cambridge.

Columbus, Ch. 2004. *The Four Voyages of Christopher Columbus*. London.

Dankers, J. & Sluyter, P. 1867. *Journal of a voyage to New York and a tour in several of American Colonies, 1679–80*. Brooklyn, New York.

Ekengren, F., Naum, M. & Zagal-Mach Wolfe, U. 2013. Sweden in the Delaware Valley: Everyday life and material culture in New Sweden. In: Naum, M. & Nordin, J. (eds.) *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity*. New York. Pp. 169–187.

Frens, D. & Frens, S. 1989. *The Morton Homestead. A Historic Structure Report*. Unpublished report prepared for the Pennsylvania Historical and Museum Commission.

Fur, G. 2006. *Colonialism in the margins: Cultural encounter in New Sweden and Lapland*. Leiden.

Haefali, E. 2006. The revolt of the long Swede: Transatlantic hopes and fears on the Delaware, 1669. *The Pennsylvania Magazine of History and Biography* 80: 2, 137–180.

Harmar, J. & Armstrong, E. (eds.) 1860. *Record of the Court at Upland, in Pennsylvania, 1676 to 1681. And a Military Journal Kept by Major E. Denny 1781 to 1795*. Philadelphia.

Hofer, J. 1934 [1688]. Medical dissertation on nostalgia by Johannes Hofer, 1688. *Bulletin of the Institute of the History of Medicine* 2, 376–391.

Inventory of Andreas Swanson Boon, 18 April 1696. Unpublished. Philadelphia City Archives. Philadelphia.

Inventory of Ann Boon, 1712/13. Unpublished. Philadelphia City Archives. Philadelphia.

Johnson, A. 1911. *The Swedish Settlements on the Delaware, 1638–1664* 1–2. Philadelphia.

Johnson, A. 1930. *The instruction for Johan Printz, governor of New Sweden. The First Constitution or Supreme Law of the States of Pennsylvania and Delaware*. Philadelphia.

Kalm, P. 1773. *Travels into North America* 1. London.

Kupperman, K. O. 1984. Fear of hot climates in the Anglo-American colonial experience. *William and Mary Quarterly* 41: 2, 213–240.

Lindeström, P. 1925. *Geographia Americae with an account of the Delaware Indians*. Philadelphia.

Lindmark, D. 2005. *Ecclesia Plantanda. Swedishness in Colonial America*. Umeå.

Moogk, P. 1989. Reluctant exiles: Emigrants from France in Canada before 1760. *William and Mary Quarterly* 46: 3, 463–505.

Naum, M. 2013. The malady of emigrants: Homesickness and longing in the colony of New Sweden (1638–1655). In: Beaudry, M. & Parno, T. (eds.) *Archaeologies of Mobility and Movement*. New York. Pp. 165–177.

– (in press). How to Plant a Colony in the New World: Rules and Practices in New Sweden and Seventeenth Century Delaware Valley. In: Hausmair, B., Jarvis, B., Nugent, R. & Williams, E. (eds.) *Archaeologies of Rules and Regulations*. Oxford.

Sayre, G. M. 1997. *Les sauvages américains: Representations of Native Americans in French and English colonial literature*. Chapel Hill, North Carolina.

Schweitzer, M. 1987. *Custom and Contract. Household, Government, and the Economy in Colonial Pennsylvania*. New York.

Stebbins Craig, P. & Williams K.-E. (eds.) 2006a. *Colonial Records of the Swedish Churches in Pennsylvania* 1. *The log churches at Tinicum island and Wicaco 1646–1696*. Philadelphia.

– 2006b. *Colonial Records of the Swedish Churches in Pennsylvania* 2. *The Rudman Years 1697–1702*. Philadelphia.

– 2007. *Colonial Records of the Swedish Churches in Pennsylvania* 3. *The Sandel Years 1702–1719*. Philadelphia.

Turton, D. 2005. The meaning of place in a world of movement: Lessons from long-term field research in southern Ethiopia. *Journal of Refugee Studies* 18: 3, 258–280.

Poetisk slagfältsarkeologi – ett exempel från 1820-talet

Påvel Nicklassson

Poetical battlefield archaeology – an example from the 1820s

Early antiquarians were well aware of the significance of battlefields for understanding antiquity. They tried to connect information from Norse sagas and oral traditions to ancient monuments and artefacts. Archaeological interpretations were partially based on literary sources which also inspired poets, and antiquarians and poets often collaborated to explore antiquity. I use the constructed legend of the Viking woman Blenda from Värend in Småland as an example of how ancient battles and battlefields were treated by poets and antiquarians around 1820. Most of these antiquarians and poets were members or otherwise associated with the Götiska Förbundet, an important society for archaeological research.

Inledning

Slagfältsarkeologi anses av många som relativt ny. Faktum är dock att forskning om slagfält tidigt var ett viktigt område för antikvarier. Många drabbningar omtalas i sagalitteratur och antikvarierna strävade efter att förankra uppgifterna till fornlämningar och arkeologiska fynd. Sagorna studerades även av poeter. Antikvarier och poeter samarbetade ofta, antikvarierna samlade empiriskt material poeterna behövde för sina dikter och dikterna inspirerade antikvarierna att fortsätta forska.

BLENDA

För att studera hur slagfältsarkeologi bedrevs runt år 1820 fördjupar jag mig i den då omåttligt populära Blendalegenden. Legenden sägs ha utspelats i Värend i Småland. Det kan dock ifrågasättas om legenden är ett autentiskt minne från forntiden. Olle Ekstedt har skrivit en översikt över legendens tillkomst, varianter och vindlingar (Ekstedt 1987:115f, 126f). Den skapades på 1600-talet av Petter Rudbeck (1660–1709) utifrån lokala sägner, lån från äldre källor och en fritt flödande fantasi. Enligt Rudbeck skulle Blenda ha levt på 1400-talet före Kristus, något han hittade stöd för i Bibeln och andra texter.

För den som inte har Blendalegenden aktuell handlar den om den småländska vikingakvinnan Blenda eller Blända. När männen någon gång under forntiden, eller medeltiden, var ute i viking, drabbades Småland av härjande danska vikingar. Utan krigare låg landet utlämnat. Då trädde Blenda fram. Tillsammans med de andra kvinnorna dukade hon fram mat och dryck på en hed. Därefter skickade de bud till danskarna att de skulle ge sig till dem eftersom deras män var borta. Danskarna begav sig förväntansfulla till heden och Magnus Bruzelius berättar vad som därefter hände:

> När de om aftonen kommo dit, funno de borden dukade och uppfyllde med kostelig mat och dryck; men Blända hade med sin här dragit sig in i skogen. Danskarna trodde då, att qwinnorna hade flytt bort af häpenhet och hade icke wågat uthärda deras åsyn. De satte sig derföre genast att äta och dricka och lade sig sedan öfwer hela fältet att sofwa. Då det hade lidit något öfwer midnatten, kom Blända fram ur skogen med hela sin här, som war bewäpnad med yxor och stänger. De öfwerföllo då de Danske och nedergjorde dem alla, så att ingen skall hafwa kommit tillbaka, som kunnat berätta om detta slag (Bruzelius 1821: 28f)

Gästabudet var en lömsk krigslist och resulterade i en danskslakt av episka proportioner. Maten skulle ha dukats på en plats som antikvarierna grälade om skulle kallas för Blendas hed eller Bråvalla hed. Det senare namnet skapade förvirring eftersom legenden fick förbindelse med slaget vid Bråvallarna som många ansåg hade stått vid Bråviken i Östergötland.

Det finns många varianter men ledmotivet är att danska trupper överlistas och nedgörs av en här ledd av en småländsk kvinna. Vilket krig, vilken tid och vilken dansk kung det skedde under, finns det många bud om och efter

Rudbeck bearbetades legenden vidare. Blendas hed fick kultstatus och sägnen användes för att förklara fornlämningar och samhällsföreteelser och antikvarier använde slagfältsarkeologi för att reda ut legendens autenticitet.

Man kan kalla Rudbecks konstruerade forntidssaga för ett fantasifoster. Arbetssättet var emellertid inte ovanligt. Bristfälligt källmaterial, forskarnit och viljan att förklara forntidens mysterier ledde ofta till förfalskning av forntida texter, hänvisningar till påhittade auktorer och konstruktion av fornlämningar och fornfynd. Genom att hänvisa till hög ålder och gamla källor ökade trovärdigheten. Skapandet av trovärdiga förfalskningar och den därmed kopplade källkritiska analysen för att avslöja samma förfalskningar var ett huvudspår inom antikvarianismen och Anthony Grafton menar att detta var grundläggande för mer avancerade sätt att studera det förflutna (Grafton 1990).

SUECIA ANTIQUA OCH TIDIGA SKILDRINGAR

Det första slagfältsarkeologiska analysen av Blendalegenden finns i tredje delen av praktverket *Suecia Antiqua et Hodierna* (Dahlberg 1715, III: plansch 83–86). Blendalegenden nämns inte, men Bråvalla hed avbildas på en karta med fornlämningar. Vissa monumentet som Harald Hildetands grav (figur 1), avbildas i detalj med kommentarer som knyter dem till legenden. I arbetet redovisas även fornsaker som nyligen hittats på Bråvalla hed och som förklaras med att det är vapen från strider som utkämpats på platsen (figur 2). Detta är slagfältsarkeologi där fornlämningar och fynd verifierar sagohistorien.

Under 1700-talet försökte historiker och antikvarier reda ut Blendalegendens sanningshalt och forskare som Lagerbring, Dalin och Suhm analyserade den utan att kunna säkerställa vad som var dess historiska kärna eller när den utspelats. Problemen var många: Blendas hed knöt platsen till sagan, men var för övrigt anonym. Bråvalla hed knöt platsen till ett större sagohistoriskt sammanhang, men fick konkurrens av Bråviken. Traditioner var svävande och motsägelsefulla. Många fornlämningar i Värend blev under detta tydningsarbete spår efter legenden och i de småländska gravhögarna vilade massakrerade danskar.

Figur 1. ”Danske konungen Harald Hildetands grav på Bråvalla hed i Småland, där sveakonungen Ring efter stridens slut lät bränna honom med stor ståt.” Ett tidigt slagfältsarkeologiskt exempel efter Dahlbergh 1715. Bild: LUB Media.

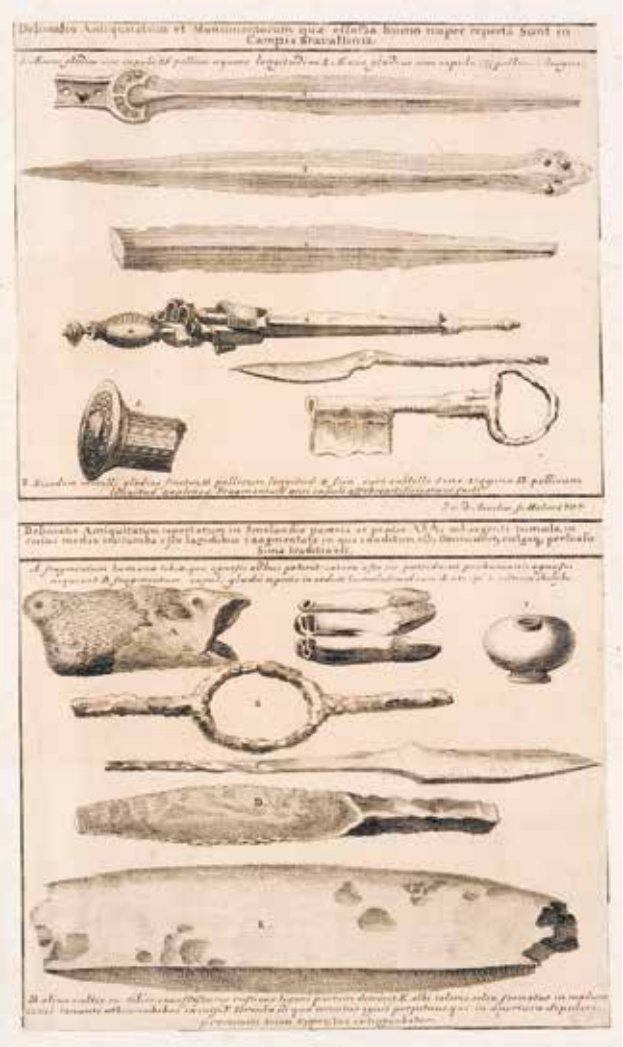

Figur 2. Vapen från Bråvalla hed i Dahlbergh 1715, *Suecia Antiqua et Hodierna*. En sentida arkeolog skulle datera föremålen till olika perioder och kontexter, men för tidiga slagfältsarkeologer bevisade de att det under forntiden stått stora slag i Småland. Bild: LUB Media.

1700-talets mest betydelsefulla Blendaskildrare var inte historiker eller antikvarie. Carl von Linné (1707–78) passerade under sin skånska resa Värend och beskrev fornlämningar och seder med anknytning till legenden (Linné 1959: 63ff). Fornlämningar och dräktdetaljer hade sitt ursprung i ”Blendas anförande emot de danska uti kong Rings tid på Bråvalla hed.” Linnés reseberättelse hade stort inflytande på senare antikvarier som hänvisade till den som rättesnöre.

Hedvig Charlotta Nordenflycht (1718–63) använde Blenda feministiskt då hon gav herr Rousseau svar på tal då han uttalat sig nedsättande om kvinnors förmåga med *Fruentimrets försvar, emot J. J. Rousseau medborgare i Genève*:

> Men hade han fått se en Småländsk Sköldemö,
> Som utan manna-hjälp drev Dansken till sin ö,
> I grov och tarvlig dräkt, med solbränd hand och haka,
> När hon höllt gästabud med haver-blandad kaka
> (Nordeflycht 1996: 271).

Detta är ett tidigt exempel på hur poeter och antikvarier använde sig av samma källmaterial för att skildra det förflutna.

JOHAN HAQUIN WALLMAN

De flesta antikvarier och poeter som studerade Blendalegenden runt 1820 var medlemmar i Götiska förbundet, en patriotisk sammanslutning för forntidsintresserade. I förbundet bytte forskare och skalder erfarenheter och presenterade resultat och förbundet blev drivande för arkeologisk forskning.

Den antikvarie som forskade mest intensivt om Värend var östgöten Johan Haquin Wallman (1792–1853) som 1819 och 1822 reste antikvariskt genom landsdelen. Resorna bekostades av kronprinsen och Götiska förbundets skriftvårdare Jacob Adlerbeth och Wallman blev göt under förbundsnamnet Helge. Resorna utmynnade i den praktfulla handskriften *Anteckningar öfver Fylkeslandet Verends Historia och Fornlemningar samlade under Resor genom Provinsen, åren 1819, 1822* (I fortsättningen: *Anteckningar*), ett av de finaste exemplen på romantisk fornforskning och den mest långtgående antikvariska studien över Värend till långt in på 1900-talet.

Wallman var en framstående slagfältsarkeolog och slog fast att namnet Värend är avlett från värna och härrör från ”en urgammal fornsägen” som skildrar ”kvinnokönets tappra försvar emot Danskarna under ett fientligt inbrott.” Han var dock skeptisk till legendens äkthet och menade att värnet kan syfta på frekventa motsättningar mellan Danmark och Sverige och inte på en speciell strid. Värend var ett gränsland och har ”förmodligen ofta varit skådeplats för krigiska händelser, hvarföre det torde vara fåfängt att vilja, för än en critisk kännedom om monumenternas ålder föregått, till bestämda tider och händelser söka här föra alla i Werend förekommande valplatser.” Han ansåg vidare att man inte kan, som i *Suecia Antiqua*, länka monument till historiska händelser utan att ha undersökt dem.

Wallman kom in på Lagerbrings och Sjöborgs uppgifter om Blendalegenden och att drabbningen skulle ha ägt rum i Blädinge, Aringsås och Lekaryd. Han underkände dessa tolkningar, eftersom fornlämningarna på den utpekade valplatsen ”förmodligen tillhör äldre tider och inte äger någon förbindelse med kriget emellan Harald Hildetand och Sigurd Ring.” Nämnandet av dessa kungar visar att Wallman daterade legenden till forntiden. Han försökte utröna legendens sanningshalt genom att undersöka kopplingar mellan namngivna monument och ortnamn och danska kungar och härförare. Han fann beläggen svaga och att det var ytterst svårt att rekonstruera händelseförlopp utifrån lingvistik och han kallade kopplingarna mellan platsnamn personer i legenden för ”ovissa rykten”.

Wallman citerade ett långt utdrag ur Johan Peringskölds (1654–1720) manuskript *Monumenta per Smolandiam et Oelandiam* där Blenda och danskarnas anförare Tumling

figurerar. Han var dock kritisk eftersom Peringsköld själv påpekade att uppgifterna har en misstänkt likhet med legender från Kaukasus och strider mot amazoner. Tscerkessernas anförare i dessa strider hette till exempel Tulma, ett namn som i snarlik form återfinns i Blendalegenden på dansken Tumling. Wallman menade att detta var ett bevis på att Värends inbyggare härstammar från Kaukasus och ”att denna mera mythiska än historiska tradition följt med stammen till Norden och under kommande åldrar blifvit förblandad och sammanväfd med overkliga händelser.” Efter en djuplodande källkritisk utredning konstaterade Wallman att uppgifterna om kvinnokriget hos Peringsköld även finns:

> i Archivum Smolandicum af Sigfrid Gahm, i Rogbergs Beskrifning öfver Småland, Aspelins Beskrifning öfver Verend, Sjöborgs Nomenklatur, samt i en särskild Beskrifning öfver Blendas krig, utgifna ifrån Vexiö tryckeri i förra århundradet, och i flera akademiska afhandlingar och historiska skrifter. [...] De ännu bland folket i Werend, bibehållna traditioner om detta krig [...] äro icke många.

Han kom därefter in på den yngre dateringen av legenden och att den skulle ha utspelats runt år 1150 och skildra den danske kungen Sven Grates härjningar. Han såg uppgifterna som trovärdiga, även om kopplingen till den förhistoriska Blenda och kvinnokriget försvann. Wallman använde arkeologiska iakttagelser som belägg som att: ”vid Aringsås *kyrka* man funnit ättehögar liknande dem på Seland” vilket indikerar danska begravningsseder. Ättehögarna innehöll förutom ben, kläder, svärd som ”tillkännagifva en ålder för dessa fornlemningar, som serdeles väl låter sig förena med omtalade krigshändelsers tidpunkt.” Detta är sunda slagfältsarkeologiska iakttagelser. Wallman insåg också att många valplatser (gravfält) innehåller monument från flera tidevarv och inte går att okritiskt knyta till legenden.

Wallman intog genomgående en kritisk attityd till möjligheten att knyta sagohistoriska uppgifter till fornlämningsplatser. Ortnamn är tvetydiga, sagor vandrar och arkeologiskt vet vi för lite för att kunna datera fornlämningar eller knyta dem till historiska händelser. Hans slutsats är att: ”Utom dessa krigshändelser, hafva förmodligen andra inträffat i dessa tragter, fastän historien deröfver iagttager en djup tystnad. Man har fordom äfven velat finna skådeplatsen för striden emellan Ridgöther och Huner i Albo härad, men denna mening äger ingen grund”.

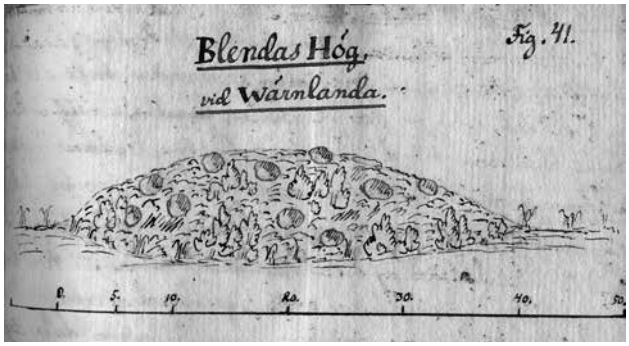

Figur 3. Blendas grav vid Värnlanda enligt Johan Haquin Wallman. Efter Wallman 1823. Bild: ATA.

Då Wallman övergick till sockenvisa beskrivningar identifierade han flera fornlämningar som hörande till Blendalegenden. Man skall dock ta detta med en stor nypa salt. Av de föregående resonemangen framgår tydligt att han betvivlade legendens äkthet. Han lyckades trots det bland annat hitta Blendas grav i Wärnlanda, ett stenkummel med 200 fots omkrets omgivet av mindre ättehögar och en offerlund (figur 3). Om man betänker att legenden var påhittad är detta en smått enastående prestation och visar Wallmans skicklighet som inventerare.

Wallman använde flera slagfältsarkeologiska metoder. Han var noga med att notera vattendrag, vägsträckningar, terräng och topografi och tänkte i strategiska termer då han analyserade landskap. Han använde fältarkeologiska iakttagelser för att analysera sanningshalten i sagor och traditioner. Arkeologiska metoder som inventering och utgrävningar var dock ett hot mot sagohistorien. De skriftliga källorna och traditioner är för svaga för att kunna stå upp mot slagfältsarkeologi och arkeologiska fynd. Problemet för Wallman och hans generation var att man hade företagit alltför få arkeologiska undersökningar och inventeringar för att kunna studera forntiden enbart utifrån arkeologiskt material.

EN SKARA LUNDENSARE

Vid Lunds universitet verkade flera framstående antikvarier. Flera av dem var intresserade av Blendalegenden och försökte på olika sätt utreda sanningshalt, historisk kärna och datering.

Professorn i Historia, Nils Henrik Sjöborg (1767–1838), blev 1814 utnämnd till Antikvitetsintendent med ansvar för landets fornlämningar. Sjöborg var också medlem i Götiska förbundet under namnet Baldur. Han reste under de kommande åren kors och tvärs i Sverige och unionslandet Norge för att dokumentera och freda så många monument som möjligt. Blendalegendens platser hörde givetvis till rikets viktigaste fornlämningar och Sjöborg publicerade sina iakttagelser i *Försök till en Nomenklatur för Nordiska Fornlemningar* (Sjöborg 1815). Han inledde med att kritisera tidigare tolkningar och tillbakavisade att Bråvalla slag stått i Värend. Han baserade detta på att det inte finns några platser uppkallade efter kung Harald Hildetand och hans kämpar som stred vid Bråvalla. Han menade att de fynd som avbildas i *Suecia Antiqua* är från andra tider och har inget med danskslakten att göra. Sjöborg daterade denna till ”första hälften af 1100 talet, eller till K. Sverker I:s regering” och det var kung Sven Grate som hade lett danskarna. Sjöborg daterade legenden till medeltid och avfärdade andra alternativ:

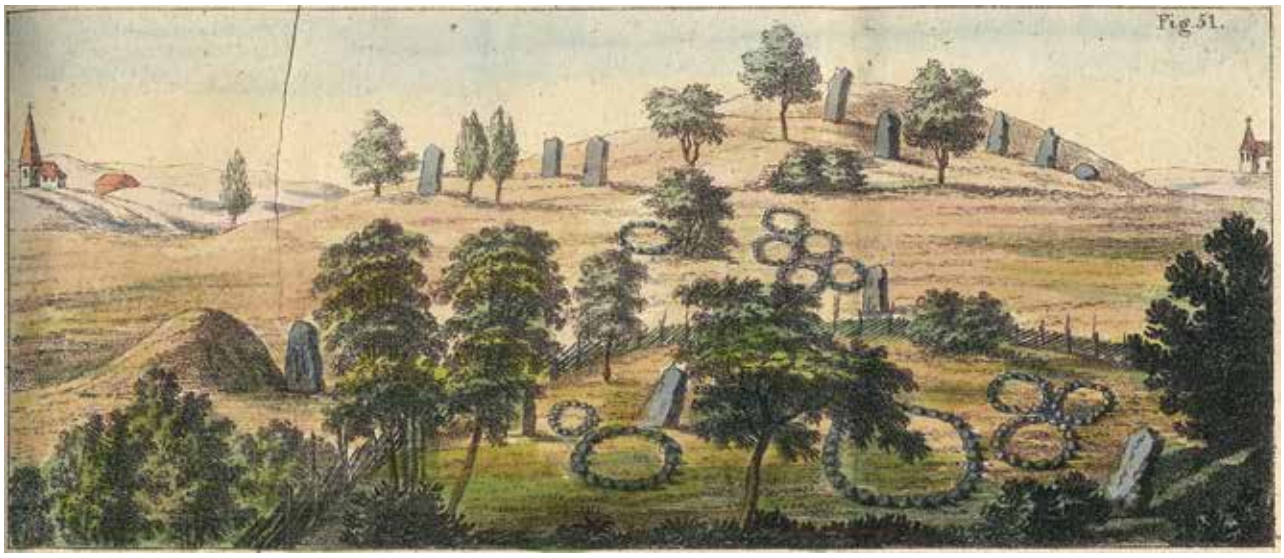

Figur 4. Blendas hed enligt Nils Henrik Sjöborg: ”den vackraste del af slagfälten i det gamla fornsagornas land, Wärend.” Genom ett av Sjöborgs många misstag har Sjöbo by till vänster blivit en kyrka. Efter Sjöborg 1822: figur 51. Bild: LUB Media.

> Det är ett löjligt tillägg i Sagan, att Blendas slag tilldragit sig för 3000 år tilbaka, hvilket tillhör den tid, då man ville börja Svenska Historien, om ej med Adam i Kjälkestad, åtminstone med syndafloden (Sjöborg 1815: 58).

Att Blendalegenden inte nämns hos Saxo, huvudkällan för dansk 1100-talshistoria, förklarade Sjöborg genom enkel källkritik med att: ”ingen undankommit, som kunnat berätta om nederlaget och omständigheterna dervid”. Legendens äkthet står dock utom allt rimligt tvivel eftersom det är en av ”Fornlemningar och gamla lagar ovanligt väl bestyrkt tradition” (Sjöborg 1815: 58). Mängder med fornlämningar har fått namn efter fallna danska anförare som Tumling och Olof som ligger i två ”stenrör”, rösen, norr om Dansjö: Kongsrör och Tumlinge rör. Blenda själv ”lär hafva sin grafplats, antingen vid Wärnlanda, eller uti någon af grifterna vid Blädinge, rätteligen Blendinge” (Sjöborg 1815: 62).

Sjöborg återvände 1822 till Blendalegenden i första Tomen (volymen) av sina *Samlingar för Nordens Fornälskare*, men tillförde lite nytt. Det mest intressanta är att han ritat av Blendas hed ”den vackraste del af slagfälten” (Sjöborg 1822: 113). Bilden visar stensättningar, resta stenar och gravhögar där klubbade danskar vilar. Skatelöfs kyrka syns till höger och till vänster Sjöbo [Sjöby] by, som genom ett av Sjöborgs många misstag även den avbildats som kyrka (figur 4).

Man kan ifrågasätta Sjöborgs datering och källkritik. Om Blendalegenden är från 1100-talet borde de stupade ha blivit begravda i kristna gravar. Ett stort aber är trots allt att händelsen inte omtalas av Saxo eller någon annan medeltida källa. Dateringen till 1100-talet var emellertid sedan Lagerbrings dagar den gängse i Lund, medan man i Uppsverige oftast daterade Blenda till forntiden.

Magnus Bruzelius (1786–1855) var en av de skickligaste Lundaantikvarierna och belade bland annat att det funnits en stenålder utifrån arkeologiska fynd (Nicklasson 2011). Bruzelius var medlem i Götiska förbundet under namnet Svipdager. Han skrev prisbelönta skolböcker i historia och den tidigare citerade resumén av Blendalegenden härrör från hans historiebok. Bruzelius var noga med att skilja arkeologiska och historiska metoder åt. I sina arkeologiska uppsatser använde han stratigrafi, etnografiska parallelleller och gav sina fynd avancerade arkeologiska tolkningar. I historieböckerna utgick han uteslutande från skriftliga källor, även då han beskrev forntiden. Detta gör honom mindre intressant som slagfältsarkeolog. Det finns heller inga belägg för att Bruzelius besökte Värend och studerade Blendalegenden på plats. Daterings- och tolkningsmässigt ansluter han till Lundaskolan i att legenden är medeltida.

År 1821 reste den nyutnämnde professorn Sven Nilsson (1787–1883) till Stockholm och passerade Blendaland. I Värend började han fundera i arkeologiska och lingvistiska banor och reflektera över de många ortnamn som med större eller mindre rätt gick att knyta till Blendalegenden (Nicklasson 2014a). ”Vid Benestad skulle de flesta ha stupat och deras ben länge der legat obegrafna […] Vid Dansjö=Danskarnas sjö, finnes ett ofantligt stenrör i hket Sjöborg tror att Tumlingen ligger begrafven.” Nilsson var kritisk till sagohistorien:

> NB Alla namn synas mig allt för symboliska för att bevisa något för sagans historiska sanning. Snarare bevisa de för dess roman-halt. Blända=förblinda=hon förblindar nämde fiender med mjöd och kärlek; Tumlinge af tumla=falla. Det var fienden som föll.

Med symboliska avser Nilsson snarast att ortnamnen är påhittade och han är skeptisk till fornsagornas historiska sanningshalt. Nilssons negativa inställning återfinns inte i breven till hans välgörare biskop Faxe:

> Här är den, i antiqwariskt afseende märkvärdigaste trakt i hela Småland. Här tros Bråwalla slag ha stått, och här är stället der den märkwärdiga Blendas qwinnohär slog Danskarna. Ännu lefwer händelsen genom tradition hos allmogen i wissa plägseder och bruk i wissa rättigheter för qwinnokönet, och i belysningsfulla namn på ställen. Lästad war Danskarnas lägerstad då de blefwo angripna. Vid Ströby blefwo de skingrade. Vid Bläinge (Blendinge=Blendas by) finnas många stora stenkummel, af hwilka det största kallas Tumlinge rör under hvilket Danskarnas anförare Tumlingen säges ligga begrafwen. Benestad skall ha sitt namn deraf att de flesta Danskar der föllo och deras ben blefwo obegrafna liggande på marken (Lunds Universitetsbibliotek (LUB), Nilsson till Faxe 14 juli 1821).

Nilsson insåg att det var oklokt att ifrågasätta den sagohistoriska verklighet hans välgörare trodde på. Hans olika tankar visar på ett problem i arkeologihistorisk forskning. I privata anteckningar kan antikvarier uttrycka en syn på forntiden och vara kritiska till gängse förlegade tolkningar, medan de i publikationer och andra handlingar går på en annan linje för att tillfredsställa läsare och sponsorer. Det är inte alltid lätt att veta vad antikvarierna ansåg och hur stora kunskaper de besatt.

Generellt sett arbetade Lundaantikvarierna med textbaserade metoder. De utgick från sagorna och det var inte nödvändigt att studera fornlämningar på plats. Trots detta var de kritiska och hade synpunkter på sagor och fornlämningar. Även om man kanske inte fullt ut kan kalla dem slagfältsarkeologer var de åtminstone slagfältsantikvarier som strävade efter fördjupad förståelse av källorna och forntiden.

ARKEOLOGI OCH POESI

Götiska förbundets skriftvårdare Jacob Adlerbeth (1785–1844) använde Wallmans *Anteckningar från Värend* för att få Esaias Tegnér att skriva en Nationalhymn med Blendalegenden som motiv (Nicklasson 2014b). Adlerbeth och Tegnér hade kläckt idén då Adlerbeth besökt Lund i augusti 1821. På hemvägen hade Adlerbeth rest genom Blendaland och sett platser med anknytning till legenden. Adlerbeth kände väl till Blendalegenden. I sitt inträdestal till Vitterhetsakademien 1819 hade han kritiserat Jacob Wildes lokalisering av slaget vid Bråvalla till Bråviken i Östergötland. Det skulle istället ha stått ”på den under namn af Bländas hed bekanta stridsplatsen i Småland” (Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) Adlerbeths inträdestal i Kungliga Vitterhets- Historie- och Antikviets Akademinen (KVHAA)). Adlerbeth förfäktade en forntida datering och underkände tanken att legenden var från medeltid.

Tegnér fullgjorde inte sin del av avtalet. Då han nyktrat till efter Adlerbeths besök insåg han att Blendalegenden inte passade för en Nationalhymn: ”En flicka, som super fienderna fulla och sedan mördar dem i sömnen, är ingen poetisk person” (Tegnér till Adlerbeth 24 augusti 1822. Tegnér, 1954: 277). Kvinnotjusaren Tegnér hade emellertid inte tappat intresset för Blenda. En åldrande skald skrev 1841 den långa dikten *Kronbruden*:

> Bispen är bjuden till bröllopet sjelf, tym man vet att han älskar
> seder från fädernas tid och grönskande glädjen på landet
> Honom är Skatlöf kärt alltsen han vigde dess tempel,
> kärt för Bråvalla hed, och för Blenda, och Åsnen der Kellgren
> vandrat i skönare dar, och älskat och diktat Kristina
> (Tegnér 1996: 216).

Erik Johan Stagnelius skrev också en dikt om Blenda. Adlerbeth var Stagnelius överordnade på Ecklesiastikexpeditionen i Stockholm och hur och om Adlerbeth inspirerade Stagnelius har debatterats (Böök 1919: 493ff). Stagnelius *Blenda* ansluter dock till det lundensiska perspektivet i att legenden är från medeltid, medan Adlerbeths ansåg att den härrörde från forntiden. Stagnelius bör snarare ha hämtat inspiration hos till exempel Sjöborg.

Poetisk slagfältsarkeologi

Det går inte att missta sig på intresset bland de götiska antikvarierna och poeterna att utforska slagfält. Det var en av drivkrafterna bakom deras intresse för arkeologi. Bland metoderna de använde fanns fornminnesinventering och tillvaratagande av arkeologiska fynd. De gjorde även noteringar om landskap, topografi och om terräng var lämplig för en armé. Det antikvariska arbetssättet var bredare än sentida arkeologers och omfattade discipliner som lingvistisk och ortnamnsforskning. Antikvarier och skalder hade alla en texttrogen, sagobaserad förståelse av det förflutna. Slagfältsarkeologi relaterade till denna och användes för att berika, eller allt oftare, för att underminera texterna, vilket ledde till mer realistiska uppfattningar.

I slutänden måste man konstatera att all den antikvariska lärdomen i studiet av Blendalegenden blev fruktlösa. Det berodde ytterst på de sannolikt oöverstigliga svårigheterna i att få empiriska iakttagelser att stämma överens med en påhittad sagohistorisk verklighet.

Referenser

Bruzelius, M. 1821. *Swerges historia för Ungdom. Andra Afdelningen Medeltiden eller Catholska Tidehvarfwet*. Lund.

Böök, F. 1919. *Erik Johan Stagnelius*. Stockholm.

Dahlbergh, E. 1715. *Suecia antiqua et hodierna*. Stockholm.

Ekstedt, O. 1987. *Sällsamheter i Småland*. Stockholm.

Grafton, A. 1990. *Forgers and critics: creativity and duplicity in western scholarship*. Princeton.

Linné, C. von 1959. *Carl Linnæi Skånska Resa*. Stockholm.

Nicklasson, P. 2011. Magnus Bruzelius, Jacob Adlerbeth and the Invention of the Stone Age. *LAR. Lund Archaeolocical Review* 17, 61–83.

– 2014a. Sven Nilsson i Blendaland. I: *En festlig skrift till Per. Festskrift till Per Stille. HumaNetten* 32, Våren 2014, 66–77.
– 2014b. Göternas folksång. I: Länne Persson, M. (red) *Källan i Slaka. En bok om svensk folkmusik*. Linköping. S. 228–234.
Nordenflycht, H. C. 1996. *Skrifter*. Svenska klassiker. (Utg.) Svenska Akademien. Stockholm.
Sjöborg, N. H. 1815. *Försök till en Nomenklatur för Nordiska Fornlemningar*. Stockholm.
– 1822. *Samlingar för Nordens fornälskare* I. Stockholm.
Tegnér, E. 1954. *Esaias Tegnérs brev* II, 1818–1823. (Red.) Palmborg, L. Malmö.
1996. *Esaias Tegnérs Samlade Dikter*. Lund.

OTRYCKTA KÄLLOR

ATA Götiska Förbundets och Jacob Adlerbeths Arkiv.
Wallman, Johan Haquin. 1823. *Anteckningar öfver Fylkeslandet Verends Historia och Fornlemningar samlade under Resor genom Provinsen, åren 1819, 1822.*
Jacob Adlerbeths inträdestal i KVHAA.

LUNDS UNIVERSITETSBIBLIOTEK

Brev från Sven Nilsson till Wilhelm Faxe, LUB Saml. Faxe, V. Lnr. 58.

Hallandslistan i kung Valdemars jordebok – nya perspektiv på Hallands tidigmedeltida skattesystem

† Ing-Marie Nilsson

The Halland List in the cadastre of King Valdemar – new perspectives on the early medieval taxation of Halland

The cadastre of King Valdemar is one of the most investigated and debated written sources that survive from early medieval Denmark. In particular, the detailed list of revenue from Halland has attracted a lot of attention. Despite this, many unanswered questions still remain. This article attempts to address some of these queries.

> För var och en, som sysslat med Danmarks inre historia under 1200-talet, står en källa bestämt i förgrunden: kung Valdemars jordebok. (Bolin 1929: 161).

Kung Valdemars jordebok

Kung Valdemars jordebok är en av de viktigaste källskrifterna från det tidigmedeltida Danmark, och en av de delar i jordeboken som studerats mest intensivt är Hallandslistan (figur 1). Huvuddelen av dessa forskningsinsatser har dock berört vissa, tämligen specifika områden, medan andra aspekter inte rönt samma uppmärksamhet. Denna artikel är ett försök att lyfta fram dessa mindre diskuterade sidor och att förankra källan i ett regionalt historiskt sammanhang. Kung Valdemars jordebok är en samling av olika listor och översikter som har nedtecknats vid olika tidpunkter och bevarats i en avskrift från omkring 1300. De delar som är aktuella här, Hallandslistan, huvudstycket och kungalevslistan, anses ha tillkommit omkring 1231 (Andrén 1983: 33). Hallandslistan är en sammanställning av kungens inkomster från skatt, kungliga egendomar och verksamheter samt böter. Den förtecknar hur många beskattningsbara bönder som fanns i vart och ett av landskapets åtta härader, samt hur stora intäkterna var från respektive område.

Skatteuttaget vilade på två grundläggande principer; dels kungens rätt till avlösning för tjänstgöring i krigsledungen, dels böndernas skyldighet att stå för uppehället när kungen kom på besök (nattjänst eller gästeri). Vid denna tid hade ledungsavlösningen i princip helt omvandlats till en skattepålaga, men den maritima bakgrunden framgår av terminologin där bönderna delas in i skeppslag och hafnor (i ursprungsbetydelsen årtull, avseende en grupp bönder som hade att ansvara för bemanningen och utrustningen av en ledungsman). Det fanns mellan ett och fyra skeppslag per härad, och varje skeppslag hade mellan 16 och 42 hafnor. Skeppen leddes av styresmän, betydelsefulla personer som namnges i listan. Ledungsavlösningen var uppdelad i tre typer av skatter: vinterstut, vårstut och kvärsäte. Stuten kan ses som ett friköp från ledungsplikten, medan kvärsäte var en avgift som åvilade dem som inte ingick i ledungsorganisationen utan ”satt kvar” (Aakjær 1926–1943a: 147; Runquist 1946: 84). Gästeribördan är i Hallandslistan tydligt specificerad för de tre nordliga häraderna. För de övriga är det i stället i huvudstycket som pålagans storlek specificeras, dels i pengar och dels i hur många dygns vistelse på häradets kungsgård detta motsvarade. I Hallandslistan omtalas sex kungsgårdar (*mansio*) och en borg (Sjönevadsborg), och i kungalevalistan upptas alla utom en (Hjortsberg i Årstad härad) som kungalev. Andra gods får uppfattas som kungligt ägda gårdar, och bland dem återfinns både större och mindre enheter. Det framgår även att kungen gjorde anspråk på intäkter från landbogårdar som uppkommit på kronoallmänningen i landskapets östra delar (skogsbyar, *opida siluestria*).

Hallandslistan i forskningen

Få medeltida dokument har studerats, analyserats och debatterats i sådan omfattning som kung Valdemars jordebok och Hallandslistan, och grovt förenklat kan forskningen sägas sönderfalla i tre kronologiska etapper. Det vetenskapliga studiet inleddes på 1870-talet av historiker

som Caspar Paludan-Müller, Kristian Erslev och Johannes Steenstrup, och detta intensiva studium fortsatte fram till 1940-talet. Några enskilda milstolpar är Lauritz Weibulls grundläggande utredning (Weibull 1916), Sture Bolins djupdykning i källans komplexa kamerala principer (Bolin 1929) och Svend Aakjærs kommenterade nyutgåva (Aakjær 1926–1943a–b). Fokus i denna historiska grundforskningsfas låg på att klarlägga jordebokens förvaltningshistoriska sammanhang, samt att reda ut taxeringssystemets snåriga uppbyggnad. Den efterföljande perioden kan närmast beskrivas som en regionalhistorisk fördjupningsfas, där mer lokalt förankrade forskare inriktade sig på att belysa specifika skattetekniska problem samt att identifiera och lokalisera enskilda godsenheter (t.ex. Runquist 1946; 1951; 1968; 1969; Sandklef 1970). Ett av dessa gods är kungalevslistans *super ás*, som Albert Sandklef, förmodligen felaktigt, velat förlägga till Ås socken (Sandklef 1952; 1954: 498ff; jfr kritik Lovén manus.). Ett annat är Hallandslistans ”vulgaris incolatus” (*wlgaris incolatus*, ungefär ”allmän ouppodlad mark”) som Axel Ejwertz, möjligen med större fog, identifierat med det i senmedeltida källor belagda Hishults län (Ejwertz 1951; jfr Strömberg 2008: 156).

Den tredje, återigen mer syntetiserande fasen kan sägas ha inletts med inflytelserik artikel av Anders Andrén 1983, där jordeboken användes för att belysa den tidigmedeltida danska statsapparatens uppbyggnad. Andrén utgick från skillnaden mellan kungalev och patrimonium (kungens familjegods), där gods som inte specifikt omtalas i kungalevslistan menades tillhöra det senare. Han kunde då visa att den kungliga administrationen i östra Danmark vilat på kungalevets bas medan den i den västra delen antogs vara baserad på kungligt familjegods (Andrén 1983). Relevansen i den skarpa rågången mellan egendomstyperna har ifrågasatts (Leegaard Knudsen 1988), men Andréns studie har ändå kommit att bli ett arbete som efterkommande forskare i hög grad antingen vägletts av eller tagit spjärn emot (t.ex. Nicklasson 2001: 161ff; Rosén 2004: 323ff; Sanglert 2005; Lihammer 2007: 223ff).

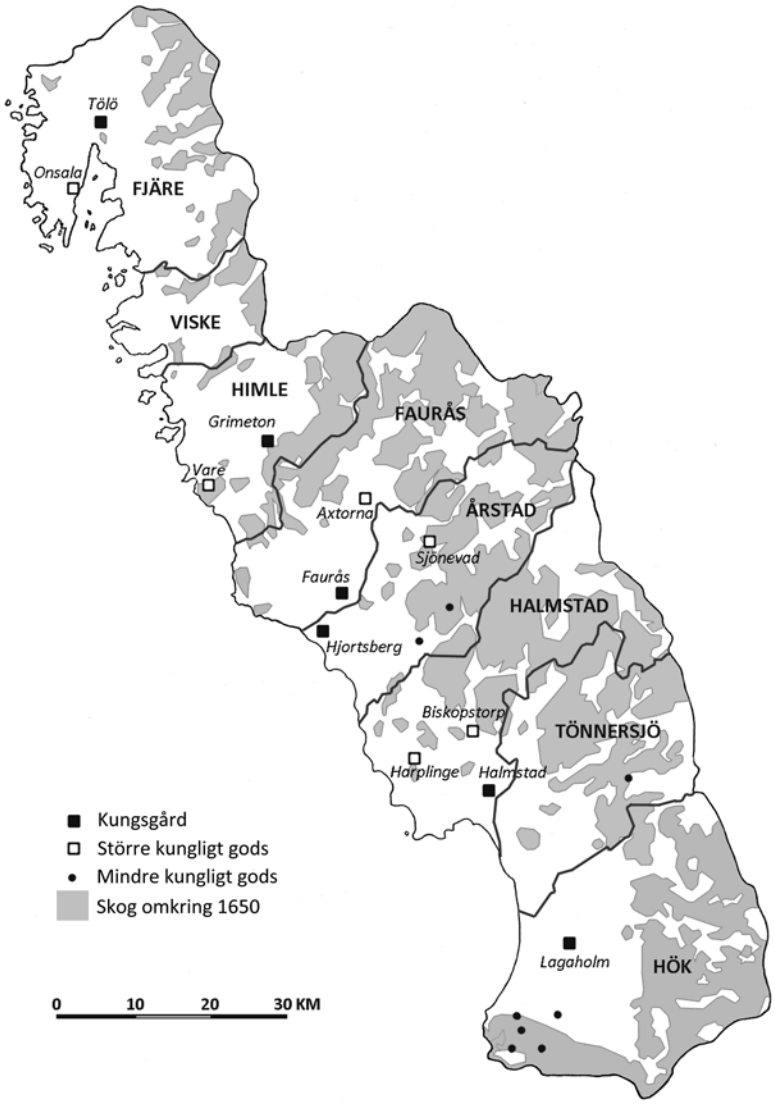

Figur 1. Karta över Halland med orter och härader som nämns i texten. Grå markering visar utbredningen av 1600-talets skogsområden. Efter Malmström 1959.

Tabell 1. Översikt över Hallandslistans gästeribaserade skattesystem i norra Halland. Notera skillnaden mellan de två häraderna med kungsgårdar (Fjäre och Himle) och den utan (Viske).

Gästeriavgifter	Fjäre	Viske	Himle
Korn	25 mark i två år		
Honung	4 mark i två år, 12 mark det tredje	2 mark i två år, 6 mark det tredje	4 mark i två år, 12 mark det tredje
Oxar	20 st i två år, 20 st även det tredje	10 st i två år, 10 st även det tredje	24 st tredje året
Silver	13 öre i två år	20 örtugar i två år	18 öre i två år
Havre	18 mark tredje året	12 mark i två år, 12 mark även det tredje	24 mark i två år
Brödkorn	4 mark tredje året	2 mark tredje året	4 mark tredje året
Malt	4 mark tredje året	2 mark tredje året	4 mark tredje året
Svin	24 st tredje året	11 st tredje året	24 st tredje året
Fläsksidor	24 st tredje året	12 st tredje året	24 st tredje året
Får	60 st tredje året	30 st tredje året	60 st tredje året
Smör	1 pund tredje året		38 pund smör och ost i två år
Ost	1 pund tredje året		
Höns/gäss	1 st höna av varje bonde om kungen kommer, eller två bönder delar på en gås		1 st höna av varje bonde om kungen kommer, eller två bönder delar på en gås
Silver	3 mark av varje bonde om kungen kommer		3 mark av varje bonde om kungen kommer

Skattesystemet

I det tidiga 1900-talets forskning kring jordebokens fiskala principer märks genomgående en stark vilja att samordna Hallandslistans information med uppgifterna i huvudstycket, kort sagt: att få summorna att gå ihop (t.ex. Weibull 1916: 34ff; Bolin 1929; Aakjær 1926–1943a: 160ff). En följd av detta blev att skillnaderna i materialet tonades ned till förmån för skapandet en harmonisk helhet. Faktum är emellertid att det finns intressanta och anmärkningsvärda skillnader i Hallandslistans skattesystem. Den mest iögonfallande är den mellan de tre nordliga häraderna (Fjäre, Viske och Himle), där skatteuttaget grundas på gästeripålagor, och de fem södra, där det vilar på ledungsavlösning. Gästeribeskattningen i norra Halland (tabell 1) löper i en treårs-cykel, där den är densamma i två år och högre det tredje, och om kungen kommer utgår dessutom en ytterligare avgift i häraderna med kungsgård. Uppbörden anges mycket detaljerat och erläggs till del i silver, men huvudsakligen i lantbruksprodukter (havre, korn, oxar, svin, får, höns, gäss, malt, fläsk, honung, smör och ost). När det gäller södra Halland saknar Hallandslistan helt uppgifter om gästeriavgifter, och här regleras denna pålaga i stället i huvudstycket. Skillnaden mellan norr och söder märks även i böteslistan som avslutar Hallandslistan. De tre nordliga häraderna erlade sina böter i oxar medan de fem södra betalade i silver. Den går även igen i hur häradernas namn skrivs ut. Hos de fem södra häraderna har slutledet ”heret” tillfogats, medan detta tillägg saknas i norr. Detta antyder att häradssystemet i norr utgått från naturvuxna bygder, medan indelningen i söder underkastats en ordnande hand (Andersson 1984).

Tabell 2. Översikt över Hallandslistans ledungsbaserade skattesystem i södra Halland. Skatteuttaget i Ätradalen (Årstad och Faurås) utmärker sig genom att vara mer differentierat och sakna kvärsäte, medan det i Halmstad, Tönnersjö och Hök är mer standardiserat.

Ledungsavlösning	Faurås	Årstad	Halmstad	Tönnersjö	Hök
Vinterstut:					25 mark, oklart vad
Havre	28 mark	25 mark	13 mark	24 mark	
Korn	5 mark	10 mark			
Penningar		18 mark			
Vårstut:					9 mark, oklart vad
Havre	7 mark	7 mark	5 mark	8 mark	
Smör	13 pund	26 pund			
Ost	13 pund				
Penningar	13 mark				
Kvarsäte:					
Penningar			12 mark	12 mark	24 mark

I de fem södra häraderna grundas skatteuttaget på ledungsavlösning (tabell 2), och även om systemet framstår som tämligen homogent kan signifikanta variationer noteras. I Ätradalen (Årstad och Faurås härader) var vinterstuten huvudsakligen en spannmålsskatt som erlades i korn och havre. Vårstuten betalades i havre och mejeriprodukter (smör och ost). Penningavgiften gäldades i Årstad tillsammans med vinterstuten och i Faurås tillsammans med vårstuten, och i dessa båda härader fanns inga enheter som beskattades med kvärsäte. I Halmstad och Tönnersjö härader har antalet skattepersedlar reducerats. Både vinter- och vårstuten erlades i havre medan kvärsätet betalades i penningar. Det sydligaste häradet Hök kan möjligen ha haft en annan fördelning, men detta är ovisst. Här är summan för vinter- och vårstuten endast specificerad i mark. Detta kan antingen tolkas som en förkortning av ”mark havre”, eller att även dessa skatter, i likhet med kvärsätet, skulle utgå i penningar.

Kungsgårdarna

Andrén gör i sin studie skarp åtskillnad mellan kungsgårdar som omtalas i kungalevslistan och sådana som endast nämns i Hallandslistan. De förra uppfattas som officiella anläggningar, medan övriga ses som kungens eget gods. Det historiska stödet för en dylik differentierad besittningsgrund är dock svagt, och jag anser att ett alltför statiskt vidhållande av hypotesen kan leda till att felaktiga slutsatser dras. Även när det gäller kungsgårdar finns det skillnader mellan norra och södra Halland. I de tre nordligaste häraderna fanns två kungsgårdar: Tölö, som räntade tillsammans med invånarna i Onsala, och Grimeton som redovisas med tillhörande landbor i Vare. För Tölö utgick avgiften i ovanliga persedlar (salt, korn och vadmal), och det har hävdats att detta kan ha att göra med handel eller import (Grill 1954: 652ff). Också Vare, som tillhörde Grimeton, återfinns tämligen nära kusten. Orten ligger endast några kilometer nordost om den plats där Gamla Köpstad låg under äldre medeltid, varför ett samband med handelsaktiviteter inte heller här kan uteslutas. I båda dessa fall rör det sig således om kungsgårdar i kombination med kustnära intressen (tabell 3).

Situationen i Ätradalen kan förefalla mer komplicerad, men jag vill hävda att detta förmodligen är något av en chimär. Kungalevslistan omtalar två anläggningar: Faurås och Sjönevad. Båda orterna nämns i Hallandslistan, men här beskrivs i stället Faurås och Hjortsberg som gårdar (*mansio*) medan Sjönevad helt enkelt benämns Sjönevadsborg. Traditionellt har Faurås och Sjönevad uppfattats som kungliga uppbördscentra, något som dock medför vissa problem med att förklara varför anläggningarna haft så fundamentalt olika karaktär. Jag vill hävda att man nog i stället bör se Faurås och Hjortsberg som de kungliga huvudorterna i Ätradalen. Platserna har likartade lägen i västra Halland nära Ätran, och omnämns på snarlika sätt i Hallandslistan: Faurås med landbogods och kvarn och Hjortsberg med landbor och fiskeri. Mycket talar även för

Tabell 3. Översikt över kungsgårdar och kronogods i Hallandslistan. Som kungsgårdar upptas enheter som omnämns som ”*mansio*” i Hallandslistan. Sjönevad och Vare omtalas i kungalevslistan som kungalev och räknas här som ”övrigt kronogods”.

Härad	Kungsgård (*mansio*)	Tilliggande	Inkomst
Fjäre	Tölö	Räntar tillsammans med invånarna i Onsala	20 mark silver i salt, korn och vadmal
Himle	Grimeton	Landbogods i Vare	8 mark silver
Faurås	Faurås	Kvarn och landbogods	8 mark
Årstad	Hjortsberg	Fiskeri och landbogods	4 mark silver
Tönnersjö	Halmstad		10 mark silver
Hök	Lagaholm	Torg, landbogods, skatt, kvarn och fiskeri	15 mark silver

Härad	Kungsgård (övrigt)	Tilliggande	Inkomst
Faurås	Axtorna	Tillhörande byar	Framgår ej
Årstad	Sjönevadsborg	7 byar	10 mark silver
Årstad	Asige		4 mark silver
Årstad	Alered? (*Alryth*)		2 mark silver
Halmstad	Biskopstorp		8 mark silver
Halmstad	Harplinge		6 mark silver
Hök	Attavara		3 mark silver
Hök	Hulrugered		4 mark
Hök	Baramossa		2 mark
Hök	Hunnestorp		4 mark
Hök	Karup? (*Kararyth*)		2 mark
Hök	Rostorp		3 mark

att gården i Hjortsberg bör uppfattas som en förelöpare till Falkenbergs slott, som kom att uppföras inte långt därifrån (jfr Dahlbom & Skoglund 2011: 109f). Sjönevad vill jag i stället sätta i samband med kolonisationen på kungens skogsallmänning i öster, eftersom det i Hallandslistan framgår att Sjönevad kontrollerade sju byar. Argumentet stärks när man finner en motsvarande etablering i Faurås härad, nämligen *Anxiothorp*, vanligen identifierat med Axtorna i Köinge socken (Sahlgren 1950: 265). Även denna ort omtalas med tillhörande byar, och liksom Sjönevad ligger Axtorna i gränsområdet mellan slättbygderna utmed Ätran och de kuperade skogsbygderna norr och öster därom. Mycket talar således för att vi ser en funktionsdelning i Ätradalen bestående av två kungliga huvudgårdar i väster som fungerade som primära administrativa centra, och två anläggningar i framskjutna lägen i anslutning till kolonisationsbygder i öster, avsedda att förvalta intäkterna från nyetablerad bebyggelse.

I Ätradalen antyder de skiftande inbetalningsterminerna för stut-skattens penningdel att häraderna haft var sitt administrativt centrum. I Halmstad och Tönnersjö härader talar skatteuppbördens enhetlighet tvärtom för att det endast funnits en huvudort: gården Halmstad. En märklighet som många spekulerat över är varför denna kungsgård i Hallandslistan upptas under Tönnersjö härad och inte under Halmstad härad. Det har antagits att området ursprungligen varit en enhet (Weibull 1916: 21f; Bolin 1929: 164) eller att kungsgårdens intäkter redovisats under Tönnersjö på grund av en kameral teknikalitet (Hedin 1961), men detta kan knappast vara hela förklaringen. En del av svaret kan i stället ligga i att det i Halmstad härad fanns ytterligare två, relativt stora kungliga gods, Biskopstorp och Harplinge. Det är möjligt att dessa båda gods kan ha fungerat som kungens förlängda arm på Halmstadslätten på samma sätt som Sjönevad och Axtorna kan ha gjort det i Ätradalen. I ett sådant scenario kan Halmstad ha fungerat både som centralort för Tönnersjö härad och som övergripande administrativ huvudort för hela området. Den sydligaste kungsgården, Lagaholm i Höks härad, var, av avkastningen att döma, också en av de största. Hallandslistan berättar att många och differentierade verksamheter var knutna till anläggningen. Förutom landbor omtalas kvarn, fiskeri, skatt (*tributo*) och torg, där det senare har tagits som intäkt för att platsen hade urbana funktioner (t.ex. Aakjær 1926–1943b: 265; Grill 1954: 647). Det kan knappast råda något tvivel om att Lagaholm var en betydelsefull kunglig centralort i sydligaste Halland.

Kronogodset

Förutom kungsgårdarna förtecknas i Hallandslistan även ett antal mindre egendomar som genererade inkomster till kronan. Andrén har tolkat detta som patrimoniegods (Andrén 1983: 37ff), men kanske bör man nöja sig med att konstatera att det var egendomar som kungen kontrollerade. Även i detta avseende kan en tydlig skillnad mellan de tre nordliga häraderna och de övriga märkas, i så måtto att de kungliga smågodsen helt saknas i norr. I Ätradalen låg förutom det tidigare diskuterade Axtorna, två gods i Årstad härad (*Asaká* och *Alruth*, Asige och möjligen Alered, jfr Sahlgren 1950:188). I Halmstad härad låg de tidigare nämnda relativt stora godsen Harplinge och Biskopstorp, men den största koncentrationen av gods fanns i Höks härad. Inte mindre än sex egendomar kan förmodas ha administrerats via Lagaholm. En av dem, Attavara, har legat i Breareds socken som nu räkas till Tönnersjö härad. Fyra har identifierats med orter på Hallandsåsens nordsluttning: *Hurukuruth* och *Hulmgyærthorp* som Hulrugered och Hunnestorp i Östra Karups socken och *Baramus* och *Ploghsthorp* som Baramossa och Rostorp i Hasslövs socken (jfr Sahlgren 1948; Runquist 1968). Insprängt mellan dessa orter finns namnet *Kararuth* som har tolkats som syftande på Knäred (Runquist 1968: 54ff; Sandklef 1970: 60), men där jag anser att alternativet (Östra) Karup allvarligt bör övervägas. I vilket fall som helst framträder här en tydlig bild av en kunglig ägostruktur på Hallandsåsens nordsluttning bestående av spridda smågods.

Hallandslistans Halland

Hallandslistan ger många och entydiga belägg för olikheter mellan de tre nordliga häraderna och de fem södra. Diskrepanserna gäller beskattningsgrund, böter, häradsnamn, kungsgårdar och kronogods, och visar på djupgående skillnader mellan de båda områdena. Gränsen sammanfaller med vad som under äldre medeltid bör ha varit ett sammanhållet skogsområde som sträckt sig ut mot kusten i trakten av Morup och Tvååker. Det är även i detta område man finner den tydligaste dialektgränsen i Halland, den s.k. Tvååkersgränsen (Nilsson 1959: 1115f). I Hallandslistan är hela landskapet underkastat en enhetlig taxering baserad på skepp och hafnor, men jag vill hävda att detta nog inte motsvarar en ursprunglig situation utan snarare speglar en senare anpassning, där ett äldre system översatts till ett annat i syfte att skapa en samlad överblick över läget. En motiverad fråga är huruvida denna skillnad också speglar den politiska situationen när respektive del inkorporerades i det danska riket. Södra Halland uppvisar en betydligt starkare koppling till Danmark än landskapets norra del. Södra Halland var genom ledungsväsendet direkt involverat i den danska kungamaktens krigsföretag, och steget att omvandla denna ledungstjänst till en inre beskattning bör inte ha varit alltför långt. I norr saknas däremot ledungsplikten, och det kungen här kunde kräva av befolkningen var huvudsakligen att man stod för uppehället när han besökte området. Hallandslistan visar på en

begynnande formalisering av dessa utskylder till något som motsvarade skatteuttaget i söder.

Hallandslistans skattesystem visar även att statsförvaltningens centralisering vid denna tid nått betydligt längre i söder än i norr. I norr specificeras kungens privilegier ned till minsta höna; i söder utgår uppbörden i några få, standardiserade skattepersedlar. I söder har kungsgårdarna kommunikativt välvalda lägen invid de större åarna, och är centralt placerade i slättbygdsområden med lång bosättningskontinuitet. Det är också tydligt att dessa kungsgårdar fungerade som knutpunkter, och ofta hade specialiserade verksamheter knutna till dem. Hallandslistan visar även på ett väl utvecklat manorialt system i denna del av landskapet, med kungsgårdar som försörjdes av tillhörande landbogods, underställda smågods och huvudgårdsetableringar i kolonisationsbygder. Med största sannolikhet har den danska kungamakten inte åstadkommit denna genomgripande samhällsomvandling på egen hand. Den har genomförts med understöd av lokal elit, som å sin sida har kunnat dra fördelar av det nya systemet. Den sydhalländska aristokratin har bistått kungamakten i dess strävan att introducera en ny tillägnelsestruktur, och har härigenom drivit på en utveckling där Halland så småningom blev en mer integrerad del av det danska riket.

Tack

Författaren riktar ett tack till Berit Wallenbergs Stiftelse genom vars anslag studien möjliggjorts.

Referenser

Aakjær, S. 1926–1943a. *Kong Valdemars Jordebog* 1: *Text.* København.

– 1926–1943b. *Kong Valdemars Jordebog* 2: *Kommentar.* København.

Andersson, T. 1984. *Västsverige för tusen år sedan. Gammal territoriell indelning i ortnamnsbelysning.* Kulturhistoriska rapporter 15. Göteborg

Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49: 1, 31–76.

Bolin, S. 1929. Hallandslistan i kung Valdemars jordebok. En kritisk studie. *Scandia* 1929, 161–228.

Dahlbom, M. & Skoglund. P. 2011. *Falkenberg i dansk medeltid*. Falkenberg.

Ejwertz, A. 1951. Socknen som kungen bytte bort. Vi bläddrar i Hishults historia. *Vår bygd* 1951, 95–128.

Grill, E. 1954. Hallands städer. I: *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad. S. 643–767.

Hedin, H. 1961. Städerna Halmstad och Broktorp. *Föreningen Gamla Halmstads Årsbok* 1961, 10–31.

Leegaard Knudsen, A. 1988. Den danske konges gods i højmiddelalderen. En historiografisk undersøgelse af begreberne kongelev og patrimonium. *(Dansk)* His*torisk Tidskrift* 88, 213– 227.

Lihammer, A. 2007. *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund Studies in Historical Archaeology 7. Lund.

Lovén, C. (manus.). Ås klosters grundläggning och godsinnehav.

Nicklasson, P. 2001. *Strävsamma bönder och sturska stormän. Stafsinge och Halland från bronsålder till medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 80, 35. Stockholm.

Nilsson, S. 1959. Folkmålen i Halland. I: *Hallands historia. Från freden i Brömsebro till våra dagar*. Halmstad. S. 1115–1150.

Rosén, C. 2004. Makt, gränser och samhällets omvandling – södra Ätradalen under 700 år. I: Carlie, L., Ryberg, E., Streiffert, J. & Wranning, P. (red.) *Landskap i förändring 6. Hållplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Arkeologiska rapporter från Hallands länsmuseer 2001: 1. Halmstad. S. 321–357.

Runquist, K. 1946. Hallandslistans förhållande till huvudstycket i Kung Valdemars jordebok. *Vetenskaps-societeten i Lund, Årsbok* 1946, 83–115.

– 1951. Lax och stutar i kronoskatten på 1200-talet. Ett försök till bestämning av kronovärderingsvärdena. *Vår bygd* 1951, 67–77.

– 1968. Hallandslistans gårdar i Kung Valdemars jordebok. *Sydsvenska Ortnamnssällskapets Årsskrift* 1968, 51–59.

– 1969. Halländska ortnamn i Kung Valdemars jordebok. En översikt. *Namn och Bygd* 1969, 83–101.

Sahlgren, J. 1948. *Ortnamnen i Hallands län* 1. *Bebyggelsenamnen i södra Halland*. Uppsala/ Köpenhamn.

– 1950. *Ortnamnen i Hallands län* 2. *Bebyggelsenamnen i mellersta Halland (Årstads och Faurås härader).* Uppsala/ Köpenhamn.

Sandklef, A. 1952. ”Kong Valdemars Gifft” i Ås socken. *Varbergs Museums Årsbok* 1952, 29–38.

– 1954. Hallands bönder. I: *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad. S. 435–639.

– 1970. Halländska gods och gårdar på 1200-talet. *Halland* 1970, 53–69.

Sanglert, C-J. 2005. ”Selve gaarden i Farthusae”. I: Nicklasson, P. (red.) *Medeltid i Ätradalen – en resa i fyra etapper*. Lund Studies in Medieval Archaeology 37. Stockholm. S. 29–38.

Strömberg, B. 2008. Protoindustriell järnproduktion. I: Anglert, M. (red.) *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne*. Lund. S. 141–170.

Weibull. L. 1916. *Liber Census Daniæ. Kung Valdemars Jordebok*. København.

Bladmasken eller den grønne mand – et antikt motiv i dansk middelalderkunst

Ebbe Nyborg

The foliate mask or green man – an antique motif in Danish medieval art

This enigmatic being is earliest seen on late Roman architecture and is widespread in medieval sculpture, woodcarving and painting. It belongs to the sphere of "images on the edge" and has given rise to more or less fanciful explanations as heathen demons and heralds of a new organic world order. There are however also obvious interpretations within the Christian sphere of thought, as well as reasons for considering the masks mainly decorative. In medieval Denmark they are perhaps not quite as common as in Western Europe but nevertheless they are known from the entire Middle Ages.

Bladmasken, bladmanden eller "den grønne mand" er et udbredt og på mange måder gådefuldt væsen – eller uvæsen, der især gør sig gældende i ældre stenskulptur og træskæring. Den udgøres gerne af et hoved eller et ansigt, der dannes af bladværk og/eller som fortærer eller (oftere) udspyr bladværk, der ikke alene kan vokse ud af munden, men af og til også ud af næsen, øjnene og ørerne.

Noget slående ved bladmasken er dens livskraft, dens evne til atter og atter at gøre sig gældende i kunsten igennem en snart totusindårig periode. Noget andet er dens voldsomme udbredelse ikke mindst i middelalderen. I Europas vestlige lande, hvor figurlig billedkunst er meget ujævnt bevaret, kan bladmasken simpelt hen være det hyppigst optrædende motiv i mange kirker. En domkirke som Exeters i Sydengland har ikke mindre end 17 bladmænd alle mulige steder i bygningen (Basford 1978: 19). Og i Chartres sydvest for Paris indfattes domkirkens berømte vestportaler af ikke mindre end 44 bladmasker (Anderson 1990: 77ff). Ikke sjældent er maskerne gemt lidt af vejen. Men det er også forbløffende, så nær de til tider kan komme til det allerhelligste.

Indledningsvis er det nødvendigt kort at nævne yderligere et udtryk for bladmaskens forbløffende livskraft, der rækker helt frem i moderne tid. Den er under navnet "The Green Man" blevet et samlingspunkt for en nærmest nyreligiøs økologisk bevægelse, der ser ham som symbol for enheden mellem mennesket og naturen. Udgangspunktet herfor er skrifter af Lady Raglan (således altid omtalt) og C. J. P. Cave, der i 1930'erne opfandt betegnelsen The Green Man og så hans udspring i en årtusindgammel folklore, der bl.a. skulle give sig udslag i Robin Hoods grønne dragt og i majfesternes grønklædte "Jack in the green" (majgreve, majkonge). Det er imidlertid omstridt, hvor langt denne udklædning i naturens grønne løv kan føres tilbage (jfr. Anderson 1990: 25ff). Og der må udvises stor forsigtighed med moderne tolkninger af bladmasken og den grønne mand som en art indgang til fortidig hedenskab og natur-mystik.

En af bevægelsens guruer er digteren og forfatteren William Anderson, der for eksempel fantasifuldt ser en bladmaske som udtryk for "the intelligence underlying the world of vegetation" (Anderson 1990: 32). Han tolker med andre ord masken ganske frit uden nogen tanke på, hvad der kan have været den reelle datidige forståelsesramme. En sådan "spontan tolkning" må jo siges at tilhøre det poetiske univers. Men hermed være ikke sagt, at forfattere som de nævnte ikke også har gjort sig forskningsmæssigt fortjent ved at trække et hidtil overset fænomen frem i lyset. Og de kan være både interessante og inspirerende at læse.

Det er imidlertid åbenlyst, at motivet, også set med mere tilstræbt rationelle briller, har en gådefuld og fantasiæggende historie. Det synes således at have visse forløbere helt tilbage til keltisk kunst. Eksempelvis ser man på Gundestrupkedlen i Nationalmuseet i København et formodet hoved af guden Cernunnos med tydeligt vegetative former i hår og skæg. Kedlen stammer fra 1. årh. før Kristus (Anderson 1990: 40ff; Kaul 1991: 29).

Den egentlige bladmaskes fremkomst fandt imidlertid sted i Romerriget – vistnok først rigtigt i senantikken (Keller 1948: 667ff; Basford 1978: 9ff; Anderson 1990: 34ff). De

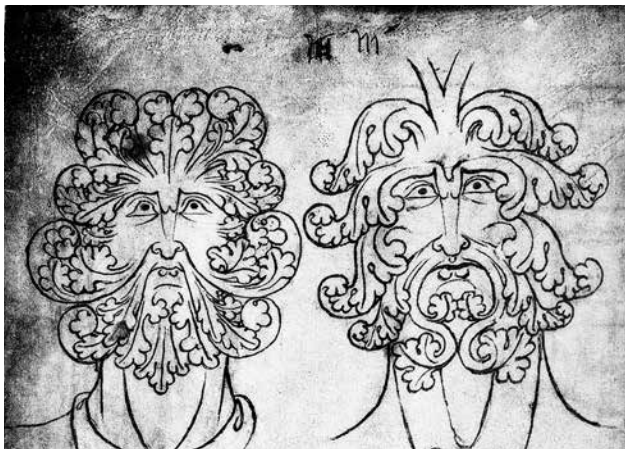

Figur 1–2. Til venstre kapitæl fra 500-tallet med bladmaske af havguden Oceanus. I det arkæologiske museum, Istanbul. Efter Anderson 1990. Til højre bladmaske i Villard de Honnecourts skitsebog fra o. 1230. © Bibliotheque National de France.

første bladmasker forestiller især "Silvanus", skovens gud, og havguden, "Oceanus", der også var satyr. På en serie kapitæler fra femhundredetallets Bysans ses således hoveder af bl.a. Oceanus (figur 1) idet der tydeligvis er tale om vandplanter. En anden antik kapitæl med bladmaske kan nævnes i Modena i Italien. Den er her genanvendt som døbefont i middelalderen. Og dens bladmaske ses i 1100-tallet at være anvendt som forbillede i billedhuggeren Wiligelmus' udsmykning af byens domkirke (Poeschke 1998: 114ff).

På denne måde, vel mere end ved nogen ubrudt tradition, overførtes motivet til middelalderen. At der alligevel kan have været tale om en vis betydningsmæssig kontinuitet, synes at fremgå af en bladmaske på en vandkumme fra o. 1200 i klosterkirken Saint Denis ved Paris. Over den er nemlig indristet det latinske ord "Silvanus", altså skovgudens navn (Basford 1978: 14, pl. 23a–b; Adhémar 1996: 265f, 286). Dette behøver dog ikke alene at være et lærd citat. Det udtrykker måske meget godt, hvad middelalderen ofte kan have set i sine bladmasker: Skovdæmoner og -trolde, som man kunne besværge bl.a. ved at afbilde dem. De må med andre ord ofte have haft en vis ondtafværgende (apotropæisk) funktion.

Hovedindtrykket i højmiddelalderen er, at den klassiske bladmaske, som bl.a. ses gengivet flere gange i multikunstneren Villard de Honnecourts skitsebog fra omkring 1230 (figur 2), og som han kalder "Tete de Feuilles" (bladmaske), kun bliver én blandt en række frodigt udviklede, nye afskygninger. Særlig udbredte bliver hovederne med udvoksende eller udspyet bladværk, der faktisk er en middelalderlig nydannelse. Enkelte gange er der tale om hele stående figurer som eksempelvis i Winchester (Basford 1978: 53). Og så tidligt som fra slutningen af 1000-tallet optræder også løver og drager i skikkelse af bladspyere. Et godt eksempel findes i Canterbury domkirkes krypt (Harte 2005: 2).

De middelalderlige bladmasker har ofte bibeholdt de klassiskes stirrende blik. Udtrykket er gerne mørkt og truende, som den ofte afbildede maske på fodstykket af ryteren i Bambergs domkirke i Sydtyskland fra omkring 1250 (Basford 1978: 38). Men hovederne kan også være præget af frygt, ja rædsel eller tvært imod af ro, eftertænksomhed, humor, glæde eller uudgrundelighed. En del rækker tunge. Mest uhyggelige fremstår maskerne, når selve øjnene er skjult bag bladværket (som i Bamberg). Det er ikke svært at finde en bladmaske, der virker ond eller på en eller anden måde upålidelig, mens det på den anden side er vanskeligt grønne mænd, som virker overbevisende venlige og sympatiske.

Med naturalismens frembrud i 1200-tallet udskiftes det antikke akantusløv i nogen grad af nordligere arter som egeløv og tjørn. Det er ofte svært at hente nogen entydig mening ud af løvværket. Det grønne associerer jo til død, genfødsel og genopstandelse, en grundlæggende kristen tanke (jævnfør flere steder i skabelsesberetningen), der også synes at komme til udtryk, når løvet rummer druer og fugle og dermed signalerer Livstræ og Paradis. Af og til synes løvet at kunne associere til det kropslige forfald, som ligger i skriftordene "Thi alt kød er som græs, og alt dets herlighed som græssets blomster, græsset visner og blomsterne falder" (1. Pet. 1, 24). Betydningen findes udtrykt i et engelsk digt fra 1200-tallet: "So her's a thought your teeth should clench/ All greenness comes to withering" (Basford 1978: 18). Denne memento mori- og opstandelsesbetydning kan være særlig nærliggende, når hovedet af og til (senere) udgøres af et kranium, der udspyr det grønne.

Som endnu et europæisk eksempel kan nævnes et hoved med udvoksende tjørneløv i sognekirken Sutton Berger i England (figur 3). Det er påfaldende naturalistisk og har – med William Andersons ord – et udtryk fuldt af "visdom og tålmodighed", der i øvrigt skal kunne skifte alt efter om man ser hovedet forfra eller fra siden. Løvets livskraft signalerer forår, men bærrene, der spises af fugle, signalerer efterår. Tjørn er ifølge samtidens herbarier ikke noget positiv træ. Det kaldes *arbor cupiditas*, (begærets træ) idet den gærede duft af dets blomster skulle fremkalde seksuelt begær (Anderson 1990: 120f).

Figur 3. Bladmand fra 1300-tallet, der udspyr bladværk med små fugle. Sutton Berger kirke i England. Efter Basford 1978.

Man kan næppe afvise, at der ligger en dybsindighed bag denne storartede grønne mand. Men her – som ved mange andre – får man det indtryk, at billedhuggeren nærmest leger med den beskuer, som måtte kaste sit blik på motivet. Der kan i bladmaskerne være et element af kunstnerlune, den 'Künstlerlaune', som tidligst er behandlet af Richard Hamann-Mac Lean (1987; jfr. Benton 2004). Vi ser den vel i en maske fra Auxerre i Bourgogne, hvor stenhuggeren har moret sig med at lade vinden tage fat i løvværket! Her synes et muligt budskab i hvert fald at være trådt tilbage for det dekorativt legende (Basford 1978: pl. 27).

Bladmasken var stadig yderst gangbar i den tidligmoderne periode og frem til og med 1800-tallets historisme. Ja den nåede måske sin største popularitet i renæssancen og barokken – nu også i højere grad i malerkunsten. Når middelalderens bladmasker først og fremmest må forstås som dekorative, er dette i endnu højere grad tilfældet i eftermiddelalderen. Dette fremgår ikke mindst deraf, at kunstnerne og håndværkerne nu i stor stil kunne hente og mangfoldiggøre maskerne fra trykte grafiske forlæg såsom Hans Vredeman de Vries' *Caryatidum* (ca 1565).

Mens der for Skandinaviens vedkommende findes et par nyere svenske behandlinger af bladmasker (Gröminger 1992; Svanberg 1996: 166, 182f), er emnet hidtil ikke taget op i Danmark. På forhånd skulle man måske heller ikke tro, at der var så meget at finde, da den gotiske stenskulptur, som leverer hovedparten af de svenske eksempler, jo ikke er så almindelig i Sydskandinavien. Hovedvægten i det danske materiale ligger i renæssancens blomstringstid. Men der kendes også en ganske lang række fra middelalderen fordelt over alle dens århundreder. Enkelte er spektakulære, mens andre er mere enkle.

Den tidligste danske bladmaske optræder allerede på et tympanon fra o. 1100 i Lunds domkirke (figur 4). Den har skikkelse af et løvehoved, fra hvis mund der udgår fladedækkende vinløv. Heri sidder små paradisfugle og spiser af druerne. Løven kan vel være Kristus i overensstemmelse med Joh. 15,1: "Jeg er det sande vintræ" eller Joh. Åb. 5,5: "Græd ikke! Se – sejret har løven af Juda stamme, Davids rodskud". En lignende tolkning kunne måske foreslås for en gravsten fra midten af 1200-tallet i Roskilde Domkirke (af skånsk komstadsandsten). I begge ender af stenen ses løvehoveder, der udspyr bladranker, som breder sig ud over hele stenfladen (Danmarks Kirker III: 3, 2011).

Figur 4. Tympanon med løvehoved, der udspyr vinløv med paradisfugle. Lunds Domkirke, o. 1100. Foto Gerard Franceschi © Donation Jorn, Silkeborg.

Den fineste danske bladmand har international klasse. Den findes i det såkaldte Københavnerpsalter (i Det kongelige Bibliotek i København, også kaldet Folkungepsalteret), der vist nok er udført til kong Knud VI's kroning 1170 (figur 5). Forbogstavet B til den første Davidssalme "Beatus vir" (Salig den mand) bugner her med løvværk, der udgår fra en dæmonisk bladmaske, og som har karakter af en "beboet ranke" (inhabited eller peopled scroll) – et motiv beslægtet med bladmasken, som også var arvet fra antikken (Toynbee & Ward Perkins 1950). Hvad skal man i øvrigt mene om løvedyrene og de vidunderlige små papegøjer yderst til venstre? Psalteret skal ifølge nyere forskning være udført af en engelsk bogmaler (Stirnemann 1999).

Figur 5. Rigt udsmykket indledningsbogstav til Davidssalmen nr. 1, "Beatus vir" (Salig den mand), i Københavnerpsaltret fra o. 1170. Foto og © Det kongelige Bibliotek, København.

Figur 6. Døbefont i Åkirkeby på Bornholm med grøntspyende mandshoved på foden, o. 1200. Efter tegning af Magnus-Petersen i Nationalmuseet, København.

Af fornemt arbejde er også tre rankespyende væsener på det gyldne alter fra Odder i Østjylland, nu i Nationalmuseet, København. Omkring alterets bueformede overdel (retablet) fra ca 1150–75 spænder en elegant ranke, der udgår fra dragehoveder forneden i hver side. Og på en af buens kapitæler ses yderligere et lille rankespyende løvehoved (Danmarks Kirker XVI: 5, 2541).

En døbefont fra omkring 1200 i Åkirkeby på Bornholm er et usædvanlig smukt gotlandsk arbejde og bærer gutnisk runeindskrift med mestersignaturen "Se dette, Mester Sigraf" (figur 6). Foden har, som så ofte på gotlandske sandstensfonte, fire fremspringende hoveder – her i form af to løver, en vædder og en mand, fra hvis mund der udgår ranke- og løvværk, som han holder med begge hæn-

der (Danmarks Kirker VII: 164f; Mackeprang 1941: 370 f). Normalt opfattes sådanne hoveder på fontefødder som repræsentanter for onde magter, der overvindes ved dåben. Men måske kan vi her tillade os en i det mindste delvis positiv tolkning, fordi frodig vegetation jo er et gammelt symbol for dåb og genfødelse.

Denne tolkning kan måske også anvendes på en døbefont fra samme tid i Sønder Broby kirke på Fyn med en stor bladmand på kummens side (Mackeprang 1941: 127). Derimod kan den vel mindre godt bruges på klæberstensfonten i Hanhals nordligst i Halland, som stammer fra o. 1250 og er tilskrevet mesteren Thorkillus. Kummen prydes af frodige ranker, der udgår fra munden af en herlig bladmand, som bærer en kongelig krone (Hallbäck 1969: 16ff, pl. xvi). En lignende font kendes i Björlanda Kirke i nabolandskabet Bohuslen (Sveriges Kyrkor, Bohuslän, 1: 35ff). William Anderson ville vel opfatte sådanne grønne konger som majkonger med naturens genfødte løv. Men det er som nævnt en temmelig anakronistisk tolkning og rimer heller ikke videre godt med forståelsen af en eller to senere, kronede bladmænd, der skal omtales nedenfor. Sådanne kendes i øvrigt også ude i Europa (Anderson 1990: figur 96).

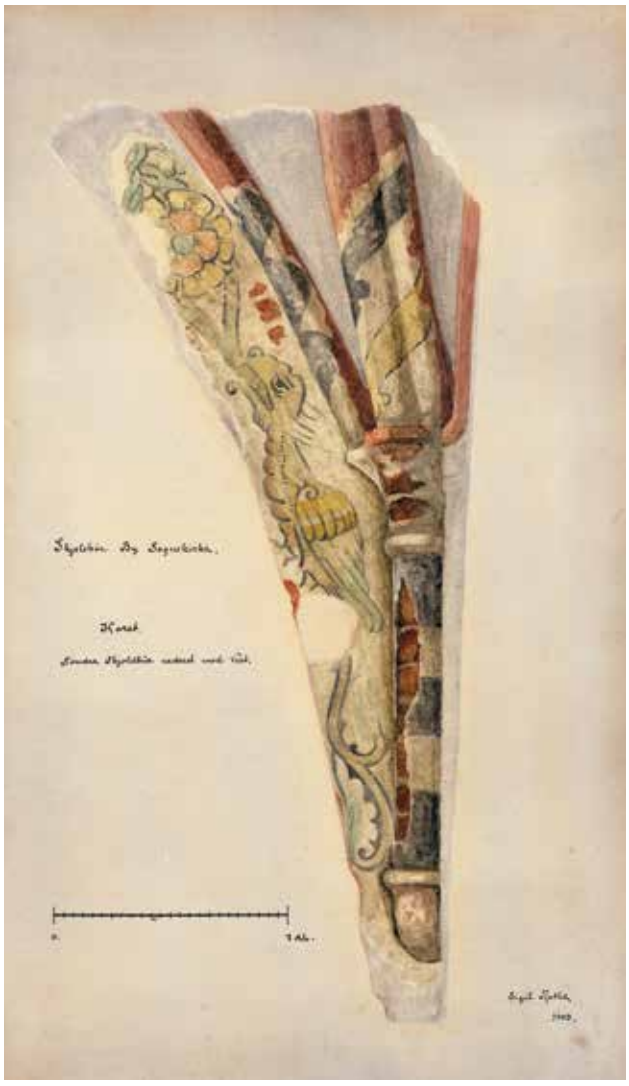

Figur 7. Drage udspyr blomstrende bladværk, forsvundet kalkmaleri i Skelskør kirke på Sjælland, o. 1300. Akvarel af E. Rothe fra 1902 i Nationalmuseet, København.

Ledøje kirke ved København er en herskabelig "dobbeltkirke" fra omkring 1225, hvis øvre etage bæres af fire søjler, der har baser og kapitæler udhugget af en sort (belgisk?) kalksten (Danmarks Kirker III: 576f). Kapitælerne prydes af bladværk, der på en af dem udgår fra fire løvehoveder i hjørnerne. Fra 1200-tallet eller tiden omkring 1300 var også en kalkmalet drage i Skelskør på Sjælland (figur 7), som udspyede bladværk med en stor blomst (Danmarks Kirker V: 1, 251).

1300-tallets højgotik, bladmaskens storhedstid ude i Europa, er også repræsenteret i Danmark, selv om der kun har været en ret dårlig kalksten til rådighed. I franciskanerkirken i Horsens i Østjylland hviler hvælvene fra omkring 1350 på konsoller af porøs kalksten, af hvilke den ene har karakter af en lille bladmand (Danmarks Kirker XVI: 10, 5709ff.). Og fra den omkring 1800 nedbrudte franciskanerkirke i Svendborg på Fyn er bevaret 14 kapitæler af samme materiale, hvoraf én viser et mandshoved med tætsluttende hår (eller hætte), af hvis mund der udgår ubestemmeligt bladværk (figur 8). På andre af kapitælerne genkendes vin- og egeløv (Danmarks Kirker X: 5–6, 550ff). Også fra den 1805–07 nedrevne franciskanerkirke i Odense er der bevaret flere sådanne kapitæler med grønne mænd. En viser et hoved, som måske er kronet – men måske stikker der bare bladspidser op fra hans pande. En anden kapitæl rummer egeløv med agern, der udgår fra henholdsvis et mands- og et kvindehoved i halvprofil ved siderne. Hun bærer diadem og 1300-tallets karakteristiske frisure med pibede krøller. Han har kort pandehår og en hårbukkel under ørerne (Danmarks Kirker IX: 3, 1793ff).

Fra midten af 1300-tallet stammer også de ældste eksempler på træskårne bladmasker. Den ene, fuldstændig klassiske, findes som misericordie på Lunds domkirkes prægtige korstole – i øvrigt sammen med en god del grønne drager. Den anden ses tilsvarende på samme kirkes celebrantstol (Wrangel 1930: pl. 46, 56, 72).

Figur 8. Kapitæl fra o. 1350 med bladmand stammende fra den nedbrudte franciskanerkirke i Svendborg på Fyn, nu i Nationalmuseet, København. Efter Danmarks Kirker X: 5–6, 552 figur 40a.

Figur 9. Sengotisk kalkmaleri med bladspyende konge og nar. Løjt kirke i Sønderjylland. Foto: Ebbe Nyborg, 2015.

I senmiddelalderen blev "grønne" drager endnu mere almindelige. Et eksemplar på en bænkegavl i Fakse kirke på Sjælland kan måske knapt nok regnes med, da det er halen, der vokser ud som ranke (Danmarks Kirker VI: 1, 525). Tre andre, i Århus Domkirkes stoleværk, udspyr paradisets eukaristiske vinløv (Danmarks Kirker XVI: 2, 536ff). Men selv ser de ikke specielt gode ud og kan jo ifølge dragers natur heller ikke være det. Er det onde magter, som er tvunget i kirkens tjeneste? Snarere vel rent håndværksmæssig dekoration. Det må det givet også være, når bladspyende drager nu også begynder at optræde på verdslige kister som én fra Århusegnen i Nationalmuseet i København (Liebgott 1975: 9).

Blandt de senmiddelalderlige kalkmaleriers mange fantasifulde hoveder findes også en del bladmasker. Af et par fra Løjt Kirke i Sønderjylland er en atter en konge, mens en anden er vist som en nar (figur 9). Her tolker Søren Kaspersen overbevisende hvælvenes tætte løvværk som gengivelsen af en løvhytte eller en paradishave (Kaspersen 1983). Men det får stå hen, hvorfor bladdækket skal udgå fra munden af det underlige par.

Den sengotiske kalkmaleritradition fortsatte efter reformationen, hvor vi i Gørløse Kirke på Sjælland finder en dekoration med hele fire bladmasker fra omkring 1550 (Danmarks Kirker II: 4, 2181ff). En af dem synes nærmest

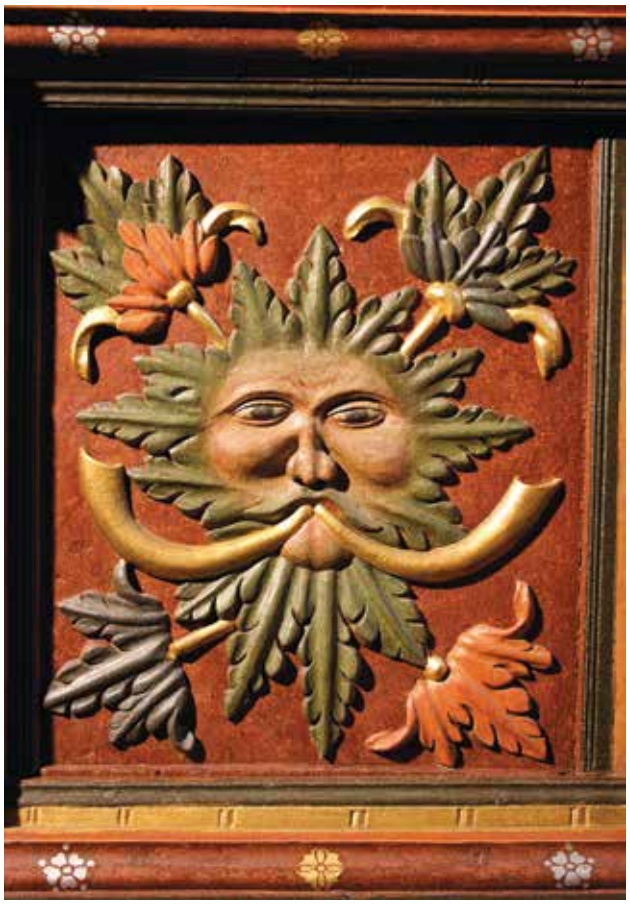

Figur 10. Bladmaske på prædikestol fra o. 1550 i Årestrup Kirke i Nordjylland. Foto: Ebbe Nyborg, 2009.

at blive født af en kvinde eller heks, noget som også kendes fra europæiske misericordier (Anderson 1990: 128f).

Fra samme tid kan endelig nævnes dekorationen på en endnu gotisk prædikestol i Årestrup Kirke i Nordjylland. Et af dens fag har en stor, livskraftig bladmaske med to (vistnok) horn udgående fra munden (figur 10). Tre andre, mindre bladmænd ses på stolens øvrige sider. Og sådanne væsner, ofte med karakter af rene drolerier, bredte sig i de følgende årtier overalt på stenhuggerarbejder, kirkeligt inventar og i den verdslige møbelkunst. Renæssancen og barokken var som nævnt bladmaskens helt store tid i Danmark.

Som det fremgår, kan der meget dårligt være tale om én fælles åbenlys eller skjult betydning af bladmaskerne gennem tiderne. De blev senest i middelalderen en ornamental konvention, som ofte har en eller anden grad af ondtafværgende funktion. Da højmiddelalderens voldsomme udvikling af billedkunsten netop har hoveder og bladværk som to af sine vigtigste elementer, er der sådan set intet mærkeligt i, at disse to blev kombineret. Og dette så meget mere, som kombinationen jo var opstået allerede i oldtiden. Alligevel er det påfaldende, så ofte hoveder og bladværk forenes og så rigt og forskelligartet. Bladmaskerne, de grønne mænd, må især have været dekoration, men ikke nødvendigvis tankeløs. Et kristeligt eller opbyggeligt budskab kan vel af og til sandsynliggøres, men selv da gerne med et stænk af tvetydighed. Motivet må ofte have tjent som et frirum for stenmestre, træskærere og malerne til at lege med fantasien og skabe "billeder i marginalen", som kunne få tilskueren til at undres og fornøjes. Og deri ligger en stor del af motivets fascination.

Denne artikel er en forkortet udgave af et foredrag "Bladmasken. Den grønne mand i dansk kunst", holdt ved et ikonografisk symposium på Åland 2010.

Henvisninger

Adhémar, J. 1996. *Influences antiques dans l´art du Moyen Âge francais*. Paris.

Anderson, W. 1990. *Green Man. The Archetype of Our Oneness with the Earth*. London/ San Francisco.

Basford, K. 1978. *The Green Man*. Cambridge.

Benton, J. R. 2004. *Medieval Mischief. Wit and Humour in the Art of the Middle Ages*. Sparkford.

Biblen. (Udg.) Det danske Bibelselskab. København 1973.

Danmarks Kirker Iff. (Udg.) Nationalmuseet. København 1933ff.

Gröminger, P. 1992. *The Green Man i medeltida svensk byggnadsskulptur och motivets engelska paralleller*. Upubliceret opgave ved Stockholms Universitet.

Hallbäck, S. A. 1969. *Medeltida dopfuntar i Halland*. Halmstad.

Hamann-Mac Lean, R. 1987. Künstlerlaunen im Mittelalter. In: Möbius F. & Schubert, E. (Hrgs.). *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*. Weimar. S. 385–452.

Harte, J. 2005. *The Green Man*. Norwich.

Kaspersen, S. 1983. Kirken som en have. I: Svensson, P. (red) *Løjttavlen. Et sønderjysk alterskab*. Herning. S. 129–142.

Kaul, F. 1991. *Gundestrupkedlen. Baggrund og billedverden*. København.

Keller, H. 1948. Blattmaske. *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*. Stuttgart. S. 867–874.

Liebgott, N-K, 1975. *Kister og skabe*. København.

Mackeprang, M. 1941. *Danmarks Middelalderlige Døbefonte*. København.

Poeschke, J. 1998. *Die Skulptur des Mittelalters in Italien* 1, *Romanik*. München.

Reglan, Lady. 1939. The Green Man in church architecture. *Folklore* 50: 1, 45–57.

Stirnemann, P. 1999. Københavnerpsalteret. I: Petersen, E. (red) *Levende ord og lysende billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark. Essays*. København. S. 57–79.

Svanberg, J. 1996, Stenskulpturen. *Signums svenska konsthistoria, Den gotiska konsten*. Lund.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium Iff. (Utg.) Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1912ff.

Toynbee, J. M. C. & Ward Perkins, J. B. 1950. Peopled scrolls: a Hellenistic motif in Imperial art. *Papers of the British School of Rome* xviii, 1–43.

Wrangel, E. 1930. *Korstolarna i Lunds Domkyrka*. Malmö.

Stenhuset i Färlöv

Anders Ohlsson

The stone house in Färlöv

A few years ago, in 2009, a previously unknown stone building was found west of the Romanesque church in the village of Färlöv, north-east Scania. In 2011 the Historical Museum in Lund together with the University College of Kristianstad started a research project on the building and its surroundings. Archaeological excavations have shown that the house was built most likely around 1200. The lasting part consists of walls made of gneiss and granite ashlars with parts of interior rooms remaining. An architectural connection between the house and the church, probably built in the late 1100s, appears to exist. In all probability the house was the main building of the medieval manor of Färlöv, known from written fourteenth-century sources.

Om man åker norrut från Kristianstad längs riksväg 19, upp i den nordligaste delen av Kristianstadsslätten, nås Färlövs by en knapp mil nordväst om staden. Byn ligger i anslutning till vägen, från vilken bebyggelsen med ett fåtal undantag breder ut sig åt öster. Läget är en skapelse med grund i det sena 1800-talet, då järnväg drogs genom området och ett tidstypiskt stationssamhälle växte fram på platsen (Sjöstrand 1996: 46).

Väster om vägen, i höjd med byns mitt, ligger Färlövs romanska kyrka. Kyrkan tillhör de större medeltida landsbygdskyrkorna i Skåne och med dess mer än 30 meter höga tvillingtorn utgör den byns blickpunkt (figur 1). Väster om kyrkan påträffades nyligen rester av en tidigare okänd stenbyggnad. Under några tillfällen har Historiska museet vid Lunds universitet (LUHM) i samarbete med Högskolan Kristianstad (HKr) utfört arkeologiska undersökningar av byggnaden. Undersökningarna utgör väsentliga delar i författarens avhandlingsarbete i historisk arkeologi och i det följande presenteras kortfattat några av resultaten.

Stenhuset

Byggnaden upptäcktes 2009 i samband med schaktning för jordvärmeledningar. Arkeologer från Regionmuseet Kristianstad gjorde då en mindre undersökning av byggnaden. Fyllningen i den föreföll bestå av en mängd sten och tegel. Den tolkades som en källare och gavs en preliminär datering till medeltid (Kockum 2009).

Hösten 2011 genomförde Historiska museet en inledande forskningsundersökning av byggnaden – stenhuset – och omkringliggande ytor. Under 2012 och 2014 har ytterligare undersökningar genomförts, och grävningar har skett under sammanlagt åtta veckor (figur 2).

Undersökningen 2011 kunde fastställa att det rör sig om ett medeltida hus. Bevaringsgraden är mycket god med ett yttre murverk ännu existerande i sammanhängande form. Huskroppen bildar en rektangel med långsidorna i öst–västlig riktning. På husets västra sida ansluter en utskjutande entré. Sammantaget mäter byggnaden omkring 17 x 12 meter. Murbredden är cirka 1,2 meter och höjden på kvarstående murverk varierar mellan cirka 1,5 och 1,8 meter.

Observationer av geologen Claes Bergman vid Högskolan Kristianstad hösten 2012 visade att byggnadsmaterialet i huvudsak består av gnejs och granit (Bergman 2015) i form av kvadrar och också flis. Såväl bearbetningen av stenen som uppbyggnaden av murarna speglar en hög hantverksnivå och ger ett tydligt intryck av en påkostad miljö (figur 3). Ett visst inslag av tegel påträffades i entréns murar. En förhållandevis stor mängd murtegel har framkommit innanför densamma, och möjligen har större partier av den varit uppförda i materialet. Entrén rymmer en stentrappa, vilken åtföljs av ett förrum som leder vidare in i byggnaden. Nischer, infällda i entréns syd- respektive nordvägg har troligen fungerat som ljusinsläpp med öppningar längre upp, i det sedermera raserade murverket. Två inre rum har påträffats.

Figur 1. Färlövs kyrka. Foto: Anders Ohlsson, 2012.

Figur 2. Stenbyggnaden väster om kyrkan. Foto: Anders Ohlsson, 2011.

Figur 3. Insida av husets nordmur. Foto: Anders Ohlsson, 2011.

Färlövs kyrka

Kyrkan består i sina ursprungliga partier av långhus, kor, absid och ett brett västtorn av tvillingtyp. På stilhistorisk väg har kyrkans uppförande daterats till cirka 1170–1180. Valv slogs i långhus och kor under 1400-talet, de förra ersatta av ett trätak i samband med ombyggnationer på 1770-talet. Då tillkom även ett sidoskepp i norr, och ett motsvarande byggdes i söder på 1880-talet (Brunius 1850: 146ff; Anderson 1926: 61ff).

Tornet tillhör en för skånsk del ovanlig typ. På medeltida danskt område är dylika framför allt ett själländskt fenomen. Ett tiotal, både stående och raserade, är kända därifrån (Schultz 1935; Jakobsen 1993: 94, 95, 97, 101, 110). Från Skåne kan ett fåtal beläggas. Kyrkan i Vä hade fram till 1800-talets början tvillingtorn (Anderson 1926: 43, 46f; Græbe 1971: 15, 21, 32, 55ff), och idag kan sådana förutom i Färlöv beskådas vid domkyrkan i Lund och vid Hörups kyrka.

Monica Rydbeck har anfört att Färlövs kyrka är uppförd i granit, vilket ska baseras på uppgifter av Carl Georg Brunius (Rydbeck 1936: 320). I den refererade beskrivningen nämner Brunius att kyrkan är byggd i huggen grånsten, men inget särskilt om granit (Brunius 1850: 148). William Anderson använder samma allmänna term som Brunius om kyrkans primära byggnadsmaterial, men specificerar att granit förekommer i åtminstone hörnkedjor och omfattningar (Anderson 1926: 61). Liksom i stenhuset är gnejs och granit primära byggnadsmaterial (Bergman 2015). Kyrkan är putsad men stenarterna kan iakttas i interiören, bland annat i form av kvadrar i tornets murar, och i detaljer på utsidan, såsom tornets och en sedermera igensatt västportals sockelstenar.

Dominerande läge

Stenhuset återfinns i åkermiljö omkring 80 meter väster om kyrkan, ett stycke utanför nuvarande kyrkogårdsmur. Huset och kyrkan är placerade på krönet av en markant landhöjning som sträcker sig i öst–västlig riktning. Byggnaderna är belägna i den nuvarande byns västligaste parti, tvärtemot tidigare förhållanden. Åren 1807–10 genomfördes enskifte i byn och i då upprättad skifteskarta framgår att byn före skiftet var lokaliserad längs höjdens södra sida. Kyrkan framträder strax norr om gårdsbebyggelsen, längst i öster (Svensson 2011). Numera markeras det äldre byläget enbart genom ett fåtal hus belägna söder och sydväst om kyrkan (figur 4).

Huvudgård och kyrka

Stenhusets läge och utförande visar otvivelaktigt en miljö som initierats av personer med anknytning till medeltidens högre sociala samhällsskikt. Med största sannolikhet kan huset identifieras som centralbyggnad i den medeltida adelshuvudgården i Färlöv, känd i skrift från och med 1300-talet. Ett par årtionden efter 1300 möter den förste kände innehavaren av huvudgården, riddaren och tillika kunglige rådsherren Holger Nielsen (DD 2: 8 nr 259; Skansjö *et al.* 2012: 18). Denne tillhörde släkten Krognos, en av de mest framstående av de medeltida skånska frälseslägterna.

Mellan huset och kyrkan tycks vissa samband föreligga. Vi kan erinra oss den välkända undersökningen av kyrka och huvudgård i Bjäresjö i samband med det s.k. Ystadsprojektet på 1980-talet. Bjäresjö kyrkas tillkomst har daterats till omkring 1150. Ursprungligt murverk spåras framför allt i kor och absid, byggt med kvadrar i kalkhaltiga stenarter, närmare bestämt i gulaktig eller gulvit s.k. lyckåsmärgel och gulaktig och gråvit kalktuff (Sundnér 1989: 188, 199; jfr Skansjö 1992: 20ff). Väster om kyrkan påträffades resterna av en högmedeltida byggnad. Lämningarna bestod främst i form av ett nedsänkt rum i en storlek av omkring 5 x 5 meter med på samma sätt som kyrkan murverk i kvaderhuggen sten. I rummets fall har gulvit sandsten anförts vara byggnadsmaterial (Callmer 1992: 432ff). Huruvida byggnadsmaterialen egentligen skiljer sig åt – jämförelsevis stor likhet kan råda mellan bergarterna – kan inte klarläggas här, men vad vi kan ta fasta på är att graden av hantverksskicklighet med åtföljande sofistikerade byggnadsmaterial i båda fallen tveklöst spelat stor roll (Sundnér 1989: 199f; Callmer 1992: 440; NE, ”märgelsten”, ”kalktuff”). Johan Callmer har menat att byggnaderna med all sannolikhet rests vid samma tillfälle, i ett gemensamt sammanhang där platsens betydelse understrukits (Callmer 1992: 440). Ett likvärdigt scenario kan skönjas även i Färlöv. Ett arkitektoniskt sammanhang mellan stenhus och kyrka är för handen. Möjlighet att byggnaderna uppförts i samma skede, eller i en åtminstone relativt tät sekvens, råder. Gynnsamma förhållanden i samband med undersökningarna av stenhuset har gett goda dateringsgrunder för detsamma. Baserat på fynd av keramik, mynt och flera samstämmiga ^{14}C-prover förefaller huset ha byggts kring 1200. Utgår vi från den stilmässiga dateringen av kyrkan tycks ett tidsmässigt samband

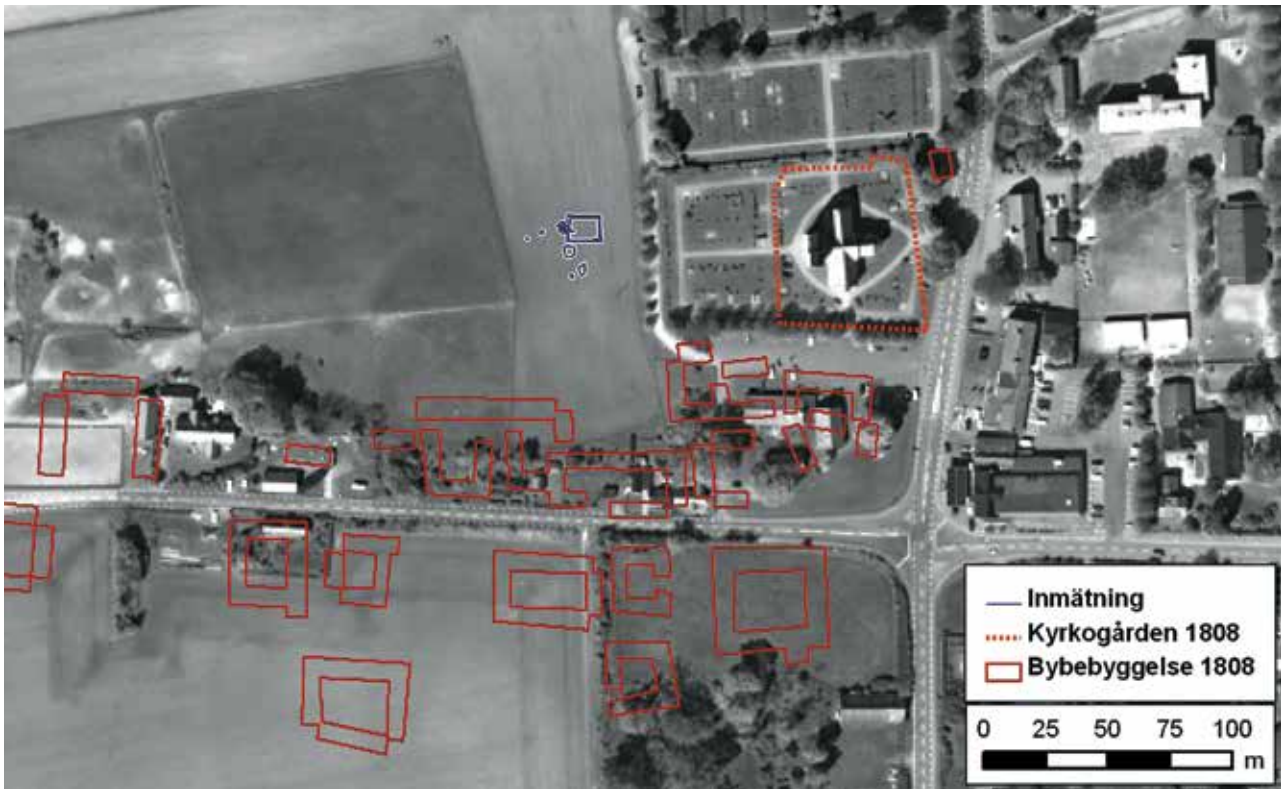

Figur 4. Objekt ur enskifteskarta visande delar av den tidigare byn samt inmätning av stenbyggnaden lagt på en modern flygbild. Bearbetning Henrik Svensson 2011.

uppenbara sig – frågan är under vidare utredning i projektet, med utvidgade analyser kring saken.

Byggherren är naturligtvis inkognito. Att det rört sig om någon i paritet med Holger Nielsen torde stå utom alla tvivel. Vänder vi blicken västerut, till de själländska kyrkorna med tvillingtorn, kan vissa av dessa, såsom Tveje Merløse och Fjenneslev, påvisas ha stark anknytning till Hvideslägten, 1100- och 1200-talens dominerande danska aristokratiska krets (DD 1: 3 nr 253; Schultz 1935: 127f; Danmarks Kirker IV, 1990: 2953). Kända motsvarigheter bland aristokratins medlemmar i 1100-talets och det tidiga 1200-talets Skåne är få, och i alla händelser lyser dylika med sin frånvaro vad gäller Färlöv. Jag väntar spänt på upptäckten av en okänd packe dokument från dessa tider.

Referenser

Anderson, W. 1926. *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*. N. M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria. Tilläggshäfte III. Lund.

Bergman, C. 2015. Färlöv. Byggnadssten i kyrkan och husruinen. Opublicerat. Kristianstad.

Brunius, C. G. 1850. *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.

Callmer, J. 1992. A contribution to the prehistory and early history of the south Scandinavian manor. The Bjäresjö investigations. In: Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (eds.) *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4° No 19. Stockholm. Pp. 411–457.

Danmarks Kirker IV: 4. (Utg.) Nationalmuseet. København 1990. http://danmarkskirker.natmus.dk/holbaek/tveje-merloese-kirke/

Diplomatarium Danicum 1ff. (Utg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff. (förkortas DD).

Græbe, H. 1971. *Kyrkorna i Vä. Gärds härad, Skåne. Band III:1*. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium 139. Stockholm.

Jakobsen, H. 1993. *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm.

Kockum, J. 2009. *En medeltida källare i Färlöv. Arkeologisk förundersökning, 2009*. Rapport 2009: 53. Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne. Kristianstad.

Nationalencyklopedin (NE): kalktuff, http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kalktuff

Nationalencyklopedin (NE): märgelsten, http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/märgelsten

Rydbeck, M. 1936. *Skånes stenmästare före 1200*. Lund.

Schultz, C. G. 1935. Bidrag til de danske Tvillingtaarnes Udviklingshistorie. I: *Fra Københavns Amt* 1935, 105–140.

Sjöstrand, N. 1996. *Faerle. Färlövs sockens historia*. Färlöv.

Skansjö, S. 1992. Från vikingatida stormansgård till renässansslott – Bjersjöholm under äldre historisk tid. I: Johansson, S., Skansjö, S., Beyer, F., Jensen, N. E., Engqvist, H. H. & Rosengren, E., *Bjersjöholm. Gods och slott.* Skånsk senmedeltid och renässans 13. Lund. S. 14–75.

Skansjö, S., Ohlsson, A., Wallin, J., & Svensson, H. 2012: Färlöv och Färlövsholm: medeltida huvudgårdsmiljöer i Helgeådalen, inledande observationer. I: *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2012: 1, 13–21.

Sundnér, B. 1989. Medeltida byggnadsteknik. En kronologisk studie av Ystadsområdets kyrkor. I: Hans Andersson & Mats Anglert (red.), *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund. S. 183–210.

Svensson, H. 2011. Historiskt kartmaterial över Färlövs by. Opublicerat manus. Kristianstad.

”Waterworld” – materialitet mellan det förflutna och framtiden

Bodil Petersson

‘Waterworld’ – materiality between past and future worlds

In the future-oriented action film Waterworld (1995) the world has been flooded for centuries because of melted ice caps due to environmental destruction. This film gives an opportunity to explore the materiality of both past and future worlds as the filmmakers create the world anew in an explicitly material sense, with several connotations of our present that has been transformed into a distant past. On what aspects of a material past do they construct this future world? The text explores aspects of materiality in a fictive future setting. The conclusion is that there is a close connection between past and future materiality, and that we think of different objects and matter that surround us as inherently good or evil. Film as medium is well suited for the purpose of highlighting material aspects of life.

Klimathotet och framtiden

I en finurlig övergång från Universal Studios jordklot när filmen inleds, ser vi Jorden som den ser ut från rymden idag. Plötsligt smälter isarna i polarområdena och jordens landområden försvinner sakta under den stigande havsytan. Snart är det bara vatten kvar som helt täcker jordens yta. För en betraktare från vår tid är det ett skrämmande men inte okänt scenario som utspelas. I filmens värld presenteras ofta föreställningar om framtiden som bär på delar av vår självbild och uppfattning av världen idag. Vi får ta del av tänkbara resultat av vår livsföring i en framtida värld.

Vi ska nu förflytta oss drygt 20 år tillbaka i tiden. Året är 1995 och ett hot mot klimatet i form av en global temperaturstegring är en iakttagen och debatterad realitet. Sedan 1988 är FN-organet IPCC, *Intergovernmental Panel on Climate Change*, verksamt, och 1992 presenterar de en första rapport om klimatförändringarnas inverkan på den globala temperaturen, och den får en uppföljare 1995 (IPCC hemsida). Smältande polarisar debatteras intensivt, och debatten om konsekvenserna av mänsklig påverkan på hela vår världs miljö gör intryck och avtryck också i filmens värld. Skådespelaren och regissören Kevin Costner presenterar 1995 filmen *Waterworld*, vid denna tidpunkt den dyraste filmproduktionen någonsin i Hollywoods historia. Filmens själva utgångspunkt är klimatförändring genom global uppvärmning och hur den kan tänkas påverka våra liv när höjda havsnivåer är ett faktum.

Filmens handling

Filmen handlar om hur några kvarvarande människor på jorden gör sitt bästa för att överleva i en översvämmad värld efter en framtida syndaflod, där havsnivåerna, till följd av klimatförändringens temperaturstegring har höjts till smått otroliga nivåer och inget land finns i sikte. Endast i myten finns föreställningar bevarade om hur det en gång var att leva på land. I myten kallas detta område för *Dryland*.

Människorna som har överlevt översvämningen kämpar tappert på i en värld fylld av vatten och ondska. Kevin Costner har själv huvudrollen i filmen och gestaltar karaktären *Mariner* (sjömannen, figur 1). I sin dagliga tillvaro lever han som ensamseglare på en avancerad flotte av trimaran-modell. Då och då besöker han flytande handelsstationer, i filmen kallade atoller, där det är möjligt att byta till sig värdefulla varor. Tillsammans med en kvinna och en flicka som har en karta tatuerad på sin rygg, söker de efter *Dryland*.

Mariner har kommit på ett sätt att med hjälp av en primitiv dykarklocka komma ner under vattnet. Han har där upptäckt spåren av den översvämmade värld som fanns för omkring 600 år sedan och som alla ovanför vattenytan redan tycks ha glömt i sin dagliga kamp för livet och brödfödan. Under ytan finns, bland mycket annat, rester av städer med höghus och en ubåt. Den försvunna civilisationen uppenbarar sig som ett sjunket Atlantis. Vid sina besök i denna undervattensvärld från svunna tider har Mariner

Figur 1. Kevin Costner, filmens regissör, i rollen som Mariner, sjömannen. © Everett Collection/IBL Bildbyrå.

samlat på sig en hel del saker. En del av tingen använder han att handla med. Andra blir i filmen nycklar till förståelse av den svunna världen och de blir även till rent sinnliga upplevelser av det förgångna. Vilka dessa ting och upplevelser är återkommer jag till.

En Hollywoodfilm är ingen sådan om den inte också rymmer kampen mellan ont och gott. Filmens ondskefulla karaktärer kallas *smokers* och de är småskaliga men ändå miljöförstörare som hänger sig åt att bedriva slaveri och att konsumera ett restlager olja. Likt pirater far de omkring på havet med sina vattenskotrar och plundrar och härjar. På oklar grund har de även god tillgång till både tobak och sprit som de konsumerar i stor mängd. Filmens grundhistoria byggs därmed upp kring en konflikt mellan de onda *smokers* och de vanliga människor som strävar på i en grym och hård, vattenfylld värld.

Framtidens förflutna

I andra arbeten har jag intresserat mig för hur vi föreställer oss det förflutna och på vilka sätt vi väljer att rekonstruera detta förflutna för att levandegöra och begripliggöra det i vår egen tid (Petersson 2003; 2009a; 2009b; 2015; Petersson & Narmo 2011). Som en direkt följd av det intresset har jag inspirerats att fullfölja tankegångarna genom att röra mig framåt i tiden och även studera våra föreställningar om hur det kan bli en gång i framtiden. Intressant från arkeologisk synvinkel blir då att denna fiktiva framtid även har ett förflutet att blicka åter på, och det betyder att vi utifrån vår fantasi skapar föreställningar om framtidens förflutna. I denna skapelse kommer vår självförståelse som människor till uttryck, och på så sätt går en obruten linje mellan vår tolkning av det förflutna, våra liv idag och vår föreställning om framtiden. Denna sekvens fogar samman vår självbild med hänsyn tagen till då, nu och sedan. I denna bild är materialiteten av intresse, hur vi som människor förhåller oss till och påverkas av tingen omkring oss som vi själva skapat och som sedan i sin tur skapar oss (jfr Miller 2005; Hodder 2012). Med filmen som medium finns goda möjligheter att visa hur vi skapar det materiella och hur det sedan återverkar på oss i generation efter generation, och hur materien fortsätter att betyda något också i en diffus framtid. Som arkeolog med vana att studera ting ur det förflutna är det därmed lätt att känna igen sig och förstå även filmiska framställningar av den materiella världen och dess inverkan på oss som människor.

Film mellan historia och framtid

Historiker har analyserat filmers framställningar av historiska skeden och skeenden, och ett givet fokus i vår tid är frågor som rör identitet och historia, dvs. hur människor har förhållit sig till olika fenomen av historiskt slag i filmers historieberättande för att sedan använda dessa som bekräftande i vår egen tids identitetsbyggande (t.ex. Jönsson 2004; Zander 2006). En historiker som har fokuserat på just Hollywoodfilmers historiesyn och identitetsskapande idag är Ulf Zander. I inledningen till sin bok *Clio på bio* konstaterar han att historiska filmer lyckas bäst i sitt berättande om filmen knyter an till ”ideologiska preferenser och rådande vetenskapsideal” i tiden (Zander 2006: 17). Att förhålla sig till filmens identitetsskapande roll är kanske det mest uppenbara perspektivet när man som historiker vill studera hur vi ser på oss själva och vår omvärld då och nu. Men för den här texten har jag valt en lite annan utgångspunkt, nämligen den materiella världens närvaro, aktivitet och konnotationer för betraktaren, i teoretiska sammanhang numera ofta kallat ”materialitet”. Som arkeolog ligger mitt sätt att betrakta tingens innebörder nära till hands. Jag har även valt att utgå från framtiden istället för historien, men som vi ska se har detta mindre betydelse, då genomgången trots allt visar sig landa i ett studium av det förflutna.

Helt oberoende av *Waterworld* och dess kvaliteter som berättande epos, är filmen intressant utifrån hur framtidens reliker från det förflutna hela tiden dyker upp och ges betydelsebärande roller i filmens berättande. Även om filmens tema i grunden är dystert och mörkt, som i så många filmer om mänsklighetens framtid, finns i framtidsvisioner som denna även en gnista av hopp. Såväl detta hopp som det mörker det förflutna står för finns tydligt uttryckt i den materiella värld som *Waterworld* skänker betraktaren en inblick i.

Ting för alla sinnen

En film är uppenbart gjord för synsinnet, då det mesta som upplevs från vita duken är avsett för ögat, men även hörseln är en självklar del av upplevelsen. Även andra sinnen involveras genom att det som visas fram för ögat och skapas för örat berör också lukt, känsel och smak. Genom vår föreställningsförmåga kan vi därmed involvera alla sinnen i filmupplevelsen. Detta har *Waterworlds* skapare tagit fasta på och gjort tydligt i filmens framställning av den materiella världens egenskaper. Här följer några exempel på vad jag menar med det förflutnas materiella närvaro i filmens framtidsvärld. Det visar sig genom filmen att ett antal objekt har valts ut som får bära berättelser om det förgångna.

I en tidig scen i filmen leker huvudpersonen solkatter med några barn med hjälp av en backspegel från en bil. Med tanke på att jorden varit översvämmad under hundratals år, måste spegeln vara en udda relik för de levande på vattenplaneten, kanske rentav något okänt. En spegel som denna ger oss som betraktare tid till eftertanke, genom att vi får chans att relatera till ett ting vi känner så väl men

Figur 2. Dennis Hopper i rollen som skurken Deacon. © Everett Collection/IBL Bildbyrå.

som vi ändå inser inte har någon mening i denna framtida situation. Det går naturligtvis också att läsa in en djupare mening i användandet av just en backspegel, då mycket av det filmen kretsar kring är just konsekvenser av mänskliga handlingar i det förgångna. Att då ta en titt i backspegeln kan avslöja en hel del om den egna tiden.

Huvudpersonen Mariner, en sorts handelsman, kommer till en ”atoll”, i det här fallet en konstgjord ö, för att sälja ”dirt”, jord på burk som han har kommit över på något oförklarligt vis, kanske från ett av sina undervattensbesök där han kan tänkas ha plockat upp sediment från havets botten. Uppenbart är jorden en bristvara i denna vattenvärld, så alla är beredda att betala mycket pengar för den. Jord, som för oss här och nu är ständigt närvarande om än både förorenad och utsugen på näring eller rentav konstgödslad, är på vattenplaneten en eftertraktad sällsynthet.

I en tidig scen i filmen har Mariner varit på havets botten och bland mycket annat hämtat upp ett par skidpjäxor från 1990-talet. Han drar dem på fötterna och har dem på sig vid sitt besök på en handelsstation. Pjäxorna imponerar på handelsstationens invånare. Precis som i fallet med backspegeln får betraktaren sig en tankeställare, då detta med att åka skidor på gnistrande vit snö i kyla är något som har blivit alldeles omöjligt och även bortglömt i den nya situation jorden har försatts i.

I en burk på sin flotte förvarar Mariner några skrynkliga blad av tidskriften *National Geographic*. Såväl tidskriftens textinnehåll och de enastående naturbilderna föreställande jord och träd, som själva doften av papperet när burklocket öppnas, är en relik för Mariner och andra som kommer i närheten av denna artefakt. *National Geographic* publicerade en kommentar i ett nummer i december 1995 om att tidskriften förekom i filmen. Kanske var det även fråga om en avancerad form av produktplacering? *National Geographics* fokus på foton av människor, djur och natur och även på vår jord och dess fortlevnad, gör att tidskriften är väl vald att medverka som materiellt uttryck i just den här filmen. *National Geographic* framhåller vikten av att bevara och rädda den globala miljön med alla de växter, djur och människor som bebor vår planet (*National Geographic* hemsida).

Barnet i filmen, flickan som bär namnet Enola och har den tatuerade kartan på sin rygg, hittar kritor hos Mariner, som hon kan använda för att rita berättelser med. På så sätt blir dessa kritor bärare av ett budskap om den svunna civilisationen. Med dem tecknar flickan motiv från tidiga barndomsminnen, då hon, ska det visa sig mot slutet av filmen, levde på land. Kritorna ger Enola möjlighet att presentera en visuell berättelse om *Dryland*. Själva namnet Enola anses komma från en indianstam i Amerika, och av vissa poängteras att namnet läst bakifrån blir ”alone”, dvs. ”ensam” (*Behind the Name* hemsida). Båda dessa namntolkningar passar väl in på flickans roll i filmen. Hon är såväl ensam som antydningsvis från en annan grupp människor än de hon befinner sig hos.

Den mest anslående, största och mest humoristiska ”artefakten” i hela filmen är den rostiga oljetankern med namnet *Exxon Valdez*, som för många minner om en omfattande oljekatastrof som inträffat i verkligheten, närmare bestämt 1989 utanför Alaskas kust. I filmens värld har oljetankern kommit till heders igen som skurken Deacons skepp där han hämtar resterna av oljan till sin stab av *smokers*. Oljetankern ros som ett gigantiskt galärskepp med hjälp av slavar.

En skalmodell av fartyget, gjord för filmen, stod fram till nyligen på Mojave Air & Space Port i närheten av Los Angeles i Californien, USA. Vissa scener till filmen spelades in på denna plats, men rekvisitan i form av skalmodellen av *Exxon Valdez* flyttades sommaren 2014 till en privatperson (Rymdbloggen Parabolic Arc hemsida).

Oljan är väl egentligen den mest onda artefakten av dem alla, ett fossilt bränsle som en gång bidrog till översvämningen som gestaltas i filmen, och som nu i de ondas händer blir drivmedel för plundringar och terror. Här följer materialitetens konnotationer ett känt mönster, där papper med tryckt information genomgående står för godhet och kunskap, medan i det här fallet en kletig massa, oljan, används av de onda och dessutom är en substans som vi idag generellt anser har bidragit till att förstöra världens klimat. Även om mänskligheten ännu använder olja, står den nu och även i den föreställda framtiden för något ont och förstörande.

I *Waterworld* har vår egen tids laster och beroenden i form av rökning och alkohol blivit till de ondas attribut. Ledargestalten Deacon och alla andra Smokers röker (men var odlar de sin tobak?), och de dricker sprit också (dock oklart var de har den ifrån). Allt sammantaget är det verkligen ”mörk materia” som hanteras av de onda i filmen (figur 2).

Mellan järnskrot och fiskskinn

I likhet med många andra filmiska drömbilder om framtida liv, så finns faktiskt inte högteknologin med. I den totala förödelsen har allt omvandlats till en grundläggande mekanisk teknologi utan datorer och mobiler, mikrochip och nanoteknologi. Visserligen är det några år mellan 1995 och idag, men den högteknologiska utvecklingen hade definitivt hunnit ta fart redan då och även speglas i olika filmiska framtidsvisioner. I framtidens *Waterworld* är det istället rejält tung och traditionell järnskrotsteknologi som gäller, om det inte är sömnadskonst på hög nivå med fiskskinn som material, vilket antyds av åtminstone Mariners klädsel. Som arkeolog är det i sådana detaljer lätt att känna igen drömmen om den lågteknologiska livsstilen där allt kan tas tillvara, en dröm som ofta finns bland arkeologer och arkeologiintresserade, och som gör att utövandet av tekniskt kunnande från svunna tider har hög status i vissa sammanhang (Petersson & Narmo 2011: 27ff.). Dock har nog framtidens människor i *Waterworld* mest av nöden tvingats leva lågtekniskt, men de är också mycket uppfinningsrika, vilket märks genom exempelvis Mariners trimaran och de konstgjort uppbyggda så kallade atollerna.

God och ond materialitet

Precis på samma sätt som Kevin Costner och Dennis Hopper gestaltar filmens goda respektive onda sida av mänskligheten, blir det uppenbart att det finns god och ond materialitet. På den goda sidan hamnar papperet och tidskriften, kritorna (som används på underlag som t.ex. papper) och jorden som går att odla. På den onda sidan befinner sig oljan, spriten och tobaken. Den här parallelliteten mellan agerande människor och agerande materialitet är tankeväckande. Betraktar vi själva världens materia som ond och god när vi bedömer den? Eller är det mänsklig handling som laddar den med ondska eller godhet? Filmen ger inget entydigt svar på just den frågan.

Anpassning efter omständigheterna

Trots att den förflutna tiden mellan nutiden och det framtidsscenario som tecknas i filmen *Waterworld* bara är omkring sex hundra år, är det tydligt att evolutionen har börjat påverka en del människors fysik, vilket är förvånande med tanke på hur långsam verklig evolution är. Hjälten Mariner har exempelvis hunnit utveckla både gälar och simhud mellan tårna. Det har inte skett i samma takt hos de människor som lever på atollerna, de har inte behövt anpassa sig till vattnet på samma sätt. Just för att Mariner har påverkats av evolutionen, blir han också en särling och en utstött. Det är sannolikt för att undgå att simhuden upptäcks som han har de klumpiga skidpjäxorna på fötterna när han beger sig till en handelsstation. Pjäxorna döljer effektivt evolutionens inverkan på hans kropp för människorna där. Men vad han har gjort är just att anpassa sig till de rådande omständigheterna, medan de andra har strävat emot och inte velat ge upp tanken om livet på land. I filmens slut, efter upptäckten av *Dryland*, ger sig Mariner av till havs igen, då han börjar lida av ”land sickness”, en parallell till sjösjuka. Rent fysiskt behöver han komma i närkontakt med havet igen för att må bra. I detta evolutionsperspektiv ligger också något av hoppet i den översvämmade filmvärlden, att människor har en förmåga att anpassa sig till nya omständigheter.

Det finns också religiösa aspekter av livet i *Waterworld*. Vår egen tid (då filmen gjordes var det 1995) har efter 600 år redan blivit mytologisk. Uppenbarligen har all dokumentation om tiden för 600 år sedan förstörts. En handling i filmen som relaterar till någon form av trosuppfattning grundad på ett miljötänkande är hur döda kroppar

”återvinns” på atollerna. Efter döden sänks kropparna ner i en gyttjig sörja som bubblar och jäser. Under filmen visas inte vad denna sörja används till, men förmodligen går den till någon form av odling, näring eller energi av annat slag. Förutom döda kroppar som sänks ner, kan man även bli dömd att sänkas ner i sörjan levande (”sentenced to be recycled in the customary fashion”) ifall man har gjort något kriminellt. Detta straff är på väg att drabba Mariner, som dock lyckas fly från sitt öde i sista sekunden.

Tillbaka till Eden

I filmen finns en uppenbar relation mellan det förflutnas och framtidens materialitet. Vår tids materiella kultur har omvandlats till reliker som förbryllar framtidens människor då de relaterar till en svunnen värld om vilken föga tycks vara känt. Genom filmen får vi möjlighet att titta på och gissa vad fragmenten är, var de kommer ifrån, och vi får även se hur de används på nya sätt av framtidens människor. Det är tydligt att det materiella generellt tillåts ta plats i filmer om framtiden, då vi i nuet föreställer oss att framtiden kommer att vara annorlunda, så även det materiella som omger människor. Att leka med sådana tankar har alltid lett till intressanta resultat i filmer om framtid, om det så har gällt kläder, elektronik, heminredning, byggnader eller rymdskepp. I *Waterworld* tilläggs ytterligare en faktor, nämligen människans miljöpåverkan, ett exempel på att var tid har sina aktuella frågor som sedan speglas i föreställningar om det förflutna eller framtiden.

Filmens analogi till Syndafloden är uppenbar. I Gamla Testamentets Första Moseboks kapitel 7 beskrivs syndafloden så här: ”Allt högre steg vattnet över jorden, tills det täckte även de högsta bergen under himlen. Vattnet steg mer än sju meter över bergen. Hela myllret av varelser på jorden gick under: fåglar, boskap och vilda djur, allt liv som jorden vimlade av, och alla människor”. Kvar efter denna översvämning blev bara Noak och hans ark bestående av utvalda exemplar som av Gud fått leva vidare i en renad värld.

Även om vattnet som har översvämmat planeten är en katastrof, så har det också spolat bort det som åtminstone filmskaparen har tyckt vara vår samtids elände, och världen har gjorts redo att börja om på nytt. Mot slutet av filmen går det illa för de onda *smokers*, som går till botten med sitt vrak till oljetanker, medan hjältarna, de goda, hittar fram till Dryland som är sällsamt likt föreställningarna om Edens lustgård. Landet tycks rent och gott och oförstört, med ett rikt växt- och djurliv, och de goda människorna kan där börja sina liv på nytt, precis som Noak fick göra.

Genom att analysera våra föreställningar om framtiden, i det här fallet genom filmens värld, kan vi även få insikt om oss själva och vår syn på det förflutna, här avsiktligt betraktad genom iscensättningen av det materiella. Filmer som *Waterworld* knyter samman det förflutna med framtiden genom materialiteten, där objektens förskjutna roller och mening kan analyseras och ge pusselbitar till vår självbild. Det gäller objekt som backspegeln till en bil, skidpjäxor och ett nummer av National Geographic. Även oljetankern *Exxon Valdez* och den sjunkna staden som helhet tillhör pusselbitarna. Genom att i tillägg beteckna själva materien som god eller ond, blir det tydligt hur vi uppfattar världen och kommunicerar genom den via det materiella: jord, papper och kritor är gott, medan olja, sprit och cigaretter är ont. Det kan tyckas vara en förenkling, men sättet att tänka och sortera tillvaron enligt denna princip visar också hur vi tillskriver tingen egenskaper. Små som stora ting bidrar till berättelsen om våra liv då, nu och sedan.

Tack

Tack till Hainska stiftelsen som gjort det möjligt för mig att utforska relationen mellan film, arkeologi och materialitet. Tack också till Jes Wienberg för konstruktiva synpunkter på manus.

Referenser

Hodder, I. 2012. *Entangled. An Archaeology of the Relationships between Humans and Things*. Malden, Massachusetts.

Jönsson, M. 2004. *Film och historia. Historisk Hollywoodfilm 1960–2000*. Lund.

Miller, D. (ed.) 2005. *Materiality*. Durham/London.

Petersson, B. 2003. *Föreställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion*. Lund.

– 2009a. Den hälsovådliga resan i tiden. I: Petersson, B., Jennbert, K. & Holtorf, C. (red.) *Arkeologi och samhälle*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No. 58. Lund. S. 97–111.

– 2009b. Runristare idag. Om vikingatida identitet. I: Edquist, S., Hermanson, L. & Johansson, S. (red.) *Tankar om ursprung. Forntiden och medeltiden i nordisk historieanvändning*. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 13. Stockholm. S. 341–365.

– 2015. From Replica to Relic – Gokstad Goes Abroad. In: Larsson, L., Ekengren, F., Helgesson, B. & Söderberg, B. (red.) *Small Things Wide Horizons – Studies in Honour of Birgitta Hårdh*. Oxford. S. 275–280.

Petersson, B. & Narmo, L. E. 2011. A Journey in Time. I: Petersson, B. & Narmo, L. E. (eds.) *Experimental Archaeology – Between Enlightenment and Experience*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No. 62. Lund. S. 27–48.

Zander. U. 2006. *Clio på bio. Om amerikansk film, historia och identitet*. Lund.

INTERNET

Behind the Name http://www.behindthename.com 18 september 2015.

IMDB – International Movie Database http://www.imdb.com 26 december 2014.

IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change http://www.ipcc.ch 28 december 2014.

Mojave Air & Space Port http://mojaveairport.com 6 januari 2015.

National Geographic http://ngm.com 6 januari 2015.

Rymdbloggen Parabolic Arc http://www.parabolicarc.com/2014/06/18/oil-supertanker-finally-set-sail-mojave/ 17 september 2015.

Sade Olof Larsson mig något lappri, at Danskarne infallit i Småland

Claes Pettersson

'Olof Larsson told me some fiddle-faddle about the Danes having made inroads into Småland'

Since 2010 the Getaryggen 1567 project has been investigating a forgotten battlefield from the mid 16th century in the Swedish province of Småland. Here a Danish invasion force consisting of professional soldiers, landsknechts and cavalry, was met by regular Swedish troops and local militia. The fight was fierce but short; despite a favourable position the defenders were not able to repel the attack. The militia was decidedly inferior to the battle-hardened mercenaries they had to face. These men were sacrificed in order to slow down the Danish advance, thereby making the evacuation of the strategic town of Jönköping possible.

This article describes the results achieved by the Getaryggen 1567 project during its first four years, when the battlefield was located, surveyed and partially excavated. A background to the conflict is given, followed by a reconstruction of the action. Here the archaeological evidence is used together with details provided by an excellent written source, the War Diary of the Danish commander Daniel Rantzau himself. The metal finds with numerous projectiles, parts of broken weapons, horse gear and personal belongings are described. In this way a vivid picture emerges, giving us means to evaluate the equipment used and actual strength of the opposing foes. This was a period of transition, with the armies of the Early Modern Period showing an increasing level of professionalism. In combat with levied peasants, still fighting in a medieval fashion, this meant victory.

Om rykten och blixtanfall

Den 31 oktober år 1567 skrev Erik XIV i sin dagbok "Sade Olof Larsson mig något lappri, at Danskarna infallit i Småland" (Fant 1789). Nyheten hade färdats långsamt för invasionsarmén befann sig redan strax utanför Jönköping. Man hade korsat gränsen den 23 oktober och genomfört en blixtmarsch längs Nissans dalgång. Samma dag som Erik gjorde sin anteckning stod ett slag vid Getaryggen, en plats som blivit en fotnot i berättelsen om det Nordiska Sjuårskriget. Det var ingen spektakulär batalj; idag skulle den ha betecknats som en fördröjande strid. Syftet var att bromsa den danska uppmarschen; att vinna tid så att det strategiskt viktiga Jönköping kunde evakueras. Därefter brändes köpstaden och den nyanlagda fästningen av de retirerande svenska styrkorna (Björkman 1917: 301f). Fienden skulle inte tillåtas erövra en bas för ett fortsatt vinterfälttåg.

Detta var anledningen till att några hundra uppbådade bönder och soldater stupade i skogarna i Angerdshestra socken, just där Nissastigen idag möter riksväg 40 mellan Jönköping och Borås. De offrades i en strid de inte kunde vinna; ställda mot stridsvana och välutrustade landsknektar i tjänst hos Fredrik II av Danmark. En otidsenlig styrka mötte den tidigmoderna epokens alltmer effektiva och professionaliserade stridskrafter. Utgången var given på förhand.

Detta bortglömda slag är utgångspunkt för forskningsprojektet *Getaryggen 1567* som bedrivits sedan 2010 av Miliseum i Skillingaryd och Jönköpings läns museum med ekonomiskt stöd från SMHA (*Sveriges Militärhistoriska Arv*). Vi har arbetat småskaligt, men haft förmånen att undersöka ett till stora delar intakt slagfält. Dessutom finns en trovärdig ögonvittnesskildring i den danske befälhavaren Daniel Rantzaus egen fältdagbok, en redogörelse avsedd för kung Fredrik II. Dagbokens plattyska text finns noggrant återgiven i *Historiske Kildeskrifter* (Rördam 1884) samt i en något mindre tillförlitlig svensk översättning (Lindqvist 1986). Till detta kommer den svenske befälhavaren Peder Kristensson Sjöblads egen beskrivning av händelserna i brev till Erik XIV (Björkman 1917: 301) och arkivhandlingar som jordeböckerna från 1563 och 1568. Så källäget är gott med tanke på hur långt från vår egen tid händelserna ligger. Avsikten med denna artikel är att redogöra för händelserna under några ödesdigra dagar på senhösten 1567

och att betrakta de konsekvenser den danska invasionen fick för ett hårt drabbat gränsområde.

Slaget – ett bondeoffer

Nordiska Sjuårskriget, 1563 till 1570, har beskrivits som det första moderna kriget i Skandinavien. Konflikten var förödande; en långdragen styrkemätning där stora danska och svenska stridskrafter möttes både till lands och till sjöss. Det officiella krigsmålet för Danmark och dess tyska allierade var att återställa Kalmarunionen, men mer betydelsefull var kampen om kontroll över Östersjöns handelsvägar. Danmarks traditionella styrkeposition utmanades av ett Sverige som under Vasadynastin börjat visa allt större utrikespolitiska ambitioner. Kriget böljade fram och åter med danska segrar som erövringen av Älvsborg 1563 och slaget vid Axtorna 1565 uppvägda av svenska sjömilitära framgångar i Östersjön (Tidander 1892; Sundberg 1998).

Men sjuårskriget var "modernt" även i andra avseenden. Det utmärktes av sin brutalitet och utkämpades med sällan skådad bitterhet. Massakrer på civilbefolkning inträffade i flera städer som det danska Ronneby 1564, följt av svenska Lödöse året efter. Detta är de väldokumenterade grymheterna; de lidanden som befolkningen på landsbygden genomgick är avsevärt sämre kända. Jordeböcker vittnar om tillståndet i gränsbygderna under och strax efter krigsåren, något som Lars-Olof Larsson och Eva Österberg har uppmärksammat i sin forskning (Österberg 1971; Larsson 1987).

År 1567 hade konflikten förvandlats till ett utmattningskrig. Man befann sig i ett jämviktsläge; krigströttheten spred sig och krigskassorna i båda länderna hotade att tömmas. Om så skedde skulle Kronan inte kunna betala sina legosoldater, varpå krigsmakten riskerade att kollapsa. Något måste ske. Den danska lösningen blev ett angrepp riktat rakt mot det svenska hjärtlandet, via Småland och Östergötland. Nu skulle fienden besegras eller försvagad tvingas till förhandlingsbordet. Planen innebar ett vågspel, men man var från dansk sida medveten om hur Erik XIV:s sjukdom och mentala instabilitet tidvis förlamade den svenska krigsledningen (Lindqvist 1986: 9). Till befälhavare för offensiven utsågs den erfarne fältöversten Daniel Rantzau.

Fälttåget i oktober 1567 följde vägen längs Nissans dalgång upp från kusten in i det svenska Småland. Gränsen korsades den 23 oktober och trots svår terräng, täta skogar och senhöstens regn lyckades Rantzau nå Jönköping på tio dagar. Det är en imponerande bedrift, eftersom armén bestod av kavalleri om 2000 ryttare, 4000 man infanteri och en trossavdelning med hela 900 rustvagnar (Lindqvist 1986: 11). I styrkan ingick många utländska legosoldater, huvudsakligen tyska och skotska landsknektar. De var utrustade med moderna vapen, hade kompetenta ledare och var stridsvana efter fyra år av intensiv krigsföring. Styrkan förde också med sig ett mindre antal kanoner längs de svårframkomliga vägarna. Med vagnståget följde ett stort antal civila som hantverkare, förare, marketentare, soldatfamiljer och andra.

Under de första dagarnas marsch undvek de underlägsna försvararna att söka öppen strid. Man följde framryckningen på avstånd, fällde träd över vägarna och förstörde broar. Det fanns emellertid ett förberett djupledsförsvar längs Nissastigen och Rantzau nämner flera gånger att man funnit obemannade skansar och blockhus (Lindqvist 1986: 12). Antagligen har anfallet kommit så överraskande att svenskarna inte hunnit förbereda något effektivt motstånd (figur 1).

Men vid Getaryggen, 12 km sydväst om Jönköping, fanns ett blockhus och fältbefästningar som tidigare under året uppförts eller förstärkts på Erik XIV: s initiativ. Arbetet leddes av slottsbyggmästaren Arendt de Roy (Munthe 1902: 26). Här fanns nu omkring 1800 man förlagda, såväl reguljära soldater som ett lokalt samlat bondeuppbåd. Platsen var väl vald och högt belägen, vilket gav försvararna ett övertag. Mot dem ställdes den danska förtruppen under befäl av Christoffer von Dohna; landsknektar, kavalleri samt en avdelning beridna friskyttar från Göinge; totalt omkring 1500 man. Man var i stort sett jämstarka, men de danska trupperna var erfarna, bättre utrustade och skickligt ledda (Engkvist *et al.* 2012: 15ff).

Efter inledande skärmytslingar kunde von Dohna släppa iväg sina tyska landsknektar och de skånska friskyttarna i flankerande rörelser medan infanteriet pressade på uppför landsvägen mot de centrala försvarsställningarna. Efter en kort men intensiv strid föll det svenska blockhuset samtidigt som friskyttarna trängde in i fältlägret lite längre österut. Katastrofen var ett faktum och det organiserade motståndet bröt samman (Engkvist *et al.* 2012: 19ff).

Därefter följde vad som bäst kan beskrivas som en slakt. De kvarvarande svenska soldaterna och bönderna flydde ut i kringliggande skog och myrmarker, förföljda av danskt kavalleri och friskyttar (Lindqvist 1986: 15). Sedan vidtog plundringen av de fallna och av det svenska fältlägret.

Den danska förtruppen skall bara ha förlorat 19 man i striden. Antalet stupade bland försvararna är inte känt, men utifrån Rantzaus beskrivning förefaller minst ett par hundra vara en möjlig uppskattning (Lindqvist 1986: 15). De flesta kom från trakten, män som av omständigheterna tvingats försvara sina gårdar och byar. Bondesoldaterna blev en fotnot i berättelsen om en utdragen internationell konflikt. Men striden var främst ett taktiskt drag från de svenska befälhavarna och målet hade uppnåtts. För genom att fördröja Rantzaus armé under ett antal timmar kunde försvararna förstöra broarna ute på Dumme mosse (Lindqvist 1986: 15f). Det fanns tid att evakuera och bränna Jönköping. På så sätt berövades de danska trupperna en viktig bas för sitt fortsatta vinterfälttåg.

Den brända jordens taktik bör i teorin ha framstått som den bästa lösningen mot en numerärt övermäktig motstån-

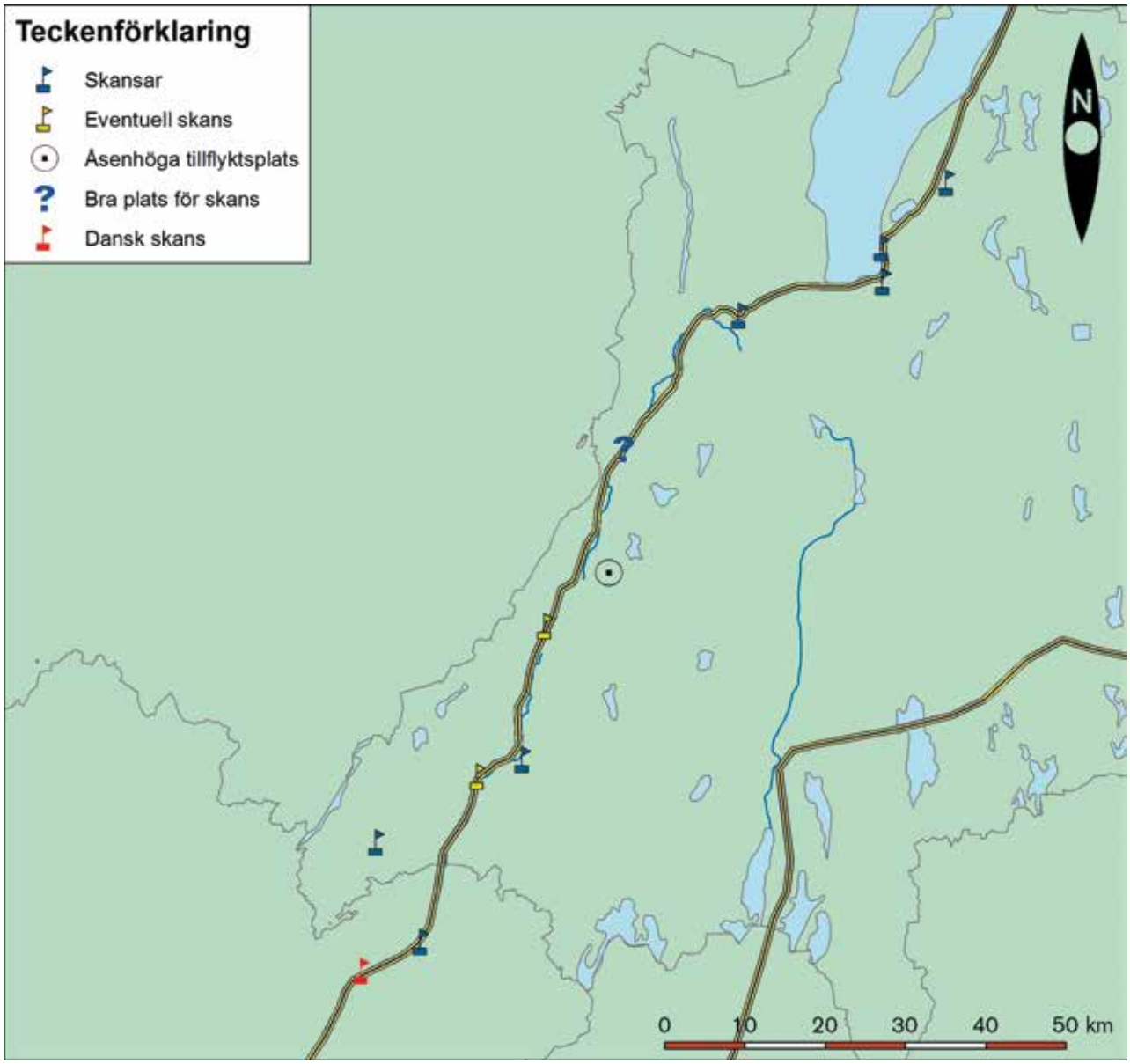

Figur 1. Den danska arméns uppmarsch genom Småland på senhösten 1567. Kända skansar och blockhus markerade. Karta upprättad av Gabriel Norburg 2014.

dare. Men istället för att retirera till danskt område valde Rantzau att följa den ursprungliga planen. Armén fortsatte in i det rika Östergötland som dittills inte drabbats av krigshandlingar. Där stannade man i en månads tid och härjade efter bästa förmåga fram till dess att sjukdomar och brist på förstärkningar framtvingade ett mödosamt återtåg genom östra Småland. Bortsett från ödeläggelse av fientligt territorium hade inga avgörande resultat uppnåtts. Kriget kom att fortsätta i ytterligare två år.

En anonym skogsbacke i Småland – undersökningar 2010–13

Med tiden föll händelserna i oktober 1567 i glömska. Ett nytt krig fyrtiofem år senare ledde ånyo till härjningar i gränstrakterna (Björkman 1917: 444ff) och traditionerna kom att blandas samman. Men när lantmätaren Jonas Allvin beskrev platsen år 1857 kopplade man de skelettfynd som tidigare gjorts vid grusgrävningar till striden mot danskarna. Då utpekades även en rest sten som ett minnesmärke över de fallna (Allvin 1857: 27). Senare tiders hembygdsforskare tog fasta på uppgifterna, även om slagfältets exakta läge angavs med ett visst mått av osäkerhet (Bergenblad 1967).

Terrängen har omskapats under 1900-talet. Den framträdande åsen Getaryggen som gett området dess namn, användes som grustäkt för nya riksväg 40 på 1960-talet. Dessförinnan hade torpet Hovmejan lagts ner; byggnaderna rivits och den bästa odlingsjorden banats av för att säljas (Evert Eliasson – muntlig uppgift 2013). Ett tidigare förhållandevis öppet odlings- och beteslandskap med lång hävd förvandlades till planterad barrskog. Och landsvägen

Figur 2. Den omstridda landsvägen idag. En oansenlig skogsväg. Foto: Claes Pettersson, Jönköpings läns museum 2011.

Figur 3. Metalldetektering på platsen för en framskjuten svensk ställning. Normalt är skogen inte så här öppen och lättarbetad vid Getaryggen. Foto: Claes Pettersson, Jönköpings läns museum 2011.

uppför Bergslidernа blev en anonym skogsbilväg som få har anledning att utnyttja (figur 2).

Så var läget när *Projekt Getaryggen 1567* inleddes år 2010 med kart- och litteraturstudier följda av rekognosceringar i terrängen mellan Västra Järа by och Dumme mosse. Ganska snart stod det klart att det egentligen bara fanns ett ställe som lämpade sig till försvar mot en västerifrån kommande fiende. Vid Bergslidernа nådde den gamla landsvägen en brant stigning på drygt 20 meter efter att dessförinnan ha passerat över kavelbroar genom ett våtmarksområde. En försvarare som förskansat sig längs höjdsträckningens krön hade haft ett avsevärt övertag även mot en numerärt överlägsen styrka som den danska armén 1567. Anfallaren kom väl synlig och kunde bara rycka fram med några få soldater i bredd längs den smala vägbanken. Att sedan under beskjutning samla sina styrkor och avancera uppför

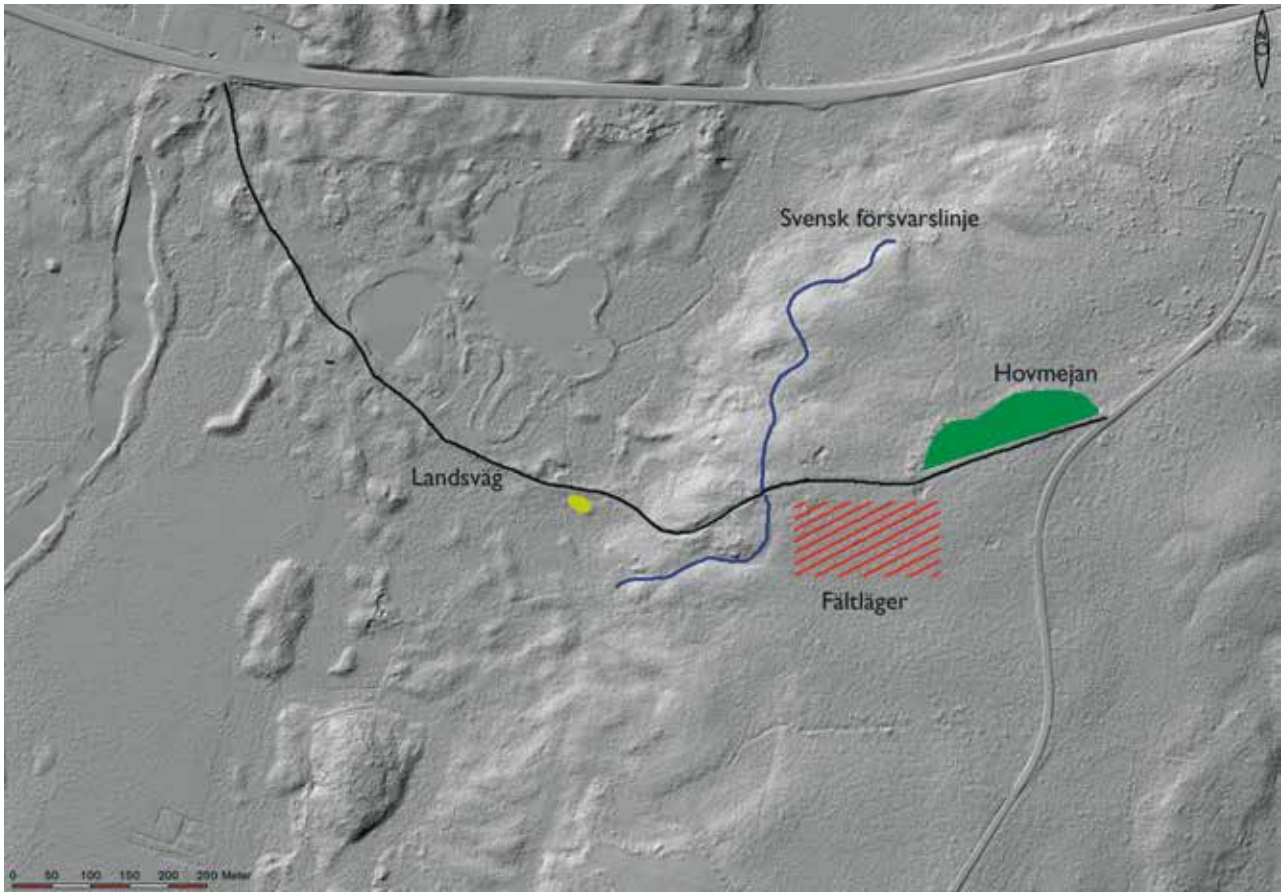

Figur 4. LIDAR-karta över terrängen vid Getaryggen. Den branta stigningen Bergslidernа framträder tydligt. Landsvägen, den svenska försvarslinjen, fältlägret och den försvunna gården Hovmejan har markerats. Bearbetning: Claes Pettersson, Jönköpings läns museum 2013.

stigningen bör ha varit lika svårt som tidskrävande. I detta sammanhang kan man fundera över det anmärkningsvärt låga antal knektar i dansk sold som anges ha stupat under träffningen vid Bergsliderna. ”Der unsern seindt nicht über 19 geblieben, unter welchen ein schottischer Edelman todlich geschossen.” (Rördam 1884: 17). Är denna siffra korrekt eller har Daniel Rantzau förskönat de fakta han skulle presentera för kung Fredrik II efter avslutat fälttåg?

Bergsliderna framstod som det bästa alternativet och här påbörjades undersökningarna i oktober 2010, nästan på dagen 443 år efter slaget. Trots den för metalldetektering ogynnsamma terrängen med dess täta vegetation lät inte fynden vänta på sig (figur 3). Armborstpilspetsar, pistolkulor och blad till ryttarhammare är inget som ligger i en ordinär småländsk skogsbacke. Slagfältet var lokaliserat och resultaten kunde i god ordning rapporteras in till länsstyrelsen (Engkvist *et al.* 2010). Det fortsatta fältarbetet i maj följande år inriktades på den svenska försvarslinjen. Fler skäktor påträffades, liksom ett fragmentariskt kortsvärd och hästutrustning som betsel och sporrar. I en framskjuten svensk postering hittades ett daterande mynt, ½ öre präglat för Erik XIV år 1563 (Engkvist *et al.* 2011: 38ff). Med den avgränsning som kunde göras i terrängen utifrån topografi och fyndspridning blev det nu möjligt att registrera slagfältet som en fast fornlämning (RAÄ Angerdshestra 175).

Det mest spännande resultatet 2012 var att platsen för det svenska fältlägret kunde bestämmas med ledning av fyndmaterialets fördelning över det plana området mellan blockhuset och Hovmejan (Engkvist *et al.* 2012: 10f). Man hade slagit upp sina tält och ställt sina vagnar på odlad mark nära landsvägen, något hundratal meter öster om försvarslinjen (figur 4). Och utrymme krävdes, eftersom mellan 1500 och 2000 man vistades här med hästar och utrustning under dagarna före slaget. Mot söder fanns en våtmark vars sanka slåtterängar skulle skydda mot anfall från den riktningen. En ödesdiger missbedömning.

Fyndmaterialet från fältlägret kontrasterar mot spridningsbilden längs försvarslinjen (figur 5). Det sistnämnda var en ordnad strid förd på avstånd; det förstnämnda visar sammanbrottets förvirrade kamp man mot man. Delar från sönderslagna vapen blandade med skäktor, spjutspetsar, kulor, hästutrustning, redskap och personliga föremål uppträder här inom en begränsad yta (Engkvist *et al.* 2012: 14f). De arkeologiska resultaten stämmer väl med de lakoniska kommentarer Rantzau ger i sin fältdagbok. I några få meningar sammanfattar han hur blockhuset intas, hur det svenska motståndet kollapsar och övergår i vild flykt (Lindqvist 1986: 15).

Genom en noggrann kartering av områdets många odlingslämningar har det också blivit möjligt att få en bättre uppfattning om det landskap där slaget utspelades. Sammanlagt 190 röjningsrösen registrerades hösten 2013 tillsammans med mindre åkerytor och terrasskanter. Det handlar om spår efter en mindre gård, en föregångare till 1700-talstorpet Hovmejan (Engkvist *et al.* 2013: 16ff; Engman & Röjder 2013).

Figur 5. Metalldetektering av det svenska fältlägret år 2012. På handsken ligger ett sentida hängkors, två blykulor, ett fragment av skyddspansar samt en fotangel. Foto: Daniel Petterzon 2012.

Fyndmaterialet – landsknektars och bönders vapen

Det samlade fyndmaterial som kan knytas till händelserna i oktober 1567 uppgår till knappt hundra föremål. Givetvis har man efter slaget tillvaratagit vad som stått att finna vid pundringen av de stupade och lägerplatsen. Vad vi hittar idag var trasigt, värdelöst eller hade trampats ner, skjutits in i träd och försvunnit i vegetationen. Man kan emellertid göra en rad intressanta iakttagelser utifrån fynden, speciellt när det gäller mötet mellan bondeuppbåd och yrkessoldater (figur 6).

Låt oss börja med ammunitionen. Att blykulor besitter en stor mängd information har praktiska försök visat (Knarrström 2006: 83ff). Men trots att båda sidors reguljära styrkor var utrustade med skjutvapen vid Getaryggen är pistol- och gevärskulorna fåtaliga. Förklaringen bör handla om väderförhållanden sent i oktober. I regn och fukt kan varken luntlås eller hjullås ha varit tillförlitliga. Istället utkämpades striden med soldaternas blankvapen och traditionella bondevapen som armborst, långbåge, spjut och yxa.

Från landsknektarnas beväpning finns delar från två karaktäristiska kortsvärd av *Katzbalger*-typ (figur 7a) varav ett dateras till perioden 1520–1570 (Cederlöf 1965: 23; Martin Skoog i brev 24 mars 2014). Ett smalt yxblad bör härstamma från en ryttarhammare. En hane från ett luntlåsgevär (figur 7b) påträffades nära den plats där blockhuset stått; ett fynd som stämmer väl med Rantzaus beskrivning av hur de svenska knektarna lockades att avlossa en salva, sedan övermannades innan de hunnit ladda om (Lindqvist 1986: 15). Fyrstenen, en bit svavelkis, satt fortfarande fastskruvad då hanen hittades. Vapenlåset har således varit apterat när det brast. Även en mångkantig pipa till en ryttarpistol med kaliber 12 mm har hittats. Tillsammans med de fåtaliga blykulor av varierande kaliber som har detekterats fram, visar vapendelarna professionella soldaters beväpning (Miller & Embleton 1976).

Allmogeuppbådets vapen ger en annorlunda bild. Föråldrad och med inslag som tyder på improvisation representerar uppbådets beväpning ett äldre, snarast medeltida ideal. Det Nordiska Sjuårskriget kan betraktas som något av bondeuppbådens svanesång. Samtidigt vore det fel att frånkänna bondesoldater med god lokalkännedom deras stridsvärde. Vid irreguljär krigsföring i skogsterräng var man en formidabel motståndare. Om man däremot ställdes mot yrkessoldater i öppen mark blev uppbåden närmast chanslösa vid 1500-talets mitt.

Armborstet var under senmedeltid och 1500-tal ansett som bondevapnet framför andra. Till skillnad från samtida handeldvapen var det tyst, träffsäkert inom ca 90–100 meter och lämnade ingen rök som avslöjade skyttens position (Cederlöf 1965: 107f). Och skäktor, pilspetsar från armborst, utgör den mest talrika fyndgruppen på slagfältet. Längd och diameter varierar, men det handlar om tunga projektiler med stor genomslagskraft (figur 7c). Även dalpilar finns representerade (Cederlöf 1965: 116) liksom de typiska låskilar som fixerade armborstets båge vid stocken.

Vid sidan av armborsten har även långbågar utnyttjats, vilket enkla pilspetsar av s.k. bodkin-typ visar. Bland fynden förekommer även spjutspetsar. Till vapnen räknas också den spetshacka som ursprungligen tillhört en stenhuggares utrustning (Anders Wallander – muntlig upplysning 2012). Tung, välbalanserad och spetsig i båda ändarna har den utgjort ett bra närstridsvapen i tränade händer (figur 7d). Samtidigt visar fyndet hur uppbådets medlemmar beväpnat sig med vad som fanns att tillgå hemma på gården.

Talrika hästskor samt sporrar, stigbyglar och ett betsel härrör från det kavalleri som deltog i striden, samt från de trängenheter som fanns i det svenska fältlägret (figur 7e). Utifrån storleken på hästskorna bör merparten av de hästar som användes vid Getaryggen haft en mankhöjd på bara 130–140 cm (Pålenäs i Engkvist *et al.* 2013: 34). I detta sammanhang förtjänar även en annan föremålstyp att nämnas,

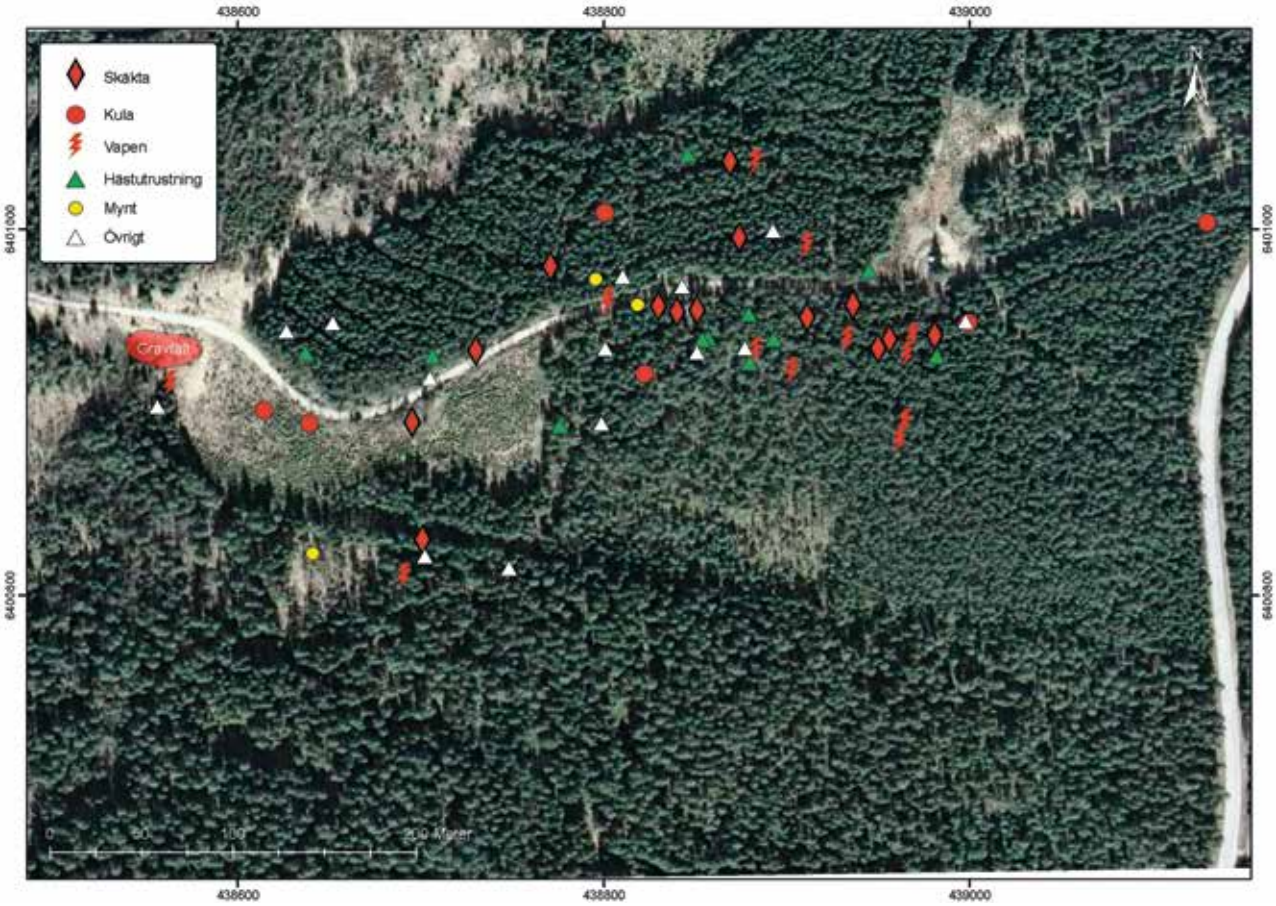

Figur 6. Fyndspridningskarta över säsongerna 2010 till och med 2013. Upprättad av Lars Winroth, Modern Arkeologi KB 2014.

Figur 7a. Knapp av järn till kortsvärd av katzbalgertyp, daterat till perioden 1520 till 1570. Foto: Göran Sandstedt, Jönköpings läns museum 2014.

Figur 7b. Hjullåshane till ett större vapen, sannolikt ett gevär. Notera biten av svavelkis som fortfarande sitter på plats. Foto: Göran Sandstedt, Jönköpings läns museum 2014.

Figur 7c. Skäkta. Välbevarad armborstpilspets. Foto: Göran Sandstedt, Jönköpings läns museum 2014.

Figur 7d. Spetshacka. Ett stenhuggeriverktyg som fått en sekundär användning som vapen. Foto: Sven Engkvist, Miliseum 2013.

Figur 7e. Asymmetrisk stigbygel, lämpad för ritt i svår terräng. Foto (före konservering): Göran Sandstedt, Jönköpings läns museum 2013.

Figur 7f. Fotangel. Ett lika enkelt som effektivt varningssystem kring det svenska fältlägret. Foto: Göran Sandstedt, Jönköpings läns museum 2014.

Figur 7g. Fällkniv med metallskaft. Tolkad som ett möjligt kirurgiskt redskap, utnyttjat av en fältskär på slagfältet. Foto: Göran Sandstedt, Jönköpings läns museum, 2014.

Figur 8. Odlingsmark tillhörande den övergivna byn Vallgårda. Ett av offren för Daniel Rantzaus anfall i oktober 1567. Foto: Claes Pettersson, Jönköpings läns museum 2012.

nämligen fotangeln (figur 7f). De har strötts ut på marken runt lägret som ett effektivt varningssystem mot inkräktare till häst eller till fots.

En 11 cm lång fällkniv med metallskaft förtjänar ett speciellt omnämnande (figur 7g). Kniven uppvisar klara likheter med kirurgiska knivar använda av bardskärer, eller med den militära beteckningen fältskärer (Bergqvist 2013; Bergqvist i Engkvist *et al.* 2013: 39f). En fältskär fanns närvarande på slagfältet och omtalas i Rantzaus dagbok (Lindqvist 1986: 15). Detta skulle kunna vara det första kirurgiska instrument som hittats vid arkeologiska undersökningar av ett slagfält här i landet!

Brända byar – vägen vidare

Här står projekt Getaryggen 1567 idag. Fyra säsongers fältarbete har resulterat i att slagfältet har lokaliserats, avgränsats, delvis undersökts och därtill fått skydd som en fast fornlämning. Resultaten har publicerats fortlöpande, både i rapportform och i mer populära sammanhang (Pettersson & Engkvist 2013a; 2013b). Och en fast utställning kring händelserna 1567 har byggts på Miliseum i Skillingaryd.

Nu kan det vara dags att lyfta blicken från den enskilda händelsen, från slaget vid Getaryggen. Det finns förvisso en rad frågor som fortfarande behöver besvaras genom undersökningar på bataljplatsen. Blockhuset återstår att gräva ut (Engkvist *et al*. 2013: 23ff) och problemet med de saknade soldatgravarna kvarstår (Pettersson i Engkvist *et al*. 2014: 25ff).

Men det är väsentligt att börja undersöka den bygd som den danska armén förödde. Byar som Vallgårda och Västra Jära lämnades som rykande ruiner där inte ens sockenkyrkorna skonats (figur 8). Här finns viktiga berättelser om ödeläggelse och återhämtning; historien om de bönder som oförskyllt hamnade i vägen för en storkonflikt. När fungerade livet normalt igen i dessa utsatta trakter? Idag, när Småland ses som själva sinnebilden för en fredlig tillvaro, kan det vara värt att minnas att det inte alltid har varit så. Att även detta lugna hörn bär på mörka berättelser.

Referenser

Allvin, J. 1857. *Beskrifning öfver Mo samt N:a och S:a Wedbo härader i Jönköpings län*. Jönköping.

Bergenblad, H. 1967. *Ur Daniel Rantzaus dagbok – ett 400-årsminne*. Huskvarna.

Bergqvist, J. 2013. *Läkare och läkande. Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund Studies in Historical Archaeology 16. Lund.

Björkman, R. 1917. *Jönköpings Historia* 1. Jönköping.

Cederlöf, O. 1965. *Vapnens historia*. Stockholm.

Engkvist, S., Pettersson, C., Wennerberg, R. 2010. *Getaryggen 1567. Delrapport för 2010*. Miliseum rapport 2010: 1. Vaggeryd.

– 2011. *Getaryggen 1567. Delrapport för 2011*. Miliseum rapport 2011: 1. Vaggeryd.

– 2012. *Getaryggen 1567. Delrapport för 2012*. Miliseum rapport 2012: 1. Vaggeryd.

– 2013. *Getaryggen 1567. Delrapport för 2013*. Miliseum rapport 2013: 1. Vaggeryd.

Engman, F. & Röjder, I. 2013. *Getaryggen. Kartering inom fastigheterna Svinhult 1: 2 och 1: 3, Angerdshestra socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2013: 49. Jönköping.

Fant, E. M. 1789. Öfversättning af K Eric XIV:s Latinska anteckningar för år 1567 (den 31 oktober 1567) I: *Handlingar til uplysning af Svenska historien*. Uppsala.

Knarrström, B. 2006. *Slagfältet: om bataljen vid Landskrona 1677 och fynden från den första arkeologiska undersökningen av ett svenskt slagfält*. Saltsjö-Duvnäs.

Larsson, L-O. 1987. Från den historiska tidens gryning till 1680-talet. I: Börjesson, K. & Rydén, J. (red.) *Jönköpings läns historia*. Småländska kulturbilder. Jönköping. S. 93–204.

Lindqvist, G. 1986. Daniel Rantzaus dagbok. *Östergötland 1986. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum*, 11–78.

Miller, D. & Embleton, G. A. 1976. *The Landsknechts*. Osprey Men at Arms series 58. London.

Munthe, L. 1902. *Fortifikationens historia* 1. Stockholm.

Pettersson, C. & Engkvist, S. 2013a. Ett bortglömt slagfält – Getaryggen. *Populär Arkeologi* 2013: 1, 14–16.

– 2013b. Misericorden från Lilla Älgås – ett osannolikt fynd. *Populär Arkeologi* 2013: 2, 24–25.

Rördam, H. 1884. *Historiske Kildeskrifter: Dagbog over Daniel Rantzows Vinterfelttog i Sverig*. Köpenhamn.

Sundberg, U. 1998. *Svenska krig 1521–1814*. Stockholm

Tidander, L. G. T. 1892. *Nordiska sjuårskrigets historia*. Stockholm.

Österberg, E. 1971. *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden under och efter det nordiska sjuårskriget*. Bibliotheca Historica Lundensis 26. Lund.

UPPGIFTSLÄMNARE

Evert Eliasson, markägare Svinhult 1:3, Jönköping.
Martin Skoog, Armémuseum, Stockholm.
Anders Wallander, f.d. bitr. länsantikvarie, Jönköping.

ARKIV

Jönköpings läns museums antikvarisk-topografiska arkiv. Jönköping.
Riksarkivet. Landskapshandlingar. Smålands handlingar 1563: 3, 1568: 10, 1568: 11.

Skabt af pigge og furer – aftryk af jernnagler

Morten Ravn

Made by barbs and furrows – imprints from iron nails

In Viking Age and high-medieval Nordic shipbuilding, iron spikes and rivets were essential. Spikes and rivets were used as fasteners joining the strakes of the hull and sometimes also other hull components. This paper conducts morphological analyses of spikes and rivets used for shipbuilding. Studies are conducted of imprints (seen as circular indentations and furrows) on strakes from ship-finds excavated when building the Museum Island and Harbour at the Viking Ship Museum in Roskilde in 1996–97, and it is proposed that these imprints, which stem from marks under the heads of spikes and nails, express a specific quality or perhaps origin of the craftspeople or workshops that produced the spikes and nails.

Vikingetidens og højmiddelalderens nordiske skibe blev ikke kun bygget af træ. Jern var en væsentlig del af skibenes skrog. Nagler, klinkplader og spigre af jern blev anvendt til at holde skibenes skrogdele sammen, og derudover blev ankre og ankerkædernes led, kroge og svirvler samt vant- og stagringe, beslag, skinner og diverse kroge fremstillet af jern (Thorvildsen 1957: 38f; Bill 1994; Crumlin-Pedersen 1997: 187f; Bischoff & Jensen 2001: 224f).

I det følgende vil den sene vikingetids og højmiddelalderens klinknagler, klinkplader og spigre blive analyseret. Jernprodukternes morfologiske træk belyses, og en særlig interessant detalje, nemlig de mønstre som aftrykkene fra naglehovedernes pigge og furer har frembragt på skibenes bordplanker, udforskes i detaljen.

De arkæologiske fund af nagler, spigre og klinkplader

Fra det 6. århundrede og frem til slutningen af det 11. århundrede blev klinknagler og spigre til skibsbygning stort set udelukkende fremstillet med runde stilke i Sydskandinavien, mens smedene længere mod syd, i det sydøstbaltiske område, i den sammen tidsperiode fortrinsvis fremstillede nagler og spigre med firkantede stilke (Bill 1994).

Til dette generelle billede skal det dog bemærkes, at spigre og nagler med både firkantede og runde stilktværsnit blev anvendt til bygning og reparation af flere sydskandinavisk byggede skibe i den sidste del af vikingetiden og højmiddelalderen. Således blev Gislingebåden bygget omkring 1130, skibene Hedeby 1 bygget sidst i det 11. århundrede, og Roskilde 3 bygget i sidste halvdel af det 11. århundrede samt flere fartøjer fra Fribrødre Å-lokaliteten med skibsbygningsrelaterede aktiviteter i sidste halvdel af det 11. århundrede bygget og repareret anvendende spigre og nagler med både runde og firkantede stilktværsnit (Gøthche 1995; Crumlin-Pedersen 1997: 224ff; Bill 2006b: 10; Klassen 2010: 197ff, 291f).

Afvigelserne fra den generelle tendens kan forklares ved at de omtalte skibsfund dels er bygget i områder, der kan tolkes som teknologiske og kulturelle kontaktzoner mellem de sydskandinaviske og sydbaltiske områder, dels at de er bygget på overgangen mellem den sene vikingetid og højmiddelalderen, der er kendetegnet ved gradvise skibsbygningsteknologiske forandringer. Forandringer der for alvor kommer til udtryk i fartøjsfund og skibsdele fra slutningen af det 12. århundrede og frem (Bill 1997: 144ff).

Hvad angår klinkpladernes morfologiske træk – kvadratisk, rhombisk eller rektangulær – er det kendetegnende at forskelligt udformede klinkplader er anvendt til det samme skibsbyggeri (Crumlin-Pedersen 1984: 35ff; 1997: 224ff; Crumlin-Pedersen & Olsen 2002: 57, 101ff, 199ff, 250ff; Bill 2006b: 10; Klassen 2010: 197ff). Dog er sporerne efter de anvendte klinkplader på skibsfundet Roskilde 3 beskrevet som udelukkende rektangulære (Bill 2006b: 10), og skibsfundet Skuldelev 5's klinkplader omtales alle som svagt rhombiske (Crumlin-Pedersen & Olsen 2002: 57, 250ff).

Det empiriske materiale er meget spinkelt at konkludere på, men måske skyldes de mange forskelligt morfologisk

udformede klinkplader, at de er fremstillet af mange forskellige smede eller værksteder. I de to tilfælde, hvor der er anvendt morfologisk set ensartede klinkplader, er det muligt, at klinkpladerne er fremstillet af den samme smed eller det samme værksted.

Fremstilling af nagler, spigre og klinkplader

Via eksperimentalarkæologiske smedningsforsøg kan det sandsynliggøres, at klinknagler og spigre blev fremstillet ved at udvælge brugsjern, sandsynligvis i stangform, og siden smede dette til den ønskede diameter på naglens eller spigrens stilk. Efterfølgende blev stilken hugget af med hammer og mejsel, hvorefter emnet blev placeret i et naglejern, og naglens eller spigrens hoved blev smedet. Det diskuteres fortsat, om nagler og spigre blev overfladebehandlet med tjære for at give dem et beskyttende overtræk mod rust (Bill 1994; Vadstrup 1997: 41ff; Frederiksen 2009).

Klinkpladerne blev sandsynligvis fremstillet ved først at udvælge et egnet stykke brugsjern i pladeform og efterfølgende smede dette til et fladjern med de ønskede dimensioner. Siden blev et lokkestempel anvendt til at lokke hullerne. Til slut blev hammer og mejsel anvendt til at slå klinkpladerne fri af fladjernet (Bill 1994; Vadstrup 1997: 41ff; Frederiksen 2009).

Metallurgiske analyser viser, at de til datidens skibsbygning anvendte klinknagler ofte blev fremstillet af jern med et højt indhold af fosfor (Buchwald 2005: 304ff). Det rejser spørgsmålet om denne type af jern, som i dag betegnes som fosforjern (indeholder 0,3 procent eller mere fosfor), har været foretrukket til skibsbygning i vikingetiden og højmiddelalderen? Teoretisk skulle fosforjern have

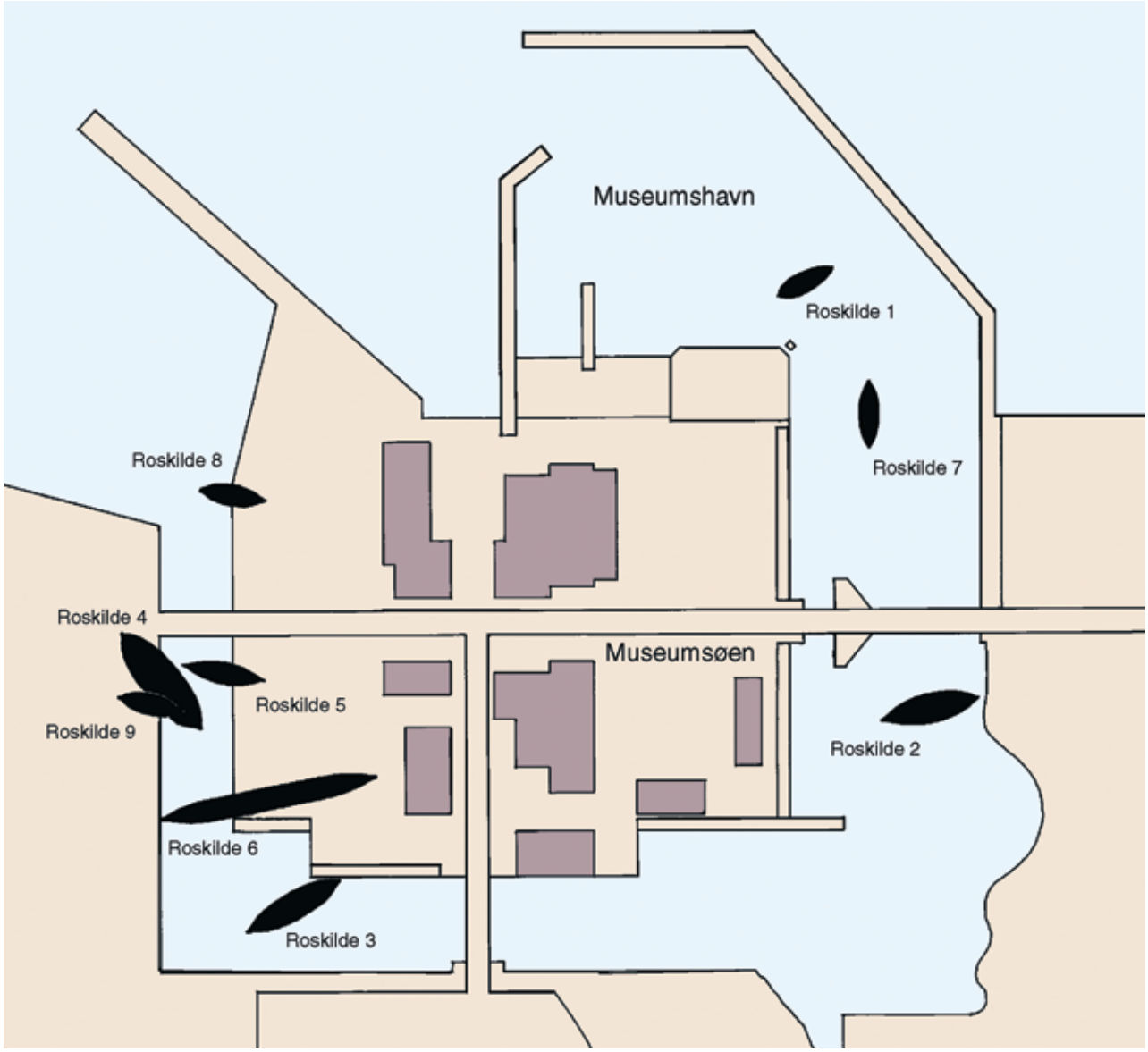

Figur 1. De ni Roskildeskibes fundsteder på Vikingeskibsmuseets Museumsø og Museumshavn. Tegning fra Crumlin-Pedersen 2010: 88, figur 3.30.

en betydelig grad af modstandsdygtighed over for rust, men det er samtidig klart, at fosforjernets sprøde karakter kan vanskeliggøre en anvendelse til klinknagler (Lyngstrøm 2008: 12). En eksperimentalarkæologisk afprøvning af hypotesen kunne være interessant.

Derfor har Vikingeskibsmuseet i Roskilde iværksat et projekt, der gennem eksperimentelle forsøg udforsker: dels udvinding af fosforjern fra dansk myremalm, dels smedning af klinknagler, spigre og klinkplader af fosforjern, og dels de langsigtede perspektiver i forbindelse med anvendelsen af de fremstillede nagler, spigre og klinkplader i et operationelt fartøj. Projektet er en del af et større forsknings- og formidlingsprojekt: *Gislingebåden 2015 – et open source projekt* (Sørensen 2015), der omhandler bygningen af en rekonstruktion af den 7 m lange og 1,5 m bredde Gislingebåd fra 1100-tallet (Gøthche 1995).

Pigge og furer

Analyseres vikingetidsskibenes bordplanker detaljeret ses bemærkelsesværdige og gådefulde aftryk efter 'pigge' eller 'furer', der har siddet på undersiden af naglernes hoveder. Sådanne er dokumenteret flere steder på bordplanker fra de skibsfund, der blev udgravet i forbindelse med etableringen af Vikingeskibsmuseets Museumsø og Museumshavn i 1996–1997 (figur 1).

Roskildeskibene, som fundkompleksets ni fartøjsfund og dele af flere fartøjer betegnes i dag, er et af de største samlede fartøjsfund i Nordeuropa. De ni fartøjer er bygget i 1000–1300-åreneog fremviser tydeligt den sene vikingetids og højmiddelalderens mange forskellige plankebyggede fartøjer. Eksempler på datidens allerstørste last- og mandskabsskibe er en del af fundkomplekset, men også mellemstore og små lastfartøjer er udgravet (Bill *et al.* 2000).

Sporerne efter pigge er dokumenteret på Roskilde 3, hvor mindst tre forskellige naglejern – et med fire pigge, et med fem pigge og et med syv pigge – har været anvendt til at fremstille naglerne til skibet (Bill 2006b: 10). Derudover kendes spor efter pigge på planker fra tre skibsfund. Roskilde 2, dateret til efter 1185, hvor et enkelt tilfælde er dokumenteret med otte pigge på en bordplanke (x134B) (Bill 2006a: 37) (figur 2). Roskilde 5, dateret til efter 1131–36, hvor mange spor efter klinknagler med 4–8 pigge er dokumenteret og Roskilde 9, dateret til efter 1171, hvor en reparationsliste fremviser spor efter en klinknagle med fire firkantede pigge under naglehovedet (Bill 2007a: 11; 2007c: 13). Endelig er sporerne efter én klinknagle med krydsfurer registreret på en reparationsplanke (x263) fra Roskilde 6, dateret til efter 1015–1025 (Bill 2007b: 40) (figur 3).

Figur 2. Et aftryk efter en klinknagle med otte pigge under hovedet på en reparationslap eller smal bordplanke fremstillet af nåletræ (NMU 1469 x134B) fra Roskilde 2-skibsfundet. Foto: Ivan Conrad Hansen, Vikingeskibsmuseet i Roskilde, 2001.

Figur 3. Et aftryk fra et klinknaglehoved med krydsfurer på undersiden på en reparationsplanke af spejlkløvet egetræ (NMU 1482 x263) fra Roskilde 6-skibsfundet. Foto: Ivan Conrad Hansen, Vikingeskibsmuseet i Roskilde, 2001.

Det er muligt, at langt flere klinknagler og spigre blev fremstillet med pigge og furer i vikingetid og middelalder. Dels kan den manglende dokumentation skyldes bevaringsmæssige forhold, dels er sporene efter pigge og furer yderst vanskelige at erkende. For nylig har jeg i samarbejde med arkæologerne Anton Englert og Waldemar Ossowski iagttaget lignende aftryk på bordplanker på *The Copper Wreck* fra Gdansk i Polen i forbindelse med konferencen

The Baltic Sea a Mediterranean of North Europe afholdt 4–7 juni 2014. Dette skibsfund dateres til første halvdel af 1400-tallet (Litwin 1980; Krapiec & Krapiec 2014: 145), og det er således sandsynligt, at produktionen og anvendelsen af de beskrevne nagletyper har foregået over et større geografisk område end først antaget og tillige gennem det meste af middelalderen.

Piggene og furerne fremkommer i forskellige mønstre, hvilket viser, at forskellige naglejern blev anvendt. Denne forskellighed i anvendte naglejern kan tolkes som et udtryk for forskellige håndværks- eller værkstedstraditioner. En smed eller et værksted har måske ønsket at vise, at bestemte nagler eller spigre blev fremstillet i kraft af deres arbejde. En anden tolkning er, at piggene og furerne under smedning blev anvendt til at få hovedet placeret hensigtsmæssigt på stilken (Frederiksen 2009: 10). Alternativt kan piggene eller furerne tolkes som et udtryk for en bestemt kvalitet af nagler og spigre?

I sammenhæng med det sidst nævnte skal en metallurgisk analyse af klinknagler fra vikingetids bådgrave i Vestfold i Norge bemærkes. Analyserne sandsynliggør, at bestemte jernkvaliteter blev anvendt forskellige steder i fartøjerne. Til at nitte bordgangenes planker sammen blev nagler fremstillet af rent jern fortrinsvis anvendt, mens spigrene, der blev anvendt til at sammenholde køl- og stævndelene, havde et højere indhold af fosfor (Christie *et al*. 1979; Christensen 1995: 124). Desværre er det uklart, om de jernmæssigt forskellige nagler og spigre også var fremstillet med morfologiske træk, der har muliggjort en umiddelbar visuel adskillelse – for eksempel med pigge eller furer.

Tak

Museumsinspektør Tríona Sørensen fra Vikingeskibsmuseet i Roskilde takkes for korrekturlæsning af det engelske resumé.

Referencer

Bill, J. 1994. Iron Nails in Iron Age and Medieval Ship-building. In: Westerdahl, C. (red.) *Crossroads in Ancient Shipbuilding. Proceedings of the Sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Roskilde 1991*. Oxbow Monograph 40. Oxford. Pp. 55–63.

– 1997. *Small Scale Seafaring in Danish Waters. AD 1000–1600*. Upubliceret PhD-afhandling. København.

– 2006a. *Beretning for udgravning af skibsvrag "Roskilde 2" fra ældre middelalder, udført af museumsinspektør Hanne Marie Myrhøj for Roskilde Museum og Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser i december 1996 og januar 1997*. NMU 1469, Roskilde Havn. Roskilde.

– 2006b. *Beretning for udgravning af skibsvrag "Roskilde 3" fra tidlig middelalder, udført af arkitekt, MA Morten Gøthche for Roskilde Museum og Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser 25.2–4.3 1997*. NMU 1479, Roskilde Havn. Roskilde.

– 2007a. *Beretning for udgravning af skibsvrag "Roskilde 5" fra tidlig middelalder, udført af arkitekt, MA Morten Gøthche for Roskilde Museum og Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser 5.3.–23.9.1997*. NMU 1481, Roskilde Havn. Roskilde.

– 2007b. *Beretning for udgravning af skibsvrag "Roskilde 6" fra sen vikingetid/tidlig middelalder, udført af arkitekt, MA Morten Gøthche for Roskilde Museum og Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser 12.3–24.9.1997*. NMU 1482, Roskilde Havn. Roskilde.

– 2007c. *Beretning for udgravning af skibsvrag "Roskilde 9" fra tidlig middelalder, udført af arkitekt, MA Morten Gøthche for Nationalmuseets Marinarkæologiske Undersøgelser 11.9.–19.9.1997*. NMU 1534 Roskilde Havn, Roskilde.

Bill, J., Gøthche, M. & Myrhøj, H. M. 2000. Roskildeskibene. I: Christensen, T. & Andersen, M. (red.) *Civitas Roscald – fra byens begyndelse*. Roskilde. S. 211–259.

Bischoff, V. & Jensen, K. 2001. Ladby II. The Ship. I: Sørensen, A. C. (ed.) *Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age*. Ships and Boats of the North, Vol. 3. Roskilde. Pp. 183–248.

Buchwald, V. 2005. *Iron and steel in ancient times*. Historisk-filosofiske Skrifter 29. København.

Christensen, A. E. 1995. Båtbygging, naturgitt desentralisering av et vigtig håndverk. I: Resi, H. G. (red.) *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e. Kr. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden Gjæstgiveri 7.–10. mai 1992*. Varia 30. Oslo. S. 123–130.

Christie, O. H., Alfsen, B. E. & Rosenqvist, A. M. 1979. Opprinnelsen til nagler og spiker fra vikingtidsbåter funnet I Sørnorge. I: Christie, O. H. J., Alfsen, B. E. & Rosenqvist, A. M. (red.) *Universitetets Oldsaksamling 150 år, jubileums-årbok*. Oslo. S. 173–180.

Crumlin-Pedersen, O. 1984. Fotevik. De marinarkæologiske undersøgelser 1981 og 1982. I: Bunte; C. (red.) *Pugna Forensis-? Arkeologiska undersökningar kring Foteviken, Skåne 1981–83*. Malmö. S. 7–68.

Crumlin-Pedersen, O. 1997. *Viking-Age Ships and Shipbuilding in Hedeby/Haithabu and Schleswig*. Ships & Boats of the North 2. Schleswig & Roskilde.

Crumlin-Pedersen, O. & Olsen, O. (red.) 2002. *The Skuldelev Ships I. Topography, History, Conservation and Display*. Ships and Boats of the North 4.1. Roskilde.

Frederiksen, Aa. 2009. *Nagler, værktøj og ankre. Arbejdsrapport, fra 2001, omhandlende planlægning, arbejdsgang og perspektiver i forbindelse med rekonstruktion af jerngenstande til Vikingeskibsmuseet i Roskilde*. Roskilde.

Gøthche, M. 1995. Båden fra Gislinge. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1995, 185–198.

Klassen, L. 2010. The finds and their interpretation. In: Skamby Madsen, J. & Klassen, L. *Fribrødre Å. A late 11th century ship-handling site on Falster*. Århus. Pp. 61–465.

Krapiec, M. & Krapiec, P. 2014. Dendrochronological analysis of the Copper ships's structural timbers and timber cargo. In: Ossowski, W. (ed.) *The Copper ship. A medieval shipwreck and its cargo*. Gdansk. S. 143–160.

Litwin, J. 1980. The Copper Wreck. The wreck of a medieval ship raised by the Central Maritime Museum in Gdansk, Poland. *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 1980: 9: 3, 217–225.

Lyngstrøm, H. S. 2008. *Dansk Jern. En kulturhistorisk analyse af fremstilling, fordeling og forbrug*. Nordiske Fortidsminder, Serie C, bind 5. København.

Sørensen, T. 2015. *Gislinge Projektet: En gammel båd og en ny idé*. Vikingeskibsmuseets hjemmeside den 14.07.2015: http://www.vikingeskibsmuseet.dk/baadevaerft/byggeprojekter/gislingebaaden/gislinge-blog/sidevisning/archive/2015/june/article/gislinge-projektet-en-gammel-baad-og-en-ny-ide/#.VaTQ2_ntmko.

Thorvildsen, K. 1957. *Ladby-Skibet*. Nordiske Fortidsminder VI: 1. København.

Vadstrup, S. 1997. Materialerne. I: Andersen, E., Crumlin-Pedersen, O., Vadstrup, S. & Vinner, M. (red.) *Roar Ege. Skuldelev 3 skibet som arkæologisk eksperiment*. Roskilde. S. 35–48.

En praktgavel på Torup

Anders Reisnert

The magnificent gable at Torup

During 2014 the masonry of parts of Torup castle, including two of the gables, were documented. The castle is situated about 20 kilometres east of the city Malmö. As a manor, the place has been occupied since the twelfth century, but after a rebellion in the 1530's, the location of the manor house changed and it was moved and built in its present place. The architecture of the sixteenth-century castle is typical of the period, with a mix of Renaissance and late Gothic style. This article deals only with the castle's main gable on the northern part of the façade. The main gable of Torup is an excellent example of Nordic Renaissance architecture. The castle and its stepped gables are constructed in brick and highly decorated with limestone from Gotland and quarrels from the Køge area on the Danish island of Zealand. Traces of paint have been found both on the brickwork and on the stone decorations.

Inledning

På hösten 2014 lades delar av taket på Torups herrgård, i Bara socken, om. Malmö Museer och undertecknad kunde, i denna etapp av arbetena, beredas möjlighet att undersöka och mäta två av byggnadens tre gavlar. Här nedan kommer undersökningsresultaten av den norra gaveln, den så kallade praktgaveln att presenteras.

I samband med den så kallade Grevefejden, ett inbördeskrig som skakade Danmark mellan 1534 till 1536, raserades den gamla herrgården Torup helt (Reisnert 2007: 18 f). Det gamla läget för sätesgården övergavs, troligen av både estetiska, sociala och fortifikatoriska orsaker. Nya befästningsideal som prioriterade artilleriets eldkraft och vattnets skydd framför monumental placering hade vunnit insteg i herrgårdsarkitekturen i Skåne. Det "nya Torup" kom att uppföras ca 400 meter sydväst om den gamla herrgårdsplatsen under åren 1537 (möjligen 1536, Malmö dagtingade i april månad detta år och staden bör ha utgjort upprorsmakarnas sista fäste östansunds) till 1542. Grevefejden var ett inbördeskrig som till stor del hade karaktären av ett krig mellan olika sociala skikt. Slutligen segrade Christian III:s trupper i allians med Sverige och det danska frälset över de upproriska styrkorna, som bestod av borgerskapet i städerna och bönderna, allierade med Lübeck. I och med Malmös kapitulation den 6 april 1536 var de upproriska styrkorna i Skåne neutraliserade.

Frälset skördade frukterna av segern och decennierna fram till 1670-talet brukar kallas adelsväldets tid i Danmark. Huvuddelen av frälsets herresäten hade satts i brand av kringströvande bondehopar under upproret. När nytt byggdes ville man förhindra att historien skulle upprepa sig och därför försågs slotten med vissa försvarsfunktioner. Att bygga fästningar i stil med Malmöhus hade adeln inte råd med, men detta undveks troligen också av politiska skäl. Sådana fästningar hade kunnat utmana kungamakten och antyda att man själv hade ambitioner på kungakronan (Reisnert 2000: 124f).

Bakgrunden till Torup

Ett av de första slotten som byggs på privat initiativ efter Grevefejden är just Torups slott i Bara socken. Byggherre, eller snarare byggdam, var nordens rikaste kvinna, Görvel Fadersdotter Sparre. Enligt dendrodateringar av takstolarna stod den första delen under tak 1538–39, medan övriga takstolar stod helt klara 1542 (Bartholin 1975: 12). Tidigare har slottet daterats till efter 1545, då fru Görvels make Truid Ulfstand avled. Denna datering bygger på en inskriptionsplatta inne på borggården som fortfarande kunde läsas 1729. Den lydde "Aar MX…(de två sista siffrorna i årtalet oläsligt) lagde Fru Gjörvell Faddersdatter med sin egen haand den förste steen till dende Gaards grundvold" (Richardt & Ljunggren 1854: 4). De två sista siffrorna i år-

Figur 1. Huvudfasad Torups borg. Foto: Anders Reisnert, 2012.

talet gick inte att läsa, men då Truids namn inte nämndes ansågs byggnaden, enligt tidigare forskare, först ha uppförts efter hans död 1545 (Kjellberg 1966: 344). Men så är alltså inte fallet.

Varför Truids namn inte nämns på stiftarplattan kan ha haft flera orsaker. Dels kan det ha funnits mer än en inskription, men plattan kan också ha varit ofullständigt bevarad. Något som förefaller rimligt då åtminstone delar av årtalet inte längre var läsbart i början av 1700-talet. Man kan heller inte utesluta att fru Görvel underlåtit att nämna herr Truids namn av personliga skäl (Reisnert 2007: 46f). Fru Görvel stod vid äktenskapets ingående med Truid Ulfstand, under kung Gustav Vasas förmyndarskap. Hon hade då varit änka i fyra månader efter sin förste make, Peder Nilsson Grip (Gillingstam 2003–06: 791). Det var den svenske monarken som tog initiativ till giftermålet mellan henne och herr Truid, som då var dansk diplomat. Görvels 16 år mot Truids 42 kan möjligtvis ha varit påfrestande för den äktenskapliga lyckan. Efter grevefejden uppehöll sig herr Truid i huvudsak på Varbergs fästning där han var länsherre. Godset i Skåne sköttes troligen av hans unga hustru och det blev i så fall hennes ansvar att återuppföra Torup efter kriget, något som stiftartavlans förlorade text antyder.

När fru Görvel planerade för ett nytt herrgårdsbygge hade hon personliga erfarenheter av fästningskrig. Hon hade i 14 månader, som den Lybske condottiären Marcus Meyers fånge, uthärdat en belägring av Varbergs slott (Coyete 1904: 15). När fru Görvel återvände till Skåne förstod hon att gamla Torups läge på en hög kulle inte längre motsvarade tidens krav på goda fortifikatoriska förutsättningar. Istället lät hon uppföra den nya herrgården som en sluten borg i en konstgjord sjö, utom räckvidd för tidens lättare artilleri. Truid Ulfstand dör 1545 eller 1546 och 1547 gifter Fru Görvel om sig med Lave Brahe till Krageholm.

Efter en uppslitande arvstvist när Görvels och Truids gemensamme son Nils avlidit i pesten 1548, tvingas hon lämna över Torup till Truid Ulfstands son från dennes första äktenskap, Lave Truidsen Ulfstand. Tvisten inleds med att Lave Ulfstand under vapenhot tvingar Lave Brahe, under själva begravningsakten i Lunds domkyrka, att öppna kistan med Nils kvarlevor. Lave Brahe anklagades av Lave Ulfstand för att ha låtit mörda Nils. Det visade sig dock att Nils bevisligen avlidit av pest. Spåren efter pestbölder under kroppens vänstra armhålla talade sitt tydliga språk (Coyete 1904: 24). En kunglig rättartingsdom fastslog Lave Truidsens krav på Torup 1551 (Reisnert 2012: 51).

Renässansborgen

Tillträdet till borgen arrangerades via en lång, smal brygga som utgick från en förborg, den så kallade Mellangården. Den del av bryggan som var närmast slottet gick att hissa upp som en vindbrygga. På Mellangården fanns ett stall i korsvirke för gårdens hästar, ett befästningstorn och möjligen bostäder för gårdsfolket. Framför Mellangården fanns en vallgrav med vindbrygga innan man kom ut till landsvägen. På vägens motsatta sida, på behörigt avstånd från karaktärsbyggnaden, reste sig Stallgården. Vi har här den typiska renässanslösningen där huvudgårdens olika sociala och ekonomiska funktioner helt separerats, och så är slottsområdet fortfarande planerat.

Planformen för borgen är en kvadratisk anläggning, med en liten borggård, vilken skyddas av diagonalt ställda kanontorn. Den övre våningen var inrättad som skytteloft med tätt ställda skjutöppningar, medan murfoten och vindbryggan kunde försvaras med flankeringseld från de två hörntornen.

Först har en hög sockelvåning i fältsten uppförts. Blocken är ibland kluvna, men inte tuktade. Fogarna är dekorerade med skolning, bestående av små svarta stenar. Rimligen borde grundgrävningen och uppförandet av den höga sockelvåningen ägt rum redan 1536, vilket i så fall utgjort den första byggnadsetappen. På sockelvåningen har sedan etapp två, tegelmurverket, börjat uppföras. Vintern 1538–39 stod den södra flygeln, tillika borgens ekonomibyggnad, under tak och bör därmed ha börjat uppföras 1537. Något år senare byggdes den östra flygeln, etapp tre, medan etapp fyra utgörs av den norra och västra flygeln, vilka färdigställdes 1542 (Bartholin 1975: 12). Etappindelningen reflekterar ett logiskt byggande, nedifrån och upp och inifrån och ut.

Ovan den höga stenfoten har murmassan uppförts i rödbränt tegel med rombiska dekorationsmurningar i svart tegel. Dekormurningen ger oss en god inblick i de olika byggnadsfaserna men vittnar också om själva byggnadsorganisationen. Borgen har fyra ytterfasader, förutom tornen, vars arkitektoniska gestaltning hierarkiskt ordnats enligt följade: först kommer norra fasaden, huvudfasaden, med borgens port, därefter följer den väl synliga västra fasaden följd av den enklare, men enhetligt utformade östra fasaden. Sist i den arkitektoniska hierarkin kommer den södra fasaden, bakom vilken borgens ekonomifunktioner döljer sig.

Figur 2. Renritning av Geometrisk karta över Torup 1694 i Torups krönika. Kartan är beskuren.

Murverket är huvudsakligen uppfört i ett vendiskt förband, men där mönstermurningen gett avvikelser från förbandsrytmen. Även munkförband och renässansförband tillhör borgens ursprungliga murningssätt. Dekorationsmurningar med svartbrännande koppstenar i rombiska rutor i varierande storlekar och begynnelsenivåer, bryter upp murverkets enhetlighet. Fönsteröppningarna har ofta, men inte alltid, dekorerats med svartbrännande koppar längs öppningarnas sidor. Fönstervalvens stickbågiga avslutningar är ofta murade i en växelverkan mellan stående röda tegel och vita kritstenar. Men även fönstervalv med endast röda tegel i både avlastningsbågar och sidomurningar förekommer, främst i bottenvåningen. Fasaderna avslutas uppåt med en konstfärdigt murad gesims i tegel, kritsten och ibland svartbrännande koppar, i vilken skyttegluggarna sparats ut. Ursprungliggen har gesimsen funnits på alla flyglarnas fasader både på insidan och åt gården, men har bitvis huggits ned och murats om i samband med arkitektoniska omgestaltningar eller lagningar av murverket.

Själva sättet att mura vittnar om den kvarvarande sengotiska arkitekturen, men planen och vissa detaljer visar att något nytt är på väg. Att kalla detta nya för renässans är kanske att tänja de konsthistoriska begreppen väl långt, men föraningar finns exempelvis i de klassicerande pelardekorationerna i det norra gavelröstets blinderingar. Ett ovanligt stort antal toaletter, stora ljusöppningar och den tydliga separeringen av försvars- och bostadsfunktioner vittnar också om ett nytt tänkande vad gäller bekvämlighet. Försvaret förlitade sig på artilleriets eldkraft, fördelade på diagonalt ställda kanontorn och skytteloft och därmed kunde övriga delar av borgen fritt disponeras för civila och representativa ändamål (Reisnert 2000: 125).

Praktgaveln

I denna framställning skall vi fokusera på en enda del av borgen, nämligen praktgaveln mot norr. Men först en kort beskrivning över praktgavelns arkitektoniska sammanhang. Den norra sidan, borgens huvudfasad var för den tiden rikt dekorerad utvändigt. Det är hit huvudingången och troligen borgens enda tillträde förlagts. Själva porten har omsorgsfullt dekorationsmurats med omväxlande kritsten och tegel i det rundbågade portvalvet. Senast 1632 om-

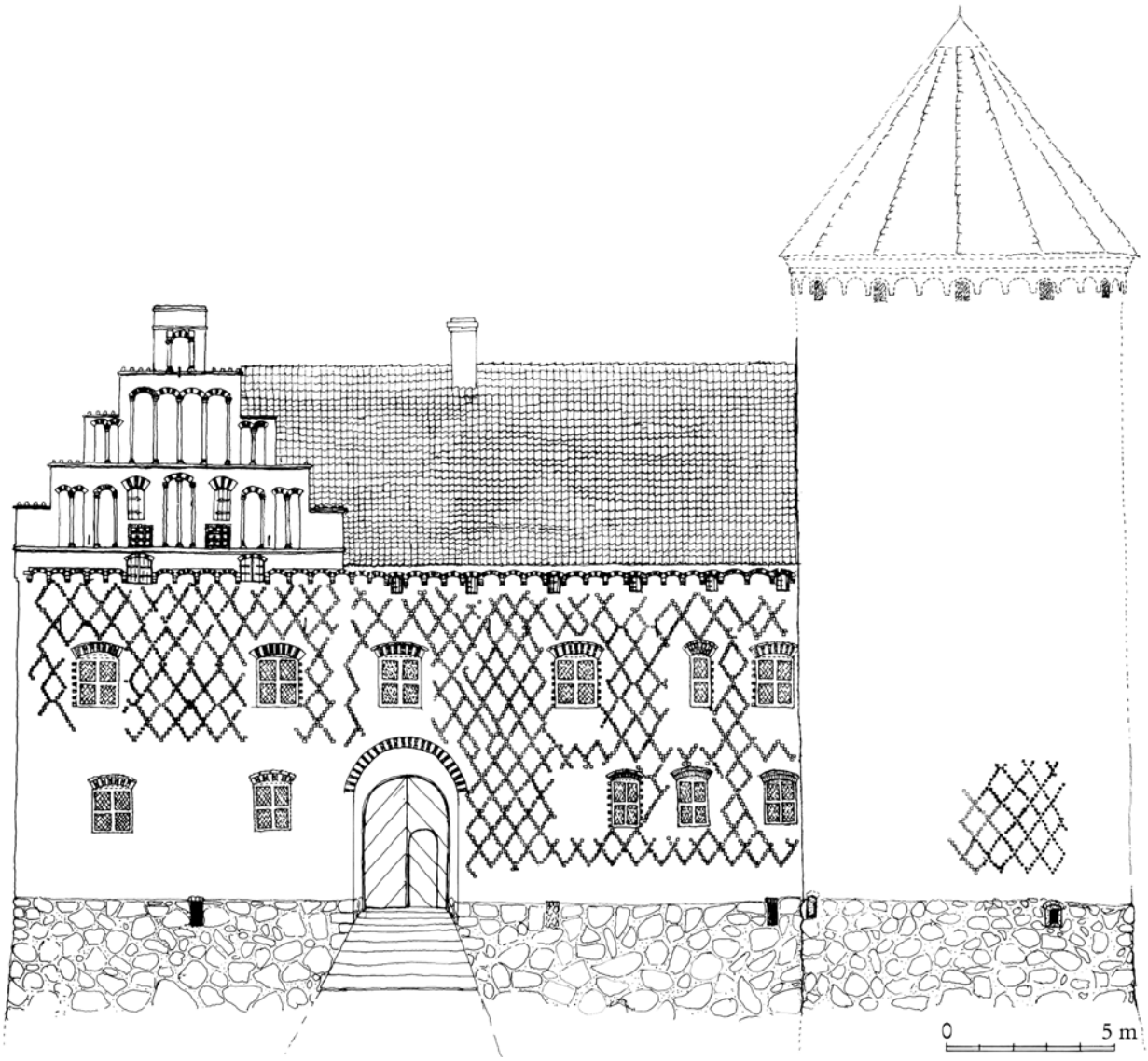

Figur 3. Rekonstruktion av Torups norra fasad sådan den tett sig vid färdigställandet 1542. Rekonstruktion och ritning Anders Reisnert.

gestaltades porten och försågs med en minnestavla i kalksten som Sigvard Grubbe lät sätta upp detta år (för tavlans text – Reisnert 2012: 53).

Ovanvåningens fönsteromfattningar är delvis satta med svarta tegel i kopparna medan de stickbågiga avlastningsbågarna har dekorerats med kritstenar som växlats med rött tegel. De senare kröns av ett liggande svart tegelskift, vilket ytterligare accentuerar öppningarna. Bottenvåningens fönsteröppningar har på borgen getts en enklare utformning och den norra fasaden utgör inget undantag. Under takfoten finns en konstfärdigt utformad gesims, dekorerad med kritsten. Gesimsen är ställvis skadad i samband med ommurningar och reparationer.

Fasaden avslutas i väster av ett högt, åttkantigt hörntorn. I huvudsak fick tornet sin nuvarande gestaltning genom Sigvard Grubbes försorg någon gång under 1600-talets första fjärdedel. Under Fru Görvels tid var tornet runt, men med samma murverkshöjd som dagens torn. Den bevarade delen av det runda tornets fasad är mönstermurad i ett rombiskt mönster helt lik den norra fasadens och vi förmodar att detta mönster ursprungligen täckt hela tornets fasad. Gissningsvis har tornet haft samma utformning på takfrisen som borgen i övrigt. Man kan också förmoda att detta torn, liksom väst- och nordflygeln ingått i borgens fjärde byggnadsetapp. I öster kröns borgens östra länga av en praktgavel, rik på dekorationselement.

Praktgaveln är väl murad i tegel och en och en halv tegelsten tjock och är ett förvånansvärt väl bibehållet stycke murverk. Materialen i murverket är rödbränt och svartbränt tegel, kritsten, revkalksten samt gotländsk kalksten. Endast kritstenen har skadats av tidens tand, men då bara i mycket utsatta lägen. Detta gäller främst tinnarnas krön, där väder och vind haft stor påverkan och där vittringsskador uppstått. Senast har dessa renoverats med ett cementhaltigt bruk och påmonterade tegel som dekoration. Huruvida de påmurade tegeldekorationerna upprepat en ursprunglig dekorativ lösning är i dagsläget svårt at avgöra. Äldre foton visar att de i alla fall fanns där i slutet av 1800-talet.

Den östra flygeln har, som ovan påpekats, ingått i borgbyggets tredje etapp, men själva praktgaveln har inte slutförts förrän i den fjärde och sista etappen. Den tredje etappen har stoppat strax ovan takfrisen, i höjd med den första dekorativa kritstenslisten. I murverket syns här ett antal bomhål som är två tegelskift höga (figur 4 markering C). Från denna nivå har man börjat bygga den byggnadsställning som användes när praktgaveln murades upp. Förlängningen av takfotsfrisen är här omsorgsfullt utformad och bärs av dekorativt utformade konsolstenar i kritsten, vilka bär en svart koppsten på vilken en triangulärt formad kritsten vilar. Den senare bär de fem stenarna i det stickbågiga valvet. Valvet är murat omväxlande med en svartbrännande koppsten och kritsten, så att en dekorativ färgverkan uppstår. Frisen bryts upp av två ej helt symmetriskt placerade murverksöppningar med påfallande enkel utformning. Dessa öppningar har ingått i skyttevåningen och då utgjort platsen för två, lite grövre kanoner. Öppningarna är försedda med öppningsbara träluckor och har förminskats genom att ett tegelskift murats på i öppningarnas nedre kant. Detta har skett i efterhand, men det är svårt att avgöra när förändringen ägt rum. En gissning är att detta gjorts under Sigvard Grubbes iordningställande av borgen under tidigt 1600-tal. Mellan de båda öppningarna finns ett kvadratiskt fält utlinjerat i grön färg. Det verkar som en platta, möjligen av brons, suttit här (markerat med B på figur 4). Själva murningsarbetet av praktgaveln har börjat utifrån, med de två nedersta av trappgavelns tinnar och har utgått från det nedersta, horisontellt löpande listverket.

Här har den första förändringen ägt rum. Från början hade man uppenbarligen tänkt sig en annan höjd och utformning av trappgaveln, då båda de nedersta tinnarna förhöjdes med tre respektive fyra tegelskift under den pågående murningen av gaveln. Mellan dessa tinnar är fasaden uppdelad i fem symetriskt placerade nischer som flankeras respektive avdelas av runda, slanka pelare. Pelarna är ca 9 cm i diameter och tillverkade ur ett stycke revkalksten. Revkalkstenen är finkornig med glimmer i stenen. Ytan är

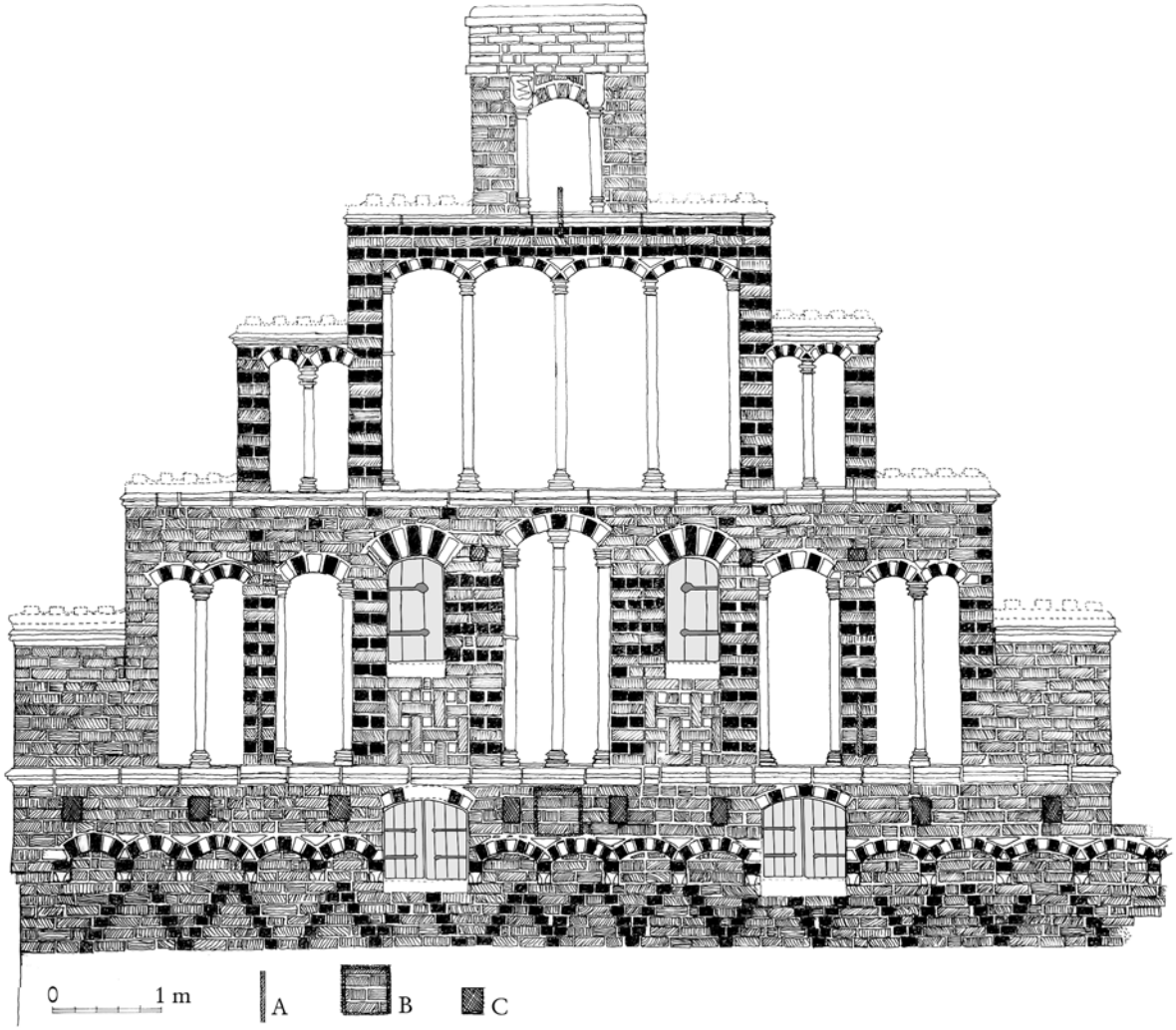

Figur 4. Uppmätning av praktgaveln på Torup. Mörka stenar motsvarar svartbrännande tegel alternativt svartmålade dito. Röda tegel har skrafferats. Vita stenar är kritsten, mursten, baser, kapitäl och listverk samt pelare i revkalksten och gotländsk kalksten. Murverk som inte är ursprungligt har streckats. A: Ankarslut. B: Färganvisning för målning eller platta. C: Bomhål. Uppmätning och renritning 2014 av Anders Reisnert.

mycket fint behandlad så vi förmodar, att pelarna nästan uppfattats som optiskt vita när de var nya. De två västligaste pelarna bär spår av marmoreringsmålning i grisailleteknik. Detta verkar vara ett senare tillägg då de övriga pelarna bär svaga spår av vitkalkning. Även här kan man förmoda att detta gjorts under Sigvard Grubbes renovering av borgen. Nischernas avlastningsbågar är murade med koppstenar i en mönsterverkan mellan svartbrännande tegel och kritsten. Baser och kapitäl är omsorgsfullt huggna i kritsten. Färgspår visar att baserna varit svartmålade med kimrök, medan kapitälen varit mönstermålade i rött och vitt. Murverket mellan nischerna är omväxlande murade med röda tegel som växlats med svartbrända koppstenar så att en mönsterverkan uppstått. Den östliga nischens östra kant saknar en sådan mönstermurning, varför man kan förmoda att det är här som murningsarbetena påbörjats. Möjligen har de röda stenarna här svartmålats i efterhand, men i så fall har vind och väder effektivt avlägsnat sådana färgspår. Under detta plans kritstenslist finns färgspår där teglen utlinjerats och deras kanter accentuerats mot listverket. Även själva listverken bär färgspår av en skuggeffekt målad med kimrök inne i listens hålkäl, men tycks i övrigt hållits vita eller har till och med ställvis försetts med vita kalkavfärgningar. Detta för att jämna ut kritstenens naturligga färgskiftningar.

På ömse sidor om mittnischen finns två ljusöppningar med snarast rundade avlastningsbågar i stående svartbrännande tegel omväxlade med vita stående kritstenar. I nedre delen har öppningen förminskats genom att ett skift tegel påmurats. Öppningarna är i dag förslutna med öppningsbara träluckor. Under de båda öppningarna finns ett mönstermurat parti uppbyggt kring vardera nio kvadratiska kritstenar.

Nästa våning i praktgaveln pryds egentligen av tre nischer, åtminstone om vi ser till murningstekniken. De två yttersta liknar de som finns på den underliggande våningen. Här är de med nödvändighet något lägre och därmed smalare för att behålla proportionerna. De karakteristiska pelarna har samma dimensioner som de i den underliggande våningens ytternischer och baser och kapitäl har samma utformning. Även avlastningsbågarnas färgväxling mellan svart och vitt har upprepats.

Mittnischen flankeras av två pelare och indelas i fyra fält med tre lika pelare. Baser och kapitäl har här förstorats något i förhållande till sidonischernas pelare. Baserna är även här kalkade svarta, färgen verkar pigmenterad med kimrök. De två östligaste kapitälen har målats nedifrån och upp i färgerna svart, järnoxidrött och vitt. På den centrala pelarens kapitäl finns också ett rosa färgskikt ytterst. Detta skall troligen hänföras till ovan nämnda förändringsarbetena i början av 1600-talet. Ovan mittnischen har murarna använt sig av dubbla koppskikt i svartbrännande tegel med ett mellanliggande löpskift i rött tegel. Detta är onekligen ett tydligt avslut på detta parti av praktgaveln. Det är dock inte enbart av estetiska skäl man valt denna lösning. Genom de dubbla löpskiften har den avlutande tinnen kunnat muras färdigt innan pelardekorationerna monterats. Troligen har man här inte haft tillräckligt med pelare av revkalksten till sitt förfogande, utan man har varit tvungen att vänta på en ny leverans av detta exklusiva byggnadsmaterial. När detta väl anlänt har man konstaterat att materialet inte räckt till, eller så har en av de slanka pelarna brutits sönder under transport eller montering. Hur som helst har den näst västligaste pelaren fått ersättas av en liknande i gotländsk kalksten.

Den översta tinnen, själva krönet av praktgaveln gav spännande information om byggherren. Ovan nischens östra pelare visade det sig att slutstenen vackert och konstfärdigt hade behuggits och dekorerats med den Ulfstandska släktens vapensköld. Några färgspår fanns inte kvar men vi får förmoda att den heraldiska avbildningen varit målad i herr Truids tinkturer, det vill säga svarta spetsar mot en bakgrund av silver (Raneke 1982: 80). Silvret bör här,

Figur 5. Ett av de vackert mönstermurade fälten i praktgavelns dekor. Foto: Anders Reisnert, 2014.

Figur 6. Detalj av mittnischens kapitäl. Notera de svarta färgspåren på teglen mellan kritstenarna och kvarvarande färgspår på kapitälen. Foto Anders Reisnert, 2014.

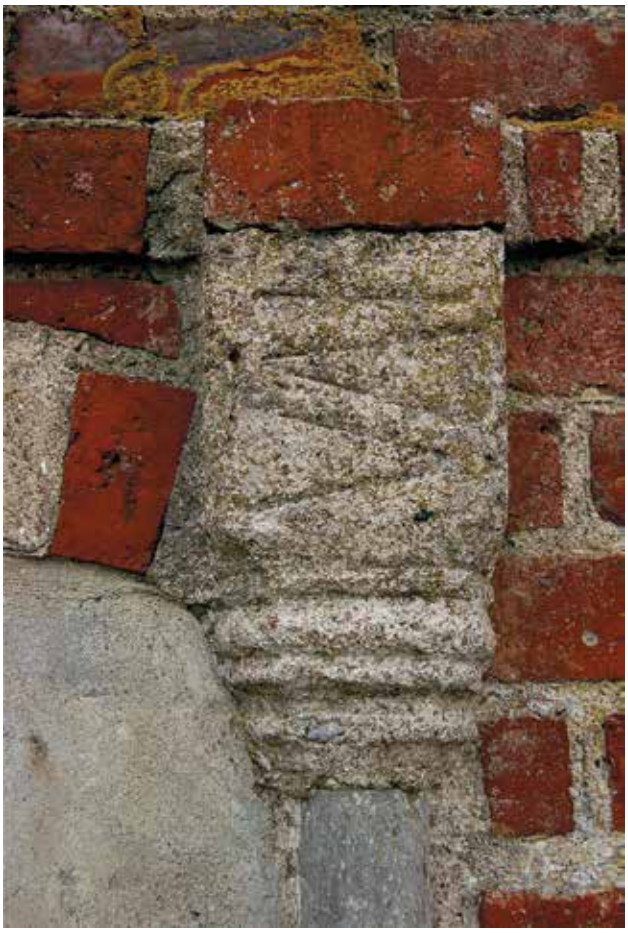

Figur 7. Detalj från översta tinnen med den ursprungliga vapenskölden till vänster och den med cement modulerade skölden till höger. Foto Anders Reisnert, 2014.

enligt gängse heraldiska regler, ha ersatts av vit färg. Att det Ulfstandska vapenskölden är placerad över den vänstra pelaren stämmer väl överens med tidens sätt att montera vapensköldarna. I heraldiska sammanhang omsätts betraktarens vänster med bärarens höger, alltså dexter på latin. Detta är mannens sida när det gäller den vapenkombination som brukar benämnas alliansvapen. I betraktarens ögon höger, heraldiskt vänster för sköldbäraren, är sinister och kvinnas plats i allianskombinationen. Trots att mannens vapensköld i detta fall är mycket väl bevarad, hart när i ursprungligt skick, är kvinnans vapensköld troligen förstörd medvetet. I stället har någon senare valt att täcka denna skölds yta med ett tjockt lager cement, och ganska klumpigt ristat in den Ulfstandska släktens vapen även här. Vid undersökningen försökte vi försiktigt att lätta på cementskiktet, men detta satt för hårt för att säkert kunna avlägsnas utan att den underliggande stenen skadades. En kvalificerad gissning är att Görvel Fadersdotters Sparrevapen, en röd sparre på gul botten (Raneke 1982: 115f), ursprungliggen prytt slutstenen så att alliansvapenkonstellationen varit fullständig. Ytterligare en gissning är att hennes vapensköld avlägsnats i samband med att Lave Ulfstand 1551 vann den utdragna arvstvisten om äganderätten till Torup över Fru Görvel Fadersdatter Sparre. Som ovan framhållits var läget mellan Fru Görvel och Truid Ulfstands barn synnerligen spänt, med bland annat framtvingande av graföppning mitt under pågående begravningsgudstjänst.

Ankarjärnen, tre till antalet, är smidda i ett stycke och verkar alla tillhöra den ursprungliga konstruktionen (A på figur 4). Dessa har hållit den bakomliggande takstolen fixerad mot gaveln. Det översta ankarjärnets placering kan tyckas märklig då skorstenen löper upp genom den mittersta tinnen. Översta delen av denna tinne är ommurad, men troligen har rökgången varit delad på två kanaler och därmed kunnat betjäna eldstäderna på både första och andra våningsplanet med separata rökkanaler. I så fall har ankarjärnet löpt mellan de båda kanalerna och kunnat förankra takstolens nock mot gavelröstet.

Slutord

Den konsthistoriska analysen av praktgavelns arkitektoniska gestaltning kan inte göras fullt ut ännu. Att finna exakta motsvarigheter har visat sig svårt, men analogier finns onekligen. Dock bör analysen vänta tills även den västra skådefasaden ordentligt undersökts. Detta beräknas ske under våren 2015.

Referenser

Bartholin, T. 1975. Dendrokronologi en ny naturvidenskab i arkæologins tjænste. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1975: 2, 1–17.

Coyete, H. 1904. *Torups krönika*. Maskinskrivet manuskript. Förvaras i Torups bibliotek. Torups slott. Original i privat ägo.

Gillingstam, H. 2003–06. Görvel Fadersdotter (Sparre av Hjulsta och Ängsö). I: *Svenskt biografiskt lexikon* 32. Stockholm. S. 791.

Kjellberg, S. T. 1966. Torup. I: *Svenska slott och herresäten, Skåne* II. Malmö. S. 343–365.

Raneke, J. 1982. *Svenska medeltidvapen* I. Lund.

Reisnert, A. 2000. Slott och huvudgårdar i 1500-talets Skåne. *Kulturens årsbok* 2000. Skånes renässans, 122–145.

– 2007. Torderup i Bara socken. *Föreningen Svedala-Barabygden årsskrift* 2007, 5–36.

– 2012. Torups slott under renässansen och lite till. *Föreningen Svedala-Barabygden årsskrift* 2012, 39–60.

Richardt, F. R. & Ljunggren, G. 1854. Torup. I: *Skånska Herregårdar* 2. Lund. S. 1–5.

Stridsyxor och sjöfågel – norrländska nätverk med Östeuropa under vikingatid och tidig medeltid

Mats Roslund

War axes and water fowl – viking Age and high medieval networks between Norrland and Eastern Europe

Interaction between the nomadic Saami and Germanic-speaking farmers in the northern part of Sweden is often seen as an intra-Scandinavian south-north phenomenon. In this paper, some artefacts from regions of the Baltic-Finnic Ves' and mixed populations of Kievan Rus' found in Norrland are brought into the discussion. The first artefacts observed are two war axes of a suggested Kievan Rus' origin. Added to these are imports found among the Saami, such as Kievan Rus' jewellery as well as Baltic Finnic waterfowl- and lunula-pendants. The different types of artefacts had varied social and cultural meaning, addressing separate groups in the area. All artefacts imply a south-eastern route in a network, probably managed by Baltic Finns and Saami on inland trails running from the Onega-Ladoga water systems, through inland Finland, leading to northern Sweden. The axes imply that sedentary farmers and Finnic-speaking Kvens and Ves' also played a part in the eastern network, not only the Saami. Information gained from the interregional analysis is set in a wider frame of changing political and economic relations in north eastern Fennoscandia. Socio-economic analogies are sought among seventeenth-century fur-trapping Huron and French actors.

Kommunikation över stora avstånd integrerade olika kulturgrupper under tidig medeltid. Färderna gick framförallt längs kuster och segelbara floder. Stora delar av Fennoskandien och Eurasien är emellertid inland, där färdvägarna gick längs grunda vattenriken, med tidvis varierande flöden. I de norrländska och finska områdena talar man om ”träsk”, som med sin sumpiga konnotation ger associationer till svårframkomliga och obebodda flatmarksområden. Istället skall de ses som säsongsmässigt farbara leder med en infrastruktur baserad på en spridd bosättning.

Utgångspunkten för denna text är några för Norrland främmande föremål som anlände under sen vikingatid och tidig medeltid. Deras ursprung var de nordvästra delarna av Kievriket och Finland. Främst kom de från områden som befolkades av östersjöfinska grupper, men entydig kulturell tillhörighet är ibland inte nåbar. Smycken av ”östlig typ” är en kategori som är välkänd i det samiska området. Två stridsyxor av rusisk typ funna i trakten av Sollefteå och Piteå ökar komplexiteten bland grupperna som deltagit i interaktionen. Urvalet av smycken och yxor som fördes till Norrland var inte arbiträrt, utan speglar ömsesidigheten i områdenas interkulturella kommunikation med behov av ett gemensamt materiellt språk. I texten närmar jag mig frågor som berör ursprunget för stridsyxorna och smyckena, vilka aktörer som kan ha verkat inom nätverket, vilka vägar de olika objekten passerat för att slutligen nå Norrland. Jag berör också selektionen i bruket av föremålen och transfereringen in i de lokala samiska, östersjöfinska och norröna kulturmönstren. Vidare granskas även tendensen att dikotomisera historieskrivningen i enbart norröna bofasta och samer i den nordliga interaktionssfären. Den övervägande samiska bakgrunden till artefakternas närvaro ställs mot östersjöfinska och norröna grupper som läggs till den dominerande diskursen.

Det bör också föras in en social faktor i det annars neutrala och fysiskt inriktade nätverksperspektivet. Noder och trajektorier får nämligen kontinuitet av emotionella kopplingar, som giftermål eller gemensam världsbild, avläsbara som en gemensam materiell kultur på spridningskartor och i topografiska analyser (Knappett 2013: 3). Nätverksstudier tar bland annat utgångspunkt i närvaron av främmande föremål och de möjliga vägar som kan ha använts för att transportera dem. Föremålets resa förklaras ofta med att ”influenser” förekommit eller med handel områdena emellan. För att kunna nå djupare förklaringar är föremålens egenskaper, sociala värde hos sändare och mottagare, samt transportsättet viktiga att kontextualisera. Föremålen antyder kontaktytor som medvetet skapats människor emellan och som genererat emotionella band.

Rusiska stridsyxor – geografisk och sociokulturell bakgrund

Två fynd av ovanliga stridsyxor från Skärvsta, Ångermanland (SHM 19009) och Käcktjärn, vid Piteå (SHM 17075) särskiljer sig i stil från andra i regionen (figur 1–2). Kontexterna de hittades i är osäkra, men det ångermanländska fyndet blev inlämnat ”till museet 1828 av pastorsadjunkt N. J. Ekdahl, funnen 1827 vid jämnande av en hög”. Yxan från Käcktjärn blev ”Funnen hösten 1922 vid potatisupptagning hos hemmansägaren O. E. Lundqvist, på norra sidan av Pite älv”. Fyndomständigheterna för yxorna gör det svårt att diskutera mer kontextuellt vad de betydde för dåtidens människor och vem som hanterat dem. Yxan från Skärvsta har troligen varit nedlagd som gravgåva i ett område med flera högar, medan den längre norrut funna inte verkar vara knuten till odlad bygd (Wallerström 1995: 84f). För att greppa deras historiska betydelse måste ett sammanhang skapas utifrån deras funktionella och stilmässiga egenskaper, liksom analogier till fyndomständigheter som liknande yxor befunnit sig i.

Båda yxorna är av en typ som bär mycket karaktäristiska drag. Formdelarna består av den breda eggen, smalt skägg med litet utskott på den inre delen, skafthålslappar, utdraget hjälmtak och kindhål. Halsen är tämligen smal. Längden från egg till nacke är på yxan från Käcktjärn 14,3 cm, och på den från Skärvsta 13,9 cm. Tjockleken på dem är 4,1 cm och 3,2 cm. Följaktligen rör det sig om små och lätta yxor. Skärvstayxan har dessutom ett intrikat fjällmönster som ytterligare understryker annat bruk än det rent vardagsfunktionella. Käcktjärnyxan är dessvärre för korroderad för att man ska kunna se om det funnits dekor på bladet. De båda yxorna var ämnade som eggvapen.

Även om det rör sig om endast två yxor har de väckt intresse vid skilda tillfällen då deras närvaro i det norrländska området har diskuterats. Peter Paulsen presenterade och kommenterade dem i sitt arbete om vapen i norra och östra Europa (Paulsen 1939: 29, 129; 1956). Han placerade dem under kategorierna, ”nordisk-baltiska skäggyxetyper med hjälmtak och kindhål”, samt i undergruppen ”nordisk-baltiska praktyxor”, inom gruppen III 2. Med utgångspunkt i sin dokumentation och kartering såg han dem som en vapentyp kronologiskt koncentrerad till 1000-talet med fortsatt bruk in i nästa århundrade. Vid Paulsens inventering var deras huvudsakliga fyndområde i Lettland, i de historiska landskapen Kurland, Semgallen, samt Livland med stark fokus längs Gaujafloden (27 styck), Estland (17) och Polen (12). Dessutom hade de hittats i området nordväst om Königsberg (idag Kaliningrad) inom det Samlandska området (8), Ryssland (3) samt Sverige (3). De sammanlagt 70 yxorna har alltså en tydlig koncentration till Baltikum och västra Kievområdet (Paulsen 1939: Karte I, VIII). Paulsen menade att det uppstått ett nordiskt-baltiskt centrum under 1000-talet vid den livländska Gaujafloden varifrån yxan från Skärvsta kommit (Paulsen 1939: 135). Vidare menade han att en andra koncentration funnits i Estland. Den politiska situationen före den första publikationen 1939 liksom hans anknytning till Tredje Rikets ”Deutsches Ahnenerbe” bör ha gjort egna studier i det sovjetryska området omöjligt, liksom efter krigsslutet.

I sin genomgång av Övre Norrlands järnålder presenterade Inga Serning den ena av yxorna (Serning 1960: 55). Hon anslöt till Paulsens forskning och kopplade Käcktjärnsfyndet till samma områden och period som han. Hon anknöt andra skäggyxor från Gotland och Birka till typen. Det är enligt min mening endast yxorna från Hemse (SHM 4683) och Othem (SHM 23248: 9) som är exakt lika de norrländska, medan en skäggyxa funnen på Birka avviker med ett mycket bredare skägg och avsaknande av kindhål (SHM 34000 1077). I hennes text finner vi för första gången en hypotes om införseln till Norrland, då hon antog att de kommit med gotländsk handel.

Två nyare arbeten nämner yxorna. I sin avhandling om den svealändska expansionen i Norrland under medeltiden berör Thomas Wallerström kortfattat Käcktjärnyxan i samband med kolonisation av området (Wallerström 1995: 84f). Han lutar sig mot Sernings forskning, men har även tagit hänsyn till senare dokumenterat ryskt och finskt material. Proveniensen anges som ”rysk”, med vilket menas Kievriket. Den vackert dekorerade Skärvstayxan diskuteras också i ett nyare arbete, med koppling till gravskick i Ångermanland (Grundberg 2005: 174f). Där presenteras den som ett gravfynd från tidigt 1000-talet med ryskt ursprung. En intressant iakttagelse av Leif Grundberg vad gäller fyndkontexten är att den ångermanländska eliten föredrog yxor vid gravsättning.

Förutom den rent deskriptiva informationen om de två yxorna finns alltså ett begränsat antal hypoteser om varför de hamnat i Norrland. Sernings antagande att yxan från Käcktjärn skulle vara ett nedslag efter gotländsk handel verkar långsökt (Serning 1960: 55). Går vi utanför Norden har spridningsbilden i hög grad ändrats efter mitten av 1950-talet. För att få en bättre kunskap om var liknande vapen var i bruk måste vi vända blicken öster- och söderut. Eftersom hänvisningar till liknande, men inte exakt samma typ av yxor, förekommer i litteraturen är det nödvändigt att separera kategorin i två grupper. Den ena är försedd med hjälmtak och skaftlappar men är utan hål i bladet. Den andra gruppen är försedd med samtliga dessa detaljer.

Andrzej Nadolski gjorde under 1950-talet en inventering av tidigmedeltida vapen i Polen. Där har några huggvapen hittats som anknyter till traditionen. Några av de elva stycken skäggyxorna inom typen Va, med skaftlappar och hjälmtak har dock inget kindhål (Nadolski 1954: 257, Tablica XVII, Mapa 2, Katalog B).

En viktig källa till ursprunget för de två yxorna i Norrland, på Birka och den från Hemse på Gotland är Anatolij Kirpichnikovs arbete om vapen från Kievriket (Kirpich-

Figur 1. (över) Skäggyxa. Skärvsta, Sollefteå, Ångermanland (SHM 19009). Bild: Statens Historiska Museum.

Figur 2. (under) Käcktjärn, Piteå socken, Västerbotten (SHM 17075). Bild: Statens Historiska Museum.

nikov 1966). I boken benämner han dem Typ IV. De utgör 144 exemplar i hans dokumentation, daterade från 900- till 1100-talet. Han visar på en tydlig närvaro i nuvarande Ryssland och Baltikum (Kirpichnikov 1966, figur 6–8; tabell 7–8, 11–12). Till skillnad från Paulsens baltiska och estniska anknytning framträder en klar bild av att yxtypen tidigt var ett viktigt vapen hos krigarföljen i Kievriket. Den kronologiska uppdelningen ger möjlighet att följa framväxten av traditionen som en process, med början under 900-talet i de viktiga centralområdena vid Staraja Ladoga, Jaroslavl, Rostov, Smolensk, Chernigov samt Kiev. Större ansamlingar ses under 1000-talet vid de klassiska centralplatserna i området mellan Novgorord, Pskov och Finska viken, längs med Daugava, vid Smolensk, Minsk och övre Dneprområdet. Utanför dessa finner vi dem vid Beloesjön och längs med Volga. En markant förtätning framträder i området som beboddes av den volgafinska meriagruppen. De äldsta yxorna hade alltså enligt Kirpichnikov sitt ursprung på rusiskt område under 900-talet, med en ökad geografisk spridning från år 1000 (Kirpichnikov 1966: 37).

Efter 1966 har nya fynd både förstärkt och breddat den ovan relaterade bilden, framför allt dateringarna. Inom polskt område har denna yxtyp blivit tydligare närvarande efter att nya fynd gjorts efter Nadolskis inventering (Kotowicz & Swiatek 2006; Drozd & Janowski 2007; Kotowicz 2011; Kurasinski & Skóra 2012). Från att ha varit elva yxor av typ Va är nu hela 60 stycken redovisade (Kotowicz 2014, Typ IIB.5.20, IIB.5.22, IIIB.5.20). Yxor som vapen är allmänt mer frekventa än svärd, och uppträder i elitens gravar från sent 900-tal till tidigt 1100-tal, med tydlig tyngdpunkt i 1000-talet. Lakunen i området som idag ingår i Belarus och Ukraina beror till stor del på forskningsläget. Ett antal nya objekt har tillförts, men en samlad översikt har inte varit nåbar. Därför baseras karteringen i dessa två länder på enstaka artiklar och representerar en långtifrån komplett situation (Lysenko 1991; Sjtykhau 1997; Terskij 2008; Tomentchuk 2008). Omfattningen blir gripbar då typen är mycket vanlig i Belarus, där den utgör 47 % av det totala beståndet yxor (Plavinskij 2014: 38f).

I andra delar av Central- och Östeuropa finns endast ett fåtal objekt. Det västligast fyndet är gjort i Demmin, Mecklenburg-Vorpommern (Heindel 1992: 44, Abb. 23f). I det västslaviska området vid östersjökusten är formen ovanlig. Bland de 235 yxor som presenterats är endast en av denna typ. I Tjeckien har enbart ett par stycken hittats, och i Slovakien fyra stycken (Dostál 1966; Ruttkay 1976: 305ff; Kotowicz & Swiatek 2006: 126f). Från Ungern kommer fem exemplar, geografiskt placerade i norra delen av Karpaterbäckenet. Två exemplar har hittats i nordvästra delen av Bulgarien. Yxorna från Tjeckien, Slovakien, Ungern och Bulgarien har utelämnats i denna studie, då de inte kunnat granskas i detalj. Osäkerheter i de lokala typologierna lämnar frågan öppen om dessa har samma utseende som de norrländska vapnen.

I Finland och Ryssland där gravritualer med nedläggning av föremål praktiserades under 1000- och 1100-talen har några nya fynd kommit fram. Med gravfältsundersökningen i Luistari tillkommer en säker och tre till fyra mer osäkra fynd från Finland (Lehtosalo-Hilander 1982a: Plate 123, nr 48; 1982b: 53). Yxan som liknar de norrländska exemplaren hittades i en dubbelgrav tillsammans med ett tyskt mynt präglat i Goslar under Henrik V i egenskap av kung (1106–11). Myntet var använt som hänge och daterades till slutfasen för gravfältet, dvs mellan 1100 och 1125 (1150). Lehtosalo-Hilander hänvisar till Paulsens geografiska attribuering, men framhåller den ”ryska” förbindelsen som möjlig.

Ett fyndkomplex i nordvästra delarna av Kievriket bjuder på ytterst intressanta paralleller till de norrländska yxorna (Makarov 1990: 191, tablica VII: 2, 3 samt 192, tablica VIII: 1, 2, 8). På ett höggravfält vid Beloesjöns norra strand har minst fyra stycken hittats. En av dem är med sin utsmyckning en direkt partner till Skärvstayxan och har tpq 1086 (Kurgan 35). De två andra med säker kronologi har tpq 1014 (Kurgan 38) samt tpq 1090 (Kurgan 11). En total nyinventering av det ryska materialet faller utanför denna artikel, men i litteraturen anges att en ständig tillväxt kraftigt förstärker den bild som Kirpichnikov presenterat vad gäller geografisk hemvist (Kotowicz & Swiatek 2006: 125, not 20).

Utifrån en ny och noggrannare kartering av yxornas fyndorter kan en mer precis geografisk placering i relation till historiska kontexter presenteras (figur 3). Inom Kievriket är bilden densamma som i Kirpichnikovs arbete. Spridningsbilden utanför riket antyder en förstärkt närvaro i Estland, med enstaka objekt på Ösel. En ansamling är observerbar strax väster om Peipussjön och längs med Emajogifloden. På 1030-talet erövrade Jaroslav den Vise området och etablerade en befästning med namnet Yuryev/Tartu. Regionen utmärker sig därför med senslavisk keramik som under 1000- och 1100-talet importerats från pskov-och novgorodområdet eller tillverkats på plats, med tydlig koncentration till Yuryev/Tartu (Tvauri 2012: 82f). I Lettland är anhopningen hos liverna väster om Gaujafloden tydlig, med enstaka nedslag vid Daugavafloden. Ett kustnära kluster syns vid Liepaja-Palanga-regionen i det område som beboddes av kurer. Ett liknande mönster kan noteras nära dagens Kaliningrad norr om floden Pregel/Pregolja, i ett distrikt som under tidig medeltid hyste semberna, en västbaltisk befolkning med östersjökontakter.

Med nya fynd i centrala Östeuropa har närvaron också förstärkts i sydöstra Polen. Ett märkbart tomrum föreligger dock mellan de baltiska klustren och dessa fyndorter. Platserna löper i en linje norr om Wisła i Kujavien. Ett annat stråk befinner sig norr och öster om Warta i Storpolen i anslutning till piasternas centralorter, samt vidare i en linje ner mot staden Przemysl i Nedre Karpaterna. Stridsyxorna befinner sig alltså i eller nära platser längs med floder som nådde Volynien och Kiev därbortom. Dateringarna för

Figur 3. Rusiska stridsyxor i Europa under tidig medeltid, ca 950 till 1150. A = yxor utan kindhål; B = yxor med kindhål. Kartan baserar sig på följande dokumentation: Paulsen 1939; Nadolski 1954; Paulsen 1956; Kirpichnikov 1966; Kivikoski 1973; Lehtosalo-Hilander 1982a, 1982b; Makarov 1990; Lysenko 1991; Heindel 1992; Sjtykhau 1997; Kotowicz & Swiatek 2006; Drozd & Janowski 2007; Terskij 2008; Tomentchuk 2008; Kotowicz 2011; Kurasinski & Skóra 2012; Makarov *et al.* 2013; Plavinskij 2014. Karta Mats Roslund med grundkarta från Makarov 2012: 15.

dessa har angetts till slutet av 900-talet, men koncentrationen ligger framförallt i 1000-talet. Dateringen är intressant eftersom två rurikidprinsar var ingifta i piasternas kungahus i första och andra halvan av århundradet, Sviatopolk Vladimirovich (ca 980–1019) med en dotter till Boleslav I, och Iziaslav av Turov (1024–1078) med en släkting till Boleslav II. Piasternas kungar var också de gifta med rurikidernas döttrar. Ömsesidiga stridigheter över gränsområdet rikena emellan kan också ha fört yxor mellan hirdarna.

Det bör understrykas att fördelningen av yxorna i de olika områdena i Östeuropa kan ha påverkats av lokala gravseder. Under senare delen av 1000- och under 1100-talet var gravritualen kristen i stora delar av Skandinavien och Kievriket, utan vapen som gåvor till den döde. Därför bevaras flertalet sena yxor i kristenhetens ”periferi” och kan ge en skev kvantitativ bild.

Stridsyxorna har alltså en östlig utbredning, och kärnområdet verkar ligga inom Kievriket. Ett nyfunnet objekt från byn Shekshovo vid Suzdal’ har en rik silverdekor som anger det sociala sammanhanget. Övre smalsidan av bladet och ena sidan är smyckad med en tamga i form av en störtande rovfågel eller treudd, rurikidernas dynastiska symbol (Makarov *et al.* 2013: figur X). I detta fall är utformningen av en typ som knyts till Vladimir Svjatoslavich eller Jaroslav den Vise, vilket ger ett tidsspann från slutet av 900- till mitten av 1000-talet.

Kopplingen till hirden och krigarföljet kan stärkas ytterligare. Form och dekor på de dekorerade yxorna ansluter väl till de miniatyryxor som finns inom samma kulturområde, vilket redan påpekades av Paulsen (Paulsen 1939: 31) (figur 4). De små bronsyxorna har samma form, dekor samt bär ofta spår av förgyllning. De ansluter till en krigarideologi med spridning i Skandinavien och Östeuropa

Figur 4. Miniatyryxor av Makarovs typ I i Europa. A = fynd med exakt platsangivelse; B = fynd endast med angivet landskap (oblast/"län" eller rajon/"kommun"). Kartan baserar sig på följande dokumentation: Paulsen 1939; 1956; Makarov 1990; 1992b; Roslund 1995; Edberg 1999; Zacharov 2004; Kucypera *et al.* 2010; Korsjun 2012. I Korsjuns publikation redovisas ytterligare fyra yxor från odefinierade orter i västra Ukraina, samt tio från Ryssland. Dessa har inte placerats in på distributionskartan. Nytillkomna är fyra yxor i Danmark, där tidigare endast en var känd (Hjælmsølille). Ytterligare två är kända från detektorhemsidan www.fibula.dk, men de är hittills utan proveniens. Karta Mats Roslund med grundkarta från Makarov 2012: 15.

(Makarov 1992b; Kucypera *et al.* 2010). Spridningsbilden är glesare än för de stora stridsyxorna. Koncentrationen till det nord – sydliga flodstråket mellan Novgorod och Kiev utmärker sig. Likaså går en anknytning in i det polska området. Några få hittas invid Donau i det Bulgariska riket. Ett tätare kluster kan anas i de volgafinska meria- och muromgrupperna mellan Volga och Oka. Av särskild vikt är kontexterna vid Beloesjön i Ryssland. I mansgravar från slutet av 1000-talet har befolkningen lagt ner både riktiga stridsyxor och sådana i miniatyrformat som gravgåvor. I den närliggande bosättningen på sjöns södra strand har ytterligare några hittats (Zacharov 2004: figur 60; 1, 2, 3). Sigtuna sticker ut med sina ca 14 miniatyryxor.

Den kontextuella samhörigheten är tydlig och kopplingen mellan Kirpichnikovs typ IV och miniatyryxorna av Makarovs typ I gör det mycket sannolikt att de sistnämnda ska ses som symboliska stridsyxor burna av krigare. Att miniatyrerna haft sitt ursprung i Kievriket kan inte betviv-

las, med den starka koncentrationen i detta område och på platser i Skandinavien där flera andra indikationer på rusiska förbindelser belagts (Roslund 1995: 58f; Edberg 1999). Svaga argument har framförts för att miniatyryxorna skulle vara en skandinavisk produktion (Androshchuk 2014: 208).

De två norrländska stridsyxorna har alltså en nära anknytning till ett kievrusiskt krigarideal. Det norrländska interregionala utbytet får ännu tydligare riktning när smycken från områden med vilka man haft utbyten tas med i analysen. Vi vänder oss nu till de samiska depåerna med ”östliga” föremål och andra enstaka smyckesfynd i Norrland.

De ”östliga” smyckena

Smycken av ”östlig” typ funna i Norrland har en omfattande forskningshistorik (Hallström 1932; Serning 1956; Fjellström 1962; Zachrisson 1984; Wallerström 1995). En ökande kontextualisering och kunskap om deras sociokulturella bakgrund har gjort det möjligt att skissera en historisk tolkning av hur och varför de uppträder i Skandinavien. Trots detta finns behov att på nytt detaljstudera varje enskilt objekt för att säkerställa social och kulturell bakgrund. Detta ligger utanför ramen för min undersökning.

Gustav Hallström noterade redan 1932 att samiska offerplatserna innehöll baltiska, västryska samt finsk-ugriska föremål från 1000- till 1200-talet (Hallström 1932: 114). Enligt honom hade merparten av smyckena anlänt från sydöst-öst, över Bottenhavet.

Samiska offerplatsfynd behandlades också av Inga Serning i hennes avhandling 1956. Också hon visade på en tydlig sydostlig anknytning (Serning 1956: 96). Samiska ting var givetvis i majoritet i området, med allmänt finsk-ugriska, ryska och sydvästfinska objekt representerade i sjunkande antal. Skandinaviska föremål visade sig vara mycket få. Tingen uppvisade tidsmässiga skillnader. De ”östliga” tillhörde 1000- och 1100-talet, medan den nordvästeuropeiska gruppen främst tillhörde 1200- och 1300-talet. Mynten angav en norsk kontaktyta (Serning 1956: 101). Ursprunget för de finsk-ugriska objekten angav hon som Oka-Kama-området och Perm, med införsel via Vita havet och Ladoga (Serning 1956: 102). Etnologen Phebe Fjellström gjorde en avvikande tolkning av de östliga föremålens närvaro. Med utgångspunkt i samiska silverarbeten som dräktprydnader, dryckeskärl och skedar utgår hon från ett tidighistoriskt källmaterial (Fjellström 1962). Trots att hon arbetade med källor från 1600-talet och framåt kommenterade Fjellström den vikingatida och medeltida handeln, där hon lyfte fram kväner som den aktivaste parten under vikingatiden (Fjellström 1962: 242).

Inger Zachrisson kommenterade Sernings hypoteser i sin avhandling och försköt de tidigaste kontakterna bakåt i tiden (Zachrisson 1984: 73ff). Några få objekt anlände enligt henne under 800–900-talet, medan huvuddelen tillhörde 1000-talet och påföljande århundraden. Framförallt förlängdes den främre gränsen för de zoomorfa hängena till omkring 1300. Vid denna tidpunkt upphörde importen av de ”östliga” smyckena, och samiskt metallhantverk i tenn-bly-legeringar ökade i antal. Zachrisson menade att smyckena förts in dels längs ett sydligt stråk med Lule älv som införselsområde, och dels längs en nordligare rutt till Nordkalotten. Enligt henne kunde smyckena ha kommit från Ladogaområdet, genom Finland, upp längs Ule träsk och Ule älv, fram till Bottenviken och vidare längs kusten.

Zachrisson separerade i en senare artikel smycken i två geografiska grupper, den ena som ”rysk/orientaliska” och den andra som ”finsk/östbaltiska” (Zachrisson 1987). I den geografiska tudelningen tyckte hon sig se en skillnad mellan de två föremålskategorierna. Den första perioden mellan (800-) 900-talets senare del och till ca 1200 visade på kontakter mellan samer och finsktalande folk, samt östra Baltikum. Dessa föremål hamnande i stort sett enbart i samiska kontexter. De rusiska tingen ska ha nått norröna bosättningar i norr via östra Sverige (Birka). Att de rusiska föremålen återfanns även bland samer bör enligt henne haft sin orsak i transferering från dessa norröna bosättningar med kontakter söderöver. Slutsatsen av denna hypotes bör bli att inga eller svaga kontakter existerade mellan de nordligaste norröna bosättningarna och östersjöfinnarna. Under den andra perioden, på 1200-talet, var de östliga importerna främst från Karelen och Novgorod. De fördes in till Norrland längre söderut, vid inloppet till Ume älv.

Thomas Wallerström behandlade i sin avhandling i huvudsak det svenska rikets territoriella utbredning i Norrland under senmedeltiden, men skisserade även en bild av fennoskandiska kontaktytor före expansionen. I genomgången och analysen av de olika folknamn som förekommit i norr tolkade han interaktionen mellan samer, tjuder, kväner, birkarlar och kylfingar (Wallerström 1995: 187f). Han placerade de ”östliga” föremålen i en period och kontext som anknöt till rysk forskning. Med en början under 1000-talet kulminerade importen av ”östliga” föremål under det påföljande århundradet, för att sedan minska drastiskt under 1200-talet.

Hypoteserna om orsakerna till närvaron av de ”östliga” föremålen i Norrland bland de forskare som presenterats här ovan varierar något. Hallström och Serning menade att det var handeln med Birka, Sigtuna, Gotland och Karelen som utgjorde incitamenten. Novgorods pälshantering fanns med som en variabel. Andra aktörer som angetts är personer från Satakunta och Tavastland, i äldre litteratur utpekade som kväner (Fjellström 1962: 242, Westin 1962: 116). Fjellström tonade ner närvaron av germansktalande svealändska aktörer (Fjellström 1962: 234). Zachrisson och Wallerström, som utförde sina studier under 1980- och 1990-talet, underströk särskilt förbindelserna med ruserriket, och med de finsktalande folken där som mellanhänder. En etnisk och kronologisk tudelning föreslogs av

Zachrisson, som menade att rusiska föremål fördes från svearnas områden till Norrland, medan de finska kom via samerna österifrån. Samerna spelar bland samtliga forskare en påfallande stor roll som den grupp med vilken de östliga kontakterna upprätthölls.

Den sydöstliga utgångspunkten

Det generella geografiska ursprunget för de ”östliga” smyckena har varit känt under flera decennier. Sedan 1980-talet har dessutom nya mer exakta arkeologiska rön presenterats, med särskild inriktning på de samiska aktörerna (Zachrisson 1984; 1987; 1992). Redan tidigare fanns mer direkta uppgifter, men publicerade på ryska och finska, vilket gjort processen svårförståelig för andra än de språkkunniga. Framförallt är det genom finare dateringar och stilanalyser på de föremål som hittats i Norrland, kopplade till kronologin i sina ursprungsområden, som kunskapen om dynamiken ökat.

För att kunna förstå de ”östliga” föremålens införsel och etablering i norr måste man beakta tidiga inomfinska kontakter. Redan under sent 600- och tidigt 700-tal uppträdde bältesbeslag, smycken och keramik från Volga-Kama-området längs med tydliga rutter i det inre av nuvarande Ryssland fram till Östersjön (Hirviluoto 1986; Rjabinin 1986; Callmer 1994; 2015). Föremålsuppsättningen är varierad och representerar både män och kvinnor. Novolinobälten, ”shamanplattor” utformade som fåglar med utsträckta vingar samt rundbottnade låga keramikkärl tillhör de tidigast daterbara fynden. Något senare, under 900- och 1000-talet, ökar interaktionen med ankomst av rundspännen i vaxteknik smyckade med trådfiligran, samt eldstål med bronshandtag utformad som parställda ryttare till häst. Sammantaget anger ursprung och distribution en ökande interaktion från sent 600-tal till 900-talets slut mellan sydvästra Finland och området bort till Volga-Kama-systemet. Vattenvägarna som pekats ut sträcker sig längs floderna Vychegda, Sukhona och Sheksna, samt Kubenskojesjön (Rjabinin 1986: 216f, figur 2). En annan passerade Övre Volga, Sheksna och Beloesjön.

Under 900- och 1000-talet går det att avgränsa en produktion av dessa föremålstyper till sydöstra Ladogaområdet och invid floderna Kljazma och Oka där de volgafinska meria- och muromstammarna hade sina bosättningar (Rjabinin 1981: 49, figur 17). Under 1000-talet ökade produktionen, medan traditionen spreds mot väster och sydväst, in i det växande Kievriket. Nikolaj Makarov pekar på att de djur- och halvmåneformade ”östliga” smyckena som uppträder under 900- till 1200-talet i Norrland härrör från området mellan sjöarna Ladoga, Onega, Beloe och Kubenskoje samt ett kulturområde nordöst om dessa längs floden Vaga (Makarov 1991; 1992a). Nya fynd under 1990-talet och framåt har dessutom stärkt detta geografiska ursprung. Historiska och arkeologiska källor visar där på ett sammanhållet kulturområde. Även om det inte går att se befolkningen i området som en homogen etnisk grupp finns anledning att notera benämningen på de lokala aktörerna. I början av 900-talet kallades de ”Wisu” av Ibn Fadlan, en distinkt grupp som försåg islamiska länder med pälsverk (Martin 1986: 7ff). Dessa bör ha varit de i historisk tid kända vepserna, ett östersjöfinskt folk med sitt kärnområde mellan sjöarna Ladoga, Onega och Beloe, samt floderna Volchov, Svir, Mologa, Sheksna, Vaga och Suchona (Pimenov 1965; Stang 1981: 178ff; Golubeva & Kotjkurkina 1991; Hansen 1996: 44f). Vepserna vid Beloesjön är det första folk som nämns i Nestorskrönikan då Rurik bjuds in för att skapa politisk stabilitet och en av de grupper rurikiderna kom att härska över från mitten av 800-talet (Franklin & Shepard 1996: 38).

Vepserna bör dock ha varit viktiga för skandinaviska resenärer redan vid 700-talets mitt. Interaktionen kan ses i gravmaterial vid Ladogasjön och i Staraja Ladoga där de ingick i ett fjärrjaktsystem som sträckte sig in i Eurasien (Callmer 1994: 32ff, 38; 2015; i tryck). Etableringen av ar-Rus-kaganatet under 800-talet ändrade maktrelationerna, men inte befolkningssammansättningen, belagt genom kontinuiteten i den materiella kulturen. Eftersom skandinaverna behövde kunniga människor som tog sig fram i inlandet kunde inte relationerna baseras på ren expropriering genom våld eller hårdför kolonisation. Lokalbefolkningen kunde då flytta till nya skyddade boplatser. Detta förekom säkert, men konsumtionsmönstret pekar istället på att befolkningen kontrollerade överskottet från pälshandeln. Föremålsuppsättningen bland människorna i ”periferin” av de mer tätbefolkade landskapen vid huvudfloderna liknade i viss mån den på centralplatserna. Silvermynt från den islamiska världen och Västeuropa, importerad metall för smyckesproduktion samt lyxvaror som bysantinskt glas och keramik anger en ömsesidighet i utbytet (Makarov 2006a: 271; 2006b: 123).

Under 1000- och 1100-talet, förändrades ekonomi och kulturell identitet hos vepserna och flera finska grupper i samband med novgorodernas expansion (Makarov 2006a: 260f). Förändringen ledde till uppkomsten av två typer av bebyggelsemönster. Arkeologiska fynd visar för det första på en förflyttning öster- och söderut från Ladoga- och Beloesjön, in i områden som tidigare antingen varit obefolkade eller haft ett extensivt utnyttjande. Där upprättades regelrätta kluster av tätbefolkade bosättningar, baserade på pälsjakt, jordbruk och boskapsskötsel, som lämnat efter sig omfattande kulturlager med osedvanligt många föremål. Den andra formen av bebyggelse utgjordes av mer spridda tillfälliga boplatser runt och norr om Onegasjön. Dessa var troligen jaktstationer som utnyttjades säsongsvis.

Med den territoriella och ekonomiska expansionen kom också nya kulturella uttryck. Efter att först ha varit nästen rent östersjöfinsk i sin materiella kultur tog lokalbe-

folkningen in formspråk från Novgorod och andra urbana centra i den kvinnliga dräkten. Samtidigt förändrades den religiösa tankevärlden. Ortodoxa hängkors och nya begravningsritualer existerade parallellt med äldre traditioner. I gravgåvorna som dateras till 1000-talet finns kievrusiska kokkärl, miniatyryxor av brons, stridsyxor av samma typ som den från Skärvsta, samt många andra objekt med anknytning till rurikidernas domäner (Makarov 1990: 191f). Ett ökat utbyte med volgafinska meria-gruppen från senare delen av 900-talet var ytterligare ett inslag i förändrings- och expansionsprocessen (Callmer 1994: 39).

Under det sena 1000- och tidiga 1100-talet förstärktes den regionala identiteten gentemot de urbana miljöerna. Detta syns i ett ökat bruk av massiva djurformade hängen placerade vid midjan i kvinnodräkten, en tydlig markering av den östersjöfinska traditionen i den annars blandade befolkningen (Makarov 2006a: 271). I smyckesuppsättningarna vid Ladogasjöns sydöstra strand har det också gått att avläsa förändringar i gravar och kulturlager (Boguslavskii 2005: 330ff). Östersjö- och volgafinska smyckesuppsättningar var den enda konstanten genom hela perioden från 900- till 1100-talet. Det går att observera en ökad mängd fynd av finskt ursprung under perioden ca 950 till 980. Mellan 980 och 1020 var den kvantitativa kontrasten med andra etniskt indikerande smycken än skarpare. De östersjöfinska smyckena fortsatte att dominera under tiden 1020 till 1100-talets början.

Den starka lokala identiteten underströks ytterligare genom kontrasten mellan smyckestraditionerna i de östersjöfinska områdena och i Novgorod som i det närmaste var spegelvänd. Finsk-ugriska smycken uppträdde i liten omfattning från stadens äldsta tid strax före mitten av 900-talet (Pokrovskaya 2001: 89f). Dräktnålar och djurformade hängen förekom sparsamt under 1000- och 1100-talet. Under det senare århundradet gjorde en intensiv urban varuproduktion i kievrusisk stil den novgorodska identiteten än tydligare, medan den finsk-ugriska komponenten minskade i inflytande. Från 1200-talet och framåt kom nya plastiska zoomorfa hängsmycken att dels produceras i staden och dels anlända med en ökad andel besökare med östersjöfinskt ursprung. Bakgrund till denna kvantitativa förändring låg i Novgorods växande politiska dominans över de viktiga pälsdistributörerna.

Relationen till städerna i nordvästra delen av Kievriket förändrades starkt under 1000- och 1100-talet. Novgorods strävan efter dominans var en process där kontrollen över befolkningen utövades av olika härskare. Åren mellan 995 och 997 anföll den norske Erik Jarl Staraja Ladoga, understödd av Olof Skötkonung (Boguslavskii 2005: 335f). Liknande attacker har noterats för år 1015. De politiska motsättningarna löstes enligt tidens diplomatiska skick genom att binda släkterna starkare samman. Giftermålet mellan Ingegerd Olofsdotter och Jaroslav den Vise 1019 säkrade skyddet för Staraja Ladoga, då hon fick staden i morgongåva samtidigt som Ragnvald Jarl placerades där som militär ledare. Förbindelserna med sveariket gav ett upprepat inflöde av legosoldater. Mellan åren 1015 och 1036 kom det in väringar som förstärkte hären vid sex tillfällen (Franklin & Shepard 1996: 203). Interaktionen mellan skandinaverna och den lokala östersjöfinska befolkningen i Ladogaområdet bör ha varit omfattande. Det går inte att bortse ifrån att den kraftiga närvaron av krigarföljen under första halvan av 1000-talet ökade trycket på befolkningen i närområdet. Tributplikt och resurskontroll föregick den novgorodska dominansen över pälsjagande östersjöfinska grupper. Då Jaroslav och hans närmaste avlidit vid 1000-talets mitt blev Novgorods inflytande starkare och det skandinaviska inslaget svagare.

Makthavarna i Novgorod tog alltmer av kakan i norr. Inflytande kan mätas i flödet av västeuropeiska silvermynt som passerade detta centrum och vidare ut i nätverket. Mängden mynt ökade i staden från 1025 och framåt, samtidigt som de hamnade i ett väst–östligt stråk vid sjöarna Ladoga, Onega och Beloe samt längs floderna Onega, Vaga, Sukhona, Vychegda, Vym och Kama (Potin 1990; Boguslavskii 2005: 335f). Inflödet bestod huvudsakligen av frisiska mynt. Hantverksproduktionen från Novgorod avsattes samtidigt i närområdet. Staraja Ladoga fick en stor mängd massproducerade varor därifrån under perioden 1020 till 1070 (Boguslavskii 2005: 335).

Av denna korta historiska översikt framgår tydligt att vepserna hade omfattande kontakt med andra finsktalande folk, skandinaver och slaver från äldre vikingatid och framåt. Tyngdpunkterna skiftade i dessa relationer. Under perioden som berör flertalet ”östliga” fynd i Norrland skedde en omfattande östersjöfinsk expansion in i områden med pälsbärande djur. Uttaget berodde på skandinavisk dominans vid Ladogasjön under första halvan och mitten av 1000-talet, samt Novgorods och Rostov-Suzdal's strävan efter hegemoni mot norr och nordost. Från att ha dominerat pälshandeln med jagande folk vid Vym'- och Vychegdafloderna fick vepserna släppa Sukhonarutten till novgoroderna (Martin 1986: 126). Den nya kolonisationen genomfördes inte utan motstånd, men med etableringen av centralplatsen Nizhnii Novgorod av Rostov-Suzdal' 1221 var den rurikidiska hegemonin över vepserna säkrad (Martin 1986: 23).

Vepserna och andra finsktalande grupper väster, norr och öster om Novgorod blev troligen pressade av både skandinaviska krigarföljen och stadens bojarer att antingen acceptera nya påbud eller röra sig bort från territoriet. Expansionen resulterade i förtätningar i det vepsiska kärnområdet mellan Ladogasjön och Beloesjön, i spridda bosättningar vid Onegasjön samt rörelser in i dagens Finland. Samtidigt ökade användning av östersjöfinska smyckesformer i Ladogaområdet under hela 1000-talet, medan västeuropeiska mynt funna längs pälsutbytets huvudstråk anger en bindning till Novgorod. Det var vid mitten av 1000-talet nätver-

ket fick tydlig struktur. Den gamla interregionala handelsplatsen vid Ladogasjön underställdes Novgorods intressen och blev mellanhand för pälsinhämtning. Smyckena och yxorna i Norrland kan vara rester efter denna dubbla exodus mot nya permanenta bosättningar öster om Novgorod och en mer intensiv rörelse norrut. Frågan kvarstår dock hur människor tog sig fram mellan bygderna i det östersjöfinska kärnområdet och Norrland med resor upp till 100 mil?

Figur 5. Sydd båt avbildad på Olaus Magnus ”Carta Marina”.

Genom vidsträckt vattenland

Områdena i Norrland och nordvästra Kievriket separerades av milsvida skogar. För att förstå hur de ”östliga” föremålen hamnat i sin nya sociala kontext måste vi rikta intresset mot området däremellan, framförallt Finland. Kontaktytan var gles där människor rörde sig genom vida obefolkade områden. Givetvis kan de föremål som anlände till Norrland ha kommit dit genom stegvis rörelse, med flera mellanhänder. Problemet att ta sig genom terräng utan infrastruktur i form av vägar och underhållsmöjligheter bör ha lösts framförallt med turer under vintersäsongen. Vi får inte heller glömma att det inte är okänt land resenärerna rörde sig igenom. Samiska toponymer och lämningar visar på ett tätt bruk av det inre av Finland ända ner till Finnar, Tavaster och Kareler i söder (Zachrisson 1992; 1997a: 39).

Eftersom vikingatidens och den tidiga medeltidens transporter oftast ses som vattenburna med seglande havsgående skepp som viktigaste färdmedel är det svårt att anknyta studier av inlandsfärder till den pågående forskningen. Långväga rörelser genom obruten terräng i Ryssland och Finland har studerats i nyttjandet av utmarken, *eränkäynti*, och genom redskap för färder genom den (Taavitsainen 1998; 1999; Masonen 1995; Sindbæk 2003). Vildmarksresurserna var en del av den etablerade ekonomin, under historisk tid med äganderätt så att området kunde ärvas eller säljas. Fiskevatten och jaktmarker nåddes med olika transportmedel. De fysiska lämningarna av dessa färder har hittats i våtmark långt från känd bebyggelse i form av långtidsförvarade skidor, båtar, åror, snöskor och slädmedar. Färdmedlen täckte behov för både sommar- och vintersäsong. Ett fynd av en sydd båt i östra Tavastland kan exemplifiera detta. Dateringen med hjälp av 14C gav perioden 1025–1165 som mest trolig (Taavitsainen 1999: 309). Tekniken med sydda lätta båtar för färder i det vattenfyllda inlandet finns dokumenterat på Olaus Magnus ”Carta Marina” från 1539 (figur 5). Kunskapen bör också ha existerat i tiden däremellan, alltså även under tidig medeltid. Det är sådana lösningar som fick de långväga resorna att fungera långt borta från varuutbytets emporier under expansionen för interregional handel.

I sökandet efter möjliga vägar genom svagt befolkat land mellan Ladogasjön och Bottenviken är det möjligt att förtydliga stråken med utgångspunkt i flera källor. Intresset för rutten från novgorodernas sida påvisas av Nöteborgfredens gräns från 1323, där den tänkta leden sträcker sig öster om gränsen till svenskt intresseområde (Gallén & Lind 1991). Just i detta område sträcker sig dessutom ett av de skatteområden (pjatina= ”femtedelar”) från Ladogasjön mot nordväst. ”Votskaja pjatina” från 1500-talet kan utgöra en äldre geografisk region där rörelserna mot Bottenviken säkrades. En tredje källa utgörs av den så kallade Nousia ”Ryssen”, en karelare som anger färdvägen från sin geografiska utgångspunkt sjön Saimen, över sjön Pielinen, Sotkamo, Ule träsk samt ut i Bottenviken via Ule älv (Niitemaa 1961; Huurre 1987: 19).

Ytterligare en källa skall lyftas fram som redskap till förståelse för resandets riktning och aktörerna som rörde sig längs vattendragen. Toponymer kan vara vanskliga att bruka som historisk källa, eftersom tiden för namngivandet kan vara svår att fixera. Trots att ortsnamn ska ses som kronologiskt kumulativa anger de en närvaro och aktivitet. I Finland uppträder ett stort antal platser med namn som anger etniska beteckningar som ”häme-” (tavast-), ”suomi-” (finn-), ”venäja-” (ryss-) och ”karjala” (karel-) (Vahtola 1980; Wallerström 1995: 222f). Om vi med viss försiktighet antar att begreppet ”veps’” har en etnisk medeltida innebörd bör platser med detta ord i namnet ha utgjort en kontaktyta med denna östersjöfinska folkgrupp. I Finland sträcker sig en zon med ”ves”-toponymer från Ladogasjön, och huvudsakligen inom ”Votskaja pjatina” och längs den rutt som Nousia ”Ryssen” anger århundraden senare. Denna zon är tydligare än de med andra etniska platsnamn.

I det från sydost mot nordväst sträckande nätverket ingick även de östersjöfinska grupper från Egentliga Finland, Tavastland och Karelen som i olika takt närmade sig resursområdet. Ett av de viktigare områdena längs med rutten låg vid sjön Ule träsk där en ansamling av föremål och bebyggelse markerar mer permanent bosättning (Huurre 1987: 27, figur 6; Huurre 1992; Roslund i tryck, figur3). Antalet fynd ökar för perioden ca 800 till 1300, varav största gruppen är redskap som spjut- och pilspetsar, yxor, knivar och eldstål. Andra föremål är dräktspännen, smycken och glaspärlor. Två kvinnogravar från Suomussalmi date-

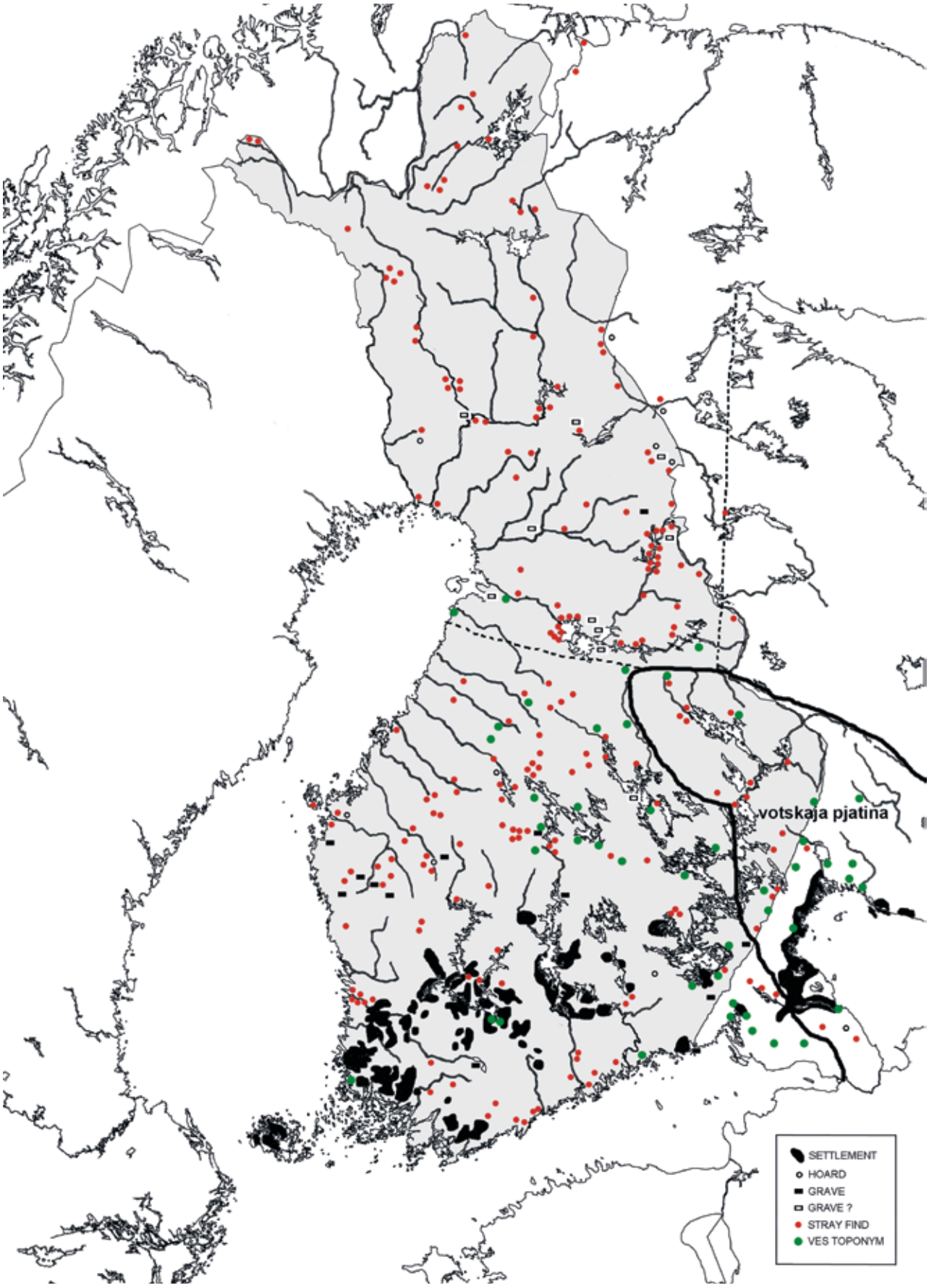

Figur 6. Vattenvägar från Ladoga-Onegasjöarna genom Finland mot Bottenviken. Kartbilden visar en sammanställning av Nöteborgsfredens gräns 1323, norra delen av skattlandet Votskaja Pjatina 1500-tal, vägen beskriven av Nousia ”Ryssen”, samt ”Ves’”-namn i det finska landskapet. Karta författaren med underlag från Vahtola 1980; Huurre 1987; Gallén & Lind 1991.

rade till år 900 respektive till 1100-talet anger en spännvidd i tid då området varit bebott. Märkligt nog har de i forskningen betraktats som utifrån kommande främlingar, trots att ett lokalt smyckesskick inte kan definieras tydligt (Huurre 1987: 23). Istället kan man se kvinnorna som individer i en grupp människor med hybridiserad kultur, i dialog med passerande grupper från många riktningar. Behovet av en etnifiering och emblematisk tydlighet uttryckt i en avgränsad materiell kultur kan ha varit frånvarande. Istället var interkulturell kommunikation det viktigaste. Föremålsuppsättningarna i området var nämligen västfinsk, germanskt skandinavisk, och från områden vid Ladogasjön, Karelen och Vita havet. En tydligare kronologisk indelning av fynden hade varit önskvärd för att förstå den geografiska dynamiken.

Med de olikartade källorna som grund går det att utkristallisera en mer distinkt rutt från området vid Ladoga och Onega där vepsernas extensiva bosättningar för utmarksjakt låg (figur 6). Därifrån kunde de röra sig genom det vattenrika finska inlandet, vid Ule träsk och längs Ule älv där andra östersjöfinska grupper bodde, ut till Bottenviken. Därefter tog de sig längs kusten till de platser i Norrland där de "östliga" föremålen hittats. Tillsammans anger smycken och yxorna ett möjligt ursprung och en rutt som bör ha brukats av såväl samiska som östersjöfinska individer.

Vattenland och bondebygd – en plädering för fler aktörer

Resorna från de östersjöfinska områdena till Norrland krävde inte bara logistik som fungerade. Förutom det mer funktionalistiska perspektivet finns en social sida som var den andra delen av möjligheterna till att förflytta sig genom oländig terräng. I det inre av Finland visar lösfynd, enstaka gravar och spridd bebyggelse på människor som erbjudit långväga resenärer replipunkter i det vattenfyllda landskapet. Längs med de mest välanvända vattenstråken fanns alltså möjligheter till bistånd med föda och värme för natten. Från områdena längs Bottenvikens kust, ner till den nordligast belägna germanska bondebygden i Ångermanland fanns också andra befolkningsgrupper som drogs in i det östliga nätverket.

Inom norsk forskning har man understrukit hur de germanska och samiska grupperna påverkat varandra, särskilt under 1000- och 1100-talet (Storli 1991; Hansen & Olsen 2014: 76f, 103f, 116ff, 127ff). Kvinnor och män ur respektive folkgrupp har ingått äktenskap som förstärkte tillit och de ekonomiska banden. Giftermål och gåvor spelade som vanligt en viktig roll. Tanken på en samisk elit eller mäktiga släkter är tilltalande utifrån det faktum att vi finner kvinnogravar med samiska smyckeformer i germanska områden, liksom skandinaviska smyckeformer i samiskt område (Storli 1991: 99). Pälshandelns ökade dragningskraft på det interregionala varuutbytet gav samerna möjligheten att agera genom sin kunskap om hur man fick tillgång till resurserna. Genom sin position som viktiga aktörer i nätverket kunde vissa samer ackumulera ett socialt och ekonomiskt kapital som gjorde dem attraktiva för de norröna grannarna. I de skriftliga källorna definierades de även som "finnekonger" (Hansen & Olsen 2014: 116).

Ett sådant scenario har inte tydligt lyfts fram för de östliga kontakterna. I dessa är det kulturella mönster och likheter i världsbilder som stått främst. Därmed får vi en dikotomisering med socioekonomiska förklaringar till interaktion i väster, medan det i öster är ideologi och kultur som binder samman människor. Det stämmer att vi kan räkna med en mycket kontinuerlig kommunikation öster- och sydöst ut under hela förhistorien, men det räcker inte som förklaring till den fortsatta processen under vikingatid och äldre medeltid. Intensiteten i förbindelserna ökar kraftigt också i öster, och det bör sannolikt ha genererat liknande sociala lösningar som mellan norröna och samer i Norge. Vi får räkna med att dessa också innebar giftermål, gåvoutbyte och konstruerade släktskapsband. Liksom i det sammanflätade germansk-samiska gränsområdet i dagens Norge anger den materiella kulturen hos den hybridiserade befolkningen i det inre av Finland en kulturell öppenhet under perioden ca 800 till 1200. Där möttes samer och östersjöfinska grupper. Hanteringen av de motsättningar som uppstod när olika traditioner möttes påverkades av gästernas utsatthet och den lokala befolkningens behov av utifrån kommande gods. Om man hade snarlik världsbild och ikonografiska uttryck för denna underlättades kommunikationen. Mycket talar för att så var fallet med östersjöfinska grupper och samer som länge rört sig i samma landskap.

Men samerna var endast en grupp av flera som ingick i det komplexa östliga nätverket. Aktörerna varierade över tid, med benämningar som ibland angav etnisk identitet och ibland utgick från handlingar. Finnar, tavaster, kareler, vepser, kväner, tjuder, birkarlar, kolbjager och bjarmer bildar en svårgenomtränglig skog av namn och identiteter med varierande definitioner (Hansen 1996: 36, figur1; 82, figur9; Wallerström 1995: 213ff). Några av dem har kronologisk bärighet, men kan inte entydigt pekas ut som etniska samfälligheter med tydlig geografisk hemvist. Sammantaget har de alla rollen som motpoler till den samiska kulturgruppen. Relationerna pendlade mellan utbyte för ömsesidigt välstånd och repressiv taxering. Förhållandena speglar maktbalansen mellan aktörerna över tid. Exemplen från Norge visar att samerna som grupp var socialt heterogen med antydan till hierarkier. Också de östersjöfinska grupperna uppvisade regionala identiteter och representerade liksom norröna aktörer både lokala intressen och grupper med riksbildarambition. Vi befinner oss också före 1300-talet då kungamakten från svensk sida koloniserade Norrland och delade upp Finland med Novgorod (Wallerström 1995: 277ff).

Zachrissons tolkning av den kronologisk-korologiska spridningen av etniskt definierade fynd är nödvändig att återkomma till. Tudelningen i en ”finsk/östbaltisk” och ”rysk/orientalisk” föremålsgrupp bygger på antagandet att ursprungsområdena var homogena i sin etniska sammansättning och materiella kultur. Ser man till fyndsammansättningen i Kievrikets norra resursområde framträder en annan möjlighet. Från 900-talets slut, men främst från sent 1000-tal, förändrades den östersjöfinska materiella kulturen under inflytande från de expanderande städerna Novgorod och Rostov-Suzdal'. Även om befolkningen länge omfattade en östersjöfinsk majoritet, mötte man ett annat kulturmönster med slaviska och skandinaviska inslag. Vardagens uppsättning av kommunikativa element blev därför multikulturell, varför det svårligen går att urskilja entydiga etniska idiom. Det område som tydligast speglar denna socio-ekonomiska förändring är det område som i rusiska källor benämns Zavoloche, med en befolkning som i de rusiska källorna benämns Zavolocheskaja Cud (Stang 1981: 158; Martin 1986; Makarov 1991: 77; Hansen 1996: 49ff). Initialt under 1000-talet var det området vid Vagaflodens dalgång som avsågs, men snart omfattades också floderna Onega och den nordliga Dvina. Området var svagt bebott före 1000-talet, men kom att hysa en blandad befolkning med framförallt vepsiskt ursprung, men också slavisktalande individer. Kombinationen av artefakter uttryckte en hybridiserad livsstil som var ursprunget till många av de ”östliga” föremål som hittas i Norrland (Makarov 1991: 77). Istället för representanter för distinkta etniska områden kan man se Zachrissons intressanta blandning av ting som kommande just från de av vepserna dominerade regionerna. Etableringen av en skandinavisk överhöghet i Ladogaområdet under första halvan av 1000-talet, kan dessutom ha påverkat spridningen av även skandinavisk-rusiska kulturmönster till östersjöfinska individer.

I Norrland där yxorna och smyckena ingick i det kulturella samspelet verkar olika ekonomier och kulturella traditioner ha fått regional prägel (Zachrisson 1997b; Ramqvist 2001; 2007; 2012; Bergman 2010). En vanlig indelning brukar göras mellan samiska och germanska kulturmönster, men andra aktörer fanns med. Per Ramqvist menar sig kunna avgränsa fem skilda traditioner som är geografiskt koncentrerade och etniskt distinkta. Områdena ska givetvis inte ses som slutna, människor rörde sig i gränsområdena. Likaså är de etniska benämningarna problematiska, eftersom innebörden kan skifta över tid. Övre Norrlands inland (1) menar han hade en nordsamisk majoritet, medan Mellannorrland (4) hyste bofasta germaner. Söder om Övre Norrland, i det Södra inlandet (3), fanns sydsamer som rörde sig än längre ner i landet. I Övre Norrlands kustland fanns finskspråkiga kväner (2). Ramqvist menar att det utkristalliserade sig en mycket tydlig ekonomisk, språklig och religiös gräns emellan nordsamer och kväner under yngre järnåldern (Ramqvist 2007: 159; 2012: 35). Gränsområdet markeras ytterligare genom de samiska offerplatserna som ligger nära zonen mellan de två olika kulturmönstren. Interaktionen bör ha fått socio-ekonomiska följder, som den belagda hierarkiseringen inom den samiskspråkiga befolkningen.

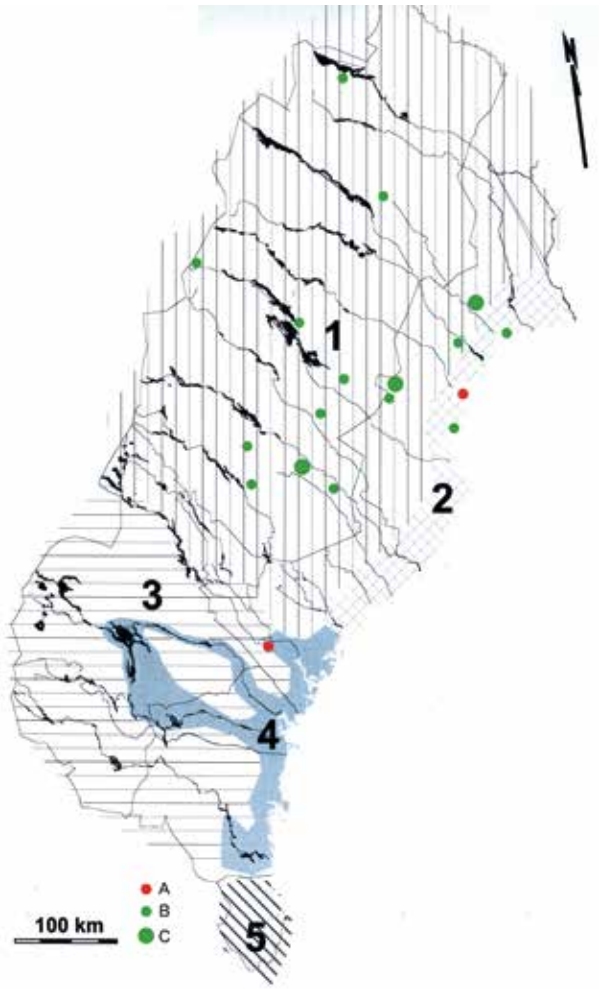

Figur 7. Stridsyxorna och de ”östliga” föremål i Norrland i relation till Ramkvists fem norrlandsregioner. A = stridsyxorna i Skärvsta och Käcktjärn; B = ”östliga fynd”; C = ”östliga” föremål i samiska depåer. Karta Mats Roslund med grundkartor Ramqvist 2007 och Makarov 1992a.

Situationen blir fysiskt tydlig om Ramqvists fem norrländska zoner sammanförs med placeringen av de två stridsyxorna och de ”östliga” smyckena (figur 7). Det visar sig då att samtliga grupper var indragna i det politiska och sociala spelet i öster. Särskilt intressant blir det med föremålen i Mellannorrland, som inom forskningen fortfarande ses som en ”sydlig” norrön inträngning i ett nordligt ekosystem. Anknytningen till bondebygderna söderöver är väl belagd i hustyper och ekonomi sedan förromersk järnålder (Ramqvist 2012: 39f). Livsmönstret i den mellannorrländska bondebygden uppvisar alltså kulturell samhörighet med sydliga grupper i vissa avseenden, medan de skiljer sig i kontaktytor med omvärlden. Gränserna mellan de olika språk- och kulturgrupperna var inte skarpa. Rörelser mellan bosättningar i området bör ständigt ha pågått, även om det var säsongsmässiga och ritualiserade kontak-

ter man upprätthöll. Uppenbarligen fanns dock kulturella skillnader, inte minst mellan samer, kväner och norröna. Trots dessa har samtliga fem zoner ”östliga” föremål, som anger en gemensam kontaktyta i denna riktning, som inte enbart samer tog del av. Stridsyxorna hamnar inom Ramqvists område 2, med finsktalande kväner, och område 4, i en grav inom den norröna brukningsbygden.

Nätverkens sociala lösningar – analogier i mötet mellan huroner och fransmän

Den arkeologiska karteringen ger ett fruset ögonblick av kontakterna. Det sociala innehållet i kommunikationen och processen över tid måste sökas med andra metoder. Analogier kan göras med de första indiansk-franska kontakterna i nordöstra Amerika och sydöstra Kanada från 1609 till 1649, även om kritik framförts mot för enkla amerikansk-norrländska jämförelser (Ray 1974; Heidenreich & Ray 1976; Selinge 1982; Sleeper-Smith 2001). Fiske och pälshandel i Nya Världen var en viktig del av europeisk ekonomi redan från 1400-talets slut. Franske kungens utsände Samuel de Champlain strukturerade förbindelserna med indianerna från 1609 och gjorde resor i inlandet. Huronerna blev de viktigaste samarbetspartnerna. De hade i sin tur vänskapligt samarbete med algonquiner och montaignais, vilket gav tillgång till ett mycket stort resursområde runt de Stora sjöarna. Direkt vid ankomsten drogs fransmännen in i de pågående striderna med irokeser. Fransmännen hamnade alltså i redan etablerade motsättningar, men fick samtidigt tillgång till väl frekventerade pälsjägarområden. Konflikter skapades alltså inte av de anländande främlingarna, istället skärptes de.

I ett tidigt skede baserade sig relationerna på att de utifrån kommande befann sig i ett känsligt underläge med liten kännedom om topografi och kommunikativa regler. Lokala grupper besatt denna kunskap, och kunde vinna på att samarbeta med främlingarna. Ingiften och krigståg mot en fientlig grupp var en vanlig integrerande praxis. Champlain utövade en medvetet interkulturell politik genom att uppmana sina män att ingå äktenskap med huronska kvinnor för att stärka den romersk-katolska fronten mot engelska och holländska protestanter längre söderut. Tanken var dessutom att få de bofasta jordbrukande huronerna att öka pälsdjursuttaget från de redan vänskapligt sinnade algonquinstammarna. Huronerna blev mellanhänder i ett nätverk som de noggrant bevakade för att behålla kontrollen. Resorna gick till utbytesplatser som man hemlighöll för fransmännen. Organisationen var familje- eller bybaserad, bestående av 200 till 300 män med kanoter som var borta tre–fyra veckor i taget (Heidenreich & Ray 1976: 23). Innan smittkoppor, irokeskrig och överexploatering av bävern förändrade utbytet kunde mängden pälsar vara enorm. År 1633 angjorde 150 kanoter med omkring 800 krigare Saint Lawrence, fransmännens centralort. Detta ger ett intressant perspektiv på omfattningen av den östliga pälshanteringen under vikingatid och tidig medeltid.

Tidigaste skedet i förvärvandet av pälsar fram till 1600-talets mitt karaktäriserades av att vänskapligt sinnade stammar agerade mellanhänder. För att få denna logistik att fungera var personlig närvaro i de indianska områdena nödvändig. Lösningarna på kontinuerlig kontakt var blodsbrödraskap och giftermål, det vill säga äkta eller konstruerade släktskapsförbindelser som skapade emotionella bindningar och beroenden. Huronstammarna använde redan sedan länge detta sätt att minska motsättningar och skapa allianser, då de utbytte kvinnor, barn och även män som bodde som bröder hos mottagarna (Heidenreich & Ray 1976: 16).

Det fransk-huronska samarbetet som startade på allvar 1615 fick ett blodigt slut 1649 då irokeserna utrotade stora delar av stammen. De så kallade Bäverkrigen mellan fransmännen och irokeserna upphörde inte förrän med en fred 1701. Under period av stridigheter ändrades logistiken för pälsuttaget. Franska ”coureurs-de-bois” (skogslöpare) hade levt med indianer och kände till överlevnadstekniker sedan Samuel de Champlain uppmuntrade fransk-indiansk familjebildning. Nu kringgick de gamla överenskommelser och jagade själva på djupet i inlandet. Denna inofficiella form av jakt och handel var farlig, vilket gav de indianska kvinnorna en mycket viktig roll (Sleeper-Smith 2001: 18). I ett ”marriage à la façon du pays” säkrades handelsrättigheter genom släktskap med kvinnans familj, liksom kunskap om överlevnadsstrategier under perioderna i skogarna. Kvinnornas praktiska uppgifter bestod i att torka kött för långfärder, bereda hudar och göra arbete på de tillfälliga boplatserna. De tillverkade också snöskor, kanoter och mockasiner, absolut nödvändiga redskap för rörelser över stora avstånd. Viktigast var deras roll som språkliga och kulturella mediatorer mellan fransmannen och lokalgrupper.

Vänder vi oss till nordliga Fennoskandinavien kan några analogier vara intressanta att testa i framtiden. Främlingarnas känsliga position i ett tidigt skede av kontakterna bör ha överensstämt med de i Nya Världen. Förskjutningen från att ligga lågt som nykomlingar till att alltmer dominera utbytet kan vi också se i norr. Den initiala fasen i fransk-huronska-förbindelser kan försiktigt jämföras med ruserna i Novgorod och skandinaverna runt Aldeigjuborg som beställare, och östersjöfinska grupper från Ladoga- och Onegasjöarna som mellanhänder, i kontakt med samerna som de i finska inlandet och övre Norrland agerande jaktlagen. Något som är tydligt i de norsk-samiska förbindelserna är kvinnornas roll som gränsgångare mellan kulturgrupperna för att konstruera stabiliserande släktskap och dela med sig av kunskap. Symboliskt nog är det två kvinnogravar från 900- respektive 1100-talet som undersökts i finska inlandet vid Suomussalmi med hybridiserad smyckesuppsätt-

ning (Huurre 1987: 22). Susan Sleeper-Smiths beskrivning av de franska pälsjägarna och -handlarna kan var en god utgångspunkt för att förstå situationen under vikingatid och tidig medeltid i Övre Norrland; ”A trader’s success depended on his ability to understand and negotiate the symbolic consequences of exchange. Consequently, Native wives became indispensable intermediaries for their fur trader husbands. These women facilitated communication among people who spoke different languages by serving as interpreters and by arbitrating the negotiation process” (Sleeper-Smith 2001: 20).

En skiftning i flödet – samer, östersjöfinnar, norröna och novgoroder som aktörerna i övre Norrland

Med utgångspunkt i två relativt förbisedda stridsyxor och de mer välkända ”östliga” smyckena i övre Norrland har jag försökt etablera en social och historisk kontext. Målsättningen har varit att visa på yxornas och smyckenas geografiska och sociala hemvist, samt fördelning i Norrland inom kända kulturområden. Vägarna däremellan har fått en tydligare utsträckning. Denna fond av källor har gett anledning till att formulera ett hypotetiskt fysiskt och socialt förlopp för kontakterna i ett vidare historiskt perspektiv.

Tidigare forskare har understrukit svear, gotlänningar och novgoroder som de viktigaste aktörerna för transporten av gods norrut som byttes mot pälsverk. Fler grupper än så måste tas i beaktande under den tidiga perioden från sent 900- till 1100-tal. Bland annat känner vi till att vepserna åtminstone sedan tidigt 900-tal hade kontroll över skogarnas resurser som de förde vidare till volgabulgarerna. Utbytet gav ett överskott och politisk tyngd. Under 1000-talet stärktes den östersjöfinska identiteten genom ökat bruk av kulturellt distinkta smyckesuppsättningar. Vi kan inte heller helt bortse från svear som aktörer, fast då i egenskap av insamlare av överskott, då skandinaver bodde i Ladogaområdet åtminstone fram till 1000-talets mitt. Finnar och tavaster rörde sig också i Finlands inland under samma period, liksom senare en växande grupp från Karelen. I Ule träsks omland och ut till Bottenviken fanns andra finsktalande bofasta, ibland utpekat som Kainuu, med kvänsk hybridiserad identitet.

På pälsjägarnas och mottagarnas sida har samiska grupper fått företräde. Yxorna och smyckena är emellertid vidare spridda utanför deras språkområde. Särskilt intressant är möjligheten att norröna bofasta har tagit del av östkontakterna personligen, och inte enbart via mellanhänder längs östkusten ner till svearnas område eller Gotland. De hybridiserade, och därför kulturellt svårfångade, kvänerna kan med interkulturell kompetens samordnat färder genom vattenlandet i norra Finland och längs det inre av Bottenviken. Samerna överlappade samtliga nämnda grupper geografiskt. Inom samegruppen ökar också hierarkiseringen med olikartad tillgång till kontakterna och pälsuttag.

Vi rör oss i en tid då rikenas utsugning av resursområdena i norr inte etablerats fullt ut. Istället är det mer balanserade relationer som håller igång kontakterna. Människor av olika kulturell bakgrund behövde varandra för att kunna säkra utbytet, som i det huronsk-franska nätverket före 1650 då båda parter vann på transaktionerna. Grupperna vävdes samman av gemensamma intressen och innötning av kända stråk genom landskapet. De sociala instrumenten för att klara detta var troligen etablering av äkta och konstruerad släktskap över språk- och kulturgränserna. I samspelet var valet av ting viktigt. Stridsyxornas karaktär av hirdanknutna elitvapen tilltalade troligen män i Ångermanland och bland kvänerna. Samernas och östersjöfinnarnas världsbilder sammanstrålade i bruket av symboler som sjöfågel-, halvmån- och djurliknande hängsmycken.

Samtidigt med att östersjöfinska grupper ökar sin närvaro i Norrland minskar den mycket väletablerade förbindelserna mellan sydvästra Finland och svearna (Roslund i tryck). Under vikingatiden visar en varierad uppsättning smycken från Finland på en tydlig gemenskap. Ännu viktigare är de polerade keramikkärl av finsk-ugrisk typ för hantering av drycker som har stor spridning på såväl landsbygden som i de enda urbana centra Birka och Sigtuna. Vi kan följa dem i Sigtunas kulturlager fram till mitten av 1000-talet, då de helt försvinner. Som en total kontrast fortsätter kärlen att tillverkas på andra sidan Östersjön fram till början av 1200-talet. Om en intensiv och kontinuerlig kontakt hade upprätthållits borde keramiktraditionen ha funnits kvar. En arkeologiskt belagd närvaro av ett större antal östersjöfinska individer i mälarområdet kom alltså att upphöra vid mitten av 1000-talet.

Skiftningen i flödet av materiell kultur kan indikera en förändring i relationerna mellan svear, östersjöfinnar och novgoroder. Det skedde en omstrukturering i handelsnätverket mot Novgorod, som under slutet av 1000-talet fick ökad attraktionskraft. Den direkta orsaken till detta är svår att peka på. Vi får tänka oss flera variabler som samverkar. Tillgången på pälsar och andra skogsresurser blev större då Novgorod etablerade en tydligare överhöghet i sitt omland. Rikedomarna drog till sig andra aktörer i nätverket och ökade intresset hos redan närvarande vänner. Detta är arkeologiskt synligt i inflödet av västeuropeiska mynt, främst frisiska, till Novgorod med omland. På andra sidan Finska viken röjer en varierad sammansättning artefakter från 1000-talets tre sista decennier en tydligare kontinental och rusisk närvaro i Sigtuna. Österleden drog till sig väletablerade handelsmän från Schleswig och andra centralplatser.

Just i detta skede, då människor i Mälardalen förlorade intresset för gamla vänner i sydvästra Finland och istället uppvisade ett ökat intresse för det växande Novgorod, verkar de ”östliga” föremålen i allt större omfång nå Norrland.

Under århundradets sista decennier ökade antalet människor som rörde sig i Finlands inland, längs med Ule träsk och Ule älv, längs kusten ner till Ångermanland. Den växande efterfrågan på pälsar drog in flera språkgrupper i ett samspel som krävde förståelse för andras livsmönster och kompetens i ett mångfasetterat socialt spel. Kommunikationen fördes med både språk och materiell kultur. Orden som band samman män och kvinnor med gemensamma intressen, förstärktes med utsmyckade stridsyxor i järn och sjöfåglar i brons.

Den komplicerande samtiden

Samtidigt som den arkeologiska-historiska tolkningen ger ny kunskap om det förgångna, berör analysen av de två stridsyxorna i Norrland kärnfrågor inom den transnationella historieskrivningen idag. I den ryska diskursen har finsktalande folk fått en allt tydligare roll i skrivningen av det förflutna, mycket tack vare långvariga och kvalitativa insatser i svårnådda områden. Trots det kan man tolka den kievryska kolonisationen från sent 900-tal och framåt på annat sätt. Den rådande framställningen anger ett centrum-periferiförhållande, där det kievryska kulturmönstret indirekt understryks som mer högstående och de finska grupperna som passiva (Ligi 1993; 1994). I de tvärkulturella studierna av kolonisationsområdet visar detta sig i att man koncentrerar sig på de ”slaviska” influenserna på de finska grupperna, snarare än en ömsesidig påverkan (Kovalev 1998: 79). I kritiken framhålls en svag framställning av redan existerande kulturella uttryck bland finska grupper. Bland annat vore det intressant att förklara det ökade intresset för lokala smyckesuppsättningar hos den östersjöfinska lokalbefolkningen under sent 1000- och tidigt 1100-tal. Kan detta vara en medveten strategi att med etniska idiom markera oavhängighet? På ett liknande sätt framhålls inte den kulturella variation som omfattade Kiev Rus’ under 1000-talet. Det skandinaviska, och möjligen baltiska, inslaget i befolkningen som funnits i området från 700-talet är helt borta ur historieskrivningen. Befolkningen benämns redan som en ”Slavic-Finnic culture” från slutet av 900-talet (Makarov 2006a: 271). Även om den slavisktalande gruppen inom Kievriket började dominera de högre sfärerna i samhället vid 900-talets slut är det tydligt att skandinaverna utgjort en markant etnisk grupp under 1000-talet (Lind 2006: 254). Ingiften med svearnas, danernas och norrmännens kungadynastier och hirdmän därifrån präglade befolkningsinslaget under århundradet. Handelstransaktioner mellan svear, gutar och Kiev Rus’ fortsatte intensivt fram till ca 1200. Utan att ensidigt hävda en ”normanistiskt” hållning i denna ständigt återkommande debatt kan det berika de historiska tolkningarna med en mer öppen hållning till en liknande etnisk blandning för tidig medeltid som den under vikingatiden.

En liknande kritik kan riktas mot vår egen historieskrivning. I Skandinavien har en fokusering på samernas kontakter med de söderifrån kommande norröna och en allmän ”östlig” förbindelse skymt ett bredare spektrum av aktörer. Genom regionala studier har emellertid det stora norrländska området brutits upp i skilda ekonomier och kulturmönster. Det samiska bidraget till Nordens historia förminskas inte av att andra språkgrupper deltagit i kommunikation genom mycket svårforcerade landskap. Förutom samer blir östersjöfinska vepser, kväner, kareler, slavisktalande novgoroder och norröna synliga genom toponymer, ekonomiska val och omformning av landskapet. Inte minst i de medvetna valen av vapen i form av rusiska stridsyxor samt zoomorfa- och halvmånformade smycken framträder de nya aktörerna.

Ett övergripande problem gäller vår öppenhet att ställa nya frågor om det förflutna när källorna blir mer mångfasetterade. Samiska befolkningsgrupper bodde och rörde sig i ett stort område från Atlanten till Vita havet, och så långt söderut i Norge, Sverige och Finland att geografisk och kulturell överlappning med norröna och östersjöfinska grupper var omfattande. Trots den sparsamma befolkningstätheten är samiska livsmönster att betrakta som norm och representerar en majoritetskultur i norr. Särskild omsorg har riktats mot att skriva in samisk, och framförallt svårtolkad sydsamisk, kultur i den nationella historieskrivningen. I arbetet med detta har ett post-kolonialt perspektiv varit rådande, med rikens och staters utnyttjande av resurserna i fokus. Ser vi till de perioder som berörs här, 900- till 1200-talet, är situationen troligtvis en annan. Norska kungasagor nämner ”finnekonger” och samiska depåfynd vittnar om mer jämbördiga relationer, med välbärgade samiska familjer särskiljande sig från andra grupper som en elit (Odner 1983; Storli 1991: 100; Zachrisson 1997b: 144ff; Hansen & Olsen 2014: 116ff).

Det går att läsa in en nästan rousseauansk tanke om den gode vilden som utsätts för exploatering i berättelsen om samerna. Genom en periodisering av kontakterna går det att visa en annan tid då ”periferin” stod i centrum. Samarbete med utifrån kommande norröna och östersjöfinska grupper kan ha genererat eller förstärkt existerande hierarkier inom det samiska samhället. Betydande rikedomar har cirkulerat. Markeringen av skillnader mellan samiska släkter och även mellan större samiska grupper kan tidvis lett till kamp om kontakter och resurser med våld som medel. Vepser, kväner och kareler kan ha skapat en social obalans med sina resurser från ekonomiskt starka områden i sydöst. Det existerade också flera andra aktörer än samer i gränsområdena mellan ”de fem Norrland”. Har vi som forskare förmågan att leta efter våld mellan dessa människor, att se samernas hierarkiska strukturer under den tidiga medeltiden, att kort sagt se dem som aktörer utan att vara offer för förtryck från senmedeltidens expanderande riken?

Tack

För att kunna genomföra arbetet har flera personer varit behjälpliga. För litteraturtips och diskussioner vill jag tacka Inger Zachrisson och Per Rahmqvist. Piotr Kotowicz har frikostigt delat med sig av sin kunskap om stridsyxor i Östeuropa. Utan hans hjälp hade inte analogisökandet för de två norrländska fynden kunnat genomföras. Tack till Gunlög Fur och Johan Callmer för diskussioner och tips om tidiga möten mellan européer och urbefolkningen i Nordamerika. Tack till Johan Callmer och Ingrid Gustin för litteraturtips, läsning av manus och många givande diskussioner. Maria Panum Baastrup vid Nationalmuseet, Köpenhamn tackas för information om de danska miniatyryxorna.

Referenser

Androshchuk, F. A. 2014. Rusi i bizantijskie kontakty Skandinavii v XI–XIV vv. *Stratum plus* 5: 199–212.

Bergman, I. 2010. Finnar, lappar, renar och bönder. Om medeltida befolkningsgrupper och näringar avspeglade i ortnamn i Bottenvikens kusttrakter. *Arkeologi i Norr* 12: 167–191.

Boguslavskii, O. I. 2005. International trade in the southern Ladoga region. *Russian History/Histoire Russe* 32: 3–4: 313–339.

Callmer, J. 1994. The clay paw burial rite of the Åland Islands and central Russia: a symbol in action. *Current Swedish Archaeology* 2: 13–46.

– 2015. The background and the early history of the neck rings of the Glazov type (also called Permian) and the beginning of the East-West connections in Early Medieval Northern Europe in the 8th and 9th centuries. I: Ekengren, F., Helgesson, B., Larsson, L. & Söderberg, B. (red.) *Small Things-Wide Horizons: Studies in honour of Birgitta Hårdh*. Oxford. S. 13–19.

– (i tryck). The Rise of the Dominion of the ar-Rus in the Northern Parts of Eastern Europe, Seventh to Ninth Centuries A.D.: A Case of Culture Construction. I: Callmer, J., Gustin, I. & Roslund, M. (red.) *Identity formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond. Communicators and Communication*. Leiden.

Dostál, B. 1966. *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištni na Moravě*. Prag.

Drozd, A. & Janowski, A. 2007. Wczesnosredniowieczny topór inkrustowany z miejscowosci Pien na ziemi chelminskiej. I: Bogacki, M., Franz, M. & Pilarczyk, Z. (red.) *Wojskowosc ludow Morza Baltyckiego*. Torun. S. 106–127.

Edberg, R. 1999. Krigaramuletter från Rus' i Sigtunas svarta jord. *Fornvännen* 94: 245–253.

Fjellström, P. 1962. *Lapskt silver. Studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lapskt kulturliv* 1. Stockholm.

Franklin, S. & Shepard, J. 1996. *The emergence of Rus 750–1200*. London.

Gallén, J. & Lind, J. H. 1991. *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns* 2. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 427: 2. Helsingfors.

Golubeva, L. A. & Kotjkurkina, S. I. 1991. *Belozerskaja ves': (po materialam poselenija Krutik IX–X vv.)*. Petrozavodsk.

Grundberg, L. 2005. Ådalsbygd blir till. En järnåldersbygd vid Ångermanälven. I: Boström, G., Grundberg, L. & Puktörne, T. (red.) *Stora Ådalen. Kulturmiljön och dess glömda förflutna*. Härnösand. S. 134–203.

Hallström, G. 1932. Lapska offerplatser. I: Edén, N. (red.) *Arkeologiska studier tillägnade H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf*. Stockholm. S. 111–131.

Hansen, L. I. 1996. Interaction between Northern European Sub-arctic Societies during the Middle Ages: Indigenous Peoples, Peasants and State Builders. In: Rindal, M. (red.), *Two Studies on the Middle Ages*. KULTs skriftserie 66. Oslo. S. 31–94.

Hansen, L. I. & Olsen, B. 2014. *Hunters in transition. An outline of early Sámi history*. The Northern World 63. Leiden/Boston.

Heidenreich, C. E. & Ray, A. J. 1976. *The early fur trades. A study in cultural interaction*. Toronto.

Heindel, I. 1992. Äxte des 8. Bis 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neisse. *Zeitschrift für Archäologie* 26: 17–56.

Hirviluoto, A-L. 1986. Finland's cultural ties with the Kama region in the Late Iron Age especially in the light of pottery finds. I: Lehtinen, I. (red.) *Traces of the Central Asian culture in the North*. Helsinki. S. 71–80.

Huurre, M. 1987. Kulturen vid Ule träsks vattendrag under den sena järnåldern. I: Julku, K. (red.) *Nordkalotten i en skiftande värld – kulturer utan gränser och stater över gränser*. Studia Historica Septentrionalia 14:1. Rovaniemi. S. 19–34.

– 1992. Kainuun hämärä kausi – aika ennen savolaista uudisasutusta (The dark ages of Kainuu – the times before settlement from Savo). In: Julku, K. (red.) *Suomen varhaishistoria: Tornion kongressi 14.–16.6. 1991*. Studia Historica Septentrionalia 21. Rovaniemi. S. 85–94.

Kirpichnikov, A. N. 1966. *Drevnerusskoe oruzjie. Kop' ja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni : 9–13 vv. Band* 2. Moskva/Leningrad.

Kivikoski, E. 1973. *Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text*. Helsinki.

Knappett, C. 2013. Introduction: Why networks? I: Knappett, C. (red.) *Network analysis in archaeology: New approaches to regional interaction*. Oxford. S. 3–15.

Korsjun, V. E. 2012. *Jazytjeskie priveski drevnej Rus, X–XIV vekov*. Moskva.

Kotowicz P. N. 2011. Early medieval ornamented axes from the territory of Poland. I: Tiplic, I. M. (red.) *Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*. Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica, Supplementum 1. Sibiu. S. 105–132.

Kotowicz, P. N. 2014. *Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich*. Collectio Archaeologica Ressoviensis, Tomus XIV. Rzeszów/ Sanok.

Kotowicz, P. N. & Swiatek, M. 2006. Mittelalterliche Streitäxte aus den Sammlungen des Regionalmuseums in Jaslo. Ein Beitrag zur kenntnis der Bewaffnung in den Polnischen Karpaten. *Acta Archaeologica Carpathica* XLI: 115–145.

Kovalev, R. 1998. Review of Makarov, N. A. 1997. "Kolonizatsiia severnych okrain Drevnei Rusi v XI–XIII vekach". *Fennoscandia Archeologica* XV: 78–81.

Kucypera, P., Pranke, P. & Wadyl, S. 2010. Wczesnosredniowieczne miniaturowe toporiki metalowe z Europy Srodkowo-Wschodniej i Pólnocnej. Korpus zabytków. I: Kucypera, P. & Wadyl, S. (red.) *Zycie codzienne przez pryzmat rzeczy*. Torún. S. 103–176.

Kurasinski, T. & Skóra, K. 2012. *Wczesnosredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. Piotrkowski*. Lodz.

Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1982a. *Luistari I. The Graves*. Helsinki.

– 1982b. *Luistari II. The Artefacts*. Helsinki.

Ligi, P. 1993. National romanticism in archaeology: the paradigm of Slavonic colonization in north-west Russia. *Fennoscandia Archaeologica* X: 31–39.

– 1994. "Active Slavs" and "passive Finns": A reply. *Fennoscandia Archaeologica* XI: 104–112.

Lind, J. 2006. Problems of ethnicity in the interpretation of written sources on early Rus'. I: Nuorluoto, J. (red.), *The Slavicization of the Russian North: Mechanisms and Chronology*. Slavica Helsingiensia 27. Helsinki. S. 246–258.

Lysenko, P. F. 1991. *Dregovichi*. Minsk.

Makarov, N. A. 1990. *Naselenie russkogo severa v XI–XIII vv: Po materialam vostochnogo Prionezhja*. Moscow.

– 1991. "Eastern" ornaments of the 11th–13th centuries in the Sami areas: origins and routes. *Acta Borealia* 2: 57–80.

– 1992a. Trade relations between Russia and Northern Fennoscandia in the Early Medieval times. I: Julku, K. (red.) *Suomen varhaishistoria: Tornion kongressi 14.–16.6. 1991*. Studia Historica Septentrionalia, 21. S. 333–342.
– 1992b. Drevnerusskie amulety-toporiki. *Rossijskaja Archeologija* 2/1992.
– 2006a. Cultural Identity of the Russian North Settlers in the 10th–13th Centuries: Archaeological Evidence and Written Sources. I: Nuorluoto, J. (red.), *The Slavicization of the Russian North: Mechanisms and Chronology*. Slavica Helsingiensia 27. Helsinki. S. 259–281.
– 2006b. Traders in the forest: the Northern periphery of Rus' in the medieval trade network. I: Reyerson, K. L., Stavrou, T. G. & Tracy, J. D. (red.) *Pre-modern Russia and its world. Essays in honor of Thomas S. Noonan*. Wiesbaden. S. 115–133.
– 2012. *Rus' v IX–X vekach: arkheologicheskaja panorama*. Moskva/Vologda.
Makarov, N. A., Krasinkova, A. M & Zaitseva, I. E. 2013. Srednevekovyi mogilnik Shekshovo v Suzdal'skom opol'e: spustja 160 let posle raskopok A. C. Uvarova (The Shekshovo Medieval burialground in the Suzdal field region: 160 years after excavations by A. S. Uvarov). *Kratkie soobsjtjenija. Instituta Archeologii* 230. S. 219–233.
Martin, J. 1986. *Treasure of the land of darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia*. Cambridge.
Masonen, J. 1995. *Tracks, paths and roads. Infrastructure and transport in Finland and the Baltic Sea area from the Viking Age to Medieval times (800–1500 AD)*. Finnish National Road Administration. Road Museum Reports 1995: 1. Helsinki.
Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim x X, XI i XII wieku*. Wroclaw.
Niitemaa, V. 1961. Handelsveier, Finland. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 6. Malmö. S. 185–190.
Odner, K. 1983. *Finner og terfinner. Etniske prosesser i det nordlige Fenno-Skandinavia*. Oslo Occasional Papers in Social Anthropology 9. Oslo.
Paulsen, P. 1939. *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*. Berlin.
Paulsen, P. 1956. *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*. Bonn.
Pimenov, V. V. 1965. *Vepsy: Ocherk etnicheskoi istorii i genezisa kul'tury*. Moskva/Leningrad.
Plavinskij, N. 2014. *Ocherki istorii vooruzhenija Belorusskich zemel' X–XIII vekov*. Kiev.
Pokrovskaya, L. V. 2001. Finno-Ugrian jewellery from medieval Novgorod. I: Brisbane, M. & Gaimster, D. (red.) *Novgorod: the archaeology of a Russian medieval city and its Hinterland*. The Bristish Museum Occasional Papers 141. London. S. 85–90.
Potin, V. 1990. Funde Westeuropäischer Denare in Norden der Sowjetunion. I: Jonsson, K. & Malmer, B. (red.) *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova Series 6. Sigtuna Papers*. Stockholm/London. S. 265–273.
Ramqvist, P. 2001. Utbytessystem under det första årtusendet e. Kr. *Fornvännen* 96: 1–21.
– 2007. Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion. *Arkeologi i Norr* 10: 153–180.
– 2012. Norrländska samspel under järnåldern. I: Hemmendorff, O. (red.) Människor i vikingatidens Mittnorden. *Fornvårdaren* 32: 32–53.
Ray, A. J. 1974. *Indians in the fur trade: their role as trappers, hunters, and middlemen in the lands southwest of Hudson Bay 1660–1870*. Toronto/Buffalo.
Rjabinin, E. A. 1981. *Zoomorfnye ukrašenija drevnej Rusi X–XIV vv*. Leningrad.
– 1986. Cultural links of Finno-Ugric tribes in the middle ages. Based on archaeological data. I: Lehtinen, I. (red.) *Traces of the Central Asian culture in the North*. Helsinki. S. 213–222.
Roslund, M. 1995. Tingens renässans – frågor, källor, metoder. I: Bondesson, V. (red.) *Strategier för arkeologisk kunskapsuppbyggnad. RAÄ's arkeologikonferens i Jönköping 11–12 november 1993*. Rapport RAÄ och SHMM 1995: 3. S. 55–74.
– (i tryck). Bringing 'the Periphery' into Focus: Social Interaction between Baltic Finns and the Svear in the Viking Age and Crusade Period (*c.* 800 to 1200). I: Callmer, J., Gustin, I. & Roslund, M. (red.) *Identity formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond. Communicators and Communication*. Leiden.
Ruttkay, A. 1976. Waffen und Reiterausrüstung des 9. Bis zu ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slovenská Archeológia* 24: 2: 245–395.
Selinge, K.-G. 1982. Comments on economic change and the prehistoric fur trade in Northern Sweden: the relevance of a Canadian model. *Norwegian Archaeological Review* 15: 1–2: 115–123.
Serning, I. 1956. *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska Lappmarkerna*. Uppsala.
– 1960. *Övre Norrlands järnålder*. Umeå.
Sindbæk, S. 2003. Varægiske vinterruter. Slædetransport i Rusland og spørsmålet om den tidlige vikingetids orientaliske import i Nordeuropa. *Fornvännen* 98: 179–193.
Sjtykhau, G. V. 1997. Kurgani Minskaga Izbishtsha. I: *Zaslavskia Czitanii*. Iziaslav. S. 67–73.
Sleeper-Smith, S. 2001. *Indian women and French men. Rethinking cultural encounter in the Western Great Lakes*. Amherst.
Stang, H. 1981. Rysslands uppkomst – en tredje ståndpunkt. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 47: 2: 153–198.
Storli, I. 1991. De østlige smykkene fra vikingtid og tidlig middelalder. *Viking. Tidskrift for norrøn arkeologi* LIV: 89–104.
Taavitsainen, J.-P. 1998. Exploitation of wilderness resources and Lapp settlement in central and eastern Finland. I: Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E (red.) *Outland use in preindustrial Europe*. Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund. S. 134–155.
– 1999. Wilderness commerce and the development of boat types. The remains of the Hartola boat. I: Huurre, M. (red.) *Dig it all: papers dedicated to Ari Siiriäinen*. Helsinki. S. 307–313.
Terskij, S. B. 2008. Oboronnij kompleks stolitsi volins'kogo knjazivstvamista Volodimira. *Derzhava ta armija*. Bisnik nats. un-tu "L'bibs'ka Politechnika" 612. S. 14–22.
Tomentchuk, B. P. 2008. Derev'jana monumental'na architektura kijazhogo Galicha v novitnikh arkheologichnikh doslidzhennjakh. I: Palenko, S. & Blaschuk, S. (red.) *D'neslovo: zbirka prats' na poshanu diysnogo chlena Naschional'noi akademii nauk Ukraiin Petra Petrovicha Tolochka z nagodi yogo 70-richchja*. Kiev. S. 181–190.
Tvauri, A. 2012. *The Migration period, pre-Viking age, and Viking age in Estonia*. Estonian Archaeology 4. Tartu.
Vahtola, J. 1980. *Tornionjoki – ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Studia Historica Septentrionalia 3. Oulu.
Wallerström, T. 1995. *Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi* 1. Lund Studies in Medieval Archaeology 15: 1. Stockholm.
Westin, G. 1962. Övre Norrlands forntid. I: Westin, G. (red.) *Övre Norrlands historia* I, *Tiden till 1600*. Umeå.
Zacharov, S. D. 2004. *Drevnerusskij gorod Beloozero*. Moskva.
Zachrisson, I. 1984. *De samiska metalldepåerna år 1000–1350 i ljuset av fyndet från Mörtträsk, Lappland*. Umeå.
– 1987. Östliga kontakter under nordsvensk vikingatid och tidig medeltid. I: Julku, K. (red.) *Nordkalotten i en skiftande värld – kulturer utan gränser och stater över gränser*. Studia Historica Septentrionalia 14: 1. Rovaniemi. S. 188–204.
– 1992. Samisk kultur i Finland under järnåldern. I: Julku, K. (red.), *Suomen varhaishistoria: Tornion kongressi 14.–16.6. 1991*. Studia Historica Septentrionalia 21. Rovaniemi. S. 652–670.
– 1997a. Tre synsätt. I: Zachrisson, I. (red.) *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum, Monographs 4. Stockholm. S. 33–40.
– 1997b. Samer med status. I: Zachrisson, I. (red.) *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum, Monographs 4. Stockholm. S. 144–148.

Blytaket över Lund domkyrkas absid

Thomas Rydén

The lead roof over the apse of Lund Cathedral

A weather vane in the form of St Lawrence and a large head made out of sheets of lead on a wooden core is what is left of the early sixteenth-century roof decoration on the chancel of Lund Cathedral after the restoration works in the 1860s. The head was placed at the apex of the apse's roof, and along the rim of the apse were 13 frontons decorated with flames and knobs, which have been called the crowns of thorns in the literature. Through contemporary sources mentioning a substantial donation of lead, and a rental contract of a lead sheet metal worker on the Cathedral Chapter's ground, a plausible context of production is presented. The term crown of thorns is questioned, and in the light of the Marian manifestations of Birger Gunnarsen during the early 16th century, an alternative iconographic interpretation is suggested.

> Då Herr Zettervall yttrar, att röstena å korutsprångets takfot äro det mest storartade och herrliga partiet å Domkyrkan, så beklagar jag högligen, att jag måste rentaf betrakta desamma såsom det mest småaktiga och i sitt nuvarande skick det mest oharmoniska å hela den vördnadsbjudande helgedomen. (Brunius 1869: 20).

Lunds domkyrka ger fortfarande ifrån sig åtskilliga nya frågor, och ibland, om än motvilligt, några enstaka svar. Anders Ödman och Maria Cinthio studerar gamla fynd på nytt, och gör nya iakttagelser under golvet bland resterna av den kyrka som kallas Knut den Heliges, Sven Estridsens eller Erik Cinthios. Spänningen och nyfikenheten på resultaten är olidlig. Domkyrkans förhistoria, tidiga byggnadshistoria, dess roll i politiska sammanhang, dess romanska stenskulpturer och medeltida inventarier har ofta varit föremål för undersökningar. Även de många tiotusen ton fyrkantiga grå sandstenskvadrarna har visat sig vara stinna på information om transport, organisation och medeltida entreprenörskap. Något som det nu längre inte alls förs någon hetsig akademisk diskussion om är ett par bortglömda grå, tämligen fula blyfigurer som togs ned från taket i samband med Helgo Zettervalls renovering på 1860-talet (figur 1). Den ena figuren är en vindflöjel som föreställer S:t Laurentius, och som satt fast på ett kors på norra transeptets taknock (figur 2). Erik Cinthio och jag själv stötte på den på domkapitelshusets vind ovanför Domkyrkomuseum omkring 1992, men figuren sov vidare tills Andreas Manhag äntligen förde fram figuren i ljuset alldeles nyligen (Manhag 2014). Den andra figuren är ett huvud framställt av blyplåt kring en träkärna. Det stod länge i Domkyrkomuseums trapphus, men har nu fått en placering i god belysning invid 1200-talsportalen (figur 3).

På teckningar från tidigt 1800-tal syns figurerna tydligt, och även på de fotografier som togs på 1860-talet, mellan Carl Georg Brunius och Zettervalls renoveringsarbeten, framgår tydligt var de var placerade (figur 4). Det stora huvudet krönte absidtakets nock ovanför de tretton radierande trekantsrösten som omgav absidens takfot. Sicksackkonturen av de tretton trekantsröstena kallas i litteraturen för "törnekronan", vilket bygger på uppfattningen att kyrkan i dess helhet motsvarar Kristi kropp, transepten armarna och absiden huvudet (Sommelius 1755: 21). Jag är dock inte så säker på att den uppfattningen av arkitektursymboliken är tillämplig på den aktuella anordningen, och tänker föreslå en annan lösning.

Vad beträffar tillkomsten har åsikten varit att figurerna och takanordningen har framställts av Adam van Düren eller hans verkstad i samband med renoveringsarbetena av norra transeptet omkring 1525. Dateringen är gjord efter van Dürens egna dateringar på en av sköldarna i valvet i anslutning till Arma Christi-motivet (Rydbeck 1923: 239). Det är säkert ett rimligt antagande, och man kan förmoda att van Düren hade inflytande över blyarbetena även om han inte personligen har tillverkat figurerna.

Adam van Dürens arbete på Lunds domkyrka är till stora delar bekant, och kan sättas i samband med inrättandet av de mariatider, som ärkebiskop Birger Gunnar-

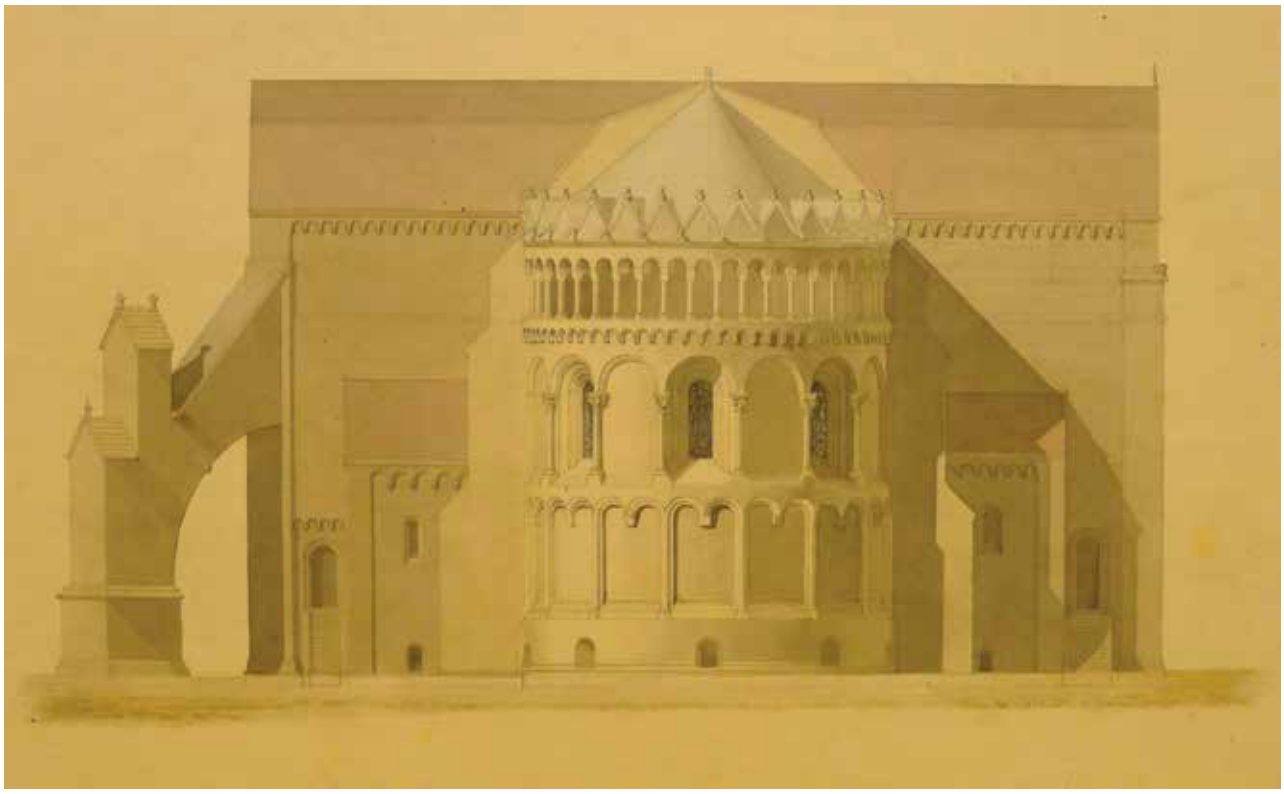

Figur 1. Lunds domkyrka från öster. Teckning av C. G. Brunius 1852, Lunds Domkyrkas arkiv. Foto: Thomas Rydén, 2015.

sen instiftade omkring 1512 (Rydbeck 1923: 214). Stiftelseurkunden *Sanctuarium Birgerianum*, AM 292 fol., omtalar i detalj tillkomsten av de omfattande mariatiderna, vilken går tillbaka till 1499 då Birger Gunnarsen mottog en första donation av Niels Olsen Baad till det kapell, som han avsåg att bygga på norra sidan som en pendang till Peder Lykkes kapell (LÄU V: CDXXIX, 24 juni 1499). 1502 donerade kung Hans 800 mark silver för att hålla mässor för kungen själv och drottningen (LÄU VI: LXV, 17 april 1502). Kort därefter följer flera tillskott, inte minst ur de medel som konfiskerats av kronan från Poul Laxmands egendomar. Vissa gåvor skall uttryckligen användas för byggnationen, så som de gårdar som riddaren Oluf Stigsen Krognos 1499 skänkte till "her Oluff Esbørssøn, caneke i Lwndh, po sancti Lawerencii domkirkes wegne till henness bygningh, som po latine kallis ad fabricam." (LÄU V: CDLV).

Intressant att konstatera är att planerna på att bygga ett kapell på domkyrkans norra sida vid norra tornet ändrades på kungens inrådan för att istället sätta den översvämmade kryptan i stånd. Anledningen var att det både för "synlighett och fasthedh" var bättre att riva de befintliga kapellen på södra sidan, och mura igen öppningarna med sådan sten som kyrkan från början var byggd med, än att bygga ännu fler kapell (Suhm 1780: 28f). Man anlade här ett antikvariskt förhållningssätt, som kom att genomföras först 300 år senare. Birger Gunnarsen försvarade sin tidigare plan med att han inte ämnade nedbryta en enda sten ur domkyrkans mur, utan använda den befintliga nordvästra portalen, som via i ett vapenhus skulle leda in i kapellet (Suhm 1780: 28f). Man skulle av detta kunna sluta sig att det redan 1499, eller åtminstone 1502, fanns en genomförbar ritning, vilket tidsmässigt överensstämmer med Adam van Dürens övriga kända verksamhet i Glimmingehus 1499–1505, Karmelitklostret i Helsingör 1502, och kung Hans och drottning Christinas trappreliefer 1505.

En närmare genomgång av det skriftliga källmaterialet visar ett par små notiser, som kan vara relevanta i sammanhanget. Den ena notisen rör en gåva av tio skeppund bly som testamenteras till domkyrkan av samme Oluf Esbernsen, som var mottagare av Oluf Stigsens donation (LÄU V: CDLXI, 29 feb. 1500). Den andra rör blymästare Nils Lundz, som arrenderar en gård av Domkapitlet på Torggatan:

> Nils Lundz, blymästares i Lund, med domcapitelet eller kyrckian håldne hyre contract på een gård, liggiandes i Lund östan wedh Torggatan, hvilken är 15 al:r bredh och fyretiufve af norr och uthi sönder och längden fyresinne tiuge och trettan alna i wester. Dat. Ipso die sanctæ Dorotheæ virginis 1512. (LÄU VI: CDXVII, 6 feb. 1512).

Det förefaller inte vara någon vidare långsökt spekulation att dessa notiser berör omläggningen av blytaket i samband med de renoveringsarbeten som påbörjats av Adam van Düren som ett resultat av Birger Gunnarsens mariastiftelse. Blymästare Nils Lundz skrev hyreskontrakt med domkyrkan vid samma tid som renoveringsarbetena gick in i den mest aktiva fasen. Huruvida tio skeppund bly är en mängd som motsvarar den utvidgade takareal som gavelröstenas

veckning, samt en spetsigare takvinkel innebär, lämnar jag över till någon som är mer road av logistiska uträkningar.

Som jag antydde inledningsvis misstänker jag att benämningen ”törnekrona” kan vara missvisande. Det kan finnas anledning att ompröva dess ikonografi, och möjligen även tänka sig en praktisk funktion. Även om takfallet har varit betydligt brantare innan Baltzar Weduwar byggde om långhustaket till mansardtak 1769–71, så framgår det av Weduwars sektion av absidtaket att huvudets placering i relation till gavelröstena ursprungligen har varit densamma som efter taksänkningen (figur 5) (jfr även Brunius 1869). Att antalet takrösten inte skulle vara mer specifikt symboliskt än en obestämd mängd kan rimligen tillbakavisas med tanke på hur illa de rytmiskt korresponderade med det underliggande kolonettgalleriet. Detta föranledde Brunius att vilja antingen glesa ut eller förtäta dem så att de skulle hamna rakt ovanför varandra (Brunius 1869: 18). Huvudet står således på toppen av en halvkon med tretton radierande trekantsrösten som vart och ett kröns av alternerande knoppar och lågor. Mellan röstena placerades 14 vattenkastare. Det är i detta sammanhang de små lågorna och knopparna som borde uppmärksammas.

Själva blyhuvudets identitet är på grund av dess enkla utförande inte alldeles entydig, men den plåt som täcker hjässan torde rimligen tolkas som ett dok snarare än som hår, och huvudet bör i så fall, liksom flera författare tidigare har föreslagit, identifieras som Maria.

Det finns exempel på liknande blyhuvuden på några bornholmska kyrkor, i Ny, Nylars och Østerlars, där den uppstickande delen av mittbjälken i absidens takkonstruktion, ”kongen”, upptill är klädd i blyplåt. I några fall är denna utformad som ett huvud (DK VII: 211, 260, 383ff). Huvudet på Nylars kyrkas absid är mest detaljerat, klätt i en bredbrättad hatt och tydligt manligt, till skillnad från Lunds domkyrkas blyhuvud. Huruvida det finns något samband mellan huvudena på de bornholmska kyrkorna och Lunds domkyrka är oklart, men takstolarna är omarbetade vid olika tillfällen. En 1500-talsdatering vore där-

Figur 2. Vindflöjel från norra transeptet i form av S:t Laurentius. Foto: Andreas Manhag, LUHM, 2014.

Figur 3. Huvud från absidtakets nock skulpterat i blyplåt i Domkyrkomuseet. Foto: Thomas Rydén, 2015.

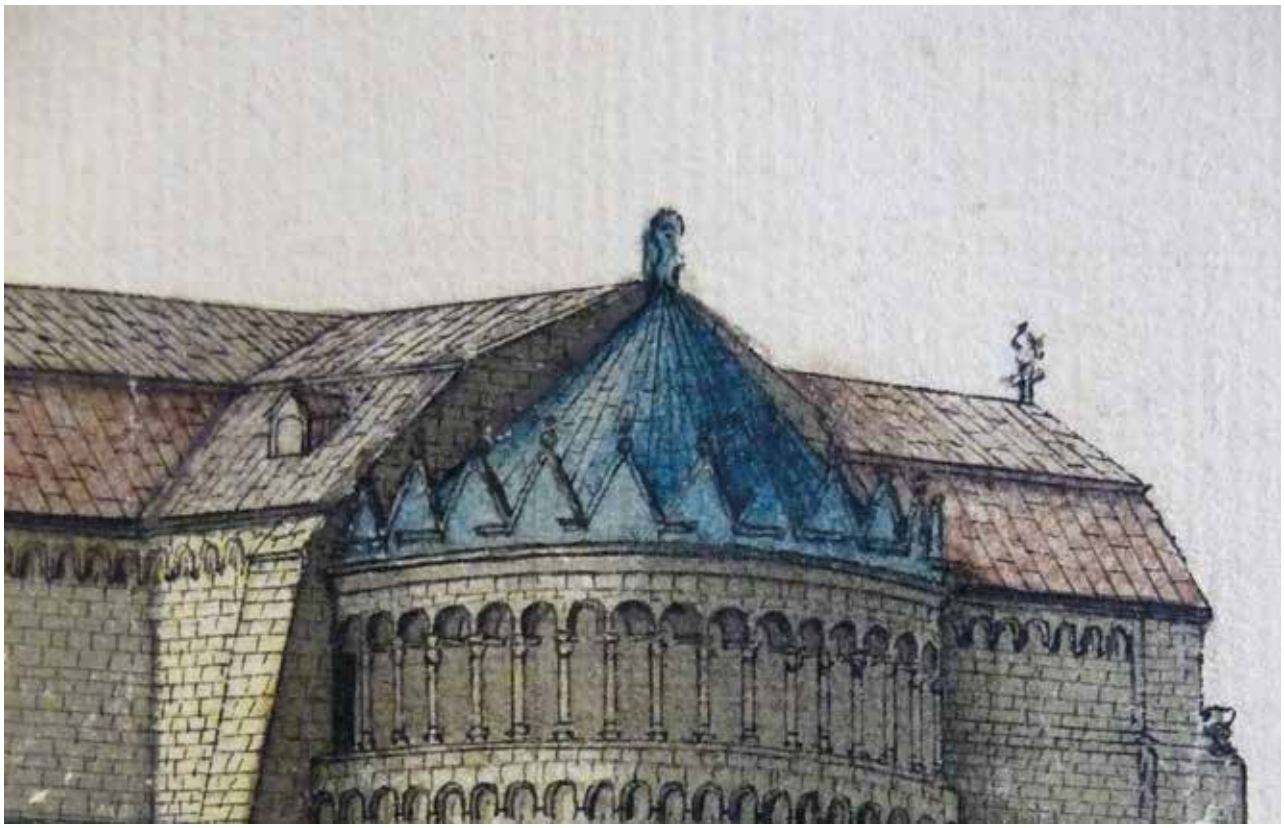

Figur 4. Lunds domkyrkas absid. Akvarellerad teckning av E. Nielsen 1836 i Kyrkoarkivet LUHM. Foto: Andreas Manhag, 2014.

för inte osannolik. Placeringen av något slags huvud, av en människa eller ett djur, förekommer dock även i andra material under hela medeltiden. Tolkningarna av de bornholmska huvudena är ibland något fantasirika. Även om det inte går att bestämma åldern på dem, kan man dock konstatera att den bredbrättade hatten snarast kan liknas vid en barett. Dessa bars under slutet av medeltiden och under renässansen, och i så fall torde kunna betraktas som en gestaltning av dess egen funktionella benämning ”konge”.

En förutsättning för en ny ikonografisk tolkning är att huvudet och takröstena betraktas som ett samlat motiv, fristående från kyrkobyggnadens analogi med människokroppen. För detta talar inte minst inkorporerandet av blyhuvudet som i sig begränsar skalan på motivet till absidtaket, och förskjuter centrum och riktning för betraktandet från långhuset sett ovanifrån till enbart absidtaket sett i ett slags närmast amfiteatralt perspektiv.

Hade blyhuvudet entydigt varit manligt skulle motivet kunna identifieras som Pingstundret, med dem helige Andens utgjutande över apostlarna och Maria gestaltat genom de tretton gavelröstena med lågor på toppen. Om blyhuvudet istället förutsätts vara kvinnligt, och därmed identifieras som Maria, utgör antalet tretton ett problem. Visserligen räknas ibland Paulus som en trettonde apostel, men i fråga om pingstundret är det en episod som finns entydigt beskriven, utan att Paulus närvarade. Tanken på Pingstundret är lockande i ljuset av att den sjuarmade ljusstaken bör ha satts upp i domkyrkans högkor mer eller mindre samtidigt med Adam van Dürens renoveringsarbeten av domkyrkobyggnaden (Rydén 1995: 112ff). De sju ljusen motsvarar här den helige andens sju gåvor, vilket innebär att sjuarmade ljusstakar åtminstone delvis kan betraktas som pingstljusstakar (Bloch 1961). Om man istället väljer att se omgestaltningen av domkyrkan under början av 1500-talet, i dess helhet, så är det just mariakulten som är det mest framträdande inslaget (Rydén 2003: 18ff). Mariatiderna i kryptan är ytterst omfattande, och om det förhåller sig så att en skulpturgrupp i Lunds Universitets Historiska Museum från början av 1500-talet (Liepe 1995: 391), som skänktes av biskop Faxe, faktiskt härrör från domkyrkan (*Lunds Weckoblad* 6, 7 februari 1844), så är det högst sannolikt att den har varit placerad på altaret i kryptans kor. Motivet är Marie Kröning med Treenigheten, vilket blir en pendang till högaltarets altarskåp från 1398 med motsvarande motiv. Ser man på sengotiska bildprogram med Marie liv är urvalet av scener relativt statiskt, och ett motiv som är centralt är Marie himmelsfärd, eller snarare Upptagande, dvs. *Assumptio* istället för *Ascensio*. Liksom i Pingstundret har detta en centralgestalt, Maria, ofta strålomgärdad, omgiven av apostlarna eller ett antal änglar. Problemet är naturligtvis även här antalet, men till skillnad från Pingstundret är Marie himmelsfärd en apokryf scen där inlemmandet av Paulus bland de övriga apostlarna förekommer, eller där antalet snarare skulle kunna avse omgivande änglar. En placering av detta motiv på absidens tacknock, dvs ovanpå den arkitektoniska del av kyrkan som definitionsmässigt

symboliserar himlavalvet, är helt i enlighet med tidens bildbruk. Även om motivet inte entydigt kan definieras som Marie Himmelsfärd är ikonografins centrala element en framställning av förhärligandet av Maria, omgiven av en halvcirkel av lågor och så upphöjd som någonsin är möjligt. En sådan mer allmänt hållen himmelsorienterad mariaikonografi går på tyska under namnet "Herrlichkeit Mariens", och på latin något missvisande för *Maria immaculata*, vilka båda beskriver en framställning med anspelningar på den apokalyptiska kvinnan, klädd i solen (Joh. Upp. 12). Även den apokalyptiska madonnan omges vanligen av tolv stjärnor, vanligtvis associerade med Israels tolv stammar, men man kan å andra sidan reflektera över Josefs dröm där 11 stjärnor samt solen och månen betygade honom vördnad (1 Mos 37:9). Eller varför inte tänka sig en motsvarighet till alla de sengotiska bilder som inkorporerar en donator bland apostlarna? En ikonografisk bestämning av motivet skulle i vilket fall vara Maria i härlighet (Schiller 1980: 83ff).

En omständighet som gör det hela lite mer spännande är att de tretton gavelröstenas toppdekorationer till skillnad från själva mariahuvudet, som ursprungligen inte bör ha nått ovanför mittskeppstaket, markant skjuter ut ovanför själva takkonturen. Med den placeringen är de utsatta för väder och naturkrafter, och det vore onekligen en lockande tanke om denna utsatthet var fullt avsiktlig. Innan den moderna åskledaren uppfanns på 1700-talet, utgjorde metalltaken själva och kyrktupparna på tornspirorna, ett rimligen en buffert som möjligen kunde hindra takstolarna från att fatta eld. Bly i sig är en dålig ledare, men mer attraherande än organiskt material. Att konstruera blyklädda utskjutande akroterier som på absidens gavelrösten bör rimligen ha fyllt en blixtdämpande funktion ("T. O." 1912). Den visuella effekten om blixten slog ned måste, åtminstone i teorin, ha varit anslående. Den grå metallens knappt skönjbara lågformationer bör för ett kort ögonblick ha förvandlats till en krans av glödande flammor som då gett motivet med Maria i härlighet en touch av vördnadsbjudande apokalyptisk skräck i tidens fascination för ominösa naturfenomen.

Eftersom det omöjligen kan bevisas att anordningen någonsin blivit utsatt för blixtnedslag eller annan elektromagnetisk påverkan som S:t Elmseld, eller om så vore fallet, den visuella effekten omöjligen kan bekräftas, bör man kanske inte gärna utgå från en visuell effekt som endast uppstår vid sådan påverkan. Det är rimligare att anta att mariabilden och gavelröstenas dekorationer varit blankpolerade eller kanske till och med förgyllda. Det skulle räcka för att solstrålarnas reflexer skulle åstadkomma en liknande effekt, i synnerhet vid soluppgången.

För att återgå till Birger Gunnarsens mariatider och övrig lundensisk marialiturgi från det begynnande 1500-talet, kan nämnas den tämligen ovanliga antifonen *Ave stella matutina*, som återfinns i pappersdelen av *Liber scole virginis* från Lunds domkyrka (LUB Mh 14, fol. 10v) och i

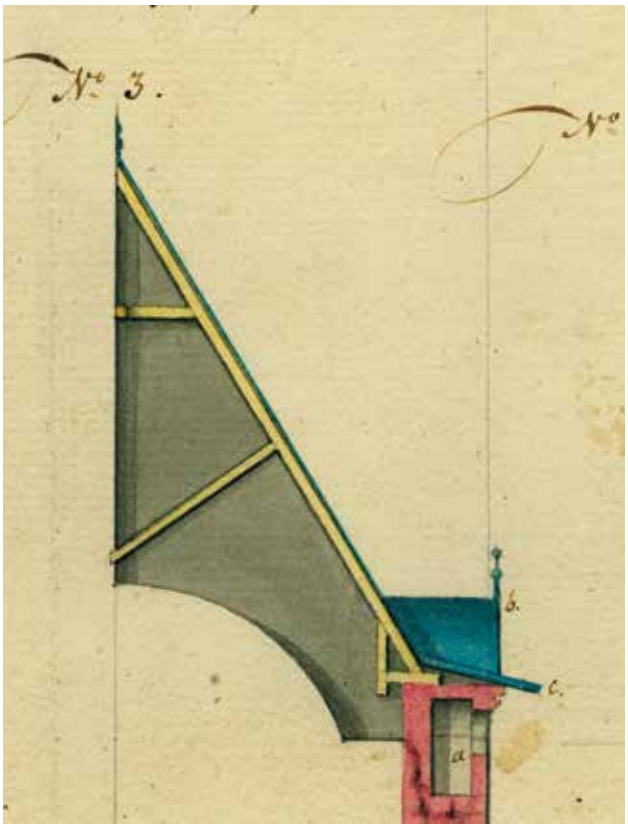

Figur 5. Sektion av absidens tak. Akvarellerad teckning av Baltzar Weduwar 1769. Foto: Andreas Manhag, LUHM, 2014.

Breviarium Lundense, och som specifikt nämns i *Sanctuarium Birgerianum* (Østrem 2003: 23). Såväl i *Liber scole virginis* som i *Sanctuarium Birgerianum* förekommer dock en sådan diversifierad och omfattande marialiturgi att det omöjligt går att begränsa absidtaksikonografin till att relatera till någon enskild text. Däremot anser jag att det är tydligt att motivet är ett led i den allmänt förstärkta betoningen av mariafirandet som uppstod i samband med instiftandet av Birger Gunnarsens mariatider – glänsande, lysande eller bara grå.

Referenser

Bloch, P. 1961. Siebenarmige Leuchter in christlichen Kirchen. *Wallraf-Richarttz-Jahrbuch*. XXIII: 55–190.

Brunius, C. G. 1869. *Erinran vid förslag till nytt vattentak å Lunds domkyrka.* Lund.

Danmarks Kirker VII. (Utg.) Nationalmuseet. København 1954. (förkortas DK).

Liepe, L. 1995. *Den medeltida träskulpturen i Skåne – En bilddokumentation.* Skånsk senmedeltid och renässans 15. Lund.

Lunds Weckoblad 6, 7 februari 1844. Lund.

Lunds ärkestifts urkundsbok. Diplomatarium Diocesis Lundensis I–VI. (Utg.) L. Weibull. Lund 1900–39. (förkortas LÄU).

Manhag, A. 2014. *Museala mysterier – åtta återfunna föremål från Lunds universitets historiska museum och Domkyrkomuseum.* Domkyrkans skriftserie 3. Lund.

Rydbeck, O. 1923. *Lunds domkyrkas byggnadshistoria*. Lund.

Rydén, T. 1995. *Domkyrkan i Lund.* Malmö.

– 2003. Liber scole virginis och dess förhållande till Mariakulten i Lunds domkyrka. *Liber scole virginis. En medeltida samling Mariamusik i Lund.* Faksimilutgåva av LUB Mh 14 med inledning, transkription och kommentar. Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund. Ny följd 5. Lund. S. 18–20, 31–33.

Schiller, G. 1980. *Ikonographie der christlichen Kunst* 4: 2. *Maria.* Gütersloh.

Sommelius, G. J. 1755. *Disputatio historica de templo cathedrali Lundensi.* Lund.

Suhm, P. F. 1780. Sanctuarium Birgerianum eller Erkebiskop Birgers Fundatz paa Gudstienesten i Kraften i Lunde-Domkirke. *Samlinger til den Danske Historie* I: 3. Kiøbenhavn. S. 1–89.

”T. O.” 1912. Om åska och åskskydd. *Läsning för svenska folket.* (sannolikt identisk med T.B. Olbers skrift *Om åska och åskskydd* utgiven i Svenska nätåskledarbolagets skrifter 1. Hammenhög 1911).

Østrem, E. 2003. Sanctuarium Birgerianum. *Liber scole virginis. En medeltida samling Mariamusik i Lund.* Faksimilutgåva av LUB Mh 14 med inledning, transkription och kommentar. Skrifter utgivna av Universitetsbiblioteket i Lund, Ny följd 5. Lund. S. 22–26, 36–39.

Hvorfor Byzans? – en kulturrelation og kalkmalerierne i Østdanmark

Roland Scheel

Why Byzantium? – a cultural relation and the murals in eastern Denmark

Romanesque frescoes from Zealand and Scania show remarkable iconographic borrowings from Byzantine models. Since this phenomenon only appears in murals from eastern Denmark and no western European intermediaries can be named, one has to ask the reasons for this cultural transfer. It has recently been suggested that the decisive impulse was received via Kievan Rus' and the personal network behind Queen Margrethe Fredkulla. On the other hand, we see a close direct cultural relation between Byzantium and Denmark during the twelfth century. A growing display of this relation for political ends can be observed in texts from both Byzantium and Denmark especially between c. 1150 and 1204. As a consequence, it is suggested that the semantic enhancement of Byzantium in written sources is connected to the development in the murals. This, however, leads to discussions regarding the dating of the paintings, where the historian's and the art historian's perspectives necessarily collide. Danish interest in Byzantium and Byzantine art does nevertheless open up for new insights into Denmark's central position in the European cultural web during the High Middle Ages.

Byzantinsk ikonografi

Når man sammenligner de tidlige romanske kalkmalerier i middelalderens Danmark med henblik på ikonografien, støder man på et interessant fænomen: Mens kalkmalerierne fra Jylland og Fyn viser saksisk og engelsk indflydelse, findes der på Sjælland og i Skåne påfaldende mange ikonografiske elementer, der stammer fra byzantinsk kunst. Alt i alt kan nævnes 34 kirkebygninger fra 1100-tallet, der er eller var udstyret med malerier, som på bemærkelsesværdig vis og som noget helt enestående for romansk kalkmaleri har overtaget træk fra den byzantinske tradition. Blandt disse byzantinske elementer findes stifterbilleder, der fremstiller stifterne i samme størrelse som de hellige aktører og uden patroner, lige som de kejserlige stiftere i Hagia Sophia (f. eks. i Vä, Fjenneslev, figur 1, Slaglille, Hagested, Måløv, Førslev og Gualöv; jfr. figur 2). Flere gange ses Dommedagsfremstillinger i byzantinsk ikonografi på triumfvæggene i stedet for vestvæggen (f. eks. i Sønder Jernløse, Soderup, Finja, Hagested og Måløv), som det ellers er almindeligt i Latineuropa. Desuden forekommer ærkeengle i byzantinsk hofdragt (Haastrup 2014), fremstillinger af Maria, dyderne eller hellige personer i byzantinsk dragt i medaljoner (f. eks. i Vä, Sæby ved Tissø, Sønder Jernløse, Kirkerup, Tveje Merløse og hele Finja-gruppen). Som et sidste eksempel kan nævnes, at de tre vise mænd er fremstillet i en blanding af senantik og byzantinsk tradition (i Fjenneslev, figur 1, Slaglille, Vinslöv og Östra Sallerup).

Disse ikonografiske træk præger malerierne fra de tre store værksteder, der udstyrede de østdanske kirker i 1100-tallet: Vä-, Finja- og Jørlundeværkstedet (Haastrup & Egevang 1986: 23ff; Kaspersen 2003). Tydeligst er denne bemærkelsesværdige byzantinofili dog i de seneste monumenter. Jørlundeværkstedet, der hovedsageligt udstyrede kirker på Sjælland, viser ikke kun den største variation i kirkernes billedprogrammer, men også en påfaldende tæt tilknytning til kirker, der blev bygget på Hvideslægtens gods, og samtidig et bredt udvalg af byzantinismer, der er enestående blandt de bevarede kalkmalerier fra 1100-tallets Latineuropa (Haastrup 1981). I Jørlunde orienterer hele billedprogrammet sig mod byzantinsk ikonografi i detaljerne – om end ikke i selve kompositionen (Haastrup 1986a), hvilket jeg vil give et par eksempler på. På triumfvæggen ses den genopstandne Lazarus sammen med Maria og Martha i *proskynesis* nord for buen. Brylluppet i Kana er fremstillet i én scene på den modsatte side, og på korets nordvæg ses rester af indtoget i Jerusalem (Kruse 1986). Kristus ridder her sidelæns på æslet, og skildringen af Nadveren viser disciplene liggende ved det lave bord (figur 3). Under malerierne i koret er der desuden en frise med prismestav, pal-

Figur 1. Fjenneslev kirke, triumfvæg: Helligtrekonger og to stiftere. Foto: Roland Scheel, 2010.

metter og indsatte medaljoner, der viser ikoner med kors og martyrpalmegrene. Billedprogrammet i Måløv kirke, som oprindeligt også dækkede skibets vægge, indeholder den eneste Deësis-fremstilling i romansk dansk vægmaleri over triumfbuens top – med Maria i byzantinsk dragt (Haastrup 1986b). Desuden findes der her, i sidealternichen nord for triumfbuen, en meget nøjagtig og velbevaret gengivelse af Theotokos Hodegetria-ikonen, der er det tydeligste eksempel på byzantinsk-dansk kulturtransfer (figur 4). Billedet fra Hodegon-klostret i Konstantinopel, der efter byzantinsk forestilling var blevet malet af apostlen Lukas selv, havde efter legenden reddet hovedstaden ved en belejring i år 604 og var under Komnenernes tid i 1100-tallet blevet til statens vigtigste ikon (Weyl Carr 1994). I Måløv vises Maria som halvfigur med Jesusbarnet siddende på sin venstre arm. Med sin højre hånd peger hun på barnet, dvs. frelsens vej – derfor kaldes dette motiv Hodegetria, dvs. "vejviseren". I sidstnævnte tilfælde gengiver det danske værksted – også i detaljerne – ikonografien så præcist, at man går ud fra, at de har haft et forbillede, der kom direkte fra Byzans. Det synes plausibelt, at man enten brugte en byzantinsk tegnebog, emaljearbejder eller små ikoner (Hjort 1986).

Intention eller tilfældighed?

Vi har åbenbart med en meget direkte form for byzantinsk indflydelse at gøre. Den kan spores allerede i de første østdanske værker i Vä og Gundsømagle, men når sit højde-

Figur 2. Hagia Sophia, Istanbul: Justinian og Konstantin den Store som stiftere (tympanon over den sydvestlige indgang til kirkens narthex), fra http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hagia_Sophia_Southwestern_entrance_mosaics.jpg (30. november 2014).

Figur 3. Jørlunde kirke, korets nordvæg: Indtoget i Jerusalem og Sidste Nadver. Foto: Roland Scheel, 2011.

punkt med de senere udmalinger, som blev udført af Jørlundeværkstedet. Denne udvikling kalder på en forklaring. For hvorfor kommer "indflydelsen" egentlig fra Byzans på et tidspunkt i 1100-tallet, hvor Danmarks integration i den latinske kultur for længst var sket? Og hvorfor kun i Østdanmark? Og hvordan nåede denne "påvirkning" frem til Norden? Disse spørgsmål leder direkte videre til det byzantinske spørgsmål, der har beskæftiget kunsthistorien i mange årtier. Det romanske vægmaleri er præget af byzantinske forbilleder både hvad angår maleteknik, stil og ikonografi. Den klassiske forklaring på mekanismerne bag denne kulturimport lyder, at Sicilien og Venedig fungerede som *gateways*, og at den byzantinske indflydelse bredte sig i Vesteuropa i en slags kulturel osmose, uden at værkstederne altid var bevidste om, hvor forbillederne oprindeligt kom fra (jfr. Demus 1970: 129ff; Kitzinger 2003). Denne forklaring er dog utilfredsstillende i vores tilfælde. For det første kan der ikke nævnes vesteuropæiske paralleller til mange af de ovennævnte ikonografiske elementer; man ville altså være nødt til at postulere et stort antal tabte mellemled mellem Byzans og Danmark. For det andet er den ujævne fordeling af byzantinismer i Danmark ikke til at overse. Tilfældigheder i fordelingen er udelukket, da vi kender til flere end 100 kirker med romanske kalkmalerier fra alle landets dele, mens der er flere end 2000 romanske kirker fra middelalderens Danmark alt i alt. Derfor udgør koncentrationen af byzantinsk ikonografi praktisk taget kun i Østdanmark et problem, der tvinger én til at forkaste den osmotiske forklaring og til at placere fænomenet i en større historisk ramme. Anthony Cutler formulerede problemet bag forklaringen på byzantinsk "indflydelse" således (Cutler 2000: 508):

> The problem is not so much whether we can discern the effect of a particular work of medieval Greek art upon a specific Latin manuscript or wall-painting, but rather whether in that specific work or series of works we can recognize an act of preference, be it the painter's choice from among available models and traditions or evidence of taste on the part of the patron – in other words, the impact of Byzantine art in its historical context rather than in an aesthetic vacuum.

Man skal derfor inddrage den historiske kontekst i hypoteser om, hvorfor og hvordan denne østdanske byzantinofili udviklede sig i 1100-tallet. Derfor ville det også være mere træffende at tale om "kulturtransfer" end om "indflydelse" i forbindelse med overtagelser af kulturelle udtryksformer,

Figur 4. Måløv kirke, nordre sidealterniche: Theotokos Hodegetria. Foto: Roland Scheel, 2011.

som det sker i romansk kunst. Begrebet "transfer" forudsætter, at overtagelserne sker bevidst og at de ikke blot består i imitationen af forbilledet, men at aktørerne – i vores tilfælde stifterne og værkstederne – forstår det lånte kulturelle gods på en bestemt måde og tilpasser det deres egen sociale omverden (Gerogiorgakis *et al.* 2011: 410ff). Det gælder materiel kultur, kunst, idéer og viden. Derfor retter historikerens interesse sig mod kontaktsituationen, mod migranterne, som formidler kulturel viden til Norden, og mod de byzantiniserende maleriers funktion i 1100-tallets Danmark: Hvad ville stifterne og malerne udtrykke ved at fremstille dommedagen, stifterne selv eller Nadveren på sådan en iøjnefaldende måde?

De største problemer udgør i den forbindelse dog usikkerheden omkring maleriernes dateringer og manglen på en historiografisk narration om byzantinsk-nordisk kulturkontakt i højmiddelalderen. Byzans og Norden lader os jo først og fremmest tænke på vikingetidens forbindelser mellem den østlige del af Østersøen via de russiske floder og Sortehavet. Hvis vi følger den klassiske fortælling om Byzans og Norden (jfr. Blöndal 1978), som i sig selv beror på det billede, kongesagaerne og islændingesagaerne tegner af vikingetiden, burde vesteuropæisk "indflydelse" egentlig have afløst den byzantinske i det senere 1000-tal. Først og fremmest af den grund har kunsthistorien regnet med formidlingen af byzantinismerne via kalkmalerier eller andre mellemled i Tyskland, som ikke er bevaret (f. eks. Kaspersen 1982: 16). Denne antagelse synes dog at være problematisk med henblik på billedernes sociale funktion i den nye danske kontekst og på den ujævne fordeling i landet.

Tidlig formidling gennem et russisk-dansk netværk?

Ulla Haastrup og John Lind gav i 2013 en forklaring på problemet, der virker plausibel. Som den tidligere forskning går de også ud fra en sekundær formidling af byzantinsk ikonografi, i dette tilfælde via Rus'-riget, men de viser, hvordan et russisk-skandinavisk netværk kan have stået bag fænomenet. Udgangspunktet for deres tese danner udsmykningen af kirken i Vä i det nordøstlige Skåne, som regnes blandt de tidligste østdanske kalkmalerier. Her ses to stifterfigurer i koret ved siden af tribunbuen: en dronning, som står med kirkemodellen og en konge, der holder et skrin. Figurerne bliver af to grunde identificeret som Kong Niels og Dronning Margrethe Fredkulla: For det første blev der under en renovering i 1960–1963 fundet en relikviebeholder i kirkens alter, der også indeholdt en pergamentseddel med næsten ulæselige skriftrester (Græbe 1971: 48ff). Der kan imidlertid anes rester af et romersk tal, måske et årstal, der enten kan tydes som 1121, 1131 eller 1231. Man har bestemt sig for årstallet 1121 og så accepteret dette som alterets indvielsesår (Ahlstedt Yrlid 1976: 59ff; Kaspersen 1982: 28f). For det andet gør Haastrup og Lind opmærksom på, at Dronning Margrethe, der sandsynligvis døde i 1130, var en meget indflydelsesrig person. Hun var datter af Kong Inge af Sverige og sikrede sin mands herskab gennem sin medgift og ægteskaberne mellem sine niecer og medlemmer af forskellige grene i kongefamilien. Derfor gav det mening, at det er stifterinden i Vä, der holder kirkemodellen, og ikke kongen. Oven i købet var Margrethes søster Kristina gift med Mstislav af Novgorod; der fandtes altså en russisk forbindelse, og faktisk gav Margrethe et russisk evangeliehåndskrift til Roskilde domkirke, som Stephanius skriver i forordet til sin udgave af Gesta Danorum fra 1644 (Haastrup & Lind 2013: 381f).

Rekonstruktionen af baggrunden for byzantinismerne i det såkaldte Vä-værksted giver god mening, især fordi der findes tidlige dendrodateringer for kirkerne i Gundsømagle og Sønder Jernløse i Sjælland, der blev udstyret af samme værksted. Først og fremmest svarer dateringen af den russiske baggrund som formidler af ikonografien til den fremherskende stilhistoriske datering, der igen delvist beror på ovennævnte læsning af pergamentseddelen fra alteret i Vä. Vä-værkstedet hører altså til tidsperioden mellem ca. 1120 og 1150, mens Jørlunde-værkstedet med dets mange byzantinismer især i Jørlunde og Måløv er tidligere blevet dateret til tidsrummet mellem ca. 1150 og 1175 (Ahlstedt Yrlid 1976: 46ff; Haastrup & Egevang 1986: 23ff). Ulla Haastrup identificerer (nu) også fragmenterne af den kvindelige stifterfigur, der ses på skibets nordvæg i Måløv kirke, som Margrethe Fredkulla. Der er mange forskelle mellem Vä- og Jørlunde-værkstedet, hvad stilen angår, hvilket har givet anledning til forskellige dateringer, men stifterindens kalotagtige hovedbeklædning og hele dragten minder om stifterinden fra Vä. Derfor bliver Jørlunde-værkstedet nu også dateret til tidsrummet mellem 1125 og 1150 (Haastrup & Lind 2013: 396ff). Tolkningen går altså ud på hovedsageligt at knytte byzantinismerne til kredsen omkring Margrethe Fredkulla og de russiske forbindelser, som hun havde via sin søster indtil omkring 1130. Mønstret ville altså til en vis grad ligne den mekanisme, der ligger bag byzantinismerne i kalkmalerier på Gotland. Disse kalkmalerier overtager deres ikonografi og stil fra Novgorod-området (Lagerlöf 1999), selvom der ikke findes forbilleder for de østdanske malerier i samme region. Som resultat har vi med meget tidlige forbindelser i kongehuset at gøre, hvorefter vesteuropæisk indflydelse kommer til at erstatte den østlige. Samtidig bliver de tidlige romanske kalkmalerier nu koncentreret i tidsrummet før 1150. De anses altså som regel for at være samtidige med kirkebygningerne, hvilket der i nogle tilfælde findes indicier på (Haastrup & Lind 2013: 396).

Man kunne imidlertid spørge sig selv, om der ikke også findes andre potentielle forbindelser mellem Byzans og Danmark. Hvad fortæller de skriftlige kilder os om den byzantinsk-danske kulturrelation? Hvordan forholder det sig med semantikken af Byzans og det byzantinske i Dan-

mark? Direkte forbindelser bliver som nævnt associeret med væringerne og med 900- og 1000-tallet. Denne association kan dog primært føres tilbage til det historiebillede, som bliver formidlet i de højmiddelalderlige sagatekster.

Skandinavere i Byzans

Holder man sig derimod til det byzantinske materiale, bliver det snart tydeligt, at skandinaviske lejesoldater blev stadig vigtigere for byzantinerne i løbet af 1100-tallet indtil erobringen af Konstantinopel under det fjerde Korstog i 1204. Det lader til, at byzantinerne først i 1060 overhovedet gjorde en systematisk forskel mellem Rus' og skandinavere eller angelsaksere, for på det tidspunkt dukker begrebet *Warangos* op for første gang (Maltese 1988: 126f). En større interesse for de skandinaviske væringer viser så først den såkaldte *Scylitzes continuatus*, der dækker tidsrummet mellem 1057 og 1079 og som sandsynligvis blev forfattet af Ioannes Skylitzes i årene efter 1101. Første gang vi læser om noget, som ligner et væringerkorps i hovedstaden, er hos Anna Komnene i biografien om hendes far, kejseren Alexios Komnenos (1081–1118). I forbindelse med Alexios' usurpation og erobring af Konstantinopel i 1081 skriver hun, at der kun fandtes to eliteenheder i hovedstaden, der ikke var parate til at forråde den gamle kejser Nikephoros III.: Det var på den ene side et byzantinsk korps ved navn *Athanatoi* (de "Udødelige"), og på den anden side *Warangoi*, som var specielt tro mod kejseren (*Alexias*: 79). Anna var ikke øjenvidne til disse begivenheder, og hun skrev sit værk langt senere, mellem 1137 og sin død i 1150erne. Men det er et faktum, at de nævnte byzantinske og skandinaviske eliteenheder kom til at spille en stor rolle på Alexios' tid og at Anna gengiver et indtryk fra sin egen erfaring. Hun har politisk interesse i at hædre de grupper, der havde vist sig tro mod hendes far, og derfor tilskriver hun også forrædernes rolle i 1081 en anden gruppe.

Anna er også den første byzantiner, der associerer væringernes hjem med *Thoule*, altså den nordvestlige udkant af den beboede verden (*Alexias*: 79). Først i 1100-tallet bliver det helt klart, at skandinaverne ikke kommer fra Rus'-området. Deres betydning vokser stadig, hvilket især afspejler sig i Niketas Choniates' krønike, der blev forfattet mellem ca. 1202 og 1210 og dækker tidsrummet mellem 1118 og 1207. Her nævnes *pelekyphoroi* („øksebærere"), som væringerne også bliver kaldt i en litterær kontekst, oftere end i alle andre byzantinske kilder. Det gælder især for perioden mellem Manuel Komnenos' død i 1180 og 1204. Niketas vækker det indtryk, at der eksisterede en skandinavisk livvagt ved paladset (*Historia*: 266, 322), hvilket også er tilfældet med Nikolaos Mesarites, der var forvalter af relikvierne og de hellige redskaber ved paladskirken i Konstantinopel. Han beskriver, hvordan væringerkorpset var med til at afværge et kup mod kejseren i 1201. Især i de ret kaotiske år efter Manuels død og ved erobringen af Konstantinopel i 1204 syntes skandinaverne at være blandt de vigtigste tropper, der opretholdt den offentlige orden og forsvarede byen. Sådan virkede det også på de franske angribere: Robert de Clari nævner *Encles*, *Danois et Grius* som byens forsvarere (*La conquête*: 73) – hvorved "danskere" må betragtes som en *pars pro toto*-betegnelse for "skandinavere".

Byzans i danske tekster

Væringernes betydning var størst under Komnenerne og nåede højdepunktet omkring 1200. Opmærksomheden, der rettes mod Byzans i danske kilder, viser en tilsvarende udvikling, der ikke desto mindre først begynder i Valdemarstiden. *Ælnoth* og *Roskildekrøniken* er overhovedet ikke interesseret i Byzans. Til gengæld viser tekster efter 1157 en stor interesse for de dansk-byzantinske interaktioner, som ofte er koblet med en anti-romersk eller anti-tysk holdning. Det sker især i sagnhistorien, hvor de danske fortidskonger hersker over store imperier i Østeuropa, som når ned til Middelhavet og *Graecorum imperium*. Samtidig bliver enhver indflydelse fra de vestlige kejsere på Danmark nægtet – hvilket kan tolkes som en historiografisk reaktion på kejserlig indblanding i danske forhold under kongefejderne mellem drabet på Knud Lavard i 1131 og slaget på Grathe Hede i 1157. Sagnhistorien tegner derimod et billede af et dansk imperium, der har direkte berøringsflader med Byzans. Det er tilfældet i *Lejrekrøniken*, der blev forfattet i Roskilde i 1160erne, og i Svend Aggesens krønike fra 1180'erne (*Scriptores* 1: 53, 66). Saxo udvikler denne tanke endnu videre, da han lader de nordiske guder sidde i *Bizantium* (*Gesta Danorum*: 1, 7, 1). På den måde etablerer han en direkte forbindelse mellem den klassiske oldtid og Norden, hvorved det bliver overflødigt at tale om romersk-tysk kulturformidling til det nordiske imperium og dermed om enhver kejserlig intervention (jfr. Skovgaard-Petersen 1981).

Denne politiske konstruktion i sagnhistorien svarer nøjagtigt til det indtryk, *Gesta Danorums* skildring af Erik Ejegods møde med Kejser Alexios Komnenos i 1103 giver. Saxo lader danskeren gøre et stort indtryk på den østlige kejser, især da han opfordrer væringerne til at vise loyalitet over for byzantinerne og fordi han opfører sig mere høvisk end andre vesteuropæiske barbarer (*Gesta Danorum*: 12, 7, 1–6). Det ambivalente billede af rige, men lumske og skismatiske "grækere", der normalt findes i latineuropæiske tekster, er helt fraværende i danske kilder. *Gesta Danorums* slutning på historien får Saxo til at betone, at relationerne med Byzans er fremragende. Da han beretter om Kong Knuds sejr i Pommern i 1185, omtaler han også den store glæde blandt de danske *equites*, der tjente i Byzans (*Gesta Danorum*: 16, 5, 11). Heraf kan man udlede, at forestillingen om, at der hele tiden rejste danske krigere frem og til-

bage mellem Norden og Byzans, åbenbart er helt naturlig for Saxo og de samtidige.

Denne forestilling understreges af *Historia de profectione Danorum in Hierosolymam*. Korstogskrøniken blev forfattet direkte efter begivenhederne omkring 1195 og giver præcist det samme indtryk. Den behandler et mislykket dansk-norsk bidrag til det tredje Korstog, der kommer for sent til at kunne være med til at kæmpe i det Hellige Land. Mest interessant i vores sammenhæng er, at dyrkelsen af Theotokos Hodegetria-ikonen i Konstantinopel kommer til at erstatte erobringen af det Hellige Land på en allegorisk måde: Maria, der frembragte såvel menneske som Gud, er en figuration af landet, som flyder med mælk og honning (Skovgaard-Petersen 2001: 49ff). Korsfarerne tager altså til Konstantinopel, efter at de er blevet overfaldet af Kong Richards englændere, der troede, at danskerne var grækere (*Scriptores* 2: 489ff).

Der kan ikke være tale om en forveksling, for både hvad klædedragt og sprog angår, adskiller de to grupper sig mærkbart fra hinanden. Derfor kan englændernes formodning kun forklares således, at skandinaverne i Outremer automatisk blev betragtet som den byzantinske kejsers agenter. Da korsfarerne så kommer til Konstantinopel, bliver de ikke kun inviteret til at indtræde i væringerkorpset, men de beder også foran Hodegetria-ikonen, som er lige præcis den ikon, vi finder gengivet i Måløv kirke. Billedet og dyrkelsen af det bliver nøjagtigt beskrevet (*Scriptores* 2: 490f): Om tirsdagen bliver ikonen båret rundt af en munk, der så bliver hvirvlet rundt af Helligånden. Det er faktisk den tidligste beskrivelse af ikonens såkaldte "sædvanlige tirsdagsmirakel", som genfindes i senere kilder fra andre lande, men som blev udviklet i løbet af 1100-tallet. Hvad *Profectio* beskriver her, er en *reenactment* af Konstantinopels belejring i år 604, da ikonen efter legenden blev båret rundt på bymuren og hermed beskyttede hovedstaden (Lidov 2004: 281ff).

De danskere, der var i Konstantinopel i 1190erne, vidste, hvad de talte om. I Valdemarstiden blev deres indgående kendskab til Byzans brugt i historiografien, og det er først og fremmest østdanske, sjællandske stormænd, der står bag vores skriftlige kilder, især *Gesta Danorum* og *Profectio*: Skjalm Hvides efterkommere og deres forbundsfæller.

Sen formidling gennem dansk-byzantinske forbindelser?

Som historiker spørger man sig nu umiddelbart, om disse sammenhænge ikke kunne bidrage til at forklare transferprocesserne i kalkmalerierne, især i Måløvs tilfælde, hvor netop den mægtige ikon fra korstoget genfindes i et billede. Det ville imidlertid kræve, at man daterer malerierne anderledes end Haastrup og Lind, fordi den semantiske opladning af Byzans i teksterne først sker efter 1157 og når sit højdepunkt ved århundredets slutning. Poul Nørlunds og Egmont Linds gamle datering af malerierne fra Sjælland og Skåne ville i så fald passe bedre. De anordnede Finja-værkstedet omkring 1150–75 og Jørlunde-værkstedet mellem ca. 1175 og 1200 (Nørlund & Lind 1944: 102ff), men deres præmisser er dog af gode grunde blevet draget i tvivl. Stilen især i billederne fra Finja-værkstedet virker meget traditionel og gammeldags i forhold til dateringen, hvilket Nørlund og Lind begrundede med periferiens "forsinkelse" i forhold til de store europæiske centre. Dette stilhistoriske problem blev større, jo flere kalkmalerier i Danmark og hele Europa der blev opdaget og (ny-)dateret efter Anden Verdenskrig. Problemet blev løst ved en tilbagedatering af de danske værksteder, som især bygningshistorisk i enkelte tilfælde kan støttes gennem dendrodateringer. Det er i hvert fald muligt, at værkstederne arbejdede så tidligt som ca. 1120 – hvis de udsmykkede kirkerne med det samme. Kirken i Vä er desuden et centralt element i hele dateringsspørgsmålet med den fragmentariske pergamentseddel, der kunne antyde en indvielsesdato i 1121. At bygningen stod færdig på dette tidspunkt – med apsis, kor, tøndehvælv over koret, skibet og galleri i Vesten – synes dog efter bygningshistoriske undersøgelser at være usandsynligt (Græbe 1971: 50ff). Koret skulle åbenbart oprindeligt have haft et krydshvælv, som ikke blev udført; senere, samtidig med, at skibet blev bygget, fik koret et tøndehvælv. Skibet, som delvist er udsmykket med malerier fra samme værksted, viser store overensstemmelser i bygningsstilen med domkirken i Lund, som blev indviet i 1145. Her skulle man forvente, at en katedral, der følger den seneste byggeskik, går forud for mindre kirker, ikke omvendt. Til sidst blev kirken, som var bygget på kongegods, til en klosterkirke. Det svarer stifterbilledernes position også til. De er nemlig ikke placeret ved triumfbuen i skibet som i andre kirker, hvor lægfolk kunne se dem, men ved tribunbuen i koret.

Nu er spørgsmålet så, hvornår munkene kom til Vä. Sophia af Minsk, Knud V.'s søster, og Valdemar den Store overlod kirken, der stod på en ejendom, som Sophia havde arvet efter sin bror, til domprovst Simon i Lund. Han blev kort tid derefter biskop i Odense og efterlod et udateret stiftelsesbrev for et præmonstratenserkloster i Vä (*DD* 1, 3: 12ff). Han betoner, at han fik kirken fra Sophia og Valdemar. Det svarer meget godt til, at det er dronningen i Vä, der holder kirkemodellen i sin hånd. Både bygningshistorisk og med hensyn til konteksten synes en datering af malerierne lige efter Valdemar den Stores sejr, omkring 1158 til 1160, at være meget plausibel. Det passer også godt sammen med, at Vä-værkstedet lige som Finja-værkstedet arbejder for de sjællandske stormænd, der havde støttet Valdemar under kongefejderne, først og fremmest Hviderne. Sådan en datering, som også Søren Kaspersen (1986) anser for mulig, ville tillade at placere de to tidlige værksteder i tidsrummet mellem ca. 1157 og 1170 og Jørlunde-værkstedet i

1100-tallets sidste tredjedel. Det svarer også til, at sidstnævnte værksted er præget af den såkaldte "dynamiske stil", der udvikler sig i Byzans mellem 1160 og 1180 og er kendetegnet ved dramatisk bevægelse i skikkelserne (Kaspersen 1985: 37ff).

Hvis man følger denne datering, ville byzantinofilien i teksterne og billederne spejle hinanden, især da Skjalmkollektivet står bag både teksterne og de relevante kirker (især) på Sjælland. Forstår man byzantinismerne i malerierne på denne måde, er de et modstykke til Saxos sagnhistorie og skildring af det dansk-byzantinske venskab: Idet man adapterer byzantinsk ikonografi, bruger man en anden "klassisk" kilde end staufisk-romersk begejstring for antikken. Den byzantinske baggrund tjente i Valdemarstiden den mest indflydelsesrige cirkel blandt de danske stormænd som en slags semantisk kode til at adskille og afgrænse sig fra romersk-imperial ideologi uden for landet og fra andre stormænd inden for landet.

Ikke desto mindre må man indrømme, at stilhistoriske sammenligninger med romansk kunst uden for Danmark taler imod en sådan sen datering af malerierne især af Vä- og Finja-værkstedet. Desuden frembringer begge dateringsforslag en lakune. Enten opstod malerierne under Kong Niels og på kongefejdernes tid, hvis man daterer dem tidligt, og i så fald fandtes der kun ganske få malerier fra Valdemarstiden, eller også er det hele omvendt. Som historiker ville man umiddelbart gå ud fra, at kalkmalerierne som en del af stormændenes sociale repræsentation hører til Valdemarstiden, hvor man udvekslede argumenter om status gennem historieskrivning, bygningsaktiviteter og kunst, og ikke med sværdet i hånden som mellem 1131 og 1157; især, fordi Skjalmkollektivet først nåede dets magtposition under Valdemar. På den anden side beror argumentation med konteksten på en præmisse, som ikke nødvendigvis kan accepteres af en kunsthistoriker. Her opstår der nemlig en apori: Enten ser man kunsten som udtryk for sociopolitiske udviklinger, der også afspejles i skriftsprogets semantik. Det ville også gøre det muligt at forklare den forbavsende gammeldags stil som resultat af et bevidst valg, der orienterer sig mod "klassiske" byantinske træk og er en del af det danske svar på romcentreret staufisk oldtidsbegejstring. Eller man ser kunst som et kulturelt udtryk, der ikke nødvendigvis er så tæt knyttet til samfundsudviklingen. Derfor er begge hypoteser plausible, og ingen af dem kan falsificeres på grundlag af vores data. Og af den grund kan man kun ønske sig flere dendrodateringer af kirkebygninger.

To alternativer

Det fascinerende er, at begge muligheder åbner for nye indblik: Holder den stilhistoriske datering, ville det omvælte det indtryk, man får fra den narrative modellering, der ser Valdemars sejr i 1157 som et epokeskift i stormændenes status. I dag er vi nok klar over, at Valdemarstiden ikke gjorde så stor en forskel, som kilderne antyder (jfr. Hermanson 2000), men efter Saxo at dømme var kongefejdernes tid problematisk for stormændene, især hvad det materielle angår. Desuden er overlapningen mellem de østdanske stormandskredse bag krønikerne og kalkmalerierne uomtvistelig, og derfor er man fristet til at se en sammenhæng mellem anti-romersk betoning af de byzantinske forbindelser i skriftmaterialet og de monumentale adaptioner af byzantinsk ikonografi. Men når alt kommer til alt, synes det at være ligegyldigt, hvordan man forholder sig til dateringsspørgsmålet. Uanset om Byzans optræder i malerierne, før det forekommer i teksterne eller ej, kan man være sikker på, at begge fænomener er resultatet af et bevidst valg, som formidler et budskab om prestige, status og forbindelser til verdens centrum for dem, der ser billederne. Poul Nørlund skriver i sit værk om de gyldne altre, at de er "af europæisk format, og dog danske" (Nørlund 1968: 213). Med hensyn til Byzans i de romanske kalkmalerier kunne man måske formulere det lidt anderledes: De er af europæisk format, netop *fordi* de er danske.

Tak

Teksten beror på resultater fra min disputats (*Skandinavien und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen*. Historische Semantik 23. Göttingen 2015). Jeg takker især Ulla Haastrup for hendes venskabelige og rundhåndede hjælp og tålmodighed med mine uortodokse idéer om ortodoks kulturpåvirkning.

Referencer

Ahlstedt Yrlid, I. 1976. *Och i hopp om det eviga livet. Studier i Skånes romanska muralmåleri*. Lund.

Alexias: Reinsch, D. & Kambylis, A. (red.) 2001. *Annae Comnenae Alexias* 1–2. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis 40, 1–2. Berlin/New York.

Blöndal, S. 1978. *The Varangians of Byzantium. An Aspect of Byzantine Military History Translated, Revised and Rewritten by Benedikt S. Benedikz*. Cambridge.

Cutler, A. 2000. Misapprehensions and Misgivings. Byzantine Art and the West in the Twelfth and Thirteenth Centuries. I: Cutler, A. *Byzantium, Italy and the North. Papers on Cultural Relations*. London. S. 474–509.

DD: *Diplomatarium Danicum* 1ff. (Utg.) Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff.

Demus, O. 1970. *Byzantine Art and the West*. The Wrightsman Lectures 3. New York.

Gerogiorgakis, S., Scheel, R. & Schorkowitz, D. 2011. Kulturtransfer vergleichend betrachtet. I: Borgolte, M., Dücker, J., Müllerburg, M. & Schneidmüller, B. (Hrsg.) *Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter*. Europa im Mittelalter 18. Berlin. S. 385–466.

Gesta Danorum: Friis-Jensen, K. & Zeeberg, P. (red.) 2005. Saxo Grammaticus: Gesta Danorum. Danmarkshistorien 1–2. København.

Græbe, H. 1971. *Sveriges kyrkor. Gärds härad, Skåne 3,1. Kyrkorna i Vä*. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium 139. Stockholm.

Haastrup, U. 1981. Byzantine Elements in Frescoes in Zealand From the Middle of the 12th Century. I: Zeitler, R. (red.) *Les pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)*. Uppsala. S. 315–331.

– 1986a. En rekonstruktion af et billedprogram. Jørlunde kirke 1150–75. I: Haastrup, U. & Egevang, R. (red.) *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080–1175*. København. S. 138–139.

– 1986b. Et mærkeligt billedforløb. Måløv kirke 1150–75. I: Haastrup, U. & Egevang, R. (red.) *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080–1175*. København. S. 168–171.

– 2014. Byzantinsk klædte ærkeengle i danske fresker. Kombinationen af ærkeengle med Majestas Domini i 1. halvdel af 1100-tallet. *ICO* 2014. S. 3–32.

Haastrup, U. & Egevang, R. (red.) 1986. *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080–1175*. København.

Haastrup, U. & Lind, J. 2013. Royal Family Connections and the Byzantine Impact on Danish Romanesque Church Frescos. Queen Margareth Fredkulla and her Nieces. I: Bjerg, L., Lind, J. & Sindbæk, S. (red.) *From Goths to Varangians. Communication and Cultural Exchange between the Baltic and the Black Sea*. Black Sea Studies 15. Århus. S. 369–411.

Hermanson, L. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska Institutionen i Göteborg 24. Göteborg.

Historia: Van Dieten, J. (red.) 1975. *Nicetae Choniatae Historia* 1–2. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis 11, 1–2. Berlin/New York.

Hjort, Ø. 1986. Madonna med barnet. Måløv kirke 1150–75. I: Haastrup, U. & Egevang, R. (red.) *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080–1175*. København. S. 166–167.

Kaspersen, S. 1982. *A Catalogue of Wall-Paintings in the Churches of Medeval Denmark 1100–1600. Scania, Halland, Blekinge* IV: *Art-Historical Survey. Addenda et Corrigenda*. København.

– 1985. Majestas domini, regnum et sacerdotium 2. Das Leben des Motivs in Skandinavien während der Kirchenkämpfe unter besonderer Berücksichtigung Dänemarks im 12. Jahrhundert. *Hafnia* 10. S. 24–72.

– 1986. Italo-byzantinsk stil. Vä kirke 1121–30. I: Haastrup, U. & Egevang, R. (red.) *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080–1175*. København. S. 100–101.

– 2003. The Vä Master and His Workshop. Some Danish Murals and Their European Background. *Hafnia* 12. S. 97–130.

Kitzinger, E. 2003. Norman Sicily as a Source of Byzantine Influence on Western Art in the Twelfth Century. I: Kitzinger, E. *Studies in Late Antique, Byzantine, and Medieval Western Art 2*. London. S. 1063–1092.

Kruse, A. 1986. Brylluppet i Kana. Jørlunde kirke 1150–75. I: Haastrup, U. & Egevang, R. (red.) *Danske kalkmalerier. Romansk tid 1080–1175*. København. S. 140–141.

La conquête: Lauer, P. (red.) 1924. *Robert de Clari: La conquête de Constantinople*. Paris.

Lagerlöf, E. 1999. *Gotland och Bysans. Bysantinskt inflytande på den gotländska kyrkokonsten under medeltiden*. Visby.

Maltese, E. 1988. Epistole inedite di Michele Psello III. *Studi italiani di filologia classica* III, 6. S. 110–134.

Lidov, A. 2004 The Flying Hodegetria. The Miraculous Icon as Bearer of Sacred Space. I: Thunø, E. & Wolf, G. (red.) *The Miraculous Image in the Late Middle Ages and Renaissance*. Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum 35. Rom. S. 273–304.

Nørlund, P. & Lind, E. 1944. *Danmarks romanske Kalkmalerier*. København.

Nørlund, P. 1968. *Gyldne altre. Jysk metalkunst fra Valdemarstiden*. 2. udg. Århus.

Scriptores: Gertz, M. (red.) 1917–22. *Scriptores minores historiae Danicae medii ævi*. Bd. 1–2. København.

Skovgaard-Petersen, I. 1981. The Way to Byzantium. A Study in the First Three Books of Saxos History of Denmark. I: Friis-Jensen, K. (red.) *Saxo Grammaticus. A Medieval Author between Norse and Latin Culture*. Copenhagen. S. 121–133.

Skovgaard-Petersen, K. 2001. *A Journey to the Promised Land. Crusading Theology in the Historia de Profectione Danorum in Hierosolymam (c. 1200)*. København.

Weyl Carr, A. 1994. Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople. I: Maguire, H. (red.) *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. Washington, D.C. S. 81–99.

Iscensättning av utmarksbruk – en innovationshistoria

Eva Svensson

The making of the outlands – an innovation history

The paper discusses the initiation of outland use, that is, human practice in outlying landscapes, such as forest and mountain areas, in the pre-industrial agrarian system. Outland use included important innovations for the appropriation of rougher landscapes with less good conditions for cereal cultivation. Innovations included both production technology and organization. Technology included iron production (blast and bloomery furnaces), tar production, stone quarrying, shielings and hunting devices, while examples of organization are seasonality and versatility. Several of the innovations were invented elsewhere, but developed and adapted to outland use, and others were local inventions.

Investigations into outland-using agrarian communities in older times have demonstrated the existence of dynamic, prosperous and innovative communities, relying on the production of goods for sale. These communities were also characterized by a high degree of versatility and flexibility, and quickly adapting to changes on the market. There were also examples of areas of relatively late colonization relying on outland use as a prerequisite for settlement expansion, such as northern Scania.

Inledning

Skåne kallas ibland Sveriges kornbod, vilket är begripligt när man blickar ut över Söderslätt. Den trädlösa horisonten gör det svårt att förstå att skog och annan icke åker och ängsmark en gång i tiden var en viktig del av jordbrukssystemet. Om man tar sig lite längre norrut i Skåne, till Göingebygden, blir skogens betydelse mer förståelig. Men det krävs lite mer än träd för att man ska få en uppfattning om vilka möjligheter skogen gav människor och samhällen i äldre tid. Arkeologi och närliggande discipliner, både inom forskningsprojekt (Ödman 1998; 2000; 2001a; 2001b; 2009) och exploateringsverksamhet (Lagerås 2007; Anglert 2008; Anglert & Lagerås 2008; Strömberg 2008), har antagit utmaningen och visat att den historiska berättelsen handlar om mer än en kornbod. I själva verkat har det funnits viktiga utmarker och ett omfattande utmarksbruk i norra Skåne.

I denna artikel ska vi titta lite närmare på hur utmarker och utmarksbruk konstituerades i Skandinavien, och hur det skånska utmarksbruket kommer in i den historien.

Vad är utmark?

I det förindustriella jordbruket var skog, berg och våtmarker ofta delar av markslaget utmark. Utmarkerna kom, definitionsmässigt, till som en del av det förindustriella jordbrukssystemet eller åker- och ängsbruket. Särskilt viktiga var utmarkerna för etablering av agrar bebyggelse i områden med sämre förutsättningar för åkerbruk, områden vars näringsfång präglades av större mångsidighet och ofta också av ett större inslag av boskapsskötsel. I många fall var utmarkens resurser förutsättning för bebyggelseexpansion när nya områden skulle koloniseras, men dessa resurser kan också ha varit värdefulla och eftersökta och dragit till sig bebyggelseetablering.

”Utmark” är ett skandinaviskt begrepp, och egentligen den samlade beteckningen på de, naturtopografiskt olikartade, områden som låg utanför åker och äng. Men begreppet ger vidare associationer, och i forskningen har det funnits, och finns, olika sätt att närma sig utmarken. Hårddraget har tre olika förhållningssätt varit aktuella i tidigare forskning (Andersson 1998: 6; Svensson 1998: 10):

1. Utmarken som en del av ett agrart system där inägomark och utmark interagerar.
2. Bosättningar i marginalområden eller ”kolonisationsområden”, där särskilda ekonomiska system och kulturella identiteter utvecklas.
3. Utmark i ett större perspektiv där perifera områden står i ett ömsesidigt beroendeförhållande till central områ-

den, t ex genom varuproduktion för en marknad dominerad av centralområdenas efterfrågan.

Gemensamt för de tre förhållningssätten är uppfattningen om utmark som något perifert eller marginellt, både geografiskt och socialt. Även då interaktion betonas är det fråga om relationell interaktion, där utmark relateras till något som uppfattas som ”centrum” såsom inägomark eller ett centralområde. Egenskaperna marginalitet och periferi framstår ännu tydligare när man söker internationella jämförelser. Då begreppet ”utmark” verkar sakna direkt motsvarigheter i andra språk och länder, återfinns likartade företeelser ofta under rubriker såsom ”marginalt” eller ”perifert” (t.ex. Svensson *et al.* 2001; Holm *et al.* 2005; 2009).

Uppfattningarna om utmark som marginellt och perifert har utmanats under de senast 20 årens undersökningar i framför allt mellersta Skandinavien. Genom forskningsprojekt som ”Ängersjö-projektet” (Emanuelsson 2001; Johansson 2002; Emanuelsson *et al.* 2008), ”Bebyggelse, säterdrift och landskap” (Svensson 1998; Emanuelsson *et al.* 2003) och exploateringsprojekt som Rødsmo- och Gråfjells-projekten (Bergstøl 1997; Narmo 1997; Amundsen 2007; Rundberget 2007) har historier om dynamiska lokalsamhällen involverade i innovativt landskapsbruk och intensiva omvärldskontakter kunnat ersätta de mer slentrianmässiga uppfattningarna om marginalitet och periferi. Dessa undersökningar har också falsifierat den förenklade bilden av utmarksområden såsom medeltida och senare kolonisationsområden, där icke-jordbrukande grupper trängdes undan successivt. Etableringen av åker- och ängsbrukssystemet och tillhörande bebyggelse kan istället dateras till järnålder, i paritet med övriga Skandinavien.

Upptäckten av utmarksbygder med långa och dynamiska historier, gjorde att man ”glömde bort” att det också har funnits områden som koloniserades sent, och som stod i marginella förhållanden till en moderbygd eller centralbygd. Genom undersökningarna av norra Skånes skogsområden har sentida kolonisationsområden ”återupptäckts”, men också dessa uppvisar dynamiska perioder (Lagerås 2007; Anglert 2008; Anglert & Lagerås 2008; Strömberg 2008; Ödman 1998; 2000; 2001a; 2001b; 2009).

Innovation Utmark

Jag vill framhålla att det dynamiska spåret i utmarkerna ska knytas till förekomsten av innovationsmiljöer. Vid utmarksundersökningar stöter man ofta på olika sorters teknologi; järnframställning, tjärproduktion, stenbrytning, fångstanläggningar för att nämna några teknologiska uttryck i utmarkslandskapen. Teknologibejakandet bör ses som uttryck för förekomst av innovativa förutsättningar och innovativt tänkande i utmarksområdena, om man lägger sociala och kulturella innebörder i innovationsbegreppet (Styhre 2013).

De marker som kom att bli utmarker (i de ovan redovisade studierna) hade långa och brokiga förhistorier, och hade varit brukade på olika sätt före åker- och ängsbrukets tillkomst. Kunskaper om hur man kunde använda dessa marker, vare sig de kallades utmarker eller något annat, var en resurs för uppstart av innovativt utmarksbruk. Det verkar också som kunskap och erfarenheter har överförts mellan utmarksbrukande områden. I själva verket, vill jag hävda, har en rad olika innovationer, i form av både konstruktioner och organisation, varit nödvändiga för att överhuvudtaget möjliggöra etablering av åker- och ängsbrukssystemet, och därtill hörande bebyggelse, i många bygder med sämre åkerbruksförutsättningar.

TEKNOLOGISKA – I VID MENING – INNOVATIONER

Det kan vara värt att skilja på agrart utmarksbruk, såsom säterdrift, myrslåtter och utmarksodling, och icke agrart utmarksbruk såsom järnframställning, stenbrytning, fångst och tjärproduktion (Svensson 1998). Det agrara utmarksbruket spelade stor roll för gårdarnas direkta försörjning, medan det icke-agrara utmarksbruket hade större potential att utvecklas till protoindustrier eller till och med industrier, såsom bergsbruket (Pettersson Jensen 2012), för avsaluproduktion (Svensson 2007).

Det agrara utmarksbruket var väsentligt för jordbruksproduktionen i områden med otillräcklig inägomark. Studier visar att bebyggelsesexpansionen till utmarksbrukande områden skedde i form av kombinationen gård och säter/fäbod (figur 1; Emanuelsson 2001; avvikande åsikt i Larsson 2009). Utan sätrar/ fäbodar, slåtter och odling på utmarkerna hade man inte kunnat producera tillräckligt med mat. Den skandinaviska säterkulturen tillhör transhumancesystemet, men uppvisar flera kulturella särdrag vad gäller arbetsorganisation som ska diskuteras nedan. I själva verket var det agrara utmarksbruket ett viktigt medel för att kunna reproducera en bondeidentitet i enlighet med den skandinaviska gemensamhetskulturen, även om andra näringar var ekonomiskt viktigare för de utmarksbrukande gårdarna.

Det icke agrara utmarksbruket var kopplat till naturresursförekomster, men också till olika sociala, inte minst organisatoriska, och samhälleliga förutsättningar. Många olika nyttigheter har producerats på basis av utmarkernas resurser, men bara ett fåtal har studerats i någon omfattning. Det bäst studerade utmarksbruket är otvivelaktigt järnframställning, både blästerbruk och hyttbruk (figur 2; t.ex. Magnusson 1986; Englund 2002; Pettersson Jensen 2012; Rundberget 2012), men också tjärframställning, stenbrytning och jakt har uppmärksammats (t.ex. Mikkelsen 1994; Hennius *et al.* 2005; Baug 2013). Blästerbruket hade en vid geografisk spridning över stora delar av Skandina-

Figur 1. Husgrund på säter/ fäbod, Gammelvallen, Ängersjö, Härjedalen. Foto: Eva Svensson 1989.

Figur 2. Järnframställningsplats, blästerbruk, med ugn och slaggvarp (i förgrunden), Lillbergsgården, Värmland. Foto: Eva Svensson, 1994.

vien, medan hyttbruk var koncentrerat till bergslagsområdena. Tjärframställning var också en utbredd verksamhet, men storskalig produktion var vanligare östra Sverige och västra Finland. Såväl blästerbruk som tjärframställning praktiserades inledningsvis i liten skala på boplatserna, men flyttade under yngre järnåldern ut i utmarkerna och växte till storskalig produktion. Omfattande och avancerade fångstanläggningar för älg och ren återfinns framför allt i mellersta och norra Skandinavien, och även storskalig jakt ökade i omfattning i utmarksområden under yngre järnålder och tidig medeltid.

Produkterna från utmarkerna, pälsverk, hudar och horn, stenprodukter som brynen, täljstenskärl och kvarnstenar samt järn och tjära var viktiga handelsvaror, och grunden för ett stort välstånd i utmarksbygderna (Svensson 1998; Emanuelsson *et al.* 2003; Svensson 2007).

De tekniska innovationerna hade många gånger ”uppfunnits” annorstädes, men importerades, anpassades och utvecklades i utmarkerna. Verksamheterna kom i många fall att prägla bygdernas näringsliv långt fram i tiden.

ORGANISATORISKA INNOVATIONER

Utmarksbruk var krävande. Gården och de olika anläggningarna låg ofta långt isär, och inte sällan var det dessutom fråga om stora höjdskillnader som gjorde att det tog avsevärd tid att förflytta sig mellan gården och järnframställningsplatsen, sätern och andra platser. Arbetets natur krävde också att man stannade en viss tid på platsen. Med andra ord, ett antal av hushållets medlemmar var tvungna att vistas utanför hushållet, och kunde inte delta i gårdens dagliga sysslor, under längre eller kortare perioder. Detta problem måste lösas organisatoriskt. Medan vi ofta kan spåra de tekniska innovationerna i landskapet, är vi tvungna att puzzla oss fram till de organisatoriska innovationerna genom analyser av de tekniska innovationernas olika arbetsmoment och retrospektiva analyser av historiskt kända förhållanden.

Utmarksbrukande områden har i historisk tid varit kända för att praktisera mångsyssleri, olika samarbetsformer, säsongsmässig planering av arbetsuppgifter, arbetsvandringar och genusbaserad arbetsdelning (figur 3; t.ex. Erixon 1918). Arbetsorganisatoriska ordningar etnologer gärna betraktade som ålderdomliga, och i industrialismens tidevarv otidsenliga, arbetsformer. I själva verket var det fråga om organisatoriska innovationer, ofta kombinerade, som möjliggjorde effektivt bruk av mänskliga resurser och kompetens. För att kunna bemanna, eller bekvinna, de olika arbetsuppgifterna försökte man förlägga uppgifter till olika delar av året om så var möjligt. Man tillämpade också en genusarbetsdelning där kvinnorna arbetade långt från hemmet i större utsträckning än vad som var vanligt i områden med större inslag åkerbruk (Svensson 1998: 176ff).

Liknande lösningar fanns runt om i världen. Till exempel har den italienske antropologen Pier Paolo Viazzo (Viazzo 1989) visat hur man i de alpina jordbruksområdena kombinerade säsongsmässig planering och arbetsvandringar för att lösa både de kortvariga behoven av stor arbetskraft i det alpina jordbruket och hushållens behov av kompletterande inkomster. Medan kvinnor och barn stannade i de alpina byarna året om gav sig männen av, när jordbrukets behov var över, ut i övriga Italien och angränsande länder och sålde sina tjänster i diverse yrken såsom lärare och hantverkare inom en rad områden.

Mångsyssleriet var både ett sätt att förena protoindustriell, eller industriell, verksamhet i ett agrart näringsfång, och ett sätt att hantera risker. Det förindustriella jordbruket var ständigt utsatt för de risker väder, sjukdomar och parasiter kunde föra med sig. Skördar som slog fel, boskap som dog eller sinade utgjorde stora risker. Men också järn- och tjärframställning, jakt och stenbrytning kunde misslyckas. Genom att idka flera näringsfång spreds riskerna.

Paradoxalt nog, eller kanske tack vare, kombinerades riskspridning med ökat risktagande genom marknadsberoendet. Framför allt det icke-agrara utmarksbruket

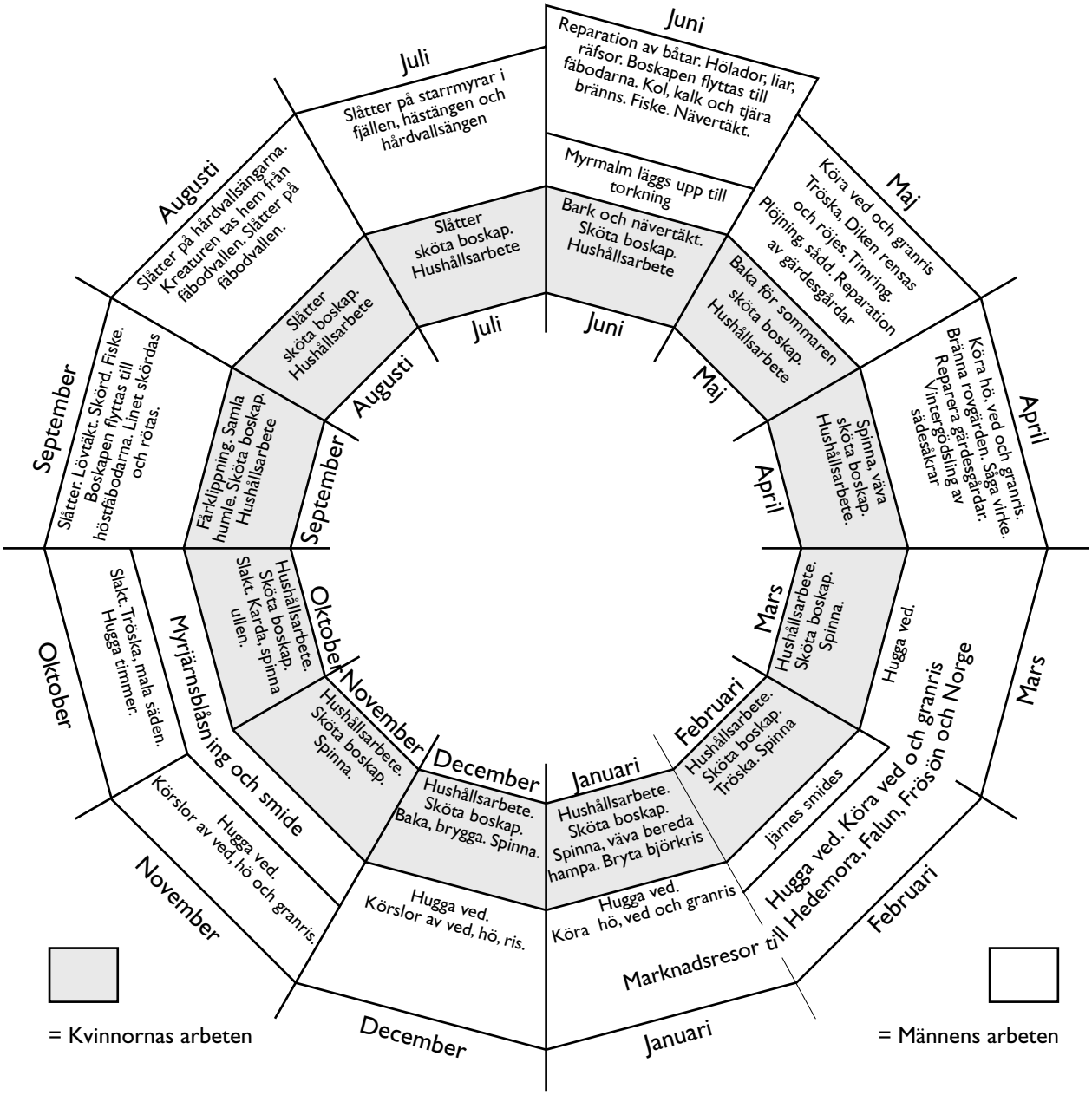

Figur 3. Arbetsåret i Offerdal, Jämtland. Bearbetning efter Magnusson 1985: 283 i Svensson 1998: 177.

drevs med målet att producera varor för avsalu på en lukrativ, men konjunkturkänslig marknad (Svensson 2007). Konkurrensen var hård, och efterfrågan kunde ändras. I norra Värmland ersattes framgångsrik produktion och avsalu av blästerjärn och älgrelaterade produkter hastigt av en vikande marknad och därtill anpassad minskad produktion kring 1200, något som fick konsekvenser för lokalsamhället. För att klara krisen valde man att bli mer självförsörjande genom att odla mer och utvidga boskapsskötseln på sätrarna (Svensson 1998: 186f; Emanuelsson *et al.* 2003: 132ff). Mångsysslerier blev alltså lokalsamhällets räddning då marknaden svek.

Ett par hundra år senare, under slutet av medeltiden och under tidig modern tid, yppade sig nya möjligheter då Bergslagens behov av boskap öppnade en ny marknad.

Norra Skåne – kolonisation och innovation

I norra Skånes skogsbygder har man kunnat belägga en åkerbruksbaserad kolonisation och bebyggelseetablering under järnålder och tidig medeltid. Efter senmedeltidens agrarkris tog ny expansionsfas vid, präglad av ett diversifierat näringsfång, under 1400- och 1500-talen. Denna period framstår som områdets guldålder, med ett relativt välstånd baserat på produkterna från skogen (Lagerås 2007; Anglert 2008; Anglert & Lagerås 2008).

Två näringar, eller proto-industrier, baserade på skogens eller utmarkens resurser framstår som bärande i senmedeltidens norra Skåne; järnframställning och tjärbränning (figur 4; Ödman 1998; 2000; 2001a; 2001b; 2009; Strömberg

Figur 4. Tjärränna i norra Skåne. Foto: Eva Svensson, troligen 1998.

2008). Både järn- och tjärframställning var teknologiskt krävande, och ska betraktas som viktiga innovationer i vår historia. För norra Skånes del verkar det, tekniskt sätt, ha varit fråga om kunskap överförd från andra områden, med viss lokal utveckling och anpassning av teknikerna för såväl tjärbränning som järnframställning. En tydlig, lokal arbetsorganisatorisk och resurshanteringsinnovation var den geografiska specialiseringen och arbetsdelningen där vissa områden i norra Skåne producerade järn och andra tjära.

Framgångarna för det nordskånska utmarksbruket hängde också samman med nationstillhörigheten. Så länge man tillhörde Danmark fanns en stor efterfrågan på järn. Efter införlivandet i Sverige blev konkurrensen från Bergslagen för svår.

Utmarksbruket – hållbart eller ohållbart?

Vi lever i en urban tid med en accelererande urbanisering, som får människor att lämna landsbygden. Urbaniseringen har paralleller i vetenskapssamhället som alltmer fokuserar på staden och lämnar landsbygden, eller väljer att se landsbygden som ett komplementärt rum till staden (Formas 2007: 28). Med metropolitära glasögon har, okritiskt, attribut såsom marginellt, perifert och traditionellt (i betydelsen otidsenlig) givits åt utmarker och utmarksbruk.

I denna artikel har istället utmarkerna lyfts fram som innovationsmiljöer. Här har ny teknologi, eller importerad teknologi i nya sammanhang och med nya utvecklingsmöjligheter, frodats, och avancerade arbetsorganisationer skapats. Innovationerna i utmarkerna kom att påverka hela samhället, som behövde och efterfrågade produkterna från utmarken.

Från att ha iscensatts som ett paket bestående av en bebyggelse, säterdrift och annat utmarksbruk under äldre järnålder, kom den yngre järnålderns och den tidiga medeltidens marknad och efterfrågan på produkter från utmarken att ändra förutsättningarna. Ett balanserat mångsyssleri ersattes av storskalig produktion av varor för avsalu. I norra Värmland valde man att satsa så hårt på att göra järn och jaga älg att man lade ned delar av den agrara produktionen under vikingatid och tidig medeltid (Emanuelsson *et al.* 2003).

Det innovativa förhållningssättet överlevde både den vikingatida och tidigmedeltida framgången och den efterföljande krisen då marknaden vek, Förmågan att ställa om till en högre grad av självförsörjning räddade lokalsamhället. Samtidigt kom man att utveckla de delar av utmarksbruket, de agrara inslagen säterbruk, myrslåtter och utmarksodling, som skulle ligga till grund för den senmedeltida och tidigmoderna högkonjunkturen i oxdrifternas fotspår. Det verkar framför allt vara den organisatoriska innovationen mångsyssleri med inbyggd flexibilitet som var grunden till förmågan att hantera kriser i utmarksbrukande lokalsamhällen.

Många av gårdagens dynamiska utmarksbygder är i dag glesbygder. I dagens postindustriella tidevarv kämpar många av dessa bygder med stora framtidsproblem, såsom avfolkning och nedmontering av service (Mattsson 2011). Kontrasten mellan ett innovativt förflutet och dagens postindustriella problem i de flesta utmarksbygder är stor, så stor att man undrar vad som hänt med de gamla innovationsmiljöerna. Har de gått under helt? Eller slumrar de i en törnrosa-sömn? Det återstår att se. Förhoppningarna finns i alla fall runt om i bygderna om framtida innovationer, om att ”något nytt från skogen” ska borga för en ny framtid (Svensson 2010: 63).

Tilläggas bör att kulturarvet och historier om ett dynamiskt förflutet kan ge inspiration till lokala utvecklingsarbeten, förutsatt att det finns någon som kan förmedla kunskapen – såsom är fallet i Göinge-bygden!

Tack

Till Susanne Pettersson för värdefulla kommentarer på en tidigare version av texten.

Referenser

Amundsen, T. (red.) 2007. *Elgfangst og Bosetning i Gråfjellområdet.* Varia 64. Gråfjellprosjektet 2. Oslo.

Andersson, H. 1998. Utmark. I: Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (red.) *Outland use in preindustrial Europe.* Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Stockholm. S. 5–8.

Anglert, M. (red.) 2008. *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne.* Stockholm.

Anglert, M. & Lagerås, P. (red.) 2008. *Människorna och skogen. Arkeologiska platser i Örkelljungatrakten.* Stockholm.

Baug, I. 2013. *Quarrying in Western Norway – An archaeological study of production and distribution in the Viking period and the Middle Ages.* Diss (opublicerad). Bergen.

Bergstøl, J. 1997. *Fangstfolk og bønder i Østerdalen. Rapport fra Rødsmoprosjektets delprosjekt "marginal bosetning".* Varia 42. Oslo.

Emanuelsson, M. 2001. *Settlement and Land-Use History in the Central Swedish Forest Region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies.* Acta Universitatis agriculturae Sueciae. Silvestria 223; Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet 1. Umeå.

Emanuelsson, M., Johansson, A., Nilsson, S., Pettersson, S. & Svensson, E. 2003. *Settlement, shieling and landscape. The local history of a forest hamlet.* Lund Studies in Medieval Archaeology 32. Stockholm.

Emanuelsson, M., Johansson, E. & Ekman, A-K. (red.) 2008. *Peripheral communities. Crisis, continuity and long-term survival.* Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet 11; Reports Department of Urban and Rural Development, SLU, 2008:6. Uppsala.

Englund, L-E. 2002. *Blästbruk: myrjärnshanteringens förändringar i ett långtidsperspektiv.* Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 40. Stockholm.

Erixon, S. 1918. Bebyggelseundersökningar. Öfversikt. Periodiska bebyggelsetyper. Fäbodväsen. *Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift* 1918, 21–57.

Formas 2007. *Kunskap om landsbygdens utveckling Forskningsstrategi 2006.* Rapport R4: 2007. Stockholm.

Hennius, A., Svensson, J., Ödlund, A. & Göthberg, H. 2005. *Kol och tjära: arkeologi i norra Upplands skogsmarker: undersökningar för E4, Vendel, Tierp och Tolfta socknar, Uppland*. Rapport: Upplandsmuseet, Arkeologiska avdelningen 2005: 2. Uppsala.

Holm, I., Innselset, S. & Øye, I. (red.) 2005. *'Utmark'. The outfield as industry and ideology in the iron age and the middle ages.* UBAS International 1. Bergen.

Holm, I., Stene, K. & Svensson, E. (red.) 2009. *Liminal landscapes. Beyond the concepts of 'marginality' and 'periphery'.* Oslo arkeologiske serie 11. Oslo.

Johansson, E. (red.) 2002. *Periferins landskap: historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet 7. Lund.

Lagerås, P. 2007. *The ecology of expansion and abandonment. Medieval and post-medieval land-use and settlement dynamics in a landscape perspective.* Stockholm.

Larsson, J. 2009. *Fäbodväsendet 1550–1920: ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae 2009: 51. Uppsala.

Magnusson, G. 1986. *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län.* Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 22. Stockholm.

Mattsson, K. 2011. *Landet utanför. Ett reportage om Sverige bortom storstaden.* Stockholm.

Mikkelsen, E. 1994. *Fangstprodukter i vikingtidens og middelalderens økonomi: organiseringen av massefangst av villrein i Dovre*. Universitetets oldsaksamlings skrifter 18. Oslo.

Narmo, L-E. 1997. *Jernvinne, smie og kullproduksjon i Østerdalen. Arkeologiske undersøkelser på Rødsmoen i Åmot 1994–1996.* Varia 43. Oslo.

Pettersson Jensen, I-M. 2012. *Norberg och järnet: bergsmännen och den medeltida industrialiseringen*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 46. Stockholm.

Rundberget, B. (red.) 2007. *Jernvinna i Gråfjellområdet.* Varia 63. Gråfjellprosjektet 1. Oslo.

Rundberget, B. 2012. *Jernets dunkle dimensjon. Jernvinna i sørlige Hedmark. Sentral økonomisk faktor og premiss for samfundsutvikling c. AD 700–1300.* Diss (opublicerad). Oslo.

Strömberg, B. 2008. *Det förlorade järnet. Dansk protoindustriell järnhantering.* Stockholm.

Styhre, A. 2013. *A social theory of innovation*. Malmö.

Svensson, E. 1998. *Människor i utmark.* Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Stockholm.

– 2007. Before world-system? The peasant-artisan and the market. I: *Arts and crafts in medieval rural environment. Ruralia VI.* Turnhout. S. 189–199.

– 2010. *Kulturarv, natur och utveckling. Problem och möjligheter i skoglig glesbygd.* Stockholm.

Svensson, E., Makarov, N., Emanuelsson, M., Johansson, A., Nilsson, S., Pettersson, S. & Zakharov, S. 2001. Different peripheries. Two examples from Russia and Sweden. *Lund Archaeological Review* 7, 123–137.

Viazzo, P. P. 1989. *Upland communities: environment, population and social structure in the Alps since the sixteenth century.* Cambridge studies in population, economy and society in past time 8. Cambridge.

Ödman, A. 1998. Northern Skåne – a resource area for medieval Denmark. I: Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (red.) *Outland use in preindustrial Europe.* Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Stockholm. S. 204–218.

Ödman, A. (red.) 2000. *Järn. Wittsjöskog-konferensen 1999.* Norra Skånes medeltid 1. Report series, University of Lund, Institute of Archaeology 75. Lund.

Ödman, A. 2001a. *Vittsjö. En socken i dansk järnbruksbygd.* Norra Skånes medeltid 2. Report series, University of Lund, Institute of Archaeology 76. Lund.

– 2001b. Järn, tjära och möjligen Ryssolja – medeltida danskt utmarksbruk i norra Skåne. I: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm. S. 161–168.

– 2009. Från obygd till bygd. Medeltida kolonisation, produktion och administration i norra Skåne. I: Mogren, M., Roslund, M., Sundnér, B. & Wienberg, J. (red.). *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten.* Lund Studies in Historical Archaeology 11. Lund. S. 313–327.

Harrie i centrum

Ola Svensson

Harrie in the centre

This paper investigates the relationship between names of hundreds, village names correlating with hundred names, and places of assembly. Usually it is assumed that many of the hundreds were given names from names of villages where the assemblies of the hundreds were held. However, when the matter is studied more carefully, taking landscape, field names, and historical and archaeological sources into consideration, another picture is visible: It seems that there are very special places in landscape, archaic and mythic ones, presumably places of assembly, which in their landscape setting and mythic status as well as by their names link legal activity of the hundreds to a remote prehistoric past. It is likely that the names of these places are the origin of both the hundred names and correlating names of villages in the vicinity. A case study is presented, about Harjager hundred in south-west Scania), Stora and Lilla Harrie villages, and Harthaker 'hard field'. The results could support the view that names of archaic places in landscape, rather than correlating village names, are the onomastic origin of the hundred names. But the picture is complex and from this case alone other interpretations are possible as well.

Att gräva där man står

"Att gräva där man står" är ett slitet uttryck, men också mångbottnat och kanske ibland alltför lättvindigt avfärdat som en tom klyscha. Det väcker associationer i flera riktningar: det förmedlar ett närhetsperspektiv, som kan vittna om lokalt intresse men också om förmåga att spontant och bekvämt kunna finna sig till rätta på platser och i situationer som är nya. Uttrycket kan förknippas med att ta tag i saker och finna dem intressanta, var man än står och vad man än söker. I så måtto passar det, tycker jag, väl in på Anders Ödman. Jag har vid flera tillfällen stått och grävt på samma platser som Anders. Det är också vad som ska göras här; jag beger mig till hans nuvarande forskningscentrum, Lilla Harrie, och försöker utreda detta centrums historiska belägenhet och karaktär utifrån ett avgränsat perspektiv och källmaterial: ortnamnen.

Hårdåker

Min utgångspunkt är två bynamn och ett häradsnamn: *Lilla Harrie*, *Stora Harrie* samt *Harjagers härad*. *Harrie*-namnen innehåller tvärtemot vad man kan förledas att tro inte en ursprunglig efterled *–hogh>-höj* '-hög' så som *–ie*-namnen normalt gör. Istället innehåller de att döma av de äldsta källformerna en sammansättning av *hård*, forndanska *harth/hard* och *åker*, forndanska *aker/ager*, senare ombildat genom analogi till de i Skåne så vanliga *–ie*-namnen. Även häradsnamnet har antagit en form som tidigt har kommit att avvika starkt mot de äldsta beläggen och det förmodade ursprunget. Redan på 1500-talet tänkte man sig att namnet hade att göra med en jagad hare; en sådan avbildas i det äldsta dokumenterade häradsvapnet, ett sigill från 1524. Men också häradsnamnet innehåller utifrån de äldsta skriftformerna äldre motsvarigheter till *hård* och *åker,* viket exempelvis framgår av formen *Harthakershæret* i Valdemars jordebok 1231 (Kong Valdemars Jordebog I: II: 23; Hallberg 1979: 17ff, 83f).

Här finns alltså tre ortnamn med samma ordinnehåll som benämner två grannbyar och ett härad. Rimligtvis relaterar de till varandra på så sätt att ett och samma namn utgör grunden för alla tre. Nedan vill jag diskutera relationen mellan och ursprunget till de tre namnen, vad de benämner, och också i någon mån se dem i ett bredare sammanhang.

Häradsnamn – tingsplatsnamn

Stora och *Lilla Harrie* är så kallade reciproka namn, det vill säga exempel på att samma namn benämner flera platser.

Sådana namn skiljs åt genom tillägg: *östra/västra*, *gamla/nya*, *övre/nedre*, eller som här: *stora/lilla*. I princip finns två möjligheter till att namnpar som Stora och Lilla Harrie uppstår. Antingen har en delning av bebyggelsen skett, till exempel genom att en sekundär bebyggelse har brutits ur en moderbebyggelse. Eller är, mer hypotetiskt, båda bebyggelsernas namn ursprungligen en sorts bygdenamn som har kunnat beteckna flera bosättningar inom ett förhistoriskt territorium. Först när bygden tätnat och byarnas lägen blivit permanenta, kanske under sen vikingatid, har de kommit att särskiljas som separata enheter (Jørgensen 1977: 433ff). Om bynamnen i fråga innehåller ett naturnamn vill man gärna i det första fallet finna denna lokal nära den bebyggelse ur vilken bebyggelsedelningen skett. Om ursprunget istället, som i det andra fallet, är ett gemensamt bygdenamn ligger det närmre tillhands att leta efter en för området karaktäristisk eller på något sätt viktig naturlokal belägen någonstans mitt emellan de båda bebyggelserna.

Harthaker är ett primärt naturnamn. Det innebär att *Harjagers härad* samt *Stora* och *Lilla Harrie* ytterst återgår på en naturlokal, en 'hårdåker'. Vad är då en hårdåker, vad kan hårdåkern vid Harrie ha varit och var har den legat? Vi kan börja med vad den har varit.

De härader vars namn innehåller namnet på en bestämd plats ser så gott som undantagslöst ut att vara uppkallade efter tingsplatsen (eller inbyggarna som söker tingsplatsen) (Pellijeff 1961: 137ff; Andersson 1965: 37f, 49). För Skånes del innebär det att namn som motsvarar *Rönnebergs*, *Harjagers*, *Torna*, *Bara*, *Oxie*, *Vemmenhögs*, *Herrestads*, *Ingelstads* och *Järrestads* härader har varit namn på tingsplatser. Detsamma kan åtminstone diskuteras för *Albo*, *Gärds* och *Bjäre* liksom, menar jag, för de dunkla *Frosta* och *Färs* härader. *Harthaker* bör alltså ha varit en tingsplats.

I eller utanför byarna?

Häradsnamnen som relaterar till tingsplatser säger något om samlingsplatsernas karaktär och deras relation till det omgivande landskapet. I Skåne är de flesta av dessa häradsnamn, liksom *Harjagers härad*, primära naturnamn; naturnamn står i den här artikeln för alla typer av ickebebyggelsenamn. Även om många korresponderar med namn på byar är de alltså från början namn på naturlokaler. En fråga som infinner sig är då om häradsnamnen är bildade till naturnamnen eller till de bynamn som dessa naturnamn har givit upphov till.

Som regel har man antagit att härader med namn som korresponderar med likalydande bynamn är uppkallade efter byarna, i deras egenskap av tingsplatser (Andersson 1965: 96; Hallberg 1979: 18; Svensson 2007: 211). Antagandet bygger emellertid inte på geografiskt detaljerade analyser. I områden där mer detaljerade studier gjorts visar det sig att jakten på tingsplatsernas exakta läge snarare leder till naturlokaler i närheten av de byar vars namn överensstämmer med häradsnamnen (Svensson 2007: 191ff). Den i sammanhanget viktigaste metoden är att i detalj inventera och kartlägga och tolka alla ortnamn (oftast naturnamn) som på ett eller annat sätt anknyter till rättsutövning.

För Skånes del finns väldigt många sådana namn, och den överväldigande majoriteten av dem ser faktiskt ut att kunna hänföras till platser där verklig rättsutövning har ägt rum (Svensson 2007: 191ff). De naturlokaler vars namn alltså ingår i både bynamn och häradsnamn har en del gemensamt. Man kan tala om ett tydligt mönster, som dock innehåller undantag. Vanligen är naturlokalerna vars namn korrelerar med häradsnamn högt belägna, ofta med utsikt över mycket stora områden. Vanligen finns här spektakulära fornlämningsmiljöer med anslående gravmonument, ofta är platsen historiskt delad mellan flera bebyggelser, inte sällan flera socknar, som regel återfinns lokalerna centralt i häradet. Kommunikativt fördelaktiga lägen i anslutning till gamla vägstråk är det normala. Platserna är också legendomspunna; i de närmsta omgivningarna finns namnmiljöer som genom namn på t.ex. gravhögar eller källor antyder att platserna har haft en speciell roll i den lokala mytologin åtminstone från 1500-talet då de äldsta mer omfattande omnämnandena av skånska naturnamn dyker upp i Palteboken och Lunds stifts landebok (Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods; Lunds stifts landebok; Svensson 2007: 211; 2012: 399ff).

Men bilden av var tingen verkligen ägde rum är ändå komplex. Under 1500-talet när skriftkällorna blir fler och rikare syns en konflikt mellan att ha tingen i respektive utanför byarna. Båda alternativen verkar ha haft sina för- och nackdelar, och lett till att tingen då och då flyttats, inte sällan efter klagomål om fylleri och ofred då de hållits inne i en by. På 1500-talet kom de första kungliga orderna om att tingshus skulle uppföras, men detta verkar inte ha åtlytts i högre omfattning förrän en bra bit in på 1600-talet. 1617 beordras samtliga häradsting att flytta ut på markerna, vilket knappast har skett överallt (Jørgensen 1947: 512).

Jag menar att de platser vars namn återfinns både i namnen på centralt belägna byar och i häradsnamn under alla omständigheter är av stor betydelse för förståelsen av tidiga bygdecentra. Snarare än att se häradsnamnen som uppkallade efter byar i vilka tinget hållits, menar jag att man måste fråga sig om det inte istället är de speciella naturlokalerna utanför byarna, centralt i häraderna, som har givit namn dels åt häraderna, dels åt närbelägna byar. De aktuella platserna är inte vilka platser som helst, utan sådana vars topografi, fornlämningsbild och i några fall också namn medger tolkningar i riktning mot förhistorisk samlingsplats. Bilden är emellertid generell och inte helt entydig, det måste påpekas: härader vars namn innehåller primära bebyggelsenamn existerar och man måste också räkna med att ett häradsting efter hand kan ha associerats snarare med en stor by än med den naturlokal där tinget måhända hölls

eller tidigare hade hållits. I Valdemars Jordebok från 1231 finns exempel på häradsnamn som förmodligen speglar en tendens att byta namn på härader så att de associeras med välkända centrala bebyggelser (Hald 1961: 500; Kieffer Olsen i tryck).

Vad är en hårdåker?

Någon lexikaliserad sammansättning *hårdåker* står mig veterligt inte att finna i tillgängliga ordboksmaterial eller ordarkiv. Men bland ortnamnen finns flera exempel, i Skåne ett *Hårdåkrarne* i Glemminge by och socken (Lantmäterimyndigheternas arkiv, akt 4 Glemminge socken, 1800), Ingelstads härad och ett *Haare ager*, nämnt 1569, i Stora Hammar, Skytts härad (Lunds stifts landebok I: 345ff). Existensen av ett flertal ortnamn i vilka *hårdåker* ingår samt ordbildningsmässigt och semantiskt likartade sammansättningar, framför allt *hårdvall*, gör att man kan misstänka att en etablerad sammansättning *hårdåker* har funnits. *Harjagers härad* är ett mycket gammalt namn och frågan är vilka betydelser av *hård* och *åker* man har att förhålla sig till vid en tolkning. Detta hänger delvis samman med hur man ser på häradernas ålder. *Hård* 'fast', 'tät' i motsats till *mjuk* 'lös' ligger djupt i ordets betydelse. Säkerligen gäller detta även betydelser som 'kraftig', 'sträng' och därav utvecklat 'svår (att bearbeta, få bukt med, 'besvärlig')'. (Våre arveord: *hård*; Ordbok öfver svenska medeltids-språket: *harther*; SAOB: *hård*; Ordbog over det danske Sprog: *hård*). *Åker* har säkert mycket länge använts om just 'åker', 'det som ligger under plogen', i motsats till *äng* 'betesmark' (Ordbok öfver svenska medeltids-språket: *aker*; Svenska Akademiens ordboksredaktion: excerptsamling). Men ursprungligen anses en äldre motsvarighet till ordet *åker* ha betytt 'fält', 'äng', 'betesmark' . Ordet är en *r*-avledning till den indoeuropeiska roten *ag* i betydelsen 'driva, föra' samma rot som för övrigt ingår i verbet *åka*. Alltså 'området dit man driver kreaturen, betesmarken' (Svensk etymologisk ordbok; Våre arveord). I en historisk eller till och med i en yngre förhistorisk kontext är en sådana betydelse knappast aktuell. Men då det gäller ett namn som kan ha rötter mycket långt tillbaka i förhistorien, kan betydelsen 'betesmark' vara relevant.

Sannolikt yngre än *Harthaker* men ändå beaktansvärda är *Hårdåkrarne* i Glemminge och *Haare ager* i Stora Hammar. I Glemminge är bilden klar: Hårdåkrarne består av grovlera och ligger i ett område som annars kännetecknas av sand. Haarager i Stora Hammar är mer svårutrett på grund av att platsen inte kan identifieras närmre än till Stora Hammars södra vång. Men området det kan handla om är ändå en relativt liten och begränsad yta. Den kännetecknas av sand, men här finns också små inslag av lermorän och morängrovlera (Sveriges geologiska undersökning, SGU, jordartskarta, Internet).

Ämnet skulle lätt kunna ta en större utredning i anspråk, men det tycks inte långsökt att i en hårdåker helt enkelt se ett markstycke som är hårt och svårbrukat i förhållande till den jordmån som dominerar i ett område. Utifrån syd- och västskånska natur- och agrarhistoriska förhållanden förefaller det rimligast att jordmånen som åsyftas är någon form av lera, hård att bruka med enkelt årder. Det är dessutom frestande att analogt med ordet *hårdvall* i en *hårdåker* se en höglänt plan yta, motsatsen till en *sidåker* eller en lågt liggande fuktig åker (SAOB: *hårdvall*). Som namn på en gammal tingsplats kan *Harthaker* jämföras med samlingsplatsnamn på *-vång* och *-vall* (Fellows Jensen 1993: 53ff), namnled med trivial grundbetydelse, men som tack vare att sådana markstycken varit lämpliga att samlas på också förekommer som namn på ett flertal förhistoriska centralplatser.

Även om beläggserien som sagt tydligt talar för att förleden i Harjager och Harrie är *Harth-* 'hård' kan en urspårning till *harg-* 'stenhop', 'förhistorisk kultplats' ses i enstaka 1600-talsbelägg (Jordrevningsprotokoll 1670–71, excerpt Dialekt- och ortnamnsarkivet). Som framgår i det följande kan en sådan urspårning också ha saklig bakgrund.

Var låg Harthaker?

Vi letar alltså efter en plan, gärna höglänt, plats vars jordmån är hårdare än omgivande ytors, och/eller – med tanke på namnbeläggen på *harre-* eller *harg-* (även om de alltså speglar en urspårning och ej en ursprunglig form) – en plats där det finns eller har funnits stenhopar, och gärna sådana som är något mer än odlingsrösen.

Den aktuella platsen ska dessutom antingen finnas mellan Stora och Lilla Harrie byar eller i anslutning till den av byarna som – om den ena är en utbrytning ur den andra – är moderbebyggelsen. Vidare bör den uppfylla så många som möjligt av de generella karaktäristika för naturlokaler vars namn korresponderar med häradsnamn som har nämnts ovan. Den ska vara väl lämpad som samlingsplats för området som motsvarar Harjagers härad.

Finns några sådana platser? Ja, och dessvärre flera. Området närmast Stora och Lilla Harries historiska byar kännetecknas av sandiga jordar. Sådana ligger som stråk överst på den slänt som följer Kävlingeåns nordsida. I detta område ger det alltså mening att genom namngivning peka ut ett stycke som skiljer ut sig genom att istället för den normala sandjorden bestå av t.ex. tung lerjord. Men terrängen är för komplex för att man utifrån enbart jordarten säkert ska kunna peka ut det ursprungliga Harthaker. På tre olika platser inom Stora och Lilla Harrie socknar finns mer markanta stråk av sandjord: väster om Stora Harrie, mellan Stora och Lilla Harrie samt i och öster om Lilla Harries bytomt. Insprängt i dessa och runt dem finns tung lerjord (Sveriges geologiska undersökning, SGU, jordartskarta, In-

Figur 1. Stenkammargrav med RAÄ-nummer Stora Harrie 8:1. Vid denna plats samlades med största sannolikhet Harjagers häradsting under medeltiden. Närheten mellan tingsplatsen och det förhistoriska gravmonumentet är knappast en tillfällighet. Foto: Ola Svensson, 2014.

ternet). På alla tre finns, eller har funnits, förhistoriska stensättningar (Riksantikvarieämbetets söktjänst Fornminnessök, Fmis). Både området väster om Stora Harrie och det i anslutning till Lilla Harries bytomt är förbundna med lokala myter som anknyter till häradets namn. De starkaste indicierna för en tingsplats finns vid området längst västerut i Stora Harrie socken, mot gränsen till Södervidinge.

I äldre lantmäterihandlingar heter platsen *Tingsstycket*. Under 1700-talet består den både av åker och äng och beskrivs som sandig hårdvall (Lantmäteristyrelsens arkiv, akt 1 Stora Harrie socken, 1714). Namntraditionen kan följas tillbaks till 1569 då *Tingsstickid* och *Tingstumpen* nämns i Lunds stifts landebok (I: 63f). Alldeles i närheten finns också en våtmark benämnd *Tingkjärret* (Lantmäterimyndigheternas arkiv, akt 1 Stora Harrie socken, 1714). I samma vång, på okänd plats, finns två kullar med namnen *Haarekullen* och *Lille Haare kuldenn* 1569 (Lunds stifts landebok I: 62f). De får ses som en del av namnmiljön vid tingsplatsen genom förleden som relaterar till häradsnamnet, bynamnen *Stora-* och *Lilla Harrie* samt det ursprungliga *Harthaker*. Exakt hur förhållandet ser ut är svårutrett; en möjlighet med många paralleller är att *-kull*-namnen speglar en lokal myt om en kung Hård eller liknande. Även *Loff toffte* ,1569, i Kävlinges östervång (Lunds stifts landebok I: 69) kan vara en del av samma namnmiljö och landskap – förleden ser ut att innehålla en motsvarighet till danskans *lov* 'lag'. Vid gamla tingsplatser finns ofta namn som upphöjer platsen genom att knyta den till lokala myter. *Kong dallin* ('Kungsdalen'), *Gylhöis agerenn* ('Gyllhögsåkern') (Lunds stifts landebok I: 63, 69) och *Torsåker* (Lantmäterimyndigheternas arkiv. Akt 4, Kävlinge socken, 1795) i närheten av Tingsstycket kan vara sådana namn.

Tingsstycket är så västligt och därmed också så centralt beläget som är möjligt inom Stora och Lilla Harries socknar i förhållande till häradets förmodade befolkningstäthet i äldre tider. Landskapet är flackt, men platsen är ändå höglänt och strategisk med tanke på topografi och kommunikationsstråk. Den kännetecknas av en förtätad fornlämningsmiljö med ett flertal mer eller mindre bevarade megalitgravar, varav en domarringsliknande, med vad som antas vara kantkedjan till en dös och, strax invid, en långdös.

Även om häradstinget i Harjager, då det först föreligger säkra uppgifter om saken, inte längre är lokaliserat till Stora Harries västervång finns en stark lokal tradition som pekar ut platsen. Avrättningsplatsen har också behållits här efter att tinget flyttat. Så sent som 1845 skedde här en avrättning, efter att en utredning om den rätta avrättningsplatsen hade skett (Holmström & Winther 1985: 39ff).

Mycket tyder alltså på att Harjagers härads tingsplats har legat här innan den på 1600-talet hamnade på annat håll. Med utgångspunkt i förhållandena på andra platser är det rimligt att tänka sig att den sträcker sig ner i medeltiden (Svensson 2007: 204ff). Den kan också vara ännu äldre och mycket väl vara eller ligga i den omedelbara närheten av det Harthaker som givit upphov till härads- och bynamnen. Men här är det svårare att vara säker. Både Stora och Lilla

Harrie är stora och väletablerade byar redan under tidigmedeltid, att döma t.ex. av de romanska sockenkyrkorna. Den täthet av fornlämningar som finns i hela trakten talar snarast emot att Lilla Harries ursprung skulle vara en nyetablering genom utbrytning ur Stora Harrie så som – med hänsyn till resonemanget om reciproka namn – får förmodas ifall Harthaker har legat väster om Stora Harrie. Utifrån den bebyggelsehistoriska bilden skulle man alltså hellre gissa att Harthaker mycket långt tillbaks i tiden har legat mellan Stora och Lilla Harrie. Mellan dessa byar finns också en stark kandidat till den ursprungliga namnbäraren – ett fornlämningstätt höjdläge innehållande bland annat en låg kvadratisk stensättning med elva meters sida och en idag försvunnen hög vars namn *Bönhög* (*bön-<bavn-* 'vårdkase') talar för att den har fungerat som traktens signaleld (Ejder 1962: 59ff). För att ytterligare komplicera bilden finns dessutom en lokal myt som associerar en idag försvunnen 20 m. vid domarring i Lilla Harrie by med bygdens namn och historia: här sägs, i en uppteckning från 1800-talet, hjälten Harvard vara begraven (Antikvarisk-topografiska arkivet, dnr 953/1906).

Tingen i smått och stort

Fallet Harjagers härad skulle kunna vara ett mycket belysande exempel på förhållandet mellan namn på tingsplats, häradsnamn och därmed korrelerande bynamn – om man hittade det ursprungliga Harthaker. Detta är emellertid, som framgår ovan, inte helt lätt, även om antalet möjligheter kan begränsas till ett fåtal. Harjager/Harrie/Harthaker som ensamt exempel kan egentligen inte säga så mycket. Men de tolkningsmöjligheter som skisserats ovan ligger i linje med en generell bild av förhållandet mellan landskap, tingsplats, bebyggelse, häradsnamn och bynamn som korrelerar med häradsnamn. Bilderna som framträder leder vidare till svårbesvarade frågor om rättsutövningens och den rättsliga indelningens ursprung och ålder. Utan att gå djupare in i den diskussionen tycker jag ändå att Harjager-exemplet sett mot bakgrund av den generella bilden i södra och västra Skåne ger utrymme för ett problematiserande av den vanliga synen på häraderna som en tidigmedeltida novation (Christensen & Skovgaard-Petersen 1977: 194f, 253f).

Att sysselsätta sig med gamla tingsplatser är att gräva där det har grävts. En fascinerande sida av saken är att man på ett tydligt sätt blir en del av mycket långa och jämförelsevis synliga kedjor av berättelser som knyter an till centrala mänskliga frågor om sådant som gruppidentitet, legitimering av maktutövning och människors förhållande till sin hembygd och till sin fysiska omgivning. Ofta går den väg som kan följas från urgamla häradsnamn och mytologiserande naturnamn, de senare belagda från 1500-talet och framåt, via prästrelationernas skapande och återberättande av lokalhistoria, fram till hembygdslitteratur och akademisk forskning. Vad man träffar på är kretsar av människor från olika tider som alla, med olika perspektiv och bevekelsegrunder, har grävt där de har stått.

Referenser

Andersson, T. 1965. *Svenska häradsnamn*. Uppsala.

Antikvarisk-topografiska arkivet, dnr 953/1906, Dybeck, fornminnen IV. Fmis, RAÄ nr Lilla Harrie 1:3 http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html (2014-11-20).

Christensen, A. E. & Skovgaard-Petersen, I. (red.) 1977. *Danmarks historie* 1. Tiden indtil 1340. København.

Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund, ortnamnsexcerpter.

Ejder, B. 1962. Var på din vakt. Om några ord med betydelsen vaktställe, vårdkase o. dyl. *Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift* 1961, 59–99.

Fellows-Jensen, G. 1993. Tingwall, Dingwall and Thingwall. I: Højgaard Jørgensen, J. (red.) *Twenty-Eight Papers presented to Hans Bekker-Nielsen on the Occasion of his Sixtieth Birthday, 28 april 1993*. Nowelle 21/22. Odense. S. 53–67.

Hald, K. 1961. Herredsnavne. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 6. Malmö. S. 496–500.

Hallberg, G. 1979. *Skånes ortnamn. Serie A, Bebyggelsenamn. 7. Harjagers härad och Eslövs stad*. Lund.

Holmström, G. & Winther, N. E. 1985. Den sista avrättningen i Stora Harrie. *Kävlingebygden nu och då* 8. S. 39–47.

Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut: Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. (Utg.) Johannesson, G. Skånsk Senmedeltid och Renässans 7. Lund 1953.

Jørgensen, B. 1977. *Reciprokering: studier i indbyrdes afhængighed mellem ældre danske bebyggelsesnavne*. København.

Jørgensen, P. J. 1947. Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede. 2. Utg. København.

Kieffer Olsen, J. (i tryk). Jelling og rigets administrative inddelinger. Jellingprojektet.

Kong Valdemars Jordebog I–III. (Utg.) S. Aakjær. København 1926–45.

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Lantmäteriakter, http://www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/ (2014-11-25).

Lantmäteristyrelsens arkiv, Lantmäteriakter, http://www.lantmateriet.se/sv/Kartor-och-geografisk-information/Historiska-kartor/ (2014-11-25).

Lunds stifts landebok I. (Utg.) Ljunggren, K. G. & Ejder, B. Skånsk Senmedeltid och Renässans 4. Lund 1950.

Ordbog over det danske Sprog 1–28. (Utg.) Dahlerup, V. & Juul-Jensen, H. København 1918–56.

Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Söderwall, K. F. Lund 1884–1973.

Ordbok över svenska språket 1ff. (Utg.) Svenska Akademien. Lund 1893ff. (förkortas SAOB)

Pellijeff, G. 1961. Var låg *Løsn i Lösing? *Namn och Bygd* 49, 137–158.

Riksantikvarieämbetets söktjänst Fornminnessök, Fmis. http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html (2014-11-20).

Svensk etymologisk ordbok I–II. 3. uppl. 4. Lund 1922/ 1980.

Svenska Akademiens ordboksredaktion: excerptsamling.

Svensson, O. 2007. Skånska ortnamn i anslutning till rättsutövning. *Nordiske navnes centralitet og regionalitet: rapport fra NORNAs 35. symposium på Bornholm 4.–7. maj 2006*. Uppsala. S. 191–219.

– 2012. Dalby birk och rättens platser. I: Borgehammar, S. & Wienberg, J. (red.) *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm. S. 398–408.

Sveriges geologiska undersökning, SGU, jordartskarta, http://www.sgu.se/produkter/kartor/kartvisaren/jordartsteman/ (20014-11-20).

Våre arveord: etymologisk ordbok. Ny utg. (Utg.) Bjorvand, H. & Lindeman, F. O. Oslo 2007.

Runsten på resa – Lundagårdsstenen från vikingatid till nutid

Jes Wienberg

Rune-stone on the road – the Lundagård stone from the Viking Age to the present

The article traces the Lundagård rune-stone on its road in Lund – from its origin as a part of a Viking Age monument probably at Helgonabacken, its reuse at the All Saints monastery, where it was rediscovered in 1682, to the Lundagård park in the 1740s, its reuse in a memorial in the old Botanical Garden in 1868 to its location in the university library since 1957. The movements are perceived as actions to give the past new meaning and relevance, when the monument has fallen into oblivion. The occurrence of rune-stones at churches e.g. the cathedral of Uppsala is interpreted as "spolia" or expressions of historicism. Furthermore, the motifs with two masks and two armed wolfs on the Lundagård stone are given a new interpretation as showing Odin and the commemorated brethren Olof and Ottar as his "ulfhednar", e.g. berserk warriors.

Inledning

Studenter och forskare hastar förbi. Enstaka slår sig ned i stolarna upptagna av sina datorer eller mobiltelefoner. Andra betraktar de skiftande utställningarna. Få ser emellertid Skandinaviens högsta runsten i hörnan, Lundagårdsstenen (figur 1). Runstenen har blivit en plats för glömska.

Men Lundagårdsstenen har tidigare varit i fokus, här och på flera andra platser. När stenen restes, var det troligen inte långt ifrån dess nuvarande plats på en höjd norr om Lund. Från monumentet har man i så fall kunnat se ner till den nya staden och över till Uppåkra, Lunds föregångare som maktcentrum i Skåne. Sedan har stenen flyttats till benediktinernas Allhelgonakloster, där den har återfunnits i klostrets ruiner. Därefter har den flyttats ner till Lundagård och brutits i tre delar, kanske för att tjäna som trappsten, åter samlats och ställts upp på en hög omgiven av andra runstenar med anledning av Lunds universitets jubileum, och slutligen flyttats till Universitetsbibliotekets entré som dess äldsta handskrift. I dag presenteras runstenen som bibliotekets största (men inte äldsta) dokument.

Lundagårdsstenen är ett av många monument, som har flyttats runt i landskapet, som har växlat mellan att vara i och ur fokus, och som har skiftat i innebörd. Men varför flyttas monument till nya platser? Varför omvandlas minnesplatser till platser för glömska? Och varför skiftar monument i betydelse?

Studiet av etableringen, flyttningen och återbruket av runstenar har ofta fördelats på två eller tre olika diskurser. Runologer och även många arkeologer har fokuserat på den ursprungliga meningen och kontexten. Arkeologer har även intresserat sig för den sekundära placeringen vid medeltidskyrkor. Därefter har överlåtits åt historiker, etnologer och museologer att studera, hur runstenar har flyttats och återbrukats i nya minnesmärken eller återbrukats som antikviteter i samlingar och museer. Sällan har runstenens hela livsförlopp fått odelad uppmärksamhet.

Syftet är här att följa Lundagårdsstenen i ett långtidsperspektiv, att skriva monumentets biografi med fokus på pendlingen mellan minne och glömska, och att spåra dess förflyttningar och skiftande mening (jfr Kopytoff 1986). Lundagårdsstenens skrivna biografi kan trots textens omfattning aldrig bli "komplett", men utgör ännu ett exempel på återbruk i en ny kontext (jfr Chippindale 2012).

Flyttningar och återbruk

Flyttningar och återbruk av monument och minnesmärken har förekommit i alla perioder. Arkeologer har blivit uppmärksamma på, hur man även i det förflutna har förhållit sig medvetet till det förflutna lång tid innan historieskrivning och historiska discipliner, än mindre arkeologin blev verklighet. Megalitgravar har utnyttjats för nya begravningar, nya gravar har placerats intill äldre gravhögar, hallar har

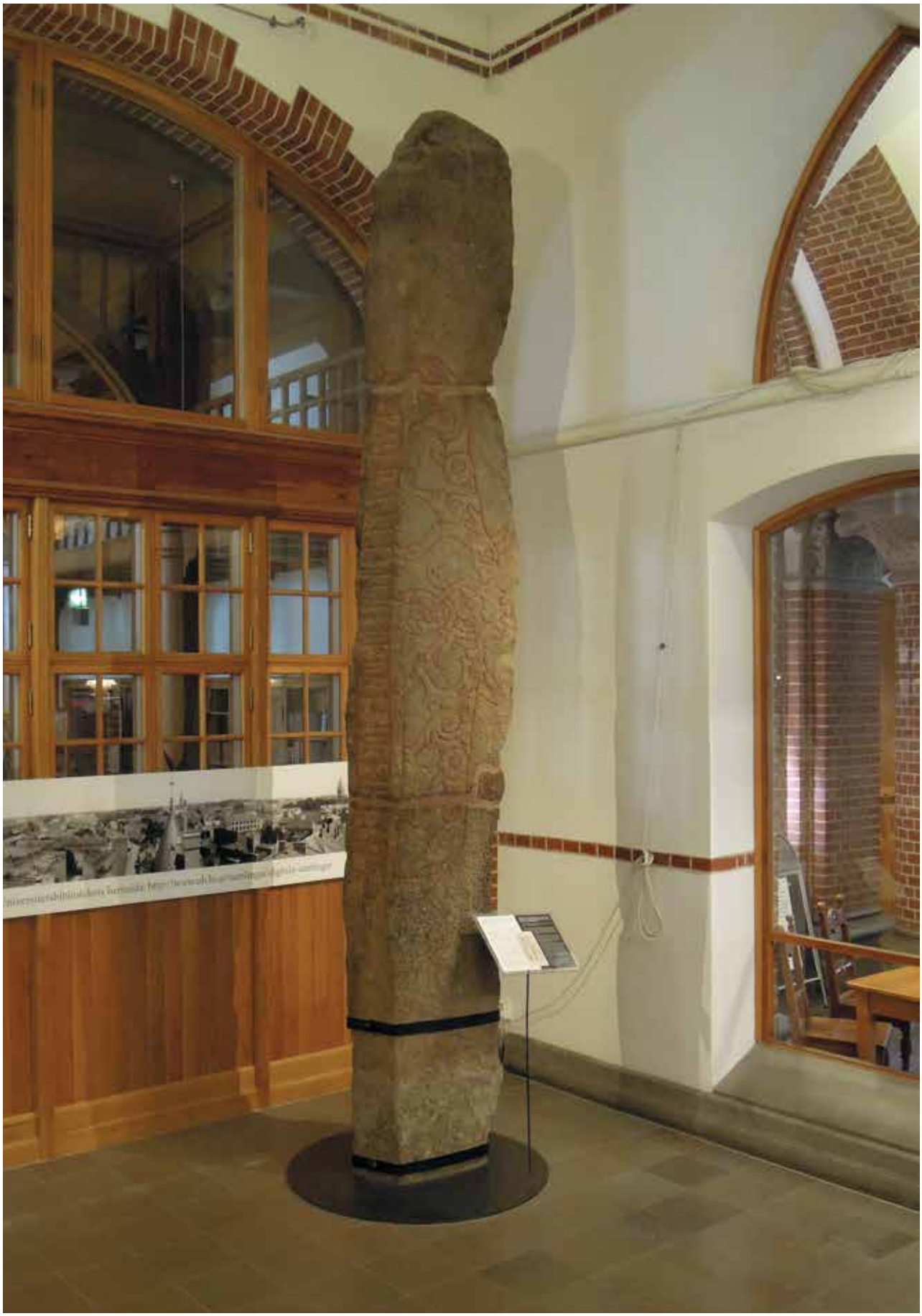

Figur 1. Lundagårdsstenen i Lunds universitetsbibliotek. Foto: Jes Wienberg, oktober 2014.

anlagts på gravar och gravar på tomter av hallar, kyrkor har anlagts vid eller på gravhögar och bildstenar har återbrukats i gravar – och i många fall har monument flyttats för att få nya funktioner och betydelser (t.ex. Burström 1996; Bradley 2002; Thäte 2007; Hållans-Stenholm 2012).

Välbelysta exempel på flyttning och återbruk är så kallade ”spolier”, antika byggnadsdelar, som har återanvänts i nya sammanhang. Antika byggnader och ruiner har använts som stenbrott, varifrån material har hämtats under medeltiden. Till exempel lät ostrogoternas kung Theoderik den store transportera marmor från Rom till sitt residens i Ravenna, och Karl den Store lät flytta mosaiker och marmor från både Rom och Ravenna till återuppförandet av sitt palatskapell i Aachen. Även bronsskulpturer flyttades, så som en ryttarstaty av Theoderik. Något nytt skapades med en legitimerande syftning till det förflutna, och bruket av spolier var både praktiskt och ideologiskt (Fabricius Hansen 2003: 157f; Hållans-Stenholm 2012: 55ff).

Även i medeltidens Danmark har det påvisats, att antika byggnadsdelar, romerska polerade stenkolonner, måste ha hämtats utomlands och infogats i kyrkor och kloster kring 1200, exempelvis i Fjenneslev och Roskilde, liksom i Absalons borg i Köpenhamn (Stiesdal 1975: 43; Norn 1986).

Det finns många exempel på monument och minnesmärken, som flyttats och därmed ändrat mening. Ofta har det handlat om krigsbyten, som när Sconestenen, den skotska kröningsstenen, fördes till London 1296; stenen kom tillbaka till Skottland 1996 (Breeze & Munro 1997). På samma sätt blev lejonet från Pireus i Grekland, som på vikingatiden fick en runinskrift, fraktad till Venedig 1687 (Roesdahl 1993: 314ff). Istedlejonet, som restes i Flensburg 1862 som segermonument över slaget vid Isted, fördes efter det danska nederlaget 1864 som trofé till Berlin, och efter det tyska nederlaget 1945 till Köpenhamn, men kom 2011 åter tillbaka till Flensburg, nu som ett uttryck för försoning (Poulsen & Schulte-Wülwer 1993; Adriansen 2011).

Antika monument och föremål insamlades och överfördes till huvudstäderna i de europeiska stormakterna, där de omvandlades till antikviteter i museer eller nya monument. Välkänd är den egyptiska Rosettastenen och de grekiska Parthenonskulpturerna, som kom till British Museum i London under 1800-talets första årtionden. Senare fick Paris, London och New York egyptiska obelisker kallade ”Kleopatras nålar” åren 1833, 1878 och 1881 (Greenfield 1995: 42ff, 115f; Bahn 1996: 62ff, 67f).

De flyttade monumenten och minnesmärkena, fornsakerna, antikviteterna och även människokropparna, har gett upphov till en intensiv debatt om, vem forntidens spår tillhör eller borde tillhöra, och i många fall har frågan om ett återförande aktualiserats (Greenfield 1995; Bring 2015). Här skall det emellertid handla om flyttningen och återbruket av en särskild kategori av monument, nämligen runstenar. Och syftet är att visa, att även kortare flyttningar kan vara en ledtråd till deras olika betydelser över tid.

Runstenar

Vikingatidens och den tidiga medeltidens runstenar var ofta monumentala, och det framgår av många inskrifter att de var resta som minnesstenar över namngivna personer. Den återkommande frågan har inte varit deras funktion som minne, utan varför ett äldre skick att resa runstenar återupptogs och blev så omfattande på 900- och 1000-talet. Alltså om det fanns något mera än funktionen som minne. Restes runstenarna som politiska manifestationer vid etablerandet av ett kungarike (Randsborg 1980: 25ff)? Eller var syftet att runstenarna skulle vittna om social status och släktrelationer vid övergången till kristendomen; något som tidigare kom till uttryck i gravritualer och -gåvor (Sawyer 2000)?

Minne, politik eller religion: de tre huvudförklaringarna kan alla knytas till Harald Blåtands stora runsten i Jelling på Jylland (DR 42), som ofta framhävs som avgörande för att skicket att resa runstenar fick en renässans. Stenen var för det första en minnessten över Haralds fader Gorm och hans moder Thyra, därnäst en påminnelse om Haralds politiska och religiösa bedrifter: ”Harald konung lät göra dessa kummel efter Gorm, fader sin, och efter Tyra, moder sin. Den Harald som vann Danmark alla och Norge och gjorde danerna kristna.” Den stora Jellingstenen kan även ha fungerat som förebild, för att skapa samband mellan text och bild på runstenar. Under bilden av ett stort djur och en orm i strid ses texten ”och Norge” och under Kristus texten ”och gjorde danerna kristna” (Roesdahl 1999; även Wood 2014); medvetna samband mellan texter och bilder har påvisats på åtskilliga yngre runstenar i Sverige (Andrén 2000).

Den stora Jellingstenen står på ursprunglig plats. Den är placerad framför kyrkan och mellan de två gravhögarna, och har ingått som en central del av en mäktig kunglig anläggning. Och för att förstå betydelsen av runstenar har det varit av intresse att fastlägga deras ursprungliga lokalisering (t.ex. Jacobsen & Moltke 1941–42, Text: 909ff; Øeby Nielsen 2005; Klos 2009; Hansson 2014). Men de flesta runstenar har flyttats, åtminstone i Danmark och Norge, och då ofta flera gånger. Runstenar har återanvänts i kyrkor, broar eller andra byggnadsverk, och härifrån har de sedan tagits ut, rests på nytt och i stort antal flyttats till samlingar och museer.

Flyttningar och återbruk i tidig modern och modern tid är väl belysta. I många fall flyttades runstenar för att ingå i en samling, ett museum (jfr Jacobsen & Moltke 1941–42, Text: 986ff) eller en utställning, och de omvandlades således från monument och minnesmärken till antikviteter och källor. I andra fall skulle runstenen ingå i konstruktionen av ett nytt minnesmärke. Här ska nämnas några mer välkända exempel.

En runsten från Ändersta och en runsten från Eds kyrka, båda i Uppland, gavs bort av Karl XI i 1687 till Ox-

ford, där de kom att ingå i Ashmolean Museum (SR: U 104, 1160). En runsten från Lilla Ramsjö, Uppland, kom till Edingburgh Castle 1787 (U 1173). En runsten från Stenstad i Telemark i Norge, Igijos-stenen, transporterades till Jægerspris på Själland för att återanvändas 1782 i "Julianehøj", ett minnesmärke för änkedrottning Juliane Marie med utgångspunkt i en äldre gånggrift (Adriansen 2010: 56ff). Härulfstenen (Hovslund eller Øster Løgum-stenen) vid Härvägen på Jylland flyttades till Potsdam som krigsbyte 1864, men kom tillbaka 1951 (DR 15; Danske Runeindskrifter, SJy 62; Adriansen 2010: 356f). Och som ett äventyrligt exempel kan nämnas Örbystenen från Uppland, där en av tre runstenar lånades ut till Världsutställningen i Paris 1867 men på hemresan tappades i hamnen i Le Havre. Stenen dök emellertid upp igen i samband med en muddring 1897 och kom tillbaka till Uppsala (U 1011).

Ofta har runstenar flyttats åtskilliga gånger innan de har nått sin nuvarande placering. Ett förnämligt men samtidigt typiskt exempel är Hunnestadsmonumentet i Skåne, som bestod av åtta stenar omkring 1627, därav två runstenar och tre bildstenar. Monumentets stenar återupptäcktes delvis förstörda i ett gärde 1814. De tre bevarade stenarna flyttades 1874 till Marsvinsholms slottspark, 1913 vidare till runstenshallen på Historiska museet i Lund och därifrån till Kulturen 1954 (DR 282–286; Danske Runeindskrifter, Sk 54–58).

Men den stora frågan har varit, varför så påfallande många runstenar har hittats i eller vid kyrkor.

Runstenar och kyrkor

Runstenar har påträffats vid prästgårdar, i kyrkogårdshägnader, på kyrkogårdar och i själva kyrkobyggnaderna. Deras ursprungliga placering kan då ha varit en tingsplats, ett gravfält eller kanske en storgård på ungefär samma plats – eller så kan de ha hämtats längre bortifrån (jfr Sawyer 2000: 26; Øeby Nielsen 2005: 131ff).

Med hjälp av katalogen i Birgit Sawyers bok *The Viking-Age Rune-Stones* kan det konstateras, att 860 (37 %) av totalt 2308 runstenar har påträffats i eller vid kyrkor, på kyrkogårdar eller vid prästgårdar; härav 111 (56 %) av 199 i det gamla Danmark, 20 (39 %) av 51 i Norge och 729 (35 %) av 2058 i Sverige, de sistnämnda med stora regionala variationer (uträkning från Sawyer 2000: 191ff).

Runstenar och Eskilstunakistor (numera ofta kallade tidigkristna gravmonument jfr Ljung 2013: 4) som har påträffats i själva kyrkobyggnaden har länge varit i fokus. Således uppmärksammade man redan år 1594 runstenar i fundamentet till Uppsala domkyrka. Och hittills har det påträffats inte mindre än 18 runstenar i eller vid domkyrkans kor, åtskilliga med en placering som stöd under korets pelare (U 922–935 samt nyfynd 1972 och 1975; SvK 232: 393ff). Som ett annat och nyare exempel kan nämnas Bjerring på Jylland, där en runsten hittades 1996 som tröskelsten vid ingången till den romanska kyrkan, med texten uppåt och en mask nedåt (Stoklund 1997). Ett tredje välkänt exempel, som kan påminna om förhållandena i Uppsala, är från den så kallade Sverkersgården i Alvastra i Östergötland, där tre hällar av Eskilstunakistor hittades som fundament under kryptkyrkans valvpelare (Frödin 1920: 13ff med figur 7–9).

De påfallande många och ibland även påfallande placeringarna av runstenar (och Eskilstunakistor) vid eller särskilt inne i kyrkor har föranlett många spekulationer (forskningsöversikt i Hållans Stenholm 2012: 58ff). Forskare har i huvudsak framfört antingen en praktisk eller en symbolisk förklaring till runstenar i kyrkor, i linje med tolkningen av romerska spolier i medeltidens England (jfr Eaton 2000: 133ff).

Runstenar kan ha återanvänts som ett lättillgängligt byggnadsmaterial. Den praktiska förklaringen uppträder redan hos polyhistorn Johannes Schefferus i samband med runstenarna i Uppsala domkyrka (Schefferi 1666: 195ff; jfr SvK 232: 394), men återfinns sedan med jämna mellanrum i Sverige och inte minst Danmark. Runstenar kan ha hittats i kyrkornas omedelbara närhet, vid en äldre tingsplats, ett gravfält eller en storgård på samma ställe (Wilson 1994: 131ff).

Eller så kan runstenar ha placerats i kyrkor med ett meningsskapande syfte – under kolonner eller pelare, i fundamentet, vid gränser som portaler eller ute i kyrkogårdsmuren. Men tolkningen av symboliken varierar från forskare till forskare, från text till text. Runstenar kan ha placerats i kyrkor för att visa kristendomens seger över hedendomen (SvK 232: 394; även Burström 1996: 27ff). Släkter lät flytta sina monument till förnäma platser i kyrkan av pietet och som en markering av status (Gustavson 1986: 31ff). Runstenar i kyrkor var symboler för kraft och makt, där de nya sammanhangen skulle visa, att det hade skett ett brott med det förflutna (Johansen 1997: 156ff, 242ff). Runstenar skulle visa social samhörighet mellan de gravlagda, släkten och stamgården, där en äldre förfäderskult (eller förmoderskult) integrerades i kyrkan; sönderbrutna stenar kan jämföras med altarets reliker (Ersgård 2006: 102ff). Eller syftet kunde vara, att förfäder (och -mödrar) skulle bli en del av kyrkans gemenskap och få del i dess förböner; med teologisk motivering blir det gamla byggstenar i det nya (S. Zachrisson 2007: 34ff; jfr T. Zachrisson 1998: 162).

För ett praktiskt återbruk talar, att runstenar, liksom andra stenar från fornminnen, har varit lättillgängliga och användbara i en uppbyggnad av såväl kyrkan som kyrkogårdsmuren, vilka båda har varit i behov av många och stora stenar. Emot en symbolisk tolkning talar, att runstenarna påträffas precis överallt, där det används stenar både i och kring kyrkorna. Emot talar även den vårdslösa hanteringen, där runstenar, som skulle vara resta, lades ner, och text och bilder därmed doldes. Och emot talar den ibland mycket

hårdhänta hanteringen: i Bjerring hackades således delar av runstenen bort, så att den kunde infogas som tröskelsten vid portalen, och det finns även hål efter ett försök att klyva stenen (jfr Stoklund 1997: 58 med figur 2).

För en symbolisk betydelse talar den iögonenfallande lokaliseringen i Uppsala domkyrka, Alvastra och andra kyrkor, där inskrifter och bilder har varit synliga. För en symbolisk överföring talar också, att man i samtiden flyttade redan begravda från ett ställe till ett annat. Ärkebiskop Absalon lät således flytta farfadern Skjalm Hvides och hans son Tokes ben från gravar i Fjenneslev kyrka till Sorö klosterkyrka, där de blev inmurade i en pelare (DK V: 78). Och när ärkesätet flyttade från Gamla Uppsala till Östra Aros 1273 överfördes såväl namnet Uppsala som relikerna av Erik den helige och kvarlevor av tidigare biskopar (SvK 229: 271ff). Att det i dessa fall rör sig om en markering mot hedendomen kan dock uteslutas, eftersom de allra flesta runstenar (liksom alla Eskilstunakistor) var kristna och i många fall hade synliga kors, t.ex. i Uppsala domkyrka. En flyttning som vittnesbörd om släkters status är inte övertygande, då inmurandet skedde många generationer senare, som i Uppsala vid uppförandet av koret ca 1273–1330 (jfr SvK 232: 394). Reliker och fragment av kistor kan inte jämföras. Syftet med uppdelningen av ett helgons ben var, att så många kyrkor som möjligt skulle få del i det heliga, medan ett medvetet uppdelande av Eskilstunakistor var överflödigt, när de kom att muras in i en och samma byggnad. Fragmenteringen kan förklaras av kalkstenens spröda karaktär; den uppträder inte där materialet är mera motståndskraftigt. Slutligen, om flyttningen skulle skett med hänsyn till förböner, rättigheter eller samhörighet, kunde man förvänta att stenarna och texterna hade varit synliga och dessutom fått en förnäm placering nära huvudaltaret, vilket, bortsett från i Uppsala, sällan är fallet.

Praktiskt eller symboliskt – enligt min uppfattning är det inte en fråga om ett antingen-eller. För alla runstenar kunde återbrukas som byggnadsmaterial, men i några fall kan bruket dessutom ha haft ett symboliskt syfte. Runstenar i eller vid kyrkor kan vara uttryck för ett historiebruk, där det visas intresse för det förflutna. Forskare har påpekat betydelsen av förflutenhet och platskontinuitet generellt i Skandinavien (Andrén 2013) och betydelsen för just medeltidens aristokrati (Hansson 2006: 87ff). Forskare har även mera konkret föreslagit, att återbruket av runstenar i kyrkor kunde vara en hänvisning till forntiden och traditionen (jfr Anglert 2005: 42f; Øeby Nielsen 2004: 90f).

I Danmark fanns kring 1200, då många kyrkor måste ha varit under uppbyggnad, klart historiserande tendenser, där runor var centrala, kanske som led i en samling mot den tyska kejsarens krav om överhöghet. Under valdemarstiden samverkade historieskrivningen med en politisk strävan efter att markera nationell identitet (jfr Damsgaard Olsen 1992: 26ff). Exempel på detta är Valdemar den stores intresse for Runamo i Blekinge, ärkebiskop Absalon och Esbern Mules runsten vid Norra Åsums kyrka i Skåne (DR 347), historieskrivningen med Saxos verk *Gesta Danorum* – och senare Skånelagen, som skrevs ned med runor i *Codex Runicus* omkring 1275–1300. Till det historiska intresset kan då räknas bruket av romerska spolier under den romanska perioden. I Norge kan nämnas Snorre Sturlassons *Heimskringla*. För Sveriges del kan nämnas, att *Erikskrönikan* tillkom kring 1330, alltså vid samma tid som runstenar murades in i Uppsala domkyrka.

Uppsala domkyrka har varit ett återkommande exempel i diskussioner om runstenar och kyrkor; här formulerades den första tolkningen och här vill jag avrunda. Just i Uppsala menar jag att runstenarna har fungerat som spolier i en medveten rumslig gestaltning av det heliga. Där runstenar, ibland med kors, låg i golvet under de yttre pelarna längs koromgången fanns uppe på de inre pelarna baldakiner för skulpturer, troligen apostlabilder; baldakinerna är nu tomma och runstenarna är täckta av ett nyare golv (jfr SvK 230: 7ff). Runstenarna och apostlarna bildade koncentriska halvcirklar kring högaltaret och skrinet med relikerna av Erik den helige. Skrinet hade troligen sin placering nära altaret (jfr SvK 231: 135). Runstenarna och apostlarna bidrog till fokus på högaltaret och den svenska helgonkungen. Som bakgrund fanns flyttningen av det religiösa centrumet från det väl etablerade Gamla Uppsala till Östra Aros, en plats utan motsvarande historisk och religiös status. Det kanske var motstånd mot planerna, och i början av processen var det tidigare biskopssätet Sigtuna ett alternativt förslag (jfr SvK 229: 271f). Flyttningen av ärkesätet från Gamla Uppsala till Östra Aros, det nya Uppsala, behövde stöd av såväl traditionen med runstenar från omnejden som den kristna trons apostlar.

De ovanligt många fragment av Eskilstunakistor funna i Hov kyrka i Östergötland har tidigare uppfattats som gåtfulla, eftersom de var inmurade i en byggnadsdel från sent 1200-tal (t.ex. Ersgård 2006: 103f). Men Hov kyrka kan nu fogas till andra högmedeltida exempel på ett intresse för det förflutna.

Lundagårdsstenen

Runstenen, som nu står i Lunds universitetsbiblioteks entré, har gått under flera namn: Lundagårdsstenen (t.ex. Wimmer 1904–05: 131) efter dess tidigare placering i Lundagård, enbart Lund(a)stenen 1 efter staden Lund (DR 314), Allhelgonastenen efter klostret (Gerle 1984: 184) eller Helgonastenen (Weibull 1966: 4) efter Helgonabacken, som området med universitetsbiblioteket kallas.

Som en monumental runsten i granit, den högsta i det danska området med sina ca 4,6 m (mätt från golvet i universitetsbiblioteket), har Lundagårdsstenen fått uppmärksamhet i flera översiktsverk och databaser – om runstenar, om vikingatiden, om Skånes och Lunds historia (t.ex.

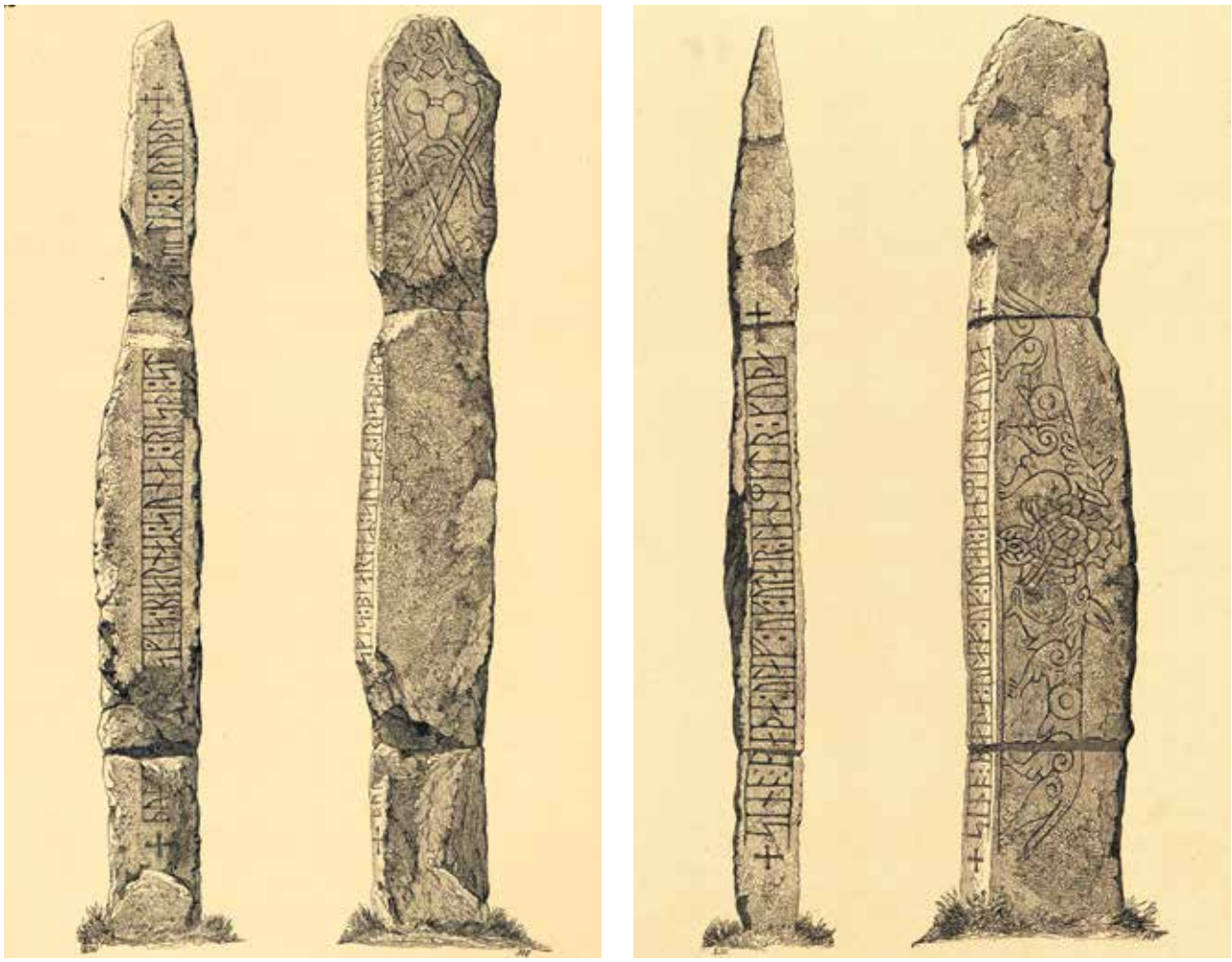

Figur 2. Lundagårdsstenen tecknad av Magnus Petersen 1876. Efter Wimmer 1904–05: 132f.

Wimmer 1904–05: 131ff; Bolin 1930: 147, 157; DR 314; Blomqvist 1951: 31ff; Moltke 1976: 207f; Andrén 1980: 80f; Enoksen 1999: 81ff; Carelli 2012: 62; Danske Runeindskrifter, SkL 3).

Runstenen är avlång med fyra sidor, två smala textsidor som i *Danmarks Runeindskrifter* kallas A och B och två bredare bildsidor C och D (figur 2). Sida A: + þu(r)[kisl : sun : i]sgis : biarnaR : sunaR : risþi : sti[ną : þisi] : (uf)tiR : bruþr +. Sida B: + siną : baþa : ulaf : uk : utar : lanmitr : kuþa +. I svensk översättning: ”Torgisl, son av Esge Björnsson, reste dessa stenar efter sina båda bröder, Olof och Ottar, goda landmän” (DR 314; Carelli 2012: 62). Fyra kors ramar in de två texterna. Runstenen är smyckad med flera bilder. På sida C (förvirrande nog kallad D av Wimmer) finns en mask omgiven av två motställda djur, troligen vargar, beväpnade med sköldar och svärd. Och överst på sida D (C hos Wimmer) finns ytterligare en mask.

Runstenen med den yngre runraden tillhör gruppen ”Efter-Jelling” och dateras till ca 970–1020 (jfr Danske Runeindskrifter: SkL3). Korsen visar, att stenen tillsynes har rests i den kristna perioden, troligen vid tiden för Lunds grundläggning som en kristen stad, där det än så länge tidigaste spåret är en grav från 990 nära Kattesund; stadens grundläggare var således troligen Sven Tveskägg (Carelli 2012: 46ff).

En släkt presenteras i tre generationer med Björn, Esge Björns son, och hans tre söner Torgisl (Torgel eller Troels), Olof och Ottar. Och med hjälp av flera jylländska runstenar kan kännedomen om släkten utvidgas och en fjärde son fogas till: en runsten vid Grensten kyrka på Jylland är rest av Toke Smed efter Revle, son av Esge Björns son (DR 91); Toke Smed reste även en sten i Hörning efter Troels Gudmunds son, som gav honom guld och frälse (DR 58). Slutligen nämns ”Esger Bj… ” på en sten från Århus (DR 65).

Olof och Ottar beskrivs som ”goda landmän”. Beteckningen ”landman”, som även är känd från en runsten i Skivum på Jylland (DR 133), har tolkats som en titel på godsägare, långt ifrån dagens bönder. Och tillägget ”god” är av samma kategori som värdig eller välbördig, alltså beteckningar som under medeltiden var förbehållna aristokratin (jfr Jacobsen & Moltke 1941–42, Text: 680; Randsborg 1980: 40; Christophersen 1982: 124, 132f). Mera konkret har det spekulerats om, att Olof och Ottar skulle kunna vara ”stormän” i kunglig tjänst i Lund (Andrén 1980: 80f) och Torgisl kungens befallningshavare i Lund (Wahlöö 2001: 22f).

Lundagårdsstenens ursprungliga placering är inte känd, men det är rimligt att anta, att stenen inte har stått långt ifrån dess fyndplats i ruinerna av Allhelgonaklostret. Och det framgår av formuleringen ”dessa stenar” i flertalsform, att den inte stod ensam, men ingick i ett större monument. Hypotetiskt kan monumentet ha varit en skeppssättning som i Jelling, Bække, Glavendrup, Tryggevælde eller Färlöv, där skeppssättningar kombineras med runstenar och ibland även en hög (Vestergaard 2007: 159ff), eller en samling stenar som i Hunnestad (DR 282–286) eller Västra Strö (DR 334–335).

Med hänvisning till både Lundagårdsstenen och klostret har det ofta förmodats, att det har funnits en vikingatida storgård på Helgonabacken (t.ex. Blomqvist 1951: 33). Det är möjligt, men det har hittills inte hittats några arkeologiska belägg för gårdens existens; de enda indicierna är några gropar påträffade 2001, som inte kan dateras med säkerhet (Johansson Hervén 2007: 18; jfr Balic 2004: 39f). Helgonabacken är emellertid så påverkad av byggnationen för klostret, biblioteket och lasarettet, att spår av en storgård antingen kan ha grävts bort utan dokumentation eller ännu döljs under mark. De arkeologiska undersökningarna på Helgonabacken på 1940-50-talen var misskötta (enligt Rikard Holmberg och Ragnar Blomqvist som intervjuats av Anders Andrén; mail 8 januari 2015).

Frånvaron av tydliga spår av en bebyggelse från vikingatiden på Helgonabacken har gett upphov till en alternativ tolkning: Lundagårdsstenen skulle istället kunna ha stått nere i staden (Carelli 2012: 62), men det är enbart en spekulation.

Mellan Thor, Odin och Kristus

Lundagårdsstenens bilder har iakttagits och tolkats sedan (åter)upptäckten på 1600-talet. Tolkningarna har pendlat mellan det hedniska och det kristna, mellan Thor, Odin och Kristus, och mellan vargar och lejon. Varför djuren är beväpnade har emellertid inte fått någon förklaring.

Historikern Andreas Stobæus tyckte sig se adelsvapen med bilder av vikingaskepp och ett lejonhuvud med en tång och en hästsko. Tillsammans med en missvisande översättning av ordet ”lanmitr” resulterade det i, att Stobæus ansåg att bröderna hade försvarat landet till sjöss (A. Stobæus 1697: 33ff). Historikern och antikvarien Nils Henrik Sjöborg, som enligt sin egen uppfattning tog ”glasögonen rätt på sig”, iakttog istället ett krönt lejonhuvud, blommor och andra ornament (Sjöborg 1824, II: 200). Arkeologen Nils Gustaf Bruzelius kunde som den förste se ”ett fantastiskt hufvud med mustascher” och ”tvenne fantasidjur” (Bruzelius & Weibull 1871: 149; jfr Wimmer 1904–05: 137ff).

Filologen George Stephens ansåg, att masken föreställde guden Thor, som beskyddar de döda (Stephens 1878: 29f). Mer allmänt har runologerna Lis Jacobsen och Erik Moltke beskrivit maskerna, djuren och korsen som magiska värn- och skrämselsymboler (DR 314, sp. 362; även Moltke 1976: 207). Den tyska runologen Sigmud Oehrl har däremot tolkat motivet som Odin (eller Kristus?), som betvingar två demoner eller monster (Oehrl 2011: 221, 257, 291f).

Konsthistorikern Francis Beckett iakttog ”två ulveagtige Udyr, der fra hver Side snapper efter og brøler ad et Mandehoved”, och ansåg, att bilden måste föreställa ”Synden, der truer Mennesket” med de inhuggna korsen som förlösningstecken (Beckett 1924, 1: 27f). Historikern Sture Bolin noterade, att vargarna bar svärd och sköldar (Bolin 1930: 157). Arkeologen Eric Oxenstierna menade, att vargarna var Sköll och Hate, söner av Fenrisulven och Hyrrokin, som skulle svälja solen och månen vid Ragnarök; Hyrrokkin, en mask och varg känns även igen ifrån Hunnestadsmonumentet (Oxenstierna 1956: 74ff, 152ff). Författaren Lars-Magnar Enoksen undrar varför vargarna är beväpnade, och om de attackerar ansiktsmasken eller viskar något i dess öra (Enoksen 1999: 83). Och nu senast har medeltidsarkeologen Peter Carelli på ena sidan sett ”två ulvar som är i färd med att sluka en människa och på andra ett starkt stiliserat människoansikte” (Carelli 2012: 62).

Arkeologer har även sett ett varierande antal lejon på Lundagårdsstenen: Lise Gjedssø Bertelsen ser ett lejon framifrån (sida D), medan masken mellan djuren (sida C) antas representera en man (Gjedssø Bertelsen 2006: 47). Thorkild Ramskou såg två lejon, en på varje sida av masken (Ramskou 1975: 155). Och Sven Rosborn ser fyra, dels de två maskerna, som antas visa lejon framifrån, dels de två från sidan. Lejonen skulle enligt Rosborn föreställa de mekaniska förgyllda lejonen, som stod vid den bysantinska kejsarens tron i Miklagård, och som vikingarna kände till från sin tjänstgöring i väringagardet (Rosborn 2004: 132ff, 135, 140ff).

Motivet med frontställda djur, liksom med gudar eller människor mellan djur, förekommer i många sammanhang. Det är känt från Mesopotamien över Al-Andalus till Skandinavien, från Gilgamesh till Daniel i lejonkulan. Motivet återfinns således på det stora guldhornet från Gallehus och i romanska stenskulpturer, men med olika betydelser beroende på tiden och platsen (Slomann 1967; Holzapfel 1973). På dopfuntar från Agedrup och Kullerup på Fyn ses således masker omgivna av lejon (Mackeprang 1941: 137ff med figur 138–139 jfr Nancke-Krogh 1995: 65f), där framställningen påminner om bilden på Lundagårdsstenen.

Det stiliserade ansiktet eller maskmotivet känns från 21 run- eller bildstenar i Skandinavien. I det gamla danska området känns masker även från Bjerring (Stoklund 1997), Sjelle (DR 62), Sjellebro, Skern (DR 81) och Århus (DR 66) på Jylland – Bösarp (DR 258), Hunnestad (DR 286) och Västra Strö (DR 335) i Skåne; Lundagårdsstenen knyts således till Jylland både genom text och bilder. Vidare känns maskstenar från Västergötland (Vg 106), Södermanland (Sö 86, 112, 167, 367), Närke (Nä 34) och Uppland (U 508,

670, 678, 824, 1034, 1150). Motivet uppträder också i en rad andra fynd, exempelvis från Gokstadskeppet i Norge, skrinen från Bamberg och Cammin samt fynd från Köge och Sigtuna (Jacobsen & Moltke 1941–42, Text: 850; Ramskou 1975; Gjedssø Bertelsen 2003). Ansikten som liknar masker finns även på många sceattas, de såkallade Wodan- eller monstermynten från 600–700-talet (jfr Malmer 1966: 65ff med pl. 3).

Masken tolkas traditionellt som ont avvärjande, som en hednisk skrämsel- eller trollmask, ett Medusahuvud (t.ex. Jacobsen & Moltke 1941–42, Text: 850; Ramskou 1975; Moltke 1976: 205, 207). Maskerna har således tolkats som uttryck för en hednisk reaktion (Sawyer 2000: 129). Men motivet är uppenbarligen flertydigt och kan knytas till både norrön och kristen mytologi och tycks grundläggande enbart vara tidens sätt att framställa ett ansikte. Masken med den ihopsydda munnen på Snaptunstenen, troligen ett blästermunstycke, har således tolkats som guden Loke (Madsen 1990: 180). En mask med ”ormvingar” på Bamberg-skrinet kan utifrån sin placering tillsammans med andra evangelistsymboler identifieras som Matteus (Staecker 2007: 303f). Och som föreslagits av religionshistorikern Anders Hultgård kan masken på flera runstenar tolkas som ansiktet av Kristus, eftersom det har likhet med andra framställningar av Kristus, exempelvis på Irland, och är placerat centralt, där andra stenar kan ha ett kors eller en treenighetssymbol (Hultgård 1992: 84ff; även Gjedssø Bertelsen 2003; 2006: 45ff).

På samma sätt som med den stora Jellingstenen och de mellansvenska runstenarna kan man föreställa sig, att det även på Lundagårdsstenen har varit ett medvetet samband mellan placeringen av text och bilder. När namnen på de två bröderna Olof och Ottar har ristats intill bilden av två beväpnade vargar (figur 3), måste det vara för att bröderna framställs som bärsärkar, som ”varulvskrigare” eller ”ulfhedningar”, alltså Odinskrigare som kämpade enbart iklädda vargpäls.

I Ynglingasagan står om Odin, att ”hans egne menn gikk brynjeløse og var gale som hunder og varger, de beit i skjoldene, var sterke som bjørner eller stuter; de drepte alle mennesker, og hverken ild eller jern beit på dem; det heter berserkgang.” Och i Harald Hårfagers saga kväder Torbjörn Hornklove, ”Berserker remjet der striden raste, ulvhedner ulte og jernvåpen skalv” (Snorre 1, Ynglinge-saga, avsnitt 6: 8; Harald Hårfagres saga, avsnitt 18: 60; jfr Price 2002: 366ff; Steinsland 2005: 179; Näsström 2006: 158ff). Ansiktsmaskerna kan i så fall föreställa Odin, som hade tillnamnet ”Grimner”, den maskerade, som omgav sig med vilda djur. Odins två vargar vid namn Gere och Freke, den glupske och den spjuthuggande (*Edda-digte* II, *Grímnismál*, vers 19; Price 2002: 171ff; Steinsland 2005: 166ff, 179f).

Lundagårdsstenens bilder med två beväpnade vargar på var sida om en mask, två ulfhedningar kring Odin, har flera analogier i den yngre järnåldern. På en bronspatris från

Figur 3. Lundagårdsstenen med uppmålade motiv med mask omgiven av djur. Foto: Ivar Lindquist, Lunds universitetsbibliotek, odaterat före flyttningen 1957.

Torslunda på Öland ses en man mellan två björnar, troligen Odin mellan två bärsärkar. Och på en annan patris ses en beväpnad vargpälsklädd person intill en dansande enögd man som bär hjälm, där hjälmens två horn har tolkats som tecken för Odins två korpar Hugin och Munin; både dansaren och björnen bär spjut. Ett tredje exempel är hjälmplattan från Gutenstein i Tyskland, som visar en hjälmklädd dansare med två spjut mellan två iklädda varg-

päls och beväpnade med svärd, sköldar och spjut (Nielsen 1999; Price 2002: 272ff, 385ff; Hedeager 2004: 239ff; Näström 2006: 123ff). Här kan noteras, att tvådelade slingor ovanför ansiktet, som kan vara stiliserade ”horn”, ses vid flera masker, tydligast på Århusstenen (DR 66), men även på Lundagårdsstenen.

Den tidiga runstenen i Istaby i Blekinge omtalar tre personer med namnet varg – Härulv, Hådulv och Hjörulv, kanske generationer av ulfhedningar (DR 359; jfr Price 2002: 373). Lundagårdsstenens tre generationer har namn, som i de flesta fall associerar till hedniska gudar, bärsärkar och motiv med beväpnade björnar och vargar: Det är Torgils farfar Björn, fadern Esge (med betydningen Odins spjut), Torgisl (av guden Thor och pilskaft) samt brodern Ottar (av skräck och krigare/spjut), medan Olof betyder förfaders ättling (*Nudansk Ordbog*, uppslagsord Bjørn, Eske, Olaf, Ottar och Troels). Men med tanke på att Olof och Ottar måste ha varit bärsärkar, behöver de inte ha varit Torgisls fysiska bröder, men kan ha tillhört samma militära brödraskap.

Tolkningsmässigt finns emellertid flera möjligheter. Lundagårdsstenen med bilder av Odin och ulfhedningar kan ha varit en hednisk markering rest på en höjd ovanför den nyanlagda kristna staden Lund; i så fall måste korsen på stenen ha tillfogats senare, och det är begripligt, att den snart blev en glömskesten och kunde flyttas till klostret. Eller mera sannolikt så skildrade Lundagårdsstenen medvetet både den norröna mytologin (Odin och ulfhedningarna) och den kristna tron (Kristus/Daniel, demoner/lejon och fyra kors) och restes i en övergångstid som en markering mot det gamla kultcentrumet i Uppåkra; stenen ingick då tillsammans med Hunnestadsmonumentet i en grupp av hybrida uttryck, som snart skulle komma att bli överflödiga och glömmas.

Allhelgonaklostret

Runstenen återanvändes i eller vid Allhelgonaklostret i Lund. Benediktinklostret existerade 1136. Troligen etablerades klostret vid mitten eller under andra hälften av 1000-talet, eftersom det i området har återfunnits ett kapitäl identiskt med ett kolonnkapitäl i en nisch i Dalby (Cinthio 1989: 19, 31ff), där kyrkan är från denna period. Runstenen kan ha murats in i samband med uppförandet av klosterkyrkan eller vid ett senare tillfälle. En större ombyggnad av kyrkan i tegel är känd, eventuellt igångsatt efter en brand 1192 (Cinthio 1989: 34f).

Vid tiden för slaget vid Lund 1676 stod Allhelgonaklostrets kyrka som ruin. Under de följande åren bröts ruinen ner och den sprängdes med två minor 1693 och 1695. Material återanvändes vid byggandet av Caroli kyrka i Malmö (Brunius 1836: 266; 1854: 401f; jfr Johansson Hervén 2007, 25f). Det är under denna process som runstenen upptäcks.

En första avskrift av runstenen finns i anteckningar, som tillhörde teologen Johan Winslow. I de äldsta anteckningarna från 1682, som kan ha skrivits ned av Andreas Thomæus, student och systerson till Winslow, står, att runstenen hittades ”prope Templum D. Helenæ Lundens”, alltså nära templet, vilket här måste betyda klosterkyrkan, som låg norr om det nuvarande Universitetsbiblioteket; och enbart en sida av texten var då synlig. Även i de yngre anteckningarna från 1690, kanske av Winslow själv, placeras runstenen ”prope templum”, alltså inte nödvändigtvis inmurad i kyrkan (Tuneld 1909: 281f). Var runstenen hittades mer exakt är inte känt.

Enligt Andreas Stobæus avhandling *De antiquis gentium Gothicarum insignibus* från 1697, hade Stobæus 6 år tidigare, alltså omkring 1691, låtit gräva fram stenen med hjälp av studenter och med stort besvär; avhandlingen försvarades, men var, som den akademiska traditionen krävde, inte skriven av Jacobus Prank. Det framgår indirekt av anteckningarna och avhandlingen, att stenens inskrift gradvis blottlagts från 1682 och var synlig 1697 (A. Stobæus 1697: 33ff, 38f; jfr Jacobsen & Moltke 1941–42, Text: 360f).

Vägar till Lundagård

Vad som därefter hände med runstenen är osäkert. Att den delades i tre är ett faktum, men däremot är det inte fastlagt, varför eller när det hände, eller hur stenen kom till Lundagård. Och man kan konstatera, att trots den svenska stormaktens ofta påstådda intresse för antikviteter, inte minst runstenar, fanns tillsynes inget som hindrade en hårdhänt hantering av en nyfunnen stor sten i Skåne.

Enligt Sjöborgs *Samlingar för Nordens Fornälskare* från 1824, fördes runstenen redan 1691 av Andreas Stobæus med studenters hjälp till Lundagård, där man ”lade honom på högra sidan, då man går in i Akademi-huset”. Sjöborg hade också själv med hjälp av studenter låtit ta ut en romansk gravsten från Allhelgonaklostret för att placera den på andra sidan av ingången (Sjöborg 1824, II: 200 med pl. 51–52, figur 188–189; jfr 1822, I, s. 39 med pl. 42 figur 135); gravstenen, som kan dateras till 1000-talet och hade spår av runor, återupptäcktes 1927 vid grävning för Domkapitlets nya byggnad och är nu utställd på Historiska museet (Kornerup 1881: 279 figur 8, där den felaktigt hänförs till Dalby; Rydbeck 1932).

Enligt en berättelse från 1740 av assessor Nils Wessman i Stockholm, hade biskop och prodekan (1694–1714) Matthias Steuchius låtit slå sönder stenen för att använda den som trappa i biskopsgården: ”Då salig erkebiskopen D:r Mathias Steuchius var biskop der å orten, har denna stenen blifvit upptagen ifrån det stället der han tilförende legat och förder till biskopsgården och sönderslagen och brukad till trappsteg för någon byggning der, men för det myckna bullret som förmärkts, sedan han blifvit ditflyt-

tad, har måst föra honom till dess förra ställe igen." (jfr Tuneld 1909: 282f). Biskopsgården låg ungefär där Historiska museet ligger i dag, alltså omedelbart in till östra sidan av Lundagård.

Historien om runstenens återbruk som trappsten har avvisats som en sägen skapad för att svärta ner Steuchius, som var en omtvistad prokansler för universitetet (Jacobsen & Moltke 1942, Text: 362f). Återbruk av runstenar som trappstenar är emellertid väl dokumenterat från andra platser, exempelvis runstenen från Skivarp (DR 270), men att biskopen skulle ha låtit transportera tillbaka stenen till Helgonabacken på grund av vidskepelse, är inte sannolikt. Runstenen kan ha skadats vid framgrävningen på 1690-talet (Wimmer 1904–05: 131), förstörts vid sprängningarna, eller delats med tanke på bruk som trappsten i biskopsgården, utan att detta förverkligades.

Enligt historikern Kilian Stobæus, brorson till Andreas Stobæus, skulle runstenen emellertid ännu 1740 ha funnits i ruinerna av Allhelgonaklostrets kyrka, "ad rudera Templi omnium Sanctorum Lundensis obvio". Det framgår av avhandlingen *De Monumentis Lapidariis*, där Stobæus assistent Johan Leche har avbildat runstenen (figur 4). Stenen var hel vid upptäckten på 1680-talet, men 1740 var den delad i tre (K. Stobæus 1740: Tab. II–III; jfr Jacobsen & Moltke 1942, Text: 362).

Sett från ett källkritiskt perspektiv är den sistnämnda upplysningen den mest sannolika, alltså att runstenen länge låg på Helgonabacken. Kilian Stobæus beskriver något i sin egen samtid, medan både Wessman och Sjöborg berättar om tidigare händelser. Wessman var 2 år gammal, när Steuchius lämnade Lund for att bli ärkebiskop i Uppsala. Och Sjöborg berättar om händelser långt före hans egen tid. Initiativtagaren till runstenens flytt till Lundagård kan istället ha varit en historiker på 1740-talet.

Figur 4. Runstenen tecknad av Johan Leche. Efter Stobæus 1740: Tab. II.

Lundagård

Enligt polyhistorn Carl Georg Brunius tog historikern Sven Bring (adlad Lagerbring) stenar från klosterruinen 1749 för att använda i universitetets orangeribyggnad: "Det måste äfven beklagas, att den nitiske forskaren Lagerbring, under hvars tillsyn sten hämtades från merberörda ruin till orangeribyggnaden, ej efterlemnat någon underrättelse om densammas förhållande, enär den onekligen var vida märkvärdigare än de fleste af de fornlemningar, hvilka han beskrifvit i sina akademiska afhandlingar." (Brunius 1854: 362, 401f, citat 402).

Lunds större konsistorium beslöt i mars 1751 efter förslag från Lagerbring, att runstenen, som låg i Lundagård, skulle uppställas, på det sätt som arkitekten Carl Hårleman hade önskat vid ett tidigare besök: "9 §. Sd. Beslöts, at på Herr Professoren Brings nu gjorda anmälan, det den Runsten, som ligger på lundegården, skulle upsättas på en Rabatt, emedan H. Baron och öfwer Intendenten Hårleman wid sit sista wistande härstades låtit förstå at han sådant åstundade." (Konsistorieprotokoll, 16 mars 1751, § 9; jfr Bruzelius & Weibull 1871: 148; Johannesson 1982: 116 med fel datum).

Lunds universitet genomgick omfattande förändringar på 1740-talet på initiativ av universitetskansler Johan Gyl-

lenborg och under ledning av Hårleman. Universitetets huvudbyggnad Akademihuset, även kallat Lundagårdshuset eller nu oftast Kungshuset, byggdes om; här inhystes ett observatorium, akademisk teater, auditorier och bibliotek. Murar uppfördes kring området 1744–45. Hårleman utarbetade en plan för en park i Lundagård söder om Akademihuset och en Akademiträdgård eller Botanisk Trädgård norr om huset. Området förändrades åter, när ett nytt Akademihus, ”Kuggis”, uppfördes öster om Kungshuset 1800–02 (nedrivet 1897), och när Brunius lät bygga om Kungshuset 1837–39 (von Schwerin 1935: 39ff; Andersson *et al.* 1983: 17ff, 89ff, 200ff).

Hårlemans göticistiska intresse för runstenar kom vid samma tid även till uttryck i en sten, som han och hans fru lät resa 1750 till minne av deras vistelse vid Ramlösa Hälsobrunn (Stavenow 1927: 92, 317 not 103).

Trots beslutet i konsistoriet restes inte runstenen i parken som planerat, kanske för att de ledande personerna avled kort därefter, Hårleman 1751 och Gyllenborg 1752. I stället kom Lundagårdsstenen, som noterats av Sjöborg, att ligga i tre delar bredvid ingången till det dåvarande Akademihuset. Mera än ett århundrade skulle gå, innan stenen åter fogades samman och restes.

Runstenshögen

Edward W. Berling, bibliotekarie vid Lunds universitetsbibliotek, som 1868 utgav en bok om Lunds historia och märkvärdigheter, skrev, att runstenen ”flyttades för några år sedan till nordöstra hörnet af Lundagård, blottställd för all den åwerkan hwartill en öppen plats kan föranleda” (Berling 1868: 47f med not 2). Men samma år boken utkom, flyttades stenen åter.

Lundagårdsstenen flyttades 1868 från Lundagård för att ingå i ett nytt minnesmärke kallat Runstenshögen, Runstenskullen eller Runhögen. Minnesmärket (figur 5) bestod av en jordhög med 6 runstenar i nordöstra hörnan av den dåvarande gamla Botaniska Trädgården. Lundagårdsstenen (DR 314) placerades på toppen och längs foten sattes 5 andra runstenar från Skåne: Skivarp (DR 270), Vallkärra (DR 317), Gårdstånga (DR 330–331) och Örja (DR 333). Även i dag har Runstenshögen 6 runstenar, men inte helt desamma som inledningsvis.

Syftet med Runstenshögen beskrivs 1871 av initiativtagaren, historikern Martin Weibull, som var sekreterare i den nybildade ”Föreningen för Skånes fornminnen och historia”. Avsikten var dels att säkra runstenar, som var hotade

Figur 5. Runstenshögen i Gamla Botaniska trädgården i Lund. Träsnitt efter teckning av G. Emil Libert. Tryckt i *Illustreret Tidende* årg. 11, nr 556, 22 maj 1870, 293.

av skadegörelse eller av att försvinna, dels att hylla Lunds universitet vid dess 200–årsjubileum 1868. Högens runstenar uppfattades som ett tillägg till Historiska museet, som vid denna tid var lokaliserad till Kungshuset (Bruzelius & Weibull 1871; Weibull 1966: 4f); i Kungshuset fanns för övrigt även universitetets bibliotek. Tillblivelsen av Runstenshögen måste ses mot bakgrund av tidens romantiska vurm för det fornnordiska, för den lokala historien, för det nationella och även för det gemensamt skandinaviska, som det kom till uttryck i skandinavismen.

I en artikel i den danska veckotidningen *Illustreret Tidende* beskrivs den nya anläggningen som ett "Museum af Runestene". Tidningen uppmuntrade besökare att bidra till tydningen av inskrifterna genom att avteckna eller kopiera stenarnas texter med gipsavgjutningar eller pappersavtryck. Och om Lundagårdsstenen antecknas, att den nu var "endelig kommen i sikker Havn" efter att tidigare ha befunnit sig på en öppen plats (*Illustreret Tidende* årg. 11, nr. 556, 22 maj 1870: 293f).

En anekdot knyter också an till Runstenshögen. Enligt läraren Ehrenfried Neanders minnen från tiden som student blev Runstenshögen ett monument över "råttkadaver", när universitetsplatsen skulle anläggas: "Så kom arkitekten, och byggfolket ryckte in, och platsen planerades. I samme veva hade Anatomiens källare överbefolkats av råttor, för vilka "Cato major" en vacker dag satt gift med det lysande resultat, att han kunde rada upp råttor över hela gårdsplatsen. När professor Naumann kom och fick se denna abondance de richesse, gav han med ett "fi tusan" order att tillintetgöra den. Det hände så lägligt, att man just den dagen höll på att lägga upp "ättehögen" vid Anatomicums gavel. Cato passade på och tömde en stor videkorg med råttor på platsen, högen kastades upp över dem, och i tidens fullbordan restes runstenen på dess topp." (Neander 1929: 201).

Runstenshögen uppfördes i en del av Lund, som var i snabb förvandling. 1862 flyttade den Botaniska Trädgården till ett nytt område öster om staden, där den fortfarande ligger, och den gamla trädgården blev park. Samma år som Runstenshögen anlades, inrättades det gamla orangeriet som skulptursal, och en sommarrestaurant tillkom. Och under de följande årtiondena bröts murarna ned norr om Kungshuset; muren i öster längs Sandgatan revs 1878 (den ska inte förväxlas med muren öster om Lundagård, som revs 1842). En ny universitetsplats planerades av arkitekten Helgo Zettervall. Platsen inramades i söder av Kungshuset (åter ombyggt 1877–79), i väster av Universitetshuset (1878–82), i norr av Palaestra et Odeum (1883) som ersatte

Figur 6. Runstenskullen med Lundagårdsstenen vid Universitetsplatsen. Foto: Per Bagge, 1901, Universitetsbiblioteket, Lunds universitet.

orangeriet samt av Anatomiska institutionen (1853) och i öster av Akademiska föreningen (1851, utvidgad 1909–11). Från att ha funnits bakom en mur, i ett område enbart för akademiska medborgare, kom Runstenshögen att ingå i ett öppet geometriskt rum med fontänen i centrum och flera skulpturer av kända akademiker i periferin. Intill högen står således en byst av Sven Lagerbring uppsatt 1907 i samband med 200-årsjubileet till minne av hans födelse; i övrigt var det samma år som universitetsbiblioteket flyttade från Kungshuset upp till Helgonabacken. Och Runstenshögens närmaste byggnad har varit hem för skiftande institutioner – Anatomi (1853–97), geologi (1897–1930), teologi (1930–93) och nu senast arkeologi (1994–2014). Sambandet med Historiska museet förändrades också – museet flyttade 1882 till Universitetshuset, 1908–10 tillbaka till Kungshuset och 1918 till den nuvarande byggnaden vid Kraftstorg (Rydbeck 1943: 194ff; Lasson & Törje 1970; Andersson *et al.* 1983: 17ff, 89ff, 200ff).

Även minnesmärket i sig har förändrats flera gånger sedan 1868. Ytterligare två skånska runstenar har tillkommit, och två har tagits bort. Runstenen från Örja (DR 333) behövde skyddas mod vädret och flyttades på runologen Ludvig Wimmers initiativ inomhus i det närliggande Historiska museet 1876 (Wimmer 1904–05: 5). På initiativ av *De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening* fördes 1901 en runsten från Norra Nöbbelöv (DR 316), även kallad Fjeliestenen efter en sen och kortvarig lokalisering, till högen. Troligen sattes runstenen från Valleberga (DR 337) upp vid samma tid, för enligt fotografier i Per Bagges samling i Lunds universitetsbibliotek, fanns stenen inte vid högen 1899, men 1901, när Bagge fotograferade Universitetsplatsen i snö, var den på plats (figur 6).

De enskilda runstenarna kom under kortare perioder i fokus, när forskare på besök undersökte, tecknade, fotograferade och ibland även uppmålade stenarna. Lundagårdsstenen tecknades således av Magnus Petersen 1876 för att publiceras (jfr figur 2) i Ludvig F. A. Wimmers *De danske Runemindesmærker* (Wimmer 1904–05: 132f). Filologen Ivar Lindquist lät uppmåla och avfotografera Lundagårdsstenen 1930 till historikern Sture Bolins *Skånelands historia* (Bolin 1930: 147). Och runologen Erik Moltke undersökte och fotograferade (figur 7) stenen 1932 med text och motiv uppritade för användning i *Danmarks Runeindskrifter* (DR 314, Atlas: 286ff, figur 723–728).

När inte turister eller familjer till gäststudenter låter sig fotograferas vid runstenarna, fungerar högen i dag som övningsområde för arkeologisk digital dokumentation, som lunchställe, som lekplats vid ”nollning” av nya studenter och som del av Karnevalsområdet vart fjärde år. Ingen inskrift eller skyltning berättar om den ursprungliga tanken med minnesmärket, inget upplyser om den borttagna Lundagårdssten. Många tror, att det reducerade nationalromantiska minnesmärket är en gammal gravhög; illusionen har omsider blivit verklighet.

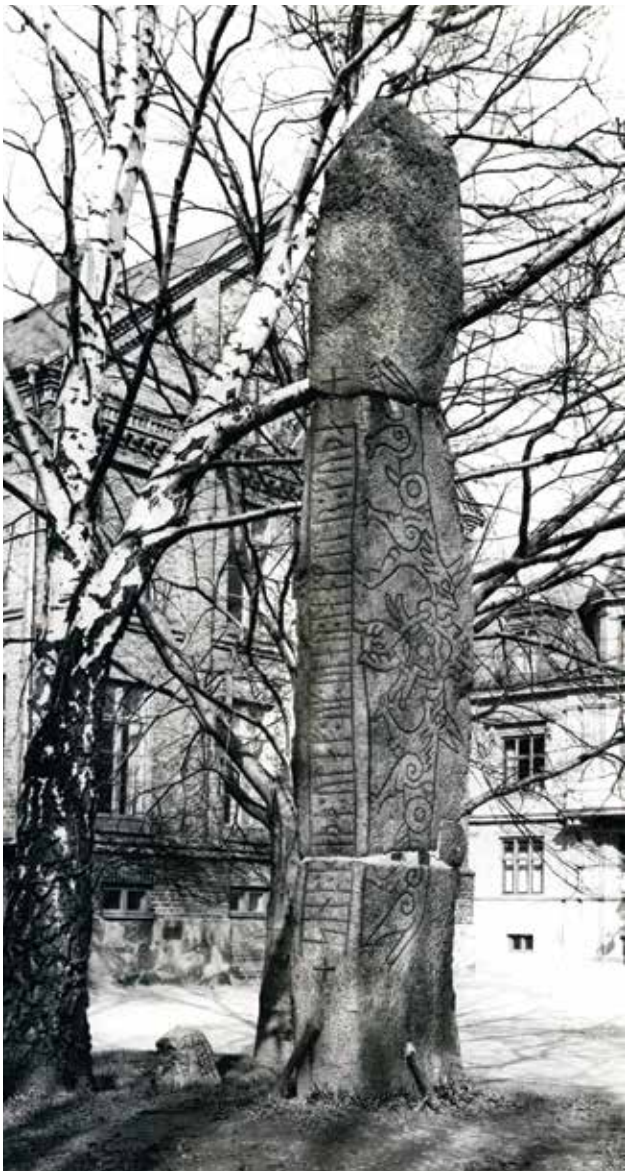

Figur 7. Lundagårdsstenen med sidorna B–C upptecknade. Foto: Erik Moltke, Nationalmuseet 1932.

Nationalromantiken och skandinavismen omvandlades snart till historia. Runstenshögens ursprungliga funktion som minnesmärke glömdes bort. I en tid av framsteg och modernisering fanns inget som hindrade, att högens mest markanta sten kunde flyttas för att ingå i ett nytt sammanhang.

Universitetsbiblioteket

Lundagårdsstenen flyttades till Universitetsbiblioteket 1957. Bakgrunden till flytten var, att biblioteket hade byggts om och utvidgats kraftigt. Runstenen restes i den dåvarande visningssalen (nu Tegnérsalen), där den även var synlig från låneexpeditionen. Invigningen av det nya biblioteket ägde rum den 19 september 1957 med tal av överbibliotekarien, ecklesiastikministern samt rektor (Gierow 1957: 76; 1959:

Figur 8. Fotografering av Lundagårdsstenen på Universitetsbiblioteket. Foto: Ulf Bruxe, april 1990, Riksantikvarieämbetet.

58 figur 4, 63; Gerle 1984: 184, 243 med not 240; *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 28 feb 1957; 13 sep 1957; *Lunds Dagblad* 29 aug 1957; *Arbetet* 21 sep 1957).

Flytten från Runstenshögen till Universitetsbiblioteket i februari 1957 beskrivs i dåtidens tidningar. Stenen måste lyftas med kranbil ner på en hästdragen vagn och sedan lyftas in i biblioteket med rep och taljor. Och det fanns en viss oro för att källarvalven inte skulle kunna bära den 1,6 ton tunga stenen, som måste delas innan den kunde fogas samman på sin nya plats (*Dagens Nyheter* 11 feb 1957; *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 12 feb 1957; 20 juni 1957).

Motiveringarna för flytten var flera: Lundagårdsstenen kom ”hem” till Helgonabacken, där den en gång hade hittats, den kunde skyddas inomhus mot exempelvis frostsprängningar, och så kunde stenen presenteras som Universitetsbibliotekets både äldsta och största handskrift (Gierow 1957: 33, 76; 1959: 63; Gerle 1984: 184). Biblioteket lät meddela att ”jätteboken” inte kunde lånas hem (*Dagens Nyheter* 11 feb 1957).

1995 byggdes universitetsbiblioteket åter om för att anpassas efter tillströmningen av studenter med nya behov av studieplatser. Biblioteket fick dessutom funktion som ”Kulturarvsbibliotek”. Visningssalen gjordes om till läsesal, Tegnérsalen, och runstenen flyttades cirka 5 meter ut i den tidigare låneexpeditionen, som gjordes om till ingångshall med skiftande utställningar. Och här har runstenen senare flyttats in i ett hörn, så att baksidan med masken är svår att se.

Runstenen presenteras inte längre uttryckligen som bibliotekets äldsta handskrift, men som bibliotekets största och tyngsta dokument (t.ex. Johansson Hervén 2007: 19). Upplysningen om runstenen som bibliotekets äldsta handskrift var felaktig redan 1957. För redan 1933 anskaffade biblioteket en samling egyptiska papyrus från århundradena omkring Kristi födelse. Sedan 2007 finns dessutom en deponerad sumerisk kilskriftstavla från ca 2000 f.Kr. (www.ub.lu.se/samlingar).

Men med jämna mellanrum hamnar Lundagårdsstenen i rampljuset, även på Universitetsbiblioteket. Det skedde redan 1990, då den undersöktes av experter från Riksantikvarieämbetet i Stockholm (figur 8). Och 2015 skall stenen fotograferas igen, nu av Nationalmuseets ”Runstensexpress” som ett led i Jellingprojektet.

Runsten på resa

Lundagårdsstenens biografi, beskrivningen av stenens livslopp, tecknar bilden av en runsten på resa. Stenen har flyttats åtskilliga gånger, rests upp och lagts ner, varit i fokus som monumentalt minnesmärke och förpassats till glömskan trots sin storlek. Även om syftet med ett monument är att skapa ett iögonenfallande och varaktigt minne, så har resultatet ofta varit kortvarigt. Utan regelbundna högtider med ritualer eller ceremonier, då platsens minne repeteras, har budskapet snabbt förändrats eller glömts bort. Minnesplatsen har blivit en plats för glömska, minnesstenen en glömskesten.

Runstenen restes med ett syfte i ett visst sammanhang, men efter en tid förändrades sammanhanget, så att den ursprungliga meningen blev irrelevant, glömdes bort och kunde ersättas av en ny. Efter att ha glömts bort och i överförd mening blivit osynlig flyttades stenen till en ny plats, där den kunde få en ny mening – och processen kunde upprepa sig. Flyttningen är således en medveten handling, som möjliggör ett återbruk. Och det är återbruket, som säkerställer det förflutnas relevans och därmed nytta. Utan ett aktivt mänsklig ingripande övergår minnet oundvikligen i glömska.

Lundagårdsstenen har flyttat åtskilliga gånger inom ett mindre område: allra först transporterades stenen från sin ursprungliga plats, där inlandsisen hade lämnat den, men var det var vet man inget om. Stenen restes omkring år 1000, troligen på Helgonabacken som en minnessten över två bröder, vilka framställs som ”ulvhedningar”, och indirekt över fem namngivna män från övergången mellan hedendom och kristendom; runstenen måste ha stått som ett pekande finger antingen mot den nyanlagda kristna staden eller mot det gamla centrumet i Uppåkra. När ett av Skandinaviens äldsta kloster sedan etablerades på Helgonabacken omkring 1070, kanske av ättlingar till dessa män, återanvändes stenen i eller nära den basilikala stenkyrkan, eller så hände det först omkring 1200 i samband med en ombyggnad. I ruinerna efter klostret återupptäcktes runstenen på 1680-talet. Det är ovisst när och hur, men senast 1751 flyttades stenen ned till Lundagård, där syftet var att resa den i parken, men planen genomfördes inte. Istället låg stenen i tre delar vid ingången till Lundagårdshuset, som vi denna tid fungerade som universitetets huvudbyggnad. 1868 flyttades runstenen till Gamla Botaniska Trädgården, där den kom att ingå i ett minnesmärke med anledning av universitetets 200-årsjubileum; den restes på toppen av en nybildad nationalromantisk hög, Runstenshögen, omgärdad av fem andra runstenar. Men snart blev såväl jubileet som nationalromantiken historia. Efter en ombyggnad av Universitetsbiblioteket 1957 kunde stenen tas ner från Runstenshögen och flyttas tillbaka till Helgonabacken, där den restes i bibliotekets visningssal som dess äldsta dokument. Efter en senare ombyggnation 1995, som ändrade indelningen av lokaler, flyttades stenen några meter och står nu lite bortglömd i ett hörn av ingången.

Lundagårdsstenens mening har skiftat över tid: monumental minnessten för en släkt, spolie i eller vid en tidig klosterkyrka, antikvarisk källa i universitetsstaden, minnesmärke i en romantisk hyllning till universitetet, äldsta dokumentet i en hyllning av det moderna universitetsbiblioteket. Lundagårdsstenen har varit en monumental minnessten, ett vittnesbörd om släkter i det förflutna, en källa

till kunskap, en utgångspunkt för legitimerande berättelser och ett kulturarv att skydda mod väder och vind. Lundagårdsstenen kan i sin flertydighet användas till det mesta. Enbart stenens materialitet, dess form, storlek och tyngd sätter gränser.

Tack

Många ska tackas for upplysningar om runstenar, utgrävningar eller arkivalier: Lisbeth Imer (Nationalmuseet i Köpenhamn), Gunilla Gardelin och Conny Johansson Hervén (båda Kulturen i Lund), Andreas Manhag och Anders Ohlsson (båda Lunds universitets historiska museum), Mikael Lindgren och Per Stobaeus (båda Lunds universitetsbibliotek), Pia Svensson Bengtsson (Lundasamlingen, Lunds stadsbibliotek), Fredrik Tersmeden (Lunds universitetsarkiv, Arkivcentrum Syd) och Asger Wienberg (Lund). Tack till deltagarna vid forskarseminariet i Historisk arkeologi i Lund oktober 2014 for synpunkter. Slutligen tack till Anders Andrén (Stockholms universitet), Bodil Petersson (Linnéuniversitetet i Kalmar), Ingrid Gustin och Martin Hansson (båda Lunds universitet) för konstruktiva kommentarer på manuskriptet.

Referenser

Adriansen, I. 2010. *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder.* København.

– 2011. Løve på rejse. *Skalk* 2011: 4, 18–27.

Andersson, I. & Ryding, O. & Mårtensson, A. W. 1983. *Lunds stadskärna. Bevaringsprogram, Krafts rote.* Lund.

Andrén, A. 1980. *Lund.* Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Rapport, Medeltidsstaden 26. Stockholm.

– 2000. Re-reading Embodied Texts – an Interpretation of Rune-stones. *Current Swedish Archaeology* 8, 7–32.

– 2013. Places, Monuments and Objects. The Past in Ancient Scandinavia. *Scandinavian Studies* 85: 3, 267–281.

Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 16. Stockholm.

Bahn, P. G. (ed.) 1996. *The Cambridge Illustrated History of Archaeology.* Cambridge.

Balic, I. 2004. *Kv Bispen 9 & Allhegona Kyrkogata, Lund. Arkeologisk förundersökning 2001, Lunds kommun, Skåne.* Kulturen rapporter 1. Kulturen, Lund. (arkivrapport)

Beckett, F. 1924–26. *Danmarks Kunst*, 1–2. København.

Berling, E. W. 1868. *Lund. Öfwersigt af Stadens historia och öfriga märkwärdigheter.* Tillägg: Lund 1859–1868. Lund.

Blomqvist, R. 1951. *Lunds historia, 1. Medeltiden.* Lund.

Bolin, S. 1930. *Skånelands historia. Skildringar från tiden före försvenskningen*, 1. Lund.

Bradley, R. 2002. *The Past in Prehistoric Societies.* London/ New York.

Breeze, D. J. & Munro, G. 1997. *The Stone of Destiny. Symbol of Nationhood.* Edinburgh.

Bring, O. 2015. *Parthenonsyndromet. Kampen om kulturskatterna*. Stockholm.

Brunius, C. G. 1836. *Nordens äldsta metropolitankyrka eller historisk och arkitektonisk beskrifning öfver Lunds domkyrka.* Lund. (2. utg. 1854)

(Bruzelius, N. G. & Weibull, M.) 1871. Runstenshögen i Lund. *Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning* 1871, 147–151.

Burström, M. 1996. Other generations' interpretation and use of the past: the case of the picture stones on Gotland. *Current Swedish Archaeology* 4, 21–40.

Carelli, P. 2012. *Lunds historia – staden och omlandet*, 1. Medeltiden. En metropol växer fram. (Red.) Arne Blom, K.. Lund.

Chippindale, C. 2012: *Stonehenge Complete.* London. (1. ed. 1983).

Christophersen, A. 1982. Drengs, Thegns, Landmen and Kings. Some Aspects on the Forms of Social Relations in Viking Society during the Transtion to Historic Times. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1981–1982, New Series 4, 115–134.

Cinthio, E. 1989. Benediktiner, augustiner och korherrar. *Skånes Hembygdsförbund, Årsbok* 1987/88, Skånska kloster, 19–45.

Damsgaard Olsen, T. 1992. Oldtid og middelalder. Før 1536. I: Lundgreen-Nielsen, F. (red.) *På sporet af dansk identitet.* København. S. 17–41.

Danmarks Kirker Iff. (Utg.) Nationalmuseet. København 1933ff. (förkortas DK)

Eaton, T. 2000. *Plundering the Past. Roman Stonework in Medieval Britain.* Stroud/ Charleston.

Edda-digte, I–III. Helgason, J. (red.). Nordisk filologi. Tekster og lærebøger til universitetsbrug. København/ Oslo/ Stockholm 1955–62.

Enoksen, L.-M. 1999. *Skånska runstenar.* Lund.

Ersgård, L. 2006. Dödens berg och Guds hus. Förfäderskult, kristnande och klostret i Alvastra i den tidiga medeltidens Östergötland. I: Ersgård, L. (red.) *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra".* Lund Studies in Historical Archaeology 5. Lund. S. 23–140.

Fabricius Hansen, M. 2003. *The Eloquence of Appropriation. Prolegomena to an Understanding of Spolia in Early Christian Rome.* Analecta Romana Instituti Danici, Supplementum XXXIII. Rome.

Frödin, O. 1920. Alvastra under medeltiden. Undersökningarna år 1919. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening* 1920, 1–26.

Gerle, E. 1984. *Lunds universitetsbiblioteks historia fram till år 1968.* Ur Lunds universitets historia 7. Acta Universitatis Lundensis, Sectio 1, Theologica Juridica Humaniora 42. Stockholm.

Gierow, K. 1957. *Från Lundagård till Helgonabacken. En bilderbok om Lunds universitetsbibliotek.* Malmö.

– 1959. Lunds universitetsbiblioteks byggnadsfråga 1885–1957. En återblick med anledning av fullbordandet av dess om- och tillbyggnad. *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* 46: 2, 47–65.

Gjedssø Bertelsen, L. 2003. Maskesten fra sen vikingetids kunst. *Romanske stenarbejder* 5, 17–38.

– 2006. On Öphir's pictures. I: Stoklund, M., Lerche Nielsen, M., Holmberg, B. & Fellows-Jensen, G. (eds) *Runes and their Secrets. Studies in runology.* Copenhagen. Pp. 31–64.

Greenfield, J. 1995. *The Return of Cultural Treasures.* Cambridge. (1 ed. 1989).

Gustavson, H. 1986. Runstenarnas Uppsala. I: Cnattingius, N. & Nevéus, T. (red.) *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala.* Uppsala stads historia VII. Uppsala. S. 10–41.

Hansson, M. 2006. *Aristocratic Landscape. The spatial ideology of the Medieval Aristocracy.* Lund Studies in Historical Archaeology 2. Lund.

Hansson, M. 2014. Hur tänkte Tumme? Om runstenen i Tuna gärde. *HumaNetten* 32, 18–32.

Hedeager, L. 2004. Dyr og andre mennesker – mennesker og andre dyr. Dyreornamentikkens transcendentale realitet. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos – studier av nordisk förkristen kosmologi.* Väger till Midgård 4. Lund. S. 219–252.

Holzapfel, O. 1973. Stabilität und variabilität einer Formel. Zur Interpretation der Bildformel "Figur zwischen wilden Tieren" mit besonderer Berücksichtigung skandinavischer Beispiele. *Mediaeval Scandinavia* 6, 7–38.

Hultgård, A. 1992. Religiös förändring, kontinuitet och ackulturation/ synkretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. I:

Nilsson, B. (red.) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid.* Projektet Sveriges kristnande, Publikationer 1. Uppsala. S. 49–103.
Hållans Stenholm, A.-M. 2012. *Fornminnen. Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen.* Vägar till Midgård 15. Lund.
Illustreret Tidende årg. 11, nr. 556, 22 maj 1870, 293.
Jacobsen, L. & Moltke, E. 1941–42. *Danmarks Runeindskrifter. Text-Atlas.* København. (DR om runstenarna).
Johannesson, G. 1982. *Lunds Universitets Historia* II, 1710–1789. Lund.
Johansen, B. 1997. *Ormalur. Aspekter av tillvaro och landskap.* Stockholm Studies in Archaeology 14. Stockholm.
Johansson Hervén, C. 2007. Helgonabacken. Tusen år i lärdomens tjänst. I: Håkansson, H., Nilsson Nylander, E. & Dal, B. (red.) *"Här får intet arbete utföras." Universitetsbiblioteket 100 år på Helgonabacken.* Skrifter utgivna av Lunds universitetsbibliotek N.F. 6. Lund. S. 16–28.
Klos, L. 2009. *Runensteine in Sweden. Studien zu Aufstellungsort und Funktion.* Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 64. Berlin/ New York.
Kopytoff, I. 1986. The cultural biography of things. Commoditization as process. I: Appadurai, A. (ed.) *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective.* Cambridge. Pp. 64–91.
Kornerup, J. 1881. Om den tidlige Middelalders Stenhuggerkunst i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1881, 256–280.
Lasson, U. & Törje, A. 1970. *Universitetsplatsen i Lund.* Det gamla Lund 51, 1969. Lund.
Ljung, C. 2013. Runstenar och tidigkristna gravmonument. I: Hedvall, R., Lindeblad, K. & Menander, H. (red.) *Borgare och bönder – arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia.* Stockholm. S. 43–60.
Mackeprang, M. 1941. *Danmarks middelalderlige Døbefonte.* København.
Madsen, H.-J. 1990. Loke fra Snaptun. I: Kjærum, P. & Olsen, R. A. (red.) *Oldtidens Ansigt. Til Hendes Majestæt dronning Margrethe II, 16. april 1990.* Herning. S. 180–181.
Malmer, B. 1966. *Nordiska mynt före år 1000.* Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 4. Bonn/ Lund.
Moltke, E. 1976. *Runerne i Danmark og deres oprindelse.* København.
Nancke-Krogh, S. 1995. *Stenbilleder i danske kirker.* København.
Neander, E. 1929. *För sjuttio år sedan. Hågkomster från hemmet, skolan och universitetet.* Lund.
Nielsen, K. Højlund 1999. Ulvekrigeren. Dyresymbolik på våbenudstyr fra 6.–7. århundrede. I: Høiris, O., Madsen, H. J., Madsen, T. & Vellev, J. (red.) *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård.* Højbjerg. S. 327–334.
Norn, O. 1986. Vandrende søjler. *Sfinx* 1986: 4, 143–146.
Nudansk Ordbog, 1–2. Jacobsen, L (red.). 11. utg. København 1982.
Nässström, B.-M. 2006. *Bärsärkarna. Vikingatidens elitsoldater.* Stockholm.
Oehrl, S. 2011. *Vierbeinerdarstellungen auf swedischen Runensteinen. Studien zur nordgermanischen Tier- und Fesselungsikonografie.* Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 72. Berlin/ New York.
Oxenstierna, E. Graf 1956. *Die Goldhörner von Gallehus.* Lidingö.
Poulsen, B. & Schulte-Wülwer, U. (red.) 1993. *Istedløven. Et nationalt monument og dets skæbne.* Herning.
Price, N. S. 2002. *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia.* Aun 31. Uppsala.
Ramskou, T. 1975. Om vikingetidens masker med mere. *Hikuin* 2, 151–158.
Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark. The Formation of a State.* London.
Roesdahl, E. 1993. *Vikingernes verden. Vikingerne hjemme og ude.* København. (1. utg. 1987).
– 1999. Jellingstenen – en bog af sten. In: Høiris, O., Madsen, H. J., Madsen, T. & Vellev, J. (red.) *Menneskelivets mangfoldighed. Arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård.* Højbjerg. S. 235–244.
Rosborn, S. 2004. *Den skånska historien. Vikingarna.* Lund.
Rydbeck, M. 1932. En ålderdomlig gravsten från Allhelgonaklostret i Lund. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1932. K. Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lund Årsberättelse 1931–32, 24–28, 69–70/ 234–238, 279–280.
Rydbeck, O. 1943. Den arkeologiska forskningen och historiska museet vid Lunds universitet under tvåhundra år, 1735–1937. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1943. K. Humanistiska Vetenskapssamfundets i Lund Årsberättelse 1942–1943, III, 1–129/ 165–293.
Sawyer, B. 2000. *The Viking-Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia.* Oxford.
Schefferi, J. 1666. *Argentoratensis Upsalia cujus occasione plurima in religione, sacris, festis, regum…* Upsaliæ.
Schwerin, H. H. von 1935. *Lundagårdshuset. Dess byggnadshistoria.* Skrifter utgivna av Föreningen det gamla Lund XVI–XVII. Lund.
Sjöborg, N. H. 1822–30. *Samlingar för Nordens Fornälskare,* I–III. Stockholm.
Slomann, V. 1967. *Bicorporates. Studies in Revivals and Migrations of Art Motifs*, I–II. Copenhagen.
Snorre Sturluson. *Norges kongesagaer*, 1–4. Hødnebø, F. & Magerøy, H. (red.). Oslo 1979.
Staecker, J. 2007. Decoding Viking art. The Christian Iconography of the Bamberg Shrine. In: Hårdh, B., Jennbert, K. & Olausson, D. (eds) *On the Road. Studies in Honour of Lars Larsson.* Acta Archaeologica Lundensia in 4°, 26. Stockholm. Pp. 301–306.
Stavenow, Å. 1927. *Carl Hårleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria.* Uppsala.
Steinsland, G. 2005. *Norrøn religion. Myter, riter, samfunn.* Oslo.
Stephens, G. 1878. *Tordneren Thor, fremstillet på en skandinavisk Døbefont fra omtrent År 1000.* København/ London/ Edingburgh.
Stiesdal, H. 1975. Absalons borg. I: Hvidt, K., Ellehøj, S. & Norn, O. (red.) *Christiansborg Slot*, 1. København. S. 1–47.
Stobæus, A. 1697. *De antiquis gentium Gothicarum insignibus.* (Respondent J. Prank). Londini Goth.
Stobæus, K. 1740. *Introductionis Compendiariæ in fundamentorum Historiæ Civilis inprimis Patriæ notitiam Section Prima de Monumentis Lapidariis.* (Respondent Z. A. Kihlgren). Londini Gothorum.
Stoklund, M. 1997. Runestenen i Bjerring kirke. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1997, 56–64.
Sveriges kyrkor, konsthistorisk inventarium 1ff. Stockholm 1912ff. (förkortas SvK)
Sveriges runinskrifter 1ff. Stockholm 1900ff. (förkortas SR)
Thäte, E. S. 2007. *Monuments and Minds. Monument Re-use in Scandinavia in the Second Half of the First Millenium AD.* Acta Archaeologica Lundensia Series in 4°, 27. Lund.
Tuneld, E. 1909. Skånska runestensstudier. *Historisk tidskrift för Skåneland* III, 239–294.
Vestergaard, F. 2007. Monumentale skibssætninger i Danmark og Skåne. *Kuml. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab* 2007, 145–190.
Wahlöö, C. 2001. *Metropolis. Ärkebiskoparnas och kungarnas Lund.* Illustrerad historia. Lund.
Weibull, J. 1966. De Skånska Landskapens Historiska och Arkeologiska Förening 1866–1966. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1966: 2, 1–12.
Wilson, L. 1994. *Runstenar och kyrkor. En studie med utgångspunkt från runstenar som påträffats i kyrkomiljö i Uppland och Södermanland.* Occasional Papers in Archaeology 8. Uppsala.
Wimmer, L. F. A. 1904–05. *De danske Runemindesmærker* III. Runestenene i Skåne og på Bornholm. København.
Wood, R. 2015 (i tryck). The pictures on the greater Jelling stone. *Danish Journal of Archaeology* 3: 1.
Zachrisson, S. 2007. *Sankt Lars i Linköping – en tusenårig historia.* Östergötland fakta 6. Linköping.
Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland.* Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm.
Øeby Nielsen, G. 2004. Runesten og religionsskifte. I: Lund, N. (red.) *Kristendommen i Danmark før 1050. Et symposium i Roskilde den 5.–7-februar 2003.* Roskilde. S. 86–94.

– 2005. De danske runestens oprindelige plads. *Kuml. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab* 2005, 121–144.

ARKIV

Lunds universitetsarkiv, Arkivcentrum Syd: Kansliets arkiv 1666–1930/31, A 2 A: 16, protokoll från Större akademiska konsistoriet, 16 mars 1751, § 9.

Lunds universitetsbibliotek: Ivar Lindquist efterlämnade papper, fotografier.

Samling av tidningsurklipp (*Dagens Nyheter* 11 feb 1957; *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 12 feb 1957; 28 feb 1957; 20 juni 1957; 13 sep 1957; *Lunds Dagblad* 29 aug 1957; *Arbetet* 21 sep 1957).

INTERNET

Danske Runeindskrifter: Runer.ku.dk

Lunds Universitetsbibliotek, Samlingar: www.ub.lu.se/samlingar.

Järn, vattenkraft och skogsbygdens bönder

Johan Åstrand

Iron, water power and woodland farmers

The forest region of northern Skåne, southern Halland and south-west Småland was an important area of iron production from the medieval period to the end of the seventeenth century. Slagheaps found close to brooks and waterfalls indicate that waterpower often was used in the bloomery iron production. This article deals with questions about the technique that was used on this site and about the social groups that were involved. Results are presented from a trial excavation at the iron production site of Stäket in south-west Småland. Traditional bloomery was combined here with water power for the use of bellows which made the iron production more effective. It has been suggested that a Rennwerk process, a technique employed in Germany during the Middle Ages, was used in the region. The results show that this hypothesis can be rejected. Local farmers had a strong and independent position in this region. The gradual development suggests that the modernization of the old bloomery technique was made by the local farmers themselves.

Inledning

Skogsbygderna i norra Skåne, södra Halland och sydvästra Småland svarade under lång tid för huvuddelen av den danska järnförsörjningen. I trakterna längs den gamla riksgränsen kan man fortfarande se spåren av detta i form av slaggvarp vid mosskanter, sjöstränder, bäckar eller åar. En av de forskare som med kunnighet och entusiasm behandlat detta område är Anders Ödman. I sina studier av norra Skånes medeltid har han visat på järnet och utmarkernas stora betydelse (Ödman 2000; 2001; 2005). Den aspekt på gränsbygdens järnframställning som kommer att diskuteras i denna artikel är bruket av vattenkraft i samband med järnhantering. Utgångspunkt är en mindre undersökning som gjordes inom blästplatsen Stäket i Göteryds socken i sydvästra Småland.

Medeltida vattenkraft och järnproduktion

Vattenkraft var till för inte så länge sedan en oumbärlig energikälla för kvarnar, sågverk och industrier. Genom att ta vara på kraften i det rinnande vattnet fick man tillgång till en rörelseenergi som var avsevärt högre och jämnare än om man använde manuell kraft (Reynolds 1985). Trots att tekniken fanns redan under antiken dröjde det ända fram till 1000-talet innan den fick ett brett genombrott i Europa (Carelli 2001: 85; Fischer 2004: 15ff). Vattenkraften togs då i bruk inom en rad områden och tekniken har kopplats samman med det feodala samhällets expansion (Carelli 2001: 89; Fischer 2004: 25ff). Det vanligaste bruket var till driften av kvarnar. Det äldsta nordiska belägget för en vattenmölla är från 1131 och gäller en kvarn vid Vittskövle i Skåne (Carelli 2001: 86). Den arkeologiska kunskapen om kvarnar är mycket begränsad. De äldsta skandinaviska kvarnlämningar som undersökts är från Jylland och har dateras till 1100-tal (Fischer 2004: 107f).

Äldre järnhantering bedrevs med enbart manuell kraft men under medeltid började man även använda vattenkraften vid olika former av järnhantering. I det medeltida samhället var tillgången till järn av stor betydelse. Järnet var nödvändigt såväl i bondens arbete som vid byggandet av borgar och kyrkor. Under medeltid skedde över hela Europa en utveckling mot en alltmer intensiv järnhantering (Furuhagen 1997: 24; Carelli 2001: 80). Produktionen koncentrerades till regioner med särskilt goda förutsättningar samtidigt som det skedde en professionalisering av hanteringen. Det äldsta, traditionella sättet för järnframställning var blästbruket. Denna teknik innebar att man i mindre ugnar smälte rödjord, sjö- eller myrmalm och järnet skiljdes då från slaggen i en reduktionsprocess (Englund 2002). Tekniken krävde kunskap och skicklighet men kunde ändå utföras lokalt och inom ramen för ett bondehushåll. Blästbruk

förutsatte inte tillgång till vattenkraft men i vissa områden skedde under medeltiden en vidareutveckling av blästtekniken där man började använda vattendrivna bälgar (Blair & Ramsey 1991: 172f; Englund 2002: 325; Magnusson 2004: 15). Under 1100-talet introducerades bergsbruket både i Centraleuropa och i Sverige (Björkenstam 1990: 36ff; Carelli 2001: 80). Detta var en mer komplicerad och storskalig form av järnhantering där råvaran, järnmalmen, bröts ur berget och sedan smältes i en masugn (Björkenstam 1990: 158f). För att driva masugnens bälgar och för den fortsatta bearbetningen av järnet krävdes att man utnyttjade vattenkraft. Det äldre blästbruket fortsatte dock som en parallell produktionsform till bergsbruket men även här fanns motsvarande utveckling mot en mer storskalig och specialiserad hantering koncentrerad till vissa järnproducerande regioner. Bland de medeltida järnframställningssätten kan även nämnas rännverkssmidet. Detta användes mest i Tyskland men det finns exempel på att man även prövade tekniken i Sverige under 1500-talet (Björkenstam 1990: 77ff). Man smälte då sjö- eller myrmalm i en öppen härd där bälgarna drevs med vattenkraft. Under processens gång tappades slaggen successivt ur härden.

Gränsbygdens järnframställning

En av de regioner som under medeltiden utvecklade en specialiserad järnproduktion var gränsbygden i norra Skåne, sydöstra Halland och sydvästra Småland (figur 1). I jämförelse med andra nordiska järnframställningsregioner finns här ett ovanligt stor antal blästbrukslämningar som ligger vid rinnande vatten (Rubensson 2000: 305; Strömberg 2008: 60; Åstrand 2009: 6). Järnframställningen i området har behandlats av en rad forskare. Som tidigare nämnts är Anders Ödman en av dem som inplacerat järnhanteringen i norra Skåne i ett större sammanhang. Han har betonat att kolonisationen av skogsbygderna skedde på initiativ av kungamakten och att kungen strävade efter att kontrollera hela järnproduktionskedjan (Ödman 2001: 86; 2005: 40ff). Då det gäller utnyttjandet av vattenkraft vid järnhanteringen menar Ödman att man började använda denna under senmedeltid. Detta grundar han på tolv dateringar av kol som tagits som stickprov ur slaggvarp (Ödman 2001: 13ff).

Ett nytt steg i forskningen omkring järnet togs i samband med utbyggnaden av E4:an genom norra Skåne. Bo Strömberg har utifrån resultaten från de undersökta järnframställningsplatserna diskuterat järnhanteringens utveckling. Liksom Ödman menar han att slaggvarpen vid rinnande vatten är spår efter järnproduktionens yngsta skede under senmedeltid och tidig modern tid (Strömberg 2008: 60ff, 113). Strömberg betonar att många av dessa platser finns inom det så kallade *Kronolänet* (Strömberg 2008: 113). Detta inrättades vid 1400-talets mitt och Strömberg menar att kungamakten här initierade en form av protoindustriell järnhantering. I övrigt ser Strömberg kunga-

Figur 1. Stora slaggvarp belägna vid rinnande vatten är karaktäristiska för många järnframställningsplatser i gränsbygdens järnproduktionsområde, här vid Stäket i Göteryds socken. Foto: Johan Åstrand, 2010.

maktens inflytande som begränsat och han menar att skogsbygdens både var initiativtagare till och utförare av järnproduktionen (Strömberg 2008: 102, 149f). Inom E4-projektet undersöktes en järnframställningsplats vid rinnande vatten vid Bredabäck i Skånes Fagerhult (Strömberg 2008: 92ff). Här fanns två områden med spår av järnframställning, dels en större yta belägen vid kanten av en mosse, dels en mindre yta som låg strax intill bäcken. Denna förstnämnda hade brukats från slutet av 1100-talet till omkring 1300 medan den mindre ytan brukats under fortsättningen av 1300-talet. Vid den sistnämnda platsen visade inte bara läget utan även analyser av slaggerna att man här använt vattenkraft vid produktionen.

I den del av gränsbygden som hör till sydöstra Halland finns ett stort antal blästbrukslämningar. Mittpunkten i denna förekomst är Hishults socken på gränsen mot Skåne och Småland (Strömberg 2008: 9). Under 1400-talet skapade den danska kungamakten här en ägobildning kallad *Itzholte län* som kan ses som en parallell till det skånska *Kronolänet* (Anglert & Lagerås 2008: 62ff). Några undersökningar har inte gjorts i sydöstra Halland men det finns fyra stickprovsdateringar från blästplatser vid rinnande vatten. Dessa har alla en bred datering till perioden 1200 till 1500 förutom ett prov som hade en snävare datering till ca 1400 till 1500 (Buchwald 2004: 192).

Även Småland är ett landskap som är rikt på blästbrukslämningar och medeltida järnproduktion har skett i olika delar av landskapet. Förekomsten av slaggvarp vid rinnande vatten är dock begränsad till gränstrakterna i sydväst. Varför denna typ av lämningar saknas i de omfattande blästbruksområdena vid Taberg och i skogsbygderna i Kalmar län är oklart, kanske har det att göra med att järnframställningen i dessa områden verkar upphöra tidigare än järnhanteringen i gränsbygderna mot Skåne. I sydvästra Småland, i Sunnerbo härad, fick uppmärksamhet i och med projektet ”Småländsk järnhantering under 1000 år” (Larsson & Rubensson 2000). Bland historiska källor fann Lars-Olof Larsson detaljerade uppgifter om ett sjuttiotal ”järnsmedjor” i en jordebok över Sunnerbo från 1559/60. Inom projektet analyserades även kol taget med stickprov ur åtta slaggvarp vilka gav dateringar från 1300-talet till och med 1600-talet (Larsson 2000: 54). I samband med den ovan nämnda ombyggnaden av E4:an fick man även i Småland ny kunskap omkring järnhanteringen genom arkeologiska undersökningar. Man undersökte då en medeltida skogsgård, Högahylte, nära Markaryd där man haft en omfattande järnframställning under högmedeltid (Åstrand 2006; 2007). Lämningarna visade att man arbetat i samma tekniska tradition som den vid Bredabäck men med den skillnaden att man inte brukat vattenkraft vid någon av blästplatserna.

En järnhantering som kort kan nämnas i detta sammanhang är den i Tvååkers socken i mellersta Halland. I ett gåvobrev till Sorö kloster från 1197 omnämns en ”järnmölla” och denna koppling mellan ett cistercienserkloster och en tidig vattendriven järnhantering har i tidigare forskning tolkats som exempel på hur ny teknik införts genom klostren. Under 1990-talet bedrevs ett projekt där man bland annat undersökte platsen för en vattendriven järnframställning vid Ugglehult/ Dövared och i samband med detta diskuterade frågor omkring den nya tekniken (Vellev 2004). Denna järnhantering ligger såväl geografiskt som tidsmässigt åtskild från gränsbygdens järnproduktion men är värdefull som bakgrund och jämförelse.

Järnframställning vid Stäket

För att fortsätta studiet av järnhanteringen i sydvästra Småland startades projektet ”Järn i Sunnerbo” (Åstrand 2009). Inom detta projekt utfördes 2010 en mindre forskningsundersökning vid järnframställningsplatsen Stäket i Göteryds socken (figur 2). Platsen ligger vid den övre delen av Gösköpsån och ett mindre fall med strömmande vatten delar järnframställningsområdet i två delar. På den ena sidan av ån finns ett stort halvcirkelformat slaggvarp med en längd av trettio meter och en höjd av två meter. Innanför denna halvcirkel, mellan varpet och ån, finns en plan yta som kan ha varit platsen för en ugn. På åns andra sida finns två slaggvarp som ligger parallellt med vattendraget (figur 3). De äldre skifteskartorna visar att Stäket legat långt från bebyggelsens på gränsen mellan utmarkerna till by-

Figur 2. Utsnitt ur häradskartan över Sunnerbo härad från 1685. Området är rikt på vattendrag och många järnsmedjor omnämns från detta område jordeboken från 1559/60. Den undersökta järnframställningsplatsen vid Stäket är markerad.

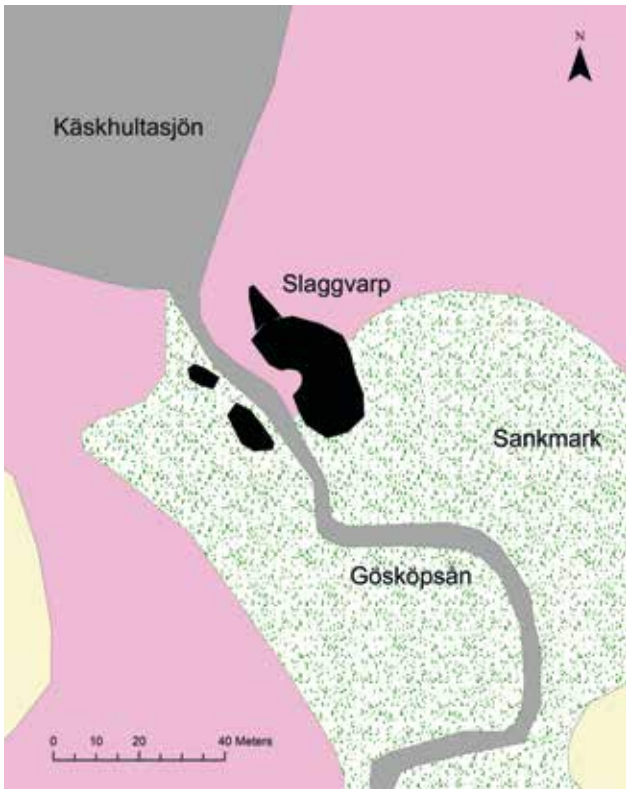

Figur 3. Plan över järnframställningsplatsen vid Stäket i Göteryds socken.

arna Lunden och Gösköp. Det är möjligt att platsen före skiftena kan ha legat inom en samfälld utmark. Sådana så kallade skogelag var vanliga i sydvästra Småland (Tollin 1999: 66f). Jordeboken över Sunnerbo nämner flera bönder i Göteryds socken som hade järnsmedjor men bönderna i Gösköp eller Lunden omnämns inte bland dessa. (Larsson 2000: 30f).

Vid undersökningen grävdes enbart sju provrutor och avsikten var att få en bild av järnframställningen genom att studera avfallet från processen (Åstrand 2010). Slaggen utgjordes av bottenslagger från en reduktionsprocess och det fanns inget som tydde på att man vidarearbetat järnet på platsen (Grandin 2010: 26f, 45). De arkeometallurgiska analyserna visade också att slaggerna hade stelnat inne i ugnen (Grandin 2010: 28f). Vid undersökningen gjordes fyra ^{14}C-analyser där kolet togs från arkeometallurgiskt analyserade slaggstycken. En av dateringarna hörde till högmedeltid medan de tre övriga hörde till senmedeltid eller perioden fram till omkring 1600.

Blästbruk och vattenkraft – teknik och datering

Vid järnhantering kan man dra nytta av vattenkraft i en rad olika produktionssteg men den slagg som undersökts från slaggvarp inom gränsbygdens produktionsområde har hittills enbart varit från det första steget, reduktionsprocessen (Ödman 2001: 97ff; Strömberg 2008: 99ff; Åstrand 2010). Detta tyder på att vattenkraften främst använts för att driva bälgar till järnframställningsugnar. För att bedöma bruket av vattenkraft gjordes samma typ av arkeometallurgisk analys på slagg från Stäket som tidigare gjorts på slagg från Bredabäck och järnmöllan vid Tvååker (Grandin 2010). Dessa visade en likartad bild där slaggernas kemiska sammansättning speglar en process med hög utvinningsgrad (Buchwald 2004; Forenius *et al.* 2005). Processens effektivitet speglas i förhållandet mellan järnoxid och kisel där låg halt av järn och hög halt av kisel tyder på en effektiv process. Förlusten av järn är då liten och utsorteringen av slagg är effektiv (figur 4). Detta till skillnad från de slagger som härrör från platser med manuell bälgdrift. Dessa utmärks av en högre andel järnoxid och en lägre andel kisel vilket speglar en lägre utvinningsgrad. Man kan på detta vis se att vattenkraften gett en effektiv process med högre avkastning.

Vid Stäket-undersökningen var ett syfte att fastställa vilken generell teknik man använt vid järnproduktionen. Detta eftersom man tidigare framlagt tanken på att järnframställningsplatserna i Sunnerbo skulle vara lämningar efter rännverkssmide (Larsson 2000: 53f). Analyserna visade dock att slaggen fått stelna inne i ugnen. Det fanns även exempel på slagg med tångavtryck vilket visar att slaggen kunnat lyftas ut ur ugnen i halvstelnad mjuk form. Förekomsten av rännverkssmide kunde därför uteslutas eftersom denna teknik bör ha gett upphov till lättflutna tappslagger (Grandin 2010: 44). Även vid Bredabäck och vid Högahylte hade tillverkningen skett med en liknande blästugnsteknik där slaggen fått stelna

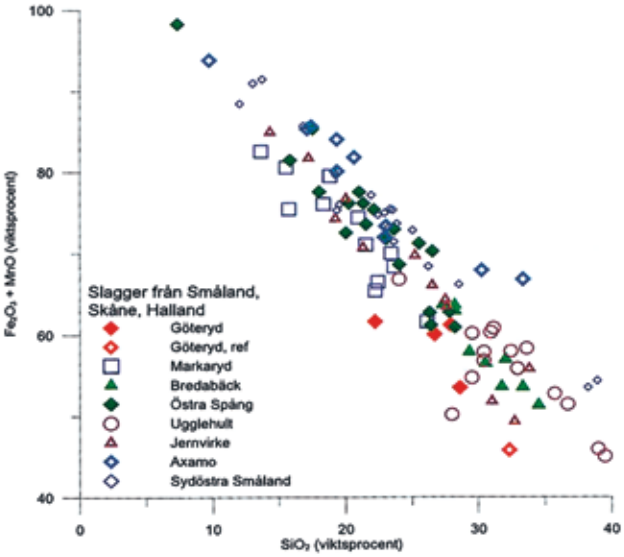

Figur 4. Diagram som visar förhållandet mellan järnoxid och kisel i slagger från blästbruk. Slagg från den mer effektiva vattendrivna järnframställningen har hög halt kisel och låg halt järnoxid (längst ned i högra delen av diagrammet), slagg från blästbruk med manuellt drivna bälgar har högre järnhalt och lägre kiselhalt (längst upp till vänster). Efter Grandin 2010.

inne i ugnen (Strömberg 2008:92ff). Järnframställningen vid Stäket visar därför likheter med det som man antagit vara en gemensam blästbrukstradition för gränsbygden. Undersökningsresultaten från Stäket och Bredabäck tyder på att man använt en blästteknik som kunnat utföras såväl med vattenkraft som med manuell bläster. En jämförelse kan här göras med det yngre blästbruk som är känt från Västerdalarna där man på samma sätt växlade mellan manuella eller vattendrivna bälgar (Englund 2002: 89ff). Denna flexibilitet i blästbrukstraditionen antyder att utvecklingen snarare präglats av kontinuitet än av ett skarpt teknikskifte.

En viktig fråga är också när vattenkraften introducerades i den regionala järnhanteringen. Dateringarna från Stäket styrker här den bild man tidigare fått av att introduktionen skett under 1300-talet och att det funnits ett omfattande bruk från 1400-talet och fram till mitten av 1600-talet. Dateringsunderlaget kommer dock från få platser. En källkritisk aspekt är även att många av analyserna från blästplatser vid rinnande vatten tagits som stickprov i ytan av stora slaggvarp och därför kan representera senare faser av järnframställningen. Detta gäller även dateringarna från Stäket som alla är tagna ur slaggvarpens övre delar.

Aktörer bakom järnhanteringens utveckling

Vilka aktörer kan då ha legat bakom järnhanteringen i regionen och vilka kan ha stått för introduktionen av ny teknik? I norra Skåne har Anders Ödman betonat kungamaktens betydelse både för kolonisation för järnhantering (Ödman 2001: 86; 2005: 40ff). Kunnandet omkring järnhanteringen har dock, enligt Ödman, funnits hos skogsbönderna som haft fria händer i sin produktion. Strömberg och Anglert betonar att skogsbygdens kolonisation utfördes inom ramen för bondesamhället och att kungamaktens intressen i området inte gjorde sig gällande förrän i samband med inrättandet av *Kronolänet* vid 1400-talets mitt (Anglert & Lagerås 2008; Strömberg 2008). Mats Anglert betonar att den nordskånska skogsbygden saknade feodala maktstrukturer och att lokalsamhällets hade en egalitär prägel vilket skulle ha sitt ursprung i det gemensamma utnyttjandet av utmarken (Anglert 2008 & Lagerås: 49, 77). Även Anders Andrén har påtalat den starka regionala identiteten hos gränsbygdens bönder som avspeglas i såväl ett politiskt agerande som i ett särpräglat byggnadsskick (Andrén 2001).

Den järnproducerande gården Högahylte låg på den svenska sidan av gränsen och man har diskuterat vem som kan ha haft kontroll över järnframställningen i Markarydstrakten (Åstrand 2007: 81f). Man kan konstatera att den svenska kungamaktens inflytande i sydvästra Småland var svagt och att det inte heller har funnits något nämnvärt kyrkligt markinnehav (Larsson 1975: 93f; Hansson 2001: 66f, 69). I andra delar av Småland fanns under högmedeltid ett omfattande lågfrälse som även kan tänkas som möjliga aktörer bakom järnhanteringen. Från Markarydstrakten saknas dock nästan helt belägg för frälseägande och i det äldsta kamerala materialet dominerades bygden helt av skattegårdar (Larsson 2007). Det förefaller därför mest troligt att järnhanteringen kontrollerats av traktens självägande bönder. Dessa gränsbygdsbönder bör ha varit en välbärgad grupp och skillnaden mellan dem och det småländska lågfrälset var kanske inte särskilt stor (Hansson 2001: 245f). Då det gäller tänkbara aktörer omkring järnframställningen vid Stäket kan man anta att förhållandena till stor del påminner om de i Markarydsområdet. I Göteryds socken har det dock funnits ett mer varierat markägande med större inslag av frälse- och kyrkojord.

Undersökningarna vid Stäket och Bredabäck tyder på att introduktionen av vattenkraft vid järnhantering skett genom successiv utveckling och inte genom införandet av ett nytt teknologiskt komplex. En faktor som även ska beaktas är att vattenkraftsteknologin infördes i Skåne redan under 1100-talet medan bruket av vattenkraften i gränsbygdens järnframställning kom först under 1300-talet. Förmodligen var bruket av vattenkraft vid järnframställning en av flera verksamheter där man på bred front började använda tekniken på ett differentierat sätt. Mycket tyder därför på att skogsbönderna själva stod för en kontinuerlig teknikutveckling och att bruket av vattenkraften inte introducerades av någon yttre part. I fråga om järnhanteringen hade bönderna ett kunskapsmonopol som ingen annan hade förmåga att bryta. Även om järnproduktionen i norra Skåne var en angelägenhet även för kungamakt, kyrka och världsligt frälse så har förmodligen inte någon av dessa parter haft ett sådant inflytande att de i realiteten kunnat styra och reglera verksamheten. Yttre aktörer har dock kunnat underlätta etableringen av nya järnproducerande gårdar vilket inrättandet av inrättandet av *Itzholte län* och *Kronolänet* är exempel på. Bönderna bör dock själva haft möjlighet att organisera och vidareutveckla sin järnproduktion där ett traditionellt arbetssätt kunde kombineras med ny teknik.

Referenser

Andrén, A. 2001. Mot kriget! – regional identitet över den gamla riksgränsen mellan Danmark och Sverige. I: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm. S. 177–186

Anglert, M. & Lagerås, P. 2008. Den stora berättelsen. Ett landskap präglat av förändring. I: Anglert, M. (red): *Landskap bortom traditionen. Historisk arkeologi i nordvästra Skåne.* Stockholm. S. 19–102.

Björkenstam, N. 1990. *Västeuropeisk järnframställning under medeltiden.* Stockholm archaeological reports 25. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 26. Stockholm.

Blair, J. & Ramsay, N. (eds.) 1991. *English medieval industries: Craftsmen, Techniques, Products*. London.

Buchwald, V. F. 2004. Om jernfremstillingspladserne nær Tvååker, Halland. I: Vellev, J. (red.) *Järnmöllan i Halland. Arkæologiske undersøgelser 1993–1995*. Hikuin 31. Højbjerg. S. 175–204.

Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund. Studies in Medieval Archaeology 26. Lund.

Englund, L.-E. 2002. *Blåstbruk. Myrjärnshanteringens förändring i ett långtidsperspektiv*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 40. Stockholm.

Fischer, C. 2004. *Tidlige Danske Vandmøller. To middelalderlige vandmøller ved Tovstrup og Vejerslev*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 50. Højbjerg.

Forenius, S., Willim, A. & Grandin, L. 2005. *Järnframställning vid Bredabäck. E4-projektet i Skåne, område E4:31. RAÄ 125, Värsjö 3:10, Skånes Fagerhults sn, Skåne*. Geoarkeologiskt Laboratorium, Analysrapport 2005: 12. Uppsala.

Furuhagen, H. 1997. *Mercurius och Vulcanus. En krönika om järnet i Sverige*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 32. Stockholm.

Grandin, L. 2010. Järnproduktion vid Stäket. En inledande arkeometallurgisk analys av slagger. Småland, Göteryds socken, Hästberga 1:14, fornlämning 214. *UVGAL rapport* 2010:3. Riksantikvarieämbetet Geoarkeologiskt laboratorium. Uppsala.

Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Stockholm

Larsson, L.-O. 1975. *Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. Kronobergsboken 1974–75. Andra uppl. Växjö.

– 2000. Studier kring järnhantering i södra Småland fram till det industriella genombrottet. I: Larsson, L.-O. & Rubensson, L. (red.) *Från blästbruk till bruksdöd. Småländsk järnhantering under 1000 år II*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 35. Stockholm. S. 11–252.

– 2007. Gårdar, mark och skog i sydvästra Sunnerbo. I: Hansson, M. (red.) *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Växjö. S. 41–54.

Larsson, L.-O. & Rubensson, L. 2000. *Från blästbruk till bruksdöd*. Småländsk järnhantering under 1000 år II. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 35. Stockholm.

Magnusson, G. 2004. Järnmölla i Tvååker. Inledning och projektets bakgrund. I: Vellev, J. (red.) *Järnmöllan i Halland. Arkæologiske undersøgelser 1993–1995*. Hikuin 31. Højbjerg. S. 9–22.

Reynolds, T. 1985. Iron and Water: Technological context and the origins of the waterpower used at medieval iron works. I: *Medieval Iron in Society. Papers presented at the symposium in Norberg May 6–10, 1985*. Jernkontorets Forskning H34. Stockholm. Pp. 61–80

Rubensson, L. 2000. Det småländska blästbruket och de arkeologiska spåren. I: Larsson, L.-O. & Rubensson, L. (red.) *Från blästbruk till bruksdöd. Småländsk järnhantering under 1000 år II*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie 35. Stockholm. S. 253–334

Strömberg, B. 2008. *Det förlorade järnet. Dansk protoindustriell järnhantering*. Stockholm.

Tollin, C. 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid*. Meddelande 101. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Stockholm.

Vellev, J. (red.). 2004. *Järnmöllan i Halland. Arkæologiske undersøgelser 1993–1995*. Hikuin 31. Højbjerg..(Även: Jernkontorets Bergshistoriska Skrifter 43.)

Åstrand, J. 2006. En medeltida gård vid Markaryd. Särskild arkeologisk undersökning av RAÄ 75, Markaryds socken. Småland. *Smålands museum rapport* 2006: 45. Växjö.

– 2007. Den medeltida gården vid Markaryd. I: Hansson, M. (red.) *Utmarker, gårdar och människor. Om järnålder och medeltid i sydvästra Småland*. Växjö. S. 55–85.

– 2009. Järn, slagg och krukskärvor. I: Helgesson, B. (red.) *Järnets roll. Skånelands och södra Smålands järnframställning under förhistorisk och historisk tid*. Kristianstad. S. 65–74.

– 2010. Stäket. *Arkeologisk Forskningsundersökning. RAÄ 214, Hästberga 1:14 och Gösköp 1:13, Göteryds socken, Älmhults kommun, Småland*. Smålands museum rapport 2010: 12. Växjö.

Ödman, A. (red.) 2000. *Järn. Wittsjöskog-konferensen 1999*. Norra Skånes Medeltid 1. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 75. Lund.

– 2001. *Vittsjö – en socken i dansk järnbruksbygd*. Norra Skånes Medeltid 2. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 76. Lund.

– 2005. *Skeingeborg – borgen som Saxo glömde*. Norra Skånes Medeltid 4. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 90. Lund.

Anders Ödmans bibliografi

Jes Wienberg

Bibliography of Anders Ödman

1975

Lyckå. Folder, Blekinge läns museum, Karlskrona 1975. 2 s.

1976

En 1400-talsborg i Lyckå. Seminarieuppsats i medeltidsarkeologi, särskilt nordeuropeisk, Lunds universitet. 44 s.

Lyckå. Slotten och vallgraven. *Blekingeboken* 1976, årg. 54, 40–49.

1977

En nyfunnen Sparreborg. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1977: 1, 1–8.

1978

Palats och murar av tegel i Stockholms undre värld. *Tegel, Organ för Sveriges Tegelindustriförening* 1978: 4, 3–13.

Medverkan i *Historiska nyheter* 9, 1978.

1979

Arkeologins isolering och andra stötestenar. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1979: 2, 21–23.

Vad man fann på Gudhems kyrkogård. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1979–1980, 300–306.

1980

Helgeandsholmenpublikationen. (tillsammans med Marietta Douglas). *META. medeltidsarkeologisk tidskrift* 1980: 4, 4–5.

Helgeandsholmens medeltida utveckling. *Sankt Eriks årsbok* 1980, 9–26.

Två öar i stället för en. *Historiska nyheter* 10, 1980, 3.

Medeltidsstrand återfunnen. *Historiska nyheter* 10, 1980, 4.

Konsten att gräva under vintern. *Historiska nyheter* 10, 1980, 4.

Ny grävningsplats Riksgatan. *Historiska nyheter* 10, 1980, 12.

1981

Riksgropen i Stockholm. *Göingebladet* 1981: 2, årg. 13, 12–13.

Vad är det här då? *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1981: 3–4, 68.

1982

En pantograf för fältdokumentation. *Fornvännen* 76, 1981: 4, 1982, 227–229.

Krogar, badhus och gillen. *Historiska nyheter* 20, 1982, 20.

Stockholmstraktens och Helgeandsholmens naturmiljö. I: Dahlbäck, G. (red.) *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström.* Monografier utgivna av Stockholms stad/ Stockholmsmonografier 48. Stockholm 1982. S. 26–41.

De första öarna och de första människorna. *Helgeandsholmen*, 42–55.

Hypocauster. *Helgeandsholmen*, 106.

Bad, badstugor och badare. *Helgeandsholmen*, 107–111.

Spettvändare. *Helgeandsholmen*, 246–253.

”Spännklubbor” och ”eldgrytor” – vad är det? *Helgeandsholmen*, 274–275.

Keramik, kinesiskt porslin, kakel och kritpipor. *Helgeandsholmen*, 391–409.

Riksbyggnaderna som väckte debatt. *Helgeandsholmen*, 437–440.

På jakt efter det förflutna (tillsammans med Göran Dahlbäck). *Helgeandsholmen*, 441–443.

1983

Ett stadssamhälles uppkomst och fall. *Blekingeboken* 1983, årg. 61, 137–158.

Kommentar till Helgeandsholmskritik. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1983: 3–4, 3–6.

Lyckå. RAÄ & SHM rapport, Medeltidsstaden 47. Stockholm 1983. 39 s.

Marinarkeologisk doktorsavhandling (Recension av Carl-Olof Cederlund, ”The Old Wrecks of the Baltic Sea”). *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1983: 3–4, 39–40.

Medeltidsstaden Lyckå. (tillsammans med Leifh Stenholm). Riksantikvarieämbetet, UV-Syds skriftserie 4, 1983. 32 s.

1984

Medeltid i Örebro. *Populär Arkeologi* 1984: 4, årg. 2, 38.

Replik (på Sven Rosborns recension av "Helgeandsholmenundersökningen publicerad"; tillsammans med Göran Dahlbäck). *Fornvännen* 79, 1984, 115–117.

Slottsmuseum. Arkeologi på kungliga slottet. Stockholms gamla slott Tre Kronor. (tillsammans med Lis Granlund & Ragnar Jonsson) Utställningskatalog. Stockholm 1984. 13 s.

1985

Fängslande men okritiskt om Stockholm. *Populär Arkeologi* 1985: 1, årg. 3, 33–34.

En medeltidsborg i Snapphaneland. *Populär Arkeologi* 1985: 4, årg. 3, 26–30.

Helgeandsholmen under 1000 år – en kort berättelse om en lång historia. *Tika Information* 1985: 6, 14–17.

Kalmar stads historia, Del III (Recension). *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1985: 1, 32–33.

Rapport från en förundersökning. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1985: 4, 32.

Uppslagsord: Badstuga, Glimmingehus, Gästning, Helgeandsholmen, Kärnan, Pålspärr, Skjutsväsen, Tre Kronor och Värdshus. *Medeltidens ABC.* (Red.) Nils Folin & Göran Tegnér. Historia i fickformat. Stockholm 1985. S. 32, 141–142, 154–155, 164, 228, 302, 343, 401–402, 443.

1986

Vittsjöborg – En gammal borg med en åldrig förebild. *Västra Göinge Hembygdsförenings skriftserie* XXXIV, 1986, 27–36.

Vittsjöborg. Något om resultaten från sommarens utgrävning. *Wittsjö Hembygdsförenings årsskrift* 1985, årg. 10, 1986, 19–24.

1987

Ettusenfyrahundranitton pinnar och pålar från Stockholms Ström. Dendrokronologisk bearbetning av Helgeandsholmens trämaterial. (tillsammans med Thomas Bartholin). RAÄ-SHM Rapport 1987: 4. Stockholm 1987. 109 s.

Sommarens utgrävningar i Vittsjö. *Wittsjö Hembygdsförenings årsbok* 1986, årg. 11, 1987, 65–69.

Stockholms tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg. Monografier utgivna av Stockholms stad/ Stockholmsmonografier 80. Stockholm 1987. 225 s.

Vad vet vi om medeltiden? Vmb, Vandringar med böcker 1986: 6. Lund 1987. 6 s.

1988

Hög – arkeologisk samhällsmodel i full skala. *Forntida Teknik* 1988: 1, tema Forntida hus – rekonstruktioner från stenålder till vikingatid, 6–10.

Vikingabyn i Hög. *Fynd. Tidskrift för Göteborgs arkeologiska museum och Fornminnesföreningen i Göteborg* 1988: 2, 40–43.

1989

En vikingaby tar form. *Populär Arkeologi* 1989: 1, årg. 7, s. 16.

Välmatad borgbok. *Populär Arkeologi* 1989: 1, årg. 7, 37.

Tre borgar i norra Skåne. I: Melander, J. (red.) *Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning.* Gävle 1989. S. 13–20.

Vikingatida vardagsliv. I: Rosborn, S. (red.) *Vikingarna.* Malmö 1989. S. 60–68. (Även på italienska 1990).

1991

Introduktion inför en exkursion. *Levandegörande arkeologi – hur och varför. Metodkonferens 1989.* RAÄ & SHM Rapport 1990: 3. Stockholm 1991, 6–9.

1992

Helgeandsholmen. *Nationalencyklopedin* 8. Höganäs 1992. S. 498–499.

Hus och hem. I: Roesdahl, E. (red.) *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800–1200.* København 1992. S. 136–143. (Även tryckt på svenska *Från vikingar till korsfarare*, tyska *Wikingar, Waräger, Normannen*, engelska *From Viking to Crusader* och franska *Les Vikings,* 1992).

Iron and castles in Scania. In: Espelund, A. (ed.) *Bloomery ironmaking during 2000 years. Seminar in Budalen, Sør-Trøndelag, Norway, August 26th–30th 1991, 'In Honorem Ole Evenstad'*, II. Iron in the West Nordic Region during the Middle Ages. Trondheim 1992. Pp. 45–53.

Järnskatt och borglän, I. Presentation av ett påbörjat projekt rörande Nordskånes medeltid. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1992: 4, 1–14.

Medeltida järnproduktion i Vittsjötrakten. *Wittsjö Hembygdsföreningen årsskrift* 1991, årg. 15, 1992, 104–107.

1993

Den mesolitiska jägarens och min morfars Landskrona. *Landskronaboken* 1993, Se vår historia, 38–45.

Järnskatt och borglän, II. Presentation av ett påbörjat projekt rörande Nordskånes medeltid. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* 1993: 1, 20–31.

Medeltid i norra Skåne. Senaste nytt om projektet. *Wittsjö Hembygdsförenings årsskrift* 1992, årg. 16, 1993, 23–25.

1994

Forest castles in northern Scania. *Chateau Gaillard* XVI, 1994, 321–328.

Årets arkeologi. *Vittsjö Hembygdsförenings årsbok* 1993, årg. 17, 1994, 38–39.

1995

Lunds universitets historiska museum. Historia och framtiden. I: Andersson, E., Dahlgren, M. & Jennbert, K. (red.) *Arkeologi och förmedling. Rapport från arkeologidagarna 18–19 januari 1994.* University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 54. Lund 1995. S. 41–49.

Norra Skåne – Danmarks bergslag. I: Eriksson, M., Marke, P.-O. & Rendell, O. (red.) *Sunnerbokrönika* 1. Från äldsta tider till omkring 1600. Ljungby 1995. S. 159–160.

Skånes borgar. I: Mogren, M. & Wienberg, J. (red.) *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne.* Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm 1995. S. 31–44.

Skånskt järn från malm till marknad. I: Olsson, S-O. (red.) *Medeltida danskt järn. Framställning av och handel med järn i Skåneland och Småland under medeltiden.* Forskning i Halmstad 1. Halmstad 1995. S. 146–155.

1996

Arkeologi i Tycho Brahe-lämningarna. I: Erlandson, J. (red.) *Tycho Brahe. Stjärnornas herre.* Landskrona 1996. S. 170–179.

Borgen i skogen. I: Birkebæk, F., Christensen, T. & Skovgaard-Petersen, I. (red.) *Absalon – fædrelandets fader.* Roskilde 1996. S. 140–154.

Feudal Iron Production and Castle-Building in the Marginal Zone of Medieval Denmark. In: Josephson, M. & Mogren, M. (eds.) *Castella Maris Baltici* II. Sörmlandska handlingar 49. Lund Studies in Medieval Archaeology 18. Nyköping 1996. Pp. 125–133.

Glimmingehus and Its Predecessor. In: Josephson, M. & Mogren, M. (eds.) *Castella Maris Baltici* II. Sörmlandska handlingar 49. Lund Studies in Medieval Archaeology 18. Nyköping 1996. Pp. 135–140.

Norra Skånes medeltid. Ett medeltidsarkeologiskt totalprojekt. *Bulletin för arkeologisk forskning i Sydsverige* 1996: 2–3, 21–24.

1997

Glimmingehus. Svenska kulturminnen 7. Stockholm 1997. 40 s. (Även på engelska 2000 och tyska 2001).

Glimmingehus – lustslott, magasin, forskningsobjekt och turistfälla. *Borgbrevet* 1997: 1, 28–32.

Härlövsborg. *Föreningen Gamla Christianstad, Årsskrift* 1997, 25–37.

Hörneborg och Kongens Örken. *Vår Hembygd. Kyrkhult hembygdsförening, Årsskrift* 1997, årg. 33, 32–40.

1998

Fornborgar i Skåne. I: Alebo, H. (red.) *Stenshuvud – ett förhistoriskt livsrum.* Malmö 1998. S. 4–10.

Härlövsborg – Projektet skånska borgar. *Borgbrevet* 1998: 1, 13–23.

Lillöhus, Norra Åsums socken, Gärds härad, Skåne; Losborg, Loshults socken, Gärds härad, Skåne. *Borgbrevet* 1998: 1, 25.

Northern Skåne – a resource area for Medieval Denmark. In: Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (eds.) *Outland Use in Preindustrial Europe.* Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund 1998. Pp. 204–218.

Öresundsområdet som medeltida krigsskådeplats. I: Engström, J. & Frantzen, O. L. (red.) *Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv.* Föredrag hållna vid symposium på Revingehed i Skåne och på Kastellet i København 3–7 juni 1996. Stockholm 1998. S. 21–33.

1999

De arkeologiska undersökningarna. I: Nilsson, S. Å. & Landen, A. (red.) *Glimmingehus 500 år.* Skånsk Senmedeltid och Renässans 17. Lund 1999. S. 114–125.

Ska det skånska kulturarvet forslas till Stockholm? *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 23 oktober 1999.

Små stycken ur Lilla Harries historia. *Släktbron. Kävlingebygdens Släkt- och Folklivsforskare,* 1999, årg. 15, 18–27.

2000

Redaktör (tillsammans med Lars Hansen) av *Arkeologin & Fågelperspektivet.* The Explorer's Exhibitions Guide. Lunds Universitets Historiska Museum & IK Foundation & Company, Lund/ Whitby 2000. 6 s. (Broschyr till utställning).

Redaktör av *Järn. Wittsjöskogkonferensen 1999.* University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 75. Norra Skånes medeltid 1. Lund 2000. 153 s.

Förord. I: Ödman, A. (red.) *Järn. Wittsjöskogkonferensen 1999.* University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 75. Norra Skånes medeltid 1. Lund 2000. S. 5.

Kolonisation och järnskatt i norra Skåne med Vittsjö socken som exempel. I: Ödman, A. (red.) *Järn. Wittsjöskogkonferensen 1999.* University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 75. Norra Skånes medeltid 1. Lund 2000. S. 7–28.

The Scanian Castles map. *Chateau Gaillard* XIX, 2000, 215–216.

2001

Järn, Tjära och möjligen ryssolja – medeltida danskt utmarksbruk i norra Skåne. I: Andrén, A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (red.) *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Stockholm 2001. S. 161–168.

Norra Åsum, Härlöv och Lillö. Gård, borg och slott. *Föreningen Gamla Christianstads årsskrift* 2001, 58–79.

Uppslagsord: Badstuga, Glimmingehus, Gästning, Helgeandsholmen, Kärnan, Pålspärr, Skjutsväsen, Tre Kronor

och Värdshus. I: Orrling, C. (red.) *Medeltidens ABC.* Stockholm 2001. S. 31, 142–143, 156, 165, 229, 305, 346, 401, 441–442. (Ny reviderad utgåva med egen paginering).

Vittsjö. En socken i dansk järnbruksbygd. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 76. Norra Skånes medeltid 2. Lund 2001. 181 s.

2002

Borgar i Skåne. Illustrerad historia. Lund 2002. 176 s.

Borgeby – Mer än 1000 år, 1, Borgebys historia. (Manuskript 2002; 57 s.).

2003

Tankar kring två ringhandtag från Uppåkra. I: Hårdh, B. (red.) *Fler fynd i centrum. Materialstudier i och kring Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 45. Uppåkrastudier 9. Stockholm 2003. S. 89–96.

Tidiga skånske borgar: Grevlundaborgen – en privatborg från 1100-talet, Vitaby socken i Skåne. *Borgbrevet* 2003: 2, 26–27.

Värt att Vårda! Historiska Museum 1735–2002. Lund 2002. (57 s; stencilerat rapport).

2004

A Short Story about the Grevlunda Motte by Vitaby in Scania. *Lund Archaeological Review* 2004, 93–99.

A short story about the Grevlunda motte in Scania, Sweden – former Denmark: from Bronze Age grave to viking castle. *Château Gaillard* 21, 2004, 243–248.

Gamla Hovdala och Gårdstalien. (tillsammans med Chatarina Ödman). Lilla Harrie 2004. 12 s.

2005

Skeingeborg – borgen som Saxo glömde. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series 90. Norra Skånes medeltid 4. Lund 2005. 179 s.

Skånskt järn från malm till marknad. I: Pettersson Jensen, I-M. & Magnusson, G. (red.) *Slagg i medeltida städer. Metallhantering i medeltida borgar.* Symposier på Jernkontoret 25 oktober 1994 och 24 oktober 1997. Jernkontorets Berghistoriska Utskott H68. Stockholm 2005. S. 40–47.

2006

Recension av Jan Kock & Else Roesdahl (red.): Boringholm – en østjysk træborg fra 1300-årene (2005). *KUML. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab* 2006, 319–321.

2007

Jerusalem i Vitaby. Grevlundaborgen och dess syskonborgar i Skåneland. *Ystadiana* 2007, 156–171.

Recension av Jørgen Skaarup: Øhavets middelalderlige borge og voldsteder (2005). *KUML. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab* 2007, 331–336.

2009

Från obygd till bygd – medeltida kolonisation, produktion och administration i norra Skåne. I: Mogren, M., Roslund, M., Sundnér, B. & Wienberg, J. (red.) *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten.* Lund Studies in Historical Archaeology 11. Lund 2009. S. 312–327.

Introduktion till skånsk järnforskning och en tur i den nordskånska skogsbygden. I: Helgesson, B. (red.) *Järnets roll. Skånelands och södra Smålands järnframställning under förhistorisk och historisk tid.* Kristianstad 2009. S. 19–32.

Lilla Harrie Mölla. *Släktbron. Kävlingebygdens Släkt- och Folklivsforskare* 2009, årg. 25, 17–23.

2011

Att koka soppa på en spik – Den tidigmedeltida stentransporten till Domkyrkobygget. 8 s. (Pdf från *Föreningen industrihistoria i Skåne*, seminariet "Landskapet som industriminne", 12 nov 2011; www.industrihistoria-iskane.se/arkiv/2011/bil/111112-odman.pdf).

Händelser längs en väg. Finjasjöbygden med den medeltida Hovdalaborgen i centrum – från folkvandringstid till stormaktstid. (tillsammans med Chatarina Ödman). Lunds universitet, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Report series 99. Norra Skånes medeltid 5. Lund 2011. 307 s.

2012

Berghistoriska utskottets höstmöte gav inblick i Skånes industrihistoria. *Bergsmannen med Jernkontorets annaler* 2012: 5, årg. 196, 47–48.

2013

Från byggnadsträl till järnskattebonde – arbetskraftsrekrytering och produktionslokalisering i det medeltida Skåne. I: Pettersson Jensen, I.-M., Berg, L. & Karlsson, C. (red.) *Berättelser från markerna. En antologi om järn, skog och kulturarv. En vänbok till Gert Magnusson.* Skrifter från Bergslagens medeltidsmuseum 1. Norberg 2013. S. 145–156.

Olav den Hellige: Nordens första helgon – Norges evige konge. 6 s. (Pdf från *Svenska kyrkan, Höör församling*: http://www.svenskakyrkanhoor.se/index.php?page=158).

Olofskulten i Hallaröd. 4 s. (Pdf från *Svenska kyrkan, Höör församling*: http://www.svenskakyrkanhoor.se/index.php?page=158; även i *Pilgrimens pärm.* Pilgrimsvägen Skåne Blekinge, 2013, s. 27–30: www2.sensus.se/Global/Skåne-Blekinge/pilgrimsparmen_sensus_skane-blekinge.pdf).

2014

Borgeby från Arilds tid till Spegels dagar. *Släktbron. Kävlingebygdens Släkt- och Folklivsforskare* 2014, årg. 30, 20–30.

Redaktör av *Skånskt järn från Arilds tid till Frans Suells dagar – tre tradi tioner av järnforskning.* University of Lund, Institute of archaeology and ancient history, Report Series 100. Norra Skånes medeltid 6. Lund 2014. 93 s.

Förord. I: Ödman, A. (red.) *Skånskt järn från Arilds tid till Frans Suells dagar – tre traditioner av järnforskning.* University of Lund, Institute of archaeology and ancient history, Report Series 100. Norra Skånes medeltid 6. Lund 2014. S. 4.

Sentida unika i skånsk järnbrukshistoria. I: Ödman, A. (red.) *Skånskt järn från Arilds tid till Frans Suells dagar – tre traditioner av järnforskning.* University of Lund, Institute of archaeology and ancient history, Report Series 100. Norra Skånes medeltid 6. Lund 2014. S. 79–91.

2015

En borgexkursion med lite bredare diskussion. *Elbogen. Malmö kulturhistoriska förenings årsskrift* 2014, årg. 82, 85–98.

The Trelleborg Constructors. I: Larsson, L., Ekengren, F., Helgesson, B. & Söderberg, B. (eds.) *Small Things – Wide Horizons, Studies in Honour of Birgitta Hårdh.* Oxford 2015. Pp. 267–272.

Preface (together with Anders Reisnert). In: Gutehall, A. & Ödman, C. (eds.) *Castella Maris Baltici*, XI. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XX. Malmöfynd 22. Turku/ Malmö. P. 7.

Forty Years of Castle Spotting – some reflections on the Scanian castle landscape. In: Gutehall, A. & Ödman, C. (eds.) *Castella Maris Baltici*, XI. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XX. Malmöfynd 22. Turku/ Malmö. Pp. 11–13.

Castles, Churches and a lot of Bus Riding – the excursions in Scania during the XI Castella Maris Baltici meeting 2012 in Malmö/ Osby. In: Gutehall, A. & Ödman, C. (eds.) *Castella Maris Baltici*, XI. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XX. Malmöfynd 22. Turku/ Malmö. Pp. 15–38.

Ulf jarl, Knut den Store och Kävlinge bro. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2015: 3, 10–23.

2016

Örtofta gods – med rötter i ett broderskap för kyrklig vägförvaltning? *Släktbron. Kävlingebygdens Släkt- och Folklivsforskare* 2016, årg. 32, 25–33.

Kävlinges historia. Från istid till enskifte. Kävlinge 2016. 200 s.

Övrigt redaktionellt

Redaktör för *LAR, Lund Archaeological Review* 1999–2011.

Redaktörer och författare

Sofia Andersson
Länsstyrelsen i Stockholm
Enheten för kulturmiljö och bostadsstöd
Box 220 67, SE-104 22 Stockholm
sofia.andersson@lansstyrelsen.se

Felix Biermann
Georg-August-University Göttingen
Pre- and Protohistoric branch
Nikolausberger Weg 15, DE-37073 Göttingen
felix.biermann@phil.uni-goettingen.de

Jakob Bonde
Odense bys Museer
Overgade 48, DK-5000 Odense C
jbon@odense.dk

Jakob Tue Christensen
Odense bys Museer
Overgade 48, DK-5000 Odense C
jtc@odense.dk

Maria Cinthio
Bjällerupsvägen 127-33, SE-245 92 Staffanstorp
maria.cinthio@hotmail.com

Gertie Ericsson
Kulturen
Box 1095, SE-221 04 Lund
gertie.ericsson@kulturen.com

Annette Frölich
Vilvordeparken 11, DK-2920 Charlottenlund
acfroelich@dadlnet.dk

Gunilla Gardelin
Kulturen
Box 1095, SE-221 04 Lund
gunilla.gardelin@kulturen.com

Ingrid Gustin
Lunds universitet
LUX, Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192, SE-221 00 Lund
ingrid.gustin@ark.lu.se

Kenth Hansen
Lunds universitet
LUX, Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192, SE-221 00 Lund
kenth.hansen@ark.lu.se

Martin Hansson
Lunds universitet
LUX, Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192, SE-221 00 Lund
martin.hansson@ark.lu.se

Bertil Helgesson
Sydsvensk Arkeologi AB
Box 134, SE-291 22 Kristianstad
bertil.helgesson@sydsvenskarkeologi.se

Anders Håkansson
Lunds universitet
LUX, Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192, SE-221 00 Lund
anders.hakansson@ark.lu.se
snders.hakansson@kulturmiljohalland.se

Anders Högberg
Linnéuniversitetet
Institutionen för Kulturvetenskaper
Linnégatan 5, SE-391 82 Kalmar
anders.hogberg@lnu.se

Carsten Jahnke
Københavns Universitet
SAXO-Instituttet
Karen Blixens Vej 4, DK-2300 København S
jahnke@hum.ku.dk

Joakim Kjellberg
Uppsala universitet
Institutionen för arkeologi och antik historia
Box 626, SE-751 26 Uppsala
joakim.kjellberg@arkeologi.uu.se

Jan Kockum
Lunds universitet
LUX, Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192, SE-221 00 Lund
jan.kockum@ark.lu.se

Michael Kræmmer
Brobyvej 62, DK-4180 Sorø
brobyvej62@gmail.com

Lars Larsson
Lunds universitet
LUX, Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192, SE-221 00 Lund
lars.larsson@ark.lu.se

Monica Larsson
Lilla Tvärgatan 30A, SE-223 52 Lund
monica.bokmal@gmail.com

Henriette Lyngstrøm
Københavns Universitet
Saxo-Instituttet, DK-2300 København S
lyngst@hum.ku.dk

Ola Magnell
Statens Historiska Museer
Arkeologerna
Odlarevägen 5, SE-226 60 Lund
ola.magnell@arkeologerna.com

Gert Magnusson
Brännkyrkogatan 35, SE-118 22 Stockholm
gert.y.magnusson@gmail.com

Gunilla Malm
c/o H. Jansson, Klockartorpsgatan 28B, SE-72344 Västerås
471117@hotmail.se

Andreas Manhag
Historiska museet vid Lunds universitet
Krafts torg 1, SE-223 50 Lund
andreas.manhag@luhm.lu.se

Magdalena Naum
Aarhus universitet
Institut for Kultur og Samfund
Middelalder- og renæssancearkæologi
Moesgård Allé 20, DK-8270 Højbjerg
magdalena.naum@cas.au.dk

Påvel Nicklasson
Silvergården 7B, SE-261 43 Landskrona
pavelnicklasson@bahnhof.se

† Ing-Marie Nilsson
Sydsvensk Arkeologi AB
Box 134, SE-291 22 Kristianstad

Ebbe Nyborg
Nationalmuseet
Danmarks Kirker
Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K
ebbe.nyborg@natmus.dk

Anders Ohlsson
Historiska museet vid Lunds universitet
Krafts torg 1, SE-223 50 Lund
anders.ohlsson@luhm.lu.se

Bodil Petersson
Linnéuniversitetet
Institutionen för Kulturvetenskaper
Linnégatan 5, SE-391 82 Kalmar
bodil.petersson@lnu.se

Claes Pettersson
Jönköpings läns museum
Box 2133, SE-550 02 Jönköping
claes.pettersson@jkpglm.se

Morten Ravn
Vikingeskibsmuseet i Roskilde
Vindeboder 12, DK-4000 Roskilde
mr@vikmus.dk

Anders Reisnert
Malmö Museer
Kulturarvsenheten
Box 406, SE-201 24 Malmö
anders.reisnert@malmo.se

Mats Roslund
Lunds universitet
LUX, Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192, SE-221 00 Lund
mats.roslund@ark.lu.se

Thomas Rydén
Björnstorps station 785, SE-247 98 Genarp
thomas.ryden@kultur.lu.se

Roland Scheel
Georg-August-Universität Göttingen
Skandinavisches Seminar
Käte-Hamburger-Weg 3, DE-37073 Göttingen
rscheel@uni-goettingen.de

Eva Svensson
Karlstads universitet
Institutionen för miljö- och livsvetenskaper
SE-65188 Karlstad
eva.svensson@kau.se

Ola Svensson
Polhemsgatan 5, SE-224 60 Lund
olaus.sveni@live.se

Kerstin Söderlund
Stadsmuseet
Box 150 25, SE-104 65 Stockholm
kerstin.soderlund@stockholm.se

Jes Wienberg
Lunds universitet
LUX, Institutionen för arkeologi och antikens historia
Box 192, SE-221 00 Lund
jes.Wienberg@ark.lu.se

Johan Åstrand
Kalmar läns museum
Museiarkeologi Sydost
Box 104, SE-391 21 Kalmar
johan.astrand@kalmarlansmuseum.se

Lund Studies in Historical Archaeology

1 Sabo, Katalin Schmidt: *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Stockholm 2005. (Doktorsavhandling)

2 Hansson, Martin. *Aristocratic Landscape. The Spatial Ideology of the Medieval Aristocracy*. Stockholm 2006.

3 Gardelin, Gunilla: *En värld av sten. Stenhuggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Stockholm 2006. (Licentiatavhandling)

4 Andersson, Hans: *Torp och backtugor i Länghem. En studie av bebyggelseförändringar från 1600-talet till början av 1900-talet*. Stockholm 2007.

5 Ersgård, Lars (red.): *Helgonets boning. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Stockholm 2006.

6 Carlsson, Kristina: *Var går gränsen? Arkeologiska uttryck för religiösa och politiska aktörer i nuvarande Västsverige under perioden 1000–1300*. Uddevalla/Stockholm 2007. (Doktorsavhandling)

7 Lihammer, Anna: *Bortom riksbildningen. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund 2007. (Doktorsavhandling)

8 Bentz, Emma: I stadens skugga. *Den medeltida landsbygden som arkeologiskt forskningsfält*. Lund 2008. (Doktorsavhandling)

9 Naum, Magdalena: *Homelands lost and gained. Slavic migration and settlement on Bornholm in the early Middle Ages*. Lund 2008. (Doktorsavhandling)

10 Lindeblad, Karin: *Landskap och urbanisering. Östergötland ur ett centralortsperspektiv 700–1550*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter 74. Lund 2008. (Licentiatavhandling)

11 Mogren, Mats & Roslund, Mats & Sundnér, Barbro & Wienberg, Jes (red.): *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund 2009.

12 Nilsson, Ing-Marie: *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lund 2009. (Doktorsavhandling)

13 Jönsson, Lars: *Tommarp. Kunglig produktionsort och klosterstad*. Lund 2011. (Licentiatavhandling 2010)

14 Andersson, Hans & Wienberg, Jes (red.): *Medeltiden och arkeologin. Mer än sex decennier.* Lund 2011.

15 Ersgård, Lars (red.): *Munkar och magnater vid Vättern. Studier från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Lund 2012.

16 Bergqvist, Johanna: *Läkare och läkande. Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund 2013. (Doktorsavhandling)

17 Gustin, Ingrid & Hansson, Martin, & Roslund, Mats & Wienberg, Jes (red.): *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman*. Lund 2016.

18 Anthony, Sian: *Materialising Modern Cemeteries. Archaeological narratives of Assistens cemetery, Copenhagen*. Lund 2016. (Doktorsavhandling)

Universitetslektor, docent Anders Ödman, gick i pension sommaren 2014, efter många års arbete som lärare och forskare i Historisk arkeologi vid Institutionen för arkeologi och antikens historia vid Lunds universitet. Inbjudan till att bidra med en artikel till Anders Ödmans vänbok antogs av ett stort antal personer verksamma inom arkeologi och närliggande ämnen. Under sin karriär har Anders Ödmans forskningsintressen växlat men tre tydliga teman går att urskilja, teman vilka avspeglas i den här bokens artiklar: slott och borgar, utmarksbruk och järnhantering samt experimentell arkeologi. Som en sammanhållande länk finns dock Anders intresse för, och kunskap om, Skånes medeltid. Artiklarna och vänboken riktar sig inte bara till en akademisk läsekrets av arkeologer och historiker i Skandinavien. Genom Anders pedagogiska insatser för att sprida kunskap om Nordens och inte minst Skånes medeltid, hoppas vi att även andra historieintresserade kan finna nöje i den här boken, med vilken vi vill uppmärksamma en god vän, en god kollega och en inspirerande forskare.